307.224

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

1-4

IV. KÖTET 1—2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

1957

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BORZSÁK ISTVÁN, DOBROVITS ALADÁR, HARMATTA JÁNOS,
SZILÁGYI J. GYÖRGY, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST, PESTI BARNABÁS UTCA 1., III. EM. 24—25.
FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként négy — összevont számozású — füzetben jelenik meg. A négy füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 04-878-111-46

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Trencsényi-Waldapfel Imre: Terentius vígjátéka L. Aemilius Paulus temetésén.. 1
Maróti Egon: A kalózkodás Szicilia körül C. Verres propraetorsága idején..... 29
Visky Károly: Mancipatio rei nec mancipi..... 39
Szepessy Tibor: Héliodóros Aithiópika-ja és a görög szofisztikus szerelmi regény 48
Harmatta János: A durai párthus pergamen..... 61
Wessetzky Vilmos: Merkurios legendájának kopt kézirattöredéke..... 89

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Wessetzky Vilmos: Az egyiptomi versfordítások néhány kérdése..... 97
Kákosy László: Egy kopt varázsszöveg magyarázatához..... 99
Szőts Jenő: KIPKOΣ..... 101
Kanozsay Margit: Egy római síremlék Iszkaszentgyörgyről..... 107
Czuth Béla—Szádeczky-Kardoss Samu: Bagaudák az Alpokban..... 116
Scheiber Sándor: Sagittare in cadaver patris..... 123
Stoll Béla: Ovidius egyik helye a magyar népköltészetben..... 124

MEGEMLÉKEZÉSEK

† Wagner József *(Borzsák István)*..... 127

MŰFORDÍTÁSOK

Az „Anthologia Palatina"-ból (Ford. *Somlyó György)*..... 128

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

IV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
1957

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BORZSÁK ISTVÁN, DOBROVITS ALADÁR, HARMATTA JÁNOS
SZILÁGYI J. GYÖRGY, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST, PESTI BARNABÁS UTCA 7. III. EM. 24—25.
FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Csallány Dezső: A bizánci fémművesség emlékei. II. 250
Harmatta János: A durai párthus pergamen. I. 61
Harmatta János: A durai párthus pergamen. II. 238
Hegyi Dolores: Társadalmi mozgalmak Iránban az i. e. VI. században 206
† *Huszti József:* Az Ovidius-legenda magyarországi vonatkozásai 289
Maróti Egon: A kalózkodás Szicília körül C. Verres propraetorsága idején 29
Moravcsik Gyula: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról 274
Szepessy Tibor: Héliodóros Aithiópika-ja és a görög szofisztikus szerelmi regény 48
Szilágyi János György: Italo-Korinthiaka 179
Trencsényi-Waldapfel Imre: Terentius vígjátéka L. Aemilius Paulus temetésén 1
Visky Károly: Mancipatio rei nec mancipi 39
Wessetzky Vilmos: Merkurios legendájának kopt kézirattöredéke 89

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Czeglédy Károly: Bahrām Čōbin 301
Czuth Béla—Szádeczky-Kardoss Samu: Bagaudák az Alpokban 116
Kanozsay Margit: Egy római síremlék Iszkaszentgyörgyről 107
Kákosy László: Egy kopt varázsszöveg magyarázatához 99
Scheiber Sándor: Sagittare in cadaver patris 123
Stoll Béla: Ovidius egyik helye a magyar népköltészetben 124
Szőts Jenő: ΚΙΡΚΟΣ 101
Wessetzky Vilmos: Az egyiptomi versfordítások néhány kérdése 97

MEGEMLÉKEZÉSEK

† Wagner József *(Borzsák István)* 127

MŰFORDÍTÁSOK

Orphikus himnusz a Naphoz (Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*) 303
Horatius I. 10 szatirája. (Ford. *Horváth István Károly*) 303
Az „Anthologia Palatina"-ból. (Ford. *Somlyó György*) 128

VITA

Cato történeti értékeléséhez

D. Kienast: Cato der Censor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit. (Ism. *Maróti Egon*) 306

A rajnai és dunai római sereg újoncozásának kérdéséhez

K. Kraft Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. (Ism. *Barkóczi László*) 131

KÖNYVSZEMLE

J. Banner: Die Péceler Kultur. (Ism. *Párducz Mihály*) 133

J. Aisleitner: Untersuchungen zur Grammatik des Ugaritischen. (Ism. *Czeglédy Károly*) 310

Homérosz: Iliász. Ford. Devecseri Gábor. (Ism. *Ritoók Zsigmond*) 311

Homérosz: Odüsszeia. Ford. Devecseri Gábor. (Ism. *Ritoók Zsigmond*) 311

Szilágyi János: Aquincum. (Ism. *Oroszlán Zoltán*) 314

D. Csallány: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. (Ism. *Harmatta János*) 135

T. Horváth: The Art of Asia. (Ism. *Harmatta János*) 136

M. Kubinyi: Libri manuscripti Gtraeci in bibliothecis Budapestinensibus asservati. (Ism. *Szepessy Tibor*) 136

Z. Žába: L'Orientation astronomique dans l'ancienne Égypte. (Ism. *Wessetzky Vilmos*) 137

H. H. Paper: The Phonology and Morphology of Royal Achaemenid Elamite. (Ism. *Hegyi Dolores*) 317

H. Franke: Wissenschaftliche Forschungsberichte. Orientalistik. I. Sinologie. (Ism. *Tőkei Ferenc*) 138

J. Frel: Řecké vázy. (Ism. *Szilágyi János György*) 139

W. Peek: Griechische Versinschriften. I. (Ism. *Szilágyi János György*) 140

J. Majewski: Kultura materialna starożytnej Grecji. (Ism. *Szilágyi János György*) ... 142

A. Brelich: Tre variazioni romane sul tema delle origini. (Ism. *Marót Károly*) 144

N. Avigad—J. Jadin: מגילה חיצונית לבראשית מספרי מדבר יהודה (Ism. *Scheiber Sándor*) ... 145

A. Bruhl: Liber pater. (Ism. *Alföldy Géza*) 146

A. Degrassi: Il confine nord-orientale dell' Italia Romana. (Ism. *Mócsy András*) 149

Inscriptions Latins de l'Algérie. II. (Ism. *Szilágyi János*) 318

Carnuntina. (Ism. *Szilágyi János*) 150

J. Straub: Studia zur Historia Augusta. (Ism. *Maróti Egon*) 152

J. Werner: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (Ism. *Moravcsik Gyula*) 154

B. Велков et alii: Мадарският конник. (Ism. *Moravcsik Gyula*) 156

З. В. Удальцова: Основные проблемы византиноведения в советской науке (Ism. *Moravcsik Gyula*) 157

A. Bataille: Traité d'études byzantines. II. Les papyrus. (Ism. *Moravcsik Gyula*) 158

M. E. Colonna : Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani. (Ism. *Moravcsik Gyula*) 158

C. Cecchelli : Bibliografia del mondo „barbarico". I—II. (Ism. *Moravcsik Gyula*) 159

N. P. Andriotis : Dictionnaire étymologique du grec moderne. (Ism. *Kopp Éva*) 161

FOLYÓIRATSZEMLE

Archeologia I—VI. (Ism. *Szilágyi János György*) 162

Ókori történet egy új angol haladó folyóirat első számaiban

Past and Present (Ism. *Szádeczky-Kardoss Samu*) 319

HÍREK

A prágai klasszika-filológiai kongresszusról. (*Borzsák István*) 165

Mommsen végakarata. (*Szádeczky-Kardoss Samu*) 322

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Ipu, a Főrangú intelmei. (Bevezette és fordította *Kákosy László*) 323

Xenophón : De vectigalibus. (Bevezette *Szádeczky-Kardoss Samu*, fordította *Radnai András* és *Szádeczky-Kardos Samu*) 167

Strabón : Geographika VII. 1—6. (Bevezette *Borzsák István*, fordította és jegyzetekkel lellátta *Földy József*) 335

SOMMAIRE

ÉTUDES

D. Csallány: Les monuments de la métallurgie byzantine. II. 250

J. Harmatta: Le parchemin parthe de Dura. I. 61

J. Harmatta: Le parchemin parthe de Dura. II. 238

D. Hegyi: Les mouvements sociaux en Iran au VIe siède av. n. è. 206

† *J. Huszti:* Les éléments relatifs à la Hongrie de la légende d'Ovide 289

E. Maróti: La piraterie autour de la Sicile pendant le proprétorat de C. Verres ... 29

Gy. Moravcsik: Les chroniques byzantines sur les Hongrois d'avant la conquête de la Hongrie 274

T. Szepessy: L'Aithiopika d'Héliodore et le roman d'amour sophistique grec 48

J. Gy. Szilágyi: Italo-Korinthiaka 179

I.-Trencsényi-Waldapfel: Une comédie de Térence, jouée aux funérailles de L. Aemilius Paulus 1

K. Visky: Mancipatio rei nec mancipi 39

V. Wessetzky: Le fragment du manuscrit copte de la légende de Merkurios 89

DOCUMENTATION

K. Czeglédy: Bahrām Čōbin 301

B. Czuth—S. Szádeczky-Kardoss: Des Bagaudes dans les Alpes 116

M. Kanozsay: Un monument funéraire romain d'Iszkaszentgyörgy 107

L. Kákosy: Sur l'explication d'un texte magique copte 99

S. Scheiber: Sagittare in cadaver patris 123

B. Stoll: Un passage d'Ovide dans la poésie populaire hongroise 124

J. Szőts: ΚΙΡΚΟΣ 101

V. Wessetzky: Quelques problèmes des traductions de poésies égyptiennes 97

IN MEMORIAM

† József Wágner (*I. Borzsák*) 127

TRADUCTIONS

Hymne orphique au Soleil (Trad. par. *I. Trencsényi-Waldapfel*) 303

La satire I. 10 d'Horace (Trad. par *I. K. Horváth*) 303

De l'Anthologia Palatina: (Trad. par *Gy. Somlyó*) 128

DISCUSSION

Contribution à l'appréciation historique de Caton

D. Kienast : Cato der Censor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit. (Compte rendu d'*E. Maróti*) 306

Sur le problème du recrutement de l'armée romaine du Danube et du Rhin

K. Kraft : Zur Nekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau (Compte rendu de *L. Barkóczi*) 131

REVUE DES LIVRES

J. Banner : Die Péceler Kultur. (Compte rendu de *M. Párducz*) 133

J. Aisleitner : Untersuchungen zur Grammatik des Ugaritischen. (Compte rendu de *K. Czeglédy*) 310

Homère : Iliade. Trad. par G. Devecseri. (Compte rendu de *Zs. Ritoók*) 311

Homère : Odyssée. Trad. par G. Devecseri. (Compte rendu de *Zs. Ritoók*) 311

J. Szilágyi : Aquincum. (Compte rendu de *Z. Oroszlán*) 314

D. Csallány : Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. (Compte rendu de *J. Harmatta*) 135

T. Horváth : The Art of Asia. (Compte rendu de *J. Harmatta*) 136

M. Kubinyi : Libri manuscripti Graeci in bibliothecis Budapestinensibus asservati. (Compte rendu de *T. Szepessy*) 136

Z. Žába : L'orientation astronomiques dans l'ancienne Égypte. (Compte rendu de *V. Wessetzky*) 137

H. H. Paper : The Phonology and Morphology of Royal Achaemenid Elamite. (Compte rendu de *D. Hegyi*) 317

H. Franke : Wissenschaftliche Forschungsberichte. Orientalistik. I. Sinologie. (Compte rendu de *F. Tőkei*) 138

J. Frel : Řecké vázy. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi*) 139

W. Peck : Griechische Versinschriften. I. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi*) 140

J. Majewski : Kultura materialna starożytnej Grecji. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi*) 142

A. Brelich : Tre variazioni romane sul tema delle origini. (Compte rendu de *K. Marót*) 144

N. Avigad—J. Jadin : מגילה חיצונית לבראשית ממגילות מ־בר יהודה

(Compte rendu de *S. Scheiber*) 145

A. Bruhl : Liber pater. (Compte rendu de *G. Alföldy*) 146

A. Degrassi : Il confine nord-orientale dell'Italia Romana. (Compte rendu de *A. Mócsy*) 149

Inscriptions latines de l'Algérie. II. (Compte rendu de *J. Szilágyi*) 318

Carnuntina. (Compte rendu de *J. Szilágyi*) 150

J. Straub : Studia zur Historia Augusta. (Compte rendu d'*E. Maróti*) 152

J. Werner : Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (Compte rendu de *Gy. Moravcsik*) 154

В. Велков et alii : Мадарският конник (Compte rendu de *Gy. Moravcsik*) 156

З. В. Удальцова : Основные проблемы византиноведения в советской науке (Compte rendu de *Gy. Moravcsik*) 157

A. Bataille : Traité d'études byzantines. II. Les papyrus. (Compte rendu de *Gy. Moravcsik*) 158

M. E. : Colonna : Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani. (Compte rendu de *Gy. Moravcsik*) 158

C. Cecchelli : Bibliografia del mondo «barbarico» I—II. (Compte rendu de. *Gy. Moravcsik*) 159

N. P. Andriotis : Dictionnaire étymologique du grec moderne. (Compte rendu d'*E. Kopp*) 161

REVUE DES PÉRIODIQUES

Archeologia I—VI. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi*) 162

L'histoire ancienne dans les premiers numéros d'une nouvelle revue progressiste anglais : Past and Present. (Compte rendu de *S. Szádeczky-Kardoss*) ... 319

INFORMATIONS

Sur le Congrès de philologie classique de Prague. (*I. Borzsák*) 165

Le testament de Mommsen. (*S. Szádeczky-Kardoss*) 322

SOURCES HISTORIQUES

Les admonestations d'Ipu le Noble. (Traduites et introduites par *L. Kákosy*) 323

Xénophon : De vectigalibus. (Introduction par *S. Szádeczky-Kardoss*, traduction par *A. Radnai* et *S. Szádeczky-Kardoss*) 167

Strabon : Geographika VII 1—6. (Introduction par *I. Borzsák*, traduit et annoté par *J. Földy*) 335

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Akadémiai Nyomda Budapest, V, Gerlóczy u. 2. — 43371/57 — Felelős vezető : Bernát György

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

TERENTIUS VIGJÁTÉKA L. AEMILIUS PAULUS TEMETÉSÉN

I

A görög dráma kibontakozásánál Hornyánszky Gyula egyenesen «vezetőszerepet» tulajdonított a Dionysos-hívők ama meggyőződésének, hogy «az isteni szellem a kultuszcselekedetek alatt megszállhatja őket, ami által az istenekkel egyekké lesznek».[1] Bár az álarcnak a továbbiakban a Dionysos-kultuszon belül csupán apotrapaeikus jelentőségét hangsúlyozza, mégis ez a megfogalmazás már sokat előlegez abból az újabb, főleg M. P. Nilsson, W. Wrede, Walter F. Otto és Kerényi Károly által kidolgozott felfogásból, amely az álarcban a Dionysos-kultusz lényeges elemeit összefoglaló szimbólumot lát, s nem pusztán arra emlékeztető jelvényt, hogy a görög színjátszás a Dionysos-kultuszon belül bontakozott ki. Annyit jelent ez, hogy az álarc nem a dionysosi színjátszás kedvéért kapott helyet a Dionysos-kultusz szimbólumai között, hanem éppen ellenkezőleg, a Dionysos-kultusz olyan elsődleges vonását fejezi ki, amely többek között a görög dráma kialakulásának is elsőrendű tényezője volt. Álláspontunk, amelyet 1936-ban, görög—római mitológiánk első kiadásában fejtettünk ki először, a Walter F. Otto és Kerényi Károly között vitásnak fennmaradó kérdésben mindenesetre ez utóbbi véleményének az elfogadását feltételezi: «Azok a márványálarcok, amelyek Dionysost ábrázolják, vagy feltételezhető mintáik könnyebb anyagból, nem arra szolgáltak okvetlenül, hogy emberek viseljék őket az arcukon: ennyiben igazat kell adni Ottónak. Álarc azonban nem képzelhető el tulajdonképpen e nélkül a rendeltetés nélkül — még ha a viselés csak ideális rendeltetés is.»[2]

Az álarc szélesebb körű, a Dionysos-vallásosságon, sőt a görög valláson is túlmenő vallástörténeti szerepének s eredetibb fokon a halotti kultusszal való kapcsolatainak az elismerése[3] mellett a kultikus álarc és a görög dráma

[1] *Hornyánszky Gy.:* A görög dráma eredetéről. EPhK 23 (1899) 294. l.

[2] Vö. *W. F. Otto:* Dionysos. Frankfurt (1933) 1939.[2] 81—86. és 194—195. l. *Kerényi K.:* Gondolatok Dionysosról. Pécs 1935. 23—24. l.

[3] Erre vall pl. a Mykénai aknasírjaiból előkerült aranyálarcok (l. *H. Th. Bossert:* Altkreta. Berlin 1937.[3] 54—55. l.) mellett Démétér Kidaria álarca, amelyet Pausanias (VIII. 15,3) tanúsága szerint Pheneosban ölt magára a pap, amikor a «nagy beavatásnak» nevezett szertartáson vesszőkkel az «alvilágiakat» (τοὺς ὑποχθονίους) veri — olyan formán, ahogyan egy több változatban ismert magyar népdal hasonló formulája is («adjon isten három vesszőt — hadd verem meg a temetőt» stb.) ősi rituális mozdulatra enged következtetni. Vö. *M. P. Nilsson:* Griechische Feste von religiöser Bedeutung. Leipzig 1906. 343. l. és Geschichte der griechischen Religion. München I. 1941. 151. l. Itáliai vonatkozásban álarc és halotti kultusz összefüggéseiről l. *F. Altheim:* Terra Mater. Giessen 1931. 48—65. l. Vö. még különösen *O. Benndorf:* Antike Gesichtshelme und

összefüggéseinek a vizsgálatánál már abból kell kiindulni, hogy Dionysosnak a görögök olyan követelést tulajdonítottak, amely az embert arra szólította fel, hogy legalábbis átmenetileg, a szertartás keretei között, az istennel azonosuljon. Dionysos létezését egyenesen olyan formában is feltételezték, amelynek emberre van szüksége, aki hordozza, aki megjelenítse, éppen ezt fejezi ki Dionysos álarc alakjában való megjelenése. A jellegzetes dionysosi arckifejezés halandó ember arcára is kiülhet, akkor éppen, amikor Bakkhos exstatikus szertartásában maga az ember is *bakkhosszá*, illetőleg, ha nő, *bakkhévá*, «bacchansnővé» lesz. A színész, ki a görögöknél mindig álarcot viselt, önmagából kilépve, avval a tragikus hőssel azonosul, akit alakít, mint ahogy a «bakkhos» is az istennel azonosnak érezte magát. A görög színjátszás egyenesen a Dionysosszal való azonosulásból indult ki, a tragikus kar eleinte Dionysos mítoszait jelenítette meg, s hogy ez milyen magától értetődő volt, mutatja a sikyóni példa, ahol először visszautasításra talált az az újítás, hogy Dionysos mítoszait egyéb — már a thébai mondakörrel összefüggő — mítoszokkal helyettesítsék (Hérodotos V. 67). S mikor ez a behelyettesítés — a trójai és a thébai mondakör, valamint egyéb mítoszok felhasználása — általánossá vált, Athénben a színjátszás maga a Dionysos-kultusz tartozéka maradt, a színjátszás időpontja a Dionysos-ünnep volt, a színjátszás helye Dionysos templomának számított. Sőt a tragikus szenvedélynek a dionysosi mámorral való rokonságára utal alkalmilag egy olyan kifejezés, amely a Dionysos mítoszaitól független cselekmény őrült szenvedélytől elragadott hősét is bakkhosnak nevezi, *Hadés bakkhosának*, mint Héraklést Euripidésnél (Hér. main. 1119).[4]

A római drámai költészet — a tragédia és a komédia egyaránt — Livius Andronicus óta görög példaképek ösztönzésére, sőt görög darabok többkevesebb önállóságra valló átdolgozásain keresztül bontakozott ki. Ámde a drámai előadások immár a Dionysos-kultusztól elszakadva, Róma sajátos vallási intézményeinek a kereteibe illeszkedtek, részben olyan keretekbe tehát, amelyek valamiféle ünnepi játékok rendszeresítésével már eleve alkalmat biztosítottak a görög mintára meghonosított drámai előadások számára. Ilyenek voltak a triumphus alkalmi szokásai alapján már i. e. a IV. század közepétől fogva állandósult és Juppiter capitoliumi kultuszával kapcsolatban maradó *ludi Romani*,[5] majd 220-tól az ugyancsak Juppiter tiszteletére tartott *ludi plebeii*,[6] 202-től a *ludi Apollinares*, 194-től kezdve a Magna Mater tiszteletére tartott *ludi Megalenses* stb. Margarete Bieber számításai szerint i. e. 200 körül 48-ra tehető azoknak a napoknak a száma, amelyeken hivatalosan színpadi előadásokat tartottak Rómában. Ehhez járultak az olyan alkalmilag sorra kerülő játékok, mint a *ludi funebres*, valamint a templomavatásokkal és a diadalmenetekkel kapcsolatos *ludi votivi*.[7] A színi előadások mindezen alkalmai közül legfeljebb a trimphus mellé állítható görög analógia, amennyi-

Sepulcralmasken. Denkschriften der kais. Ak. der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. XXVIII. Bd. Wien 1878. 301—375. l. és *W. Wrede:* Der Maskengott. Athenische Mitteilungen 53 (1928) 66—95. l.

[4] Vö. még görög irodalomtörténeti vázlatomat, A világirodalom története, szerk. *Zolnai Béla*. I. Budapest 1944. 171. l. és most Mitológia. Budapest 1956. 177—178. és 236—237. l.

[5] *Th. Mommsen:* Die ludi magni und Romani (1859). Römische Forschungen. II. Berlin 1879. 42—57. l.

[6] Vö. *G. Wissowa:* Religion und Kultus der Römer. München 1912.[2] 127. l.

[7] *M. Bieber:* The History of the Greek and Roman Theater. Princeton 1939. 307. l.

ben tudomásunk van arról, hogy Nagy Sándor óta a diadalmi ünnepeken helyet kaptak a drámai előadások.[8] De itt is meg kell jegyezni, hogy a római triumphator isteni példaképe Juppiter, míg éppen Nagy Sándorral kapcsolatban nem felesleges arra utalni, hogy ő szívesen vette, ha benne új Dionysost, diadalmas hadjárataiban Dionysos diadalmenetének a megújítóját látták, mint pl. Curtius írja: «*Igitur, ut supra dictum est, aemulatus Patris Liberi non gloriam solum, quam ex illis gentibus deportaverat, sed etiam pompam, sive illud triumphus fuit ab eo primum institutus sive bacchantium lusus, statuit imitari animo super humanum fastigium elato.*» (Hist. Alexandri Magni IX. 42. Vö. még többek között III. 32.)[9] Ezek alapján feltételezhető, hogy ha Babylónban Nagy Sándor tiszteletére építenek színházat,[10] akkor ez egyúttal Dionysosnak is szólt, az «új» Dionysosnak, aki az alakuló hellénisztikus uralkodó-kultusz fogalmai szerint éppen Nagy Sándor személyében jelent meg az emberek között. De a római színjátszást, bár fővonalának a fejlődése legalábbis Livius Andronicus óta nem képzelhető el a görög Dionysos-színház példaadása, illetőleg a görög Dionysos-színpadra szánt görög tragédiák és komédiák felhasználása nélkül, semmi nem köti Dionysos-Bacchus kultuszához.

Azt a tételt azonban, hogy a római színész nem visel álarcot, legalábbis abban az általános formában, ahogyan Bieber képviseli,[11] minden bizonnyal revideálni kell. De nem elégedhetünk meg teljes mértékben azzal a megoldással sem, amely az álarc bevezetését a római színpadra a II. század végétől feltételezi,[12] sem azzal, amely az álarcviselést ennél az időpontnál korábban az Atellanára korlátozza.[13] Ma már tudjuk, hogy nemcsak Livius eredezteti Etruriából a római színjátszásnak a görög minták közvetlen elfogadását megelőző alapformáit (VII. 2), hanem a latin *persona* = álarc szó etruszk eredetét is igazolják az i. e. VI. századból fennmaradt cornetoi sírábrázolások *φersu* feliratot viselő álarcos figurái: nyilvánvalóan valamiféle halotti kultusszal kapcsolatos alakoskodás szereplői. Altheim feltevésének azonban, amely szerint a «persona» csupán az általa etruszk eredetűnek tartott Atellana keretében került volna Rómába,[14] ellene mond az álarc egy sajátos formájának a római halotti kultuszban vitt jellegzetes szerepe. Az ősök álarcszerű képmásai, az *imagines* tekintetbevételével ugyanis véleményünk szerint valódi összefüggéseikbe állíthatók Suetonius adatai a Caesar és Vespasianus temetésén szereplő színészekről is, amelyekre az Atellánával kapcsolatban utalt Szilágyi János György,[15] és főleg megvilágíthatók a római vallástörténet olyan alapvető tényezői, amelyek a római színjátszás kialakulását ugyanúgy előmozdították, mint a görög színjátszást a Dionysos-vallásnak azok az elemei, amelyeket az álarc már a színjátszás kialakulása előtt kifejezett.

[8] Vö. *O. Ribbeck:* Geschichte der römischen Dichtung. Stuttgart I. 1887. 17. l.

[9] *Triumphus* és dionysosi *θρίαμβος* összefüggésére nézve l. *Brelich A.:* A triumphator. Pécs 1937. 10. l.

[10] L. *Bieber:* i. m. 232. l.

[11] Uo. 307. l.

[12] *C. Saunders:* The Introduction of Masks on the Roman Stage. AJPh (1911) 58. és köv. ll. Vele szemben *A. Gow:* On the Use of Masks in Roman Comedy. JRSt (1912) 65. és köv. 11. már Plautusnál és Terentiusnál feltételezi az álarcviseletet. Az álarc korai használatának tagadására alkalmat adó vallomások új meghallgatása, így különösen Diomedes forráskritikája után a mellett foglal állást, hogy az álarc a római színpadon is kezdettől fogva otthonos volt, *W. Beare:* The Roman Stage. 1955.[2] 293—299. l.

[13] *Szilágyi J. Gy:* Atellana. Budapest 1941. 25. l.

[14] *F. Altheim:* Persona. AfRW 27 (1929) 35. és köv. 11. Terra Mater. 55. l.

[15] *Szilágyi:* i. m. 29. l.

Hogy ősibb fokon a Dionysos-álarc is a halotti kultuszból fejlődött ki, az természetesen olyan lehetőség, amellyel számolnunk kell. De azon a fokon, amelyen a görög színjátszás kialakult, ez a vonatkozás már háttérbe szorult, s a Dionysos-álarc semmi esetre sem áll egy-egy halott emberrel személyes kapcsolatban. És így Mommsen a római *imagines* ősrégi eredetét a nemzetségi renddel (Geschlechterordnung) való szoros kapcsolata mellett jogosan bizonyítja azzal is, hogy semmiféle görög szokás befolyása nem ismerhető fel rajta.[16]

Jellemző egyébként, hogy a római temetést és ezen belül az *imagines maiorum* szokását erre nézve legrégibb irodalmi forrásunk, Polybios, mint sajátosan római intézményt ismerteti és dicséri, mert az ifjúság erkölcsi nevelésének elsőrendű eszközét látja benne (VI. 53). Utóbb Plinius is kiemeli, hogy ezek a képmások, amelyeket a régi rómaiak *(maiores)* az atriumban őriztek, különböztek a «külföldi mesterek» *(externorum artificum)* érc és márvány szobraitól: viaszból voltak kinyomva az arcok *(expressi cera vultus)* s valamennyit külön szekrényben tartották, de ha a *gens*en belül temetésre került sor *(gentilitia funera)*, elővették ezeket a képmásokat, s így ha meghalt valaki, temetésén jelen volt családjának minden tagja, aki csak valaha élt *(totus aderat familiae ejus qui umquam fuerat populus*, Nat. Hist. XXXV. 2). Könyvének egy más helyén, bár görög technikai kezdeményezésről szól, nyilvánvalóan a római ősök képmásának a készüléséről és jellegéről is képet ad: a sikyóni Lysistratos, Lysippos testvére volt az első, aki magáról az emberi arcról vett lenyomatot, aztán e gipsz formába viaszt öntött, s a végső formát kiigazítás útján hozta létre (XXXV. 44). Hogy nemcsak ezzel a görög *εὑρετής*-re visszavezethető technikai eljárással biztosított arcképszerű hűségről, de nem is a Dionysos-álarccal közös álarcszerű — tehát hátulról nézve kitöltetlen — szobrászi formáról, hanem a római szokáson belül sajátos álarci — tehát felöltésre, az *imago* által képviselt személy megjelenítésére szánt — funkcióról is szó van, azt már Polybios idézett helye bizonyítja. E szerint ugyanis, ha a nemzetség kiváló tagja meghal, a temetési menetben viszik az ősök képmásait, éspedig úgy, hogy az elhaltakhoz nagyságra és egész külsejükre nézve hasonló emberekre aggatják; ezek az emberek nyilvánvalóan az elhalt ősöket jelenítik meg az utód temetésén, hiszen Polybios azt is tudja, hogy aki egy consul képmását viseli a temetési menetben, vagy praetorét, az bíborszegélyű togát ölt magára, aki censorét, az bíborba, aki egykori triumphatorét vagy olyan férfiúét, aki triumphusra méltó cselekedetet hajtott végre, az egyenesen aranyba öltözik. *(Ταύτας δὲ τὰς εἰκόνας ἔν τε ταῖς δημοτελέσι θυσίαις ἀνοίγοντες κοσμοῦσι φιλοτίμως· ἐπὰν δὲ τῶν οἰκείων μεταλλάξῃ τις ἐπιφανὴς, ἄγουσιν εἰς τὴν ἐκφορὰν, περιτιθέντες ὡς ὁμοιοτάτοις εἶναι δοκοῦσι κατά τε τὸ μέγεθος, καὶ τὴν ἄλλην περικοπήν. Οὗτοι δὲ προσαναλαμβάνουσιν ἐσθῆτας, ἐὰν μὲν ὕπατος ἢ στρατηγὸς ἢ γεγονὼς, περιπορφύρους. ἐὰν δὲ τιμητὴς, πορφυρᾶς· ἐὰν δὲ καὶ τεθριαμβευκὼς, ἤ τι τοιοῦτον κατειργασμένος, διαχρύσους.)* Diodorus Siculus párhuzamos helyéből világos, hogy nemcsak a halott őseit jelenítik így meg a képmását álarcként magukra öltő és ennek megfelelően öltözködő emberek, hanem ezek előtt halad egy, aki éppen annak a halottnak frissen készült képmását viseli, akit utolsó útjára kísérnek, s ez a halott minden mozdulatát és sajátosságát utánozza úgy, ahogy életében megfigyelte (a XXXI. könyv kivonata). Hadd emeljük ki már itt, hogy Diodorus

[16] *Th. Mommsen:* Römisches Staatsrecht. I. Leipzig 1871. 358. l. Vö. még *K. Schneider* és *H. Meyer:* Imagines maiorum. Pauly-Wissowa IX/I. 1914. 1097—1104.

mindezt éppen annak az Aemilius Paulusnak a temetésével kapcsolatban említi, akinek az emlékére rendezett *ludi funebres* keretében került Terentius *Adelphoe* c. vígjátéka bemutatásra. De ha meggondoljuk, hogy Polybios a római temetési szokásoknak és különösen az *imagines maiorum* szerepének az ifjúságra tett nevelő, a kiváló ősök példájának követésére ösztönző hatását hangsúlyozza, nem fogjuk könnyelműen elvetni Attius adatát, amely szerint az első görög típusú drámát Rómában pártfogójának, Livius Salinatornak az ösztönzésére Livius Andronicus az Ifjúság ünnepén *(ludis Juventatis)* mutatta be, mégha Salinator senai győzelmét mint ez előadás alkalmát illetően helyt is adunk Atticus és Cicero kronológiai aggályainak (Cic. Brutus 18).

Néhány későbbi, de Polybios és Diodóros tudósításaival ellentétben nem álló adat arra vall, hogy a halott álarcának hordozására hivatásos színészeket is alkalmaztak ; meglehet, hogy ősi fokon ez a halott fiának volt a feladata, mint ahogyan az első temetési beszédet Polybios szerint is, ha volt ilyen, a halott felnőtt fia mondta el. Suetonius egyenesen Vespasianus álarcáról *(persona)* beszél, amelyet a császár temetésén egy Favor nevű színész *(archimimus)* viselt, s *a szokásnak megfelelően* a császár tetteit és szavait utánozta úgy, ahogyan azt életében megismerhették *(imitansque ut est mos facta et dicta vivi,* Suet. Vesp. 19). Ugyancsak Suetonius szerint a Caesar temetésén résztvevő fuvolások és színészek — Polybios alapján nyugodtan hozzátehetjük : tekintettel Caesarra, az egykori triumphatorra, akit temetésén megjelenítettek — erre az alkalomra triumphusi díszbe öltöztek, majd öltözetüket Caesar halotti máglyájának a lángjai közé vetették. A *ludi funebres* keretében egyébként olyan régibb tragédiákból adtak elő részleteket, amelyekben a jelenlevők Caesar tragikus sorsára ismerhettek, így Pacuvius *Armorum iudicium*-ából és Atilius *Electra*-jából (Suet. Divus Julius 84).

Helyénvalók voltak a görög tragédia motívumai azon a temetésen, amelynek rendezői az elbukott diktátor iránt a részvét, gyilkosai iránt a gyűlölet és bosszúvágy érzéseit kívánták a szertartás eszközeivel is felkelteni. De ha meggondoljuk, hogy a *ius imaginum* célzata az elhalt ősök megjelenítése volt egyfelől az utókorban továbbélő emlékük biztosítására — *ius imaginis ad memoriam posteritatemque prodendae,* mondja Cicero (in Verrem V. 14, vö. még pro Rabirio Postumo 7) —, másfelől a példájuk követésére való buzdításul — *οὔ κάλλιον οὐκ εὐμαρὲς ἰδεῖν θέαμα νέῳ φιλοδόξῳ καὶ φιλαγάθῳ,* olvassuk Polybiusnál —, akkor valóban a római történeti tárgyú tragédia, a *fabula praetextata* ösztönzőjét kell látnunk a *ludi funebres* szokásában. Hiszen ezt már csak egy lépés választja el attól a szokástól, hogy az elhalt ősök álarcát viselő színészek utánozzák a halottnak, illetőleg a *gens* korábban elhalt kiváló tagjainak a tetteit és szavait. Ez a lépés — a külsőlegesen utánzott gesztusok ötletszerűségének művészien megkomponált cselekménnyel való felcserélése — nem történhetett meg a görög tragédia példaadása nélkül ; a zsidó Ezekiélos bibliai tárgyú görög tragédiájának az analógiája alapján E. Norden óta többen a görög tragédiának azt a hellénisztikus típusát is iparkodtak közelebbről meghatározni, amely éppen a római praetextatának szolgálhatott mintául.[17] De a görög irodalmi hatás római szükségletet elégí-

[17] *A. Gercke—E. Norden:* Einleitung in die Altertumswissenschaft. I. Leipzig—Berlin 1910. 460. l. ; *A. Kappelmacher:* Zur Tragödie der hellenistischen Zeit. Wiener Studien (1924—25) 69—86. l. ; *R. Petsch:* Ein Mosesdrama aus hellenistischer Zeit. NJb (1925) 803—807. l. Vö. még Une tragédie grecque à sujet biblique. Acta Orient. Hung. 2. (1952) 150. l.

tett ki: a *gens* genealógiai öntudatának mint a római patriotizmus jelentékeny tényezőjének az ápolását. Így a római szokásban már eleve megadott lehetőséget fejlesztett tovább, valójában az elhalt ősöket megjelenítő álarc hordozóit szervezte meg egy előre megkomponált cselekmény keretei között.[18]

A *fabula praetextata* mindenesetre szorosan összefügg az ősök kultuszával, ezért viselheti az *Aeneadae* mellékcímet pl. Acciusnak az a tragédiája, mely Deciusnak i. e. 259-ben a samnitokkal és gallokkal szemben vitt hadvezéri szerepéről szól; hogy Aeneas megjelent-e a késő utódok között a színpadon, nem egészen bizonyos, de az a fennmaradt töredékekből is világos, hogy Deciust apja példája serkenti a hősi önfeláldozásra és a dráma minden jel szerint a hős temetésével végződött.[19] Természetesen a *fabula praetextata* színpadra vitelének semmi esetre sem voltak egyedüli alkalmai a temetési játékok, így pl. ugyancsak Accius *Brutus* c. drámája minden valószínűség szerint azokra a fogadalmi játékokra készült, amelyeket i. e. 136-ban tartottak, amikor D. Junius Brutus mint győztes hadvezér a lusitaniai zsákmányból emelt templomot avatta fel Mars tiszteletére, de jellemző mindenesetre, hogy ebből az alkalomból is a kiváló kortárs őse, a köztársaságot megalapító Brutus jelenik meg a színpadon.[20] Ennius alighanem a triumpháló hadvezér, Fulvius Nobilior fogadalmi játékain viszi színre i. e. 186-ban Ambrakia bevételét, s arra nézve sem egyöntetű a vélemény, hogy Naevius *Clastidium* c. tragédiája az insubereket Clastidium mellett legyőző Claudius Marcellus triumphusa alkalmából i. e. 222-ben vagy temetésén 208-ban került-e színre, vagy éppen akkor, amikor az általa Virtus tiszteletére felajánlott templomot 205-ben fia felavatta.[21]

Utalhatunk mindenesetre azokra a megfigyelésekre is, melyek *triumphus* és *pompa funebris* messzemenően egyező vonásait állapították meg — *funus triumpho simillimus*, idézi ebben a vonatkozásban Senecát (ad Marc. III. 2) Brelich Angelo.[22] De fejtegetéseink növelik annak a véleménynek a valószínűségét is, amely több *fabula praetextata* előadását valamely kiváló római ember temetéséhez fűzi, így Pacuvius *Paulus*-a, mely a pydnai csatát vitte színre, helyet kaphatott magának a pydnai győzőnek, Aemilius Paulusnak a temetése alkalmából Diodorus már idézett tudósítása szerint is különös fénynyel megrendezett, több napon át tartó *ludi funebres* keretében i. e. 160-ban.[23] Bátran magunkévá tehetjük tehát I. M. Tronszkij összefoglaló megállapítását: «A praetextatákat főként azokra az alkalmi játékokra szánták, amelyeket római hadvezérek diadalmenetei vagy temetése alkalmával magán kezdeményezésre rendeztek.»[24] E játékok lényegileg római jellegére egyébként

[18] Primitív szokásokról, ahol a római *imagines*hez hasonló szerepben még a halottnak és őseinek a koponyája szerepel, l. *R. R. Trilles:* Le totemisme chez les Fan. 1912. 537—538. l. Hérodotos (IV. 26) az issédónok hasonló szokásáról tudósít. *Beke Ödön* szíves közléséből tudom, hogy a mari népszokásban az elhalálozást követő negyvenedik napra eső emlékünnepen a jelenlevők egyike a halott ruháit ölti magára, s ily módon magát a halottat «helyettesíti», vö. *U. Holmberg:* Die Religion der Tscheremissen. 1926. 32. l.

[19] Tragicorum Romanorum Fragmenta (rec. *O. Ribbeck*). 281—283. l.

[20] Uo. 283—285. l.

[21] *Ribbeck:* i. m. 22. l.

[22] *Brelich:* i. m. 16. l. A színész szerepét viszont Vespasianus temetésén fenti fejtegetéseink alapján nem hoznánk kapcsolatba a triumphatort kísérő gúnydalokkal, mint *Brelich* teszi uo. 17. l.

[23] *Ribbeck:* i. m. 192. l.

[24] *I. M. Tronszkij:* Az antik irodalom története. Budapest 1953. 301. l.

legutóbb P. Grimal is utalt, egészen általánosságban kapcsolatba hozva őket a családi maszkokkal, amelyek már önmagukban véve is az előadás történeti tárgyválasztására ösztönöztek («. . . le caractère essentiellement romain de cette mise en scène où, en quelque sorte, les masques familiaux suggéraient déjà à eux seuls le thème d'un spectacle»).[25]

De ha a *fabula praetextata* helyét a *ludi funebres* keretei között úgyszólván magától értetődővé teszi is a halottakat megjelenítő álarcviselők rituális szerepe a temetésen, annál feltűnőbb az az adat, amely egy vígjáték előadását fűzi Aemilius Paulus temetéséhez. Márpedig semmi okunk kételkedni a didaskalia tudósításában, amely szerint Terentius *Adelphoe* c. komédiáját is azon a temetési játékon adták elő, amelyet Aemilius Paulus tiszteletére rendezett két fia, Q. Fabius Maximus, akit a hasonló nevű praetor fogadott örökbe, és P. Cornelius Africanus Minor, az ifjabb Scipio, később Karthago megsemmisítője, akit az idősebb Scipio fia adoptált *(acta ludis funebribus L. Aemilio Paulo, quos fecere Q. Fabius Maximus, P. Cornelius Africanus)*. Megelégedhetünk-e azzal a magyarázattal, hogy a «nevetésnek» az itáliai halotti szokásokban szerepe lehetett, hogy már az etruszk Tomba degli Auguri két *persu*-alakja is a középkor és újkor harlekinjeihez hasonló öltözetet visel, egy másik etruszk sírt meg éppen ilyenféle falfestménye miatt Tomba del Pulcinella néven szoktunk emlegetni?[26] Vagy éppen a halálnak arra a tanulságára utaljunk-e, amelyet a *carpe diem* horatiusi jelszavához hasonlóan vonnak le azok a római sírfeliratok, amelyek egyikét Brelich Angelo gondos egybeállításából egy elterjedt típus példájaként idézhetjük: *amici qui legitis moneo miscete Lyaeum et potate procul redimiti tempora flore et venereos coitus formosis ne denegate puellis cetera post obitum terra consumit et ignis?*[27] Úgy gondoljuk, a Terentius-kutatás újabb eredményei alapján ennél tovább is mehetünk egy lépéssel.

II

A legújabbkori Terentius-kutatásban alighanem a legtöbb joggal E. Reitzenstein nevéhez fűzhetjük azt a kedvező fordulatot, amely után nem tekinthetjük többé Terentiust egyszerűen a görög új-komédia elegáns latin fordítójának[28] s nem láthatjuk abban — szép latin nyelve mellett — legfőbb érdemét, hogy elveszett görög mintáit az ő művei segítenek rekonstruálni. -«Die Terenzischen Stücke wollen als l a t e i n i s c h e Kunstwerke gewertet werden, und so hat es auch die antike Kunstkritik, Varro an der Spitze getan, durchaus im Sinne des Dichters selbst.»[29] Hozzátehetjük mindjárt, így értékelte Terentiust a reneszánsz humanizmusa is, Petrarcától kezdve, aki szerint a komédia terén minden elődjét felülmúlta, s aki Ciceróra is hivatkozva —

[25] *P. Grimal:* Le siècle des Scipions. Paris 1953. 46. l.

[26] Vö. többek között *Altheim:* Terra Mater 51—52. l. *Szilágyi:* i. m. 26. l.

[27] *A. Brelich:* Aspetti della morte nelle inscrizioni sepolcrali dell' impero Romano. Budapest 1937. 50. l. CIL VI. 17985 a.

[28] Ennek a felfogásnak megfelelően Menandrosszal szemben Terentius eredetiségét hiányló pejoratív értelemben használja fel Caesar ismert *dimidiatus Menander* kifejezését. U. *von Wilamowitz-Moellendorff:* Der Menander von Kairo (1908). Kleine Schriften. Berlin I. 1935. 265. l. Ezzel szemben vö. újabban *W. Schmid.* Terenz als Menander Latinus. RhM NF. 95 (1952) 229—272. l.

[29] *E. Reitzenstein:* Terenz als Dichter. 1940. 11. l. Az ókorra nézve kitűnő összefoglalást nyújt *Huszti J.:* A Terentius-kritika az ókorban. EPhK 39 (1915) 19—34. l.

kompozíciója és stílusművészete mellett — különösen finom emberismeretét dicséri.[30] Így értékelte az újkor is, mindaddig, amíg Plautus eredetiségének a felfedezése kedvéért nem játszották ki «a görögöket szolgaian másoló» Terentiust az utánzásban is mindig ötletes és főleg itáliai jellegű Plautus ellenképe gyanánt. S ha Reitzenstein az «analitikusok» által legjobban kikezdett *Eunuchus*nak szentelte is a legtöbb figyelmet, ez egy vígjátékon tett megfigyelései valósággal felszólítanak az általánosításra, s így az *Adelphoe* jobb megértésének az útját is előkészítették.

Talán felesleges is hangsúlyozni, hogy Terentius eredetiségének az elismerése nem jelentheti a görög minták jelentőségének a lebecsülését. Közönsége elsősorban a görög vígjáték megszólaltatását várta tőle a római színpadon, s jellemző, hogy irodalmi ellenfeleivel, Donatus hiteltérdemlő felvilágosítása szerint elsősorban a görög mintáit valóban szoros hűséggel követő Luscius Lanuvinusszal szemben éppen a menandrosi források szabadabb felhasználását jelentő *contaminatio* miatt kellett védekeznie, már az *Andria* prológusában. Ami az *Adelphoe* forrásait illeti, ennek a prológusában maga a költő mondja meg, hogy Diphilos *Συναποθνήσκοντες* c. vígjátékának egy, a korábbi latin feldolgozásban, Plautus *Commorientes*ében mellőzött részletével egészítette ki a görög *Ἀδελφοί* c. darabot, s hogy ez az *Ἀδελφοί* Menandros műve volt, a didascalia GRAECA MANANDRU szavai mellett Donatus több utalása is bizonyítja. Régóta tudjuk, hogy Menandrosnak két ily című vígjátékával kell számolnunk: az az *Ἀδελφοί*, amelyet Plautus a *Stichus*ban követ, a legtávolabbi rokonságban sem áll Terentius mintájával.[31] Mint A. Koerte új Menandros kiadása is regisztrálja (Teubner, II. 1953. 15. l.), ily című darabjai az attikai közép- és új-komédia szerzői közül még Alexisnek, Apollodórosnak, Diphilosnak, Euphrónnak, Hégésipposnak és Philémónnak is voltak, de sem ezeknek Meinecke gyűjteményében olvasható sovány töredékei, sem a menandrosi *Ἀδελφοί* most Koerte kiadásában tanulmányozandó törmelékei a vígjátéki cselekmény rekonstruálására nem nyújtanak elegendő alapot, bár az bizonyos, hogy a menandrosi töredékek egy része legalább Terentius vígjátékának az összefüggésében elhelyezhető. Ez természetesen még nem jogosít fel minket arra, hogy Wilamowitzot kövessük, aki Terentius vígjátékát, mint «fordítást» szőröstől-bőröstől elfogadja Menandros elveszett darabjának a helyettesítésére, Donatust sem véve komolyan, aki — még Menandros ismeretében — egy jelentős — és Wilamowitz által minden további megjegyzés nélkül menandrosinak kezelt — ponton különös nyomatékkal figyelmeztet Terentius invenciójára.[32]

Azt mégis, hogy két testvér különböző jelleme, mint a pedagógiai elmélet problémája jelentkezett a görög színpadon, az említettek töredékeitől

[30] «. . . *quo in genere facile, ut mihi videtur, omnes ante se vicit . . .*» «*Humanorum morum exacta notitia et ordo narrationis ab ipso etiam Cicerone laudatur et stili iucunditas et gratia.*» *Ábel J.:* Az ó- és középkori Terentiusbiographiák. Értekezések a M. T. Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből. Budapest 1889. 49. és 51. l. Jegyezzük meg, hogy *Ábel* e helyen a nem egyértelműen Petrarcának tulajdonított életrajz kritikai kiadása mellett hitelességét is megvédi. 25—28. l.

[31] *Fr. Shoell:* Fleckeisens Jahrbücher für Philologie. 119. 1879. 44 és köv. 11. Vö. még főleg *R. Kauer:* Zu den Adelphoe des Terenz. Wiener Studien 23 (1902) 87—105. l. és *K. Dziatzko—R. Kauer:* Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer. II. Adelphoe. 1903.[2] 6—17. l.

[32] *U. von Wilamowitz—Moellendorff:* Der Landmann des Menandros. (1899) Kleine Schriften. I. 230. l.

függetlenül is valószínűsíthetjük, mégpedig már az ó-komédiára nézve. Aristophanés első — elveszett — vígjátéka egy apát és két fiát, a «józant» (*σώφρων*) és a «ledért» (*καταπύγων*) vitte színpadra, s az apa, ha nem is áll éppen a ledér oldalára, a másik testvér túlzott józanságát az élet bölcs élvezetére tanító derűs mozdulattal teszi nevetségessé. S ha rekonstrukciónk megállja helyét, akkor a két testvérről szóló vígjátéki koncepció magját már magában rejtette Aristophanés első műve is, éspedig nem is annyira cselekményét, mint inkább derűs morális és pedagógiai tendenciáját illetően.[33]

Terentius természetesen már a vígjátéki cselekményt és humanista tendenciát is azon a fejlettebb fokon ismerte meg, melyet a menandrosi vígjáték a jellemábrázolás finomabb eszközeivel és az erkölcsi hangsúlyok határozottabb elosztásával képviselt. A *fabula palliata* műfaji követelményeinek megfelelően megtartotta a cselekmény eredeti athéni környezetét, a szereplők görög neveit és öltözetét. Azért talán, hogy azt a látszatot keltse, mintha a vígjáték konfliktusai csak Görögországban volnának elképzelhetők? Éppen ellenkezőleg azért, mert azt a meggyőződést képviselte, hogy a vígjátéki konfliktusban tükröződő társadalmi probléma csak azon az úton oldható meg Rómában is, amelyet a görög mesterek mutatnak. Mint ahogyan P. Grimal írja : «La 'vie grecque' n'est plus symbole de tous les relachements, la contagion de la débauche menacant la 'pureté' romaine. La vie grecque, telle que la présente Térence, devient le modèle de toute 'humanité'».[34] De a görög eszmény normatív szerepe ebben a vonatkozásban már a római történelem tényezője, amiből az is következik, hogy Terentius görög irodalmi mintáihoz való viszonyának a kérdésénél is fontosabb történeti helyzetének, római kortársaihoz való viszonyának a kérdése. Vagy más szóval : Terentius eredetiségének a kérdése egybeesik a római valósághoz való viszonyának a kérdésével. Erre nézve pedig Francesco della Corte és Paul MacKendrick egymást kiegészítő megállapításai képviselik a kutatás jelenlegi állását, amelyből nekünk is ki kell indulnunk.

A görög új-komédia és a terentiusi *fabula palliata* jelentőségét a Scipio-kör humanizmusa számára már R. Reitzenstein kiemelte, utalva természetesen arra a menandrosi elvre is, amely Terentius *Heautontimorumenus*-a révén vált a humanizmus jeligéjévé : *homo sum humani nil a me alienum puto*,[35] de hangsúlyozva azt is, hogy az *Adelphoe* szereplői közül Micio alakja képviseli a humanitasnak azt az eszményét, amelyet Cicero Panaitios alapján jellemez (*de officiis* I. 136—137, vö. még különösen *pro Caelio* 25. és 39—42).[36] Lényegesen messzebb megy ennél Francesco della Corte, mikor megállapítja, hogy az idősebb Cato konzervatív és a Scipio-kör modern pedagógiai irányának nagy vitájában ez utóbbinak volt a fegyvere a színpadi szatíra, s ez a görög új-komédiából átvett formákat és helyzeteket használta fel arra, hogy az i. e. II. század római életére jellemző ellentétben állást foglaljon. Egyenesen Cato pedagógiai célzatú művének, a *libri ad Marcum filium*-nak a kritikáját látja a *Heautontimorumenus* 213—218. soraiban, amelyek igazságtalan bírák-

[33] Erről részletesebben l. Aristophanés pályakezdése c. tanulmányomat s. a.

[34] *Grimal:* i. m. 156. l.

[35] Ehhez vö. újabban *E. Bickel:* Menanders Urwort der Humanität. RhM NF 91. (1942) 186—191. és *F. Dornseiff:* Nichts menschliches ist mir fremd. Hermes 78. (1943) 110—111. l.

[36] *R. Reitzenstein:* Werden und Wesen der Humanität im Altertum. Strassburg 1907. 29. l.

nak *(iniqui iudices)* minősítik az apákat, mert az öregek bölcsességét kívánják meg fiaiktól és nem számolnak ezek természetes hajlamaival. A nevelésnek ugyanezt a koncepcióját adja az *Adelphoe*, hangsúlyozva, hogy nem a megfélemlítés, hanem a *liberalitas* a helyes nevelési módszer : a vígjátékban az új nevelés ül győzelmet a régi felett. S a kettő ellentéte egészen személyes jellegű szembeállítás formáját ölti : a falun élő Demea ugyanolyan rideg szigorúságban neveli fiát, Ctesipho-t, mint Cato a maga gyermekeit, testvére, az urbánus Micio, ugyanolyan megértően bánik a maga nevelt fiával — Ctesipho testvérével, Aeschinusszal —, mint ahogyan Aemilius Paulus bánt két fiával, akik utóbb adoptio útján a *gens Fabia*, illetőleg a *gens Cornelia* tagjai és végül — miután ez Aemilius Paulus leányát vette feleségül — Cato egyik fiának a sógorai lettek. Görög minták — Menandros és Diphilos — felhasználása nem csökkenti az *Adelphoe* római időszerűségét ; ellenkezőleg : még élesebbé teszi a Scipio-kör hellenofil nevelési elveinek a szembeállítását a Cato által képviselt ősi, egyszerű, és egyben a görög befolyás elől tudatosan elzárkózó nevelési rendszerrel. Della Corte szerint még azt is csupán Terentiusnak meg előkelő barátainak, Laeliusnak és a személyesen is érdekelt Scipiónak a köztiszteletben álló kiváló ellenfél iránti kímélete magyarázza, hogy Cato nem a saját nevével szerepel, s ha ezt már túlzásnak is tartjuk, annyit bátran elfogadhatunk, hogy az *Adelphoe* cselekményén ugyanúgy áttetszik Cato és Aemilius Paulus nevelési elveinek a szembenállása, mint ahogyan az pl. Plutarchosnak e két kiváló rómairól írt életrajzában is kibontakozik. Sőt ebben a vonatkozásban alább még ki is egészíthetjük e fejtegetéseket, amelyek különösen arra hivatkoznak, hogy Aemilius Paulus nem éri be a hagyományos római neveléssel, hanem a görög műveltségben is tudatos gonddal részesíti gyermekeit, míg Catonak van ugyan görög rabszolgája, Chilón, aki jó grammatikus, de gőggel eltelve a rabszolga és bizalmatlansággal a görög ember iránt, méltatlannak tartotta, hogy reábízza fia nevelését.[37]

Paul MacKendrick véleménye szerint már az *Adelphoe* menandrosi mintája is a két ellentétes jellemű öregben az egykorú athéni közélet két egymással szemben álló szereplőjét viszi színpadra, a Menandrosszal jó viszonyban álló phaléróni Démétriost, kire minden vonatkozásban az aristotelési Ethica *ἐλευθεριότης* = *liberalitas* fogalmának jellemző vonásait halmozza, é politikai ellenfelét, a diomeiai Stratoklést, Démétrios száműzetése idején a demokrata párt vezérét, akit e *liberalitas* ellenképe gyanánt, Theophrastos IV. és XV. jellemképe értelmében a ruszticitás (*ἀγροικία*) és erőszakosság (*αὐθάδεια*) vonásaival jellemez. Ennek az érdekes feltevésnek a bírálatába ezúttal nem kell bocsátkoznunk, annál kevésbé, mert MacKendrick is elismeri Terentius alkotó művészetét, amellyel — hasonló ellentétet ismerve fel a maga római kortársai körében — a Demea-Micio ellentétet Cato és Aemilius Paulus szembenállásának az ábrázolására használja fel. S Demea és Micio terentiusi alakjaiban Cato, illetőleg Aemilius Paulus történelmileg hiteles képének egy sor további elemét tárja fel. Cato censori működésének szellemére ismer Demea szavaiban : *inspicere tamquam in speculum in vitas omnium iubeo, atque ex aliis sumere exemplum sibi* (Ad. 415—416), s még Terentiusnak ahhoz a kifejezéséhez is, amely szerint Demea «szűkösen és szigorú körülmények között» *(parce ac duriter*, 45) él, megtalálja a párhuzamot Cato egy

[37] *Fr. della Corte:* Catone censore. Torino 1949. 60. és 77—78. l.

beszéd-töredékében, ahol a maga *parsimonia*-jával és *duritia*-jával dicsekszik *(de suis virtutibus contra L. Thermum*, Catonis quae extant ed. Jordan 43. l.). Ami pedig Aemilius Paulust illeti, Plutarchosnál olvasható jellemrajzának általános vonásain túl Micio egyik kijelentéséhez *(homine imperito numquam quicquam iniustius, qui nisi quod ipse fecit nihil rectum putat*, Ad. 98—99) még ezt a frappáns párhuzamot idézi abból a beszédből, amelyet Livius (XLIV. 23), aligha minden «epikai hitel» nélkül, ad Aemilius Paulus ajkára: *Non sum is, qui non existimem admonendos duces esse : immo eum, qui de sua unius sententia omnia gerat, superbum iudico magis, quam sapientem.*[38]

Mindezek alapján MacKendrick úgy találja, hogy az a *ludi funebres*, amelyet Aemilius Paulus halála után két fia, az adoptio útján a római köztársaság két legbefolyásosabb családjába került Q. Fabius Maximus és P. Scipio Africanus Minor rendezett, pártpolitikai propaganda alkalmául szolgált és ennek a propagandának volt az eszköze Terentius vígjátéka. Ezt véleményem szerint legalábbis ki kell egészíteni azzal, hogy az ilyen természetű propaganda lehetőségét a római színjátszás sajátos gyökere, a *ius imaginis* biztosította. Ha a halott álarcát viselő színésznek a temetési menetben a megjelenített halott «tetteit és szavait» *(facta et dicta)* kellett utánoznia, az ősi szokásnak a görög színjátszás hatására továbbfejlődött alakja gyanánt értékelhették, hogy a *ludi funebres* keretében a halott egykori triumphusára emlékeztetett Pacuvius *fabula praetextata*-ja, magát a győztes hadvezért idézve mégegyszer az élők közé, mielőtt az ő *imago*-ja is a család régebben elhalt tagjainak a képmásai közé került az atriumban. De Aemilius Paulus nemcsak a triumphushoz való jogot hozta meg a makedóniai hadjáratból, s nem is csak hadifoglyokat és szokványos zsákmányt, hanem a legyőzött Perseus király görög könyveit is, amelyekből Róma első közkönyvtára, a római *humanitas* egyik legjelentősebb focusa létesült.[39] És környezete nem is csak hadvezért és politikust látott benne, hanem a *humanitas* és *liberalitas* minden erényében kiváló, nagylelkű, szelíd, bölcs és derűs embert, úgy, ahogyan Polybios, majd Plutarchos jellemzik.

Éppen Diodorusnak Aemilius Paulus temetésére vonatkozó tudósítása szerint a halott álarcát olyan embernek kellett magára öltenie, akinek alkalma volt a halott mozdulatait még életében megfigyelni, hogy annál tökéletesebben utánozhassa. Ennek az utánzásnak magasabb, immár művészi fokán, amelyet a *ludi funebres* keretei közé illeszkedő színielőadások képviseltek, Aemilius Paulus fiai nem elégedhettek meg apjuknak azzal a bármily jelentős, de mégis a *humanitas* szempontjából nézve egyoldalú megjelenítésével, amelyet Pacuvius *fabula praetextata*ja magában foglalt. Ha ez a triumphatort, Terentius vígjátéka a *homo humanus*-t «utánozta», a római temetési szokások követelményeinek megfelelően, de már a görög színjátszás lehetőségeit használva ki. S ha a temetési szokás követelményeit még egy magányos színész mimikus mozdulatai is kielégíthették, a drámai előadáson a halott «tettei és szavai» egyaránt csak konfliktus keretében voltak utánozhatók, tehát csak ha ellenfelet, antagonistát állítottak vele szembe. Ez tette szükségessé Micio-Aemiliusszal szemben Demea-Cato fellépését is, mégha ebben az időben Catonak, immár Aemilius Paulus nászának a támadására közvetlen politikai

[38] *P. MacKendrick:* Demetrius of Phalerum, Cato, and the Adelphoe. Rivista d Filologia NS. 32 (1954) 18—35. l.

[39] Vö. *Grimal:* i. m. 136. l.

ok nem is igen volt. De természetesen az azonosítást nem szabad egyik esetben sem valamely kulcsregény megfejtésének a módszerével a részletekben erőszakolnunk. Aemilius Paulus fiainak és elvbarátainak nyilvánvalóan csak az lehetett fontos, hogy az a *humanitas*, amelynek a mintaképét tisztelték benne, amíg élt, ugyanolyan követésre ösztönző erővel jelenjék meg a színpadon, mint a győzelmes hadvezér alakja. És amikor Terentius vígjátékával ezt a feladatot teljesítette, egyben a *humanitas* eszmény egyik legnemesebb és legmaradandóbb hatású kifejezését teremtette meg.

Álláspontunknak csak egy körülmény látszik ellentmondani, éspedig az, hogy a *Hecyrá*nak a didascaliái ugyancsak arról tudósítanak, hogy Terentiusnak ez a vígjátéka is előadásra került Aemilius Paulus temetésén. Nem mintha a két adat ellentmondana egymásnak, a több napig tartó *ludi funebres* alkalmat adhatott Terentius két vígjátéka előadására is. Csakhogy hol van a *Hecyrá*nak olyan szereplője, akiről elmondható volna, hogy Aemilius Paulust képviseli, «utánozza» a római temetési szokásnak megfelelően a színpadon? Valóban, ilyen nincs benne egy sem. De aki Donatus Hecyra-értelmezését és Tronszkij ebből kiinduló szép elemzését[40] magáévá tette, el fogja ismerni, hogy ez a vígjáték ugyanannak a *humanitas* eszménynek a kifejezése, mint az *Adelphoe*, tehát ha Aemilius Paulus alakját nem is, a neki tulajdonított szellemi tulajdonságokat a színpadon megeleveníteni alkalmas volt. De éppen a *ludi funebres* keretei közé mégsem illeszkedett olyan tökéletesen, mint az *Adelphoe*, mely alighanem egyenesen erre az alkalomra készült, vagy mindenesetre ekkor került először bemutatásra. A *Hecyra* viszont már öt évvel előbb színre került a *ludi Megalenses* alkalmából, s Aemilius Paulus temetésén már másodszor mutatták be. A prologus és a didascalia szerint azonban nem talált tetszésre ; ez ellentétben áll azzal, hogy éppen a *Hecyra* Terentius egyetlen olyan vígjátéka, amelynek a didascaliák három előadását tartják számon, népszerűtlen tehát aligha lehetett. Csakhogy a NON EST PLACITA formula kifejezetten a második előadás adatai után áll, tehát nem is vonatkoztatható másra, mint arra, hogy a temetési játékokon való bemutatása nem találkozott helyesléssel. Valószínűleg éppen azért nem, mert nem vitte személyszerint színpadra sem a halottat, sem annak egy ősét, vagyis a temetési szertartás keretében megszokott alakoskodástól jobban eltávolodott, hogysem a ritus művészi jellegű továbbfejlesztésével egyébként egyetértők átlaga követni tudta volna. S így az *Adelphoe* rendeltetésére, közvetlenül utánzó jellegének a temetési szokásokkal való összefüggésére nézve mondottakat a *Hecyra* példája inkább megerősíti, mintsem gyöngíti.

III

Az *Adelphoe* prológusában ellenfeleinek két vádjával foglalkozik Terentius. Az egyik a plágium vádja : Diphilos *Συναποθνήσκοντες* c. vígjátékát már Plautus feldolgozta a római színpad számára. A plágiumvádnak ez a formája éppen olyan jellemző az eredetiségnek arra az igényére, amelyet a római komédia-szerzőkkel szemben támasztottak, mint Terentius védekezése : ő Diphilos vígjátékának csupán egyetlen jelenetét szőtte a menandrosi *Ἀδελφοί* feldolgozásába, azt a jelenetet éppen, amelyet annak idején Plautus nem használt fel a maga diphilosi *Commorientes* c. vígjátékában, ennek a

[40] *Tronszkij:* i. m. 319—322. l.

jelenetnek a római színpadra vitelében tehát Terentiusé az elsőség. Az eredetiség másnemű, a görög minta szabadabb felhasználásában megnyilvánuló értelmezése, láttuk már, nem érdem, hanem egyenesen hiba ezeknek a kritikusoknak a szemében: *contaminatio*, ami eredetileg nem is csak két vagy több görög forrás egybedolgozását, hanem általában a szentnek és sérthetetlennek elképzelt eredeti mű idegen elemmel való beszennyezését jelentette, már akár más görög darab, akár a római költő invenciója szolgáltatja ezt az idegen elemet.

A másik váddal szemben — s jellemző mindenesetre, hogy éppen az *Adelphoe* prológusának kell erre a vádra is kitérnie — Terentius egyáltalán nem védekezik, ellenkezőleg, szemmel láthatóan súlyt helyez rá, hogy közönsége is értesüljön róla, hiszen amit vádnak szántak ellenfelei, azt ő a legnagyobb dicséretnek tekinti:

Nam quod isti dicunt maleuoli, homines nobilis
eum adiutare adsidueque una scribere:
quod illi maledictum uehemens esse existumant,
eam laudem hic ducit maxumam, quom illis placet,
qui uobis uniuorsis et populo placent,
quorum opera in bello, in otio, in negotio
suo quisque tempore usust sine superbia.

A Donatus kommentárja által fenntartott Suetonius-féle életrajz Laelius és az ifjabb Scipio személyében jelöli meg azokat az «előkelő embereket», akik Terentiust az alkotásban segítették. Scipióra nézve C. Memmiust — Lucretius pártfogóját —, Laeliusra nézve Cornelius Nepost idézi tanúk gyanánt Suetonius, de megjegyzi, hogy Santra szerint a prológus inkább C. Sulpicius Gallusra, akinek a consuli évében Terentius először lépett fel, és Q. Fabius Labeóra meg M. Popiliusra, két consulviselt emberre célozna, akik maguk is költők voltak. Santra szerint Laelius és Scipio ekkor, i. e. 160-ban még sokkal fiatalabbak voltak annál, hogysem az ő segítségüket vehette volna igénybe Terentius. Akik az ő nézetéhez csatlakoznak, azt is hangsúlyozzák, hogy a huszonötéves ifjakról még kevésbé mondhatta a költő, hogy a római nép «háborúban és békében» rájuk támaszkodik. De pl. Marouzeau is, aki pedig hajlik e nézet felé, helyesen emeli ki, hogy Scipio már évekkel előbb, tizenhét éves korában részt vett apja görögországi hadjáratában.[41] S a Laeliusra vonatkozó hagyományt Cicero (ad Atticum VII. 3, 10), a Scipióra vonatkozót pedig Quintilianus is megerősíti, mégpedig egyenesen egy ókori Shakespeare—Bacon-problémát idézve fel: Terentius vígjátékait Cicero szerint (ad Atticum VII. 3, 10) nyelvi választékossága miatt Laeliusnak, Quintilianus szerint (Inst. X. 1, 99) Scipiónak tulajdonítják egyesek. Természetesen ilyesmiről szó sem lehet, de arról az állandó baráti segítségről, amelyet Terentius dicsekedve emleget, annál inkább, már a görög minták kiválasztásában, a Scipio-kör világnézetére jellemző szempontok határozottabb megfogalmazásában, talán — ami az afrikai származású felszabadított rabszolga számára nem lehetett közömbös — nyelv és stílus végső simításában is. Így ítéli meg — helyesen — Laelius és Scipio szerepét Sz. I. Szoboljevszkij is az *Adelphoe* új, kommentáros kiadásában: Terentius

[41] *J. Marouzeau:* Térence. I. Paris 1947. 11. és 37. l.

pártfogói adhattak jó tanácsokat, egy-egy sikerült kifejezést, sőt itt-ott néhány verssort is köszönhetett nekik a költő, de ez nem szolgálhat alapul ahhoz, hogy Terentius szerzőségét elvitassuk.[42] Különösen Scipiónak, Aemilius Paulus fiának és Cato fia sógorának a segítsége éppen az *Adelphoe* írása közben más tekintetben is nélkülözhetetlen lehetett: a görög vígjátéki mesének a római konfliktusra való alkalmazásához számos részletvonást ismerhetett meg általa a költő, talán Aemilius Paulus szavajárását is, amint az egy esetben Micio egy kijelentésének Aemilius Paulus Livius által kidolgozott beszédével való egybevetéséből sejthető volt, s amint ennek utánzása már idézett adataink szerint a temetési menet álarcviselői számára egyenesen rituális szabálynak számított.

Aemilius Paulus humanitasának a megjelenítése a *ludi funebres* alkalmi színpadán szükségképpen követelte meg Cato, illetőleg a legjellemzőbben Cato által képviselt típus támadását. Laelius és Scipio segítő szerepe egy ilyen célzatú alkotásban, mint arra már della Corte is helyesen utalt, éles ellentétben áll avval a képpel, amelyet Cicero állít elénk *Cato Maior*ában, ahol az öreg Cato éppen evvel a két nemes ifjúval folytatja bölcs beszélgetését az öregségről. De ez a legkevésbé sem gyöngíti Terentius-interpretációnk valószínűségét, sőt éppen ellenkezőleg. Véleményünk szerint ugyanis Cicero tudatában volt annak, hogy a történeti eszményítés érdekében a történeti valósággal és a komédia Cato-ábrázolásával egyaránt szembekerült. Megfelelő helyen enyhén ironikus formában utal is erre. Utal természetesen mindenekelőtt arra, hogy maga az a helyzet, amelyben Cato a két ifjúval az öregségről beszélget, csupán a saját belletrisztikai jellegű leleménye; görög mintájában, a peripatétikus Aristón egy máskülönben ismeretlen, de talán Varro által is utánzott munkájában[43] a mitológiai Tithónos vitte a szót. Az irónia már itt is megcsillan, hiszen Éós halhatatlanságot örök fiatalság nélkül nyert szerelmese éppen nem a szép öregség vigasztaló példája, sorsa már Mimnermos (fr. 4. Diehl) szemében is — egyébként a homérosi Aphrodité-himnusszal (239. v.) egyezően — rosszabb a halálnál. S Cicero az Atticushoz intézett ajánló levél szerint nem azért állította Tithónos helyébe Cato alakját, mert az öregséget másként kívánja értékelni, mint Aristón, hanem csupán azért, mert így előadásának nagyobb a hitele, mintha mesés személy ajkára adná *(omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Ceus — parum enim esset auctoritatis in fabula —, sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio)*. Igaz ugyan, hogy ez a meggondolás még inkább csak Aristón művének ironikus hangjára enged következtetni. Csakhogy a következőkben maga Cicero is figyelmeztet, hogy nem lehet az ő ábrázolását sem minden tekintetben komolyan venni. Cato személyének az idealizálásában első és legfőbb eszköze az, hogy műveltebben beszélteti a szigorú rómait, mintsem ő maga szokott a könyveiben megnyilatkozni; tulajdonítsa ezt az olvasó a görög irodalomnak, amelybe Cato közismerten öregkorában mélyedt el *(qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Graecis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute,* Cic. Cato Maior 1).

[42] Публий Теренций Аделфы. Введение и комментарии С. И. Соболь евского. Москва 1954. 47. l.

[43] Vö. *F. Susemihl:* Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit. I. Leipzig 1891. 150. l.

Nem volna még ebben sem semmi feltűnő, ha az a szállóige, amely különben Censorinus közvetítésével ugyancsak a Cato Maior egy helyéből (8) származik : *Cato senex litteras Graecas didicit*, a történeti tényeknek megfelelne. Csakhogy ennek éppen az ellenkezője igaz, Cato már fiatal korában megtanult görögül, mégha az ismeretlen szerzőjű *de viris illustribus* (47) adata, amely szerint sardiniai praetorsága alatt Ennius vezette volna be a görög tanulmányokba, nem is igazolható feltétlenül. Annál többet nyom a latban Cornelius Nepos (XXIV. 3) és Plutarchos (Cato 2) megfigyelése, amely szerint Cato művei is sokoldalú görög műveltségét tanúsítják, s ha ezek a források mégis fenntartják az ὀψιμαθία legendáját, Enzo V. Marmorale rámutat, hogy numantiai beszédében már 195-ben, tehát alig negyven éves korában, Prodikos ismert Héraklés-példázatára utal, sőt valószínűleg még jóval korábbra, 202-re keltezendő pl. a *de aedilibus vitio creatis* c. beszéd, amelyben már kézzelfoghatóan bizonyítható a görög retorika befolyása.[44] A görög műveltséget öreg korában elsajátító Cato legendája tehát csakis olyan görög-barát körökben jöhetett létre, amelyeknek állásfoglalását támasztotta alá az is, ha Cato példáján a görög műveltségre az *ignoti nulla cupido* elvét alkalmazhatták. Cato ismerte a görögöket s éppen azért féltette tőlük a régi római hagyományokat ; amit ez utóbbival tudott összeegyeztetni, azt szívesen felhasználta a görög műveltségből, mint pl. éppen Prodikos példázatát az Erény göröngyös útját vállaló Héraklésről a csüggedő katonák biztatására, vagy akár a pythagoreus Nearchos tanításait, amelyeket már Plutarchos szerint is — ime, az ὀψιμαθία elméletének újabb ellentmondása! — fiatal korában sajátított el s amelyek ugyancsak a takarékosságot és önmegtartóztatást növelték benne (Plut. Cato 2). Mindezt ne tudta volna Cicero? Tudta bizony, sőt még ki is élezi az ellentmondást, amikor a *Cato Maior* egy alábbi helyén Cato ajkára Archytas egy olyan beszédéből ad hosszabb idézetet, amelyet ez saját szavai szerint még fiatal korában hallott Tarentumban Nearchostól, természetesen görögül.[45] Nem előadásának történeti hitelét kívánta tehát növelni Cicero, amikor a Laeliusszal és Scipióval folytatott beszélgetésben Cato választékosabb nyelvhasználatát öreg kora állítólag megváltozott művelődési orientációjával magyarázta, hanem éppen idealizáló ábrázolásának a módszerére figyelmeztetett, annak minden irorikus fenntartásaival együtt. Egy olyan barát részéről, mint Atticus, joggal számított az ilyen finomabb és többértelmű hanghordozás teljes megértésére.

De ha Cicero Cato idealizáló ábrázolásának éppen nyelvi oldalát hangsúlyozza, Terentius ellenkező előjelű túlzásának, az *Adelphoe* szatirikus Cato-ábrázolásának is meglehettek a maga nyelvi vonatkozásai. Mikor a két idősebb testvér, Demea és Micio először találkoznak a színpadon, ez utóbbi, az emberséges magatartás mintaképe, természetesen üdvözli testvérét : *Saluom te aduenire, Demea, gaudemus* (Ad. 80—81), de Demea, a maga faragatlan ruszticitásában, nem is viszonozza a köszöntést, csak éppen megállapítja, nyilvánvalóan fenyegető indulatot sejtető hangon, hogy éppen őt keresi : *Ehem opportune : te ipsum qaerito.* Donatus, aki még egész terjedelmében olvashatta az *Adelphoe* menandrosi mintáját, megjegyzi itt, hogy a köszönés csak Terentius feldolgozásában marad el : *melius quam Menander, quod hic*

[44] *E. V. Marmorale:* Cato maior. Bari 1949. 152. l.
[45] Uo. 148. l.

illum ad iurgium promptiorem quam resalutantem facit. De ez az elmaradt köszönés nemcsak a szóváltás kirobbanására megérett pillanatnyi helyzetet jellemzi, hanem Cato-Demeának az udvariassági formákkal nem törődő faragatlanságát is ; talán nem felesleges arra sem rámutatni, hogy Plutarchos éppen Aemilius Paulusról említi meg, hogy még mint győztes hadvezér is milyen sokat adott arra, hogy mindenkit annak rendje és módja szerint köszöntsön (Plut. Aem. Paul. 28). De a falusi ember beszédmódjára vall az irodalmi nyelvben ritkább indulatszavak *(em, ehem, eho* stb.) különösen gyakori használata, s talán mondatainak az a közmondásszerűsége is, amiért Marouzeau «a szentenciózusnak» («le sentencieux») nevezheti Demeát.[46]

Viszont Cicero sem pusztán nyelvi vonatkozásban korrigál a közkeletű Cato-képen, még olyan esetben is, ahol magának Catonak még közkézen forgó művei cáfolhattak rá Ciceróra, tehát az elhitetés igényével a legkisebb mértékben sem léphetett fel. Így pl. Cicerónál Cato azt tanítja, hogy még a szigorúságot is mérsékelni kell *(severitatem in senectute probo, sed eam sicut alia modicam)*, holott nemcsak a közéletben — kivált censori évében — tanúsított szigorúsága volt közmondásos, hanem a magánéletben is embertelen szigorúságot tanúsított, a földművelésről szóló munkájának számos helye szerint kivált a rabszolgákkal szemben, bár családjával szemben — különösen Plutarchos adatai szerint — a patriarchális szigorúságot valóban a családfő gyöngédségével tudta összekapcsolni. De Cicero szerint Cato a fösvénységet is erkölcsi hibának minősíti és különösképpen nem érti, hogyan függhet össze az öregséggel, mert hiszen egészen értelmetlen dolog, hogy valaki annál több útravalót akarjon szerezni, minél kevesebb van már hátra az útból (Cato Maior 18). Csakhogy Cato éppen nem a rövid emberi élet útravalójának fogta fel a vagyont, hanem ellenkezőleg, arra tanította fiát, hogy özvegyasszonyra vall a vagyont kisebbíteni, a férfinak gyarapítania kell, s dicsőség az, ha valaki többet hagy hátra, mint amennyit örökölt (Plut. Cato 21). Cato szűkmarkúságára nézve nem egy adat áll rendelkezésünkre, de elegendő talán még arra a tanácsára hivatkoznunk, amelyről Plutarchos is említést tesz s amelyet Seneca (epist. 94) idéz alighanem szó szerint : *emas non quod opus est, sed quod necesse est ; quod non opus est asse carum est.*

Ezek után talán nem tűnik már fel túlságosan merésznek az a feltevésünk, hogy Cicero előadásában éppen azért idézi Cato a maga igaza mellett Terentiust, mert Cicero ismerte az *Adelphoe* keletkezési körülményeit, Cato ellen irányuló élét, sőt bizonyára annak a Laeliusnak és Scipiónak a szerepét is a vígjáték létrejöttében, akikkel most az egykor félelmetes censor mint az ő szép öregségét tisztelettudóan szemlélő ifjakkal beszélget. Egy évszázad távolából tekintve vissza és azt a tendenciát érvényesítve, hogy a II. századot a római köztársaság fénykorának s egyben a görög huma-

[46] *Marouzeau :* i. m. 47. l. A gyakran idézett orosz Terentius-kutatónak *Csernyajev*nak, sajnos egyetlen tanulmányához sem tudtam hozzájutni. Über die Redeweise des Demea (Kazan, 1900) c. dolgozatának tartalmára is csak alcíméből tudok következtetni : «eine Studie aus dem Gebiete des sogenannten Vulgärlateins». A *N. F. Deratani* szerkesztésében a moszkvai egyetem által legújabban kiadott római irodalomtörténet, egyetemi tankönyvben különösen helyénvaló, mert a filológia új adeptusait mindjárt a kutató munkára is ösztönző módon az egyes fejezeteket még megoldásra váró problémák felsorolásával egészíti ki, s az ilyen Terentius-problémák között említi pl. a «vígjátéki személyek nyelvi megkülönböztetését». И. Ф. Дератани—И. М. Нахов—К. П. Полонская—М. Н. Чернявский: История Римской Литературы. Москва 1954. 75. l.

nitas legszebb diadalai korszakának tüntesse fel, Cicero már megengedhette magának, hogy elsimítsa az ellentéteket Cato és a Scipio-kör között, mégha a saját «történetírói» presztizse érdekében nem tartotta is feleslegesnek, hogy finom iróniával felhívja a figyelmet arra, hogy nem történetírás az, amit itt nyújtani kíván. Konkrétan csak arról beszél, hogy Cato nyelvét hozta közelebb a görög stíluseszményt tudatosan vállaló latin prózához, de az ajánló levél címzettjétől, Atticustól, azt is joggal elvárhatta, hogy általánosítani tudjon.

Azt már el kell ismerni, hogy Cicero humanista lényegénél fogva ragadja meg az *Adelphoe* problémetikáját és nem Terentius gondolatait hamisítja meg, csupán Cato alakját hozza közelebb ahhoz a humanitas eszményhez, amelynek mint a II. század szent örökségének az ápolását egyik legállandóbb írói feladatának tekinti, amikor Terentius vígjátékát nem Catoval szemben, hanem éppen Cato álláspontjának igazolására használja fel. De ez az álláspont már távolról sem a történeti Cato álláspontja, hanem a humanitas-é, amelynek szószólójául most minden történeti valószerűség ellenére Cato-t állítja oda Cicero. Vannak tulajdonságok — ismeri el az öregkor apológiája során Cato —, amelyeket sokan az öregkorral hoznak kapcsolatba. Ilyen a kapzsiság, a mogorvaság, az ingerlékenység, az aggodalmaskodás, a nehézkesség. A kapzsiság és az öregkor kapcsolatát képtelenségnek tartja, de bizony az említett kellemetlen vonások egyike-másika valóban felléphet az öregkorban, s ezt, ha nem is menti, de megmagyarázza az, hogy a törékeny test érzékenyebb minden bántalommal szemben. «Mégis» — folytatja a gondolatmenetet, az öregség biológiai problémáját a humanista erkölcs világába emelve — «mindezeket enyhíteni képes a jó szándék és a műveltség. Az életben ugyanúgy, mint a színpadon, példát lehet venni rá azokról a testvérekről, akik az *Adelphoe*-ben szerepelnek. Micsoda keménység jellemzi az egyiket, és milyen nyájasság a másikat!» *(Quae tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus : idque tum in vita tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas!)* S még Micio és Demea ellentétére alkalmazható a következő mondat is : «mint ahogyan nem minden bor, úgy nem minden élet sem ecetesedik meg az öregkorral».

Valóban, Micio öregsége az érett bor nemes csillogásával jelenik meg a színpadon. Ez az öregség a tapasztalatok olyan gazdagságát jelenti, amely nem fecsérli el önmagát hosszú erkölcsprédikációkban, hanem a fiatalok szenvedélyességét megértő gyöngédséggel párosul s ezért akkor is nevel, amikor mosolyog. Az aggodalmaskodás az öregkor természetes velejárója, Micio sincs nélküle, de mégis ez az aggodalmaskodás is a szeretetből fakad, s Micio szelíd öniróniával veszi tudomásul. Nevelt fia, Aeschinus, akit az adoptio erkölcsi viszonya ugyanolyan közel hoz a szívéhez, mintha vérszerinti gyermeke volna, késik, s Micio aggódik, de amint tetten éri önmagát, el is mosolyodik : jól jár az, akivel az történik, ha késik, amit házsártos felesége gondol róla, jobban, mint akivel az történik, amit gondos szülei gondolnak róla. Az asszony, ha késel, azt gondolja mindjárt, hogy a szerelem vagy az ital örömeinek áldozol, de egy apa mindjárt arra gondol, hogy valami baj ért! És ezek a szavak, amelyekkel fellép Micio, máris sokoldalúan jellemzik élettapasztalatát, szerető gyöngédségét, megértő bölcsességét, meleg humorát. S még mielőtt testvére, az indulatos, önmagához is, másokhoz is szigorú Demea fellép, még Miciótól tudjuk meg, hogy a két testvér minden tekintetben egymás ellentéte : Micio a szelíd és nyugalmas városi életmódot

választotta, Demea a falun mezei munkával töri magát, maga nőtlen maradt, de Demea két fia közül az egyiket, Aeschinust ő fogadta fiává.

Demea rideg *(parce ac duriter)* falusi élete már magában véve is alkalmas lehetett arra, hogy az egykorú római közönséget Catóra emlékeztesse. Hiszen az ő könyve a földművelésről egyenesen abból az alapelvből indul ki, hogy a rómaiak ősei a derék ember típusát egyenesen a jó földmíves gazdában látták *(et virum bonum cum laudabant ita laudabant bonum agricolam bonumque colonum)*. És ismeretes volt az az egyszerűség is, amellyel falusi jószágán élt és szolgáival együtt dolgozott, velük egyforma öltözetben s velük együtt étkezve, ugyanazt a kenyeret ette és ugyanazt a bort itta, mint ők (Plut. Cato 3), nem az emberek közötti egyenlőség gondolata, hanem a takarékosság által vezettetve, hiszen máskülönben eltekintve attól a haszontól, amelyet munkájukkal hajtottak, emberszámba sem vette rabszolgáit (uo. 4). Ha meggondoljuk, hogy Plutarchos elbeszélése szerint (3) előkelő szomszédja, Valerius Flaccus, figyelmét az kelti fel Cato iránt, hogy szolgáitól ennek fáradhatatlan tevékenységéről és szigorú életmódjáról (*τὴν αὐτουργίαν καὶ δίαιταν*) értesült, akkor valószínűnek kell tartanunk, hogy már a *Heautontimorumenos* öreg Menedemusában Cato egy s más vonására ismerhettek az egykorú nézők.

A két testvér — Micio és Demea — ellentétes jelleme kétféle nevelési elvet is képvisel s ez már a másik két testvérnek, Demea fiainak a jellemét is befolyásolja, ha nem is olyan mértékben és irányban, ahogyan azt Demea reméli. Micio mindent megad nevelt fiának, engedékeny vele szemben, mert az az elve, hogy a becsületérzés és a liberalitas jobban tartja féken a gyermeket, mint a megfélemlítés, míg Demea módszerével — hiába reméli a szigorúságában és konzervativizmusában egyaránt Catora emlékeztető öreg, hogy Ctesiphon hasonló az őseihez *(spero est similis maiorum suom*, 411. v.) — legfeljebb azt lehet elérni, hogy az ifjú titokban teszi meg azt, amit nyíltan nem mer. Márpedig az igazi nevelés — Micio elvei és a mű alapeszméje szerint — ahhoz szoktatja a gyermeket, hogy önként és nem másoktól való félelemből cselekedjék helyesen, s ezt nem szigorúsággal, hanem engedékenységgel, szerető bánásmóddal lehet elérni (Ad. 68—75):

Mea sic est ratio et sic animum induco meum :
Malo coactus qui suom officium facit,
dum id rescitum iri credit, tantisper pauet :
si sperat fere clam, rursum ad ingenium redit,
ille quem beneficio adiungas ex animo facit,
studet par referre, praesens absensque idem erit.
Hoc patriumst, potius consuefacere filium
sua sponte recte facere quam alieno metu.

Demea véleménye szerint Micio engedékenységével és bőkezűségével egyaránt megrontja Aeschinus erkölcseit (61, 97 stb.), míg Ctesiphon, akit ő maga tart odahaza rövid pórázon, szorgalmas mezei munkájával, takarékosságával és józanságával egyaránt példát mutat (94,95). A takarékosság mint pedagógiai alapelv Plutarchos (Cato 3) elbeszélése szerint Catót már az idősebb Scipióval szembeállította. Cato mint fiatal ember quaestor volt Szicíliában a nagy hadvezér mellett, amikor ez ott a második pun háború döntő szakaszát előkészítette, s látván, hogy ez sokat költ katonáira, szót emelt, nem is annyira takarékosságból, mint inkább azért, mert az ősi egy-

szerűséget (*τὴν πάτριον εὐτέλειαν*) féltette attól, ha a katonáknak módjuk van a szükségesen túl költekezni. De Scipio kijelentette, hogy nincs szüksége az ilyen szőrszálhasogató (*λίαν ἀκριβοῦς*) quaestorra, ő dagadó vitorlákkal (*πλησίστιος*) indul a háborúba, és tetteiről, nem pedig költségeiről kell majd számot adnia az államnak. Erre Cato sértődötten távozott Szicíliából és panaszt tett a szenátusban Scipio ellen ; jellemző, hogy Cato vádjai között szerepelt Plutarchos szerint az is, hogy Scipio ifjú ember módjára a palaistrában és a színházban fecsérli idejét, «mintha nem is hadat vezetne, hanem ünnepet tartana». A Szicíliába ellenőrzésére küldött néptribunok előtt azonban bebizonyította Scipio, hogy a hadjáratot gondosan készíti elő, s hogy bár derűsen (*ἡδύς*) tölti ráérő idejét barátaival, a költségek emberséges kezelése folytán (*τῷ φιλανθρώπῳ τῆς δαπάνης*) nem vált könnyelművé a nagy és komoly dolgokban — s azzal áthajózott Szicíliából világtörténelmi jelentőségű győzelmének a színterére.

Micio a maga egyszerű polgári keretei között ugyanazt a derűs humanizmust képviseli nevelt fiával szemben, mint az idősebb Scipio katonáival szemben, s ugyanúgy kerül ellentétbe Demeával, mint Scipio Catóval. (Ami egyébként annyit is jelent, hogy a *ludi funebres* Aemilius Paulus temetésén nemcsak a pydnai győző személyét, hanem az általa, de Scipio által is képviselt típust jelenítette meg mint követendő mintaképet.) Mert Micio szerint nem bűn, ha egy ifjú szeretkezik és iddogál, még az sem, ha betöri az ajtót : maga is megtette volna, Demea is, ha telt volna rá ifjúkorukban, s most Demea is megengedné a fiának, hogy ezt tegye, amíg tart az ifjúsága, ha ugyan Demea a szó teljes értelmében — *ember* volna (*si esses homo*, Ad. 107. v.). És itt már az «ember» szónak ugyanaz a praegnans értelme bukkan fel, mint amire Menandros mutatott példát többek között éppen abban a mondatában, amely az új-komédia lényegében optimista emberábrázolásának humanista alapjaira vet világot : «milyen kedves jószág is az ember, ha egyszer igazán, a szó teljes értelmében ember» (*ὡς χαρίεν ἔστ' ἄνθρωπος, ἂν ἄνθρωπος ᾖ* fr. 484. Koerte).[47] Mint ahogyan ember Micio, és ember a vele közös elveket valló barát, a derék öreg Hegio, aki Aeschinus kedvesének, Pamphilának a pártját fogja, amikor az a látszat támad, hogy Aeschinus hűtlen lett, s ha ezt a hűtlenséget magát szabad emberhez méltatlan gaztettnek is tartja (*inliberale facinus*, 449), hiszen Pamphila már gyermeket vár Aeschinustól, magát a szerelmet «emberi dolognak» ; *persuasit nox amor uinum adulescentia : humanumst* (Ad. 470—471). Így ítéli meg Micio is Aeschinus cselekedetét (Ad. 686—688) :

> *Virginem uitiasti, quam te non ius fuerat tangere.*
> *Iam id peccatum primum magnum, magnum, at* humanum *tamen :*
> *fecere alii saepe item boni.*

Micio csak akkor használ szokatlanul szigorú hangot a fiúval szemben, amikor annak a feltételezéséből indul ki, mégha csak a fiú próbáratétele kedvéért is, hogy Aeschinus nem vonja le emberségesen tettének a következményeit és hűtlenül elhagyja a leányt, aki éppen az ő gyermekével vajúdik.

[47] Vö. *Kerényi K.:* Apollon. Amsterdam—Leipzig 1941. 264. l. *S. Prete:* «Humanus» nella letteratura arcaica latina. Milano 1948. 38—39. és 80. l.

Az Aeschinus jellemére nézve kedvezőtlen látszat egyébként Demea nevelési elveinek a következménye : Ctesiphonban ugyanúgy kifejlődnek a természetes emberi hajlamok, mint minden más egészséges fiatalemberben, éppencsak a rideg apai szigor árnyékában pipogyább lett, mint Aeschinus. Így ez, a segítségrekész, életrevalóbb testvér szökteti meg az alamuszi Ctesipho számára a citerásleányt a kerítő házából, s akik csak az utcai botrányról értesülnek, amelyet a kerítő csap az Aeschinus által megszöktetett leány miatt, könnyen elhiszik Aeschinus hűtlenségét. De minden kitudódik és Micio bölcs jósága mindent eligazít. Aeschinus feleségül veszi Pamphilát, aki mindjárt egészséges fiúcskával ajándékozza meg, sőt Micio még a citereslány váltságdíját is kifizeti a kerítőnek, hogy Ctesipho is boldog legyen. S mikor Demea szidja mint a bokrot, hogy mind a két fiát megrontja engedékenységével és bőkezűségével, Micio fölényesen utal Demea zsugoriságára — s közben szinte szó szerint azt mondja, amit az imént már Plutarchosból mint Cato tanítását idézhettünk, csak persze Micio gúnyosan, negatív hangsúllyal mondhatja csak dicsőségnek a vagyongyűjtést, az ember után maradó örökség gyarapítását (Ad. 813—814) :

Conserua, quaere, parce, fac quam plurimum
illis relinquas : gloriam tu istam obtine.

Demea megnyugtatására még olyanféle kijelentést is tesz az öregség és a zsugoriság válhatatlan kapcsolatáról, amit Cicero Catója éppen Terentius vígjátékára hivatkozva utasít vissza : a takarékosságra nem kell senkit sem nevelni, megjön a vagyon féltése magától a korral, még nagyobb mértékben is, mint az kívánatos volna (Ad. 833—835) :

Solum unum hoc uitium fert senectus hominibus :
attentiores sumus ad rem omnes, quam sat est.

Minthogy azonban ezt éppen az az öreg ember mondja, aki az öregségnek ezt az egy hibáját felismerte és valóban — a ciceroi Cato szavaival szólva : *moribus bonis et artibus* — le is győzte önmagában, végső fokon méltán bizonyítja a terentiusi testvérek példájával Cicero, hogy a kapzsiság nem jár szükségképpen együtt az öregséggel, legfeljebb az öregkort fenyegető veszedelmek közé tartozik, de humanista tudatossággal ezt is kivetheti magából az ember, mint a teljes emberségét aláásó egyéb emberhez méltatlan tulajdonságokat. De Demea, mégha bele is nyugszik az immár megváltoztathatatlanba, hazakészül, és fiát, Ctesiphot is viszi magával, sőt a citerásleányt is, és eltervezi, hogyan fogja hasznosítani a gazdaságban, ha már egyszer pénzt adtak ki érte (Ad. 846—849) :

Atque ibi fauillae plena, fumi ac pollinis
coquendo sit faxo et molendo : praeter haec
meridie ipso faciam ut stipulum colligat ;
tam excoctam reddam atque atram quam carbost.

Ha valahol, hát bizonyára nemcsak a görög Demea, hanem a római Cato rovására is nevetett Terentius közönsége. Mert a szép citeráslánynak ez a kihasználása teljesen megfelelt azoknak az embertelen elveknek, amelye-

ket Cato a rabszolgatartó földbirtokosoknak ajánlott. E szerint egy percnyi szabad időt, egyetlen pihenő napot sem szabad a rabszolgáknak engedélyezni. Ha az eső esik, lássák el azokat a belső munkákat, mint amilyen pl. a hordók kimosása, a ház takarítása, a trágya kihordása, a mag szétválogatása, a kötélsodrás és a ruhajavítás, ünnepnapokon, amikor a mezőre tilos kimenni, javítsák az utat, irtsák a hernyókat, ássák fel a kertet, ha pedig betegek, kevesebbet adjanak enni nekik (de re rustica 2). Ennek megfelel Plutarchos tudósítása is: ha rabszolgát vásárolt Cato, sohasem a szépségüket nézte, hanem azt, hogy munkabírók legyenek, ha pedig megöregedtek, eladta őket, hogy ne kelljen hiába etetnie (Plut. Cato 4). Ugyan megjárná a pénzen vásárolt szép citerásleány Cato földbirtokán! De erre elég egy sokat sejtető utalás, hogy megnevettessen, s a vígjáték cselekménye valójában befejezéshez ért. És mégis, váratlanul, a cselekmény minden belső logikája ellenére még egy jelenetcsoport, ha tetszik, «felvonás» járul hozzá.

IV

Történt már utalás arra a hasonlóságra, amely az *Adelphoe* záró-felvonását Aristophanés *Lovagok* c. vígjátékához fűzi:[48] itt is, ott is egy teljes vígjátéki cselekmény lezárása után következik egy aggastyán jellemének a teljes megváltozása, legalábbis látszólag. Aristophanés vigjátékának mesehangulatában az elöregedett athéni népet jelképező aggastyán jellemének a megváltozása együttjár egy általánosan elterjedt mesemotívum útján való megfiatalodásával.[49] Az új-komédia már nem tűri meg a népmesék csodás elemét; ennek megfelelően Demea metamorfózisának — vagy inkább változást színlelő képmutatásának — az indokolása is tisztára pszichológiai: Demea azt látja, hogy hiába vont meg magától minden örömöt egész életében, mindenki csak Micióhoz ragaszkodik, s ezért elhatározza, hogy Micio magatartását elsajátítva még Mición is túltesz. Ez idáig világos, annál nagyobb figyelmet kell szentelnünk annak az újabb és meglepő fordulópontnak, ami minden lélektani előkészítés nélkül mindjárt bekövetkezik.

A jobb belátásra tért Demea, Micio liberalitását követve, egyszerre rendkívül bőkezűvé válik — Micio számlájára. Behízelgő szívességgel ígér jutalmat a két rabszolgának, Syrusnak, Micio rabszolgájának, aki a citerásleány megszerzésében segítette agyafúrt ravaszságával az ifjakat, és Getának, Sostrata rabszolgájának, aki bebizonyította hűségét Pamphila családja iránt. Sőt még Aeschinus boldogságát is ő sietteti egy erélyes lépéssel. Az szegény már sokallja a lakodalom hosszas előkészületeit és türelmetlenül várja a násznépet, a fuvolást meg azokat, akiknek a hymenaiost kell majd énekelniök. De Demea jobb tanácsot ad! Hagyja a szertartásos formákat, bontassa le az agyagfalat, amely kedvesének házát a kert felől elválasztja Micio házától és hozza át tüstént Pamphilát az anyjával és egész házanépével: legyen egy házzá a kettő! Az eddigiek után meg merem kockáztatni a feltevést, hogy Demeának még ez a mozdulata is Cato egy akkortájt nyilván még sokat emlegetett cselekedetét ülteti át a kispolgári magánélet viszonyai közé:

[48] *K. Kunst:* Studien zur griechisch-römischen Komödie mit besonderer Berücksichtigung der Schlußszenen und ihrer Motive. Wien—Leipzig 1919. 101. l.

[49] Vö. *Th. Zielinski:* Die Märchenkomedie in Athen (1885). Iresione. I. Leopoli 1931. 17—20. l.

Plutarchos (Cato 10) Polybios történeti művének elveszett XIX. könyvéből idézi azt az adatot, hogy a hispaniai hadjárat során Cato parancsára egyetlen nap alatt a Baetis (ma Guadalquivir) folyón innét valamennyi város falait lebontották. A vígjátéki cselekménybe Cato antihumanista kíméletlenségének ez az emlékezetes megnyilatkozása úgy illeszkedik, mint Demea újdonsült — persze, Micio vagyonával nem törődő — nagyvonalúságának a bizonyítéka, akárcsak Syrus felszabadítása, vagy Hegio megajándékozása — Micio vagyonából. Demea részéről ezek mellett már az sem túlságosan meglepő, hogy még Aeschinus anyósáról, az öreg Sostratáról is gondoskodni akar : egyedül van szegény, senki sem törődik vele, vegye hát feleségül — Micio. Annál meglepőbb, hogy a megrögzött agglegény enged az unszolásnak és feleségül veszi az özvegyet, csak azért, hogy humanitasára rá ne cáfoljon vonakodásával.

Nem a szó szoros értelmében vett klasszikus-filológusok, hanem a világirodalomnak olyan klasszikusai, akik számára a dramaturgiai elméletnek és színpadi gyakorlatnak egyaránt fontos kérdése volt Terentius értékelése,[50] Diderot és Lessing világítottak rá a legélesebben arra a problémára, amelyet az *Adelphoe* eme legutolsó, váratlan fordulata felvet. Diderot szerint Demea váratlan győzelme Micio felett, illetőleg a mindvégig rokonszenvünkkel kísért Micio hirtelen nevetségessé tétele a vígjátéknak azt a végső tanulságát összegezné, hogy Demea szigorúsága és Micio engedékenysége között középen van az igazság. «Ouvrez les *Adelphes* de Térence, vous y verrez deux pères contrasté, et tous les deux avec la même force ; et défiez le critique le plus délié de vous dire, de Micion ou de Deméa, qui est le personnage principal? S'il ose prononcer avant la dernière scène, il trouvera, à son étonnement, que celui qu'il a pris pendant cinq actes pour un homme sensé, n'est qu'un fou ; et que celui qu'il a pris pour un fou, pourrait bien être l'homme sensé.

On dirait, au commencement du cinquième acte de ce drame, que l'auteur, embarrassé du contraste qu'il avait établi, a été contraint d'abandonner son but, et de renverser l'intérêt de sa pièce. Mais qu'est-il arrivé? C'est qu'on ne sait plus à qui s'intéresser ; et qu'après avoir été pour Micion contre Deméa, on finit sans savoir pour qui l'on est. On désirerait presque un troisième père qui tînt le milieu entre ces deux personnages, et qui en fît connaître le vice.»[51] Lessing, mikor Diderot ellenében ennek a harmadik személynek a bevezetését dramaturgiai szempontból feleslegesnek, vagy éppen helytelennek ítéli, az interpretáció lényegét — azaz Demeában és Micióban két egyaránt elvetendő véglet képviselőjének a feltételezését — illetően egyetért vele : a helyes középútról megvan a közmeggyőződés, csak arra van szükség ennek a fenntartása érdekében, hogy a figyelmeztető szó visszatartson minket akár az egyik, akár a másik irányban való letérésről : «Auf dem rechten Wege dünken wir uns alle : wir verlangen nur, dann und wann vor den Abwegen zu den beiden Seiten gewarnt zu werden.»[52] Ámde egy egykorú német Terentius-átdolgozás kapcsán visszatérve e kérdésre, Micio «kiházasítását» Menandrosszal szemben Terentius olyan leleményének tekinti, amellyel ez csak rontott az eredeti cselekményén.[53]

[50] Vö. *Huszti J.:* Diderot és Terentius. Budapesti Szemle. 153. 1913. 382—403. l.
[51] De la poésie dramatique. Oeuvres complètes de *Diderot,* ed. par *J. Assézat.* VII. Paris 1875. 350—351. l.
[52] *G. E. Lessing:* Hamburgische Dramaturgie. 86. St.

Az, hogy az *Adelphoe* zárójelenete mennyiben eredeti leleménye Terentiusnak, oly kérdés, amely nemcsak Menandroshoz való viszonya, hanem e kritikus hely értelmezése szempontjából is fontos. Eldöntése Donatus az *Adelphoe* 938. verséhez fűzött megjegyzésének interpretációjától függ : *apud Menandrum senex de nuptiis non gravatur : ergo Terentius εὑρετικῶς*. Lessing a *gravatur* igét passivumnak veszi, s akkor Donatus szavait úgy kell értelmezni, hogy Menandrosnál nem terhelték meg az öreget a házassággal, s ez esetben a cselekménybe vitt bele új elemet Terentius. Mások szerint a *gravatur* igét itt deponensnek kell tekintenünk, s ez esetben nem olvashatunk ki többet Donatus megfigyeléséből, mint hogy Menandrosnál nem vonakodott az öreg a házasságtól, azaz ez a szokatlan házasság már Menandrosnál is megvolt, Terentius éppen csak a pszichológiai valószínűtlenségen enyhít némileg azáltal, hogy Micio nem minden vonakodás nélkül vállalja öreg napjaira a házasság igáját. Így Teuffel, aki arra hivatkozik, hogy *gravari* jelentésére nézve magának a Terentius-szövegnek a szóhasználata irányadó, a kommentár innét vette az igét, abban az értelemben, ahogyan Ad. 941. v. Aeschinus mondja: *Ne gravere*, s ennek megfelelően Teuffel nem is keres e «kénytelen házasság» motívumában magában semmi sajátosan rómait ; ezáltal a motívum által követi az új idők diadalát, amelynek idáig Micio elveinek a győzelme által tanúi lehettünk, utólag mégegyszer a réginek is a diadala az új felett, akárcsak Aristophanés *Darazsai*ban. És ebben egy hanyatló korszak nihilizmusa nyilvánul meg, minden határozott állásfoglalásra képtelen, blazírt szkepticizmusa, amely abban tetszeleg magának, hogy minden ellentét fölött áll, holott az ellentétek valódi megragadásáig sem jut el.[54] Még tovább megy ebben az irányban Wilamowitz, aki az ifjúság erkölcsi nevelésének «véresen» komoly kritikáját látja — természetesen Menandros részéről — Demea és Micio egymásnak ellentmondó elvei egyformán bekövetkező csődjében : szerinte a hanyatló görög társadalom kiúttalanságának szinte már tragikus hangú elismerése ez.[55]

Igazat kell adnunk azonban azoknak a meggondolásoknak, amelyekkel Kauer megvédte Lessing értelmezését : *gravari* mint deponens vagy absolute állna, vagy accusativusszal; Terentius leleményének ilyen rendkívül nyomatékos hangsúlyozása Donatus részéről aligha érthető egy három-négy sorban elintézett nuance-ra ; Donatustól tudjuk azt is, hogy Menandrosnál Hegio testvére volt Sostratának, távolabbi rokonává éppen azért kellett átalakulnia, hogy az új motívummal — Micionak humanitását kell bizonyítania avval, hogy a támasz nélkül álló özvegyet feleségül veszi — Sostrata családi helyzete összhangban álljon.[56] Ebből pedig az következik, hogy Micio «kénytelen házasságát» nem a Menandros-korabeli görög, hanem a Terentius-korabeli római társadalom valóságához kell viszonyítani. Így jár el Tronszkij, valójában Diderot álláspontját téve történetibbé, amikor azt írja, hogy «Menandros *Adelphoi*-ának a tendenciája elfogadhatatlan volt Róma számára, ezért a költő szükségesnek tartotta, hogy bizonyos elégtételt adjon Demeának, a szigorú elv képviselőjének. Terentius darabjának morálja szemmelláthatóan

[53] Uo. 100. St.

[54] *W. S. Teuffel:* Studien und Charakteristiken zur griechischen und römischen Litteraturgeschichte. Leipzig 1889.[2] 357—361. l. Vö. még pl. *H. Siess:* Über die Charakterzeichnung in den Komödien des Terenz. Wiener Studien 29. (1908) 101. l.

[55] *Wilamowitz—Moellendorff:* i. m. 230—231. l.

[56] *Dziatzko-Kauer:* i. m. 16. l.

abban áll, hogy Demea alapelve és Micio alapelve egyaránt egyoldalú, és a helyes irány valahol a kettő között keresendő.»[57] Vagy még határozottabb formában Deratani kollektívája: «Demea ... kész már elismerni, hogy a szelíd nevelési rendszer célravezetőbb a szigorú régi rendszernél. Csakhogy Terentius a nép kedvéért, amelynek a körében még erős volt az atyai hatalom, nem maradhatott egyértelmű. Mint ahogyan Donatus kommentárja közli, a vígjáték végét némileg megváltoztatta és kompromisszumos megoldást alkalmazott.»[58]

E magyarázatok felbecsülhetetlen előnye, hogy a római viszonyokat veszik tekintetbe; ezt nekünk is kiindulópontul kell elfogadnunk. Viszont e római viszonyokban meg kell keresnünk azt a mozzanatot, amely érthetővé teszi a derűs agglegény kénytelen házasságát mint vígjátéki motívumot. A vígjátékon belül teljesen előkészítetlenül, az előzményekkel semmi logikai összefüggésbe nem állítva bukkan fel, ha csak azt nem tekintjük előzménynek, hogy Micio már a vígjáték elején, amikor bemutatkozott a közönségnek, elmondta, hogy ő — amit éppen e közönség nagy része szerencsés körülménynek ítél — soha meg nem házasodott (43—44). Márpedig ha egy vígjátéki fordulat előzményei magában a cselekményben fel nem találhatók, csak akkor lehet hatásos, ha a közönség tudatában vannak olyan elemek, amelyeket az ilyen «váratlan» mozzanat, a vígjátéki *aprosdokéton* asszociál. Kérdés tehát, számolhatunk-e a Terentius-korabeli Róma társadalmi tudatában olyan elemekkel, amelyeknek éppen a «kénytelen házasság» motívumával vagy az öregember házasságkötésével vagy éppen öregember kénytelen házasságával volt ilyen, a komikai hatást biztosító affinitása? Azt hiszem, igenlő választ adhatunk erre a kérdésre.

Majdnem harminc évvel később, i. e. 131-ben Q. Caecilius Metellus Macedonicus mint censor arra akart kényszeríteni mindenkit, hogy a kívánatos népszaporulat érdekében házasodjanak meg; Livius elveszett LIX. könyvének a kivonatából és Suetoniustól (Div. Aug. 89) tudjuk, hogy e tárgyban tartott beszédét — *de prole augenda* — Augustus utóbb a saját hasonló törekvéseinek az igazolására olvasta fel a senatusban. Metellus mint censor viszont sok tekintetben mutatkozott Cato törekvései folytatójának; az a megkülönböztetés, amit vele kapcsolatban tettek a szónoki fogások alkalmazására feljogosított rhetor és a feltétlen igazmondásra kötelezett censor között, ugyanúgy beillenék a Cato-hagyományok közé, mint beszédének fennmaradt részlete a szülők és a gyermekek viszonyáról (Gellius N. A. I. 6). A Scipio-körrel is ugyanúgy szemben állt, mint korábban Cato, s az ifjabb Scipio mellett a fiatalon meghalt Terentius szerepét öröklő Lucilius szatírában támadja Metellust, többek között éppen a kötelező házasságra vonatkozó törvényjavaslatával is gúnyolódik (fr. XXVI. 3. Marx).[59] Egy ilyen törvényjavaslat nem születik meg máról holnapra, a születési arányszám csökkenését évtizedeken át kellett megfigyelni s a kötelező házasságkötést mint célravezető remediumot is a szóbeszéd már sokkal előbb tárgyalhatta, mintsem Metellus javaslata a törvényhozást hivatalosan foglalkoztatta. S hogy Cato azok közé tartozott, akik a család intézményének a megerősítése terén nem ismertek

[57] *Tronszkij:* i. m. 323—324. l.

[58] *Deratani:* i. m. 71. l.

[59] Vö. még *Fr. Marx* kommentárját: C. Lucilii carminum reliquiae. II. Lipsiae 1905. 247. l. Lucilius helyzetét illetően az ifjabb Scipio derűs baráti körében l. *Fr. Klingner:* Humanität und Humanitas. Beiträge zur geistigen Überlieferung. Godesberg 1947. 32. l.

tréfát, azt adatok egész sora bizonyítja. *De dote* c. beszédéből Gellius (X. 23) idézi Cato álláspontját, amely szerint a férfi korlátlan hatalmú erkölcsbírája a feleségének, ha házasságtörésen éri, bírói ítélet nélkül joga van megölni. Hogy a patriarchális család megszilárdításának a törekvéséről van itt szó, mutatja, hogy maga példás családapa volt, aki állítólag nagyobb dicsőségnek tartotta, ha valaki jó férj, mint hogy nagy senator, éppen azért, mert a házasságot nehéz, de az állam érdekében álló kötelességnek tartotta ; erre vall az az anekdota is, hogy Sókratést semmi másért nem becsülte jobban, mint azért, hogy házsártos felesége és tehetségtelen gyermekei mellett szelíd béketűréssel kitartott (Plut. Cato 20). Plutarchos (uo. 16) azt is kiemeli, hogy censor korában a házasság és a gyermeknemzés (*παιδοποιία*) kérdése elsőrangú gondjai közé tartozott. Ilyen körülmények mellett az agglegényeket házasságkötésre kényszerítő rendszabály hívének a köztudat elsősorban Catót tarthatta, az a köztudat éppen, amelyben a «kénytelen házasság» váratlanul felbukkanó motívuma komikai hatásának a feltételeit keressük most az *Adelphoe* teljesebb megértése érdekében. Igaz, hogy Micio és Sostrata házassága nem ígér gyermekszaporulatot az államnak ; Demea egyebek közt avval is biztatja agglegénytestvérét a házasságra, hogy Sostrata már túl van a koron : *parere jam diu haec per annos non potest* (931). Donatus szűkszavú megjegyzését *(recte, ne contra filios pater suadere videatur)* helyesen fejti ki Szoboljevszkij : «Ezt a részletvonást annak bizonyságául teszi hozzá, hogy a házasság, amelyet Demea tervez Micio és Sostrata között, nem fenyegeti károsodással a fiait, amennyiben nem vezet sem gyermekek nevelési költségeire, sem az örökség felaprózódására».[60] Így is van ez bizonyára — Demea szempontjából. De az *Adelphoe* közönsége szempontjából, amelyet a házasság kötelezővé tételére irányuló tervezgetések ekkor már foglalkoztathattak, csak fokozza Demea javaslatának, és Demea javaslata mögött a tervezett törvényjavaslatnak a nevetségessé tételét. Az ifjabb Scipio köre, amely az államérdek és a személyes szabadság humánus összhangját igyekszik megteremteni, szemben állt az ilyen törekvésekkel, s amit erről 131-ben Lucilius mondott el Scipiónak és barátainak a nevében Metellus ellen, azt, úgy látszik, ugyanennek a körnek a nevében, a maga vígjátéki eszközeivel elmondta már 160-ban Terentius — Cato ellen.

Magának Catónak öregkori második házassága egyébként ennél sokkal személyesebb és nyíltabb formában foroghatott közszájon annak idején, s ennek a pletykának az ismerete még csak fokozhatta Micio házasságkötésének komikai hatását a színpadon. Plutarchos (Cato 24) beszéli el — helyenként egyenesen a vígjáték technikájára emlékeztető vonásokkal — a következőket. Miután özvegyen maradt és fiát Aemilius Paulus leányával, Scipio nővérével házasította össze, Cato öreg ember létére egy fiatal leánnyal folytatott viszonyt. A leány titokban járt hozzá, de a catoi takarékosságra jellemző kicsiny házban, amelyben menyecske is lakott már, a titok hamarosan kipattant. Egyszer a leány túlságosan kihívóan ment el, az öreg hálószobája felé igyekezve, a fiatal házasok szobája mellett ; a fiú nem szólt ugyan semmit, de az öreg észrevette haragos tekintetét. És kivel történt meg mindez? — tehetjük hozzá a komikum kiélezésére Plutarchos elbeszéléséhez, egyébként ugyancsak Plutarchos (Cato 17) alapján. Avval, aki censor korában kizárta a senatusból Maniliust, mert nappal, leánya szemeláttára csókolta meg a

[60] *Szoboljevszkij:* i. m. 355. l.

feleségét! De térjünk vissza Catónak, az erkölcsi szigorúság mintaképének öregkori kényes kalandjához. Az öreg sem tette szóvá fia előtt a dolgot, de legközelebb, amikor szokása szerint kiment a forumra barátaihoz, magával vitte írnokát, Saloninust. Útközben nagy hangon kérdezte meg tőle, készül-e már leánya kiházasítására. «Mert én» — úgymond — «tudok egy alkalmas kérőt, ha ennek magas kora nem akadály, de egyébként nincs rajta mit kifogásolni, éppen csak túlságosan öreg már.» Saloninus a cliens illő alázatossággal bízza rá patronusára a dolgot, mire ez kivallja, hogy ő maga a kérő, s mindjárt el is veszi a sem magas korához, sem előkelő állásához nem illő leányt. S mikor a házasság előkészületei közben fia felteszi a kérdést, hogy ő mit vétett, amiért mostohát hoz neki a házhoz, az aggastyán ezt a meglepő, de egykori censori gondjait komikus éllel felidéző választ adja: «Minden tekintetben meg vagyok veled elégedve és semmi gáncsot nem lelek benned, éppen azért akarom, hogy még több gyermekem legyen és még több hozzád hasonló polgárt hagyjak magam után a hazára.»

Cato alakjának ilyenféle, részben valóságos, részben az anekdotákban élő vonásait is számításba kell vennünk, ha fel akarjuk mérni az *Adelphoe* teljes komikai hatását, illetőleg e hatásnak a korabeli római köztudatban megadott feltételeit. Ha azt akarjuk megítélni, hogy az ironikus célzások pontosan célba találtak-e, Terentius iróniájának a céltábláját is megközelítően olyan sokoldalúan kell ismernünk, mint azt Terentius közönsége ismerte.

Felmerül természetesen a kérdés, nem volt-e kegyeletsértő Aemilius Paulusszal szemben, hogy egészben és nagyjában az ő álláspontját képviselő — hogy ne mondjam, temetésén legalábbis jelképesen az ő álarcát viselő — Micio is belekeveredik a «kénytelen házasság» komikus történetébe? Itt egyfelől azt kell hangsúlyoznunk, hogy Micio beleegyezése a rákényszerített házasságba olyannyira képtelen, hogy végső fokon ez sem őt diszkreditálja, hanem azt, aki a képtelen házasságot javasolja, illetőleg, aki nemcsak a vígjátéki család szűk körében, hanem a római közéletben is a házasságkötés kötelezővé tétele mellett szállt síkra. Másfelől pedig a Scipio-kör humanizmusához s ennek egyik ösztönző eszményképéhez, Aemilius Paulushoz is az volt méltó, ha az ő emlékére rendezett *ludi funebres* keretében nem pedáns rendszerbe foglalva, hanem a derűs játék szabad formái között jelenítette meg a költő azt éppen, ami ennek a humanizmusnak lényege volt: a «szelíd, urbánus életet» *(clementem vitam urbanam*, Ad. 42. v.), amelyet Micio is, Aemilius Paulus is követett, s amelynek szabadságától minden kényszer idegen volt, a kényszerített házasság is, amint azt Micio még akkor sem mulasztja el hangsúlyozni, amikor végül is beleegyezik (Ad. 944—945):

> *Etsi hoc mihi prauom ineptum absurdum atque alienum a uita mea videtur : si uos tanto opere istuc uoltis, fiat.*

Éppen a nevetés, amelynek a nézőtéren itt ki kellett robbannia, Demea álláspontját marasztalta el és igazolta Miciót, akiről még a «falusiasan faragatlan, rideg, komor, szűkmarkú, goromba és makacs» *(agrestis, saeuos, tristis, parcus, truculentus, tenax* 866) Demeának is el kell ismernie, hogy békében élő, lakomákon forgolódó, szelíd és nyugodt, senkit meg nem sértő, mindenkit mosollyal fogadó, önmagának élő és önmagára bőven költekező egyéniségével megnyerte az emberek szeretetét (Ad. 863—865):

Ille suam egit semper uitam in otio, in conuiuiis,
clemens, placidus, nulli laedere os, adridere omnibus:
sibi uixit: sibi sumptum fecit, omnes bene dicunt, amant.

Hogy ez az önmagának élő, önmagától az élet örömeit meg nem tagadó hedonizmus nem jelent közömbösséget az emberek iránt, hanem éppen ellenkezőleg, a képmutatást nem ismerő nemes humanitast képviseli, azt már az idősebb Scipio jellemrajzával kapcsolatban láthattuk, és arra is emlékezhetünk, hogy Plutarchos ezt a Scipiót is éppen Cato rideg puritanizmusával állítja szembe. Hogy Aemilius Paulus is ehhez hasonló képet hagyott maga után az utókorra, azt ismét Plutarchos tanúsítja a legtöbboldalúan. Éppen Aemilius Paulus temetéséről szólva emeli ki Plutarchos, hogy ezt rendkívüli fény jellemezte, olyan fény, amelyet nem az arany és nem az elefántcsont, hanem a jóakarat és a megbecsülés biztosított, meg a hála, amelyet nemcsak a római polgárok, hanem még Róma ellenfelei is tanúsítottak iránta. Véletlenül iberiaiak, ligurok és makedóniaiak tartózkodtak a városban, akik közül az ifjabbak és erősebbek Aemilius Paulus gyászkerevetét vitték, az idősebbek pedig követték a temetési menetben. Philanthrópiájával — humanitasával — érdemelte meg ezt, mert egész életében másokkal tett jót és úgy törődött embertársaival, mintha mind a családjához tartoztak volna (Plut. Aem. Paul. 39). Ha ezen a temetésen Pacuvius *fabula praetextata*-ja a pydnai győzelmet és Aemilius Paulusnak ezt követő triumphusát idézte emlékezetbe, sokan emlékezhettek még vissza arra, hogy ezt a triumphust ellenfelei éppen humanitasa miatt kívánták annak idején meghiúsítani. Azok a katonák, akiknek zsákmányolási jogát közérdekből és a görögök iránti kegyeletből korlátozta, igyekeztek — egyébként sikertelenül — hangulatot kelteni ellene Rómában (Plut. Aem. Paul. 29—31).

Aemilius Paulus emlékezetének méltó megörökítése mindenesetre megkívánta triumphusa mellett humanitasának a megjelenítését is és ezt a célt szolgálni semmi nem lehetett alkalmasabb Terentius vígjátékánál. Ha nem is minden esetben egyformán a cselekmény részletvonásaival, de minden ízében humánus tendenciájával Aemilius Paulus alakját úgy idézte fel, ahogyan fiai és a görög műveltséget nagyra becsülő barátai az utókornak akarták átadni emlékezetét. És ennek az emlékezetnek — az Aemilius Paulus humanitasára vonatkozó hagyományoknak — megint csak Plutarchos a legbeszédesebb tanúja. Ő beszéli el, hogy Aemilius Paulus a pydnai győzelem után fiait, vejeit és más előkelő ifjakat hívott össze sátrában, hosszú hallgatás után «a szerencséről és az emberi dolgokról» (*περὶ τῆς τύχης καὶ τῶν ἀνθρωπίνων .... πραγμάτων*) kezdett velük beszélgetni, ilyenféleképpen: «Ember létünkre méltó-e hozzánk, hogy ha sikerünk van, elbizakodjunk és nagyra legyünk vele, hogy egy népet, egy várost vagy egy országot legyőztünk? Vagy inkább a sorsnak ezt a fordulatát is úgy kell felfogni, mint ami a hadatviselő számára minden emberrel közös gyarlóság példáját mutatva fel arra tanít, hogy semmi sem állandó és maradandó.» (Plut. Aem. Paul. 27.) Ezután pihenő szállást rendelve el a hadsereg számára, maga Görögország megtekintésére indult s útközben humánus magatartásával nyerte meg a lakosságot, ajándékokat osztott, versenyjátékokat rendezett, áldozatokat mutatott be az isteneknek és lakomákat tartott, bőkezűen használva fel minderre a királyi kincstár jövedelmeit. A győzelmes hadvezérből tehát a legyőzöttek figyelmes vendéglátó gazdája lett. A tiszteletükre rendezett lakomákon az illendőség

aprólékos szabályaira is ügyelt, még az ültetés rendjére és az üdvözlések udvariasságára is, amivel a görögök csodálatát vonta magára. De ő azt felelte nekik, hogy «a csatarendet helyesen kialakítani ugyanarra a lélekre vall, mint a lakomát elrendezni: amazt, hogy minél félelmetesebb legyen az ellenség, emezt, hogy minél kedvesebb legyen a vendégek számára». (Uo. 28.)

A vígjátéki technika szempontjából mindenesetre figyelemre méltó, hogy — ha interpretációnk helyes — Cato alakja legalábbis az *Adelphoe* végén az egymással szemben álló két szereplő között oszlik meg, a házassági kényszert javasló Cato alakjára Demeában, az öreg korában megházasodó Catóra Micióban ismerhetünk. Ilyenféle megosztása két vígjátéki szereplő között ugyanazon pellengérre állított kortársi karakternek nem áll példa nélkül az antik vígjáték történetében. A *Felhők*ben Sókratés, a filozófus, saját neve alatt szerepel, de Sókratés más természetű, bírálatot kívánó vonásait a vele szemben álló Strepsiadés viseli magán: ő az, aki *banausos* létére arisztokrata körökhöz dörgölőzik, arisztokrata családba házasodott, és ennek következtében ugyanúgy kerül papucs alá, mint Sókratés. Még Xanthippé nevére is van célzás: Strepsiadés felesége az előkelő hangzású Xanthippos nevet akarta adni gyermekének, s az arisztokratikus ló-kedvelés és a polgári takarékosság kompromisszuma alapján lesz a fiú végül is *Pheidippidés*. De erről már más alkalommal, Aristophanés komikus művészetének az interpretációja során kell részletesebben szólanunk.

MARÓTI EGON

A KALÓZKODÁS SZICÍLIA KÖRÜL C. VERRES PROPRAETORSÁGA IDEJÉN*

1. A kalózkodás a római polgárháborúk — azaz a köztársaságnak a katonai diktatúra felé való átmenete — korában fontos szerepet játszott. A kalózok elhatalmasodása a szenátusi rend uralmának válságára, a római rabszolgatartó rendszer belső ellentmondásaira jellemző tünet volt és egyben elő is segítette a római társadalom átalakulását. A kalózkodás nagyobbarányú kibontakozása a II. sz. derekán indult meg Kilikiában. Az ettől kezdve egyre fokozódó kalóztevékenység legnagyobb kiterjedését az I. sz. hetvenes évei táján érte el. Így látták ezt már a kortársak és a későbbi antik történetírók is.[1] A kalózoknak ilyen szervezett, kiterjedt és eredményes tevékenysége az ókorban soha máskor nem tapasztalható. Szervezeteik voltaképp az egész Földközi-tengert hatalmukban tartották.[2]

A kalózok tevékenységének jellegében, tendenciájában erre az időszakra már jelentős változás következett be. A kalózok fő jelentősége Róma szempontjából eleinte elsősorban a rabszolgamunkaerő szállításában állott. Ezzel a szerepükkel magyarázható főként, hogy Róma elhanyagolta a tengeri ellenőrzést, s kétségtelen, hogy a római nagybirtokos uralkodóosztály elsősorban az olcsó rabszolgabehozatal érdekében tűrte a kalózok garázdálkodásait. A kalózok rabszolgaszállító szerepe még a századforduló táján is fennállt, azonban a hajózás és a tengeri kereskedelem zaklatása, a római terjeszkedés nyomán megélénkülő kisázsiai üzleti tevékenység károsítása miatt ez a viszony ezidőtájt megromlott, megszakadt, és Róma 102-ben hadjáratot indított ellenük, majd ezt követően további rendszabályokat léptetett életbe letörésük és a tengerhajózás biztonságának helyreállítása érdekében. Ezek az első rendszabályok mindenekelőtt a tengeri kereskedelemben egyre inkább érdekelt lovagrend befolyását mutatják s azért nem tekinthető véletlennek, hogy C. Marius vezetőszerepe idején kezdődtek meg, hiszen Marius egyik főtámasza éppen a lovagrend volt. Az emberrablásban a tömeges értékesítést biztosító rabszolgapiacok felszámolása után a váltságdíjszerzés célzata lép előtérbe. Különös kedvvel vadásznak a kalózok a római polgárokra és a keleti tartományok gazdagabb lakóira.

A kalózveszedelem az első Mithridatés-elleni háború idejétől kezdve rendkívüli méreteket öltött és a harmadik háború alatt elérte tetőfokát. Ebben döntő szerepe volt a háború okozta zűrzavaros állapotoknak s emellett a kalózok Mithriadésszel létesített kapcsolatainak. Ennek megfelelően a kalózkodás egyik sajátos új vonása az előző korszakhoz képest, hogy a kalózok befolynak a hadműveletekbe, együttmű-

* E dolgozat «A kalózkodás szerepe a római polgárháborúk korában» c. kéziratos kandidátusi értekezésem IV. fejezetének 5. része alapján készült, a munka más részeinek felhasználásával. Vö. A kalózkodás szerepe a római polgárháborúk korában. Kandidátusi értekezés tételei 1955, 18 l.

[1] Vö. Sallustius, Hist. (M.) II. 47, 7. Strabon XIV. p. 684. Appianos b. c. II. 1.

[2] Cicero, de lege Manilia 31. Velleius II. 43, 4. Florus I. 40, 7. Plutarchos, Pomp. 25. Caes. 1. Appian. Mithr. 91. 93. b. c. II. 1, 2. Dio Cassius 36, 20, 4. Eutropius VI. 4, 1. Orosius VI. 1, 4. Vö. Varro, Sat. (Bücheler) 86.

ködnek a Róma ellen harcoló felekkel (Mithridatés, Sertorius), részük van az ezek közti kapcsolat megteremtésében, különös hevességgel fordulnak Róma ellen.[3] A kalózhajók ebben az időben már rendszeresen megjelennek a Földközi-tenger nyugati medencéjében is, így Hispania és Észak-Afrika partvidékén. A szenátusi arisztokrácia, a Sulla-féle reakció ellen harcoló Sertorius ügyesen felhasználta a kalózokat hadműveletei támogatására, a partvidék ellenőrzésére, utánpótlás biztosítására, diplomáciai futárszolgálatra. A harmadik Mithridatési háború alatt (i. e. 74—64.) a kalózoknak és a pontosi uralkodónak a korábbiaknál fokozottabb együttműködését figyelhetjük meg. Róma, érthetően, egyre nagyobb gondot fordít a kalózok letörésére. Azonban P. Servilius Vatia isauriai hadjárata (i. e. 78—74.) csak részleges és átmeneti sikert ért el, M. Antoniusnak ezt követően (i. e. 74—71.) az egész Földközi-tengerre kiterjedő hatáskörű megbízatás *(imperium)* alapján indított hadjárata pedig csúfos kudarcot vallott : a római flotta Kréta szigeténél megsemmisítő vereséget szenvedett.

Nem meglepő ezek után, hogy a kalózok uralma a tengeren a hajózás hallatlan veszélyeztetettségét, a tengeri forgalomnak szinte teljes megbénulását vonta maga után. Aki tengerre szállt ezekben az években, arra a halál vagy a kalózfogság veszélye leselkedett ; aki el akarta kerülni a kalózok fenyegető rajtaütéseit, annak nem volt más választása, mint az, hogy télen az elemek dühének tegye ki magát.[4] A kalózok elzárták az érintkezés lehetőségét a távolabbi tartományokkal, szinte minden magán- és állami szállítás elakadt (Cicero, de lege Manil. 32. 33.). Nemcsak Itália partjai nem voltak biztonságban,[5] hanem magán a Via Appián sem volt háborítatlan a közlekedés : magánszemélyek, sőt római magisztrátusok kerültek a kalózok fogságába.[6] Különösen érzékenyen érintette Rómát, hogy a kalózok az élelmezést, elsősorban a gabonaszállítmányokat is veszélyeztették ; az élelmiszerellátásban nem egyszer zavarok álltak be, s tekintve, hogy a várost túlnyomórészt behozott gabonával látták el — a hetvenes években ismételt rendkívüli felvásárlások ellenére, — végül valósággal éhinség fenyegetett.[7] A bajt még csak tetézte, hogy a kereskedelmi forgalom megakadása miatt helyenként műveletlenül hagyták a földeket (Appianos, Mithr. 93.), a lakosság egyes gabonatermő vidékekről, különösen szigetekről, tengerparti városokból, elköltözött a kalózoktól való rettegés, a kalózok állandó zaklatása miatt, illetőleg egyes ilyen helyeket a kalózok erőszakkal elfoglaltak. (Cicero, de lege Manil. 32.)

2. Ebben az összefüggésben Szicília jelentőségét ezekben az években több körülmény is növelte. Ilyen egyrészt az, hogy Itáliához közel feküdt, másrészt az, hogy a Földközi-tenger kelet—nyugati irányú hajóforgalmának a csomópontjában foglalt helyet, s hogy Róma gabonaellátásában ját-

[3] Alapvető volt e tendencia érvényrejutásában a kalózok összetételének az alakulása. Az eredetileg jórészt kilikiai és krétai rablókból, kalandorokból álló szervezetekbe új elemek kerültek : szökött rabszolgák, katonaszökevények, politikai menekültek, a háborúk áldozatai, a római provinciák kiuzsorázottjai stb. Erre a kérdésre ezúttal nem térhetünk ki bővebben.

[4] Sall. H. (M.) II. 47, 7. Cicero, de lege Manil. 31. Azonban ez a megoldás se mindig nyújtott védelmet a kalózok elől, vö. Dio 36, 21, 2.

[5] Cicero, in Verr. I. 6. III. 99. de lege Manil. 31—33. Ps. Ascon. 125. p. (Orelli) Florus I. 40, 6.

[6] Cic. de lege Manil. 32., 53., 55. Plutarchos, Pomp. 24. Appian. Mithr. 93.

[7] Sall. i. h. Cic. u. o. 33., 53. Livius per. 99. Plut. Pomp. 25., 27. Appian. Mithr. 91., 93. Dio 36, 23, 1. Zonar. X. 3. A római hajóhad nem volt ütőképes : *ita classe quae commeatus tuebatur minore quam antea navigamus.* (Sall. i. h.) Vö. Cic. V. 59. *in tanta inopia navium.*

szott szerepe a hetvenes évek végén fokozódott.[8] Itáliában ugyanis a Spartacus vezette rabszolgafelkelés miatt a földek jórésze műveletlenül hevert, állandó veszély fenyegette a termést, a keleti szállítmányok meg éppen a kalózok miatt zsugorodtak össze. Ebben a vonatkozásban nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a sok rabszolgát foglalkoztató sziget a rabszolgamegmozdulások számára kedvező talaj volt. Vegyük tehát szemügyre a továbbiakban a kalózok Szicília körüli garázdálkodását, vizsgáljuk meg tevékenységük jelentőségét és összefüggését a Spartacus-féle rabszolgafelkeléssel, továbbá a rómaiak ellenrendszabályait a kalózveszéllyel szemben.

A hetvenes évek vége felé, Verres helytartósága idején (i. e. 73—71) Szicília körül aggasztó méreteket öltött a kalózok garázdálkodása. Főforrásunkban, Cicerónak Verres elleni beszédeiben, több helyen találkozunk olyan kitételekkel, amelyek általánosságban utalnak a kalóztevékenység élénkségére, a provincia veszélyeztetettségére, a kalózok okozta rettegésre, veszedelemre, károkra.[9] A kalózhajók közeledésének jelzésére sajátos gyakorlat alakult ki.[10] Ez is a veszély állandóságára, a lakosság szakadatlan készenlétére mutat.

A kalózok Szicília körüli tevékenységét, mozgékonyságát jelentősen elősegítette, viszont a sziget védelmét — tehát a helytartó feladatát is — igen komolyan megnehezítette az, hogy a kalózok Szicília közelében, Málta szigetén flottatámaszpontot rendeztek be maguknak és ide húzódtak vissza télvíz idején.[11] A kalózoknak szárazföldi bázisaik, erősségeik, hegyi erődjeik, rejtett menedékeik, búvóhelyeik[12] mellett a tenger számos pontján voltak kikötőik, jelzőállomásaik (Plutarchos, Pomp. 24.), jól rejtett öbleik, messzekémlő hegyfokaik, egész szigeteket és városokat foglaltak el.[13] Ezeket a helyeket részint piacnak, részint flottatámaszpontnak, élelemfelvevő- és pihenőhelynek, hírszerző állomásnak, téli menedéknek használták.[14] Ezeknek a kalózállomásoknak a fontosságát növelték az antik hajók technikai fogyatékosságai, könnyű rongálódásuk, továbbá a gazdaságos helykihasználás szempontja: hosszabb útra kisméretű hajóikon nem vihettek magukkal elegendő élelmet, ki sem pihenhették magukat megfelelően az embereik, nagyobb

[8] A szicíliai decuma több mint százezer ember egész évi szükségletének fedezésére volt elegendő. Vö. S. *Floridia:* Il commercio granario dell' Italia nell' Impero Romano, 1940 14. o.

[9] IV. 103. *hac praedonum multitudine* V. 62. *in tanto praedonum impetu tantoque periculo provinciae* V. 80. *in tanto praedonum metu et periculo* V. 137. *in metu periculoque provinciae* V. 157. *ex praedonum insidiis* V. 59. *in ... tanto(que) calamitate provinciae.* — A továbbiakban a szerző és mű megnevezése nélkül csak helymegjelöléssel történő hivatkozások a Verres elleni «actio secunda» megfelelő *oratio*jára utalnak.

[10] V. 93. *erat semper consuetudo, praedonum adventum significabat ignis e specula sublatum aut tumulo.* — Hasonló módszerek a Földközi-tenger több vidékén későbbi századok során is szokásban voltak, vö. *H. A. Ormerod:* Piracy in the ancient world, Liverpool—London 1924, 42—43. o.

[11] IV. 46, 103—47 §. *Insula est Melita, ... ubi piratae fere quotannis hiemare solent ...*

[12] Florus I. 40, 11. Appian. Mithr. 95., 96. Cic. p. Flacc. 29. *urbes, portus, receptacula*

[13] Cic. uo. 30. ... *unde proficiscantur ... quo revertantur ... sinus, promuntoria, littora, insulas, urbes mari imas.* Florus I. 40, 11. *per omnis aequoris portus, sinus, latebras, recessus, promuntoria, freta, paene insulas quidquid piratarum fuit.* Vö. még Plut. Pomp. 24., 28. Appian. Mithr. 92. Dio 36, 21, 3.

[14] Vö. Dio 36, 21, 3. Cic. IV. 23.

zsákmány messzebb szállítása is nehézséget jelentett.[15] Ennek a támaszpont-hálózatnak a kiterjedésére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Plutarchos (Pomp. 24.) kereken mintegy 400-ra teszi az ilyen elfoglalt városok, szigetek számát. Ezeket a tengeri forgalom szempontjából fontos helyeket a kalózok vagy erőszakkal kerítették kezükbe, vagy pedig — ha lakóik hajlandók voltak megalkudni a helyzettel és befogadták őket, akkor kíméletesen bántak velük, sőt anyagi előnyökben is részesítették.[16] Maga Cicero is említi, hogy például a máltai Juno-templomot a kalózok is megkímélték (IV. 103. s köv.), bár tudjuk, hogy szentélyek, templomok kifosztása jövedelmező vállalkozásaik közé tartozott.[17]

A különösen veszélyeztetett s a római kormányzat részéről magukra-hagyott szigetek, mint például a Szicíliához közeli Lipari-szigetek is, rendszeres évi adóval vásárolták meg a kalózoktól a kíméletet.[18] A kalózok rablásaira jellemző példa az a zsákmánnyal telt kalózhajó, amit Verres partvédő flottája fogott el (V. 63. 136.). Ez a kalózok által ejtett zsákmány változatosságát mutatja. Szembetűnő az is, hogy a kalózok értékek, nemesfémtárgyak mellett jó áron értékesíthető embereket rabolnak, már nem tömegárut, mint akkor, amikor még rabszolgaszállító szerepük volt előtérben. Az egyenkénti árubabocsátás mellett találkozunk olyan esetekkel is, ahol a váltságdíjszerzés szempontja jut előtérbe, például, mikor jómódú kereskedőket fognak el (V. 72.); a partvédő flotta egyik hajójának foglyul ejtett parancsnokát is váltságdíj fejében engedik szabadon (V. 90.).

Az említett kalózhajó elfogása, ha feltehetően nem is az egyetlen eset volt, mégis a partvédő hajóraj ritka sikerei közé tartozott. Szicília partjainak kielégítő védelmét éppen úgy nem sikerült megvalósítani, mint a többi tartományét sem ebben az időben[19], vagy ahogyan az említett korábbi és egyidejű hadjáratok sem hozták meg a várt sikert. Igen jellemző eset a partvédő flotta egyik részlegének veresége és pusztulása, amit Cicero részletesen ismertet.[20] A syracusai Cleomenes vezetése alatt Pachynumnál állomásozó, hét hajóból álló flottaegységet egyízben meglepte Heracleo kalózvezér hajóraja. A váratlan rajtaütésre a szicíliai hajók fejvesztett menekülésbe fogtak. A kalózok a Helorus felé igyekvő hajók közül kettőt még útközben elfogtak. A többinek, élükön a vezérhajóval, sikerült elérni a helorusi partot, a legénység a szárazföldre menekült, a kalózok pedig felgyújtották a gazdátlanul maradt hajókat. Másnap Heracleo megindult Syracusa felé és négy naszádjával akadálytalanul behatolt a kikötőbe és sértetlenül távozott.[21]

3. Különös mértékben növelte a kalózok Szicília körüli jelenlétének, tevékenységének jelentőségét, veszélyességét az abban az időben Itáliában ezajló Spartacus-féle rabszolgafelkelés. A kalózok révén ugyanis adva volt

[15] Vö. *Miltner:* Seekrieg, R. E. Suppl.Bd. V. 899.

[16] IV. 21. ... *ut praedones solent, qui ... aliquos sibi instituunt amicos, quibus non modo parcant, verum etiam praeda quos augeant, et eos maxime, qui habent oppidum opportuno loco, quo saepe adeundum sit navibus.*

[17] Appian. Mithr. 63. Plut. Pomp. 24. Vö. Strabon VII. p. 374. Pausan. I. 8, 2.

[18] III. 57. *tot annos agellos suos a piratis redimere solebant.*

[19] Vö. Cic. de lege Manil. 32.

[20] Különösen V. 86—95. V. ö. III. 186. Act. I. 5 §.

[21] Hogy a syracusai földek felperzselése, amit Cicero csak III. 186. említ, hogyan illeszkedik bele az események sorrendjébe, azt nem lehet bizonyosan megállapítani; feltehetően a kikötőből való távozásuk után történt, különben Cicero az elbeszélés során itt is említette volna. Emellett szól gyors megjelenésük is.

a lehetőség arra, hogy a felkelő rabszolgák megkíséreljék az átkelést a szigetre.

Tudjuk s nyilván Rómában is ismeretes volt, hogy Spartacusnak szándékában állt egy seregrészt átdobni Szicíliára, hogy emberei ott megvessék lábukat és felszítsák a felkelés tüzét.[22] Plutarchos szerint csak egy szikrára volt szükség ahhoz, hogy a szigeten újra fellángoljon a harc. Jellemző, hogy Spartacus elégnek tartott erre a feladatra 2000 embert. A felkelő rabszolgáknak kémeik is megfordultak Szicíliában ; Cicero részletesen tárgyalja Spartacus egyik kémének, egy állítólagos római polgárnak a kivégzését.[23] Cicero, bár más célzattal, de elmondja, hogy a szicíliai rabszolgatömegeket feszült várakozással töltötte el az itáliai felkelés.[24] A felkelés átterjedésének lehetőségét bizonyítja, hogy az előző két szicíliai rabszolgaháborúnak is volt visszhangja Itáliában, sőt Görögországban is. Figyelemreméltó, hogy Cicero ezt is tagadja (V. 6.). Ha az elnyomó hatalom erőinek megoszlása, átmeneti meggyengülése révén a rabszolgatömegek lázongása megtalálta egy helyen a kitöréséhez szükséges rést, akkor a puszta példa is veszedelmes volt, még fokozottabb mértékben akkor, ha a felkelés közvetlen átterjedésével is számolni kellett. Cicero, a vádló, természetesen igyekszik elvitatni Verres érdemeit a közbiztonság fenntartását illetően. Szerinte (V. 72.) sem rabszolgafelkelés nem volt, sem annak veszélye, — de Verres nem is tett semmit annak érdekében, hogy ne legyen. Sőt, a szigeten nem is törhetett ki felkelés (V. 8. 42.), mint ahogyan nem is volt mozgolódás a megelőző harminc év óta (V. 7.). Nyilvánvaló, hogy ettől még lehetett volna, mint ahogy jóval később, a második triumvirátus idejében is voltak mozgolódások. Lehet, hogy a szenátusba nem érkezett rabszolgafelkelés, rabszolgamegmozdulás híre (V. 9.). Ez viszont azzal is magyarázható, hogy Verres mindig idejében lépett közbe, amint hogy Cicero példái is arra mutatnak, hogy a legkisebb nyugtalanságról is idejében értesült. Egyébként ismeretes, hogy Spartacus felkeléséről is csak akkor értesültek Rómában, mikor a helyi erők már tehetetlenek voltak vele szemben, eleinte nem sok ügyet vetettek rá. Cicero később egy kisebb jelentőségű eseménnyel kapcsolatban maga is utal arra, hogy Spartacusnak is kevés társa volt kezdetben.[25]

Látnivaló tehát a fentebbiekből, hogy Spartacus számítása nem volt alaptalan a szicíliai lehetőségeket illetően. Az átkelésre két ízben tett kísérletet. Első ízben megegyezett a kalózokkal abban, hogy átszállítják emberei egy részét. Ez a terv azonban meghiúsult, mert a kalózok megszegték megállapodásukat és cserben hagyták. A felkelő rabszolgák ezután elhatározták, hogy a maguk erejéből kísérlik meg az átkelést. Ez a második vállalkozás azon bukott meg, hogy tutajaikat a vihar a tengerszorosban tönkretette.[26] — Az első átkelési tervet Cicero feltűnő módon elhallgatja, a második partraszállási kísérlet meghiúsítását pedig Crassusnak tulajdonítja (V. 5.), aki Spartacus seregét a bruttiumi félszigeten elzárta a szárazföld belsejétől.

[22] Flor. II. 8. 13. Plut. Crass. 10, 5—7. Vö. Cic, V. 5. Appian. b. c. I. 551.

[23] V. 158—164., 166. IV. 24. — A. B. Мишулин: Спартак c. könyvében (Moszkva 1950) felhívja a figyelmet arra, hogy a szóbanforgó Gavius a rabszolgák kezén levő Consaból jött Szicíliába és szabadulása után arra felé is igyekezett visszajutni. 115. o.

[24] V. 14. *cum servitiorum animos propter bellum Italiae fugitivorum videret.*

[25] *ad Att. V. 2,8. Cum Spartaco minus multi primo fuerunt.*

[26] Florus i. h. Plutarchos i. h. Sallust. Hist. (M.) IV. 30. 31.

Elég egy pillantást vetni a térképre és látjuk, hogy Cicerónak ez a beállítása képtelenség.

A két kísérlet kudarcában, az itáliai rabszolgafelkelés átterjedésének megakadályozásában Cicero előadása szerint tehát Verres partvédelmének semmi része nem volt. (V. 5.) Miért kénytelen akkor mégis foglalkozni ezzel a kérdéssel? Ezt maga mondja meg a fiktív második actio V. beszédének az elején. E szerint Verres védője arra kívánt hivatkozni, hogy azokban a bizonytalan időkben Verres őrizte meg vitézségével és éberségével Szicília biztonságát a szökevény rabszolgáktól és a rabszolgafelkelés veszélyétől.[27] A közvéleményt, úgy látszik, foglalkoztatta ez a kérdés és Cicero fontosnak látta, hogy a per lezárta után lehetetlenné tegye ezt az érvet. Igen szembetűnő, hogy a valóban elmondott perbeszédben, az «actio prima» alkalmával óvakodott Hortensiusnak módot adni arra, hogy ennek a megvitatására alkalmat találhasson. Mikor ott (I. act. 13—14.) összegezte a második *actio*ban kiteregetett vádanyagot, gondosan elkerülte ezt a kérdéscsoportot, bár egyebekben az ottani megfogalmazás tartalmazza a később részletesen feldolgozott tárgycsoportok megjelölését. — Kétségtelen, hogy a védelem egyik főérvnek, kibúvóul Verresnek a sziget védelmével kapcsolatos érdemeire való hivatkozást szánta.[28] Ezért hárította el Cicero ügyesen az afeletti vita lehetőségét, ezért írja később a színlelt aggodalom ironikus hangján : félő, hogy Verres ezen kiváló hadi vitézsége miatt minden tette büntetlen marad s megismétlődik Manius Aquilius esete (V. 3—4.), akit, ha még annyi tanúbizonyság szólt is ellene, mégis felmentettek a többszörös zsarolás vádja alól mert — a 2. szicíliai felkelés alkalmával — sikeresen harcolt a rabszolgák ellen (p. Flacc. 98.).

Cicero a rabszolgafelkelés átterjedésének meghiúsulásával kapcsolatban felhozza ellenérvül a védelemmel szemben, hogy a rabszolgáknak nem voltak hajóik (V. 3. §), a kalózokkal történt megállapodást azonban elhallgatja. Hajóik nem lévén, a sziget Itáliától épp oly távol volt a rabszolgák számára — a szónok szerint —, mint az Óceán bármely távoli pontja. — Ez az érvelés a nyilvánvaló szónoki túlzástól eltekintve sem helytálló. Rá kell mutatni ugyanis arra, hogy az első pún háború kezdetén Appius Claudius Caudex szintén fatörzsekből összeeszkábált tutajokon kelt át Szicíliába.[29] Ez kedvező körülmények között a kalózok által cserbenhagyott rabszolgák számára sem lett volna lehetetlen. Azonban itt nemcsak a természeti viszonyok jelentettek Spartacus csapatai számára nehézséget. Erre nézve szembesíthetjük Cicerót Sallustiusszal. Sallustius szerint Verres megerősítette az

[27] V. 1. *Ita enim causa constituitur, provinciam Siciliam virtute istius et vigilantia singulari dubiis formidolosisque temporibus a fugitivis atque a belli periculis tutam esse servatam.* Vö. IV. 54. ... *praetor, qui sua vigilantia pacem in Sicilia dicit fuisse.* Hasonlókat tartalmazott a Cicerótól csak töredékesen idézett syracusai *laudatio* is : «*Quod vigilanter provinciam administrasset*» «*quod praedones procul ab insula Sicilia prohibuisset*» IV. 144. vö. II. 13., 45. IV. 15., 140., 141. — Vö. *an bello fugitivorum Siciliam virtute tua liberatam? obstitisti videlicet ne ex Italia transire in Siciliam fugitivorum copiae possent.*

[28] V. 2. *ad omnis impetus quasi murus quidam boni nomen imperatoris opponitur.*

[29] Diodoros, V. 23, 3. Zonar. VIII. 9. Vö. Dio fg. 43, 11. Polyb. I. 15, 1. Egyébként hasonló kísérlet történt később, 42-ben is. Ekkor Q. Salvidienus Rufus kísérelte meg, hogy bőrtömlőkből készült tutajokon keljen át a tengerszoroson. (Dio 48, 18, 2. 19, 1.)

Itáliához közeli partokat : *C. Verres litora Italia propinqua firmavit.*[30] Kétségtelennek látszik tehát, hogy a második átkelési kísérlet esetében Verresnek is része volt a rabszolgafelkelés Szicíliára való átterjedésének meggátlásában.

Térjünk most vissza Spartacus első tervének meghiúsulására. Miért szedték rá, miért hagyták cserben a kalózok a rabszolgákat? Ezt a kérdést legutóbb M. Ollivier és M. Brion vetette fel. Ollivier két okot tesz fel : szerinte vagy Verresnek a kikötőben elhelyezett őrségei vették el a kalózok kedvét, vagy pedig a rómaiak esetleg megvásárolták őket.[31] M. Brion még továbbmegy a feltevésekben. Szerinte itt egy kölcsönös megállapodással állunk szemben : a kalózok annak fejében álltak el a rabszolgák átszállítására kötött megegyezéstől, hogy Verres szabadonbocsátja egyik elfogott vezérüket.[32] Ollivier s hozzá hasonlóan Brion sem támasztja alá feltevését semmiféle forráshivatkozással, tárgyi érvvel. Feltevésük azonban bármilyen meglepően hat, mégsem egészen alaptalan. Már szóbakerült, hogy P. Tadius és P. Caesetius elfogtak egy kalózhajót. Ezzel egy kalózvezér is fogságba került. Az eset 72-ben történt. Ugyanennek az évnek őszén szorult Spartacus is seregével Dél-Itáliába, tehát ekkorra tehető a kalózokkal kötött megállapodás, illetve annak kudarca is.[33] Cicero szerint[34] Verrest a kalózok cinkosának tekintették. Miért? Ezt Cicero nem közli. Az egyetlen ok, amit előadása alapján feltételezhetünk az, hogy elengedte ezt a kalózt. S miért engedte el? Cicero nem meri állítani, hogy pénzért tette, akkor pedig kétségkívül más oka volt. A legkézenfekvőbb és Cicero alapján egyedül elfogadható feltevés valóban az, amire M. Brion is gondolhatott, mikor összefüggésbe hozta a kalózvezér elengedését és a kalózok elhatározásának megváltozását. Verres tudomást szerezhetett a megállapodásról és hajlandó volt arra, hogy annak meghiúsítása érdekében futni hagyja foglyát. A rabszolgatartó állam szempontjából tehát a kisebbik rosszat választotta, mikor nem büntette meg az elfogott kalózvezért, hogy ily módon elhárítsa a fellázadt rabszolgák átszállítását, a felkelés továbbterjedését. A kalózok, tekintve, hogy a viteldíjat

[30] Hist. (M.) IV. 32. Hogy a syracusai *laudatio* idézett megállapításait általánosságban kell-e érteni, vagy pedig erre az esetre vonatkozik, azt nem dönthetjük el. Azonban így már érthető az a buzgalom, amellyel Cicero igyekszik a *laudatiot* nevetségessé tenni. — A partok megerősítését szolgálta a védőflotta ; a kikötőkben felállított őrségek minden beérkező hajót átvizsgáltak (V. 145., 72., 154.), Gaviust viszont akkor fogták el, mikor már hajóra akart szállni ; lehetséges, hogy felállították a lovas partőrséget is, mint később Pompeius (p. Flacc. 30., 33.).

[31] Spartacus. Der grosse Sklavenaufstand. Berlin 1949, 146. o.

[32] La révolte des gladiateurs, Paris 1952, 169. o.

[33] *Rathke* idevágó feltevéseit *(De Romanorum bellis servilibus,* Berlin 1904 87. p. n. 1.) időrendi és azonosítási nehézségek miatt nem lehet felhasználni. Rathke a következő eseménysort feltételezi : a kalózok behajtották a Lipari-szigeteken a szokásos adót, megegyeztek Spartacusszal, megjelentek Syracusában, majd valószínűleg elhajóztak Máltára téli szállásukra. — Azonban tudjuk, hogy a syracusai látogatás Cleomenes műve volt, s bár feltehető, hogy ő is Máltán telelt, hogy ő sarcolta meg a Lipari-szigetek lakóit, hiszen 70-ben is felbukkant Szicília körül — arra a feltevésre azonban, hogy éppen ő egyezett meg Spartacusszal, még sincsen semmi alap. Hasonlóképpen nincs támpontunk a Spartacusszal szövetkező és a Verres által szabadon engedett kalózvezérek kilétére, azonosságára vonatkozóan sem. Azonban ez nem is döntő kérdés. A kalózok összetartottak, ismeretlenül is segítették egymást, egy-egy szervezet ellenségét vagy barátját a többi is ellenségének, ill. barátjának tekintette. (Vö. Dio 36, 22. 4—5.) Lehetséges tehát, hogy itt egy kiterjedtebb együttműködésről volt szó a kalózok részéről.

[34] V. 106. *cum ipse praedonum socius putaretur.* Vö. Sall. Hist. (M.) IV. 53.

— legalább is nagyrészben — már amúgy is megkapták, ilyenformán készek voltak elállni a Verres partőrségei miatt különben sem könnyű feladattól.[35]

4. Már az eddigiek alapján is látható, hogy az a kép, amit Cicerónak Verres elleni beszédei alapján a kalózok Szicília körüli tevékenységéről meg tudunk rajzolni, nem lehet teljes. Cicero ugyanis Verres elleni célzattal szándékosan kisebbítette a kalózok okozta veszélyt, egész tevékenységüket lehetőleg szerényebb méretűnek mutatta be. Mint vádlónak nem volt érdeke, hogy a valósághoz hűen tárja fel Verres feladatának nehézségeit, még kevésbé azokat a tényeket, amelyek Verres intézkedéseit, ezek sikereit mutatnák. Ezért sok mindent elhallgat, megkerül, ami éppenséggel ellenfelének a kalózok elleni aktivitását, következésképpen egyúttal a kalózok Szicília körüli tevékenységének intenzitását méreteinek megfelelően mutathatná. Jellemző, hogy említi M. Antoniust, azt azonban már nem, hogy az kalózhadjárata alkalmával tartózkodott a szigeten. A való helyzet megismerésének nehézségét növeli az is, hogy egy-két eset kivételével nincs módunk Cicero tudósítását más adatokkal egybevetni, az általa adott képet máshonnan nyert konkrét forrásanyaggal szembesítve ellenőrizni. Gyakran csak magának Cicerónak az előadásában felötlő ellentmondások, elszólások, következetlenségek kibogozása révén alakíthatunk ki elfogadható képet. Így Verresnek a kalózveszély elhárításával kapcsolatos intézkedéseiről is csak annyiban értesülünk Cicerótól, amennyiben azok valamilyen vonatkozásban terhelőek Verresre nézve. Azonban ahhoz, hogy az ilyen terhelő, avagy annak beállítható adatokat elmondhassa, olyan dolgokat is el kell mondania Cicerónak, melyek magukban véve, ha lehántjuk róluk a szónoki burkot, azt mutatják, hogy Verres több jelentős intézkedést foganatosított, nem egy viszonylag jelentős sikert könyvelhetett el. Ily módon tudjuk meg az eddigieken kívül, hogy Verres maga vette kézbe a partvédő flotta szervezését, irányítását.[36] Quaestora, P. Caesetius és legatusa, P. Tadius egy tíz hajóból álló raj élén elfogtak egy zsákmánnyal terhelt kalózhajót egy kalózvezérrel együtt. Ezt csak azért mondja el Cicero, mert Verres, állítólag, lefoglalta a rakományt, ami ellenkezett a római jog előírásaival, ugyanis a kalózoktól visszaszerzett zsákmány az eredeti tulajdonosokat illette.[37] Több kalózvezér elfogásáról Cicero direkt módon nem számol be, holott kiderül, hogy több is volt Verres őrizete alatt.[38] Hogy ezek mikor, milyen körülmények között kerültek hurokra, azt szónokunk valószínűleg azért nem közli, mert azokkal az esetekkel kapcsolatban semmi terhelőt nem tud mondani, magukban pedig Verres mellett szólnának. Azt, hogy egyáltalán a helytartó foglyai voltak, megint csak azért tudhatjuk meg, mert nem végeztette ki őket mind,[39] amint várták tőle, ami kötelessége is lett volna,[40] hanem állítólag *(«coniectura est»)* — ezt Cicero sem meri

[35] Cicero nem beszél világosan erről az esetről, feltehetően a védelem sem tette ezt. Kétségkívül nem volt ez nagy dicsőség Róma számára s még utólag is kényelmetlen lett volna feszegetni. Mindenesetre az a homály és ellentmondásosság, amit Cicerónál ebben a kérdésben észlelünk, csak növeli a vázolt magyarázat elfogadhatóságát.

[36] V. 63—64.

[37] Vö. Dig. 47, 9. 3, 1. 3. 4. 8.

[38] I. 9., 12. V. 73. Vö. *A. Tartara:* Sulle Verrine di Cicerone, Stud. Ital. 5 (1897) 50—51.

[39] V. 29., 76., 136.

[40] V. 64., 67., 68., 71., 75. Vö. Appian. Mithr. 117. Plut. Pomp. 28. Caes. 2. Dio 36, 18, 2. Dig. 48, 7. 1, 2. Curtius IV. 5, 19. Arrian. III. 2. Polyaen. V. 44, 3. Általában a keresztrefeszítés mint a gonosztevőknek, ill. rabszolgáknak kijáró büntetés, valamint

határozottan állítani! — pénzért szabadon engedte őket és másokat végeztetett ki helyettük.[41] Ugyanakkor azonban az is kiderül, hogy több kalózt kivégeztetett, többet pedig kőbányában őriztetett (V. 69.). Az elfogott kalózhajó esetében sincs Ciceronak alapos érve arra, hogy Verres valóban több kalózt szabadon engedett. Tudniillik maguk a szicíliaiak — akiktől értesüléseit beszerezte — szintén nem tudták pontosan, hogy hány kalóz került fogságba, csak az evezőspadok számából következtettek arra, hogy hányan lehettek (V. 71.). Feltehető, hogy eredetileg ez a szám mérvadó is lehetett, mégis elképzelhetetlen, hogy a kalózoknak egyetlen főnyi veszteségük se lett volna, mikor tudták, hogy milyen sors vár rájuk és ezért nyilván a végsőkig védekeztek, hogy elkerüljék a fogságot.

A Verres rovására történő számos túlzás, ferdítés közül még csak egyet. Cicero Cleomenes kudarcával kapcsolatban a római nép Verres praetorsága előtt csorbítatlan tengeri dicsőségéről beszél.[42] A római flotta régebbi vereségeit nem említve, elég utalni a Mithridatés elleni háborúk során elszenvedett veszteségekre, vagy M. Antoniusnak épp akkortájt éppen a kalózoktól elszenvedett vereségére — s azonnal nyilvánvaló lesz Cicero szónoki túlzása. Sőt szónokunkra — ebben az esetben sem csak a tények, hanem saját szavai is rácáfolnak. Gondoljunk csak a Manilius-féle törvényjavaslat mellett mondott beszédében (31—33.) a szóbanforgó évekről festett, az itteni beállításával ellentétes, a valósággal annál inkább összhangban levő szomorú képre, vagy akár csak arra a magában is ékesen szóló kérdésre: Melyik tartománynak biztosítottatok háborítatlanságot a kalózoktól ezekben az években? *(Quam provinciam tenuistis a praedonibus liberam per hosce annos?)*

Félreértés ne essék: nem célunk Verrest tisztázni minden bűn alól! Verres valóban éveken át harácsolt Szicíliában, akárcsak a többi római helytartó, legfeljebb még szemfülesebb, még mohóbb volt, s zavaros időkben még fokozottabb lehetőségei voltak.[43] Cicero írásaiban Verresnek ezeket a magánjogi természetű vétkeit emeli és színezi ki, az állammal szembeni érdemeit igyekszik elkendőzni. Már pedig elmondhatjuk, hogy Verres mint helytartó a római állam érdekeit szem előtt tartotta, ezeknek erélyesen, nem egyszer kíméletlenül igyekezett érvényt szerezni. Ha nem így lett volna, aligha hosszabbították volna meg két ízben a megbízatását.[44] Verres működésén keresz-

a bárddal való lefejezés volt szokásos (Vö. I. G. XII. 3, 171.). A közvélemény ragaszkodott az elfogott kalózok megbüntetéséhez, mutatja ezt Cn. Pompeius esete, akit sok szemrehányás ért, mert kalózhadjárata után tömegesen kegyelmezett meg foglyainak.

[41] V. 63—69. 72. 73. 75. 79. 136., ill. 78. — Végeredményben sem látszik világosan, hogy mi történt. Az V. 30. § szerint Cicero is hajlandónak látszik elfogadni, hogy nem engedte el őket.

[42] *populi Romani invicta ante te gloria illa navalis*

[43] Azonban a provinciák zsarolása, kifosztása a római helytartók részéről szokásos jelenség volt, erről maga Cicero is eleget ír, pl. I. 44. II. 158. de lege Manil. 65—68. p. Flacc. 18. 19. p. Balb. ad Quint. fr. I. 1, 2, 8. stb.

[44] Cicero előadásának egyes részleteire vonatkozóan már több ízben hangzottak el bíráló észrevételek és ezeknek kapcsán már régóta felmerült egy elfogulatlan, valószerűbb Verres-kép igénye. Elég, ha csak a következő munkákra hivatkozunk: *Cavallari—Holm—Lupus:* D. Stadt Syrakus im Altertum (1887) 245. o. *Holm:* Gesch. Siziliens, III. (1898) 136. o. *Ciaceri:* Cicerone e i suoi tempi. I.[2] 1939. 81. o. — Annál meglepőbb, hogy még a legutóbbi időben is találkozunk Cicero kritikátlan felhasználásán alapuló, naiv Verres ábrázolással, így pl. *N. Marinone:* Cicerone. Il processo di Verre. 1949. 61. o.

tül láthatóvá lesz az egész római helytartói rendszer s — mint cseppben a tenger — az egész szenátus-irányította köztársasági rend belső bomlása: az állam több irányú veszélyeztetettsége, erőinek megoszlása idején a tartományok olyan megkárosítását tűri el, sőt okozza, ami az állam érdekeivel is ellenkezik. Így alkudtak meg a kalózokkal kapcsolatos nehézségek esetében is, és ez nem kizárólag, még csak nem is elsősorban Verres bűne volt (45.).

[45] Kétségtelen, hogy korábban elsősorban az olcsó rabszolgabehozatal érdekében tűrte el Róma a kalózok garázdálkodását. Az a körülmény, hogy a munkaerő biztosítása érdekében ilyen megoldáshoz is folyamodott, a rabszolgatartáson alapuló termelési mód belső ellentmondását mutatja, ugyanis a kalózok másfelől károkat okoztak a kereskedelemnek, zavarták a hivatali apparátus működését, a tartományokban egész területeket tettek tönkre, majd idővel elhatalmasodva magában Itáliában is károkat okoztak, veszélyeztették az ellátást. Ily módon teljes joggal tekinthetjük a kalózkodást a rabszolgatartó társadalmi rend szerves részének (Vö. С. Н. Ковалев: История Рима. 1948. 320. o.). A kalózszervezetek megerősödését a dolgozatunkban tárgyalt időszakban a római állam belső ellentmondásainak kiéleződése, erőinek megoszlása tette lehetővé. Nem tekinthető véletlennek, hogy Pompeius döntő jelentőségű hadjáratára akkor került sor, amikor Sertorius és Spartacus legyőzése révén Rómának jelentős erői szabadultak fel. Másfelől a hadjáratnak, a becsvágyó Pompeius vállalkozásának létrejöttét a kenyeréért aggódó plebs és a kereskedelmi veszteségei, az üzleti élet pangása miatt türelmetlen lovagrend támogatása segítette elő.

VISKY KÁROLY

MANCIPATIO REI NEC MANCIPI

Ismeretes az a megkülönböztetés, amellyel a rómaiak a dolgokat a «res mancipi» és a «res nec mancipi» csoportjára osztották és a res mancipi körébe az ősi parasztgazdaság legjelentősebb dolgait: a rabszolgákat, az igás állatokat, közelebbről a lovakat, a szarvasmarhákat, az öszvéreket, a szamarakat, az itáliai telkeket, az azokon levő épületeket, valamint a mezei szolgalmakat sorozták. Ismeretes továbbá a res mancipi és a mancipatio, a rómaiak legrégibb tulajdonátruházó ügylete közötti kapcsolat, ami abban állott, hogy a mancipatio-t csakis a res mancipi körébe tartozó dolgok átruházása esetén lehetett alkalmazni, feltéve, hogy az ügyletkötő felek római polgárok *(cives Romani)*, latinjogúak *(Latini coloniarii* vagy *Latini Juniani)* vagy olyan idegenek *(peregrini)* voltak, akik commercium-mal *(ius commercii)*, azaz a római civiljog szerinti vagyonjogi képességgel fel voltak ruházva.

Az említett szabályokat — régi eredetük ellenére — Gaius és Ulpianus is érvényes szabályként tanítják,[1] amiből nyilvánvaló, hogy azokat a római jogtudomány még a II. században, sőt a III. század elején is hatályban levőknek tekintette. A dolgok ősi eredetű csoportosítása és a mancipatio alkalmazási köre tehát — mint a jogforrások adatai mutatják — hosszú évszázadok után is fennmaradt.

Van azonban néhány olyan adat, amely kétséget támaszt abban a tekintetben, hogy a jogi forrásokban előadott szabályok a gyakorlati életben még Gaius és Ulpianus működésének idején, tehát a császárkor századaiban is csakugyan maradéktalanul érvényesültek. Így a res mancipi körére és a mancipatio előfeltételeire vonatkozó jogszabályokkal ellentétes közlést lehet olvasni Plinius-nál.

Nat. hist. 9.117.
Lolliam Paullinam ... vidi smaragdis margaritisque opertam, ... quae summa quadringenties HS colligebat: ipsa confestim parata mancipationem tabulis probare. Nec dona prodigi principis fuerant, sed avitae opes, provinciarum scilicet spoliis partae.

Lolliā Paullinát ... láttam smaragdokkal és gyöngyökkel ékesítve, ... amely érték kitett négyszáz sestertiust: maga rögtön kész volt a mancipatio-t (ti. azok átruházását) okmányokkal igazolni. Nem a bőkezű fejedelem ajándékai voltak, hanem kincsek, amelyek tudvalevőleg a tartományok kifosztásából származtak.

[1] Gai Inst. 1. 119—122., 2. 22. és 29.; Ulpiani liber sing. regularum 19. 3—5. — V. ö. még Fragm. Vaticana 259.

Nat. hist. 9.124.

Et hoc tamen aeternae prope possessionis est, sequitur heredem, in mancipationem venit, ut praedium aliquod.

És ez (ti. — mint a 9. 122—123. alatti szövegből nyilvánvaló — a drágaságok) mégis örök időre szóló birtok tárgya: az örökösre átszáll, mancipatio tárgya, akárcsak a telek.

Az idézett szövegekből,[2] amelyek Gaius és Ulpianus közléseinél jóval korábbi időből valók, az tűnik ki, hogy a gyöngyök, a drágakövek és általában a drágaságok mancipálhatók voltak. Ezekre a Plinius-féle adatokra támaszkodva, Voigt egyenesen azt tanította, hogy a mancipatio-t alkalmazták a res mancipi körén kívül eső dolgok átruházására is, és hogy ennek megfelelően a mancipatio az ékszerek átruházása esetén is használatos ügyleti forma volt.[3] Más a kérdésben a Bonfante véleménye, aki azt tartotta, hogy a mancipatio előfordulhatott ugyan res nec mancipi átruházása esetén is, de csak olyankor, ha az átruházás tárgya értékesebb dolog volt és ezért az átruházásánál nagyobb ünnepélyességet akartak, amit a mancipatio alakiságainak alkalmazásával lehetett elérni.[4]

A Lollia Paulliná-ra vonatkozó szövegből mancipatio-s végrendeletre utalást lehet kiolvasni, amelyben az örökhagyó drágakövekről és gyöngyökről is rendelkezett. A «mancipationem tabulis probare» kifejezés ezt a gondolatot kelti. De összefüggésbe hozza a mancipatio-t az örökléssel az idézett másik szöveg is, bár az ebben használt «in mancipationem venit» szavakat a mancipatio minden alkalmaztatási esetére, tehát az élők közti tulajdonátruházásra is vonatkoztatni lehet.[5]

A jogforrásoknak ugyancsak ellentmondani látszik a Tacitus Annales-eiben olvasható egyik szöveg is. Tacitus elbeszélése szerint Tiberius császár idejében (14—37) a vallás megsértése címén vádat emeltek Falanius római lovag ellen azért, mert a császár szobrát eladta. Tacitus Ann. 1. 73.

... Falanio obiciebat accusator, ... quodque venditis hortis statuam Augusti simul mancipasset .....

.....

nec contra religionis fieri, quod effigies eius, ut alia simulacra, venditionis hortorum et domuum accedant ...

... Falanius ellen a vádló azt hozta fel, ... hogy kertjeit eladván, egyúttal Augustus szobrát is mancipálta .....

.....

nincs a vallás ellen az, ha az ő képmásai, miként más istenek szobrai a kertekkel és házakkal egyben kerülnek eladás alá ...

Tacitus szavai szerint Falanius eladta és egyben mancipálta a szobrot. A szobor azonban — mint a szövegből következtetni lehet — nem önmagában volt eladás és mancipatio tárgya, hanem a kerttel együtt. Valószínű, hogy a szobor a kertben volt felállítva és így az ingatlannak alkatrésze volt, Falanius tehát az eladott kertet mancipálta, amellyel az azon levő császárszobor együtt ment.[6] A szobor kiemelését, ami a külön mancipatio látszatát kelti, azzal lehet magyarázni, hogy a vád tárgya a szobor körül forgott.

[2] A szövegeket l. C. Plini Secundi Naturalis Historia. (Detlefsen-kiadás 1866.) I. k. 42. és 113. l. — Az idősebb Plinius, akiről itt szó van, mint ismeretes, a 79. évben a Vezuv kitörése alkalmával lelte halálát.

[3] *Voigt:* Römische Rechtsgeschichte. (1899) II. kötet 643—644. l. — A kérdésre vonatkozó régibb irodalomról Puchtá-nál található tájékoztatás. (Cursus der Institutionen. 9. kiadás II. kötet 199—200. l.

[4] *L. Bonfante:* Corso di diritto romano. La proprietá. II. rész. 143. l.

[5] Plinius a jogi kifejezések használatában nem szabatos. Nem tulajdont említ, csak örökre szóló birtokot és a földek közt sem különböztet jogi minőségük szerint (praedium aliquod), jóllehet tulajdon és mancipatio tárgya csakis itáliai telek lehetett.

A Tacitus által említett mancipatio-hoz hasonlót feliratos emlékeken is lehet találni.[7]

A Gaius és Ulpianus által közölt római jogi szabályokkal határozottan ellentétben van az az adásvételi ügyletről készült okirati szöveg, amely az egyik Erdélyben, Verespatakon talált viaszostáblán olvasható.[8]

Andueia Batonis emit mancipioque accepit domus partem dimidiam, interantibus partem dextram, que est Alb(urno) maiori vico Pirustarum inter adfines Platorem Acceptianum et Ingenuum Callisti denariis trecentis de Veturio Valente. Eam domus partem dimidiam q(ua) d(e) a(gitur), cum suis saepibus, saepimentis, finibus, aditibus, claustris, finestris, ita uti clao fixsa et optima maximaque est, h(abere) r(ecte) l(icere) ; et si quis eam domum partemve quam quis ex ea evicerit q(uo) m(inus) Andueia Batonis e(ive), a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit), h(abere) p(ossidere) u(suque) c(apere) r(ecte) l(iceat) ; quod ita licitum non erit, t(antam) p(ecuniam) r(ecte) d(ari), f(ide) r(ogavit) Andueia Batonis, fide promisit Veturius Valens. Proque ea domu partem dimidiam pretium denarios CCC Veturius Va'ens ab Andueia Batonis accepisse et abere se dixit. Convenitq(ue) inter eos, uti Veturius Valens pro ea domo tributa usque ad recensum dependat.

Act(um) Alb(urno) maiori prid. nonas Maias Quintillo et Prisco cos.

L. Vasidius Victor sig(navit). T. Fl. Felici. M. Luciani Melioris. Platonis Carpi. T. Aureli Prisci. Batonis Annei Veturi Valentis venditoris.

Andueia Batonis megvásárolta és mancipiumba átvette annak a háznak felerészét, éspedig a belépők számára jobbra eső részt, amely Alburnus maior-ban a pirusták falujában Plator Acceptianus és Ingenuus Callisti szomszédok (ingatlanai) között van, háromszáz dénárért Veturius Valenstől. Andueia Batonis hit alatt megkérdezte, Veturius Valens pedig hitére ígérte, hogy a háznak azt a felerészét, amelyről szó van, sövényeivel, kertjeivel, kerítéseivel, bejáratival, kapuival, ablakaival együtt, úgy, ahogyan világosan a legjobban és legpontosabban rögzítve van, jogszerűen birtokolja ; és hogyha valaki a házat vagy abból valemelyik részt elperelné, amiért Andueia Batonis vagy az, akié a dolog lesz, megtartani, birtokolni és elbirtokolni nem tudná, aminek megtörténnie nem szabad, ugyanekkora összeget fog jogszerűen megfizetni. Veturius Valens kijelentette, hogy a ház felének vételárát, 300 dénárt, Andueia Batonistól megkapta és az nála van. Megegyeztek egymás közt abban, hogy a ház után járó adókat az újbóli összeírásig Veturius Valens fizesse meg.

Kelt Alburnus maior-ban május 6-án Quintillus és Priscus consulok évében.

L. Vasidius Victor pecsételte. T. Flavius Felicius, M. Lucianus Melior, Plator Carpi, T. Aurelius Priscus, Bato Anneus, Veturius Valens eladó (aláírásai).

Az ügyletről készült okirat kelte a 159. év május havának 6. napja, tehát arra az időre esik, amikor a mai Erdély a római birodalom Dácia nevű tartománya volt.[9]

[6] V. ö. erre *Puchta:* id. m. 199—200. l.

[7] Ilyen az a II. századbeli sírfelirat, amely arról tudósít, hogy T. Flavius Artemidorus a római Via Salariá-n levő sírhelyeit (ollaria, cineraria) M. Herennius Agricolá-ra ruházta ; — továbbá az a kőfelirat, amely szerint Statia Irene 252-ben M. Licinius-nak adta a római Via Triumphale-n levő temetkezési helyét. — Timotheus (*L. Girard:* Textes de droit romain. 5-ik. k. 831. l.; *Riccobono:* Fontes juris Romani antejustiniani. III. k. 301—302. l.) Az átruházás tárgyai azonban ezekben az esetekben valójában nem ingó dolgok, hanem római ingatlanok voltak, a mancipatio használata tehát szabályos.

[8] A szöveg közölve C. I. L. III. 944. alatt ; l. még *Bruns:* Fontes juris Romani antiqui. 7. kiadás (1909) 331. l. ; *Girard:* id. m. 851—852. l. ; *Riccobono:* id. m. III. kötet 289. l. — Megemlítendő még az a közlés, amelyet a Römer és Desjardins által összeállított «A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos emlékei» c. gyűjtemény tartalmaz. (180. l.)

[9] Dácia Trajanus alatt került római uralom alá, meghódítása 102-ben fejeződött be s ezután római tartomány volt egészen 271-ig, amikor Aurelianus kiürítette és lakosságát Moesiá-ba telepítette.

Mitteis, aki szerint a viaszostáblára írt adásvételi okmány a tiszta római formákat tükrözi,[10] maga is felvetette a kérdést, hogy a szerződő felek peregrinusok-e és hogy a szerződésben tartományi telekről (praedium provinciale) van-e szó. Bonfante előtt ugyancsak különösnek tűnt, hogy tartományi ingatlan mancipatio tárgyául szolgál.[11]

A szerződésben eladóként említett Veturius Valens — nevéről ítélve — római lehetett,[12] a vevő azonban, Andueia Batonis[13] kétségkívül azok közé a pirusták közé tartozott, akiket Dácia meghódítása után a római hatalom a mai Dalmácia területéről telepített az Alburnus maior elnevezésű helyre.[14] Az okiraton olvasható többi nevek közt a rómaiak mellett további idegen : illyr és görög nevek vannak. Ezek viselői minden valószínűség szerint nem voltak római polgárok, hanem peregrinusok.[15] Bizonyosra lehet venni, hogy a házrész vevője, Andueia Batonis ugyancsak peregrinus volt. Az a körülmény azonban, hogy az ingatlanátruházásnál ennek ellenére a mancipatio-t alkalmazták, arra mutat, hogy commercium-mal bírt.[16]

Vizsgálat tárgya volt az irodalomban az a kérdés is, vajon Andueia Batonis nő volt-e vagy férfi. Erre a név végződése adott okot. Ámde az Andueia név — illyr eredetű lévén — a latin nyelvben nem kerül ragozásra és egyébként is a viaszostáblára írt szövegben semmi más olyan nincs, amiből a vevő nő voltára lehetne következtetni.[17]

Kerényi határozottan úgy foglal állást, hogy az Andueia nevet férfi viselte.[18]

Res mancipi és így mancipatio tárgyai azonban csak itáliai telkek, illetőleg ilyen telken levő épületek lehettek. Olyan terület, amely a ius Italicum-ot elnyerte és ahol ennélfogva a telkek itáliai jellegűvé váltak, Dáciában több is volt. A Justinianus-féle Digesta ilyenek gyanánt említi a következő városokat : Zermis (colonia Zernensium), Zarmizegetusa, Napoca (colonia Napocensis), Apulum (colonia Apulensis), Potaissa (vicus Patavissensium).[19]

[10] «. . . . in rein römischer Form vollzogenen siebenbürgischen Kaufurkunden . . .» — írja többek közt, szembeállítva a szóbanlevő okmányt azzal a papyrus-ra írott görög nyelvű, a 153. vagy 154. évből való adásvételi okirattal, amelyet Elephantine-ban találtak (közölve *Bruns:* id. m. VI. kiad. 322. l.) és amely a görög formák jellegzetességét viseli magán. (Reichsrecht und Volksrecht. 97—99. l.) — *Fischer (Ferenczy) Endre* viszont az Alburnus maior-ban talált viaszostáblákon a görög gyakorlat hatását véli. (A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlata. 8. l.)

[11] «. . . strane mancipazioni di fondi provinciali . . .» (Id. m. 143. l.)

[12] *Forcellini:* Lexicon totius latinitatis. (1913—20.) 1. k. 139. l. ; *Kerényi:* Dáciai személynevek. 132. l.

[13] V. ö. *Krahe:* Lexikon altillyrischer Personennamen. (1929) 18. l. ; *Kerényi:* id. m. 136. l.

[14] Az okirat meg is említi, hogy a helységben pirusták laktak. — L. még erre *Torma:* Dácia. (Archeológiai Ért. 1880. 115—116. l.) *Weiss:* Peregrinische Mancipationsakte. (Z. Savigny St. 1916. 143. s köv. l.)

[15] *Karlowa:* Römische Rechtsgeschichte. I. k. 796. l.

[16] L. Ulpiani liber sing. regularum 19. 4. — *Weiss:* id. m. 156. l.

[17] *Weiss* a dolgot úgy magyarázta, hogy az idegen nőnek, ha commerciummal rendelkezett, a tulajdonjognak mancipatio-val való megszerzéséhez nem volt szüksége gyámra, amit egyébként a női gyámságra *(tutela mulierum)* vonatkozó római szabály megkövetelt. (Id. m. 153—156. l.) — Ezt a feltevést *Arangio-Ruiz* is elfogadhatónak vélte. *(Riccobono:* Fontes. 3. k. Negotia. *Arangio-Ruiz.)* 289. l.

[18] «Andueia, Batonis (filius)» — olvassuk *Kerényi*nél. (Id. m. h.) — Ezt *Arangio-Ruiz* sem tartja kizártnak. (Id. m. h.)

[19] D. 50. 15. l. 8. és 9. — L. erről bővebben *Vécsey Tamás:* Erdély a remekjogban. (Hunyadi Album. 1878. 154—158. l.)

Nincs a felsorolt helységek közt Alburnus maior. Bár a ius Italicum-mal felruházott tartományi területekre vonatkozóan a forrásokban adott tájékoztatás teljesnek nem mondható,[20] nem valószínű, hogy Alburnus maior ezt a kedvezményt megkapta volna, a területén levő ingatlanok tehát nem minősülhettek itáliai jellegűeknek és így nem is lehettek res mancipi.[21]

Karlowa erre tekintettel kétségesnek tartja, hogy az okiratban írt mancipatio tényleg megtörtént. Véleménye az, hogy a mancipatio szót minden különösebb meggondolás nélkül csak azért használták, mert a feleknek valamiféle minta állt rendelkezésére, amelyen a szó szerepelt.[22]

Weiss szerint a kérdés megoldása abban keresendő, hogy Dácia területén a bányavidéken, amilyen Alburnus maior környéke is volt, az ingatlanokat — eltérően a többi tartományi ingatlanoktól — mancipálni lehetett függetlenül attól, hogy a helység a ius Italicum-ot elnyerte-e. Az, hogy az okirat szövege szerint a házrész után tributum-ot kellett fizetni, a mancipationak akadálya nem lehetett azért, mert az adott esetben — mint Weiss véli — csupán a községnek járó szolgáltatásról lehetett szó, ami a magántulajdont nem zárta ki.[23]

Bonfante tagadta, hogy a viaszostábla az ingatlan mancipálhatósága mellett bizonyítana. Szerinte az történhetett, hogy az átruházásnál az ünnepélyesség kedvéért a mancipatio formaságait alkalmazták, de ennek nem volt meg az a hatálya, mint a res mancipi mancipatio-jának. Az ilyen mancipatio ahhoz a napjainkban gyakori esethez hasonló, amikor a felek írásba foglalnak olyan ügyletet, amelynek érvényességéhez az írásbeli forma nem szükséges.[24]

Arangio-Ruiz szintén úgy véli, hogy az adott esetben, — bár res nec mancipi átruházásáról volt szó — a jogszabálytól eltérve, a mancipatio formuláját alkalmazták, tehát valójában abusus forog fenn.[25]

Arra nézve, hogy Alburnus maior a ius Italicum-mal felruházott települések közé tartozott volna, semmi adat nincs. Dáciában ugyan — a birodalom többi tartományaihoz viszonyítva — aránylag sok helység nyerte el ezt a kedvezményt, de éppen mert a római uralom itt rövidebb ideig tartott, valószínűtlen, hogy az eddig ismerteken felül még más dáciai coloniák is megkapták volna. A viaszostábla szövegében említett adókötelezettség éppen a tartományi telek jellemzője és egyenesen a római állam tulajdonjogát hozza előtérbe.[26]

Mégis annak a feltevésére, hogy a gyakorlatban mancipatio alá tartományi telek, tehát res nec mancipi is kerülhetett, némi alapot nyújt az az Andaluziában, a Guadalquivir folyó torkolata közelében talált bronztábla,

[20] V. ö. D. 50. 15. 1., D. 50. 15. 6., D. 50. 15. 7., D. 50. 15. 8.; Plinius Nat. Hist. 3. 25. és 3. 139. — *Luzzatto:* Appunti sul ius Italicum. Revue internationale des droits de l'antiquité. 1950. Mélanges De Visscher. 4. k. 88. l.

[21] *Karlowa* szerint egyenesen hihetetlen. (Id. m. 1. k. 796. l.)

[22] *Karlowa:* id. m. 796—7979. l.

[23] *Weiss:* id. m. 147—149. l.

[24] *Bonfante:* id. m. II. rész. 143—144. l.

[25] L. *Riccobono:* Fontes. III. kötet. 289. l.

[26] V. ö. Gai Inst. 2. 21. — A ház adókötelezettsége kizárja annak a lehetőségét, hogy esetleg Apulum-nak a ius Italicum-a terjedt volna ki a közeli bányavidékre s így Alburnus maior-ra is.

amelyben egyebek közt teleknek fiduciárius céllal való mancipatiojáról is szó esik.[27]

Dama L. Titi ser(vus) fundum Baianum, qui est in agro, qui Veneriensis vocatur, pago Olbensi, uti optumus maxumusq(ue) esset, HS n(ummo) I et hominem Midam HS n(ummo) I fidi fiduciae causa mancipio accepit ab L. Baiano, libripende —, antest(ato) —. Adfines fundo dixit L. Baianus L. Titium et C. Seium et populum et si quos dicere oportet.
Pactum conventum factum est inter Damam L. Titi ser(vum) et L. Baian(ium) uti quam pecuniam L. Titius L. Baiano dedit aederit, credidit crediderit, expensumve tulit tulerit, sive quid pro eo promisit promiserit, spopondit spoponderit, fideve quid sua esse jussit jusserit, usque eo is fundus eaque mancipia fiduciae essent, donec ea omnis pecunia fidesve (persoluta) L. Titi soluta liberataque esset ; si pecunia sua quaque die L. Titio h(eredi)ve ejus data soluta non esset, tum uti eum fundum eaque mancipia, sive quae mancipia ex is (vellet) L. Titius h(eres)ve ejus vellet, ubi et quo die vellet, pecunia praesenti venderet . . . . .

Dama L. Titius szolgája a Baianus-féle telket, amely a Veneriensis-nek nevezett földön van az Olbensis kerületben, ahogyan a legjobban és legnagyobb mértékben rögzítve van, 1 sestertius pénzért és Midas rabszolgát 1 sestertius pénzért fiducia okából mancipiumba kapta L. Baianius-tól, — mérlegelő és — tanúk jelenlétében. A telek szomszédjainak nevezte meg L. Baianius L. Titius-t és C. Seius-t és az államot és akiket még mondani kell.
Olyan megállapodás jött létre Dama L. Titius szolgája és L. Baianius közt, hogy azért a penzért, amelyet L. Titius L. Baianius-nak ad-adott, hitelez-hitelezett, kiadásba visz-vitt, vagy amit azért ígér-ígért, felajánl-felajánlott, bizalomból övéül rendel-rendelt, mindaddig ez a telek és ezek a mancipált vagyontárgyak fiduciaként szolgáljanak, amíg ez az egész pénz, vagy L. Titius-nak a hitele teljesen visszafizetve és feloldva nem lesz. Ha a pénz L. Titius-nak vagy örökösének a megadott határidőkre visszafizetésre nem kerülne, akkor ezt a telket vagy ezeket a mancipált dolgokat vagy a mancipált dolgok közül azokat, amelyeket akarja, L. Titius vagy örököse, ahol és amely napon akarja a jelentkezőnek pénzért eladná . . . . . ,

Ez a szöveg az Alburnus maior-ból származó házrész-átruházási okirattal rokon vonásokat mutat. Az uralkodó nézet szerint a szöveg a II. századból való. A két mancipatiós okirat eredete ilyenformán nagyjából azonos időszakra esik.[28]

A bronztáblára vésett szövegből is félreérthetetlenül az tűnik ki, hogy a felek közt mancipatio történt. Semmi közelebbi forrásbeli adat nincs azonban arra, hogy az «ager Veneriensis» vagy a «pagus Olbensis» itáliai jellegű terület lett volna. Már pedig, ha ezek az Itáliától távol eső — nyilván Hispaniában levő — területek nem rendelkeztek ius Italicum-mal, Baianiusnak a telke sem minősülhetett res mancipi-nak és így nem lehetett mancipatio tárgya.

A kérdéses okirati emléket illetően azonban az az általánosságban elfogadott vélemény, hogy annak szövege nem konkrét jogügyletre vonatkozik, hanem csak minta gyanánt szolgált a fiduciárius átruházásokhoz, vagyis valójában formulár (formula Baetica) volt. Erre mutat az, hogy az okiraton előforduló Titius, Seius, Dama általánosan használt fiktív nevekként ismeretesek.[29] Kétséges emellett az is, vajon a szövegben említett hely-

[27] A bronztábla szövege közölve C. I. L. II. 5042. (Suppl. 5406.) ; *Bruns:* id. m. 7. kiad. (1909) 334. l. ; *Girard:* id. m. 5. kiad. (1923) 827—828. l. ; *Riccobono:* id. m. 3. kötet 295. l.

[28] L. *Girard:* id. m. 826—827. l.

[29] V. ö. *Karlowa:* id. m. 789. l. ; *Heck:* Die fiducia cum amico contracta. 95. l. *Girard:* id. m. 827. l. ; *Arangio-Ruiz (Riccobono):* id. m. 295. l.

ségnevek tényleg meglevő helységeket jelöltek-e.[30] Ám, ha valóban meglevő helységek nevei lennének, kérdéses, hogy a szövegben említett ingatlan olyan-e, amely az itáliai telek jogi minőségével volt felruházva.

A bronztáblára vésett szöveg, ha formulárként használták is, mindenesetre — lelőhelyéről ítélve — olyan tartományban szolgált ügyleti mintául, ahol ius Italicum-mal felruházott colonia aránylag kevés volt.[31] Ez pedig arra enged következtetést, hogy a formulár tartományi ingatlanok átruházása esetén is alkalmazásra kerülhetett, vagyis a mancipatio használata tartományi ingatlanok átruházása esetén sem volt kizárt.

*

A mancipatio-nak ezekre a különös eseteire vonatkozó adatok úgy találhatnak magyarázatot, ha annak a történeti fejlődésnek a folyamatában kerülnek megvilágításra, amely az ősi földművelő Róma gazdasági életétől az évszázadok során a világbirodalom gazdasági szervezetéhez vezetett.

A régi jog az egykor földművelő lakosságú város polgárai számára legértékesebb dolgok, a res mancipi átruházásához kívánt ünnepélyes formákat és ezért tette az ilyen dolgok átruházásának ügyletévé a mancipatio-t. Amikor Róma hatalmas birodalom fővárosává és egyben a kereskedelem központjává fejlődött s polgárai kezén hatalmas vagyonok összpontosultak, a dolgok ősi megkülönböztetése egyre vesztett jelentőségéből. Az olyan dolgoknak kellett előtérbe nyomulniok, amelyekben nagy értéket képviselő vagyonok halmozódtak, mint pl. ékszerek, drágaságok. A római jog viszont amely állandó fejlődése mellett is megőrizte a hagyományokat, a res mancipi ősi eredetű körét és ezek átruházási módjaként a mancipatio-t fenntartotta. A II. századbeli jogtudósok írásaiban ez mutatkozik meg. Azok számára azonban, akik nem voltak jogászok, a dolgok régi megkülönböztetése elvesztette a jelentőségét, nekik nem a hagyomány, hanem a dolgokban jelentkező vagyoni érték volt fontos. Innen van, hogy Plinius, aki a természettudomány művelője volt, a gyöngyök és drágakövek átadásáról szólva, a mancipatio-ra utalt, kifejezésre juttatván a mindennapi életben jelentkező azt a felfogást, amely értékes dolgok átruházása esetén ünnepélyességet kívánt. Más kérdés, hogy az ékszerek és drágaságok átruházásánál alkalmazott mancipatio a jogi hatások szempontjából egyszerűen csak traditio-nak minősült.[32]

A telkek és a házak mindig a jelentősebb vagyontárgyak közé tartoztak tekintet nélkül arra, hogy a telek, illetőleg a ház Itáliában, itáliai jellegű területen volt-e vagy a birodalom más részén. A római jog ősi szabálya ennélfogva, amely a tartományi ingatlanokat az itáliai ingatlanoktól élesen megkülönböztette és a tartományi ingatlanokon a magántulajdon lehetőségét nem ismerte el, a századok folyamán szükségszerűen vesztett régi súlyából.

A császárkor első századaiban olyan fejlődési folyamat indult meg, amely a régi jogból eredő megkülönböztetések kiküszöbölése felé haladt. Ez a folyamat a római polgárjog (civitas) és az ingatlanok jogi helyzete tekintetében párhuzamosan bontakozott ki.

[30] *Karlowa* azon a nézeten van, hogy a kérdéses helységnevek is fiktivek (id. m. 789. l.); ugyanígy *Arangio-Ruiz* (*Riccobono:* id. m. h.).
[31] V. ö. D. 50. 15. 8. pr.
[32] V. ö. *Bonfante:* id. m. II. rész. 143. l.

A római provinciákban egyre többen nyertek római polgárjogot és az ilyenek élni is akartak azokkal a jogokkal, amelyek ennek révén rájuk háramlottak. A római jog alkalmazása, amelyhez a római polgárok személyiségi jogaikból folyóan ragaszkodtak, a tartományok őslakóinak életére kisugárzó hatást gyakorolt.[33] Erőteljesebbé vált a római jog térhódítása a tartományokban Trajanus császár idejétől kezdve, amikor is a birodalmi gondolat jutott mindinkább érvényre. A folyamat betetőzése a 212. évbeli constitutio Antoniniana, amellyel Caracalla császár a birodalom jóformán minden szabad alattvalójának római polgárjogot adott.[34]

A birodalom területéhez tartozó ingatlanok jogi helyzetének alakulása a római polgárjog tekintetében bekövetkezett fejlődéshez hasonló. A császárság első századaiban egyre több colonia nyerte el a ius Italicum-ot, ami nemcsak a földek adókötelezettség alól mentesítését jelentette, hanem egyéb jogokat és kiváltságokat is. A fejlődés ezen a vonalon is — akárcsak a polgárjognál — az egyenlőség felé haladt, mert a ius Italicum a római formák és intézmények átvételével járt.[35]

A római formák és intézmények átvétele Dáciában az ottani adottságok folytán szükségszerűen a legszélesebb területen valósult meg. Itt ugyanis a római uralom a bennszülött dák lakosságnak csak elenyésző részét találta és a lakatlan területekre nagyszámú telepest kellett irányítania.[36] A sokféle nemzetiségű telepes egymással és a megmaradt őslakosokkal csak úgy élhetett együtt, ha egymásközti érintkezésükben a latin nyelvet, római intézményeket és római jogot használták. Ez pedig annál könnyebben ment, mert a telepesek kész romanizmust hoztak magukkal.[37] A dolgok ilyen alakulása megfelelt a római hatalmi érdekeknek is, mert a telepítés célja éppen a gazdag határszéli tartomány romanizálása volt.[38]

A romanizmus átvételének bizonyítékai az Alburnus maior-ból való viaszostáblák, amelyek azt tanúsítják, hogy az adásvételi okiratok kiállításával kapcsolatosan Dáciában ugyanúgy jártak el, mint a birodalom más tartományaiban.[39] Ezekben az adásvételi okiratokban sűrűn előfordulhatott a mancipatio említése, minthogy az adásvétel tárgya bizonyára gyakran volt res mancipi. Lehetséges, hogy az Alburnus maior-ban eladott házrész esetében ilyen a mancipatio-ra utaló okirati minta állott az ügyletkötők előtt. A valószínűség azonban amellett szól, hogy a felek az átruházásnál tényleg alkalmazták is ennek az ünnepélyes ügyletnek az alakiságait.

[33] L. erről *Mitteis:* id. m. 90., 109., 143. és 151. l.; *Schönbauer:* Reichsrecht gegen Volksrecht? (Z. Savigny St. 1931. 330. s köv. l.)

[34] *Mitteis* a Caracalla-féle törvényben olyan intézkedést lát, amely a tartományok lakosait, főleg a görögöket ősi jogaiktól megfosztotta. (Id. m. 111. s köv. l.) — *Schönbauer* (id. m. 288. l.) és *Chiazzese* (Introduzione allo studio del diritto romano privato. 199. l.) viszont évszázados fejlődés eredményének tartják.

[35] L. *Luzzatto:* id. m. 88., 106. és 108. l. — Szerinte a ius Italicum adományozása azt az irányt mutatja, amelyen a fejlődés a constitutio Antoniniana felé haladt.

[36] Arról, hogy a dák őslakosság nagy része elhagyta hazáját vagy elpusztult, l. *Kerényi:* id. m. 286—289. l.; *Fischer (Ferenczy):* id. m. 5—6. l. A dák őslakókat, ha helyükön maradtak és a hódítást szívesen fogadták, a rómaiak jó bánásmódban részesítették. (*Tudor:* Despre slavaj în Dacia inferioară. Studi și cercetări de istorie veche, 1950. I. 205—212. l.)

[37] *Kerényi:* id. m. 288. l.

[38] *Luzzatto:* id. m. 100. l.

[39] *Karlowa* szerint a szerződések írásba foglalásához kialakult formulák voltak. (Id. m. 796—797. l.) Az adásvételi formula vándorlásáról l. *Weiss:* id. m. 171. l.

Az ősi jogból eredő megkülönböztetések halványodása hozta magával, hogy egyes esetekben tartományi ingatlan is mancipatio alá került ugyanúgy, mintha res mancipi lett volna. A megkülönböztetések elmosódására utal az alburnusi házrész eladásáról szóló okirat annyiban is, amennyiben az elbirtoklást említi. Tartományi ingatlan elbirtoklás tárgya nem lehetett volna,[40] a közfelfogás azonban nyilván ezt a szabályt sem tekintette kötelező erejűnek. Az okirati szöveg azt a felfogást vetíti előre, amely az elbirtokolhatóság szempontjából az itáliai és a tartományi telek közt már nem tett különbséget.[41]

Az ügyletkötő felek tehát az alburnus-i házrész eladásakor nem látták a jogszabály megsértését abban, hogy az átruházás mancipatio útján bonyolódott le. Hasonló következtetést enged a közfelfogást illetően az ún. formula Baetica szövege is. A formula használata alkalmával aligha tettek ugyanis különbséget aszerint, hogy a fiduciárius átruházás tárgya itáliai minősítésű vagy tartományi telek volt. A mancipatio alakiságainak alkalmazása minden bizonnyal abból a meggondolásból adódott, hogy az ingatlan jelentékenyebb értéket képvisel és ezért indokolt, ha a felek akarata megfelelő formák közt jut kifejezésre. A meggondolás mögött tehát gazdasági értékelés és háttér húzódott.

Az évszázadok folyamán egyre szaporodott azoknak a coloniá-knak a száma, amelyek a ius Italicum-ot elnyerték, s földjeik itáliai jellegűvé válván, mentesültek az adózás alól és mint res mancipi magántulajdon és mancipatio tárgyai lehettek. Ennek a folyamatnak az eredménye mutatkozik abban, hogy Diocletianus 292-ben megszüntette az itáliai telkek adómentességét. Az itáliai és tartományi ingatlanok közti különbség eltörlése lényegileg következetes továbbvitele volt annak az elvnek, amellyel a constitutio Antoniniana a birodalom szabad alattvalóit polgárokká tette.[42]

Összegezve az elmondottakat, a res nec mancipi mancipálhatóságára nézve itt-ott felbukkanó adatok magyarázatukat a gazdasági viszonyok történeti alakulásában találják. A drágakövek és gyöngyök Plinius által leírt mancipatio-ja és az alburnus-i házeladásról szóló viaszostábla szövegében említett mancipatio arra mutat, hogy a császárkorban a hagyományhoz ragaszkodó jogászi felfogás a változott gazdasági viszonyok közt a gyakorlati életben — nagyobb értékek átruházása esetén — a kívánalmaknak nem felelt meg. A viszostábla szövege emellett adalék a földek jogi helyzetének alakulásához: azon az úton rögzít egy mozzanatot, amely az ingatlanok különböző jogi minősítésének megszüntetéséhez vezetett. A két forrásból egy-egy villanásnyi fény esik arra a történeti folyamatra, amely a res mancipi és nec mancipi közt a régi jog által felállított különbségeket elmosta és amelyeknek eredményeképpen maga a mancipatio intézménye is a IV. század folyamán kiment a használatból és lassan feledésbe merült.

[40] Gai Inst. 2. 46.; D. 6. 2. 12. 2.

[41] C. 7. 31. 1. pr.

[42] *L. Bonfante:* id. m. I. rész. 237. l. — Diocletianus-nál fordul elő legelőször, hogy tartományi telekre vonatkoztatva a tulajdon *(dominium, proprietas)* kifejezés szerepel. (Fr. Vat. 283., 314. és 315.) — A még fennmaradt különbségeket Justinianus szüntette meg. (Inst. 2. 1. 40.; C. 7. 31. 1.)

SZEPESSY TIBOR

HÉLIODÓROS AITHIOPIKÁ-JA ÉS A GÖRÖG SZOFISZTIKUS SZERELMI REGÉNY

I. BEVEZETÉS

Arról a számszerint hét, görög eredetiben vagy későbbi latin átdolgozásban, teljes terjedelmében vagy kivonatban ránk maradt, motívumkincsben, tartalom és szerkezet dolgában nagyjából egységes csoportot alkotó műről, melyeket más regényes művektől megkülönböztetendő szofisztikus szerelmi regényeknek nevezünk, E. Rohde a század elején még azt tartotta, hogy időszámításunk II. és VI. százada közt keletkeztek.[1] Azóta számos papírusz került elő, melyek részben már eddig is ismert, részben egészen ismeretlen regények kisebb-nagyobb töredékeit tartalmazták. Ilyen módon lehetővé vált Rohdének a görög regényről alkotott képét több ponton helyesbíteni, illetve kiegészíteni, nem utolsó sorban az egyes alkotások létrejöttének ideje szempontjából. Már a húszas évek elején az az álláspont vált uralkodóvá, hogy a legutolsó általunk ismert szofisztikus szerelmi regény legkésőbb a IV. század első felében keletkezett.[2] Ami Héliodórost illeti, Rohde feltevése szerint Aurelianus idejében működhetett.[3] Bár az Aithiopikából papírusztöredékek nem kerültek elő, Rohde álláspontját különféle meggondolások alapján a kérdés legjobb ismerői nem fogadták el. Münscher,[4] Rattenbury,[5] Altheim[6] és mások szerint az Aithiopika a III. század második negyedében keletkezett. Fejtegetéseinkben ezt a kormeghatározása fogadjuk el.[7] Legújabban Altheimnek az a megállapítása is elfogadásrt talált, hogy a régebben legkésőbbinek tartott regény, Achilleus Tatios műve sem a III. és IV. század fordulóján, hanem a II. század végén, a Marcus Aurelius korában lezajlott bukolos-lázadás után íródott.[8] Ez egyrészről

[1] *E. Rohde:* Der griechische Roman und seine Vorläufer.[3] Leipzig 1914. 361 skk.

[2] *W. Christ—W. Schmidt—O. Stählin:* Geschichte der griechischen Literatur. II. München 1924. 808 skk. és 1046 sk.

[3] *E. Rohde:* i. m. 463 sk.

[4] RE VIII. 20 skk.

[5] *R. M. Rattenbury—T. W. Lumb—J. Maillon* Héliodóros-kiadásában, Paris 1935. Introduction XV. és legújabban is Gnomon 22 (1950) 74 sk.

[6] *F. Altheim:* Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. I. Halle—Saale 1948. 103 skk. (= Helios und Heliodor von Emesa, Amsterdam—Leipzig 1942. 25 skk.)

[7] *Van der Valk:* Mnemosyne 9 (1941) 97—100 alapján *R. Helm:* Der antike Roman. Berlin 1948. 40 sk. az életrajzi adatokkal megegyezően Héliodóros működésének idejét a IV. századra teszi. Helm kronológiájának bírálatát lásd *R. M. Rattenbury:* Gnomon i. h., illetve AntTan 2 (1955) 282 sk.

[8] *F. Altheim:* i. m. 121 sk. *Altheim* álláspontját átvette *O. Weinreich* is, abban a tanulmányban, melyet *R. Reymer* Aithiopika-fordításához írt : Zürich 1950, 323 skk.; l. *K. L. Gerth:* Gnomon 27 (1955) 377 sk. A kronológia kérdésében *O. Weinreich* álláspontjához állunk legközelebb.

annyit jelent, hogy a szofisztikus szerelmi regények írói nem a Rohde által feltett, csaknem öt évszázadnyi időszakaszban, hanem sokkal rövidebb időhatárok között, a II. század elejétől a III. század közepéig fejtették ki működésüket. Másrészt viszont — és ez az, amit ki kell emelnünk — Héliodóros regénye nagy valószínűséggel utolsó, vagy legalábbis az utolsók egyike a ránk maradt regények között.

A szofisztikus szerelmi regény virágkora tehát úgy látszik a II. század. Ez könnyen érthető, ha figyelembe vesszük azt, hogy milyen nagy gazdasági és kulturális emelkedést értek meg a római birodalom keleti provinciái ebben a században. Jellemző, hogy a regények cselekménye is nagyobbrészt a kiemelkedő keleti kereskedelmi és kulturális gócpontokban játszódik.[9] A görög és az egyetemes irodalomtörténet számos példáját szolgáltatja annak, hogy egy irodalmi műfaj egy meghatározott korszak terméke, ezzel áll és bukik. A regények keletkezésére vonatkozó, az előbbiekben ismertetett adatok megerősíteni látszanak azt a tényt, hogy a görög szofisztikus szerelmi regény a III. századi általános válság következtében indult hanyatlásnak, hogy majd csak több évszázad múlva, a bizánci írók keltsék újra életre.

Már az Aithiopiká-ról is bebizonyították azonban, hogy a görög regényekre általánosan jellemző történet és motívumok ellenére számos lényegesen elütő vonást mutat fel a műfaj többi képviselőjével összevetve. Héliodóros művének leglényegesebb újdonsága tartalmi vonatkozásban az, hogy határozott filozófiát juttat kifejezésre. Az újpythagoreizmus,[10] vagy, mint egyesek állítják, az újplatonizmus[11] ez, mely szoros kapcsolatban áll az író Hélios-tiszteletével. És ez a tartalmi gazdagodás oda vezet, hogy megváltozik a regény célja is. Héliodóros, többi regényíró-társától eltérően nemcsak szórakoztatni akar, de az eddigi gyakorlattól eltérően propagandisztikus célokat is követ. Helyesen nevezi J. Geffcken «neuplatonische Tendenzdichtung»-nak az Aithiopiká-t.[12] A célkitűzésben és tartalomban mutatkozó lényeges novumok alapján joggal kérdezhető, nem fedezhető-e fel változás a hagyományos regényszerkezetben is?[13] Ha a kérdésre igenlő választ lehet adni, akkor igazolt lenne meggyőződésünk, hogy ti. Héliodóros regénye valóban a műfaj egyik utolsó alkotása, mely a hagyományos tartalom és forma megváltoztatásával, lazításával előkészítette és elősegítette annak végleges felbomlását és megszűnését.

II. AZ «IDEÁLIS» AITHIOPIA

Héliodóros, Emesa polgára,[14] művében szülővárosa és családja istenének, Héliosnak is emléket akar állítani szórakoztató céljain túl. Emesa mégsem kap szerepet a regényben, mert Héliodóros még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy mindössze lokális istenről van szó: Héliost az univer-

[9] *K. Kerényi:* Die griechisch-orientalische Romanliteratur. Tübingen 1927. 44 skk.

[10] *E. Rohde:* i. m. 464 skk.

[11] *O. Schissel v. Fleschenberg:* Entwicklungsgeschichte des griechischen Romanes im Altertum. Halle 1913. 60. és *J. Geffcken:* Der Ausgang des griechisch—römischen Heidentums. Heidelberg 1920. 88.

[12] *J. Geffcken:* i. h.

[13] Az Aithiopika szerkezetének vizsgálatában eddig elért eredményekre vonatkozólag l. *O. Schissel v. Fleschenberg:* i. m. 50 skk. és *V. Hefti:* Zur Erzählungstechnik in Heliodors Aethiopica, Wien, 1950.

[14] 312 18. A továbbiakban *E. Bekker* Héliodóros-kiadását idézem.

zalitás rangjára kívánta emelni.[15] Theagenés és Charikleia tehát Delphoiból elindulva Egyiptomon keresztül Aithiopiába jutnak, messze elkerülve Szíriát. A cselekmény kezdő- és végpontjának megválasztása azért feltűnő, mert Héliodóros valószínűleg egyik helyen sem járt.[16] Magyarázatul szolgál azonban — legalábbis Delphoi esetében — a regény óvatosan propagandisztikus jellege, amelyre Altheim hívta fel a figyelmet.[17] Heliogabalos szertelen és a hagyományokat semmibe vevő Hélios-tisztelete után Héliosnak csak körültekintően, a régi valláshoz ragaszkodók érzelmeit nem sértve lehetett híveket szerezni. Ennek egyik módja az új istennek egy régivel való azonosítása volt. Héliodóros éppen ezt hajtja végre. Hősei Apollón egyik leghíresebb kultuszhelyéről, az isten utasításainak megfelelően és engedelmeskedve jutnak el Hélios birodalmába, Aithiopiába, ahol Hélios és Seléné papjai lesznek ; és a regény utolsó könyvében Delphoi főpapja mint legilletékesebb mondja ki, hogy Hélios tulajdonképpen Apollónnal azonos (308 20—21). Delphoi szerepét tehát az író Hélios-tisztelete kielégítően magyarázza.

De miért választja Héliodóros színtérnek Aithiopiát? A felelet itt már nem olyan egyszerű, mint Delphoi esetében, annyi azonban már Rohde számára is világos volt, hogy az író választása ebben az esetben sem ok nélkül esett éppen az oikumenének erre az antikok számára legdélibb vidékére, hanem nagyon is tudatos megfontolás eredményeként.[18] Hiszen ez a föld a «naptól égetett» emberek hazája, és földrajzi fekvésénél fogva is Hélios legigazibb birodalma. De Aithiopia szerepe nem érthető meg teljesen pusztán az író vallási-filozófiai beállítottságából. Rohde mutatott rá arra is, hogy Héliodóros a görög irodalmi hagyomány egyik ágának Aithiopia-képe nyomán halad, hogy hőseinek a sok szenvedés és megpróbáltatás után itt adja meg a zavartalan, jól megérdemelt boldogságot. A hagyományos Aithiopia-kép azonban nemcsak annyit mond el, hogy ez a föld Hélios földje, hanem beszél lakosairól és szokásaikról is. Homéros, Hérodotos — kinek leírását Héliodóros nem egy helyen szinte szóról szóra követi[19] — Diodóros Siculus,[20] Lukianos,[21] Philostratos[22] és mások is úgy tudják, hogy az aithiopsok jámbor, az istenek előtt különös kegyben álló emberek, akik szebbek és tovább élnek, mint embertársaik ; életmódjuk egyszerű ; bölcsek nemcsak az asztrológiában, de minden más dologban is stb. Látnivaló, hogy az Aithiopiára vonatkozó hagyomány egyik ágában uralkodnak az idealizáló, utopisztikus vonások. Természetes, hogy ezek a vonások megvoltak abban a korban, mikor a görögök még nem állottak kapcsolatban Aithiopiával, de ki kell emelnünk, hogy a Ptolemaiosok korától kezdődően is szívósan megőrződtek, mikor már a valóságnak megfelelő értesülések is napvilágot láttak a történeti irodalomban. Elég csak Lukianosra utalnunk, vagy Diodórosra, akinek tanúsága azért is fontos, mert elismeri egy Aithiopiára vonatkozó,

[15] *F. Altheim:* i. m. 100.
[16] Aithiopiára vonatkozóan *E. Rohde:* i. m. 451, Delphoiról *Hiller v. Gaertingen:* RE IV. 2582.
[17] *F. Altheim:* i. m. 113 sk.
[18] *E. Rohde:* im. 437—8. A továbbiakban *Rohde* gondolatmenetét egészítjük ki.
[19] Héliodóros 245 16—18 = Hérodotos III. 22 ; 272 24—26 = III. 21.
[20] III. 2 skk.
[21] De astrologia 3.
[22] Vita Apollonii VI. 2 ; VI. 4.

valószínűleg igen terjedelmes és kétségkívül mesés-idealizáló elemekben bővelkedő irodalom meglétét.[23] Héliodóros láthatóan az idealizáló vonalat folytatja ; ott pedig, ahol a hagyomány nem kedvező, változtat rajta, vagy ahol kétfajta hagyomány között választhat, azt választja, amely Aithiopiára nézve kedvezőbb, mint ez az Aithiopikának és Philostratos Apollónios-életrajzának a gymnosophistákra vonatkozó részeiből kitűnik.

Nagy valószínűséggel állítható, hogy Héliodóros ismerte Philostratost.[24] Ezt bizonyítja több egyező motívum és a mindkettőjüknél megtalálható újpythagoreus, illetve újplatonikus filozófia. De számunkra most nem fontos ennek akár pozitív, akár negatív eldöntése. A lényeges az, ahogyan a két író a gymnosophistákat ábrázolja. Philostratos filozófus-hőse, a tyanai Apollónios vándorlásának egyik állomása Aithiopia. Itt találkozik a gymnosophistákkal ; vitatkozik velük, és minden lényeges kérdésben bebizonyítja, hogy az indus bölcsek náluknál többet tudnak. (VI. könyv.) Éppen ellenkezően Héliodóros. Az ő hősei számára Aithiopia nem egy tartózkodási hely a sok közül, hanem utuk végcélja, jövendő életük és boldogságuk színhelye. Nyilván Aithiopiának a főhősök életében játszott nagy és döntő szerepével függ össze, hogy az Aithiopika gymnosophistái a legnagyobb emberi tudás és a legmagasabbrendű erkölcs letéteményesei. Mellettük indus bölcsekről nem esik szó, holott India nem egyszer szóba kerül.

Héliodóros tehát nemcsak folytatja az Aithiopiára vonatkozó idealizáló vonalat, de — mint a gymnosophisták ábrázolásából kiviláglott — egyes esetekben tudatosan idealizál is. Ez a tendencia pedig még további helyeken is kimutatható.

Milyen képet fest Héliodóros Aithiopiáról? Mikor Theagenés és Charikleia útjuk során az aithiops fővárosba érnek (X. könyv), Hydaspés király éppen győzelmesen megvívott háborúból tér vissza. A hálaadó ünnep alkalmából megjelennek előtte a birodalmához tartozó és szövetséges népek küldöttségei hódoló ajándékokkal. Gazdag és hatalmas állam tehát Aithiopia Héliodóros leírásában, aminek ki nem mondott, de az ábrázolásból világosan látható oka az, hogy az ország vezetése megfelelő kezekben van. Sisimithrés és a gymnosophisták ugyanis nemcsak a vallási ügyek legfőbb őrei, hanem a király tanácsadó testülete is ; bölcsességük és tekintélyük előtt Hydaspés mindig meghajol. Ez minden, amit az országról megtudunk ; nem sok, de ismét csak azt látjuk, hogy Héliodóros idealizál. A Héliodóros-megrajzolta Aithiopiában elképzelhetetlen lenne még a derék, bár babonás Knémón vagy a jóindulatú, de haszonleső Nausiklés is, akik pedig a regény rokonszenvessé formált szereplői : Aithiopia a tökéletes emberek hazája. És ha Héliodóros Aithiopia-képének idealizáló jellege vérszegénynek tűnne is, elegendő felhívni a figyelmet arra, hogy a többi görög regény írójával összehasonlítva az Aithiopika szerzőjének teljesítménye mégiscsak figyelemre méltó.

Aithiopia lakói közül Hydaspést, Sisimithrést és Persinna királynét ismerjük meg. Persinna mellékszereplő, aki csak a legutolsó könyvben lép színre. Héliodóros művészetének bennünket érdeklő vonásai tekintetében Persinna alakja nem mond semmit. Sokkal fontosabb Sisimithrés személye,

[23] III. 11 1—2 : *πολλοὶ συγγεγράφασι περὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Αἰθιοπίας, ὧν οἱ μὲν φευδεῖ φήμῃ πεπιστευκότες, οἱ δὲ παρ' ἑαυτῶν πολλὰ τῆς ψυχαγωγίας ἕνεκα πεπλακότες δικαίως ἂν ἀπιστοῖντο.*

[24] *Rattenbury—Lumb—Maillon:* Introduction LXXXVI sk., *E. Rohde:* i. m. 467 skk. és *Münscher:* RE VIII. 21.

de vele kapcsolatban egyelőre megelégedhetünk annyival, amennyit a gymnosophistákról már elmondottunk. Később még visszatérünk rá. Közelebbről kell azonban megvizsgálni Hydaspés jellemzését, annál is inkább, mert Héliodóros láthatóan sok gondot fordított ennek a figurának a megrajzolására. A jó, az igazságos királyt mutatja be rajta keresztül, és a benne megmutatkozó pozitív tulajdonságok hangsúlyozására fellépteti a tyrannost is, mint a basileus ellentétét. Hogy itt nem véletlen, hanem nagyon is tudatos szembeállításról van szó, azt a regény megfelelő helyeinek puszta felsorolása, és a két terminus következetes alkalmazása minden kommentár nélkül is igazolja.

III. A «BASILEUS»

Charikleia és Theagenés nem sokkal Egyiptomba érkezésük után elszakadnak egymástól, és csak Memphisben találkoznak újra. (VII. könyv.) Itt azonban meghal eddigi vezetőjük és támaszuk, Kalasiris, és a szenvedések, melyek rövid időre véget érni látszottak, újra elkezdődnek. A város perzsa helytartójának, az aithiopsokkal harcban álló Oroondatésnak a felesége, Arsaké ugyanis beleszeret Theagenésbe. Ügyes csellel «meghívja» a helytartói palotába a két fiatalt, akik hamarosan rájönnek, hogy tulajdonképpen fogságban vannak. Megtudja azonban a dolgot Thyamis, Kalasiris fia, aki atyja halála óta a város legelőkelőbbjei közé tartozik, hiszen a főpapságot örökölte. (VIII. könyv.) Thyamis felelősségre vonja papi méltóságánál fogva Arsakét (221 sk.), mi jogon tartja magánál Charikleiát és Theagenést. A satrapa felesége azzal válaszol, hogy a háború jogán, mivel Theagenés utoljára perzsa csapatok ellen harcolt. Thyamis azonban kijelenti, hogy a harcoknak vége, és ha igaz is, hogy a háborúban a *tyrannos*, békében a *basileus* dönt. Arsaké azonban megmarad «tyrannosi» elvei mellett, s a nép tiltakozása ellenére arra is kapható már, hogy az ártatlanul gyilkossággal vádolt Charikleiát kivégeztesse, csakhogy Theagenést megszerezhesse magának. Terve nem sikerülhet ; mikor pedig viselkedéséről hírt szerez férje is, a várható büntetés elől öngyilkosságba menekül. Arsaké egyénisége magáért beszél ; de hogy az olvasó is világosan lássa, miről van szó, Héliodóros egy eunuch szaván keresztül mondja ki véleményét : az eunuch örömét fejezi ki Arsaké halálának hírére, mert «mindig nehézményezte Arsaké féktelen és *tyrannosi* életét».[25]

A tyrannossal szemben áll az aithiops király, Hydaspés. Mikor a történet során találkozunk vele, harcban áll Oroondatéssel, Egyiptom perzsa helytartójával. (VIII. könyv.) Figyelemreméltó Hydaspés egyéniségét illetően már az is, hogyan került háborúba. Az ellenségeskedések oka az volt, hogy Oroondatés nem adott át Aithiopiának bizonyos smaragdbányákat, melyek eredetileg aithiops tulajdont képeztek. Jogos birtokának visszaszerzése érdekében fog bele a háborúba tehát a király, s igazságos ügye győzelmet is arat. (IX. könyv.) Ekkor a fogságába esett Oroondatést maga elé hivatva elmondja neki, hogy a maga részéről a háborút befejezettnek tekinti, hiszen csak a smaragdbányák visszaszerzése volt a célja. «Énvelem nem történik meg az, ami sokakkal, mert nem használom ki szerencsémet kapzsi-

[25] 240 21—23 : *Βαγώας, ... ἔλεγε... χαίρων, τὸ ἀκόλαστον τῆς Ἀρσάκης καὶ τυραννικὸν βαρυνόμενος.*

ságra és nem terjesztem hatalmamat győzelem alapján a végtelenbe. Megleégszem a természetadta határokkal».[26] Ezért aztán vissza is adja Oroondatésnek satrapaságát, aki köszönő szavaiban a «legigazságosabb»-nak (*ἐννομώτατος*) és «emberszerető»-nek (*φιλάνθρωπος*) nevezi Hydaspést. Hydaspés idézett szavai nagyon emlékeztetnek Hérodotos aithiops uralkodójának szavaira (Hérodotos III. 21), aki Kambysésnek üzente meg, hogy igazságtalan dolog más földjére vágyakozni, más népeket rabszolgasorsba süllyeszteni. Számolhatunk azzal, hogy itt Héliodóros részéről tudatos átvétellel van dolgunk. Az Aithiopika szerzőjének eljárása ezen a ponton ugyanaz, mint amire már Philostratosszal kapcsolatban utaltunk : az ideális Aithiopia képének kialakításában Héliodóros a hagyományra támaszkodik, de — mint éppen Hydaspés jellemzéséből még látni fogjuk — ki is egészíti a készen kapott idealizáló vonásokat újakkal.

Hydaspés «basileus»-volta nemcsak általános politikai alapelvekben, de a háborúban tanúsított magatartásában is tükröződik. Mikor az aithiops sereg Syéné városát ostromolja (IX. könyv), a város elfoglalását nem véráldozattal, hanem fortélyos ügyességgel akarják elérni. Ezért az áradó Nilus vizét csatornákon a város köré vezetik, s így az ostromlottak hamarosan abba a veszélybe kerülnek, hogy a folyó átlépi a falakat. Szorongatott helyzetükben fegyverszünetet kérnek Hydaspéstől. A király válaszul azt üzeni, hogy ő, aki harcban az ellenség legyőzését bátor dolognak tekinti, a kegyelmet kérőknek megbocsát, mivel «ítéletében nem *tyrannos-módra* jár el, hanem gyűlölet nélkül irányítja az emberek sorsát».[27] Eljárása éppen ellenkezője annak, amit Arsakéval kapcsolatban láttunk. Arsaké még békében is a háború jogaival érvelt, Aithiopia királya pedig háborúban is eltekint az erősebbet megillető előnyöktől, tetteit ilyenkor is az igazságosság és emberszeretet vezérli. — Hydaspés fegyverszüneti feltételeit a Syénébe zárt Oroondatés is elfogadja ; egy éjjel azonban, mikor az aithiops őrségek éppen a fegyverszünet miatt már nem tevékenykedtek, egész seregét kivezeti a városból. Ezután erősítéseket vesz magához, és hatalmas csatában csap össze az aithiops sereggel. Hydaspés azonban kiváló hadvezér is, még a híres és legyőzhetetlennek hitt perzsa kataphraktariusokat is tönkreteszi és elsöprő győzelmet arat. Oroondatés fogságba esik. Mikor Hydaspés elé vezetik — a kihallgatás egyik részletére az előbbiekben utaltunk már — a király azt kérdezi tőle, hogy véleménye szerint milyen jutalmat fog kapni tőle a fegyverszünet megszegéséért. A satrapa azt feleli, hogy pontosan olyat, amilyet az ő királya adott volna Hydaspés hadvezérének. «Akkor — feleli erre az aithiops király — nyilván meg kellene dicsérnie és megajándékozva elküldenie, ha *igazán király* és nem *tyrannos*»,[28] hiszen ura iránt, akinek egyedül tartozik engedelmességgel, a legteljesebb hűséggel viseltetett.

Nem mulasztja el Héliodóros azt sem, hogy király-eszményképét ne mutassa be békében, népe körében is. Mikor a király a győzelmesen befejezett háborúból hazatér (X. könyv), nagy ünnepség keretében hálaadó áldozatot akarnak bemutatni, mely ősi szokás szerint emberáldozat volt. Az áldozatra szépségük és tisztaságuk miatt Theagenést és Charikleiát jelölték ki. A király és a királyné szívesen megkegyelmezne nekik, de a szokáson nem változtathatnak. Sisimithrés is tudja ezt, mikor odalép a királyhoz, és elmondja neki — ezzel az író újpythagoreus meggyőződését fejezve ki —, hogy ő a gymnosophistákkal együtt az emberáldozat ellen foglal állást, mert az istenség nem lelheti örömét az ilyen véres és kegyetlen szertartásban ; éppen ezért visszavonulnak. Hozzáteszi azonban, hogy Hydaspés csak maradjon ott, »mert a királynak néha

[26] 272 23—26 : *οὐ πάσχω τὸ τῶν πολλῶν πάθος, οὐδὲ ἐπεξάγω τὴν τύχην πρὸς πλεονεξίαν, οὐδε εἰς ἄπειρον ἐκτείνω τὴν ἀρχὴν διὰ τὴν νίκην, ἀλλ' ὅροις ἀρκοῦμαι οἷς ἔθετο ἐξ ἀρχῆς ἡ φύσις.* A *πλεονεξία*-val, illetve *φιλοπλουσία*-val másutt is szemben áll Hydaspés *μεγαλοψυχία*-ja (268 29).

[27] 251 17—18 : *οὐ γὰρ τυραννεῖ τὴν δίκην, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀνεμέσητον διοικεῖ τὴν τῶν ἀνθρώπων τύχην.*

[28] 266 3—5 : *οὐκοῦν... ἐπῄνεσεν ἂν καὶ δωρησάμενος ἀπέπεμψεν, εἰ βασιλεὺς ἀληθής ἐστιν ἀλλὰ μὴ τύραννος.*

saját ítélete ellenére szükséges a nép akaratának engedni.»[29] Hydaspés valóban ott is marad. Közben azonban Charikleia felfedi kilétét és igazolja, hogy a királyi pár gyermeke. Hydaspésnek most már valóban minden oka meglenne arra, hogy megakadályozza leánya feláldozását. De Hydaspés Arsakével ismét a legélesebb ellentétben, tudja, hogy a jó király, a basileus, még ebben az esetben sem érvényesítheti az egész nép hosszú generációk által szentesített hagyományai ellenére egyéni vágyait, s még most is hajlandó egyetlen gyermeke pusztulásába beletörődni. A nép azonban, mint minden görög regényben, itt is a hősök mellett foglal állást. «Megismertük, hogy igazi király vagy, most mutasd meg, hogy atya vagy!»[30] Ez azután felmenti Hydaspést fájdalmas feladata végrehajtása alól, különösen akkor, amikor Sisimithrés javaslatára az emberáldozatot örökre eltörlik Aithiopiában.

A történet egésze, különösen pedig a *βασιλεύς* és *τύραννος* szavak következetes, egymást kizáró alkalmazása kétségtelenné teszi, hogy Héliodóros itt is, akárcsak a színtér megválasztásában, tudatosan járt el: az ideális, újpythagoreus Aithiopiában, Hélios földjén, a gymnosophista bölcsesség birodalmában nem is uralkodhat más, csak igazi basileus. A Hydaspés-portrénak az ideális Aithiopiával való szerves kapcsolata mindezideig elkerülte a kutatás figyelmét. Eddig ugyanis úgy szerepelt Héliodóros királya a tudományos irodalomban, mint sablonos vonásokkal felruházott szereplő, melynek éppen ezért nem szükséges nagyobb figyelmet szentelni. Ez nagy egészében kétségtelenül igaz. A jó királynak Héliodórostól Hydaspésre ruházott vonásai egytől egyig megtalálhatók a görög irodalmi hagyomány királytükreiben.[31] De azok, akik csak ezt hangsúlyozták,[32] elfelejtették, hogy Héliodóros még így is messze kiemelkedik regényíró-társai közül. Mindjárt egészen más színben látjuk Héliodóros ábrázolását, ha meggondoljuk, hogy Charitón vagy a Historia Apollonii szerzője meg sem kísérelte, hogy ideális királyt rajzoljon meg, holott erre választott témáján belül elegendő lehetősége lett volna. Nem következetes náluk ennélfogva a basileus és tyrannos terminusok használata sem. Héliodóros ez egyetlen a szofisztikus szerelmi regények írói közül, aki számára a basileus-elnevezésnek mély filozófiai tartalma volt.

Héliodóros tehát a regény által megengedett korlátok között utópikus színekkel rajzolja meg Aithiopiát. Láttuk már, hogy szándékának kivitelezésében az Aithiopiára vonatkozó irodalmi hagyományra támaszkodott. De utópiája megrajzolásában nemcsak ez volt segítségére, hanem a Hélios-kultusznak az utópiával való kapcsolata is. A hellénisztikus korban nem is egy műről tudunk, amelyek a szó szoros értelmében utópiák, s amelyekre, akárcsak Héliodóros művére, az jellemző, hogy bennük Hélios kiemelkedő szerepet játszik. Elég csak Iambulosra utalnunk, akinél ez egészen világos; de az idősebbik Plinius egy adata[33] alapján azt is feltehetjük, hogy Euhémeros Panchaiájának legfőbb istene is Hélios. Aristonikos is a «nap polgárai-

[29] 282 13—15: *ἐπάναγκες γὰρ βασιλεῖ καὶ ἄκριτον ἐστιν ὅτε πλήθους ὁρμὴν θεραπεύειν.*

[30] 291 15—16: *ἐγνωρίσαμεν ὡς βασιλέα· γνώριζε καὶ σὺ σαυτὸν ὡς πατέρα.*

[31] *G. Barner:* Comparantur inter se Graeci de regentium hominum virtutibus auctores. Marpurgi 1889; *J. Straub:* Vom Herrscherideal in der Spätantike. Stuttgart 1939. Azok között a jótulajdonságok között, melyeket pl. Dión Chrysostomos ruház királybeszédeiben az ideális uralkodóra, a Hydaspés-portré valamennyi vonását is megtaláljuk, lásd *R. Höistad:* Cynic Hero and Cynic King. Uppsala 1948. 184 skk.

[32] *E. H. Haight:* Essays on the Greek Romances. New York 1943. 80.

[33] Plinius Nat. Hist. X. 4.

nak» nevezi a pergamoni felkelőket, s igen valószínű, hogy Alexarchos sajnos nagyon kevéssé ismert utópikus államalakítási kísérlete is Hélios jegyében indult.[34] A hagyomány arról is tud, hogy Hélios küldi a jó és igazságos királyt. Nem is beszélve arról, mennyire közkeletű volt ez az elképzelés a még nem hellénizált közelkeleten,[35] továbbélését az egyiptomi «fazekasjóslat» és az Oracula Sibyllina (III. 652 sk.) bizonyítják,[36] sőt a korai kereszténységben is él még,[37] s így nagyon valószínű, hogy Héliodóros nemcsak mint holt hagyományt ismerte.

Visszatérve a dolgozat elején feltett kérdésre, az elmondottak alapján bízvást állíthatjuk, hogy Héliodóros művészi célja, az, hogy vallási-filozófiai nézeteinek, Hélios-tiszteletének megfelelő utópiát akart megrajzolni, egyedülálló törekvés a görög szofisztikus szerelmi regény általunk ismert képviselői között. Most már áttérhetünk annak vizsgálatára, hogy az új célkitűzés és tartalom milyen áttételekben jelentkezik az Aithiopika szerkezetében.

IV. A SZERKEZET

Az Aithiopika cselekménye három színtéren folyik: Görögországban, Egyiptomban és Aithiopiában; Görögország csak Knémón és Kalasiris elbeszélésében kerül szóba a már fent említett in medias res kezdés miatt. Mindkét elbeszélés Egyiptomban hangzik el, és általában a főszereplők sorsa legnagyobbrészt Egyiptom földjén alakul; csak az utolsó könyvben jutunk el Aithiopiába. Terjedelem szempontjából kétségtelenül Egyiptomé tehát a döntő szerep. De ez csak a terjedelemre vonatkozik. Mert a két főhős boldogságának elnyerése, és az író Hélios-tisztelete, valamint az ábrázolásban megnyilatkozó idealizáló tendencia miatt is Aithiopia a legfontosabb színtér. A másik oldalon Görögország már csak azért is háttérbe szorul a másik két színtér mellett, mert csak elbeszélésben szerepel. Az egyes színterek fontossága tehát fokozatosan nagyobbodik. Egyazon motívum például — a Potifárné-motívum — előfordul Görögországban és Egyiptomban is, de erős fokozati különbséggel. A Knémón-történet Athén «polgári» környezetében egy mellékalak kapcsán anticipálja az Egyiptomban lejátszódó Arsaké-epizódot, melyben már a főhősök élete forog kockán.[38]

Ennyi magában véve nem lenne még említésre érdemes. Az már feltűnőbb, hogy minden egyes színtérhez szorosan kapcsolódik egy pap alakja. Delphoiban Chariklés neveli Charikleiát, Egyiptomban Kalasiris vezeti a regény hőseit, Aithiopiában pedig Sisimithrés, akinek irányító szerepéről már beszéltünk. Méginkább érdekes az, hogy az egyes területi egységekhez a regényben szorosan kapcsolódó papok jelentősége szintén fokozatosan emelkedik, ami elsősorban azon a jellemzésen mérhető le, melyet Héliodórosnál velük kapcsolatban tapasztalhatunk. Chariklést az író félreérthetetlen iróniával kezeli. Apollón főpapja [illegible] félrevezethető, hiszékeny, kissé szűk

[34] Napkultusz és utópia összefüggéséről AntTan 3 (1956) 184 sk.

[35] *F. J. Dölger:* Die Sonne der Gerechtigkeit. Münster in Westphalien 1919. 83 skk.

[36] Az általánosan elfogadott nézettel szemben nem sokat nyomnak a latban *H. Fuchs* ellenvetései: Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt. Berlin 1938. 31 sk.

[37] *E. Peterson: Εἷς θεός.* Göttingen 1920, sok olyan feliratot idéz — különösen Szíria területéről — melyeken Krisztus neve mellett napkorong van.

[38] *O. Schissel v. Fleschenberg:* i. m. 61.

látókörű ember. Kalasiris, a maga bölcs ravaszságával céljának elérése érdekében minden nehézség nélkül uralkodik rajta. Isis főpapja az, aki kivitelezi Charikleia és Theagenés szökését, túljárva a lány nevelőapjának eszén. Egyiptomban is igyekszik gondjukat viselni : mindenképpen jelentékenyebb alak, mint Chariklés. De Héliodóros iróniája még Kalasiris jellemzésében is megnyilvánul, ha bölcsességben túl is tesz delphoi paptársán. Kalasiris jellemének ezt a kettősségét furcsállotta annak idején Rohde,[39] nem tudva kellő magyarázattal szolgálni. Ha azonban az általunk vizsgált összefüggésben nézzük Héliodóros jellemzését, megoldódik Rohde kérdése : az Aithiopika szerzője számára nem Kalasiris, hanem Sisimithrés jelentette a legmagasabb emberi bölcsesség és erkölcs eszményképét, mellette még Kalasiris is árnyékba borul egy kissé.

A hármas színtérbeosztás, és az ezen belül megnyilvánuló fokozás, amellett, hogy nagy valószínűséggel egy Héliodóroshoz közelálló asztrális vallási szférába utal,[40] pontos szerkezeti megfelelője a tartalom általunk megfigyelt céljának : a színterek jelentőségének fokozódásával válik lehetővé, hogy Aithiopia valóban az ideális ország legyen Héliodóros megformálásában, másrészt viszont az olvasót is hozzásegíti az író szándékainak teljesebb megértéséhez. Ezek a regényírói célok pedig, mint már rámutattunk, merőben különböznek a többi szofisztikus szerelmi regény írójának túlnyomóan a szórakoztatást szolgáló törekvéseitől. Hogyan mutatkozik meg ez a különbség szerkezeti téren?

Charitón regényének főszereplői Syrakusaiban ismerik és szeretik meg egymást, és hosszú hányódás, sok szenvedés után újra Syrakusaiba térnek vissza, hogy aztán háborítatlanul éljenek. Ugyanígy a többi regényekben is. A két főhős Xenophonnál Ephesosban, Iamblichosnál Babylónban, Achilleus Tatiosnál Tyrosban, Longosnál Mytiléné mellett, a Historia Apolloniiben Kyrénében találkozik először, s ugyanoda tér vissza a regény befejező fejezeteiben. Ezen belül csak annyi különbség adódik, hogy a három utóbb idézett szerző regényében az első háromnak művétől eltérően a cselekmény kezdő és egyben végpontja nem azonos egyszerre mindkét főhős születésének helyével. A fontos azonban az, hogy mindegyikük esetében a regény szerelmespárja ugyanabban a környezetben folytatja életét, amelyben elkezdte. Éppen ellenkezően Héliodórosnál. Theagenés és Charikleia gyermekkorukat Görögországban töltik, Delphoiban látják meg egymást, s innen jutnak el azután Aithiopiába. Míg a többi regények hősei szenvedéseik befejeztével is ki vannak téve az emberi önzés, gonoszság és szenvedély ártó erőinek, hiszen környezetük mit sem változott, Theagenés és Charikleia örökre megmenekült ezektől az ideális Aithiopiában. Egyszóval — a geometria formanyelvével élve — ha a többi szofisztikus szerelmi regény szerkezetét körrel jelölnénk, Héliodóros regénye cselekményének irányát egyenes fejezné ki legjobban.

Ezzel a megállapítással eljutottunk az Aithiopika és a műfaj többi alkotása között mutatkozó legfontosabb szerkezeti különbségig, melyet már a célkitűzésben, a mondanivalóban jelentkező eltérésekkel is jól kapcsolatba tudunk hozni, sőt kölcsönösen kiegészítik és magyarázzák egymást. Nem dönti meg megfigyelésünket az sem, hogy Cha-

[39] *E. Rohde:* i. m. 449.

[40] *F. Cumont:* Les Mystères de Mithra.[3] Bruxelles 1913. 194 ; After Life in the Roman Paganism. New Haven 1923. 106 és *Th. Gaster:* Myth and Story. Numen 1954. 196 sk.

rikleia Aithiopiából származik, s így első pillanatra úgy látszik, mintha ő is csak a más regényhősöknél tapasztalt módon kiindulási helyére térne vissza. De ez csak formálisan igaz: Charikleia egész gyermekkorát már Delphoiban töltötte, tehát ténylegesen egy előtte teljesen ismeretlen országba érkezik. Másrészt Theagenés valóban «egyenes» úton jut Delphoiból Aithiopiába. Legfeljebb arról van szó Charikleia esetében, hogy Héliodóros regényében még nem tűnt el annak az előtte általánosan használt szerkezetnek a képlete, melyet egészében mégis áttört és mással helyettesített.

V. HÉLIODÓROS HELYE A REGÉNY FEJLŐDÉSÉBEN

Bevezetőben már utaltunk arra, hogy a regény-műfaj kronológiájának mai állása nagyon valószínűvé teszi virágkorának a II. századi általános fellendüléshez való kapcsolását és azt is, hogy hanyatlását és megszűntét a III. századi válsággal hozzuk összefüggésbe. Mindez azonban, ha valószínű is a kutatás mai állása mellett, túlságosan általános megállapítás. Szükséges volna kimutatni, hogy az a formabontás, ami Héliodóros regényére nézve fejtegetéseink alapján hihetően bizonyítottnak vehető, valóban válságtünet. A válságot bizonyító vonások kimutatása nagy nehézségbe ütközik Héliodóros esetében, de bármely másik regény esetében is. Nyilvánvaló például, hogy az a rengeteg veszély és szenvedés, melyet a főhősöknek ki kell állniok, nem tekinthető válságtünetnek, már csak azért sem, mert valamennyi regényben egyaránt előfordul. De ezen túlmenően, nem tehetjük fel, hogy a szofisztikus szerelmi regény virágzásának korában a valóságban is annyi rablóval, kéjenccel találkoztak az emberek, mint a regények szerelmespárja. Csakhogy a regényhősök meghaladják az átlagos emberi mértéket, s ezért emberfeletti akadályokat is kell leküzdeniök, hogy boldogságukat elnyerhessék. A főszereplők is, az őket körülvevő veszélyek is — határeset. Termékenyebb kiindulási pontul kínálkoznék Héliodóros regényének utópisztikus jellege. Hivatkozhatunk arra, hogy az utópiák általában válságos időkben keletkeztek: Platón művét és Aristophanés néhány komédiáját a polis válsága érlelte meg, míg Iambulos és Euhémeros a hellenisztikus kor viharai között éltek és írtak.-Ebbe a sorba beleillene Héliodóros is. De általánosságnál többet így sem mondtunk; a formabontás és a válság közvetlen kapcsolatának bizonyításáig nem jutottunk el. Hogy a megoldás felé közelítsünk, Longos regényéből kell kiindulnunk.

Longos regénye, vagy, ha úgy tetszik, bukolikus idillje, abban különbözik a többi regénytől, hogy teljesen hiányzik belőle az utazás motívuma; a hősök csaknem egyfolytában egyazon falusi környezetben élnek. Daphnis és Chloé kitett gyermekek, akik hosszú időn keresztül nem tudják, kitől származnak. Csak annyi bizonyos a mellettük hagyott «ismertetőjelek»-ből, hogy gazdag szülőktől erednek. — Daphnis nevelőatyjához látogatásba érkezik Dionysophanés, a gazdag földbirtokos (IV. könyv), hogy bérlője munkáját megszemlélje. A látogatás alkalmával derül ki, hogy ő Daphnis atyja. Az «anagnórismos» után Dionysophanés elmondja, miért tette ki annakidején fiát. Elbeszéli, hogy fiatalon nősült, és három gyermeke született; mivel úgy gondolta, hogy utódnak kettő is elég lesz, legfiatalabb gyermekétől az antikvitásban legszokásosabb módon kívánt szabadulni (IV. 24). Hogy miért volt erre szüksége, azt a regény a továbbiak során árulja el. Dionysophanés újonnan felfedezett fiával és annak jegyesével, Chloéval Mytilénébe megy, hogy a leány szüleit is megkíséreljék megtalálni. Nagy lakomán, sokak jelenlétében hozzák elő Chloé «gnórismata»-it. A társaság

egyik résztvevője, Megaklés valóban felismeri, hogy azokat ő tette ki leánya mellé, s aztán elmeséli a kitevés történetét. Fiatalkorában meglehetősen szűkösen élt — mondja —, mert amije csak volt, azt «triérarchiára és chorégiára» költötte.[41] Ebben az időben született a lánya, akit nem akart szegénységben felnevelni, s ezért határozta el kitevését. Eddig a történet ; nagyon valószínű, hogy Dionysophanés eljárása is hasonló okokra vezethető vissza. Annál is inkább állíthatjuk ezt, mert Dionysophanés tettét azzal menti Daphnis előtt, hogy «önként nem tette volna meg».[42] A továbbiakból nem világlik ki ugyan pontosan, mik is voltak a Dionysophanést kényszerítő okok, de éppen Megaklés elbeszélése azt látszik bizonyítani, hogy anyagi természetű nehézségekkel küzdött ő is. Az utóbbi kérdés eldöntése nem is lényeges most a mi számunkra ; annyi azonban Longos előadásából világos, hogy Megaklés számára a leiturgia már nem erkölcsi kötelesség, hanem súlyos kényszer, mely meghaladja anyagi erőit.

Az egész leiturgia-probléma nem áll Longos regényének homlokterében. Az azonban kétségtelen, hogy Longos, ha csak utalások és félmondatok formájában is, egy széles réteget érintő kérdésről beszél, ami szinte egyedülálló a görög szofisztikus szerelmi regények gyakorlatában, melyek egyik jellemző tulajdonsága, hogy alig mondanak olyasmit, ami közvetlenül összefüggne koruk sajátos problémáival. Éppen ezért nehéz az írókra vonatkozó hagyomány teljes hiánya vagy megbízhatatlansága miatt a görög regények kronológiájának megállapítása. Nem állítjuk persze, hogy fenti megfigyeléseink hozzásegítenek a Longos-regény korának pontos meghatározásához. Legfeljebb annyit tarthatunk valószínűnek, hogy azok járnak közelebb az igazsághoz, akik Longost a III. századra teszik, hiszen a leiturgiák fokozódó nyomása az Antoninusok korát követő időben kezdődik,[44] és a katonacsászárok alatt válik egyre súlyosabbá ; mindenesetre a válság jelének tekinthető. Bennünket azonban most nem elsősorban a kronológiai kérdések érdekelnek ; ezek megoldását a jelenleg rendelkezésünkre álló anyag alapján lehetetlen elérni. Feladatunk annak megállapítása, hogy a leiturgia-problémában jelentkező válság-tünet okozott-e változásokat a többi regényhez képest Longos művének szerkezetében. Így jobb megvilágításba fog kerülni Héliodóros formabontása is.

Említettük már, hogy valamennyi görög regény főszereplői megismerkedésük helyéről indulnak, hogy végül ugyanoda térjenek vissza. Ez a képlet az Aithiopika kivételével minden görög regényre érvényes. Egyes esetekben a cselekmény kiinduló és végpontja azonos a két főhős születési helyével is, különös módon éppen azokban a regényekben, melyeket más indiciumok alapján általában a legkorábbiaknak tartunk, tehát Charitón, Xenophón és Iamblichos művében. A II. század második felében működő Achilleus Tatiosnál, a Historia Apollonii valószínűleg a III. században keletkezett görög

[41] IV. 35 : *Ἦν ὀλίγος μοι βίος τὸ πρότερον· ὃν γὰρ εἶχον, εἰς τριηραρχίας καὶ χορηγίας ἐξεδαπάνησα.*

[42] IV. 24 : *ἑκὼν γὰρ οὐκ ἐβουλευσάμην.*

[43] *Christ—Schmidt—Stählin:* Geschichte der griechischen Literatur. II. München 1924. 823 sk. ; *G. Dalmeyda* Longos-kiadásában, Paris, 1934 Introduction XVII sk. ; *W. Norlind:* Eranos (1926) 189 sk. A II. századra teszi *U. v. Wilamowitz—Moellendorff:* Die griechische Literatur.[3] Leipzig 1912. 259 és *E. Norden:* Die antike Kunstprosa.[2] I. 1909. 437 és *O. Weinreich* is már idézett tanulmányában.

[44] *M. Rostovtzeff:* Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. II. Leipzig 1929. 70 sk.

eredetijében[45] Tyros, illetve Kyréné a cselekmény kezdő és végpontja, de csak az egyik főhős születési helye is egyben ; Longosnál pedig az a Mytiléné mellett fekvő vidék, ahol Daphnis és Chloé felnő, egyiknek sem szülőhelye, hiszen Mytilénében látták meg a napvilágot. Achilleus Tatiosról más meggondolásokból kiindulva megállapították, hogy — elsősorban a hagyományos regénymotívumok ironikus kezelése miatt — a műfaj hanyatlásának képviselője már,[46] ami azonban szerkezetben csak alig válik észrevehetővé. A Historia Apollonii esetében megoldhatatlan kérdés előtt állunk. Tekintettel arra, hogy a görög eredeti latinra fordítója megváltoztatta és bővítette is az előtte fekvő szöveget,[47] nem tudjuk megállapítani, hogy az Achilleus Tatioséhoz hasonló szerkezeti megoldás együtt jár-e a műfaj lazításának, bontásának jegyeivel. Térjünk vissza most Longoshoz.

Daphnis és Chloé a regény végén megtudják, hogy gazdag mytilénéi polgároktól származnak. Otthagyhatnák szegényes falusi otthonukat, s a városba mehetnének véglegesen, de nem teszik, hanem nevelkedésük helyén kívánnak továbbra is élni, mert »nem tudták elviselni a városi életet«.[48] A városi élet jellemzésére nem kerül sor a regényben, de Dionysophanés és Megaklés sorsa eléggé beszél magáért : a városi ember élete sokkal inkább ki van téve a sors forgandóságának, szeszélyeinek, könnyen lehet szinte egyik napról a másikra szegénnyé. A vidéki élet ezzel szemben, hacsak kalózok vagy maga a város nem zavarja meg, békét és nyugalmat biztosít. A falusi életet Longos az alexandriai költészet modorában festi meg. Ugyanígy felhasználja a hagyományokat, mint Héliodóros, de, mint Héliodórosnál is kiemeltük, az az idilli kép, melyet megrajzol, egyedülálló jelenség a görög regényben, s ezért megvan a súlya, amit hiba lenne figyelmen kívül hagyni. Úgy látszik tehát, hogy Longosnál a többi regényekhez képest feltétlenül új mondanivaló, melyet az író korának megváltozott körülményei magyaráznak, a hagyományos regényszerkezet lazításával járt, mint ezt kimutattuk.

Azoknak a görög regényíróknak első csoportja, akiknek műve teljes egészében ránk maradt, láthatóan teljes egészében bele tudott illeszkedni korába. A következő generációk írói már kissé mintha idegenül néznék mindazt, ami körülöttük történik. Longos — ha helyes regényének elemzése — idillben juttatja kifejezésre véleményét, ami arra kényszeríti, hogy az egyébként szigorúan zárt műfaj kereteit lazítsa. Ez a fejlődés Héliodórosnál éri el számunkra is megfogható tetőpontját. Héliodóros, valószínűleg hasonló okokból, mint Longos, de sokkal nagyobb szabásúan és nagyobb igényűen, már nemcsak az egyes életformák jó és rossz oldalait latolgatja, hanem jelenével szemben egész utópikus államot épít ki, s eközben természetesen még tovább bontja a hagyományos regényszerkezetet. Véletlennek tartsuk ezekután, pusztán az utókor szeszélyes kiválasztásának, hogy a Héliodórost követő évszázadokból nem maradt ránk már egy szerelmi regény sem a bizánci korig?

[45] *E. Rohde:* i. m. 423.

[46] *E. Rohde:* i. m. 467 sk. és főleg *R. M. Rattenbury:* New Chapters in the History of Greek Literature. Oxford 1933. 256 sk.

[47] *E. Rohde :* i. m. 414 sk. *Rohde* felteszi, hogy az Antiochus királyról és leányáról szóló történet, mely mai formájában a regény elején áll, az átdolgozótól származik, s az eredetiben nem volt meg. Megfigyelésének helyességét igazolják a regények szerkezetével kapcsolatban tett megjegyzéseink.

[48] IV 37 : *μή φέροντες τὴν ἐν ἄστει διατριβήν.*

A görög szofisztikus szerelmi regény fejlődését illető utóbbi megjegyzéseink a dolog természeténél fogva csak vázlat, kísérlet igényével léphetnek fel. Mivel csak nagy, szerkezeti összefüggésekről esett szó, tárgyalásunkban mellőzhettük a töredékeket, és a kronológiai kérdésekben is megengedhettünk bizonyos ingadozásokat, hiszen — mint erre O. Schissel v. Fleschenberg helyesen mutatott rá[49] — a szerkezet változásainak nem kell szükségképpen időbeli egymásutánban következniök, haladottabb és régi forma jelentkezhet egyazon korban is. Az általános fejlődési vonal tehát még így is megállapítható ; a műfaj megszűnésének okai azonban csak úgy lennének kielégítően magyarázhatók, ha feleletet sikerülne adni az egész ma rendelkezésünkre álló anyag alapján a regények társadalmi funkciójának kérdésére.

[49] I. m. Vorwort, V.

HARMATTA JÁNOS

A DURAI PÁRTHUS PERGAMEN I

(12. SZ. DURAI PERGAMEN)

I

A Dura-Európosban végzett ásatások során a párthus ostrakonokon és feliratokon[1] kívül előkerült egy pergamenre írt párthus levél is, amely mint a párthus írásbeliség ez ideig egyetlen ilyennemű emléke méltán kelthet komoly érdeklődést a tudományos kutatásban. A pergamen első közzétételének áldozatát — akárcsak a durai párthus ostrakonok esetében — Altheim vállalta,[2] s megfejtésének eredményeiből mindjárt messzemenő történeti következtetéseket is vont le Dura-Európos történetére vonatkozólag. Ezután Henning szólt hozzá részletesen a pergamen értelmezéséhez,[3] majd újabban még két alkalommal Altheim tért vissza a pergamennel kapcsolatos problémák beható vizsgálatára.[4]

A pergament eredetileg mint egy szaszanida eposz töredékét tartották számon. Hogy ez helytelen, s hogy valójában egy pahlavīγ ábécében írt párthus nyelvű levéllel van dolgunk, Altheim már első közleményében helyesen felismerte. A levél üdvözlő formulájának megfejtéséhez azonban ekkor még nem állott megfelelő párhuzam rendelkezésére, s ennek következtében a sok helyütt elmosódott szöveget nem tudta minden ponton helyesen elolvasni. Így azt hitte, hogy a levélben egy különös dátum-formulával van dolgunk,[5] s ennek alapján keletkezését 261-re tette.[6]

[1] A durai párthus ostrakonokra vonatkozólag ld. *Fr. Altheim—R. Stiehl:* Das erste Auftreten der Hunnen. Das Alter der Jesaja-Rolle. Neue Urkunden aus Dura-Europos. Baden-Baden 1953. 9 skk.; *W. B. Henning:* Gnomon 26 (1954) 478 sk.; *Harmatta J.:* AntTan 2 (1955) 290 sk.; *Harmatta J.:* A durai párthus ostrakonok. AntTan 3 (1956) 117 skk. Újabban még két durai párthus ostrakont tett közzé *R. N. Frye:* YCS 14 (1955) 196 skk. — A durai párthus feliratokra ld. *Fr. Altheim—R. Stiehl:* Das erste Auftreten der Hunnen. 72; *Fr. Altheim—R. Stiehl:* Pahlawīk und Pārsīk. La parola del passato 31 (1953) 311; *Fr. Altheim—R. Stiehl:* Ein asiatischer Staat. I. Wiesbaden 1954. 245 sk., 295; *W. B. Henning:* YCS 14 (1955) 144.

[2] *Fr. Altheim—R. Stiehl:* Asien und Rom. Neue Urkunden aus sasanidischer Frühzeit. Tübingen 1952. 9 skk. A következőkben = *Altheim I.*

[3] *W. B. Henning:* Gnomon 26 (1954) 477—478.

[4] *Fr. Altheim: MNHMHΣ XAPIN.* Gedenkschrift Paul Kretschmer. Wien 1956. 6 skk. A következőkben = *Altheim II.*—*Fr. Altheim—R. Stiehl:* Aramäisches aus Iran. Wiss. Zeitschr. d. K. Marx-Universität Leipzig 5 (1955/56) 347 sk. A következőkben = *Altheim III.*

[5] «(Im) Jahr des Wankens unter dem Kaiser Quietus Pi(us?) und (im) Jahr 20, zwischen ihm und zwischen 21, und (im) Jahr des Argabedh Schāhpuhr des Älteren.» Altheim I 9.

[6] *Altheim I* 11, 14—15. Nem egészen világos számomra, honnan veszi *C. B. Welles:* YCS 14 (1955) 143, 45 j. azt, hogy *Altheim* a 12. sz. pergament 270-re vagy 271-re keltezi, s hogy ezáltal Dura elestének általánosan elfogadott 256-os dátuma is jelentősen módo-

Altheim első kísérlete után Henningnek sikerült döntő módon előbbre vinni a durai párthus pergamen megfejtését. Felismerte ugyanis, hogy az üdvözlő formula csaknem változatlanul ismétli a több száz évvel korábbi achaimenida kori arameus levelek üdvözlő kifejezéseit, amelyek időközben Driver munkája révén hozzáférhetővé váltak a kutatás számára.[7] Így a levéltöredék első sorának második felére és második sorára sikerült valószínűnek látszó olvasatot nyújtania, s ezáltal szilárd alapot teremtett a pergamen minden további tanulmányozása számára.

Altheim és Henning megfejtési kísérlete nemcsak konkrét részleteiben különbözik egymástól, hanem egy fontos elméleti kérdésben is. Amióta Herzfeld egy alapvető tanulmányában kidolgozta a pahlavīγ és pārsīγ ideogrammrendszerének különbségeit, és ennek alapján kifejtette azt a feltevését, hogy e két írásrendszer különbségeinek kialakulása az Achaimenidák különböző írnokiskoláira nyúlik vissza,[8] a tudományos kutatás feszült érdeklődéssel várta, hogy az újonnan előkerülő pahlavīγ és pārsīγ nyelvemlékek mennyiben fogják ezt az elméletet igazolni. Herzfeld elméletét a kutatók legnagyobb része a legutóbbi időkig lényegében véve elfogadta,[9] azonban az újonnan előkerült forrásanyag alapján Altheim élesen szembefordult ezzel az elgondolással. Véleménye szerint a két írásrendszer történeti fejlődése nem választható el teljesen egymástól, elkülönülésük csak aránylag későn, a szaszanida kor elején következett be, s egyelőre ekkor is csak a királyi feliratokban.[10] Ennek megfelelően Altheim a durai párthus pergamen szövegében is számos olyan nyelvi elemet igyekezett kimutatni, amelyek egyébként a királyi feliratok pahlavīγ változatainak nyelvében elképzelhetetlenek.[11] Henning ezzel szemben élesen cáfolta Altheim ilyen magyarázatainak helyességét, s éppen ellenkezőleg azt hanggsúlyozta, hogy a durai párthus levél üdvözlő formulájában az achaimenida kori birodalmi arameus kifejezései lényegében változatlan formában élnek tovább. Ez a megfigyelés természetesen erősen amellett szól, hogy a pahlavīγ gyökerei az achaimenida birodalom kancelláriáiig nyúlnak vissza.

Újabb hozzászólásaiban Altheim általánosságban elismeri Henning megfigyeléseinek helyességét az üdvözlő formula achaimenida kori arameus párhuzamaira vonatkozóan. Ugyanakkor azonban helyesbíteni igyekszik Henning olvasatait, és továbbra is kitart korábbi nézete mellett, amely szerint a levél szövegében található arameus elemek nem régi, örökölt és

sulna. A pergamen ugyanis mindenképpen csak *terminus ante quem*-et jelent Dura eleste szempontjából. Nem egészen helyesen adtam vissza magam sem *Altheim* gondolatmenetét, amikor AntTan 3 (1956) 117 azt írtam, hogy szerinte Dura elfoglalása a pergamen alapján következtetve 260 nyarának elejére tehető. *Altheim* számára ugyanis (i. m. 11, 14—15 és 39) Dura eleste időpontjának meghatározására *két* támpont adódott. *Terminus post quem*-ként a zsinagógafeliratok legkésőbbi dátuma, szerinte 258/259, *terminus ante quem*-ként pedig a 12. sz. pergamen dátuma, szerinte 261, volt számára felhasználható, s így a két időpont közé kellett szerinte Dura elfoglalásának esnie. Más lapra tartozik azután természetesen az, hogy valójában egyik kronológiai fogódzópont sem létezik.

[7] *G. R. Driver:* Aramaic Documents of the Fifth Century. B. C. London 1954.

[8] *E. Herzfeld:* Essay on Pahlavi. Paikuli. Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire. Berlin 1924. 52—73.

[9] Ld. pl. *H. H. Schaeder:* Iranische Beiträge I. Halle/Saale 1930. 94 sk.

[10] V. ö. különösen Pahlawīk und Pārsīk. 308 skk., 314 skk., Ein asiatischer Staat. I. 242 skk., Aramäisches aus Iran. 348.

[11] Ld. pl. *'rdšyr, BRY šh = Šāhpuhr, ḤZYTK, ṣygwn* stb. *Altheim I.* 10.

megmerevült formák, hanem a korabeli élő arameus nyelvhasználatból származnak.

Két felfogás áll tehát jelenleg is egymással szemben a durai párthus pergamen nyelvi értelmezésére vonatkozólag, s a kettő közötti különbség szorosan összefügg az egész pahlavīγ írásbeliség történeti fejlődésének megítélésével. Így voltaképpen e levél értelmezése három fontos kérdést vet fel: 1. Mikorra tehető a királyi feliratokból ismert pahlavīγ kialakulása, amelyben az arameus elemek már csak megmerevült ideogrammokként szerepelnek? 2. Egységes volt-e a pahlavīγ írásbeliség fejlődése, vagy pedig voltak a királyi feliratoktól eltérő pahlavīγ írásrendszerek? 3. Milyen mértékben befolyásolta az élő arameus nyelvhasználat a pahlavīγ írásbeliség fejlődésének menetét? Természetesen a durai párthus pergamen nyelvi anyaga túl kicsiny ahhoz, hogy e bonyolult kérdések végleges tisztázásához elégséges alapot szolgáltasson, azonban tanúvallomása még ebben az esetben is fontos lehet a további kutatások szempontjából.

A pergamen leletkörülményeiről aránylag keveset tudunk. Altheim csak annyit közöl róla, hogy lelőhelye a város főkapuja volt,[11] s ezt Welles egyik megjegyzése is megerősíti.[12] Keletkezési korának meghatározása szempontjából szilárd támpontot nyújt az a körülmény, hogy az a réteg, amelyből előkerült, a 230 utáni időbe helyezhető.[13] Így a leletkörülmények alapján a levél írását Dura-Európos fennállásának utolsó évtizedeire tehetjük. Igen fontos volna tudni, hogy ezen az időhatáron belül a város elfoglalása előtti vagy utáni időre kell-e inkább gondolnunk, azonban kézzelfogható támpontunk e kérdés eldöntésére egyelőre nincsen. Mindenesetre az a feltevés kevésbé jöhet számításba, hogy a római uralom alatti Durában a pahlavīγ-ot levelezésre használták. Így tehát egyelőre önmagában véve valószínűbbnek látszik, hogy a 12. sz. pergament már a város elfoglalása után, a perzsa megszállás évei alatt írták.

II

A pergamen szövege a következő:

1. sor *MN tʿrytwn ʿLʾ ršnw ḥwʿtwyʾ ŠʿLʾM W-ŠRRT ŚGY'*
ʿḤʾ[.]ŠRʿTʾ L-MR'Y
2. sor *ḲDʿMʾ ḥwʿtʾwy KTYT wspz[.]ʿnʾ[.] ŠLʿM YḤʾWʿHʾ[.]*
'wgwn šwgʿwn ḥʾwtwy B-NPŠH
3. sor *[..]ʿBʾHt ḲDʿMʾ wyk ḤWYt B-KRM' ḲʿRYʾ*
[.....kb. 14—17 betű.....] ʿḥwtʾwy

[ ] = kiegészítendő, ʿ ʾ = elhalványult vagy sérült betűk.

Megjegyzések az olvasáshoz:
1. sor: MN s's'n L [..]dšyr sygwn ŠWM W-šwgwn ŠRY' ° *ŠNT L-MWṬ* Altheim I, ... *ŠLM W-ŠRRT ŠGY' ḤʿWʾŠRT L-MR'Y* Henning,

[11] *Altheim: I.* 9.
[12] YCS 14 (1955) 143, 45. j.: «found in the ruined interior of the Main Gate». A végleges közzététel remélhetőleg majd részletesebb adatokat is fog tudni nyújtani a leletkörülményekről.
[13] *Altheim:* i. h.

MN s'kk[...] ᶜL [...]šyr ḤZYNY ŚYM W-ŠRRT ŚGY' Ḥ[W]ŠRT L-MR'Y Altheim II és III. Mint látható, még ha figyelmen kívül hagyjuk is Altheim feladott első olvasatát, a véleményeltérések akkor is igen jelentősek az 1. sor olvasása tekintetében. Ennek oka jórészt abban rejlik, hogy a sor első fele meglehetősen elmosódott, a pergamen a második szónál beszakadt, s ezen kívül az olvasást még az is megnehezíti, hogy a fényképen a pergamen háttere fekete, s így sokszor nem állapítható meg biztosan, hogy íróanyagfoltot látunk-e, vagy pedig lyukas a pergamen, és a fekete háttér áll szemünk előtt. Az írás jellegére vonatkozólag egyébként általánosságban azt jegyezhetjük meg, hogy igen közel áll a durai ostrakonokéhoz.

Az első szó olvasata világos, a szóvégi *-N* elnyújtása balfelé a durai ostrakonokon is jól megfigyelhető, s bizonyos mértékben mutatkozik már az avromāni pergamenen is.

A második szó olvasását rendkívül megnehezíti az a körülmény, hogy a pergamen szélének behasadása éppen ezen húzódik végig, s a betűk alakja részben e miatt, részben elmosódottságuk miatt nem állapítható meg biztosan. Így a javasolt *tryt'wn'* olvasat csupán kísérlet egy elfogadható névalak rekonstruálására. Altheim eredetileg *s's'n*-t, majd később *s'kk . . .*-ot olvasott. Az első olvasat tárgyi szempontból igen jó lenne, mert úgy látszik, hogy a Sāsān név ebben a korban, az első Szaszanidák alatt igen népszerűvé vált. Csak Šāhpuhr KZ feliratán 7 Sāsān szerepel, köztük egy eunuch is, aki levélíróként a durai pergamen esetében is számításba jöhetne. Ezzel szemben Altheim második olvasatával tárgyi szempontból egyáltalán nem tudunk mit kezdeni. A legfőbb baj azonban az, hogy egyik olvasatot sem igen lehet az írásképpel összeegyeztetni. A szó első betűjénél *s* vagy *t* olvasatra gondolhatunk. E két betű ugyanis némileg hasonlít egymáshoz, bár a pergamenen az összes többi szavakban világosan megkülönböztethetők. A levél írója az *s*-t két jobbfelé dűlő, kissé ívelt és alul fokozatosan elvékonyodó vonással írta, amelyeket felül egy harmadik, vízszintes vonással összekötött (l. 2. sorban *wsp-*). A *t* írása ezzel szemben csupán két jobbfelé dűlő vonással történt, amelyek közül a jobboldali több esetben erősebben ívelt, s így felül a két vonás összeér (l. 3. sor *ḤWYt*), míg más esetekben mindkét szár egyformán ívelt, s ekkor felül nem érnek össze (l. 2. sor végén *ḥwtwy*, a sor elején pedig *KTYT* első *T*-jét). A szóbanforgó név első és harmadik, ill. negyedik (attól függően, hogy a közbeeső írásjelet hogyan olvassuk) betűje első pillantásra *s*-nek látszik. Bizonytalanságot okoz azonban egyrészt az, hogy a betűk körvonala kissé elmosódott, másrészt pedig, hogy a levélíró a címzést nagyobb betűkkel írta, s ez a betűk formáját némileg megváltoztatta. Így nem dönthető el világosan, hogy az első betű két szárát fenn egy harmadik vonás vagy egyszerűen a jobboldali szár erős hajlása kapcsolja-e össze. A harmadik, ill. negyedik betűnél viszont a baloldali szár annyira elmosódott és a pergamen szakadása következtében olyan hiányos is, hogy a két szár kapcsolatának miként je felül szintén nem világos. Így e két betűt *s*-nek is, *t*-nek is olvashatjuk. Nem teljesen kizárt végül Altheim második olvasata sem. Ha ugyanis a második *t/s* halvány baloldali szárát a tőle balra eső írásmaradványhoz számítjuk, akkor valóban *kk* olvasatra gondolhatunk. Ami a két *t* közötti, Altheimtől '-nak olvasott írásjelet illeti, nagyítóval megvizsgálva megállapítjuk, hogy két párhuzamos szárból áll, amelyek közül a jobboldalinak a feje olyanformán megvastagszik, mint az az 1. sorban *L-MR'Y R*-jénél megfigyelhető, de a baloldali szárral sehol nem ér össze. Így ' semmiesetre sem

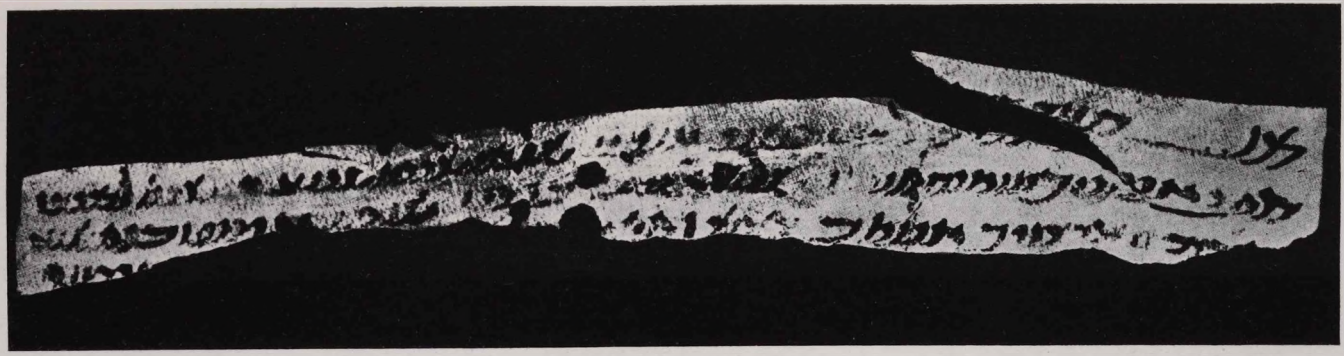

A durai párthus pergamen. Altheim után

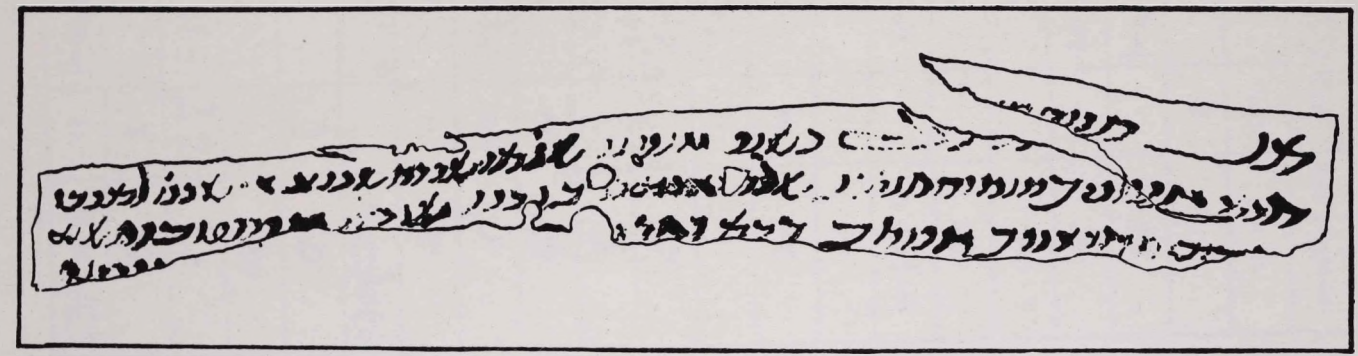

A durai párthus pergamen autográfiája

	Nisa I-66	Awroman	Kasba-i Zardušt	Dura ostrakon		Dura pergamen
				No. 1-2	No 4	No. 12
ʾ						
B						
G						
D						
H						
W						
Z						
Ḥ						
Y						
K						
L						
M						
N						
S						
ʿ						
P						
Q						
R						
Š						
T						

Összehasonlító írástáblázat

lehet, hanem valószínűleg *d/r*-rel és *y/z*-vel van dolgunk. A következő betű esetében a *t/s* olvasat látszik legkézenfekvőbbnek. Ha ugyanis a pergamen beszakadását képzeletben összeillesztjük, akkor a *t* baloldali szára nem a tőle balra eső írásjelmaradványhoz, hanem a tőle jobbra eső szár balra hajló felső részéhez illeszkedik. Ezek után a szakadás alatt látható betűmaradványokból ítélve még két betű következett. Az utolsóelőttinek a maradványa a szakadás fölött is megfigyelhető, *y* vagy *w* lehetett. Az utolsó betűnek alul balra hosszan elnyúló szára volt, s ez leginkább szóvégi *n*-re mutat, annál is inkább, mivel a szakadás felett komolyabb írásnyom e szár irányában nem látszik, tehát felül is csak egyszerű vonalban végződhetett. E sokféle lehetőség különböző kombinációiból a *trytwn* olvasat látszik a legelfogadhatóbbnak, legfeljebb még a *srytwd* olvasatra gondolhatnánk, azonban a szóvégi *d* olvasatot nemigen lehet alátámasztani.

A harmadik szóból világosan csak egy *L* felső szára s egy ettől balra húzódó vízszintes vonalnyom látszik, amelynek baloldali vége mintha kissé felkunkorodnék. Altheim második olvasata erre a helyre két betűt tart kiegészítendőnek. Valószínűbb azonban, hogy itt a levél címzésében a küldő neve előtt álló *MN*-nek megfelelő, a címzett neve előtt álló ^{c}L praepositionak ugyanolyan nagyalakú, elnyújtott írásával van dolgunk, mint amilyet az *MN*-nel kapcsolatban is megfigyelhetünk. Ha ugyanis alaposan megvizsgáljuk a pergamen fényképét, akkor az *L* szárától jobbra még egy halvány betűnyomot láthatunk, amelyet leginkább *d/r/*^{c}-nak értelmezhetünk. Ennek alsó része mintha hosszú szárban folytatódnék bal felé, és az előbb említett felkunkorodó szárrészbe kapcsolódnék. Ebben az esetben az erősebb vízszintes vonalnyom a felkunkorodó szárrész felső végének lehet a folytatása, s ez kapcsolódhatott azután az *L* betű szárához is. Ilyen módon a következő írásképet rekonstruálhatjuk : 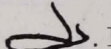 . Ez pontosan egyezik az ^{c}Lszónak a királyi feliratokon, így Šāhpuhr KZ feliratán gyakran előforduló írásmódjával : . A különbség a két íráskép között csak az, hogy az ^{c}L ligatura bal szárrésze ugyanolyan cikornyásan el van nyújtva, mint a *MN* szó *N*-jének alsó szára. Az ^{c}L szónak hasonló nagyalakú, kiemelt írásával pārsīγ feliratokon is gyakran találkozunk. Jól megfigyelhető ez a jelenség többek között pl. a durai zsinagóga 9. sz. feliratán (4. sor vége).

A következő szónál Altheim első olvasata *Jdšyr*, a második pedig *[.]šyr* volt. Az első olvasat *d*-je helyes megfigyelésen alapult : a látható halvány betűnyom leginkább valóban *d/r*-nek értelmezhető. Az ezután következő betű világosan *š*. A szó utolsó két betűje kétségtelenül olvasható *yr*-nek, azonban több más lehetőség mellett teljes joggal gondolhatunk *nw*-re is. Általában meg kell jegyeznünk, hogy a pergamenen — eltérőleg a durai ostrakonoktól — az *y/z/n* és a *w/r/g* írásjelei sokszor nem különböztethetők meg egymástól. Az így adódó különböző olvasási lehetőségek *(ršnw, dšnw,ršyr, dšzr* stb.) közül tárgyi szempontból *ršnw* látszik legkézenfekvőbbnek.

Ezután egy erősen elhalványult szóalak következik, amelyet Altheim először *ṣygwn*-nak, majd *HZYNY*-nek olvasott. Az első betűvel kapcsolatban kétségtelenül a másodszor javasolt *ḥ* olvasat a helyes, mert a *ṣ* esetében a betű baloldali szárának hosszabbnak kellene lennie. A második betű erősen elhalványult, s mivel alakjának egy része el is tűnhetett, a látható íróanyagnyomok többféle értelmezése lehetséges : *y/w/z/n/r/g*-re egyaránt gondol-

hatunk. A következő betűn fordul meg a szó helyes olvasata. Altheim ezt *g*-nek, majd *y*-nek olvasta, tehát egyszárú betűnek értelmezte. Azonban kétségtelenül kétszárú betűvel van dolgunk. A világosan látható betűszártól balra ugyanis még egy jól megfigyelhető betűszárnyom vehető ki, amelynek felső jobboldali széle éppen érinti a jobbra eső épen maradt betűszárt. Így nyilvánvalóan két párhuzamos ívelő vonással írt *t*-vel van dolgunk, akárcsak a 2. sor végén az említett *ḥwtwy* szóban. A *t* után még két egyszárú betű nyoma látható. Ezeknek többféle olvasata lehetséges, a javasolt *wy* mellett Altheim *wn* és *ny* olvasatai is kétségtelenül számításba jöhetnek. Az egész szó írásképe mindenesetre messzemenően egyezik a pergamen második sorában kétszer is előforduló *ḥwtwy* szóéval, úgyhogy a biztosnak látszó *ḥ.t.* . alapján legkézenfekvőbb *ḥwtwy*-t olvasnunk.

A sor hátralevő részében a következő szó olvasata szintén kérdéses. Altheim *ŠWM*, ill. *ŠYM* olvasatának az az alapja, hogy a Henningtől *L*-nek olvasott betű szára a mellette álló betűk felső részének magasságában megszakad, s igaz ugyan, hogy kis hézag után tovább folytatódik felfelé, azonban ez a rész egybeolvad a fénykép fekete hátterével, úgyhogy nem lehet eldönteni, valóban betűnyommal vagy pedig csak a pergamen szélének beszakadásával van-e dolgunk. Mindenesetre a betűszárnak az íróanyag eltűnése miatt bekövetkezett hasonló megszakadását megfigyelhetjük a *Ḥ[.]ŠRT* szó *T*-jénél is. Így Henning *ŠLM* olvasatát is feltétlenül lehetségesnek kell tartanunk.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a *ŠGY'* = *ŚGY'* alakokban mutatkozó különbség csupán átírási, nem pedig olvasási kérdés. Mint közismert, a pahlavīγ-ban nem volt külön diakritikus jel az *š* és *ś* megkülönböztetésére, s így az ideogrammként használt arameus *śgy'* 'nagy, sok ; nagyon' szó *ś* hangját csak ugyanazzal a jellel lehetett írni, mint a párthus *ḥštrp* szó *š*-jét. Felmerülhet már most az a kérdés, hogy ilyen esetekben milyen átírási elvet kell követni : tartsuk meg a pahlavīγ és pārsīγ helyesírást, vagy pedig adjuk mindig a helyes arameus alakokat. Mindkét felfogásnak megvannak a maga hívei. Sprengling,[14] Schaeder,[15] Henning[16] *ŠGY'*-t írnak át, Altheim viszont élesen szembehelyezkedik ezzel, *ŚGY'*-t ír át, s a *ŠGY'* átírást egyenesen az arameus alak nemismerésének bélyegzi.[17] Nem hinnénk, hogy ezt az arameus olyan kiváló ismerőjéről, mint pl. Schaeder, távolról is feltehetnénk. A helyzet inkább az, hogy mindkét eljárás mellett szólnak bizonyos érvek. A helyes arameus alakok helyreállítása mellett felhozhatjuk, hogy a többi esetekben is, amikor egyes betűk az írásban összeestek (vö. pl. pahlavīγ *d*/*r*/^{c} vagy pārsīγ *w*/*r*/^{c}), a lehetséges hangértékek közül az átírásban azokat választjuk ki, amelyek megfelelnek az eredeti arameus alaknak (pl. ^{c}*BYDWN*-t írunk át, nem pedig *WBYDWN*-t vagy *RBYDWN*-t). Ez ellen az eljárás ellen szól viszont az, hogy más esetekben pedig, amikor a pahlavīγ és pārsīγ helyesírásban a hagyományozás során az eredeti arameus alakoktól eltértek, és sokszor felcserélték az ' és ^{c}, *h* és *ḥ*, ' és *h*, *ḳ* és *k* stb. betűket, megtartjuk az ilyen alakokat (^{c}*L*-t, ^{c}*ZLWN*-t, *NTLWN*-t írunk át, nem pedig *'L*-t, *'ZLWN*-t, *NṬRWN*-t stb.). Nyilvánvaló, hogy mindez szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy azok az írnokok, akik a ránkmaradt pahlavīγ és

[14] AJSL 57 (1940) 373 és Third Century Iran. Sapor and Kartir. Chicago 1953. 8
[15] ZDMG 96 (1942) 3.
[16] Gnomon 26 (1954) 477 sk.
[17] *Altheim II.* 6, *Altheim III.* 347.

pārsīγ szövegeket írták, mennyire voltak még tisztában az arameus ideogrammok eredeti alakjaival. Sok ideogrammnál kétségtelen, hogy a hagyományozás során az eredeti arameus alak ismerete elhalványodott, s ezért azokban az esetekben, amikor különböző betűk felcseréléséről van szó, helytelen lenne az eredeti arameus alakok helyreállítása, mert ezáltal meghamisítanánk a pahlavīγ és pārsīγ fejlődésének történeti képét. Némileg más a helyzet, amikor egyes betűk összeesésével állunk szemben. Bár lehetséges, hogy az írnokoknak ezekben az esetekben sem volt már világos képük a helyes arameus alakokról, mégsem volna célszerű az átírásban már eleve a helytelen alakokat alkalmazni. A *ŚGY'* ideogramm átírásának kérdése szemmelláthatólag az utóbbi esetek közé tartozik, s ezért talán helyesebb ennél is az eredeti arameus alakot helyreállítani.[18]

Az utolsóelőtti szó olvasásánál is vannak bizonyos nehézségek. Az első betűmaradvány kétségtelenül értelmezhető *Ḥ*-nak, azonban ebben az esetben feltűnő, hogy szélessége csak feleakkora, mint a pergamenen olvasható többi *ḥ* betűé. A *Ḥ*-nak olvasható betűmaradvány és a világosan kivehető *Š* között mintha egy *W* felső részének halvány körvonala látszanék. A szó utolsó betűje első pillantásra *T*-nek olvasható. Ha azonban arra gondolunk, hogy baloldali magasra felnyúló szára a jobboldali szár felső végének magasságában megszakad, s kb. 1 mm hézag után folytatódik csak felfelé, azaz a betűnek ezen a részén az íróanyag teljesen eltűnt, akkor felmerülhet az a lehetőség is, hogy ezen a ponton a betűnek más része is elhalványodott. Ezt figyelembe véve e betűt *m*-nek is olvashatjuk, és feltehetjük, hogy vízszintes szárának baloldalt kiálló kis része teljesen elhalványodott. Ebben az esetben olyan keskenyen írt *m*-mel van dolgunk, mint amilyen a durai 1. sz. ostrakon 4. sorának végén a *mtrs'n* névben is látható. Végeredményben tehát ennél a szónál a Henning javasolta *Ḥ[.]ŠRT* olvasat mellett számolhatunk esetleg *Ḥ[.]ŠRm* olvasattal is.

2. sor :

KDM ḫwtwy kwyytws py[..]s W-ŠNT [XX] BYNH W-BYN XXI W-ŠNTY 'rgpṭ BRY šḥ Altheim I. *KDM ḫwtwy KTYT wspz⌜mny⌝ ŠL⌜M⌝ ⌜Ḥ⌝WY⌜H⌝ 'wgwn šwgwn ḫwtwy B-ṄPŠH* Henning, *ḲDM ḫwtwy KYNYT wspz[mny] ŠLM YḪWY HW 'wgwn šwgwn ḫwtwy B-NPŠH* Altheim II és III. Altheim első olvasatában lényegében helyes volt a sor elején *(ḲDM ḫwtwy KWYYT wspy[..)* és végén *(BRYŠH)* a betűk azonosítása. Kis helyesbítéssel itt könnyen el lehetett jutni a helyes olvasatokhoz. A sor nehezen olvasható középső részénél azonban Henning javaslata és Altheim újabb hozzászólásai után is maradtak még problémák.

Az első szónál csak az *M* középső része mosódott el. A *D* alsó szára első pillantásra úgy látszik, mintha hosszan elnyúlna bal felé egészen a *ḫwtwy* szó *w*-jéig. Ez az aláhúzáshoz hasonló hosszú vízszintes vonal azonban valószínűleg csak a pergamen behasadásának az eredménye, amennyiben itt a pergamen két darabja között kis hézag van, s ezen a fekete háttér tűnik fekete vonalként szemünkbe. Igen érdekes a *ḫwtwy* szóban a *wy* ligatura.

[18] Mindenesetre ennek az elvnek az alkalmazásánál is célszerű bizonyos mértéket tartani. Kérdéses pl., hogy helyes-e a pārsīγ átírásánál a *MDM* szó eredeti *ḲDM* alakját helyreállítani, mint *Altheim I.* 24 teszi. Úgyanígy aligha volna célszerű *ṔWN* helyett *pt*-ot vagy *HT* helyett *HYN*-t írni át.

A harmadik szónál az első és az utolsó betű olvasása tekintetében nem lehet semmi kétség, a középső betűk azonban többféleképpen olvashatók. Így mind a *KTYT*, mind pedig a *KYNYT* (sőt még jónéhány más) olvasat is egyformán lehetséges.

A következő szóból az első négy betű: *wspz* világosan látható (a *w* és *z* persze elméletileg többféleképpen is értelmezhető). Ezután egy *m* jobb felső szögletének és baloldali felső szárnyúlványának halvány nyoma figyelhető meg, majd egy függőleges betűszár felső része látható világosan, amelyet *y*/*z*/*n*-nek olvashatunk. E betűmaradvány és a következő szó között még egy egyszárú betű részére van hely.

A sor most következő szakasza több helyen sérült és erősen elhalványult. A nehézségek a *ŠLM* szó *M* betűjénél kezdődnek. Ennél a pergamen lyukas, és a lyuk következtében eltűnt az *M* baloldali része, míg jobboldali része világosan látható. A lyuk bal szélén két kis írásmaradványt figyelhetünk meg, amelyek az *M*-hez nem tartozhatnak, mert akkor jóval távolabb kellene egymástól lenniük. Így ez a két írásmaradvány csak egy egyszárú, rövid, kissé jobbra ívelő betűhöz, a legnagyobb valószínűség szerint egy *Y*-hez tartozhatott. Ettől balra egy vastag ferde vonal látható, ez azonban valószínűleg szintén csak egy lyuk a pergamenben, amely körül egy *Ḥ* halvány körvonalai figyelhetők meg. Tovább balra egy egyszárú betű (*W* stb.) vehető ki eléggé világosan, majd ezután ismét egy betűszár látható, amely felül kis vízszintes nyúlvánnyal egy hurok alakú betűmaradványhoz kapcsolódik. Aligha lehet kétséges, hogy itt egy *H*-val van dolgunk, amelynek felső szárrészei kissé elhalványultak. A *H*-tól balra még egy kétszárú betű halvány nyomai látszanak. Alul a két szár egyenes, vízszintes vonalban fut össze, ez leginkább *t*-re mutat. Így e nehezen kibetűzhető jelcsoport legvalószínűbb olvasatának a *YḤWHt* alakot kell tartanunk.

A hátralevő szavak olvasata biztosnak tekinthető, bár egy-két betű elhalványult vagy megsérült. Igen figyelemre méltó a *ḥwtwy* szóban látható *twy* ligatura.

3. sor:

K̲DYM ° *'YTYK ḤZYTK K'M NKM[. . . . .]C II X* Altheim I, *. . .]T̲ ZY 'YTYK ḤZYT̲K K'M[. . .* Altheim II és III. Mint látható, a 3. sor olvasására vonatkozólag Altheim lényegében véve fenntartotta első kísérletének felfogását, legfeljebb egy-két ponton tartózkodóbb álláspontra helyezkedett. Így fentebb javasolt olvasatunk sokkal nagyobb mértékben tér el az övétől, mint az 1. és 2. sor esetében.

Az első szó elejéről kb. 2 betű hiányzik. Ha a fénykép fekete háttere nem csal meg ezúttal, és a 2. sor *D* betűje alatt látható kis szögletes beugrás a pergamen szélén valóban írásnyom, akkor a szó második betűjének felső része *Ḥ*-hoz vagy *K̲*-hoz hasonló lehetett, legalábbis e kis írásnyom az említett betűk bal felső sarkára emlékeztet. A szó harmadik betűjéből hosszú felső vízszintes szárrésze maradt csak fenn, de ennek alapján is kétségtelenül megállapítható, hogy *B* volt. Ezután egy jól látható *H* következik, csak baloldali hurokrészének a bal széle halványult el szinte teljesen. A *H*-t egy kétszárú betű halvány nyoma követi. Mivel ennek éppen felső része mosódott el jobban, *t*-vel, *s*-szel és *p*-vel egyformán számolhatunk.

A második szó világosan *K̲DM*-nak olvasható, jó összehasonlítási alapot nyújt ehhez a 2. sor elején álló *KDM* szó. Az *M* jobboldali része e

szónál a 3. sorban is elhalványult. Sokkal kérdésesebb a következő írásjelek értelmezése. A *KDM* szó után ugyanis két függőleges betűszár látható, s ezeket tekinthetjük egy betűnek, de két betűnek is. Ha egy betűt látunk a két betűszárban, akkor csak olyan *t*-re gondolhatunk, amelynek két szára — akárcsak a 2. sor vége felé álló *ḥwtwy* szóban — nem ér fenn össze. Ha két betűnek tekintjük ezeket az írásjeleket, akkor elsősorban *wy* vagy *yw*, illetőleg az ezekhez hasonló betűk jöhetnek számításba. Mivel a két betűszárnak éppen az alsó része halványodott el, nem lehetetlen az sem, hogy alul egymásba íveltek, s olyan *wy* ligaturát alkottak, mint amilyet a 2. sor első felében álló *ḥwtwy* szóban láthatunk. A szó utolsó betűje kétségtelenül *k*. Megemlíthetjük még, hogy mivel a pergamenen az egyes szavakat nem választja el térköz egymástól, pusztán paleográfiai szempontból nem tagadható az a lehetőség sem, hogy valójában ezek a betűk a *ḲDM* szóval egy egységet alkotnak, azaz, hogy a két szót egybe kell olvasnunk. Az elválasztás problémája természetesen mindenütt fennáll pergamenünkön, s másutt sem annyira paleográfiai, mint inkább nyelvi és tárgyi érvek alapján oldható meg.

A következő szó olvasása világos, elméletileg persze *ḤWYt* helyett *ḤZYt* olvasat is lehetséges. Az Altheimtől e szóhoz vont következő betű semmi esetre sem *K*, hanem *B*, mint erről a *B-NPŠH* kifejezés *B*-jével való összehasonlítás alapján könnyen meggyőződhetünk. Az ezután látható betűcsoportot Altheim lényegében helyesen olvasta. Az első és harmadik betű kétségtelenül *K*.*M*, a kettő közötti pedig ' vagy *R* lehet. Nagyítóval megvizsgálva a betűnyomokat, azt a benyomást nyerhetjük, hogy inkább *R*-rel van dolgunk, mert a betű felső részén nincs meg az '-ra jellemző jobb oldalt felfelé nyúló szárrész. Az *R* mellett természetesen még *D*-re is gondolhatunk. A következő betűt Altheim *N*-nek olvasta, azonban *N* semmi esetre sem lehet, mert a függőleges betűszárból valamivel a felső vége alatt bal felé elhalványult oldalszár nyúlik ki. Így ezt a betűt leginkább még '-nak olvashatjuk.

Helyes volt viszont ismét a következő betű olvasata Altheimnél. Ez ugyanis kétségtelenül *K*. Nehezebb az ezt követő betűnyomok azonosítása. Altheim a látható három írásmaradványt *M*-nek olvasta, ennek ellene szól azonban az, hogy a baloldalt megfigyelhető betűnyom túlságosan alacsonyan helyezkedik el ahhoz, hogy az *M* vízszintes szárának baloldali vége lehessen. Így e helyett valószínűbb arra gondolnunk, hogy a közvetlenül a *K* mellett látható két írásnyom eredetileg összetartozott, és egy *R*/*D* vastag felső részét alkotta (vö. az 1. sorban *W-ŠRRT R*-jeivel). Az ettől balra látható betűnyom pedig egy *Y* vagy más hozzá hasonló betű maradványa lehet.

A 3. sorban ezután hosszabb hézag van, amely a 2. sor alapján számítva kb. 14—17 betűt foglalhatott magában. A pergamen többi részének leszakadása következtében e betűkre vonatkozólag semmi támpontunk nincs, csupán a 2. sor *'wgwn* szavának *'w* betűi alatt látható a pergamen szélén egy vízszintes betűszár benyomását keltő írásnyom. Ha a fénykép nem téveszti meg szemünket, s itt tényleg betűmaradvánnyal van dolgunk, akkor ez talán egy *b* felső része lehetett.

A sor végén ismét látható néhány betűmaradvány, ezeknek értelmezése azonban meglehetősen bizonytalan, mert néhánynak csupán felső része maradt meg. Az egész megmaradt íráskép a *ḥwtwy* szóra emlékeztet. Az első betűmaradvány egy *ḥ* vagy esetleg *s* bal felső sarkának tekinthető. Ettől balra egy *w* felső része látszik. A következő két írásnyom egy *t* felső része

lehet. A szó végén egy ligatura áll, amelynek jobb szára kissé elhalványult, felső része eredetileg talán szélesebb volt, és mintha bal felé hajolt volna. A ligatura balodali szárán javítás nyomai látszanak. Mintha az írnok a betűszárat bal felé ívelve húzta volna fel, s ezt azután jobb felé hajló vonással javította volna. Ez a betűkép javított formájában a 2. sor első felében álló *ḥwtwy* szó *wy* ligaturájával vethető leginkább össze. Így egészben véve a 3. sor utolsó szavának *ḥwtwy* olvasása látszik a legvalószínűbbnek.

III

Nyelvi magyarázatok :

1. sor :

A címzés : *MN trytwn ᶜLršnw ḥwtwy = až Hrēδōn ō Rasn χvaδāv* főleg formai szempontból érdekes. Altheim, amikor első megfejtési kísérlete alkalmával még azt hitte, hogy a címzés csak a levélíró és a címzett puszta nevét foglalja megában, úgy gondolta, hogy a levélíró a magasabb állású személy, mert annak a neve áll elől a címzésben. Elgondolását több érdekes adattal támasztotta alá. Ḥamza Iṣfahānī azt mondja Ktesiphon arsakidakori uralkodóiról, hogy leveleiket saját nevükkel kezdték. Masᶜūdī Kína és India királyairól és Tibet *ḫāḳān*-járól közli, hogy I. Xusrōnak írt leveleiket saját nevükkel és címükkel nyitották meg. Ennek megfelelően viszont az alattvalók az uralkodókhoz vagy általában az alacsonyabb társadalmi helyzetben levők a magasabban állókhoz írt leveleik címzésében a címzett nevét tették előre. Így címezték leveleiket Usrūšana uralkodójához, az *afšīn*-hoz alattvalói még a IX. század közepén, de hasonló címzésformát találunk a régi szogd levelekben is.[19]

Most a durai párthus levél címzésének fentebb javasolt és részletesen indokolt olvasatából azonban világossá vált, hogy ebben az esetben éppen fordítva áll a dolog. A címzett a magasabb rangú, neve viszont a címzésben a második helyre került, míg a puszta névvel szereplő levélíró az első helyet foglalja el. Így felmerül az a kérdés, hogy e levél címzésformája hogyan illeszkedik bele a közép-perzsa vagy általában közép-iráni írásbeliség fejlődésének keretébe. Mivel a pahlavīγ és pārsīγ írásbeliség gyökerei kétségtelenül a birodalmi arameus kancelláriai gyakorlatig nyúlnak vissza, célszerű, ha vizsgálatunkban az arameusból indulunk ki.

Az egyiptomi arameus papiruszlevelek azt bizonyítják, hogy az a címzésforma, amelyet Altheim a későszaszanida korra vonatkozólag több adattal is igazolt, alapjában véve még az óperzsa korra megy vissza. Az előkelő személyhez alattvalóitól intézett levél címzésformulájára elég a híres Bagavahya-levelet idéznünk : *'l mr'n bgwhy pḥt yhwd ᶜbdyḳ ydnyh w-knwth khny' zy b-yb byrt'* «Urunknak, Bagavahyanak, Yᵉhûδ helytartójának, szolgáid Yeδōnyāh és társai, a Yeβ erődjében levő papok».[20] Ebben a címzésformulában a címzett Bagōhi foglalja el az első helyet, s fel van tüntetve méltósága is, csak ezután következik a levélírók megnevezése, azonban a *mn* praepositio nélkül.

[19] *Altheim I.* 10.

[2] *E. Sachau:* Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militär-Kolonie zu Elephantine. Leipzig 1911. 1. pap. l.; *A. Cowley:* Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C. Oxford 1923.) No. 31, 1.

Közelebb áll formai szempontból a durai levélhez egy másik egyiptomi arameus levél címzése: *mn 'ršm cl whprcmhy* «Aršāmtól Waḥiprēcmāḥēnak».[21]

Ennek az utóbbi formulának a megítéléséhez előre kell bocsátanunk, hogy Aršām a magasabb rangú személy, Egyiptom perzsa helytartója, aki alantosának, Waḥiprēcmāḥēnak ír, ill. küld rendelkezést. Érdekes, hogy a címzésben sem Aršāmnak, sem Waḥiprēcmāḥēnak a címe nem szerepel, úgyhogy Aršām magasabb rangja csak abban tükröződik, hogy neve a címzésformulában az első helyet foglalja el. Ezekből a példákból úgy látszik, hogy az achaimenida korban a birodalmi arameus levélstílusban az volt a gyakorlat, hogy a címzésben a magasabb rangú személy neve került első helyre, akár a levélíró, akár a címzett volt is az illető. A címek felsorolása valószínűleg a levelek jellegétől függött. Az idézett két példa alapján arra lehet következtetni, hogy amennyiben a levélíró volt az alacsonyabb rangú fél, akkor a címzett rangjának és méltóságának feltüntetése a címzésben kötelező volt, míg ha a levélíró volt a magasabb rangú, akkor a címzésben mind a saját, mind a címzett méltóságának megnevezését elhagyhatta.

A birodalmi arameus kancelláriának ezek a hagyományai szívósan továbbéltek a párthus, perzsa és szogd írásbeliségben. A párthusra vonatkozólag ugyan a durai pergamenen kívül csak Hamza Iṣfahānī előbb ismertetett adata nyújt bizonyos támpontot, ez azonban összhangban van az egyiptomi arameus gyakorlattal. Lényegesen több adatunk van a szaszanidakori perzsa levelek címzésformáira. Itt mindenek előtt II. Šāhpuhr Ammianusnál (XVII, 5, 3) közölt levelének címzésformuláját kell megemlítenünk: *Rex regum Sapor, particeps siderum, frater Solis ac Lunae, Constantio Caesari fratri meo salutem plurimam dico.* Ha Ammianus talán nem szószerinti hűséggel adja is vissza a levél eredeti szövegét, tanúbizonysága általánosságban mégis felhasználható, hiszen a perzsa viszonyokat meglehetősen jól ismerte.[22] Ebben a címzésben a levélírónak, a magát természetesen mindenek felett állónak tartó Šāhpuhrnak a neve áll elől, s utána következik csak a címzett Constantiusé. Megerősíti Ammianus tanúbizonyságát Menandros is, aki szintén közli I. Xusrōnak egy Iustinianoshoz írt levelét. A címzés itt a következő: (Men. Exc. d. 1. R. 3, ed. C. De Boor, p. 176) *Θεῖος, ἀγαθός, εἰρηνοπάτριος, ἀρχαῖος Χοσρόης, βασιλεὺς βασιλέων, εὐτυχής, εὐσεβής, ἀγαθοποιός, ᾧτινι οἱ θεοὶ μεγάλην τύχην καὶ μεγάλην βασιλείαν δεδώκασι, γίγας γιγάντων, ὃς ἐκ θεῶν χαρακτηρίζεται, Ἰουστινιανῷ Καίσαρι, ἀδελφῷ ἡμετέρῳ.* Hogy Menandros itt szószerinti hűségre törekepett, azt jól mutatja a címzést követő megjegyzése: *ἡ μὲν οὖν προγραφὴ οὕτω πη ἐδήλου, ἀτὰρ ἡ δύναμις τῶν λεχθέντων τοιάδε ὑπῆρχεν*, amelyben a *προγραφή* nagyjából szószerinti tolmácsolását szembeállítja a levél többi tartalma lényegének összefoglalásával. Rendkívül érdekes volna Xusrō e címzésben foglalt titulaturájának részletekbe menő vizsgálata, ez azonban messze vezetne témánktól. Elég itt arra utalnunk, hogy a címzés görög fordításának kifejezései csaknem mind perzsa címeket adnak vissza.[23] Így a címzésformulát ebben az eset-

[21] Uo. 8. pap. l.

[22] Így a levél címzésformulája még akkor is helyesen tükrözheti a korabeli perzsa gyakorlatot, ha Ammianus Šāhpuhr leveléről csak egy hivatalos római közleményből szerzett tudomást, mint ezt Thompson gondolja (*E. A. Thompson:* Ammianus Marcellinus. Cambridge 1947. 36.)

[23] Már *E. Benveniste* felismerte, hogy a *γίγας* szó az iráni *kavi* fordítása (MO 26 [1932] 214, 3. j.), *O. Szemerényi* pedig (*Fr. Altheim*nél: Geschichte der lateinischen

ben feltétlenül hitelesnek tarthatjuk, s újabb példáját láthatjuk benne annak, hogy a magasabb rangú levélíró saját nevével és címeinek felsorolásával kezdi a levél címzését. Persze feltűnő, hogy az Aršām levél fentebb idézett címzésformulájával szemben itt a levélíró teljes titulatúráját is megadja. Azonban a két eset nyilván lényeges mozzanatokban különbözik egymástól. Aršām levele egyszerű utasítás alantosának, Xusrōé pedig voltaképpen diplomáciai jegyzék az akkori világ másik nagy hatalmának uralkodójához. Igen érdekes ebből a szempontból a levelezésben használt üdvözlőformulák gazdag mintagyűjteményét tartalmazó középperzsa Nāmaknipēsišnīh tanúbizonysága. Bár ez a címzés kérdését tulajdonképpen nem tárgyalja, mégis közöl egy olyan példát is, amelyben a címzés és az üdvözlő formula lényegében egybeesik: *hač vahmān *paδ vahmān drūδ i vas* «N-től N-nek sok üdvözlet», majd később megjegyzi *čē nāmay paδ ōštāβ* «ha a levél sietségben (írt)»[24] Ebből kiderül, hogy voltak olyan esetek, így ha a levél sietve íródott, amikor a sok körülményes címzési és üdvözlési formulától eltekintettek.

A Šāhpuhr- és Xusrō-levelek címzésformulájának az ellenpróbáját nyújtják az Egyiptom perzsa megszállásának idejéből származó középperzsa papyrus-levelek. Az ezek között legépebben fennmaradt két darab címzésében a címzett neve áll elől: *[ᶜ]L ḫwt'dy yzdkrty* és *ᶜL ḫwt'y plḫwtlkrty yzdkrty*.[25] Mint a levelek tartalmi összefüggéséből megállapítható, ezekben az esetekben a címzett a magasabb rangú személy, tehát a címzésformulában itt is a rang szerinti sorrend érvényesült.

A szogd írásbeliségben hasonlóképpen érvényesülnek a birodalmi arameus kancelláriai hagyományok. A magasabb rangú címzettnek szóló levél címzésformulájára jó példát nyújtanak az ún. «régi szogd levelek», amelyek a IV. századból származnak. Ezeknek a címzésében is többnyire a magasabb rangú címzett kerül első helyre. Így pl. az egyik levél címzésformulája a következő: *ᶜR βyw xwt'w nyw'βyrtw uwδrzmk pyšt MN xypδ βntk zy'nkyn* «Az isten-úrnak, *nyw'βyrtw ywδrzmk*-nak íratott szolgájától, *zy'nkyn*-tól».[26] Más esetekben a címzett és a levélíró neve és címei közé az üdvözlő formula ékelődik.[27] A «régi szogd levelekkel» szemben, amelyekben véletlen folytán minden esetben a címzett a magasabb rangú fél, a Mug hegyen talált szogd levéltár anyagában, Dēvāštīč szogd királynak a VIII. századból származó levelezésében vannak példák olyan címzésformulákra is, amelyekben a levélíró a magasabb rangú személy. Ezekben a címzésformula a következő: (1) *MN sywδyk MLK' sm'rknδč* (2) *MR'Y δyw'štyč 't prm'nδ'r* (3) *'wttw*

Sprache. Frankfurt/Main 1951. 83) az egész *γίγας γιγάντων* kifejezést egy iráni **kīv kāvīn* visszaadásának tartja.

[24] Ld. *R. C. Zaehner:* BSOS 9 (1937—39) 95. A címzésformulában tkp. *MN — BR'* áll; *Zaehner* a *BR'* szót *PWN*-ra javítja, azonban úgy fordítja mintha *BRH* volna a szövegben. Ha a *PWN* coniecturát elfogadjuk, akkor valószínű, hogy itt e praepositio dativusi használatával van dolgunk.

[25] Ld. *O. Hansen:* Die mittelpersischen Papyri der Papyrussammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. APAW phil.-hist. Kl. 1937. Nr. 9. Berlin 1938. 23 és 28. *Hansen* az idézett helyeken más olvasatot ad, amely azonban nem meggyőző. Nehezen hihető el az is, hogy a szóbanforgó levelek címzésformulájából a levélíró neve hiányoznék.

[26] *H. Reichelt:* Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museums. II. Heidelberg 1931. 28, IV. levél.

[27] *Reichelt:* id. m. 12, II. levél.

δrwth «A szogd királytól, Samārkanδ urától, Dēvāštīčtől *'wttw* framānδārnak üdvözlet»[28] vagy rövidebb formában: (1) *MN sγwδyk MLK' δyw'štyč* (2) *'t prm'nδ'r 'wttw δrwth* «A szogd királytól, Dēvāštīčtól *'wttw* framānδārnak üdvözlet».[29] Mint láthatjuk, a címzésformulában ezekben az esetekben is a rang szerinti sorrend érvényesült, s így került a levélíró neve az első helyre. Egyébként a címzés és az üdvözlő formula itt érdekes módon összeolvad; e hivatalos, «szolgálati» levelezésben nyilván a *nāmāγ paδ ōštāβ* stílusa uralkodott.

Mint ebből az áttekintésből megállapíthatjuk, az arameus és a belőle származó párthus, perzsa és szogd levélstílus egész történeti fejlődésében jól megfigyelhető az a törekvés, hogy a levelek címzésében a magasabb rangú fél neve kerüljön első helyre, akár a címzett, akár pedig a levélíró volt is az illető. Ezzel az általánosnak mondható gyakorlattal áll szemben a durai párthus levél címzésformulája, amelyben az alacsonyabb rangú félnek a neve került előre. Ez a jelenség — bármennyire kiütközik is az általános gyakorlatból — alapjában véve könnyen érthető. Az achaimenida kori birodalmi arameustól a későszogd és későszaszanida levelekig nyomon követhető levélcímzési gyakorlatban ugyanis volt bizonyos belső ellentmondás. Az az elv, hogy a címzésben mindig a magasabb rangú fél neve kerüljön előre, a címzett és a levélíró sorrendjének állandó ingadozásával járt együtt, ami a gyakorlatban sokszor nehézségeket okozhatott. A címzésformula formai és tartalmi elemeinek ebben az ellentmondásában és harcában könnyen előfordulhatott, hogy a magasabb rangú fél elsőbbségével szemben a formális levélíró—címzett sorrend került előtérbe. Így a durai párthus levél címzésformulája egyáltalán nem áll egyedül. A «régi szogd levelekben», amelyeket a durai pergamentől hozzávetőleg csak egy fél évszázad választ el, több példát is találunk arra, hogy a címzésben a levélíró neve kerül előre, bár kétségtelenül a címzett a magasabb rangú fél. Így van ez az I. sz. levél címzésformulájában: *MN δwxth mywn'yh ''z'tčh ᶜR p[ryw] m'th [č't'ysh]* «A nemes *mywn'yh* leánytól a kedves anyának, *č't[']ysh*-nak».[30] Ugyanebben a sorrendben ismétlődik a címzés e levél szövegében is. Hasonló képet mutat a III. sz. levél címzésformulája: *MN δwγδryh [š']ynh MN δ'yh ᶜR βγw xwt'w nnyδ't* «*š'ynh* leánytól, a szolganőtől a felséges úrnak, *nnyδ't*-nak».[31] Érdekes megfigyelni, hogy ennél a levélnél azután a címzésformula magában a szövegben már úgy ismétlődik, hogy a címzett kerül előre, sőt a levélíró neve teljesen el is marad. Viszont a VII. sz. levélnek a szövegében ismét a levélíró neve áll elöl a címzésformulában: *MN βnt[k]w [..]'k[.] ᶜR βγw xwt'w pr['yk* «*[..]'k[.]* szolgától a felséges úrnak, *pr['yk*-nak».[32] Ebben az összefüggésben válik érthetővé a durai párthus levél címzésformulája is, amelyben a rang szerinti elsőbbséggel szemben szintén a formális levélíró—címzett sorrend érvényesült.

[28] *A. A. Frejman:* VDI 39 (1952) 183. *Frejman* az *'t prm'nδ'r 'wttw* kifejezést 'načal'niku udelov (?)'-val fordítja, azonban a szövegösszefüggés a *prm'nδ'r* szó után egy tulajdonnevet követel.

[29] *Frejman:* id. m. 185.

[30] *Reichelt:* id. m. 8.

[31] *Reichelt:* id. m. 22. A *nnyδ't* név olvasatára ld. *W. B. Henning:* Sogdica. London 1940. 7. és *H. H. Schaeder:* ZDMG 96 (1942) 10, l. j.

[32] *Reichelt:* id. m. 41.

A *Hrēδōn* névre és *trytwn* írására vonatkozólag utalhatunk a 2. sz. durai párthus ostrakonon szereplő *trytwn* névvel kapcsolatban mondottakra.[33]

A *ẖwtwy* = *χvaδāv* szóval kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy e szó írásképe a pergamenen itt is és a többi helyen is ugyanaz, mint a feliratokon.[34] Ez azért fontos, mert azt mutatja, hogy ha számolhatunk is a párthusban már ebben a korban esetleg *χvaδāy* alakkal a *χvaδāv* mellett,[35] a pergamen írója mindenesetre ragaszkodott a feliratok hagyományos helyesírásához.

Az üdvözlő formulának az 1. sorba eső része: *ŠLM W-ŠRRT ŚGY' Ḥ[.]ŠRT L-MR'Y* a különböző olvasási lehetőségek következtében két ponton bizonytalan. Paleográfiai szempontból kérdéses elsősorban, hogy *ŚYM*-et vagy *ŠLM*-et kell-e olvasnunk. Mivel kétségtelennek látszik, hogy az üdvözlő formula a *ŚYM/ŠLM* szóval kezdődik, aligha lehet arra gondolnunk, hogy az első szó *ŚYM* 'parancsolj, rendelj' legyen. Ez teljesen párhuzam nélkül állna az ismert arameus és közép-perzsa üdvözlőformulák között, és nem volna semmi értelmi összefüggése az üdvözlőformula következő szavaival sem.[35a] Ugyanakkor a *ŠLM W-ŠRRT* stb. formula igen jól alátámasztható arameus párhuzamokkal. Így mind nyelvi, mind pedig stílustörténeti szempontból csak a *ŠLM* olvasat jöhet számításba.

A másik bizonytalan pont a *Ḥ[.]ŠRT* szónál adódott, amelynél az utolsó betűt *m*-nek is olvashatjuk. A jelentés szempontjából ez nem jelentene semmi különbséget. A *Ḥ[.]ŠRT* alak ugyanis, amelynek *Ḥ[W]ŠRT* kiegészítése az egész üdvözlő formula egyiptomi arameus párhuzama alapján kétségtelen, a *YŠR* ige haφ'eljének perf. egyes szám első személye. Ha *Ḥ[W]ŠRT* helyett *Ḥ[W]ŠRm*-et olvasunk, akkor ez nem lehetne más, mint egy ideogramm, amelyhez fonetikai kiegészítőként az egyes szám első személy párthus *-m* jele kapcsolódik. Ha azonban ez így volna, akkor az ideogrammnak nem *Ḥ[W]ŠR-*, hanem *Ḥ[W]ŠRW-* vagy *Ḥ[W]ŠRH-* alakban kellene jelentkeznie. Így ebben az esetben nyelvi szempontból csak a *Ḥ[W]ŠRT* olvasat látszik elfogadhatónak.

Az ilyen módon biztosnak tekinthető *ŠLM W-ŠRRT ŚGY' Ḥ[W]ŠRT L-MR'Y* üdvözlő formula teljes egészében arameus elemekből áll. Ez önmagában véve nem volna feltűnő, mert a pahlavīyban előfordul, hogy egy-egy mondat tisztán arameus ideogrammokból tevődik össze (vö. pl. Šāhpuhr KZ 16: *'YK MNW B'TR MNN YḤYH)*, azonban két olyan nyelvi jelenséget figyelhetünk meg itten, amely a pahlaviyban nehezen képzelhető el. Az egyik a *Ḥ[W]ŠRT* igealak. A pahlavīyban, amennyire a korai szaszanida királyi feliratokból ismerjük, arameus igei ideogramm iráni fonetikai kiegészítők

[33] Ld. AntTan 3 (1956) 140.

[34] Vö. *Herzfeld:* Paikuli. 187.

[35] A turfáni párthus szövegekben már *xwd'y* alakot találunk, ld. erre *P. Tedesco:* MO 15 (1921) 207. A szogdban is már a «régi levelekben» egymás mellett találjuk a *xwt'w* és *xwt'y* alakokat. A párthus *-āv* > *-āy* hangfejlődésre és a párthus *xwd'y* alakra vonatkozólag ld. *H. H. Schaeder:* UJb 15 (1935) 568, 570. *Schaeder* fejtegetései elkerülték *O. Szemerényi* figyelmét (*Fr. Altheim*nél: Ein asiatischer Staat. I. 292—293), aki az avromāni pergamenen *Altheim*től olvasott *-ẖwty* alakot csak mint délnyugat-iráni fejleményt tartja érthetőnek.

[35a] *Altheim* figyelmét elkerülte, hogy a *śym (śm)* alak az Aršām-levelekben soha sem az üdvözlő formulában fordul elő, továbbá, hogy ez az ige tárgyat kíván maga mellett s ezért az Aršām-levelekben legtöbbször az *'nt śym tʿm* «te adj ki parancsot» kifejezésben találjuk.

nélkül csak mint imperativus fordul elő.[36] Így a *ḤWŠRT* alak kétségtelenül kiütközik a pahlavīγ igei rendszeréből, s feltétlenül magyarázatra szorul. Éppen erre támaszkodik Altheimnek az a felfogása, hogy a pahlavīγ levélstílus lényegesen különbözik a királyi feliratok nyelvétől, amennyiben az élő arameus nyelvhasználat szerepe sokkal jelentősebb benne.

A másik feltűnő nyelvi jelenség az üdvözlő formulában a *L-MR'Y* kifejezés. A pergamen nem egészen három sornyi szövegében a párthus *ḥwtwy* szó négyszer fordul elő, arameus megfelelője, a *MR'Y* szó azonban csak a szóbanforgó kifejezésben. A *MR'Y* szó egyébként mint ideogramm nem használatos a pahlavīγ szövegekben, ez ideig a durai pergamenen való előfordulása az egyetlen példa rá a pahlavīγban. Šāhpuhr KZ feliratán és a Pāykūlī feliraton különösen szembetűnő a *MR'Y* ideogramm hiánya. Míg e feliratok pārsīγ változataiban a *ḥwt'y* szó minden esetben a *MRWḤY* ideogrammal van visszaadva, addig a pahlavīγban a megfelelő helyeken mindig a *ḥwtwy* szót találjuk. Így az eddig ismert nyelvi anyag alapján azt a benyomást nyerhetjük, hogy a *MR'Y* ideogramm használatát a pahlavīγ nem ismerte. Meglepő a *L* praepositio előfordulása is a *L-MR'Y* kifejezésben. A pahlavīγban e helyett inkább *ᶜL ḥwtwy* vagy esetleg *ᶜL MR'Y* szerkezetet várhattunk volna. A *L* praepositio ugyanis mind a pahlavīγban, mind pedig a pārsīγban egyedül arameus kifejezésekben, mint pahlavīγ *LḤW*, *LY*, *LKM*, parsīγ *LZNH*, *LY*, *LK*, *LKWM* stb. fordul elő. Ettől eltérő használatára egyetlen példánk van csak Šāhpuhr KZ feliratában, ahol a párthus *ḫštr L-ḫštr* 'országról országra' és a *BRY L-BRY* 'unoka' kifejezésben találjuk (16. és 17. sor). Jellemző azonban, hogy az előbbi pahlavīγ szerkezet parsīγ *štly ᶜL štly* megfelelőjében a *L* praepositiót az *ᶜL* helyettesíti (Kartīr KZ 1,4 stb.).

A *ḤWŠRT* és *L-MR'Y* alakok jelenléte a durai pergamen üdvözlő formulájában ilyen módon valóban felveti azt a kérdést, hogy ezen a ponton nem az élő arameus nyelvhasználat hatásával van-e dolgunk. Erre a kérdésre természetesen csak akkor válaszolhatunk igennel, ha a királyi feliratokból ismert pahlavīγ keretében semmiképpen sem tudjuk ezeket az alakokat érthetővé tenni. Ha a pahlavīγ felől közeledünk a *ḤWŠRT L-MR'Y* kifejezéshez, akkor felbukkanása a párthus írásbeliségben kétféle úton magyarázható meg. Az egyik lehetőség az, hogy ez a két alak a szembeötlő nehézségek ellenére is beleilleszthető a pahlavīγ szóhasználatába és ideogrammrendszerébe. A *L-MR'Y* kifejezéssel kapcsolatban utalhatunk arra, hogy a *L* praepositio használata a pahlavīγban — ha nagyon ritkán fordul is elő — de kimutatható. A *MR'Y* ideogramm és a *ḥwtwy* szó egymás melletti használatához pedig párhuzamként idézhetjük a 2. sz. középperzsa papiruszlevelet, amelynek címzésformulájában a *ḥwt'y* szót, üdvözlő formulájában pedig a *MRWḤY* ideogrammot találjuk, míg az 1. sz. levél megfelelő helyein mindkét esetben a *ḥwt'dy* szó szerepel.[37] Annak, hogy a *MR'Y* ideogramm a pahlavīγban egyébként nem ismeretes, talán nem szabad túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítanunk. Egyrészt ugyanis a rendelkezésünkre álló pahlavīγ nyelvi

[36] Pāykūlī B' 1, 6 : *YNTNW*, vö. *Herzfeld:* Paikuli. 53. A *ḤWH* alak (Pāykūlī) nem világos, az awromāni *MZBNW*, *ZBNW* és *'KLW* alakok meghatározása pedig erősen vitatott, vö. *H. S. Nyberg:* MO 17 (1923) 224 skk., *Herzfeld:* Paikuli. 134, 180, 184, 214, *H. H. Schaeder:* Iranische Beiträge I. 39—40, *Altheim:* Ein asiatischer Staat I. 230, 232, 293.

[37] Ld. *Hansen:* APAW 1937. Nr. 9. 23, 28.

anyag igen csekély terjedelmű, s minden új szöveg újabb és újabb ideogrammok használatát bizonyítja a pahlavīγban. Másrészt pedig az a körülmény, hogy a *MR'Y* ideogramm a szogdban is és a pārsīγban is[38] használatos volt, bizonyos mértékben lehetővé teszi, hogy a pahlavīγban is számoljunk egykori meglétével.

Ami a *ḤWŠRT* alakot illeti, ezt nem kell feltétlenül arameus igealaknak tartanunk. Értelmezhetjük ezt *ḤWŠRt*-nek is, azaz a *ḤWŠR*-alakot felfoghatjuk ideogrammnak, a *-t*-t pedig iráni fonetikai kiegészítőnek. Így a *ḤWŠRt* alak egy 'küldeni' jelentésű párthus ige participium perfecti-je lenne — a pahlavīγban teljesen szabályos jelenség. Igaz ugyan, hogy 'küldeni' jelentésében már ismerünk egy ideogrammot a pahlavīγból. A Pāykūlī-i feliraton fordul elő négy helyen is a *ŠLḤW-* 'küldeni' ideogramm (B' 6,4 *ŠLḤWd*, D' 8,4; E' 15,3; G' 3,2 *ŠLḤWm*).[39] Ez azonban nem jelenthet komolyabb nehézséget, mert a pārsīγban is számos példánk van arra, hogy ugyanannak az iráni szónak két ideogrammja is van.[40] A kérdés így csak az, hogy mi lehet a *ḤWŠRt* ideogramm párthus megfelelője. Herzfeld annak idején a *ŠLḤW-* ideogramm pahlavīγ olvasatára a pārsīγ *ŠDRWN* = *frēštāδan* megfelelés alapján feltehetőnek gondolt párthus **frēštaδan* igét javasolta.[41] Az azóta ismertté vált párthus szövegekben azonban ez az ige nem fordul elő, hanem helyette a *frašuδan* igét vagy más kifejezést használnak. Így valószínű, hogy a pahlavīγ *ŠLḤW-* és *ḤWŠR-* ideogrammok párthus olvasata egyaránt *frašuδan*, s ennek megfelelően az üdvözlő formulában előforduló *ḤWŠRt*-nak *frašuδ* alak felel meg. Ezt kétféleképpen értelmezhetjük. Felfoghatjuk egyrészt 1. sz. 3. személyű aktív alaknak, amelyhez az alanyt a címzésformulából egészíthetjük ki. Ebben az esetben az 1. sor a következőképpen volna fordítható: «Hrēδōntól Rašn úrnak. Sok üdvöt és erőt küld (perf.) (ő) az úrnak.» A másik lehetőség az, hogy a *frašuδ* alakot passzívumnak értelmezzük. Ekkor az üdvözlő formula fordítása így alakul: «Sok üdv és erő küldetik (perf.) az úrnak».[42]

A *ḤWŠRT L-MR'Y* kifejezés tehát *ḤWŠRt L-MR'Y*-nak értelmezve jól érthetővé válik a pahlavīγ keretében is, anélkül, hogy az élő arameus nyelvhasználat hatására kellene gondolnunk. De van e kifejezés magyarázatára egy másik lehetőség is. Már Henning hangsúlyozta, hogy a durai levél üdvözlő formulája lényegében az achaimenida kori arameus kancellária gyakorlatából ismert fordulatokat követi. Utalt is mindjárt arra, hogy az üdvözlő formula első szavait pontosan ugyanebben a szószerkezetben megtaláljuk már az

[38] A *MR'Y* ideogrammnak a pārsīγban ugyan *MRWḤY* felel meg, azonban igen valószínű *Schaeder*nek az a feltevése, hogy ez az alak nem az arameus *mār* szónak többes 3. szem. birt. raggal ellátott *mārōhī* alakja, hanem *MRʿḤY*-nak olvasandó, s csak a hagyományozás során torzult el az eredeti *MR'Y* alakból. Ld. UJb 15 (1935) 575, 5. j. Vö. még *Hansen:* APAW 1937. Nr. 9. 29.

[39] *Herzfeld:* Paikuli. 243.

[40] Ld. pl. a Frahang i Pahlavīk-ban *čīδan* = *MŠLWNtn* és *ŠBRWNtn*, *maδ* = *'SYS* és *HMR'*, *nāmaγ* = *ZB'*, *KT'* és *MGLT'*, *srištan* = *ʿRPLWNtn* és *LYŠWNtn* stb. (*H. F. J. Junker:* Das Frahang i Pahlavīk in zeichengemässer Anordnung. Leipzig 1955. 29, 35; 13, 17; 24, 28, 29; 2, 22).

[41] *Herzfeld:* id. h.

[42] A *frašuδ* alak használatára ld. *F. C. Andreas—W. Henning:* Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan. III. SPAW 1934. 863 *ʿzgwl'd pdwḫn bgr'štygr š fršwd fryštg'n* «meghallgatta a könyörgést isten, az igazságos és elküldte az angyalokat» és 884 *'fryd bw'h yḫm y'wyd'n pydr wzrg ky fršwd 'w 'm'h* «áldott legyen mindörökké a nagy atya, aki elküldetett hozzánk».

Aršām-levelekben is. Ezekben az üdvözlő formula ugyanis a következőképpen hangzik : *šlm w-šrrt šgy' ḥwšrt lk* «sok üdvöt és erőt küldök neked».[43] Ez az üdvözlés az utolsó szótól eltekintve pontosan egyezik a durai párthus levél formulájával. Ez az eltérés az Aršām-levelek és a durai pergamen egész stílusán végigvonul. Az üdvözlő formula folytatásában a 2. sorban is a *ḲDM ḥwtwy* 'az úrnál' kifejezés áll szemben az Aršām-levelek *ḳdmyk* 'nálad' szavával. Hogy az Aršām-levelekben a levélíró a címzettet 'te'-nek szólítja, a durai pergamenen pedig 'úr'-nak, ez nem az arameus levélstílus fejlődésével függ össze, hanem a címzett és a levélíró egymáshoz való viszonyában fennálló különbség következménye. Az Aršām-levelekben ugyanis minden esetben a levélíró a magasabb rangú fél, aki alantasainak ad utasításokat, ezzel szemben a durai párthus levélben a címzett a magasabb rangú. Ilyen esetekben már az egyiptomi arameus levelekben is az 'úr' (ill. 'uram, urunk') megszólítást találjuk az üdvözlő formulában, mégha egyébként a levél többi részében tegezést használ is a levélíró a címzettel kapcsolatban. Példaként idézhetjük erre a Bagavahya-levél üdvözlő formuláját : *šlm mr'n 'lh šmy' yš'l šgy' b-kl ᶜdn* «kívánja az ég istene urunk üdvét sokszor, minden időben», amely azután egyébként tegezéssel folytatódik : *w-l-rḥmn yšymnk ḳdm drywhwš mlk' w-bny byt'* «és helyezd magad kegyelembe Dārayavahuš királynál és a királyi hercegeknél».[44] Egy másik levélben ennek az üdvözlésnek következő változatát találjuk : *šlm mr'[y 'lh šmy' yš'l b-kl ᶜdn w-]l-rḥmn hww ḳdm 'lh šmy'* «kívánja az ég istene uram üdvét minden időben és légy az ég istenénél kegyelemben».[45] E formula első részét variálja egy Kraelingtől közzétett levél üdvözlése : *šlm mr'y 'lhy' kl' [yš'lw] šgy' b-kl ᶜdn* «kívánják az összes istenek uram üdvét sokszor, minden időben».[46] Ezek a példák valószínűvé teszik, hogy az Aršām-levelek üdvözlő formulája olyan esetekben, amikor a címzett volt a magasabb rangú fél, a következőképpen hangzott : *šlm w-šrrt šgy' ḥwsrt l-mr'y*, azaz pontosan megegyezett a durai párthus levélben olvasható üdvözléssel. E kézenfekvő feltevés szükségtelenné teszi, hogy a durai pergamen üdvözlő formulájának kialakulását a pahlavīγ írásbeliség fejlődésének keretében képzeljük el. A szóban forgó formula kikristályosodott eleme volt már az achaimenida korban a birodalmi arameus kancellária levélstílusának, s ebből változatlan formában került át a pahlavīγba. A *ḤWŠRT L-MR'Y* kifejezés jelenléte a durai pergamenen tehát úgy is jól megmagyarázható, ha feltesszük, hogy egy achaimenida kori arameus formulának a keretében jutott a pahlavīγba, s ott ez az egész üdvözlő formula megmerevülve öröklődött tovább. E feltevés segítségével önmagától feloldódik az az ellentmondás, amely a *ḤWŠRT* alak és a pahlavīγ igei rendszere között fennáll.

Hogy e két magyarázati lehetőség közül melyik a valószínűbb, azaz egyes ideogrammokból álló párthus szövegrésszel vagy pedig egy megmerevült

[43] Ugyanez az üdvözlő formula az Aršām-leveleken kívül előfordul már a *Sachau* közzétette anyagban is (16. papyrusz 1. sor), azonban annak idején még nem volt világos. *Sachau* olvasata (Aramäische Papyrus und Ostraka. 66) a következő volt : *šlm w-ʿḥ'rrt šgy' [...]rt l[...*

[44] *Sachau:* Aramäische Papyrus und Ostraka. 1. pap. 1—2.

[45] *Sachau:* id. m. 11. pap. 2. Mivel a *Sachau* javasolta kiegészítéssel a 2. sorban lényegesen kisebb betűszámot kapnánk, mint a többi sorokban, a *b-kl ᶜdn* kifejezés elé nyilvánvalóan még a *šgy'* szót kell kiegészítenünk (így *Cowley:* id. m. No. 38, 2).

[46] *E. G. Kraeling:* The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Haven 1953. 13. pap. 1.

arameus üdvözlő formula zárt egészével van-e dolgunk, egyelőre nehéz lenne eldönteni. Mindenesetre az a körülmény, hogy az egész formula tiszta arameus elemekből áll (amennyiben ti. a *ḤWŠRT* értelmezés mellett maradunk), s hogy ezek az arameus szavak a pahlavīγban egy kivételével ez ideig mint ideogrammok egyébként nem ismeretesek, az utóbbi feltevés mellett szól. De még ha ezt fogadjuk is el, akkor is fennáll az a lehetőség, hogy a párthus írnokok a *ḤWŠRT* alakot *ḤWŠRt*-nak értelmezték, s így fordították az üdvözlő formulát párthusra.

Hátra van még az a kérdés, hogy mi lehetett az üdvözlő formula párthus fordítása. A *ŠLM* szó mint ideogramm használatos a pārsīγban *(ŠRM)*, s középperzsa megfelelője a Frahang szerint *drūδ*.[47] Mivel hasonló összefüggésben, üdvözlő formulákban a párthusban is a *drūδ* szó fordul elő,[48] ezt kell tartanunk a *ŠLM* párthus megfelelőjének.

A *ŠRRT* szó jelentésére vonatkozólag több javaslat is merült fel. Driver 'prosperity'-vel, Henning 'Kraft'-tal, Altheim 'Festigkeit'-tal fordítja, míg Spuler[49] 'Wahrheit'-et javasol. A *ŠRR* tő alapjelentése 'szilárd, erős', így a *ŠRRT* szó jelentése elsősorban 'erő' lehetne. Sajnos a jelentés pontos meghatározásához más közvetlen támpontunk nincsen, pedig a szó párthus megfelelőjének megállapításához ez elengedhetetlen volna. Nem sokat segít az sem, hogy a *ŠRR* tő *ŠRYR*' származéka előfordul a Frahangban : *ŠLL*' = *ōstīγān* 'hű, megbízható',[50] mert ebben az esetben csak e szótő egyik átvitt értelmű használatának középperzsa megfelelőjére kapunk támpontot. Bizonyos mértékben felhasználható azonban a Bagavahya-levél egyik üdvözlő formulájának tanúbizonysága, amely így hangzik : *w-ḥdh w-šryr hwy b-kl cdn* «boldog és erős légy minden időben».[51] Aligha lehet kétséges, hogy a *ḥdh w-šryr* szópárt itt a *šlm w-šrrt* stílusváltozatának kell tekintenünk. Az 'üdv' és 'erő' fogalompár együtt szerepel a középperzsa zsoltárfordítás szövegében is : *'ywt YḤWWNt ŠRM PWN zwly W-'s'dšny PWNt plyw'ly* «legyen üdvöd erőben és nyugalomban a te váradban».[52] Még fontosabb az, hogy a manicheus párthus szövegekben is együtt találjuk e két fogalmat egy üdvözlő formulában : *jywndg'n z'wr 'wd msyšt gyḥ'n drwd 'br tw 'c pdyšt wxybyy* «az élők ereje és a legnagyobb világok üdve (legyen) nálad saját hazádból».[53] Ezek a helyek egyrészt azt bizonyítják, hogy az 'üdv' és 'erő' fogalmának kapcsolata már az achaimenida kori birodalmi arameus levélstílus üdvözlő formuláiban állandósult, másrészt pedig, hogy fogalompár visszaadására a középperzsában és a párthusban a *drūδ* és *zōr*, ill. a *drūδ* és *zāvar* szavakat használták. Így kézenfekvő, hogy a *ŠRRT* szónak 'erő' jelentését tartsuk a durai

[47] *Junker:* Das Frahang i Pahlavīk. 6.

[48] Ld. *Andreas-Henning:* Mitteliranische Manichaica III. 864 : *'wšn drwd d'd 'w yzd r'štygr* «és ők 'üdvöt' adtak (üdvözölték) istennek, az igazságosnak» (d 72—74) ; *'wš kyrd pd drwd* «és ő elköszönt» (d 89—90) ; e két kifejezés : *drwd d'dn* 'üdvözölni (tkp. üdvöt v. üdvözletet adni)' és *pd drwd kyrdn* 'elköszönni (tkp. üdvvel v. üdvözlettel csinálni)' világosan mutatja, hogy a *drūδ* szónak a *ŠLM*-hoz hasonló szerepe volt a párthusban is az üdvözlő formulákban. Vö. még 872 : *drwd 'br tw 'c šḥr r'myšn* «üdv (legyen) nálad a béke országából» (g 93—94).

[49] Vö. *Altheim* III. 348, 39. j.

[50] *Junker:* Das Frahang i Pahlavīk. 7.

[51] *Sachau:* Aramäische Papyrus und Ostraka. 1. pap. 3.

[52] *F. C. Andreas—K. Barr:* Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen. SPAW 1933. 15 (Ps. 121, 7).

[53] *Andreas—Henning:* Mitteliranische Manichaica. III. 872 (g 107—111).

levélben legvalószínűbbnek, párthus megfelelőjének pedig a *zāvar*[54] szót tekintsük.

A *ŚGY'* szó mint ideogramm már ismert a pahlavīγban I. Šāhpuhr KZ feliratából, s párthus megfelelője valószínűleg *vas*.[55] E szó szórendi helyzete a durai levélben más, mint a KZ feliraton. Ott megelőzi a jelzett szót *(ŚGY' ḫštr, ŚGY' ŠMH W ṬBpy)*, itt pedig utána következik. Ez a szórend megfelel az arameus nyelvhasználatnak, amelyet e formulában elsősorban várhatunk. A párthusban a *vas* szó rendszerint a jelzett szó előtt áll, van azonban példánk a fordított szórendre is.[56] A *ḤWŠRt* alak párthus megfelelője, mint fentebb rámutattunk, *frašuδ* lenne, a *ḤWŠRT* alakot pedig ennek megfelelően *frašavām*-mal fordíthatták párthusra. Végül a *L-MR'Y* alak párthus fordítása *ō χvaδāv* lehetne. Így az egész üdvözlő formula párthusra fordítva következőképpen hangozhatott: *drūδ uδ zāvar vas frašavām ō χvaδāv* «sok üdvöt és erőt küldök az úrnak».

2. sor:

A sor elején álló *ḲDM ḫwtwy* kifejezésben érdekes és feltűnő a *ḲDM* ideogramm megjelenése. Az eddig ismert pahlavīγ szövegekben ugyanis ez az ideogramm nem fordul elő, helyette mindenütt a megfelelő párthus *'pr* = *αβar* szót találjuk.[57] Itt tehát eltérés mutatkozik a királyi feliratok szóhasználatától. Ugyanakkor a pārsīγ feliratokban csak a *ḲDM*-mal azonos *MDM* ideogramm használatos, középperzsa megfelelője az *αβar* szó viszont nem fordul elő. Mivel a *MDM* ideogramm kétségtelenül a pārsīγ legrégibb ideogrammkészletéhez tartozik, amennyiben a *ḲDM MDM*-má való torzulásának jóval a szaszanida kor előtt kellett végbemenni, meglepő volt, hogy az ideogrammhasználatában lényegesen archaikusabb pahlavīγ ezt nem ismeri. Így már eleve valószínűtlennek látszott, hogy a pahlavīγ kezdettől fogva az *αβar* praepositiot használta volna az arameus *KDM* ideogramm helyett. Most a durai pergamen azt bizonyítja, hogy a *ḲDM* ideogramm eredetileg megvolt a pahlavīγban is, s csak az arameus ideogrammok fokozatos háttérbe szorulása során tűnt el a használatból. Így a *ḲDM* használatában — akárcsak a *ŠLM W-ŠRRT ŚGY' ḤWŠRT L-MR'Y* üdvözlő formula megőrzésében — a durai pergamen írásgyakorlata régiesebbnek mutatkozik a korai szaszanida pahlavīγ feliratokénál. Ezekből az esetekből tehát az derül ki, hogy a durai párthus levél nyelvére éppen nem az élő arameus nyelvhasználat hatott, hanem ellenkezőleg, régi írásbeli hagyományon alapuló arameus elemek őrződtek meg benne.

A harmadik szó, mint láttuk, *KTYT*-nek és *KYNYT*-nek egyformán olvasható. Altheim a *KYNYT* olvasatot tartotta helyesnek, s a szír *kēnā* szó *kēnā'īṯ* származékával vetette össze.[58] Jelentés szempontjából ez a magyarázat megfelelő volna, azonban ez az adverbiumképzés csak a szírben van meg. Egy ilyen szír alaknak a jelenléte viszont nemcsak a pahlavīγ keretében volna nehezen elképzelhető, hanem érthetetlen lenne a durai pergamen többi

[54] A *zāvar* szó hangalakjára vonatkozólag ld. *P. Tedesco:* MO 15 (1921) 198; *H. S. Nyberg:* Hilfsbuch des Pehlevi. II. Uppsala 1931. 256.

[55] Šāhpuhr KZ pahl. 16. sor. Ld. *Schaeder:* ZDMG 96 (1942) 3.

[56] Ld. pl. *Andreas—Henning:* Mitteliranische Manichaica. III. 875: *drdwm ws mrn dyd 'c ḫwyn* «sok szenvedést, halált láttam (= éltem át) tőlük» (g 230—231).

[57] Ld. *Herzfeld:* Paikuli. 143.

[58] *Altheim II.* 7; *Altheim III.* 347.

arameus eleme szempontjából is, amelyek mind az arameus írásbeliség achaimenida kori fejődési szakaszába nyúlnak vissza. A *KYNYT* olvasatról tehát sajnos le kell mondanunk.

Nézzük most mint másik lehetőséget, a *KTYT* olvasatot. E szónak Henning 'unverrückbar' jelentést tulajdonított,[59] azonban Altheim ezzel szemben azt az ellenvetést tette, hogy az arameus és héber *ktyt* jelentése nem ez, hanem 'Zerstossenes, wunde Stelle' és 'Lappen'.[60] Henning sajnos nem fejtette ki bővebben, hogy milyen alapon tulajdonítja a *KTYT* szónak az említett jelentést, s így közelebbről meg kell vizsgálnunk e szó értelmezésének kérdését.

A *KTYT* szó jelentésének a szövegösszefüggésből következtetve 'erős, szilárd'-nak kell lennie.[61] A nehézséget ezzel kapcsolatban az okozza, hogy a *KTT* tőnek viszont, amelyből szavunkat származtathatnánk, az alapjelentése 'ütni, lökni', s így a *KTYT* alaknál is ennek megfelelően 'megütött, szétvert stb.' jelentést várhatnánk. Ez az eltérés a *KTYT* szó várható és a szövegösszefüggés megkívánta jelentése között azonban talán nem áthidalhatatlan, ha a *KTT* ige egyik speciális jelentéséből indulunk ki. Az óhéberben ugyanis igen jól képviselt e tő 'kalapál, kovácsol' jelentése. Ha ezt vesszük alapul, akkor a *KTYT* származék esetében a következő jelentésfejődést tehetnénk fel: 'kovácsolt' → 'jól kovácsolt' → 'szilárd, erős'. Ha ezt a feltevést elfogadjuk, akkor a szövegösszefüggésnek megfelelő jelentést nyerünk a *KTYT* szó számára etimológiai szempontból is.[62]

Ami a *KTYT* ideogramm párthus olvasatát illeti, a manicheus párthus szövegek több 'erős, hatalmas' jelentésű szót is kínálnak: *syzdyn*, *t'wg*, *zwrmnd*. Biztos választás a különböző lehetőségek között megfelelő támpont hiányában aligha lehetséges. Ha esetleg arra gondolhatunk, hogy az ideogramm megválasztását a párthus szó rokonságának jelentésköre befolyásolta, akkor még inkább a *sīzdēn* 'hatalmas, erős' szó jöhetne számításba. Ennek alapszava ugyanis, mint avesztai megfelelőjének, a *siždya-* igének használatából következtetni lehet, 'visszaver, visszaűz, szétver' jelentésű lehetett. Így a *sizdēn* szó és a *KTYT* ideogramm szótani összefüggése és jelentésfejlődése között bizonyos párhuzamosság volt megfigyelhető, s lehet, hogy ennek tudata befolyásolhatta a durai levél íróját az ideogramm megválasztásában.

A *wspz[.]n[.]* szó Henning javasolta *wspz[mny]* kiegészítése biztosnak tekinthető, mert a tartalmilag közelálló arameus üdvözlő formuláknak is gyakori tartozéka a *b-kl ʿdn* 'minden időben' kifejezés, s ez a jelentése a *wspzmny* olvasatnak is. Mint egyébként fentebb rámutattunk, az *m* betűből is megmaradt egy-egy szárrész, úgyhogy voltaképpen csak az utolsó betű kiegészítése lehet kérdéses. A szóvégi *-y* kiegészítése mellett szól az, hogy számára az *n* után elegendő hely van a pergamenen, s a levélíró egyébként általában nem hagyott helyet az egyes szavak között. Henning a *wspzmny*

[59] Gnomon 26 (1954) 478.

[60] *Altheim:* id. h.

[61] A *KTYT* szó a pahlavīyban még egy helyen fordul elő, a Pāykūlī feliratban (13' sor), azonban a szövegösszefüggés itt nem világos: B' 6—7 *...]n LBR' [...] KTYT hyp 'MT tg [...*

[62] A kérdés megoldását megnehezíti, hogy a *KTT* ige etimológiája, s így eredeti jelentése sem egészen világos. Tisztázásra szorulna elsősorban az azonos jelentésű *KTŠ* igéhez való viszonya, s mindkettőnek esetleges kapcsolata az akkád *kašāšu* 'erősnek, hatalmasnak lenni' igével.

alak rekonstruálásánál valószínűleg arra gondolt, hogy e határozóként használt összetételben a *žamān* 'idő' szó végén az írásban még meglehetett a régi obliquus *-ē* végződésének valamilyen maradványa, sőt *vispžamanī*[63] vokalizálásából arra lehet következtetni, hogy elképzelése szerint a szóvégi *-y* még valamilyen ejtett hangot jelölt. A kérdés eldöntését megnehezíti, hogy a III. század második feléből származó pahlavīγ szövegekben az egykori obliquusi végződés hagyományos jelölésére vagy esetleg meglétére vonatkozó adatok tanúvallomása nem egészen egyértelmű. A *ḥmk* 'egész, összes' és a *ḥmky* 'összesen' alakok[64] szembeállításából azt a benyomást nyerhetnénk, hogy legalábbis az írásban még élt az obliquus helyes használatának hagyománya. Ugyanakkor azonban más esetekben, így éppen a *žamān* szó hasonló jellegű, határozóként használt *'wzmn* összetételében[65] hiányzik a szóvégi *-y*. Így tehát nyelvi szempontból a szóvégi *-y* kiegészítése a *wspzmn* szóhoz nem feltétlenül szükséges. De nem teljesen perdöntő az a fentebb felhozott paleográfiai érv sem, hogy az *-y* hiánya esetén hézag marad a *wspzmn* és a *ŠLM* szó között. A helyzet ugyanis az, hogy a pergamenen az olyan betűknél, amelyeknél az alsó szár balfelé elnyúlik — s ilyen az *n* is —, a következő betű csak az alsó szár végénél kezdődik. Így a két betű felső részei között elég nagy hézag is keletkezhetik, s ez abban az esetben, ha az alsó szárrész eltűnt, könnyen azt a benyomást keltheti, hogy a hézagban még egy betű állhatott. Végeredményben tehát a *wspzmny* és a *wspzmn* olvasat egyaránt lehetséges.

A paleográfiai szempontból legvalószínűbbnek tekinthető *YḤWHt* olvasat a *būδan* igének a pahlavīγban ezen a helyen várható alakja :[66] praes. sg. 3. szem., olvasata *baveδ*, optativusi 'legyen' jelentéssel. Megjegyezhetjük még, hogy sem a Henningtől rekonstruált *ḤWYH*, sem az Altheim javasolta *YḤWY* alak nem volna megmagyarázható a pahlavīγ keretében, de nem volna érthető mint egy megmerevült, tisztán arameus formula keretében hagyományozott arameus igealak sem, mert itt nem ilyen formulában szerepel.

A sor hátralevő része : *'wgwn šwgwn ḥwtwy B-NPŠH = avāγōn čivāχōn χvaδāv vχaδ* «ugy mint az úr maga . . .», a pahlavīγban jólismert elemeket tartalmaz.[67]

3. sor :

A sor elején álló *[. .]ʳBʾHt* szó kiegészítésére vonatkozólag jó támpontot nyújt a szövegösszefüggés. A 2. sor végén ugyanis az üdvözlő formula az «úgy, ahogy az úr maga . . .» kifejezést tartalmazza, s ehhez már Henning

[62] Nyilván sajtóhiba *vispžamāni* helyett.
[64] Az első Šāhpuhr KZ feliratán, a második a durai párthus ostrakonokon.
[65] Ld. *Herzfeld:* Paikuli. 127.
[66] Ld. *Herzfeld:* Paikuli. 200.
[67] Legfeljebb a *B-NPŠH* ideogram párthus olvasata lehet kérdéses. *Herzfeld:* Paikuli. 222 úgy gondolta, hogy a pārsīγ *B-NPŠH* ideogrammnak a pahlavīγban *MN NPŠH* felel meg, s ennek párthus olvasatául a *χvēpat* szót javasolta. Azonban a Pāykūlī-i feliraton a *MN NPŠH* kifejezésről egyetlen előfordulási helyén sem bizonyítható, hogy a pārsīγ *B-NPŠH*-nak felelne meg. Ezenkívül közben I. Šāhpuhr KZ feliratának pahlavīγ változatában előkerült a *B-NPŠH* ideogramm a pahlavīγból is (11. sor). Végül a turfáni párthus szövegek azt bizonyítják, hogy a pahlavīγ *B-NPŠH* ideogramm megfelelője a párthus *wxd* = *vχaδ* szó lehetne (v. ö. *M. Sprengling:* AJSL 57 [1940] 377). Így csak az bizonytalan, hogy a hivatalos kancelláriai párthus írásbeliségbe is behatolt-e már a *χv-* > *vχ-* hangváltozással létrejött *vχaδ* alak, vagy pedig még a régibb *χvaδ* volt használatban.

és Altheim is szükségesnek tartotta értelmileg a fordításban a «kívánja» szó kiegészítését.[68] A helyzet valóban az, hogy ez a kiegészítés nemcsak értelmileg, hanem nyelvileg is szükséges és lehetséges is. A *[..]ʿBʾHt* szót minden nehézség nélkül *[YṢ]ʿBʾHt*-ra egészíthetjük ki, s ezzel a pahlavīγ 'kívánja' jelentésű szavát nyerjük. A 3. sor elején éppen két betű számára van hely, s ha a 2. sor *D* betűje alatti kis szögletes beugrás a pergamen szélén valóban betűmaradvány, akkor a *B* előtt *Ḥ*-nak vagy *K*-nak kellett állnia. Utóbbi követelménynek a *Ṣ* is jól megfelel, mert alakjának felső része csaknem azonos a *Ḥ*-éval. Így a *[YṢ]ʿBʾHt* alakot az írásmaradványokkal jól összeegyeztethetőnek tarthatjuk. E szót korábban is ismertük már a Pāykūlī-i feliratból, amelynek pārsīγ változatában pārsīγ megfelelője is előfordul.[69] A Frahang a *YṢBHWstn* ige iráni megfelelőjeként a *kāmistan* szót ismeri,[70] amelynek a turfáni párthus szövegekben *k'm'dn* felel meg. Így a pahlavīγ *YṢBHt* alak párthus olvasatának joggal tarthatjuk a *kāmēδ* 'kívánja' alakot.

Mivel a *YṢBHt* szóval nyilvánvalóan egy szintaktikai egység fejeződik be, az üdvözlő formulának a 2. sorban kezdődő második része a következőképpen alakul: *αβar χvaδāv sīzdēn vispžamān drūδ bavēδ avāγōn čivāγōn χvaδāv vχaδ kāmēδ* «az úrnál rendíthetetlen legyen az üdv minden időben, úgy, ahogy az úr maga kívánja». Ez az üdvözlő formula eredetét és nyelvi jellegét tekintve lényegesen különbözik az 1. sorban olvasható üdvözlettől. Míg ott az Achaimenidák korából származó, megmerevült, tisztán arameus formulával álltunk szemben, addig itt egy bonyolultabb, nyilvánvalóan a párthus írásbeliség keretében létrejött nyelvi képződménnyel van dolgunk. Henning ugyan azt gondolta, hogy a szóban forgó üdvözlő formula csak az Aršām-levelek *('p) tmh ḳdmyḳ šlm yhwy* «ott (is) legyen üdv nálad» kifejezésének kidolgozottabb stílusváltozata,[71] azonban a két formula eltérése egymástól olyan jelentős, hogy e feltevés bizonyos módosításra szorul.

A *ḥwtwy* szó használata a *MRʾY* helyett, továbbá a pahlavīγ *YḤWHt* igealak megjelenése az arameus *YHWY* helyett világosan mutatja, hogy nem az arameusból örökölt formulával van dolgunk. Természetesen ennek az üdvözletnek is megtaláljuk már egyes elemeit az arameusban, így a *ŠLM YḤWHt* nyilván az arameus *šlm yhwy*-ra, a *wspzmn* kifejezés pedig az arameus *b-kl ᶜdn*-ra megy vissza, azonban az egész formula eredete szempontjából ez nem sokat jelent. Ha üdvözlőformulánkat szerkezeti szempontból megvizsgáljuk, akkor három elemet különböztethetünk meg benne: 1. az alapformulát *(ŠLM YḤWHt)*, amelyet csaknem minden üdvözletben megtalálunk, 2. az üdv erősségének, tartósságának gondolatát, 3. a hasonlítást («az üdv olyan legyen, mint . . .»). Mindezeket az elemeket megtaláljuk a közép-iráni írásbeliségek üdvözlőformuláiban. Az alapformulával kapcsolatban elég az egyik későszaszanida egyiptomi pergamenre (P. 8839) utalnunk, amelyen a *ŠRM KBYR LKWM* «sok üdv (legyen) nektek» üdvözlést találjuk.[72] Az üdv erősségének, gyarapodásának motívumát láthatjuk a közép-

[68] *Henning:* Gnomon 26 (1954) 478: «ganz so wie es dem Herrn selber (erwünscht ist . . .)»; *Altheim II* 8: s. . . so, wie der Herr selbst (es wünscht)».

[69] *Herzfeld:* Paikuli. 203.

[70] XVIII, 2. Ld. *H. F. J. Junker:* The Frahang i Pahlavīk. Heidelberg 1912. 57.

[71] Gnomon 26 (1954) 478. *Henning* elképzelését nyilván erősen befolyásolhatta az a körülmény, hogy az üdvözlő formulában *ŠLM ḤWYH* kifejezést olvasott, amely a pahlavīγban csak mint az arameusból öröklött megmerevült formula lett volna érthető.

szaszanida egyiptomi papíruszlevélben: *ŠRM W-drwstyḥ W-l'mšn W-KR' plḥyḥ LWTH prḥwyḥ W-ḥwšnwtyḥ ZY LNH ḥrgyw'k ḥm'y PWN ḥwt'dy PWN 'pzwn l'd YḤWWN't* «üdv és egészség és öröm és minden szerencse legyen a mi jótettünkkel és jókívánságunkkal mindenhol mindenkor az úrnál gyarapodásban».[74] Végül a harmadik formaelemet a régi szogd levelekben tudjuk kimutatni: *M βryw'k ŠLM nm'čyw sp'tz'nwky 'YKZY ZKyXMw βγ' 'nw βyrt* «1000 áldás, üdv, térdenálló tisztelet, úgy, ahogy a fenség kapja».[75] Mint látjuk, a durai pergamen üdvözlő formulájának mindhárom elemét megtaláljuk ugyan a középiráni írásbeliségek keretében, azonban ezek az elemek az alapformulával különbözőképpen összekapcsolva önállóan jelentkeznek.[76] Ez nyilvánvalóan arra mutat, hogy ennél az üdvözletnél nem annyira egy régi arameus formula kidolgozottabb stílusváltozatával, mint inkább különböző formulaelemek önálló, talán egyéni összekapcsolásával van dolgunk, amely ebben a formában a III. századi párthus levélstílus terméke.

A 3. sor hátralevő részében kezdődik a levél tulajdonképpeni mondanivalója. Sajnos ez a rész oly rövid (és hozzá még hiányos is), hogy a levél tartalmára vonatkozólag csak nagy általánosságban vonhatunk le bizonyos következtetéseket belőle. Nehézséget okoz mindjárt a mondat elején a *ḲDM wyk ḤWYt* kifejezés. Ebben a *wyk* szót *vyāγ*-nak értelmezhetjük, és a pārsīγ *wy'k* ~ *gyw'k* 'hely' szóval azonosíthatjuk. A párthus *vyāγ* szót ismerjük *wy'g* írásképben a manicheus párthus szövegekből is.[77] Az eddig ismert pahlavīγ szövegekben a *vyāγ* szónak csak *'TRH* ideogrammja fordult elő,[78] úgyhogy itt érdekes eltérést figyelhetünk meg a királyi feliratok szóhasználatától. Hasonló esettel találkoztunk már az előbb is a *ḲDM* szóval kapcsolatban, amelynek viszont eddig csak párthus *αβar* megfelelője volt ismert a feliratokból. Ezek az esetek arra mutatnak, hogy a pahlavīγ írásbeliség keretében az ideogrammok használata tekintetében bizonyos eltérésekkel kell számolnunk. A *ḤWYt* szó a létigének a pahlavīγban várható 1. sz. 3. szem. alakja.[79] Így az egész kifejezés párthus olvasata *αβar vyaγ ast*, jelentése pedig 'helyben v. helyén van' lehetne. Hasonló kifejezéseket ismerünk a középperzsából is. A Kārnāmakban fordul elő a *MDM gyw'k* kifejezés: *W gwl MDM gyw'k YMYTWNtw* «és a vadszamár helyben (= nyomban) kimúlt» (I 33). Ugyancsak a Kārnāmakban találjuk a *ḲDM wyk ḤWYt*-hez közelálló *paδ gyāγ būδan* fordulatot: *W knyč PWN gyw'k L' bwt* «és a leány nem volt a helyén» (III 1), továbbá *'lthšyl LWTH II b'lk y LKWM*

[72] Ld. *Hansen:* APAW 1937. Nr. 98. 82. *Hansen* a könyvpehlevinek megfelelően *KBD* olvasatot ad, azonban a *B* után következő hosszú vastag vonal a későszaszanida papíruszok írásában rendszerint eredetileg 2 vagy 3 vonásból álló ligatúrát (*yḥ, 'y, zy* stb.) szokott jelölni, úgyhogy feltétlenül helyesebb *D* helyett *YR*-nek olvasnunk.

perzsa zsoltárfordítás fentebb idézett szövegrészletében[73] és az egyik késő-

[73] Ld. 52. l. 52. j.

[74] *Hansen:* APAW 1937. Nr. 9. I. t. és 23 skk. *Hansen* olvasatától több ponton eltértem, de a fent adott szöveg még így sem teljesen megnyugtató.

[75] *Reichelt:* Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museums. II. 12, II. levél. V. ö. *W. B. Henning:* ZDMG 90 (1936) 197 sk.

[76] Egymástól függetlenül találjuk a 2. és 3. elemet a Nāmak-nipēsišnīh-ben is, vö. pl. *paδ ēδ druvist tan bavandayīhī paδ kāmay bavīδ* és *uδ-tān hamīšay farraχvīh uδ pērōžīh aβzīyīδ (Zaehner:* BSOS 9 (1937—39) 94, 96.

[77] Ld. *Andreas—Henning:* Mitteliranische Manichaica. III. 908; *M. Boyce:* The Manichaean Hymn Cycles in Parthian. Oxford 1954. 197.

[78] *Herzfeld:* Paikuli. 148.

[79] *Herzfeld:* Paikuli. 184.

L' PWN gyw'k 'YTw «Ardašīr 2 lovaddal együtt nincs a helyén» (III 2). Ezek a párhuzamok alátámasztják a *ḲDM wyk ḤWYt* 'helyben v. helyén van' jelentését, legfeljebb arra gondolhatunk még, hogy e kifejezést átvitt értelemben 'rendben van' jelentésben is használhatták.

A következő *B-KRM' ḲRY* ... kifejezés jólismert a pahlavīγban. Először az avromāni pergamenen került elő a *zzbkn ḲRY KRM'* szókapcsolatban, újabban pedig mint a nisai párthus ostrakonok egyik állandó formulaeleme (vö. pl. I-66: *MN KRM' 'wzbry MN 'rtḫštrkn ḲRY)* vált ismeretessé. A *KRM'* ideogramm ismert a könyvpehleviben is, a Frahang i Pahlavīk szerint középperzsa megfelelője *raz* 'szöllő'. A *ḲRY* szót az avromāni pergamenen Nyberg ismerte fel és magyarázta meg először.[80] Elgondolása az volt, hogy ennek az ideogrammnak párthus olvasata *nām* 'név', amely jelentés szempontjából jól megfelel az arameus *ḳr'* ige e származékának. E feltevés szembetűnő nehézsége az, hogy a pārsīγban (s mint azóta kiderült a pahlavīγban is) a *nām* szónak más arameus ideogrammja van.[81] Ezt a nehézséget Nyberg azzal a magyarázattal igyekezett áthidalni, hogy a *zzbkn ḲRY* kifejezés voltaképpen egy *bahuvrīhi*-összetétel, s ebben a *nām* szó fordítására nagyon alkalmas volt egy arameus part. pass. Ez a feltevés azonban egyáltalán nem volt meggyőző, mert a *zzbkn ḲRY* és a hozzá hasonló szókapcsolatok nem tekinthetők *bahuvrīhi*-összetételnek, s ezenkívül nem világos, hogy miért lett volna alkalmasabb ebben az esetben a *nām* szó visszaadására a *ḲRY* part. pass. az egyébként e célra használt *ŠMH* ideogrammnál.

Így nem meglepő, hogy a nisai párthus ostrakonok hasonló kifejezéseivel kapcsolatban Diakonov újabban más megoldást javasolt a *ḲRY* ideogramm párthus olvasatára vonatkozólag.[82] Szerinte a *vχānt* szó jöhetne mint ennek az ideogrammnak párthus megfelelője számításba. E feltevéshez Diakonovot valószínűleg az vezette, hogy a Frahang i Pahlavīk szerint a *KLYTWN* ideogramm középperzsa olvasata a *χvāndan* ige, amelynek a párthusban **vχāndan* lehetne a megfelelője, s ennek idézett part. pass.-a mind jelentéstani, mind pedig alaktani szempontból pontosan egyeznék az arameus *ḲRY* alakkal. Ennek az elgondolásnak is vannak bizonyos nehézségei. A feltett *vχāndan* ige ez ideig még nem került elő a párthus szövegekben, s bár a tālīšī *hande* 'olvasni' szó[83] tanúbizonysága szerint egykor meglehetett a párthus nyelvjárásokban is, ezt a körülményt mégsem szabad teljesen figyelmen kívül hagynunk. Feltűnő azután az is, hogy a *ḲRY* alak nem tartalmazza a párthus part. pass. *-t* képzőjét fonetikai kiegészítőként, holott a pahlavīγ igerendszer keretében ez volna várható.

Az arameus *ḲRY* párthus olvasatának kérdése tehát jelenleg holtponton áll. A kérdés megoldását az nehezíti meg, hogy voltaképpen sem az arameusban a *ḳry* alak ilyen használatára, sem a középperzsában és a párthusban ennek megfelelő szószerkezetre nincs megfelelő példánk. Az eddig ismert nyelvi anyag alapján ítélve a *ḲRY* szó használata a párthus írásbeliségben a hely-, ill. birtoknevekkel alkotott szószerkezetekre korlátozódott,[84] a személynevekkel kapcsolatban 'nevű, névszerint' jelentésben viszont mindig

[80] MO 17 (1923) 192 sk.
[81] A pārsīγban *ŠM*, a pahlavīγban *ŠMH*.
[82] VDI 46 (1953) 122.
[83] *B. V. Miller:* Talyšskij jazyk. Moskva 1953. 55.
[84] A nisai ostrakonokon és az avromāni pergamenen.

a *ŠMH* ideogrammot találjuk.[85] Hogy ez utóbbinak párthus olvasata *nām*, azt nemcsak a Frahang i Pahlavīk *ŠM* = *nām* azonosítása,[86] hanem főleg az teszi kétségtelenné, hogy hasonló szószerkezetekben a manicheus párthus szövegekben a *nām* szót találjuk.[87] Mivel a *ḲRY* szó használatára már a nisai ostrakonokról és az avromāni pergamenről van példánk, a *ŠMH* ideogramm pedig l'gkorábban Šāhpuhr KZ feliratában fordul elő az eddig ismert pahlavīγ anyagban, felmerülhetne az a gondolat, hogy a *ḲRY* korábbi, a *ŠMH* pedig későbbi kísérlet az iráni *nām* visszaadására, s ilyen módon a pahlavīγ történeti fejlődésében különböző korszakokat tükröznek. E feltevés ellen szól azonban egyrészt az, hogy a *ḲRY* ideogramm előfordulása a durai pergamenen a *ŠMH* ideogrammal egyidejű használatát bizonyítja, másrészt pedig, hogy az arameus *šmh* kifejezés már az achaimenida korban kimutatható mint az óperzsa *nāmā* ~ *nāma* 'nevű' fordítása.[88] Gondolhatnánk a *ḲRY* és a *ŠMH* kifejezéseknek a pahlavīγban jelenleg megfigyelhető használati különbsége alapján esetleg arra is, hogy a *ḲRY* használata a hely-, a *ŠMH* szóé pedig a személynevekhez kapcsolódott. Ez az elképzelés is megbukik azonban azon a tényen, hogy az óperzsában a helynevekkel kapcsolatban is a *nāma* szót, a birodalmi arameusban pedig ennek visszaadására a helynevek mellett is a *šmh* kifejezést találjuk.[89]

Így leginkább még azt tehetnénk fel, hogy a két kifejezés között valamilyen jelentéskülönbség van. Ezt az elgondolást bizonyos mértékben alátámasztja az, hogy a *ḲRY* és a *ŠMH* kifejezések egymás melletti használatához hasonló jelenséget figyelhetünk meg a görögben is. Ott ugyanis ugyanannál az írónál — vegyük a példákat Xenophōntól — megtaláljuk egyrészt a *ŠMH* használatának megfelelő *πόλει ξυμμάχῳ ὄνομα Κεδρείαις*, *πόλις Θάψακος ὀνόματι* kifejezéseket, másrészt viszont találkozunk a *KRY*-hez hasonló fordulatokkal is, pl. *τὸν Ἀριστόδημον τὸν μικρὸν ἐπικαλούμενον*. E példák világosan mutatják a két kifejezés jelentéskülönbségét. Az első esetben hivatalos névhasználattal, a másodikban pedig ragadványnévvel van dolgunk. Ugyanezt a jelentéskülönbséget a *ḲRY* és a *ŠMH* kifejezésekkel kapcsolatban a pahlavīγban is feltehetjük. Mivel ugyanis a *ḲRY* szó az eddig ismert anyagban csak birtoknevek mellett fordul elő, nagyon valószínű, hogy mindezekben az esetekben ragadványnevekkel van dolgunk. Bizonyára nem véletlen, hogy az avromāni pergamenen is a *ḲRY* szó az avromāni

[85] Šāhpuhr KZ feliratának pahlavīγ változatában, pl. 17/18 *'trw ḤD ḫwsrw-šḫypwḫr ŠMH* «1 tüzet Xusrō-Šāhpuhr néven».

[86] Erre támaszkodik *Herzfeld:* Paikuli. 243.

[87] Ld. *Andreas—Henning:* Mitteliranische Manichaica. III. 856 *'wd ḫw ky "kwndg n'm* «és az, aki Akundag nevű» stb.

[88] Ld. pl. Dareios bīsutūni feliratának arameus fordításában:
DB II 49/50 *[pasāva :] Vaumisa : nāma : Pārsa : manā : badaka :*
«azután Vaumisa nevű perzsa, az én szolgám,
avam : adam : frāišayam : Arminam
őt én Armeniába küldöm»
Sachau 61. pap. 7 *[']ḫr] whwms [š]mh ᶜylmy prsy [l-'rrṭ] š[lḥt]*
«azután Vaumisa nevű szolgámat, egy perzsát, Araratba küldtem».

[89] Ld. pl. DB II 39 *Tigra : nāmā : didā : Arm[i]ni[yaiy :] avadā : hamaranam :*
«Tigra nevű vár Armeniában, ott csatát
akunava
vívtak»
Sachau 61. pap. 2 *'ḫr ᶜbdw ḳrb' [b]-tgr šmh brt' b-'rrṭ*
«azután csatát vívtak a Tigra nevű várnál, Araraṭban».

görög dokumentumok *ἐπικαλουμένην* kifejezésének felel meg. Hasonlónak látszik ehhez a könyvpehleviben a pahlavīγ *ḲRY*-nek megfelelő *KLYTN* és a pahlavīγ *ŠMH*-nak megfelelő *ŠM* egymás melletti használata. Jól mutatja e két kifejezés jelentésárnyalatát a Kārnāmak két helye. Egy alakommal (IV 8) azt olvassuk, hogy Ardašīr *TMH lwst'k-y y bwḥt 'lthšyl ŠM ḤNḤTWNt* «ott egy *Buχt-Ardašīr* nevű *rōstāγ*-ot alapított», egy másik esetben pedig, hogy *'MT cL gyw'k y l'mšnw y 'lthšyl KLYTNnd YḤMTWNyt* «amikor ahhoz a helységhez ér, amelyet *Rāmišn-i Ardašīr*-nak neveznek» (IV 3). Itt az első mondatban szemmelláthatólag a hivatalos névadásra, a másodikban pedig az általános névhasználatra kívánt a Kārnāmak szerzője utalni. Mindezeknek a párhuzamoknak az alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a pahlavīγ *ḲRY* és *ŠMH*, ill. az ezeknek megfelelő könyvpehlevi *KLYTN* és *ŠM* ideogrammok egymás melletti használatában alapjában véve egy objektív és szubjektív névhasználat közötti különbségtevésre való törekvés tükröződik.

Így természetesen semmiesetre sem gondolhatunk arra, hogy a *ḲRY* ideogramm párthus olvasata is *nām* lett volna, hanem inkább valóban azt tehetjük fel, hogy a középperzsa *χvāndan* és a tālīšī *hande* alapján feltehető párthus **vχāndan* ige **vχānd* part. pass.-a volt ennek az ideogrammnak a párthus megfelelője.[90]

Mint már fentebb rámutattunk, a *ḲRY* alak helyett a pahlavīγ igerendszer keretében *ḲRYt* várhatnánk. Hogy az arameus part. pass a durai pergamenen a *-t* fonetikai kiegészítő nélkül jelenik meg, ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy ez a szó a nevek melletti állandó használatában megmerevült formulává vált, s így a pahlavīγ igerendszer kialakulása után is változatlan formában öröklődött tovább. Lehetséges, hogy a *ḲRY* alaknak ezt a használatát az is elősegítette, hogy a *kr'* ige mint ideogramm egyébként nem volt használatos a pahlavīγban.

Ezek szerint a *B-KRM' ḲRY* kifejezést ugyanolyan megmerevült arameus formulának tekinthetjük a durai pergamen nyelvében, akárcsak a levél elején olvasható *ŠLM W-ŠRRT ŚGY' ḤWŠRT L-MR'Y* üdvözlést. Megjegyezhetjük még, hogy e kifejezés szórendje a nisai ostrakonokkal és az avromāni pergamennel szemben a durai levélben tükrözi leghívebben az arameus nyelvhasználatot.

A 3. sor tárgyalt részének értelmezése tehát a következő lehetne: *aβar vyāγ ast andar raz vχānd [.....] χvaδāv* «helyén van (vagy: rendben van) a[.....]-nak nevezett szöllőben az úr [.....]». Mint a szövegösszefüggésből látható, a sor hiányzó részében kellett állnia a szöllő nevének, azután pedig az *aβar vyāγ ast* állítmányhoz tartozó alanynak, amelynek valamilyen mondattani kapcsolatban kellett lennie a *χvaδāv* szóval. A szöllő neve az avromāni pergamenen és a nisai ostrakonokon előforduló birtoknevek, mint *zzbkn*, *pryptykn*, *'rtbnwkn* stb. tanúbizonysága alapján következtetve, valamilyen *-aγān* vagy *-īγān* képzős név lehetett, amelynek második betűje talán *b* volt (l. fentebb). A birtoknév után következő alany és a *χvaδāv* szó között más mondattani kapcsolatra, mint birtokviszonyra, aligha gondolhatunk. Így az *aβar vyāγ ast* állítmány mellett álló alany csak az «úr»-nak szólított címzett valamilyen vagyontárgya vagy általában vagyona, tulajdona vagy esetleg valamilyen hozzátartozó személy lehetett. Ennek

[90] Erre gondolt már *Schaeder* is: Iranische Beiträge. I. 37.

megfelelően a hiányzó rész többek közt a következőképpen volna kiegészíthető: *B-KRM' ḲRY [. b . . kn wsp ṢBW MH] ḥwtwy*, az egész mondat értelme pedig így alakulna: «rendben van a *[.]b[. .]ayān*-nak nevezett szöllőben az úr minden vagyona».

Végeredményben fentebbi fejtegetéseinket összefoglalva a durai párthus pergamen szövegének a következő olvasását és értelmezését javasolhatjuk:

1. sor *MN tʳrytwn ᶜLʾ ršnw ḥwʳtwyʾ ŠʳLʾM W-ŠRRT ŚGY'*
ʳḤʾ[W]ŠRʳTʾ L-MR'Y
2. » *ḲDʳMʾ ḥwʳtʾwy KTYT wspz[m]n ŠLʳM YḤʾWʳHʾ[t] 'wgwn*
šwgʳwn ḥʾwtwy B-NPŠH
3. » *[YṢ]ʳBʾHt ḲDʳMʾ wyk ḤWYt B-KRM' ḲʳRYʾ [. b . . kn wsp*
ṢBW MH] ʳḥwtʾwy

azaz

1. sor *až Hrēδōn ō Rašn χvaδāv . drūδ uδ zāvar vas frašavām ō χvaδāv.*
2. » *aβar χvaδāv sīzdēn vispžamān drūδ bavēδ avāyōn čivāyōn χvaδāv vχaδ*
3. » *kāmēδ . aβar vyāγ ast andar raz vχānd [.b . . ayān visp ṢBW*[91] *čē]*
χvaδāv

Fordítása:

1. sor Hrēδōntól Rašn úrnak. Sok üdvöt és erőt küldök az úrnak.
2. » Az úrnál rendíthetetlen legyen az üdv minden időben, úgy, ahogy az úr maga
3. » kívánja. Rendben van a *[.b . . ayān]*-nak nevezett szöllőben az úr [minden vagyona].

[91] A *ṢBW* ideogram középperzsa olvasata a Frahang i Pahlavīk szerint *hēr*. Erre támaszkodva *Sprengling* AJSL 57 (1940) 417 a pahlavīγban is ennek az ideogramnak párthus olvasatával kapcsolatban a középperzsa szó megfelelő párthus **ēr* alakra gondolt. Azonban a középperzsa *hēr* párthus megfelelője eddig még nem került elő, s mivel a két nyelvjárás között jelentős szókészleti eltérések vannak, nem is biztos, hogy a párthusban ez a szó megvolt. Így a *ṢBW* ideogram párthus olvasatának kérdését egyelőre megoldatlannak kell tekintenünk.

WESSETZKY VILMOS

MERKURIOS LEGENDÁJÁNAK KOPT KÉZIRATTÖREDÉKE

A kézirattöredék Platz Bonifác hagyatékából került a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményébe. (Leltári száma: 51.266.) A kézirat mindkét lapján a kopt szöveg felett, fordított irányban a következő magyar nyelvű feljegyzés olvasható: «Amba Musa nevü kopt kolostorból. 1901, január 6.». A másik oldalon: «Abydos szomszédságában». (Ld. 1—2. kép.)

A XVII—XVIII. századból keltezhető kézirat anyaga papiros. Írájegyei a kor elrajzolt betűtípusát mutatják (pl. az «n», «m», «h», «h» betűk), az előforduló írás-, ill. nyelvtani hibák pedig a nyelvnek nem tökéletes ismeretéről tanúskodnak. A kézirat egy kisformátumú ívnek egyetlen lapját képezi. A közbeeső oldalak hiányoznak és a szöveg eleje is töredékszóval kezdődik. E szónak a MERKURIOS névvé való kiegészítése csak a szöveg másik részének tartalma alapján feltételezhető, mert az első két oldal imaszerű formula. Az utóbbit a nevet helyettesítő «N. N.»-nek megfelelő NIM használata bizonyítja. A magasztaló szavakból és könyörgésből álló első résztől elüt a másik két oldalnak a későbbiekben részletesebben is vizsgálandó tartalma.

A teljes fordítás — figyelembe véve a töredékes szövegben eszközölt néhány javítást — a következő: «.....RIOS, én hívom és mondom: üdvözlet neked (*χαῖρε*), ó szent! Dicsőség neked az igazságban, ó szent atyánk, «abba» N. N.! Mert te megvetetted (*καταφρονεῖν*) ezt a mulandó világot (*κόσμος*). Üdvözlégy az igazságban, szent atyánk, «abba» N. N.! Hiszen csodát tettél szent kolostorodban (*μοναστήριον*). Hadd menjünk sietve (sietségben, *σπουδή*) a te kolostorodba, hogy (*ἵνα*) gyógyulást találjunk betegségeinkre és kegyelemre találjunk..... (KAI)CAR a nagy dölyfösségben (*τολμηρία*) (?). Olvasás (*παράλεξις*) (arab átírásban). Ő megtöltötte kezét (a szövegben: kezedet) piszkos vérrel. Felhajította a magasba, a levegőbe, (mondván), hogy: szellemedet (*πνεῦμα*), amely nekem adatott, vissza fogom utasítani; nem szeretem. Igazságos és méltó! (*δίκαιος καὶ ἄξιος*). Az ereje e nemesnek (*γενναῖος*), akit Julianos császár egyszer látott. Karddal a kezében ment hozzá, föléje; meghalt az ütközetben (*πόλεμος*).»

A bohairi szöveg helyesírásához, ill. értelmi javításához néhány megjegyzést kell fűznünk. A II. oldal 5. sorában ŠANEN van ŠE NAN helyett. A 6. sorban SPHOTOY «ajak» jelentése értelem nélküli, így valószínű a W. Till által javasolt görög *σπουδή*.[1] A 8. sorban HIN van HINA helyett.

[1] E helyen fejezem ki köszönetemet *W. Till* professzornak, aki a kézirat fényképmásolata alapján értékes megjegyzéseit közölte és többek közt az arab átírásban adott *παράλεξις* olvasásra is felhívta figyelmemet.

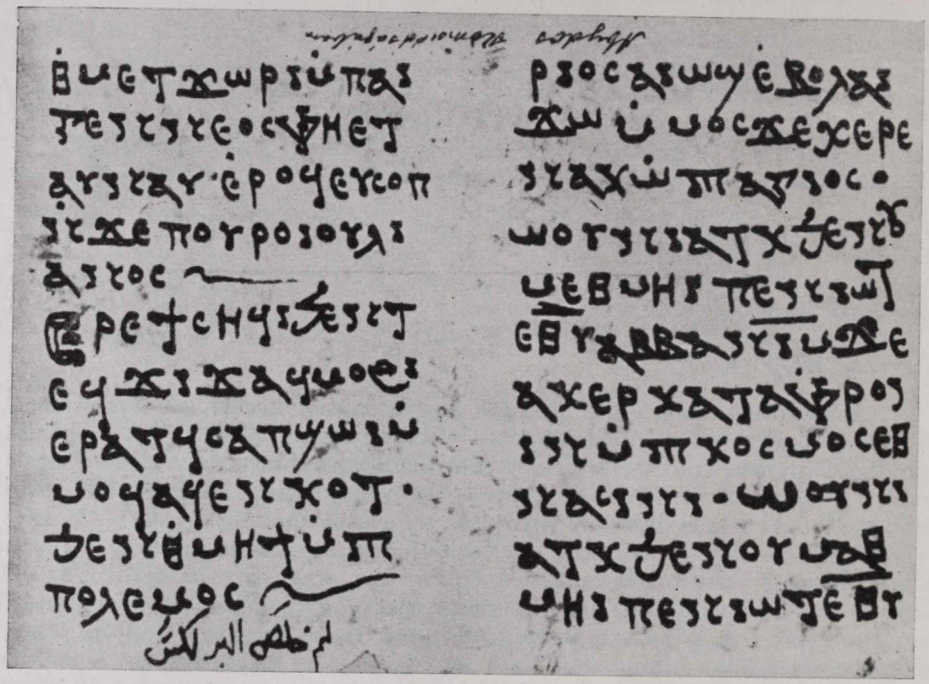

1. kép

ⲣⲓⲟⲥ ⲁⲓⲱϣ ⲉ̀ⲃⲟⲗ ⲁⲓ
2 ϫⲱ ⲙ̀ⲙⲟⲥ ϫⲉ ⲭⲉⲣⲉ
ⲛⲁⲕ ⲱ̀ ⲡⲓⲁⲅⲓⲟⲥ ·
4 ⲱⲟⲩⲛⲓⲁⲧⲕ ϧⲉⲛ ⲟ̆
ⲙⲉⲑⲙⲏⲓ ⲡⲉⲛⲓⲱⲧ
6 ⲉⲑ̅ⲩ̅ ⲁⲃⲃⲁ ⲛ̅ⲓ̅ⲙ̅ ϫⲉ
ⲁⲕⲉⲣⲕⲁⲧⲁ̀ⲫⲣⲟⲛ
8 ⲓⲛ ⲙ̀ⲡⲓⲕⲟⲥⲙⲟⲥ ⲉⲑ
ⲛⲁⲥⲓⲛⲓ · ⲱⲟⲩⲛⲓ
10 ⲁⲧⲕ ϧⲉⲛ ⲟⲩⲙⲁⲑ
ⲙⲏⲓ ⲡⲉⲛⲓⲱⲧ ⲉ̅ⲑ̅ⲩ̅

ⲁⲃⲃⲁ ⲛ̅ⲓ̅ⲙ̅ ϫⲉ ⲁⲕⲓ̀
2 ⲣⲓ ⲛ̀ϩⲁⲛϣ̀ⲫⲏⲣⲓ ·
ϧⲉⲛ ⲡⲉⲕⲙⲟⲛⲁⲥ
4 ⲧⲏⲣⲓⲟⲛ ⲉ̅ⲑ̅ⲩ̅ ——.
ⲙⲁⲣⲉⲛϣⲁⲛⲉⲛ
6 ϧⲉⲛ ⲟⲩⲥ̀ⲫⲟⲧⲟⲩ ⲉ̀
ϧⲟⲩⲛ ⲉ̀ⲡⲉⲕⲙⲟⲛ
8 ⲁⲥⲧⲏⲣⲓⲟⲛ ϩⲓⲛ ⲛ̀
ⲧⲉⲛϭⲓ ⲛ̀ⲟⲩⲧⲁⲗ
10 ϭⲟ ⲛ̀ⲛⲉⲛϣⲱⲛⲓ
ⲟⲩⲟϩ ⲛ̀ⲧⲉⲛϫⲓⲙⲓ
12 ⲛ̀ⲟⲩⲛⲁⲓ ϧⲁⲧⲉⲛ

ⲥⲁⲣ ϧⲉⲛ ⲟⲩⲛⲓϣϯ
2 ⲛ̀ⲇⲟⲗⲙⲉⲥⲓⲁ ~
البرلكسَ
4 ⲁϥⲙⲟϩ ⲧⲉⲕϫⲓϫ
ⲛ̀ⲥ̀ⲛⲟϥ ⲉⲧϭⲁϧⲉⲙ
6 ⲁϥⲥⲁⲧⲟⲩ ⲉⲡϣⲱⲓ ϧ
ⲉⲛ ⲡⲓⲁ̀ⲏⲣ ϫⲉ ⲡⲉⲕ
8 ⲡ̅ⲛ̅ⲁ̅ ⲉ̀ⲧⲁⲩⲧⲏⲓϥ ⲛⲏⲓ.
ϯⲛⲁⲧⲁⲥⲑⲟϥ ⲛ̀ϯⲟⲩ
10 ⲁϣϥ ⲁⲛ ~
ⲇⲓⲕⲉⲟⲥ ⲕⲉ ⲁⲝⲓⲟⲥ

ⲑ̀ⲙⲉⲧϫⲱⲣⲓ ⲙⲡⲁⲓ
2 ⲅⲉⲛⲛⲉⲟⲥ ⲫⲏ ⲉⲧ
ⲁⲩⲛⲁⲩ· ⲉ̀ⲣⲟϥ ⲉⲩⲥⲟⲡ
4 ⲛ̀ϫⲉ ⲡⲟⲩⲣⲟ ⲓⲟⲩⲗⲓ
ⲁⲛⲟⲥ ~
6 Ⲉⲣⲉϯⲥⲏϥⲓ ϧⲉⲛ ⲧ
ⲉϥϫⲓϫ ⲁϥⲙⲟϩⲓ
8 ⲉⲣⲁⲧϥ ⲥⲁ ⲡϣⲱⲓ ⲙ̀
ⲙⲟϥ ⲁϥⲉⲛⲕⲟⲧ
10 ϧⲉⲛ ⲑ̀ⲙⲏϯ ⲙ̀ⲡⲓ
ⲡⲟⲗⲉⲙⲟⲥ ~
12 لم خلص البرلكسَ

2. kép

A III. oldal 2. sorának DOLMESIA szava értelmetlen, viszont kitűnően illik az ugyancsak Till által javasolt τολμηρία. A 4. sor birtokos praefixumát a szöveg értelme szerint NEF-re javítjuk. A IV. oldal 3. sorában az értelem, ill. az ENČE JOYLIANOS kitétel miatt az AYNAY AFNAY-ra javítandó.

A III—IV. oldalt képező, az előzőkkel közvetlenül össze nem függő második részt az itt előforduló név egymagában is érdekessé teszi, ill. e másolatnak történeti értéket adhat. Ha a látszólag összefüggés és értelem nélküli szövegben előforduló «Julianos király» nevet az Apostata császáréval azonosítjuk, akkor a hagiográfiai irodalom egyik legérdekesebb, de egyben legbonyolultabb problémakoréhez kapcsolhatjuk szövegtöredékünket.

A szöveg tartalmából kézenfekvőnek látszott valamilyen legenda-, ill. martirium-töredéket keresni benne. Egyiptommal szoros kapcsolatban levő, Julianos alatt kivégzett mártírra vonatkoztatva a sorokat, elsősorban Artemius jöhet számításba.[2] Az a jelenet azonban, amely egy széles körben húzódó, igen sok változatot felmutató motívum, — a halálos sebet kapott és kiömlő vérét az ég felé szóró Julianos köré csoportosítható, meghatározza e legendatöredék meg nem nevezett hősét: Merkuriost.[3] Merkuriosnak a julianosi mondakörhöz fűzhető alakja különben kapcsolatban áll Artemiusszal. A források értékelésénél a kopt egyháztörténeti, ill. történeti felfogás késői hatásának tekinthető az Egyiptomban nagy tiszteletben tartott két mártír együttes szerepeltetése Julianos halálával kapcsolatban.[4] Az a szemlélet, amely egyes nevesebb szerzetesek — elsősorban Senute — személyében a világtól elvonult barátokban is történeti események fokozott jelentőségű hőseit látja, jellemző sajátossága a kopt irodalomnak, mondáknak. Nem véletlen, hogy annak a Merkuriosnak kultusza terjedt el Egyiptomban, akinek a legenda szerint a kereszténység nagy ellensége, Julianos császár elpusztításának szerepe jutott.

A Merkurios személyéhez fűződő, a különböző forrásokban részleteiben igen sok változatot felmutató mondakör két, tárgya szerint elkülöníthető csoportra oszlik. Az első a Decius alatt kivégzett katona mártíromságára, a másik — minket a kézirattöredék miatt közvetlenebbül érdeklő rész —, Julianos császár halálára vonatkozik.[5] A perzsa hadjáratban tragikus véget ért császár halálának körülményei a fantáziának tág teret nyújtottak. Az ismeretlen kéztől eredő, a csata tumultusában és porában váratlanul kapott halálos seb új fordulatot adhatott a történelemnek. Mindenesetre igen jelentős volt Julianos politikájának hívői és ugyanúgy ellenségei számára is. Ezért merült fel jóformán azonnal a természetesnek látszó perzsa fegyveres helyett, a keresztények köréből, saját seregének katonái közül való tettes bosszuló indítóoka, majd a kereszténység szempontjából Julianos tetteit büntető isteni beavatkozás, részleteiben szintén különböző motívumokat mutató ténye. Mint Binon rámutat,[6] már az 5. század elején nyoma van Valens császárnak

[2] *Radó Polikárp* professzor szíves figyelmeztetése, aki az erre vonatkozó irodalomban is segítséget nyújtott.

[3] Kopt vonatkozására először *Kákosy László* hívta fel figyelmemet.

[4] Nikephoros Callistusnál. Hist. Eccl. X. 35. V. ö. *H. Delehaye:* Les légendes grecques des saints militaires. Paris 1909. 98, 4. jegyz.

[5] A julianosi mondakör összefoglalása: *J. Bidez:* Julian der Abtrünnige. München 1940. kül. a 18. fej.: Geschichte und Legende. A kereszténység felfogására v. ö. a mű e kiadásának bevezetését *F. Dölger*től.

[6] *S. Binon:* Essai sur le Cycle de Saint Mercure martyr de Dèce et meurtrier de l'empereur Julien. Paris 1937.

hasonlóképpen felső hatalmaktól eredő tragikus halála hasonló motívumokat tartalmazó, legendaszerű leírásának is. Ugyanekkor rámutat arra, hogy a század közepe felé Sozomenos egyháztörténetében jelenik meg az Apostata császár halálát elhatározó apostolok és próféták gyülekezete egy látomásban, amely szerint a gyülekezet két tagja később jelenti is a császár halálát.

A VI. században Malalasnál[7] (ill. követőinél, pl. Nikiui Joannes etióp szövegben fennmaradt krónikájában[8]) már Basilios életéhez kapcsolt elbeszélésként találkozunk Merkurios alakjával. A mártírhalált halt katonaszent kapja azt a megbizatást, hogy a kereszténység nagy ellenségét halállal büntesse. A Julianosra végzetes ütközetben Merkurios (és társai) alakja jelenik meg a császár felett és adja azt a halálos sebet, amely az Apostata és eszméi bukását jelenti. Egyes legendaváltozatok szerint Merkuriosnak kegyhelyén levő képén látható alakja erre az időre el is tűnt és fegyvere másnap véres volt.

A kereszténységnek a Keleten, elsősorban Egyiptomban való elterjedését jelentős mértékben támogatta a mártírok kultusza. Ezek közt a legjelentősebbek közé tartozik az Egyiptomban mindmáig tisztelt Merkuriosé.[9] Ábrázolásai és a nevéhez fűződő mondakör jelentősebb vonatkozása történeti szerepet juttattak neki. A «harcos szentek»[10] közt is kétségtelenül egészen egyéni vonásokat mutató alakja, illetve a személyének tulajdonított szerep Julianos császár történeti jelentőségében, illetve a kereszténységnek vele szemben elfoglalt álláspontjában találja magyarázatát. Amikor a rabszolgatartó társadalom szétesésének korában minden részében súlyos válságok fenyegették a római birodalmat, a régi rend restaurációs törekvéseivel együtt reménytelen próbálkozás volt Julianos kísérlete is az önmagát túlélt pogány vallás régi hatalmának felélesztésére. Az államnak a régi vallással való erősítése e korban már elkésettnek minősíthető. A kereszténység szempontjából kegyetlen erőszakot alkalmazó pogány császárok után Julianos toleránsnak nevezhető politikája azonban az előzőknél eredményesebb és a kereszténységre veszélyesebbé válhatott volna. A keresztény hitben nevelkedett, de azután ez ellen forduló filozófus uralkodó intézkedéseit annál inkább kárhoztatták a keresztények, mert az utolsó félszázadban már elismert és segített hitről volt szó. Az Apostata személye ezért a későbbi legendákban is olyan értelemben szerepel, akit joggal ért utol az «isteni büntetés», amelynek végrehajtója Merkurios volt.

Feladatunk itt nem annak megállapítása, hogy a harcos szent alakja e felfogás szerint hogyan válik a kereszténység nagy ellenségének és elárulójának büntetőjévé. A kopt kézirattöredék vizsgálatában e helyütt a Julianos halálára vonatkozó elképzelések különböző változataival való viszonyát igyekszünk megállapítani, amennyire ez a meglevő néhány mondatból lehetséges.

[7] Joannis Malalae Chronographia ex recensione Ludovici Dindorfii. Bonnae 1831. 333.

[8] *M. H. Zotenberg:* La Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Paris 1879. 83.

[9] *Binon:* i. m. 103.

[10] V. ö. *Sántha György:* A harcos szentek bizánci legendái. Magyar—Görög Tanulmányok. 22. Budapest 1943. *Gyóni Mátyás:* A «harcos szentek» bizánci legendatípusának változatai az óizlandi irodalomban. Ant. Tan. (1955) 148—160. E kérdéshez és a legendairodalom alapjaihoz l. még: *H. Delehaye:* Les légendes hagiographiques. Bruxelles 1906., továbbá a már id. Les légendes grecques des saints militaires.

A mondakörnek eredetileg kétségtelenül két különböző forrásból származó elemét képezi egyrészt Basilios látomása Merkurios égi küldetéséről,[11] másrészt a képmásból életrekelő Merkurios mondája.[12] Az Amphilochosnak tulajdonított Basilios-életrajzban viszont mindkét elem vegyül.[13] Nem minősíthető véletlennek, hogy e jelentős harcos szent alakja a Keleten oly nagy tiszteletben álló «nagy Basilios» személyével együtt szerepel a mondában. Basilios utazásai során az egyiptomi szerzetesekkel is közelebbi kapcsolatba került. A Merkurios személye körül kialakult monda jelentőségét tehát még fokozta az a körülmény, hogy a Julianos megbüntetésére induló mártír Basilios álmában, látomásában szerepel. Eszerint Basilios aznap éjjel az eget megnyílni látta ; Krisztus parancsának megfelelően a fegyveres Merkurios jelenti, hogy Julianos császár megöletett.

Merkurios mártíromságának anonym kopt szerzője előadásában[14] újabb elemként jelentkezik az a körülmény, hogy Basilios és társai látomása a börtönben történt. Ugyanitt megtaláljuk azt a motívumot is, amely kéziratunk szempontjából a legjellemzőbbnek látszik : Julianos kiomló vérét az ég felé szórja.[15] Ezt tartalmazza a koptra visszamenő arab Synaxarium is.[16] (A Merkuriosszal kapcsolatban ugyanitt leírt kynokephalos-jelenetet és forrását Piankoff méltatta.)[17]

A végét érző Julianos vére szórásának motívumát Büttner-Wobst forrástanulmánya szerint az V. századig lehet visszavezetni. A Philostorgios által leírt jelenetet még Hélios felé irányuló gesztusként találjuk,[18] és ugyanígy van az Eutychianosra hivatkozó Malalasnál is.[19] A kárhoztató szavak a napistent illetik, akivel szemben indokoltnak is látszik a benne eddig rendületlenül bízó császár elkeseredése. Mint Büttner-Wobst kimutatja, e legendát felveszik és némileg átalakítják a keresztény írók.[20] Az isteni kéz büntetése kapcsolódik e jelenethez és Julianos Jézust kárhoztatja, káromolja elkeseredésében, különböző változatokban.

A Budge által közzétett kopt szöveg anonym szerzője is Jézust nevezi meg,[21] aki felé Julianos kezével felfogott vérét szórja, mintegy dacból, mert

[11] Malalas Chronographiájának idézett helyén. A látomás legendaváltozataira l. *A. Haggerty-Krappe:* Le vision de Saint Basile et la mort de l'empereur Julien. Revue Belge de Philologie et d'Histoire 7 (1928) 1029 sk.

[12] Joannes Damaskenosnak Helladiusra visszamenő előadása. Oratio apologetica prior adversus eos qui sacras imagines objiciunt. Comment. Migne : Patrologia, Vol. 94. 1278.

[13] Acta Sanctorum, Junii, T. II. 944.

[14] *E. A. Wallis Budge:* Miscellaneous coptic texts in the dialect of Upper Egypt. London 1915. CXVII. A kopt szöveg : 247 ; fordítás : 826.

[15] A motívummal részletesen foglalkozik *Th. Büttner-Wobst:* Der Tod des Kaisers Julian. Philologus 51 (N. F. V.) (1892) 572 sk.

[16] V ö. *A. Buttler:* The Ancient Coptic Churches of Egypt. T. II. Oxford, 1884, 259—260 és 357—360. A kopt Synaxarium irodalmára, arab és etióp vonatkozásaira l. *H. Delehaye:* Les martyrs d'Égypte. Analecta Bollandiana. T. XL. Bruxelles—Paris, 1922. 91—. V ö. *E. Amélineau:* Les Actes des martyrs de l'église copte. Paris 1890. Introduction.

[17] Synaxarium, november 21-re ; *A. Piankoff:* Saint Mercure Abou Seifein et les cynocéphales. Bulletin de la Société d'Archéologie Copte. 6. (1940) 17—. V ö. *Amélineau:* id. m. 16—17.

[18] *Th. Büttner-Wobst:* id. m. 572.

[19] Malalas Chronographiájának id. helyén. Vö. *Binon:* id. m. 15—16.

[20] *Th. Büttner-Wobst:* id. m. 573.

[21] *Budge:* id. m.-ben közölt kopt szöveg, 247.

azé lett most már az egész világ. Az arab Synaxarium e jelenetnél a «fogadd e lelket, melyet Te adtál nekem» szavakat adja a császár szájába.[22] A múzeum kézirattöredékében érdekes változatot jelent a lélek szerepeltetésére vonatkozóan az előbbivel azonos forrásra visszamenő kitétel: «Szellemedet (πνεῦμα), amely nekem adatott, vissza fogom utasítani». (Kopt szövegünkben szereplő szó: *TINATACΘO.*)

A halálát érző császárnak az egyes szavakban némileg eltérő, de lényegében azonos gondolatot kifejező mondatát vizsgálva felmerülhet a «visszautasít» szó helyett a másik mondat értelméhez sokkal közelebb álló «visszahoz» vagy «átad» jelentés.[23] Szövegtöredékünknek következő szavai azonban kétségtelenné teszik, hogy nem az utóbbi értelmezésre gondolt az író. Akár «szeretni», akár «akarni» jelentésben fordítjuk a *ογωϣ* szót,[24] a tagadó mondat: «én nem szeretem (kívánom, akarom) azt» a lélekre vonatkoztatva is az Apostata elkeseredett ellenzését juttatja kifejezésre azzal szemben, aki legyőzte őt. Ebben az értelemben a töredékszöveg írója az alapgondolaton némi változtatást eszközölt.

Tartalmilag helyesen kapcsolódik e jelenet ahhoz a mondathoz, amely a kiömlő vér felhajítását fejezi ki. Viszont a következő, tehát befejező sorok magyarázzák csak meg a tulajdonképpeni esemény előzményét. E szavak szerint a tettes karddal kezében jelent meg Julianos felett, amikor az az ütközetben elesett. Az «akit egyszer látott» kifejezést éppen erre a mondatra vonatkoztathatjuk, hiszen Julianos felett a legenda szerint a végzetes ütközetben éppen a büntető mártír alakja tűnt fel. A Merkurios megnevezéseként használt γενναῖος éppen a harcos szentek leggyakoribb attributumainak egyikét jelenti.[25] A szövegtöredékben levő görög szavak használata különben gazdagnak mondható.

Még egy érdekes részlet érdemel említést: a halálos sebet adó fegyver kérdése. A régebbi forrásokban említett lándzsán és hajítódárdán kívül a Julianosra végzetes fegyverek között a nyíl is szerepel (pl. Julianos Szír regényében).[26] Merkurios fegyvereként megjelenik azonban a kard is. Festményeken, bizonyára a kopt lovasszentek ábrázolásainak örökségeként, szerepel a lovon ülő, dárdájával Julianost ledöfő Merkurios alakja is. Az egyiptomi ábrázolásokon gyakran megjelenő, kultikus vonatkozásban is jelentős (pl. a kígyót átdöfő) dárda közvetlenül is hathatott a sorsdöntő fegyvernek ilyen elképzelésére.[27] (Binon külön fejezetet szentel a Merkurios-ábrázolások-

[22] *Buttler:* id. m. II. k. 359.

[23] *W. Spiegelberg:* Koptisches Handwörterbuch, Heidelberg, 1921. 124.

[24] Az értelmezés szempontjából jelentős szó fordításánál a modern nyelvek közül párhuzamba állítható a spanyol *querer* teljesen megegyező használata: Spiegelberg szótárában (Koptisches Handwörterbuch, 174.) *ογωϣ'* wünschen, lieben, wollen; querer; (Diccionario manual e illustrado de la lengua española, Real Academia Española, 1927, 1621.) desear, amar, tener voluntad'. *ογωϣ* < *wȝḥ* < *whȝ* egyiptomi megfelelője ezzel szemben még nem ezeknek a jelentéseknek azonos kifejezője: v. ö. a 'kívánni' és 'akarni' mellett e szó 'keresni' értelmezését. (Wörterbuch, I. 353—354.)

[25] *Binon:* id. m. 97.

[26] V. ö. *Th. Nöldeke:* Über den Syrischen Roman von Kaiser Julian. ZDMG 28 (1874) 273. és 278. Az arab forrásokban említett nyílról u. o. 291.

[27] Itt említjük meg, hogy *R. de Rustafjael:* The Light of Egypt c. művében a XL. táblán közzétett Merkurios-ábrázolásra vonatkozó magyarázat (102. old.): «... the act of spearing some one on the ground» természetesen Julianosra vonatkozik. Az ábrá-

nak.)[28] Az ábrázolásokon, festményeken emellett a mártírnak karddal felfegyverzett alakja is feltűnik.[29] A Strzygowski által ismertetett[30] Vaticani kézirat (Copt. 66. Fol. 287.) ábrázolásán látható Merkurios lóról, lándzsával döfi le Julianost, de a mártír felett megjelenő angyal kardot is tart ; Piankoff szerint[31] ez éppen a lovasszent azonosítása érdekében történik, mert az arab Abu Szeifejn, «père des deux epées» Merkurios általánosan használt megnevezése. Az anonym kopt Merkurios-élettörténet szerzője görög szót használ a (hajító)dárda (*λόγχη*) jelölésére. A múzeumi kézirattöredékben feltűnő a sok görög szó mellett egy, csak kardra vonatkoztatható, kétségtelenül egyiptomira visszamenő kopt szó, CHЧE alkalmazása. (Egyiptomi *šf.t;* Spiegelberg utal szótárában a görög *ξίφος*-ra is.[32]) A messziről hajítható dárda esetében a tettes nem állapítható meg bizonyosan. A kard használatának kiemelése ezzel szemben mintegy kifejezi azt a szemléletet, amely a szerző által elképzelt tettet — a bűnös császárnak egy mártír keze által való megbüntetését, megöletését — kétségtelen tényként kívánta feltüntetni.

zolás jellemző részlete a döfésben lefelé irányított dárda, amely a lováról lebukott alakot éri ; a típussá lett, felülről jövő és győzelmet jelentő lándzsaszúrás lovon ülő alakkal szemben nem érvényesült volna.

[28] *Binon:* id. m. 109—134.

[29] U. o. táblaképmelléklet az 1. oldalon.

[30] *J. Strzygowski:* Der koptische Reiterheilige und der hl. Georg. ZÄS 40 (1902) 54-.

[31] *Piankoff:* Un lampe copte au Musée du Louvre. Revue d'Égyptologie 2 (1936) 39.

[32] *Spiegelberg:* Koptisches Handwörterbuch. 132.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

WESSETZKY VILMOS

AZ EGYIPTOMI VERSFORDÍTÁSOK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Egyiptomi szövegek fordításánál különleges problémát jelent a verseknek tartalom és forma szerint is hű visszaadása. Ez sokkal több nehézségbe ütközik, mint a modern nyelvekből történő fordítások. A legnagyobb akadályt az egyiptomi írás jellege képezi. A háromféle írás (hieroglif, hieratikus, démotikus) alkalmazásának és egymáshoz való viszonyának kérdése nem minden vonatkozásban teljesen tisztázott probléma. Az írás hatóerejében való hit kétségtelenül megvolt az ókori Egyiptomban. Különös jelentősége van a képszerű hieroglif jegyek alkalmazásának. (Gondolunk pl. a művészi ábrázolásként való felhasználásra, a Halottak Könyve félhieroglifáira vagy egyes jegyeknek mágikus okokból történő áthúzására.) A hieroglifeknek az értelmezéstől független képhatása nem küszöbölhető ki teljesen. A képes ábrázolás és a jelentés közti összefüggés pedig nem minden esetben tisztázott, sőt az egyiptomi költészet képes kifejezéseit vizsgálva, Grapow joggal veti fel a kérdést, hogy hol van tulajdonképpen a határ a biztos és valószínű, illetve az elképzelhetetlen összefüggés közt?[1] Egyiptomi hieroglif szövegekben, különösen a késői korokban mindig lehetséges egy bizonyos képjegynek tudatos használata vagy elhagyása.[2] Az e korból való vallásos irodalom és költészet fordítása egyes írásjegyeknek változó hangértéke miatt is nehézségekbe ütközik.

A különböző egyiptomi költői kifejezéseknek jelen tárgyunk szerint pedig elsősorban az egyiptomi versformáknak az írásban megörökített alakja azért sem lehet tökéletes mása az eredetinek — és ez okozza a fordításban a legnagyobb nehézséget —, mert az egyiptomi írás nem tünteti fel a magánhangzókat, illetve mert a vokalizáció csak a klasszikus egyiptomitól két évezred távlatában levő kopt nyelvre támaszkodhat.

A költeményeknek külső formájával, elválasztó jelekkel, jelzőpontokkal, rubrummal, szakaszbeosztással stb. most nem foglalkozunk. Egy formai szempontból mégis új fordítási kísérleten keresztül, egy példával csak felvetjük, hogy a versfordítás szempontjából oly lényeges elemek, mint a versmérték, ritmus és rím teljesen elvesztek-e számunkra, vagy jogosult-e egyiptomi verseknek — a tartalmi hűséget természetesen mindig szem előtt tartva —, versben, és nem prózában történő fordítása. Az eddigi tudományos irodalom — nem tekintve tehát a másodkézből vett fordításokra támaszkodó költői kísérleteket —, e szempontból igen szkeptikus volt. Erman már felvetette a munkadalok ritmusának kétségtelen jelenlétét :[3]

«Man glaubt den Takt der Schritte der schwer Tragenden noch deutlich aus dem Rhythus des Zweizeilers heraushören.» Az egyiptomi költészet egyik legutóbbi feldolgozásában azonban Schott azt állapítja meg, hogy a dalok dallama és versmértéke számunkra elveszett. :[4] «Melodik und Versmaß der Lieder, die einst ihren Takt ausmachten und

[1] *H. Grapow:* Die bildlichen Ausdrücke des Aegyptischen, Leipzig 1924. 6. A «találni» szó hieroglifjének, a csőrét lefelé tartó gázlómadárnak képjegyét vehetjük példának.

[2] A kriptografikus írás néhány vonatkozása is ide tartozik. Vö. *É. Drioton:* Recueil de cryptographie monumentale, (Extrait des Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, XL.). Le Caire, 1940. A halálistenség, Seth nevének írásában (pl. a fáraó nevében) kedvező hatásúnak vett képjegyeket alkalmaznak. Vö. *Drioton:* id. m. 5—7. Itt említhetjük néhány kifejezésnek (pl. «halál») tudatos kerülését és szinonimák alkalmazását.

[3] *Erman-Ranke:* Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum, Tübingen 1923. 452.

[4] *S. Schott:* Altägyptische Liebeslieder, Zürich 1950. 13.

sich aus dem Rhythmus von Tanzschritten und der oft durch Taktschlagen begleiteten Vortragskunst natürlich ergeben, sind uns — solange wir die in der Hieroglyphenschrift konsonantisch geschriebenen Worte nicht vokalisieren können — verloren.»

A magánhangzók hiánya kétségtelenül pótolhatatlan a költemények, dalok forma szerint is hű fordítása szempontjából. Jogos ellenben az a kérdés, hogy az egyiptomi írás jellege valóban csak retorikai elemek : választékos beszéd, párbeszédek, ismétlések, hasonlatok, különböző indulatszók, átvitt értelem stb. alkalmazásának megállapítását engedi-e meg, vagy a mássalhangzókra szorítkozó korlátozáson belül is adódik-e még lehetőség egyes verselemeknek, ritmusnak, sőt rímnek rekonstruálására és visszaadására?

Ha a vokalizációnak a verselés szempontjából erősen korlátozott lehetőségeit most figyelmen kívül is hagyjuk, felvethetjük a grammatikai formákat feltüntető írásból levonható következtetések jogosságát. Gondolunk elsősorban a suffixumokra és végződésekre. Pseudoparticipiumok azonos végzete, valamint a suffixumok egyező hangzói ugyanúgy összecsengtek mint az újegyiptomi nyelvben elvesző *-t*, és *-r* véghangzóknak a koptban megmaradt ε vokálisa. Még Ptahhotep prózájában is ritmikusan csendül a rím pl. a bevezetés klasszikus paralellismus membrorum párjaiban : *tnj ḫprw — jẓw ḥẓw — wgẓ jw — jḫw ḫr mẓw.*[5]

Ha általánosságban nem is beszélhetünk egyiptomi rímes verselésről, a dal és tánc, ugyanúgy mint a munka lendülete néha önmagától szüli ezt. Ritmust és rímet érzünk a példánkban szereplő versben is néhol : *ḫrw tẓ mn.[t] — ḫr md.[t], ... šw ḫr dd — pẓ tẓ ḥḏ. ..... gmn-j šn-j — m tẓj-f ḫnkj.[t], ... ḏr.[t-j] m ḏr.[t-t], ... ḏj-f m tp[ī] n nfr.[t]* (kopt NOYЧE, NOYЧI), — *bw ḥḏ-f pẓj-j ḫẓtj*, (kopt *ϩHT, ϩTHI*). A magyarra való fordítást megkönnyíti éppen a ragok és végzetek használata, akár a klasszikus egyiptomiban, sőt részben az újegyiptomiban is továbbélő suffixumokra vagy az utóbbi nyelvben már elhaló szóvégzetekre gondolunk.

A viszonylag nagyon kevés ránkmaradt egyiptomi költemény közül is legközvetlenebbül a szerelmi költemények hatnak.[6] A bennük rejlő szépség nemcsak a hasonlat, átvitt értelem, és egyéb költészeti formaelemekben mutatkozik, hanem az érzelem melegsége ott lüktet a rímben is. A példaképpen bemutatott vers az egyiptomi szerelmi költészet ránk maradt emlékei közt a legszebbek közé tartozik. Témája a hívó madár motívumának hangulatos versbefoglalása. A fordítás az eredeti szöveg[8] alapján készült ; ennek hű visszaadását és nem a rímeket vette elsősorban tekintetbe ; az utóbbi a fentemlített nyelvtani elemek egyezésének felhasználásával a dal természetes ritmusából önként adódott. Nem téveszthető szem elől, hogy ezáltal egy formájára nézve modern vers létesült, amely azonban mégis közelebb hozhatja számunkra az eredetiben is ritmikusan egymásba fonódó, alliteráló és néhol rímben is csengő verssorokat.

A fecske hangja megszólalt :
«Már pirkad! Merre visz utad?»
Ne még, madár —
Ezzel csak bántanál

Szobájában találom kedvesem
Ezért nagyon boldog szívem.
Azt mondjuk : «Nem megyek»
Kezem ott van a kezeden.

Ha sétálok, a szép helyen
együtt vagyok veled.
Elsővé tesz a lányok közt,
Nem gyötri a szívem.

[5] Vö. Ptahhotep művének új kiadását : *Z. Žába* : Les maximes de Ptahhotep. Praha 1956 ; az idézett hely hieroglif szövege, fordítása és kommentárja, 15, 69 109.

[6] *Schott:* id. m. 14.

[7] A költeménnyel legutóbb *A. Hermann* foglalkozott : Beiträge zur Erklärung der ägyptischen Liebesdichtung. I. Tagelied und Morgenvogel. Ägyptologische Studien. Nr. 29, Berlin 1955. 118—124. E tanulmányban részletesen foglalkozik az elválást jelentő, napkeltét hírül hozó madárral és irodalmával és a bizonytalan determinatívum mellett is a fecskében látja ezt a hírnököt. A költemény keletkezését motívumok alapján a XVIII. din., Nofretete korára teszi. Alliteráció alkalmazására is felhívja a figyelmet, de a vers külső, formai elemeivel nem foglalkozik részletesebben.

[8] *Harris:* 500 5, 6/7, *Müller*; Die Liebespoesie der alten Ägypter, Leipzig 1899.

KÁKOSY LÁSZLÓ

EGY KOPT VARÁZSSZÖVEG MAGYARÁZATÁHOZ

A Horus megbetegedéséről és Isis által történt csodálatos meggyógyításáról szóló kopt varázsszöveg (i. u. VIII. sz.) első részének óegyiptomi vonatkozásait a közelmúltban Wessetzky Vilmos elemezte részletesen.[1]

A szóbanforgó történet bevezető szakaszának első mondata fordításban a következőképpen hangzik: «Horus, Isis fia, felment egy hegyre, hogy lefeküdjék.[2] Dallamait énekelte, felállította hálóit, fogott egy sólymot, *bank* madarat, hegyi pelikánt. (?) A szöveg egyik nehezen magyarázható része a «dallamait énekelte» (Erman szószerinti fordításában: Töne schiessen.)[3] kifejezés. Miért énekelt Horus a madárfogásnál? A szöveg magyarázatára két feltevés jöhet szóba: vagy azzal a néprajzból jól ismert szokással van dolgunk, hogy a vadász a madárhangok utánzásával csalogatja magához a szárnyasokat,[4] vagy — ahogyan erre Wessetzky[5] utal — mágikus formulák recitálásáról van szó. Az alább ismertetett két adat, valamint az egész, csodás elemekkel átszőtt történet inkább az utóbbi elképzelést teszi valószínűvé.

A madarak megigézésére szolgáló varázsszövegek használata a régi egyiptomi vallásból is ismeretes. Ezt bizonyítja pl. Ailianos (i. u. II—III. sz.) egy helye:[6] *Αἰγυπτίους ἐγὼ πυνθάνομαι μαγείᾳ τινὶ ἐπιχωρίῳ τοὺς ὄρνιθας ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταφέρειν.* Az *ἐπιχώριος* jelző arra mutat, hogy szerző a varázslásnak ezt a módját specifikusan egyiptomi sajátosságnak tekintette. Felmerülhet még a kérdés, hogy vajon az író esetleg nem a számára csodálatosnak tűnő, madárfütty utánzást alkalmazó vadászatot jelzi-e a *μαγεία* szóval?

Ennek a feltevésnek a valószínűségét nagy mértékben csökkenti egy újbirodalmi leírásban fennmaradt, de régebbi eredetű forrás, az Ebers papirusz, melynek egy helye[7]

[1] Die Wirkung des Altägyptischen in einem koptischen Zauberspruch. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae tomus I. (1950) 26 ff. A szöveget *A. Erman* publikálta. (Aegyptische Urkunden aus den koeniglichen Museen zu Berlin. Koptische Urkunden Bd. I. Berlin 1904. 1.) Egyéb fontos irodalom: *Erman:* Heidnisches bei den Kopten. ZÄS 33 (1895) 47 ff, *idem:* Drei Geister als Boten des Zauberers. MVÄG 21 (1916) 301 ff, *idem:* Die Religion der Ägypter. Berlin—Leipzig 1934. 417; *O. Lemm:* Kleine Koptische Studien XX.; *Th. Hopfner:* Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber. — Studien zur Palaeographie und Papyruskunde XXI. Leipzig 1921. §. 711; *A. Kropp:* Ausgewählte koptische Zaubertexte. Bruxelles 1931. II. 11.

[2] *Wessetzky* állapította meg, hogy az ENKOTK szót itt nem helyes a szokásos «aludni» értelemmel fordítani (i. m. p. 28).

[3] *Erman:* Heidnisches bei den Kopten p. 48 Anm. 2.

[4] A vadászat hasonló módja úgy látszik Egyiptomban is ismeretes volt. A nílusi madarászok csónakjuk orrán libát vittek magukkal, hogy ez hangjával magához csalogassa többi társait. Ld. *L. Klebs:* Die Reliefs und Malereien des Neuen Reiches. Heidelberg 1934. 80. (*Dobrovits Aladár* és *Castiglione László* figyelmeztetése.)

[5] I. m. 29.

[6] De nat. animal. (ed. Hercher) VI. 33 (*Hopfner:* Fontes historiae religionis aegyptiacae. Bonnae 1923. 416).

[7] 98,2 ff *W. Wreszinski:* Der Papyrus Ebers. (Medizin der alten Ägypter. III. Leipzig 1913. № 848. Ld. még *H. Grapow:* Von den medizinischen Texten. (Grundriss der Medizin der alten Ägypter II.) Berlin 1955. 18.

minden kétséget kizáró módon bizonyítja a varázsszövegek használatát a madarászat alkalmával.

A szöveg a következőket mondja : «Más (szer), hogy ne raboljon a sólyom. (v. héja). Akácfa ág. Állítsd fel.[8] Mondja az ember : «Horus rabol magának a városban (és) a vidéken . . . megfőzik, megeszik.» Mondd a szavakat (recitáld) az akácfa ág felett. Tégy süteményt rá. Nem engedi (a csapda), hogy elrabolja a sólyom (v. héja) azt.»

A csalétekkel ellátott kelepce tehát egymagában nem elegendő, varázsige is szükséges a sikeres madárfogáshoz. A szöveg meglepően egyezik a több mint kétezer évvel későbbi kopt varázstörténetben levő madarászat motívummal, s hozzájárul az érdekes elbeszélés óegyiptomi vonatkozásainak gyarapításához.

Ez a magában jelentéktelennek látszó, kultúrtörténeti szempontból azonban mégis fontos továbbélés is azt mutatja, hogy bár az egyiptomi papság bonyolult teológiai rendszerei és titokzatos filozófiája nyomtalanul eltüntek a kereszténység elterjedésével, a nép tudatában mélyen gyökerező pogány babonás elképzelések azonban szívósan tartották magukat, s hosszú évszázadok múlva is fel-felbukkantak az írásos emlékekben.

[8] Az orvosi papíruszok receptjei és előírásai általában igen lapidáris stílusban készültek, s csupán a vezérszavakat adják meg.

MAGYAR

SZŐTS JENŐ

ΚΙΡΚΟΣ

A görög nyelv külön életének kezdetétől — senkitől kétségbe nem vontan — adottnak vehető egy ie. eredetű *κίρκος* 'kör' jelentésű szó,[1] amely azonban már Homerostól általában csak *κρίκος*-nak hangzik. A kétféle alakváltozat közül a *κίρκος* a régebbi[2] csak a latin *circus* fordításaként ismeretes. Egyébként ezt a korábbi változatot már Homerostól kezdve rendszerint csak a sólyom egyik — éspedig szintén költői[4] — neveként használják. Egyéb jelentések e szóval kapcsolatban kétségkívül ennek a két korábbinak további alakulásai. A két eltérő és már igen korán felbukkanó jelentés vitássá tette, hogy valóban csak egyetlen szónak jelentésváltozataival állunk szemben, vagy pedig két azonos hangalakú, de egészen különböző szóval, két homonymával.

A múlt század utolsó negyedéig az volt az uralkodó felfogás — a kommentátoroknál és a legtöbb szótárírónál továbbra is —, hogy a 'sólyom' jelentés a 'kör, körözés' jelentéssel függ össze. Egy levegőben köröket író madárról volna szó. Innen a neve: 'körözés' → 'körözö madár' → 'sólyom'. Tehát csak egyetlen *κίρκος* van és ez eredetileg csak 'kör'-t jelentett. A többi jelentés — vagy egyenesen, mint a 'sólyom' és 'kerek sütemény', vagy közvetve mint az ismeretlen 'drágakő' sólyoméhoz hasonló színe miatt —, mind ebből veszi eredetét. Az etymológusok azonban Fick «Vergleichendes Wörterbuch d. idg. Sprachen»[5] c. m. megjelenésétől — két egészen különböző eredetű *κίρκος*-ról beszélnek. A 'kör, köriv' jelentésű szerintük is egy ie. **(s)qer*-III. 'fordulni' tőből származik; viszont a 'sólyom' jelentésű egy ugyancsak i. e. eredetű, de hangutánzó **ker- (kor-, kr-)* tőből. Szerintük két azonos hangalakú, de eltérő jelentésű és eredetű homonymáról volna szó. Fick szerint egy régebbi **kerk*-ből származó **kirk*-tő szolgálna a 'sólyom' jelentésű *κίρκος* képzéséhez, melynek hangutánzó eredete a görögből egyedül a *κρίζω, ἔκρικον* 'recseg, ropog' igével volna alátámasztva. A homeroszi szókincsben más hangutánzó szó ebből a tőből nincs is. Ezt, valamint az i. e. különnyelvek életéből vett hangutánzó szavakat átveszik Boisacq, Walde, Walde-Pokorny és kiegészítik még néhány görög madárnévvel.[6] Ezek a **ker-*, **ker-k* tőből származó madárnevek legnagyobb részben csak Hesychiosnál fordulnak elő. Homerosnál ezekből mindössze csak négy szerepel: *κίρκος, κορώνη, κόραξ* és *κερκίς*. Az utóbbi azonban még nála nem madárnév, a *κόραξ* pedig csak tulajdonnévként szerepel (*κόρακος πέτρη* 'Hollókő'. Od. XIII. 408.).

[1] Vö. *Boisacq:* Dictionnaire étymologicque de la langue grecque. 1923. Paris—Heidelberg. 458. l.; *Walde—Pokorny:* Vergleichendes Wb. d. idg. Sprachen. Berlin u. Leipzig 1927. II. 568. kk.

[2] Vö. *Lobeck:* Pathologiae Graeci sermonis elementa. Pars prior. 493.

és egyben költői, *κρίκος* az újabb és közhasználatú. A késői görögben[3] a *κίρκος* már

[3] Pollux *'Ονομαστικόν* I. 94. kivételével, ahol *κίρκος* = 'kör'.

[4] Vö. *Thompson:* A Glossary of Greek Birds. Oxford 1895. «*κίρκος* ... A poetic and mystical name for a Hawk.»

[5] Az idevágó irodalmat l. *Boisacq:* i. m. 441. l. és 458. l.

[6] *Boisacq*nál a *κέρκαξ* címszó alatt: *κέρκαξ, κερκάς, κερκιθαλίς, κερκίς, κέρκνος, κέρκος, κίρκος κορκόρας, κρέξ. Walde-Pokorny* kiegészíti ezeket még egy valóban hangutánzó jelentésű szóval: *κέρχνος* = 'rekedtség'. A **ker-* tőből mindkettőnél: *κόραξ* és *κορώνη. Boisacq:* i. m. 440—1; *Walde-Pokorny:* i. m. I. 413.

A hangutánzó eredet vallói több vonatkozásban nem helyes úton járnak: a tő megállapításánál pontatlanok, a jelentéstani hovasorolásoknál pedig teljes tanácstalanságot mutatnak.

Mindjárt az állítólagos ie. hangutánzó tőn kezdve: egészen felesleges itt két külön tőt venni alapul. Mindkét esetben csakis egy i. e. **(s)qer-* tőről lehet szó. Walde-Pokorny maga is megjegyzi a **ker-*[7] tőnél: «Anlaut meist *q-*; auch mit beweglichem *s-*, *sqer-*.» Hangtani szempontból tehát nem véletlen volna a kétféle *κίρκος* pontos egyezése. Az indogermán időktől egészen a klasszikus görögig ez a két szó állandóan pontosan ugyanazokon a változásokon megy keresztül: ugyanazon **qer-* tőhöz ugyanaz a tőbővítmény és suffixum járul.

A jelentéstani lehetőségek területén csak az első tekintetre tetszetős tényeket ragadják meg. Az i. e. különnyelvekből, elsősorban a szláv és germán nyelvekből szépszámú hangutánzó szót sorolnak fel, amelyekből egy i. e. eredetű **(s)qer-* tőt is rekonstruálni lehet. A hangutánzó szavak természetének megfelelően a germán és szláv nyelvekben az ilyen eredetű állat-, közelebbről madárnevek mellett ott találjuk nagy számban a megfelelő állathangra vonatkozó igéket, a belőlük képzett nomen actionisokat és agentiseket, mint átmeneti alakokat az állatnevek felé.[8]

Ilyen összefüggéseket hangutánzó igék, származékszavaik és köztük levő állatnevek között azonban hiába keresünk a **ker-* (helyesebben **(s)qer-*) hangutánzó tőből származó görög szavak között. A Boisacq-féle felsorolásban egy sincs; Walde-Pokornynál pedig csak egyetlen egy (*κέρχνος* = 'rekedtség'). Ahol pedig a Homeros utáni görög nyelvben a **(s)qer-* tő egyéb származékaiból egy-egy hangutánzó madárnévvel találkozunk, ott — amint ez hangutánzó eredetű szavaknál szokásos — megtaláljuk a megfelelő 'hangra' vonatkozó szavakat is.[9] Természetesen nem mutatkozik sehol sem, tehát a szláv és germán nyelvekben sem, a szinte pontos azonosság egy megfelelő hangutánzó és állatjelölő szó között. De a hangutánzó igék nagyszámú jelentkezése ilyen esetekben is mindig kétségtelenné teszi a hangutánzó eredetet. Viszont a görögben a hangtanilag és jelentéstanilag pontosan idevágó igéknek és névszóképződményeknek az úgyszólván teljes hiánya a *κίρκος* etymológiai sorába vett szavaknál ezt a feltevést joggal teszi kétségessé. Az egyetlen hangutánzó ige Homerosnál a *κρίκε*, s ez is csak egy helyen fordul elő[10] és ugyanazt a hangállapotot mutatja, mint a *κρίκος* 'gyűrű, karika'. Az első hangutánzó ige tehát Homerosnál a **kr-* tőből jelentkezik és nincs kizárva, hogy éppen a *κρίκος* 'gyűrű'-vel van inkább összefüggésben, mint a *κίρκος* 'sólyom'-mal.

Minthogy a 'sólyom' jelentésű *κίρκος* etymológiai sorába vett madárnevek között egy sincs, amelyik határozottan valamely hangutánzó eredetre vallana,[11] a továbbiakban azt kell vizsgálnunk, hogy a ténylegesen meglevő jelentések milyen irányba mutatnak. Azt látjuk, hogy ebben a — Boisacq, Walde stb. által megállapított — etymológiai sorban egy egész sereg olyan szó van, amelyeket a két *κίρκος*-hoz hasonló jelentéstani okok miatt szintén homonymáknak kell venniök. A *κορώνη* és *κόραξ* pontosan a *κίρκος* problémát vetik elénk: ezek is jelentenek egyfelől valami madarat és azonkívül 'görbületet, karikát', sőt egyenesen 'gyűrűt' is.[12] Sorra véve a többi idevágó szót is: minde-

[7] L. *Walde-Pokorny:* i. m. I. 413.

[8] V. ö. litv. *kraukti* 'krähen': *krauk-lys* 'Krähe' lett. *krauk-lis* 'holló'; litv.: *kirk-ti* 'kiáltani': *kirk-lus* = 'tücsök'. *Fick:* i. m. II. 537., 542. l. Vö. továbbá egyéb hangutánzókkal: ufn. *Krähe, krähen;* ang. sz.: *cr*ᵓ*cian* 'károgni', ónord: *krᵓka* 'holló' stb. *Walde—P.:* i. m. I. 593.

[9] Vö.: *κρῖγή* 'surranás': *κριγή* 'éjjeli bagoly'; *κοαυγή* 'kiáltás', *κραυγός* 'harkály'. Egyébként a már említetteken kívül az ebből a tőből való hangutánzó szó a görögben mindössze csak ez a három létezik: *κοώζω*, *κράζω* 'károg', *κόρυζα* 'nátha'.

[10] Il. XVI. 470: *κοίκε δὲ ξυγόν* 'az iga recsegett', vagy talán inkább csak 'megcsörrent az iga'. 'Megperdült a karika' → 'megcsörrent az iga', miközben a lószerszám összegomolyodott.

[11] A hangutánzó eredetű névszók ha konkrétizálódnak is valamely állatra, közelebbről madárra vonatkozólag, és így hangutánzó jellegüket el is vesztik, a hozzátartozó igék igen sokáig megőrzik hangutánzó jellegüket. Amint ezt a germán és szláv példáknál láttuk; valamint a görögben is, amikor már ténylegesen jelentkeznek hangutánzók. Vö. erre vonatkozólag Gombocz cikkét Hangutánzás és nyelvtörténet. M. Nyv. IX. 389. l. «Az igék — úgy látom — általában véve tovább megőrzik hangutánzó jellegüket, mint a belőlük származott névszók.»

[12] Vö. pl. *Passow:* *κορώνη* c. a. Der Ring an der Haustür, an dem man diese zuzog.

nütt, ahol a madárjelentésen kívül még «egyéb» is szerepel, ezek kimutathatóan mind a «görbítés, forgatás, pörgetés» fogalmával vannak összefüggésben.[13]

Boisacq éppen ezeknek a jelentéseknek az értelmezésénél mutatja a legnagyobb tanácstalanságot, jóllehet néha-néha már kezében volna a megoldás nyitja. A két eltérő jelentéskategória miatt mindenütt homonym párokat tételez fel és csak a 'madár' jelentést veszi mindenütt hangutánzó eredetűnek. Helyesen hangsúlyozza másokkal szemben,[14] hogy pl. a *κερκίς* jelentései között itt-ott felbukkanó hangutánzó-jelleg nem eredeti, hanem csak későbbi járulék. Innen már csak egy lépés és könnyen kimutathatta volna, hogy ennél a tőnél általában csak késői jelentésalakulás a hangutánzás. A jelentésalakulások lehetőségét nem vizsgálva, csak odáig juthat el, hogy a meglevő jelentésekből próbálja valamelyiket eredetinek megtenni és a másikat abból származtatni. Arra nem is gondol, hogy valamennyi esetleg egy már nem létező, de egyéb hasonló jelentésekkel kapcsolatban még megtalálható és így itt is feltételezhető korábbi alapjelentésből alakult. A *κερκίς*-szel nem tudván mit kezdeni, odasorolja a *κέρκος*-hoz : az előbbi az utóbbinak kicsinyítős alakja volna. Viszont a *κέρκος*-t kétes eredetűnek mondja és négyféle megoldást is említ. Ezek között éppúgy szerepel egy hangutánzó eredetű, mint a *κίρκος* 'kör, gyűrűvel' való rokonság. A mindenütt következetesen megismétlődő 'egyéb' jelentések a madár-jelentések mellett azonban arra vallanak, hogy az egész rokonság itt a *κίρκος* 'kör, gyűrű' jelentésből veszi eredetét.

Feltűnő, hogy a különböző i. e. nyelvekben nagyszámmal található 'kör' jelentés szinte kivétel nélkül egy eredetibb 'fordulni, v. fordulat' igével, illetőleg verbálabsztraktummal van végső fokon összefüggésben. Az etymológiai sorban pedig igen gyakori a 'gyorsaság', 'fürgeség'[15] fogalmát kifejező szó.

A 'fordul' alapjelentés, 'a fürgeség, forgás' származékjelentések azt mutatják, hogy a 'kör' fogalmának megértése a primitív időkben a kör keletkezésének a megfigyelésével állott összefüggésben. A fához kötött, vagy odaakadt állat nemcsak körben forog a fatörzs körül, hanem nyomában ott marad egy látható 'körvonal' is, amit a 'körforgással' azonosítanak. Ugyanebben a jelentés-körben aztán még szinte állandóan ismétlődnek a forgómozgást végző testrésznevek, 'térd, könyök, váll, szárny',[16] továbbá gördülő, forgó mozgást végző tárgyak, dologznevek : 'kőgörgeteg', 'kavics' és minden olyan térszínforma, ahol valami fordul : 'part, domb' stb. Maga a 'forgat, pörget, hajtogat' ige pedig a szövés-fonás mesterség alaptevékenysége, rendszerint alapjelentésül is szolgál a 'szőni, fonni'[17] igei jelentések kialakulásához is.

A *κίρκος* etymológiai sorába tartozó szavak között kétségkívül a legérdekesebb a 'bot' stb. jelentésű *κερκίς*, amely Boisacqnek a legtöbb gondot okozza. (A *κέρκος*-hoz csatolja, de ennél viszont négyféle megoldás között ingadozik.) Hesychios szerint ennek is van valamiféle madár jelentése. A klasszikus görögben azonban még nincsen. Ellenben a meglevő jelentések igen erős rokonságot mutatnak a 'kör, gyűrű' és általában a 'fordulat' jelentés származékjelentéseivel. Minthogy kezdetben ennek a szónak még nincsen, de később lesz madárjelentése is, nyilvánvaló, hogy valahogyan azokból lesz,

[13] Ilyenek a *κέρκος* 'farok', fogantyú' és 'valami madár' (Hesych. szerint ; de nem biztos szerinte sem, hogy madár, lehet esetleg 'egér' is!) ; továbbá *κρέξ* valami 'madár' és 'haj' jelentésekkel. Az itt előforduló jelentések az esetek nagy részében kimutathatóan egy 'fordulat, hajlat, ívelés, csavarodás' jelentésből, végeredményben a 'fordulat' alapjelentésből származnak. Vö. pl. az i. e. wer-, **ure-p-* 'forgat, csóvál' tőből : szlovén : rep 'farok' (Walde-Pokorny i. m. I. 277) ; az ie. swei-, swei-p- 'forgat, lendít' tőből : ófn.: sweif 'lendítés' (verb. absztr.!) 'farok' (uo. II. 520.) Hasonlóképpen a 'fogantyú, hajfürt' jelentések is gyakran vm. 'fordít' alapjelentés származékai (vö. u. o. i. e **(s)camb-*, **ger-*. **(s)qer* töveknél, II. 539—40, I. 593—94, II. 572, I. 596. stb.)

[14] *L. Meyer:* Handbuch der griechischen Etymologie. Leipzig 1901—2. II. 363. l. ; *Prellwitz:* Etymologisches Wb. der griechischen Sprache. Göttingen. 1892. 2. Auflage. 1905. 217. l.

[15] Vö. **(s)qer-* 'fordít' tőből (a *κίρκος : κρικος*-on kívül) : litv. *skritulỹs* 'kör', 'térdkalács' ; litv. *skraidùs* 'gyors' (*Walde-P.:* II. 571.) ; az i. e. **ger-* 2 'fordít' ; kfn. : *kranc* 'kör, gyűrű' (*Walde-P.:* I. 594.) stb.

[16] V. ö. : ie. **(s)qer-* 'fordít' ; óbg. *krilo* 'szárny' ; ólitv. *skrelis* 'szárny' (*Walde-Pokorny:* II. 570.) ; **(s)qel-* 'hajlít, görbít' ; ang. sz. *sculdor* 'váll' ; lit. *kelys* 'térd', óbg. *koleno* 'térd' stb. (*Walde-Pokorny:* II. 597—98.) stb.

[17] Vö. : i. e. **sne-* 'fordít, sző' ; középir *snim* 'forgatás' (verb. absztr.!), 'szövés' (*Walde-Pokorny:* II. 694.) ; i. e. **weį-* 'fordít, hajlít' ; óegyhszl. *vьjǫ, viti* 'fordít, sző' ; óind. *vīṭā* 'kőgörgeteg' ; szlovén : *vitica* 'gyűrű' stb.

ami adva volt már korábban. A *κερκίς* általában botot jelent, de mindig valamiféle jellegzetes funkcióval kapcsolatban. Legfőbb szerepe a szövés-fonásnál volt, mint 'vetélő-rúd'. Ennek a használatát Henke-Siefert (Hilfsbuch zu Homer. Leipzig—Berlin 1916. IV. Aufl. 146. l.) így adja meg : «Der Einschlag war um das Schiffchen gewickelt.» Tehát 'gombolyító' rúd, amely körül forgatták, pörgették a fonalat. Így már kezdettől fogva olyan tevékenységet jelölt, amely a szövés-fonás lényege : 'forgatás, pörgetés, sodrás'. Azonban a *κερκίς* valamennyi jelentése[18] ebbe az irányba mutat.

A nem-madár jelentések tehát ebben az etymológiai sorban kivétel nélkül egy 'forgás-kerülés-ívelés' alapjelentés felé mutatnak. Minthogy az ie. nyelvekben is igen gyakori, hogy az említett jelentésből 'repülni' jelentésű igék, illetőleg 'repülés, szárnyalás, szárny, madár' jelentések alakulnak,[19] feltehető, hogy a 'sólyom' jelentés is a *κίρκος* II-ben ilyen úton fejlődött.

A *κίρκος* 'sólyom' Homerosnál egy helyen (Od. XIII. 87.) adjectivumként, vagy appositioként is szerepel az *ἴρηξ κίρκος* kifejezésben. A szokásos használatban mindkét szó «sólymot» jelent. Minthogy Thompson kimutatja, a *κίρκος* nem jelöl semmiféle külön sólyom-fajtát, valószínű, hogy eredeti jelentése nem madárnév volt, hanem valami egyéb névszói jelentés. Nem üres tautológiából kerülhetett a két látszólag azonos jelentés egymás mellé : Homeros itt valami egyebet is ki akart emelni, mint a «szokásos» sólyom jelentést. Ez azonban csak valami olyan jelentés lehetett, aminek a korabeli nyelvben még támasza volt. Hangutánzó jelentés nem kapcsolódik az etymológiai sor egyik tagjához sem, az «egyéb» jelentések mindenütt az «ívelés-forgás» felé mutatnak. A *κίρκος* tehát *-o*-képzős verbálabsztraktum lehet, amely szókategóriának megvan az a tulajdonsága, hogy eredeti cselekvésjelentését elvesztve konkrét jelentést vesz fel.[20] A *κίρκος* és rokonainak valamennyi jelentését az említett verbalabsztraktum szokásos jelentésmódosulására, konkretizálódására vezethetjük vissza. A görög *κίρκος*-ban azonban a konkretizálódás még nem ment egészen végbe. Ezt mutatja az *ἴρηξ κίρκος* kifejezés, ahol a *κίρκος* éppen e miatt a még meglevő egyéb cselekvés-jelentés miatt kerülhetett össze az *ἴρηξ*-szel.

Hogy a *κίρκος*-ban eredetileg mindenképpen az 'ívelés-repülés' jelentést kell feltennünk, arra vall az is, hogy *κίρκος* a napisten madara,[21] a keringő napnak, a keringésnek a szimbóluma. A Rg-vedaban a napot gyakran egy levegőben keringő madárral szokták összehasonlítani.[22] Ha azonban a *κίρκος* itt 'keringés'-t jelent, akkor az *ἴρηξ* volna a jelző és a kettő együtt adná itt a 'sólyom' nevét. De ugyanakkor, ha a *κίρκος* csak valami olyan tulajdonságot fejez ki, ami minden madárra jellemző, akkor az *ἴρηξ*-ben kell keresni a sólyom-féle madárnak a lényegét.

Homeros itt a phaiakok hajóinak a gyorsaságát akarja érzékeltetni és ehhez keres megfelelő hasonlatot. A görög gondolatvilágban a sólyom a gyorsaság jelképe. Leggyakoribb jelzői mindkét sólymot jelentő szónak az *ὠκύς, ὠκύπτερος, ταχύς* stb. De a sólyom-félék mindenütt arról nevezetesek, hogy a leggyorsabb madarak közé tartoznak. Chernel (Magyarország madarai. Bp. 1899. II. 434. l.) azt írja a vándorsólyomról : «Kitűnő röptü rabló. Mikor zsákmányát üldözi, mindig föléje kerekedik és oly sebes nyilalással veti magát áldozatára, hogy alakját alig vehetjük ki, csak egy sötét vonalat.» A sólyomnak ezt a nyílsebes, töretlen vonalú repülését veszi hasonlatul Homeros : *ἡ δὲ μάλ' ἀσφαλέως θέεν ἔμπεδον· οὐδέ κεν ἴρηξ κίρκος ὁμαρτήσειεν ἐλαφρότατος πετεηνῶν.* «aka-

[18] Vö. I. : 'Habaró rúd' jelentéshez : i. e. **wer-* 'fordít' : gör. *ῥατάνη* 'habaró' ai. *vartana-* 'forgás', *vartulā* 'orsókarika', *vrntikā* 'szár, nyél' (*Walde-Pokorny:* I. 274.) ; II. 'könyökcsont' (forgó testrész") : i. e. **eleį-* 'hajlít' : lat. *ulna* 'könyökcsont, kar' ; örm. *oln* 'váll', *il* 'orsó'. III. A 'sugár' ('ékalakú járatok') : **wer-* 'fordít'-ból **werad-* 'vessző, bot' : lat. *radius* 'bot, küllő, sugár, vetélő' (*Walde-Pokorny* I. 288.). IV. A 'bot' jelentéshez (ld. *radius*) : i. e. **wer-* 'forgat' : gör. *ῥάβδος* 'vessző, bot, rúd'; i. e. **(s)qer-* 'forgat' : gót *hrugga* 'rúd' ; i. e. **wel-* 'forgat' : gót *walus* 'bot' stb. V. A 'rezgőnyárfa' ('rezgés') : **(s)qer-* 'forgat' : középír *crith* 'rezgés' stb.

[19] Vö. Walde-Pokorny II. 570. az ie. **(s)qer-* 'forgat, fordul' tő alatt : litv. *skriejù, skrìetì* 'kering, ívalakban repül' ; lett *skrìenu (skreju), skrìetu* 'repül' ; ólitv. *skrelis* 'szárny', óbolg. *krilo* 'szárny' stb.

[20] *Brugmann—Delbrück:* Grundriss II. 1, 496—7. l., *E. Arend:* Verbalabstrakta bei Herodot und ihre Vorgeschichte. Grafenhainichen. 1936. l., 5., 20. l.

[21] *Thompson:* i. m. : *κίρκος* ... The sacred Hawk of Apollo ; in the main an astronomical, perhaps solar emblem.

[22] *Thompson* i. m. Aetos c. a. : The solar Myth is oriental, and in the Rig-Veda the sun is frequently compared to a volture or eagle hovering in the air.

dálytalanul, megszakítás nélkül siklott tova a hajó ; még egy sólyom sem érhette volna utól.»

Így érthető, hogy a görögben és a többi indogermán nyelvben a sólyom-féléknek szinte állandó jelzőjük a 'gyors' vagy 'gyorsröptű' melléknév. Különösen gyakoriak az ilyen összetett jelzők : *ὠκύπτερος*, *ὠκυπέτης* stb. 'gyorsszárnyú, gyorsröptű'. Hasonló jelentésű a szanszkrit *āšu-patvan-*. A latin *acci-piter* pedig, mely jelentésben pontosan azonos a fenti összetett jelzőkkel, már nem is jelzőként szerepel, hanem egyenesen az ölyv és sólyom-félék neveként. Így tehát ha feltételezzük az azonos elképzelés lehetőségét az azonos tárgyfogalommal kapcsolatban, akkor a görög gondolatmenetet követve — az *ἴρηξ*-ben a 'gyorsaság' fogalmát várhatnánk. Az *ἴρηξ* szó szokásosabb alakja *ἴέραξ*-nak hangzik, amely a 'g y o r s, f ü r g e' jelentésű *ἱερός* III-mal függ össze. (Vö. Boisacq ; i. m. 368. l.) Az *ἴρηξ κίρκος* így végeredményben minden valószínűség szerint ezt akarta kifejezni: 'villámgyorsan ívelés'. Az idézett hely pedig így hangzana: «Akadálytalanul és simán siklott tova a hajó, még a «Villámgyorsan ívelő» (= az *acci-piter* = az *ἴρηξ κίρκος*) sem érhette volna utól.»

Joggal merül fel azonban az a kérdés, hogy honnan van akkor mégis a későbbi i.e. nyelvekben a **(s)qer-*től képzett nagyszámú hangutánzó szó. Erre azt mondhatjuk, amit Boisacq mondott a «nem-madár» jelentésű *κερκίς*-szel kapcsolatban : a hangutánzó jelentés későbbi járulék.

A *κερκίς* volt a 'madár' és «egyéb» jelentések közötti viszony tisztázásánál is a döntő : a mindenütt azonos eredetre való «egyéb» jelentések a korábbiak és ezekből fejlődnek később az egyes madárnevek. A *κερκίς* azonban más irányba is mutat. Mint a szövés-fonás mesterség körébe tartozó szó kétségkívül rokonságban van a *κερκίζω* és *κρέκω* igékkel.[23] Mindkét ige jelentése 'szőni-fonni'. De a *κρέκω* már elsősorban hangutánzónak számít. Jelenti a szövéssel, vagy a szárnycsapásokkal járó hangot is. A második hangutánzó szó a *κίρκος* és rokonai között tehát szintén a **kr-* tőből van. Az első volt a *κρίκε*. Minthogy a *κίρκος* mind a két jelentésben egy korábbi alakot képvisel, nyilvánvaló, hogy a *κρίκος*, *κρίκε*, *κρέκω*, vagyis a **kr-* tőből való alakok újabbak és így a hangutánzó jelentések is, amelyek ezekkel az újabb alakokkal jelennek meg, csak későbbi járulék-jelentéselemek. Hogy van az, hogy mégis több i. e. nyelvben egymástól függetlenül jelentkeznek ebből a tőből hangutánzó szavak? Ennek az a magyarázata, hogy egy új értelmezés, egy új szituáció, egy eddig kifejezetlenül maradt képzet kiemelése egy cselekvésjelentéssel kapcsolatban már igen korán elindulhat és évszázadokon keresztül tarthat, anélkül hogy tényleges jelentésváltozás is bekövetkeznék. A magyarban pl. már igen régen alkalmazzák a «forogni, fordulni» igei jelentéssel kapcsolatban a «járni», vagy «változni» jelentéseket, anélkül hogy az eredeti jelentés megváltozott volna. Ugyanígy az i. e. időkben elindulhatott már gyéren az a nyelvi jelenség, hogy egyes intenzív forgást, pergést kifejező cselekvésekkel kapcsolatban kezdtek a vele járó hangképzetekre is gondolni. A klasszikus latinban és a görögben ezek a szálak a **sqer-* tövet illetőleg alig erősödtek tovább. Ezek a kezdeti szálak aztán a germánságban és a szlávságban főleg nyelvjárási jelenségekként, mindjobban elburjánzottak. Kétségtelen tehát, hogy a hangutánzó jelleg a **sqr-*, illetőleg **kr-* tővel indul el. Amikor a régebbi *κίρκος*-t kezdte kiszorítani a *κρίκος*, akkor ezzel már velejárt, hogy a 'csörgő karikára' gondoltak. A *κρίκε* 'megreccsent', vagy szerintem inkább 'megcsörrent' jelentés is először (és egyetlen helyen Homerosnál!) az igával kapcsolatban jelentkezik, ahol a *κρίκος* állott.

A *κρέκω* hangutánzó igétől azonban nem lehet elválasztani sem hangtanilag, sem jelentéstanilag a *κροκόω* igét. Ugyanazon görög *κρ-*, i. e. **qr-*től származik, és jelentése hasonlóan a *κρέκω*-hoz, szintén a szövés-fonás körébe vág : a vetülékfonállal 'körülkötni', 'szőni'. A *κροκόω* jelentései voltaképpen magában foglalják mind a *κρέκω*, *κερκίζω*, mind pedig a *κιρκόω*, *κρικόω* igéket is. De a fonás-szövés jelentésen túlmenőleg (mert ezek a jelentések is a 'forgatással, pörgetéssel' függnek össze), még szorosabb kapcsolatot mutat ez az ige a 'forgás-görgés' fogalmával. Ezt mutatják a belőle képzett *κρόκη*, *κροκάλη* főnevek jelentései : 'szövés-fonás ; kerek kavics, görgeteg, tengerpart'.[24]

A *κρόκη*, *κροκάλη* szintén világos példája annak, hogy a több jelentésű szavakat igen gyakran már nem lehet az adott jelentésekből megfejteni, hanem csak egy hiányzó alapjelentésből. Az alapjelentés kiveszése azáltal következik be, hogy a megfelelő ige is kimegy a használatból. Az összehasonlító jelentéstani adatok azonban azt mutatják,

[23] Ezt *Boisacq* is felteszi. A *κερκίς* a *κέρκος* kicsinyítő alakja volna szerinte. A *κέρκος* pedig összefüggésben lehet a *κρέκω*-val. Ld. *Boisacq:* i. m. a megfelelő c. a.

[24] A jelentésalakuláshoz vö. a finnből : *viere-* 'forog, gördül, trillázik' ; *viere-ma* (verb. absztr.) 'part, lejtő, görgeteg'. Vö. még a 17. jegyzetet is!

hogy mind a 'szövés, fonás' jelentés, mind pedig a 'görgeteg, part' jelentések a 'fordulni' alapjelentésből fejlődnek. A 'gördülni, gurulni' jelentés azonban már közel van a hangutánzó jelleg kibontakozásához is. Míg jelentéstani összefüggések ismerete nélkül a két «eltérő» jelentés miatt Walde-Pokorny itt is két homonym párt tesz fel.[25]

Hogy intenzív forgásjelenségekre vonatkozó szavak, tehát mozgás-jelentések, idővel hangutánzó jelentéseket is felvehetnek, ezt számos példával igazolhatjuk. Egy sereg olyan szót ismerünk, amelyek kétségkívül ilyen cselekvésjelentésből erednek, de amelyek jelentései között a 'forgás' jelentésen kívül ott találjuk egyfelől a 'gyorsaság, sebesség', a 'nyüzsgés, kavargás', másfelől a 'lárma, dörgés, csörgés' stb. hangutánzókat is.[26] Nem kétséges, hogy ilyen esetekben csak azért nem vesznek homonym párokat, mivelhogy ugyanazon szó jelentései között megtaláljuk az átmeneti változatokat is. Igen érdekes és meggondolásra késztető jelenség azonban, hogy éppen a szóbanforgó i. e. **(s)qer-* tövek mindegyikéből, tehát mind a **(s)qer-* 'forog', mind a **(s)qer-* 'csörög' stb. hangutánzó tőből egyaránt találunk homonym igéket is, — mégpedig két különböző i. e. nyelvben. Az egyik ilyen homonym pár az angsz.: *hringean, hringan* 'körülkerülni, fordulni', mellette: *hringean, hringan*' hangzani, csattogni, csörrenni'. A másik az oroszban: *krjakatь* 'fordít, más irányba fordul', és *krjakatь* 'csikorogni, nyikorogni'.[27] És itt most hangsúlyoznom kell, hogy ez a kétféle **(s)qer-* tő — az angolszász és orosz példákkal — ugyanaz a két tő, amelyekre bontják Boisacq, Walde stb. a *κίρκος*-okat, a *κερκίς*-eket, a *κέρκος*-okat, a *κορώνη*-kat, a *κόραξ*-okat, az etymológiai sornak szinte minden tagját. Egyazon tővel kapcsolatban, a szavaknak ily nagy számánál, a jelentéstani problémák teljes azonossága nem lehet a véletlen csodálatos játéka. Így tehát ezek a tények arra engednek következtetni, hogy a sokjelentésű szavaknál számolni lehet olyan jelentésalakulással, hogy a különféle konkrét dolgokra vonatkozó szavak egy *közös* cselekvésjelentésből veszik eredetüket. Ha pedig ez már valamely úton kiveszett a használatból, akkor az ilyen jelentésekkel kapcsolatban — mint a *κερκίς* példája mutatja — 'könyök, könyökcsont' 'sugaras járatok a színház nézőterén' és 'rezgés, zizegés', tanácstalanok maradunk. De ha ismerjük a közvetítő 'fordulat' jelentést, akkor nyilvánvaló az összefüggés még ezek között is: a könyökben forgó csont vagy a rezgő levelek (= rezgés) 'mozgás-szakaszai' ugyanolyan 'fordulatok' mint a 'szerte futó sugarak'.

A jelentésalakulásoknak is meglehet tehat a maguk törvényszerűsége, akárcsak a hangváltozásoknak, mégpedig nem csupán a névszókategóriában, hanem az igei cselekvésjelentések sorában is. Az pedig egyáltalán nem meglepő jelenség, hogy a 'forgás, pergetés, perdülés, ferdülés, gördülés' cselekvésjelentések idővel átmennek egyfelől az 'ívelés, repülés, szárny, madár', másfelől a 'fonás, fonal, szövés, szövet; görgeteg, part' jelentésbe, majd pedig adott esetben a 'csörgés, csikorgás, dörgés' hangképzetek jelölésébe, — amint azt a nyelvi tények hosszú sora igazolja.

[25] Vö. *Walde-Pokornyi*: i. m. 483. I.

[26] Ld. pl. az i. e· **twer-* 'fordulni', *ter-* 'forgat, dörzsöl', **swei̯-* 'forog, fürgén mozog' tövek származékait. (Vö. *Walde-Pokorny: i. m.* a megfelelő tövek alatt.)

[27] Vö. *Walde-Pokorny:* II. 569—I. 414. l.

KANOZSAY MARGIT

EGY RÓMAI SÍREMLÉK ISZKASZENTGYÖRGYRŐL

1. A Fejér megyei Iszkaszentgyörgy határában levő Duzzogó-fürdő falában egy töredékes, felirat nélküli római síremlék látható befalazva.[1] A sírkő származására nézve egyetlen, gyenge támpontot ad Marosi A. rövid jelentése az iszkaszentgyörgyi kutatásokról,[2] melyből csak annyit tudunk meg, hogy a síremléket (1., 1*a*. kép) több kőemlékkel együtt a Pappenheim-család kastélyának kertjében őrizték.

A 161 cm magas, 119 cm széles kő feliratos része hiányzik. A képmezőt mindkét oldalról egy-egy csavarmenetes sávokkal díszített oszlop keretezi, alul gyöngyfűzéres, kétlevélsoros korinthusi fejezettel. Az oszlopokon két lapos párnatag nyugszik, melynek közepét apró négylevelű rozetta díszíti ; rajta pihen a tagolt architráv, fölötte a töredékesen megmaradt tympanon : közepén meduzafő. A két oszlopon belül félkörívesen kiképzett fülke van ; a kettős léccel tagozott félkörív sima kőhasábokra támaszkodik. A pillér magasságában, a fülke teljes szélességében keskeny perem húzódik. Az oszlop, az architráv és a félkörív által közbezárt boltcikkelyt szélisten protoméja[3] és két lekerekített négyszirmú rozetta tölti ki.

A fülkében, díszesen esztergályozott lábakkal és karfával ellátott támlás padon, kissé merev tartásban házaspár ül. A férfi felső ruházata[4] csattal vagy fibulával[5] összefogott paenula,[6] melynek jobb vége a csat alatt jobb vállára visszahajlik. A bő paenula alatti ruha függőleges, és a két térd között félköralakú ráncait híven utánozza a kőfaragó Jobb kezében ostort[7] tart.

Az asszony ruhája a helyi kelta népviseletnek[8] megfelelő. A hosszú, vastag

[1] Első ismertetését 1948-ban «Dunapentele (Intercisa) síremlékei az i. u. I—II. században» c. kéziratban levő doktori értekezésem 33. sk. lapjain adtam.

[2] Az Iszkaszentgyörgy területén levő «Homokbánya» és «Zsidóhegy» környékén végzett próbaásatások alkalmával peremes római téglatöredékeket, terra sigillátákat és egyéb római edénytöredékeket talált *Marosi*. Lehetségesnek tartja, hogy Iszkaszentgyörgyön római település volt, amelyet az itt előkerült síremlékek is igazolnának. (Székesfehérvári Szemle 5 (1935), 38—41. 11.)

[3] A szélprotoma szimbolikus magyarázatát *Fr. Cumont* adja: Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains. 1942. 146. 1. — *A. D. Nock:* AJA 50 (1946) 140 skk. — *Oroszlán Z.:* Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannóniai síremlékeken. 1918. 19. l.

[4] Férfiruhára ld. : *Hampel J.:* Figurális domborművek pannóniai síremlékeken. AÉ. új f. 30, 1910. 317. skk. — *V. Geramb:* Steierisches Trachtenbuch. Die norisch—pannonische Tracht. 138. skk. — *Sz. Burger A.:* Pannóniai ruhaviselet Aquincum kőemlékein (kézirat). 36. skk.

[5] Egyetlen hasonló darabot ismer *Kovrig I.:* Veszprémből. Diss. Pann. II/4. XXIX. t. 4.

[6] A paenulára ld. *Oroszlán Z.:* Rég. Társ. Évk. II. 1923—26. 68. l. — *Kuzsinszky B.:* Bpest Rég. IX. 56. sk.

[7] Pannóniai analógiáira l. Intercisa. Arch. Hung. XXXIII. 1953. 153. l. 102. jegyz.

[8] *Hampel J.:* Pannóniai costumeképek. AÉ. 14 (1881) 308. skk. és AÉ. új f. 30 (1910) 331. sk. — *M. Láng:* Die pannonische Frauentracht. Österr. Jahreshefte. 19—20, 207. skk. — *V. Geramb:* id. m. — *Sz. Burger A.:* id. m. 36. skk.

anyagból készült ujjatlan felsőruháját vállain nagy szárnyas fibulák tartják össze ; ezért a nyak körül félkör alakban helyezkedik el. Ez alól kilátszik az alsóruha szöges kivágása. A hosszú ruha alól a vékonyabb anyagból készült alsóruha egyenletesen ráncolt alsó vége a lábnál is előtűnik. A ruha tartozéka még a keskeny szalag, amely övszerűen, lazán van a derékra kötve ; leér az alsóruha végéig. Ékszere : a keltáknál általánosan ismert vastag csavart torques és mindkét csuklóján két széles, hólyagos karperec. Egyik kezében almát, másikban szőlőfürtöt tart.[9] Főkötője, éppen úgy pannóniai kelta szokásos viselet, mint a nagy szárnyasfibulák. Vékony anyag lehetett, mélyből a különleges, turbánhoz hasonló főkötőket csavarták, majd összetűzték.[10] Hajukat ez alá rejtették, mint ahogy ez a síremléken is látható. Szorosan a homlokra tapadó rész után vastagon, háromszori tekeréssel elálló, diadémhoz hasonló fejdíszt készítettek. Ezt egy nagyobb kendő, vagy fátyol fedi, amely mindkét vállára hosszasan, szimmetrikusan, lágyan ráborul, végig követi a karok vonalát, majd a könyöknél két-három ráncot alkotva a felső lábszár mellett a földig omlik le.

2. E töredékes és feliratnélküli síremlék értékelésénél és kormeghatározásánál segítségünkre van Veriuga intercisai sírköve. (2. kép.)[11] A sírkő formája és beosztása eltér az iszkaszentgyörgyitől ; a képes mező ugyanis sokkal rövidebb, mert az elhunytat mellképben örökíti meg. Az oromzat letört, és így nem lehet megállapítani, hogy az előzőhöz hasonlóan volt-e díszítve. Itt is sima vaskos kőhasábokon nyugvó félkörívű lezáródással határolt fülkébe helyezi a kőfaragó az elhunyt képét, kezében orsóval és guzsallyal. A fülkén kívül korinthusi oszlopfővel díszített lapos pillérek vannak.[12] A boltcikkelyt akanthuslevelek között levő lekerekített, négyszirmú rozetta tölti ki.

Az elhunyt nő alakja itt is az előzőhöz hasonló helyi viseletben jelenik meg, csekély eltérésekkel. Hosszúujjas alsóruhát visel, elől kerek kivágással, melyet apró horgonyfibula[13] fog össze. Ez a fibulatípus Patek E. megállapítása[14] szerint thrák gyökérből alakult ki és a Balkánról a Duna vonalán húzódott fel hozzánk a Duna—Tisza közére is, de «ezt a típust nálunk elsősorban a provincia keleti részében, az eraviszkuszoktól lakott Fejér és Tolna megyékben kedvelték.» Használatuk idejére úgy véli, hogy «e típus a római császárkor ama korábbi szakaszából való, amikor még nem tűntek el az egyes vidékek helyi ízlésének foglalás előtti sajátosságai.» Az iszkaszentgyörgyi asszonyéhoz hasonlóan az ujjatlan, vastagabb anyagból készült felsőruhát vállban a szokásos nagyméretű szárnyasfibulák[15] tartják. A fibulánál tömörülő ráncokat a kőfaragó felületesen csak két-három vonással jelezte.

Nyakéke, csavart torques helyett többfonatú láncon[16] függő korong, mely a bonni lelet után ítélve feltehetőleg ezüstből lehetett. A bonni ezüstlelet[17] mutatja milyen finom ötvösmunkák ezek ; aranyból és bronzból egyaránt készítették, néhol áttört formában, másutt drágakővel díszítve. A lánc vége is gondosan, csinosan kiképz-

[9] *S. Ferri* szerint az elhunytak kezében kisebb tárgyak ábrázolásának általános szokása provinciális elgondolásra és megfogalmazásra vall. Arte Romana sul Danubio. 1933. 218. l.

[10] Főkötőkhöz l. : *Hampel, Láng M., V. Geramb:* id. művek. — *L. Hahl:* Zur Stilentwicklung der provincialrömischen Plastik in Germanien und Gallien. 1937. 49. l. Véleménye szerint e főkötők az asszonyok viseletét egészítették ki, míg a fiatal leányokat leomló fürtű, fedetlen fővel ábrázolták. — *E. Bickel:* Die Matronenhaube am Niederrhein als Fruchtbarkeitszeremonial im Vegetationskult. Bonner Jhrb. 143/144, (1939) 209. skk.

[11] *Mahler:* MNM. Jelentés. 1911, 152, 1. 2. — *Schober:* Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien 1923. 82. l. 90— *Ferri:* id. m. 216. l. 264. — Intercisa. 240. l. 49. XXXI. t. 5.

[12] Az aediculák és pilaszterek eredetére és alkalmazására l. *Altmann:* Die römischen Grabaltäre. 136. l. — E síremléktípus kialakulására és elterjedésére l. *Erdélyi G.:* A pannóniai síremlékek ornamentikája. 1929. 12. l.

[13] Ehhez hasonló, nőknél ritkán előforduló ékszer látható egy primitív kidolgozású aquincumi töredéken : *M. Láng:* id. m. 239. l. 107.

[14] Diss. Pann. II/19. 33. skk.

[15] E szárnyasfibulák rendszerint áttört mívűek, de ilyen finomságok visszaadására nem volt képes az itteni kőfaragók ügyessége. Az áttört fémmunkák antiklasszikusságára l. : *Abramić:* Öst. Jhfte. 12 (1909) Beibl. 113. l.

[16] *Erdélyi G.* és *Fülep F.* szerint kettős fonott lánc. Intercisa. 240. l.

[17] *Lehner:* Führer d. d. Provinczialmuseum zu Bonn. I. 2. 106. l. 19.

zett, mint a bonnival analóg wiggensbachi[18] leletben. Hasonló leleteket ismerünk Kulmból (Kt. Aargau), Lünnern bei Ottenbachból (Kt. Zürich),[19] valamint a pfünzi dolichenumból.[20] Drexel véleménye szerint mind a szabad, mind a római uralom alatti germán törzseknél egyaránt használatos az ilyen nyakék. Van azonban ennek az ötvösségnek dunai előfordulása is.[21] A korongokkal vegyesen, sűrűn előforduló félhold díszek mágikus erejét Sieburg[22] említi.

Veriuga fején ugyancsak többszörösen csavart főkötőt visel, melyet a jelen esetben is hosszú fátyol takar, s az iszkaszentgyörgyi asszonyéval azonosan követi a karok és vállak vonalát, majd könyökben ráncokat vet, s a jobb alsókartól befelé elvégződik, illetőleg a felirati keretre mint párkányra rágyűrődik. Ezzel megdől V. Gerambnak az az állítása, hogy a félkör alakú fátylak mindenütt csak vállmagasságig érnek.[23] Láng M. is két, a mienkénél sokkal durvább kidolgozású aquincumi sírkővel kapcsolatosan szintén fátyolról szól, amelyek ugyancsak könyökig érnek.[24] A gellérthegyi Brogimara[25] fejkendője, amennyire kivehető, szintén könyökig ér. Ugyanez észlelhető a bennszülött nők Brigetioban lelt sírkövein is.[26] Egy esetben — Albinus sírkövén — a nálunk általában viselt turbánszerű főkötő helyett az inkább Lajta-vidéki prémsapkához[27] hasonlóra látjuk borítva e hosszú kendőt, illetve fátyolt. Mivel a provinciális kőfaragók ügyessége nem volt elég olyan finomságok megkülönböztetésére, amely szükséges lett volna a lágyabb anyagú «palla» és kendő, esetleg fátyol ábrázolásához, nehéz erről véleményt alkotni. Hampel[28] az intercisai lelőhelyű Basia síremlékének tárgyalásánál a hasonló fátyol- vagy kendő-megoldást köpenynek véli.

A feliratos mezőnek kettős profilállású léckerete van ; a felirat szerkezete a *H. S. EST* formulával határozottan korai : *Veriuga Da | nui filia an(orum) | XXX h(ic) s(ita) est | Florus Egreta | ri f(ilius) coniugi | piae t(itulum) m(emoriae) p(osuit).* Veriuga[29] etnikai hovátartozandóságának közelebbi meghatározására alkalmas atyja neve, amely *Danui* alakban, mint a Res gestae divi Augusti-ban is egyízben, *Danuvi*nek értelmezhető. *Danuvius*, *Danuvios* Holder szerint a kelta *danu*-töből keletkezhetett.[30] Így feltehető, hogy Veriuga régi Duna-melléki, tehát pannóniai kelta családból származott. A Florus Egretari filius névvel kapcsolatban figyelembevéve Cicero adatát,[31] Kubitschek és Gronovszky kutatásait, valamint a név elterjedését, tauriscus származásra következtethetünk.[32]

[18] *Drexel:* Der Schatzfund v. Wiggensbach. Das Schwäbische Museum. 1927. 2.

[19] *F. Keller:* Röm. Ansiedlungen in der Ostschweiz. II. Mitt. Antiqu. Ges. Zürich. XV. 2. 130. 1.

[20] ORL. Nr. 73. Kastell Pfünz. 62. XII. t. 63.

[21] *Darnay K.:* Újabb leletek a szalacskai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területén. AÉ ú. f. 31 4 (1911) 311 skk. — *Hunyady I.:* Diss. Pann. II/18. IV. t. 4, 9. — Az ilyen típusú, ezüst huzalból többszörösen fonott tömör láncot *Patek E.* az illyr ipar termékének tekinti, még a császárkori Pannoniában is. Ant. Hung. II. 1—2. 1948. 88. 1. — Legutoljára *Paulovics I.* foglalkozott e kérdéssel az új szalacskai lelettel kapcsolatban. Ellentétben *Patek*kel ezeket a legtöbbnyire filigrándíszes láncvég karmantyúkkal ellátott láncokat határozottan görög előzményt mutató, magas fejlettségű kelta fémművesség körébe helyezi. AÉ 80. (1953) 123. skk.

[22] *Sieburg:* Bonner Jhb. 103, 128. l.

[23] Id. m. 204. l.

[24] Id. m. 107. és 108. kép, 239. 242. l.

[25] *Láng M.:* id. m. 99. kép. — *Hampel:* id. m. 14 t. 44. sz.

[26] *Barkóczi L.:* Diss. Pann. II/22. I. t. 2, 4 kép.

[27] *Barkóczi:* Diss. Pann. II/22. V. t. 1 kép.

[28] *Hampel:* AÉ 1910. 32 kép.

[29] *Mahler:* MNM Jel. 1911. 152. 1. 2. — *Schober:* id. m. 82. 1. 90. — *S. Ferri:* id. m. 226. 1. 264. mind hibásan Veriuca-nak olvasták. — Legutoljára *Fülep F.:* Intercisa 196. 1. szintén Veriuca-t említ. Uo. hozza a név analógiáit is. Olvasásomban támogat a feliratban szereplő coniugi szó C és G betűje. L. még *Oroszlán Z.*, valamint *Nagy T.:* AÉ 82 (1955) 2 232. és 234. ll.

[30] *Holder:* id. m. 1, 1225. 1.

[31] Cicero : Verr. act. 2 nb. 2, 118 ; «*Aegritomari Transalpini Hominis*».

[32] *Kubitschek:* Ecritusirus. Öst. Jahfte. 9 (1906) 70. 1. — *Gronovszky:* Diss Pann. I/2. 39., és 42. 1. — CIL III 659, CIL III 1682, CIL III 8129—/6309, 3242, 5201, 3277, 14065, 5101, 14232, 3189, 5530, 5623, 5915, 4537a, 11305, 4452, 4522, 11171, 13474, 11057, 10439, 3546, 3598—10552 és AÉ 1929, 51, 7, és AÉ 1906, 158, 4.

1. kép

1/a kép

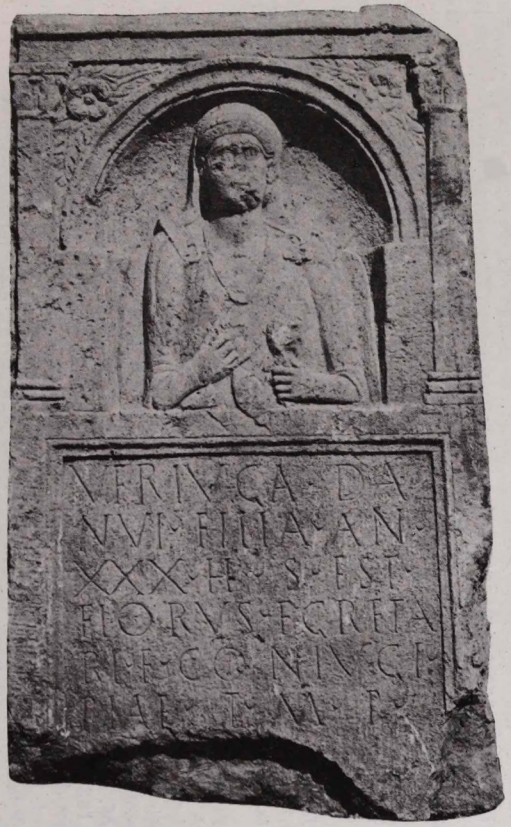

2. kép

3. kép

4. kép

Erdélyi G.[33] Veriuga sírkövét az intercisai Ulpius Enubicus sesquiplicarius alae I. Britannicae sírtáblájával hozza rokonságba a sírkő felépítése és a boltcikkelyben levő akanthuszdísz alapján, s a csapattest megjelölése révén i. sz. 110 körüli időre teszi. Bár datálásban változást nem jelent, mégis megemlítem azt a figyelemre méltó hasonlóságot, mely a Camponában talált Bonio és a vele rokon intercisai Cusides[34] feliratainak Veriuga sírkövével való összevetéséből kitűnik.[35] Ide sorolható még az ugyancsak intercisai Malsus is.[36] A feliratok jellegzetessége a betűk keskeny, magas formája, s különösen az R erősen előrelépő szára, a C és G betűk nagyjából félkör alakja, továbbá a három katonaemléknél előforduló nőnemű genitívusok «e» végződésének grammatikai hibája «ae» helyett. Ez az aprólékos megfigyelés azért érdemel említést, mert Bonio és Cusides, valamint Malsus is, a feliratok tanúsága szerint az ala Frontoniana lovaskatonái voltak. Ezen Alsó-Rajna vidékéről rekrutált csapat, rövid dalmáciai tartózkodás után a 80-as évektől kezdve már Pannonia Inferiorban található, s a tokodi diploma tanúsága alapján i. sz. 110-ben, az Aquincumhoz közel fekvő Camponában (Nagytétény) állomásozott.[37] Az újabb kutatások szerint már i. u. 118-ban Marcius Turbóval Dáciába megy.[38] Alföldi kimutatta,[39] hogy ezen csapat rajnai legénységét kb. 100-tól kezdve pannón rekruták váltották fel. Mivel Veriugánál thrák vonatkozások etnikailag nem mutathatók ki, e csapat thrák újoncozásának kérdése elesik.

3. Az ugyanebből a műhelyből származó sírkövek számát gyarapíthatjuk Sabináéval (3. kép), mely hármas beosztású, s oromban végződik, két akroterionnal. A tympanont szerényen csak egy nyolc ágú, hegyes szirmú rozetta[40] díszíti. A képmező erősebben kimélyített, sima, neutrális keretű fülkében van Sabina mellképe. Figyelemre méltó alakjának zárt mintázása : teste egyetlen tömeg. Feltűnően vékony karjait törzséhez szorítja. Ez nem véletlen, hanem stiláris sajátság. Jobb válla rövidebb és magasabb, mint a bal. Az ujjak szorosan egymás mellett vannak. Egyik kezében galambot,[41] másikban almát tart. Igen jellegzetes keskeny szája : duzzadt felsőajka, mintha előreálló fogsort takarna. Hajviselete egészen egyszerű, Sabina császárnőéhez hasonló,[42] aki haját középen elválasztva, kissé hullámosan hordta. Amennyiben az ilyen teljesen egyszerű frizura nem helyi viselet, hanem a birodalmi divat hatása volna, megközelítő időmeghatározást ebből is kaphatnánk. De lehet, hogy a frizura nem kimondottan császári, s ezért óvatosságból nem használjuk fel datálásra.

Ruházata[43] háromnegyed ujjas ruhadarabból áll (talán stólának nevezhető), melyet vállán pallaszerűen elrendezett köpeny takar, s ez jobb vállán visszahajlik.

A sima, kettős léckeretbe foglalt felirat a következő : *M(arcus) Ulpinus | Sabinus v. st. | et C(laudia) Pusinna | parentes fil(iae) | Sabinae ann(orum) | XIIII h(ic) s(ita) e(st) l D(is) M(anibus)*. Az apa neve bizonyítja, hogy római polgár, tehát a kő legkorábban Trajanus idejére tehető, stílusa alapján sem lehet későbbi Hadrianusnál. Az Ulpius Sabinus, Ulpius Sabinius és Marcus Ulpius Sabinius nevek előfordulási helyeit követve, összefüggésben az ala I. Ulpia contariorum-mal is, a legújabb kutatások nyomán

[33] Intercisa. 153, 155, 157. l. és 116 jegyzet.

[34] A két kő rokonságát *Oroszlán Z.* mutatta ki először AÉ 39 (1920—1922) 10. l. és *Erdélyi G.* is elismeri.

[35] Első ízben doktori értekezésem 24. l.

[36] Intercisa. 234. l. 4. XXXVI. 2.

[37] *W. Wagner:* Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin. 1938. 76. skk.

[38] *Radnóti—Barkóczi:* Adatok Pannonia Inf. II. sz.-i hadrendjéhez. AÉ 78, 1951. 81. l. — *Nagy T.* ellentétben a fenti véleménnyel nem látja igazoltnak, hogy a csapat Hadrianus uralkodása elején elhagyta volna Pannonia területét. AÉ 81 (1954) 15. l.

[39] Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum. Budapest 1944. 54. skk.

[40] A rozetta-motívum eredetéhez l. *Petersen:* Röm. Mitt. 1900. XV. 50. l. és *Riegl:* Stilfragen. 1923. 54. l.

[41] Sírköveken az elhunyt kezében ábrázolt galamb, ill. madár értelmezésére és az analógiákat l. *Sági K.:* Intercisa. 60. sk.

[42] *M. Wegner:* Datierung römischer Haartrachten. Jahrb. des deutschen arch. Instituts. 1938. 53. 303. l. — Ld. *Strack:* Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts. II. 24—25. l. : Sabina császárnő az Augusta címet és pénzverési jogot 128. év előtt kaphatta. A Sabina érmeket három sorozatban adták ki, az elsőt 128/9-ben, a másodikat és harmadikat 129/30. év első felében.

[43] A pannoniai rómaias viseletre l. *Sz. Burger A.:* id. m. 50. skk.

dák (thrák) eredetre engednek következtetni.[44] A Claudia Pusinna névadásból boius vagy eraviszkusz származásra gondolhatunk.[45]

M. Ulp. Sabinus foglalkozását, amelyet a kövön a v. st. rövidítéssel jelöl, Mommsen[46] tévesen olvasta *v. s.*-nek és ezért az általa ajánlott *v(ir) s(pectabilis)* feloldás sem helyes, mert ez a magasállású emberek későrómai rangcíme. Alföldi A. feloldása szerint *v(ilicus) st(ationis)* t. i. *v(ectigalis)* olvasható, azaz a vectigal Illyrici vámkerülete egy állomásának vezető tisztviselője. Vámállomás szempontjából figyelembevéve a kő lelőhelyét,[47] bár Intercisához is elég közel fekszik, az aquincumi körzethez véljük tartozónak. A bérleti rendszer idején vilicusok állottak a vámállomások élén, tehát könnyen elképzelhető egy ilyen vezetőállás római polgárjogú emberrel való betöltése, bár az eddigi feliratok alapján a vámállomások tisztviselői csaknem kizárólag rabszolgák vagy szabadonbocsátottak — nevük is mutatja társadalmi állásukat. A közvetlen kezelés idején az állomások élén ugyanis a praepositus áll, tehát ez is azt bizonyítja, hogy korai kőről lehet csak szó ; a vámállomások közvetlen kezelésbe való vétele Marcus Aurelius idején történhetett.[48] Az eddigi összes adatokból kitűnik, hogy a sírkő Trajanus uralkodásának végén, tehát 100 és 118 között készülhetett.

4. Ugyancsak ebbe a műhelybe kell sorolnunk és közvetlen Sabina mellé tennünk Fabricia (4. kép) töredékes sírkövét is. Legfelül az oromzat hiányzik, alatta két korinthusi fővel ellátott féloszlop között erősen mélyített mezőben van elhelyezve Fabricia mellképe. Arcát leverték, de ruhája épen látható. Háromnegyedujjas felső ruhájának ráncait a vállaknál, Sabináéval megegyező módon, csak két-három vonallal jelzi a kőfaragó. Nyakánál a finomabb anyagból levő alsóruha ráncai, és keskeny focale. Merevek és szorosan a törzshöz illeszkedők a felső karok és rövidek az alsó karok, mint előbbi példánkon, még a kezek tartása is ugyanaz. Jobbjában kulcsot, baljában kerek tükröt tart.[49]

A feliratos mező kerete szintén azonos Sabináéval, felirata is hasonló betűtípusú *Fabricia | Velocis | lib(erta) ann(orum) XX | h(ic) s(ita) e(st) | bene mer(enti) p(osuit).* Fabricia római hangzású neve leggyakrabban a dalmáciai Salonae[50] és környékén fordul elő, de találkozunk vele Savariában és Carnuntumban is. Gazdája, Velox nevének előfordulási helyei szintén főként Dalmáciából, de a Moesia Superior-i Ulpianaban is ismeretesek. Fabricia sírkövének lelőhelye[51] azonos Sabináéval, ami csak alátámasztani látszik eddigi megállapításunkat, hogy azonos műhelyben állíthatták elő ; tehát kb. egy időben készülhettek.

5. Sabina atyjának foglalkozása ismert. Veriuga felirata azonban semmiféle útmutatást nem ad az elhunyt foglalkozására, társadalmi helyzetére nézve. Az iszkaszentgyörgyi házaspár kilétét sem tudjuk megállapítani ; a férfi kezében levő ostor polgári foglalkozásra vall, de messzemenő következtetéseket ebből le nem vonhatunk. Nem kétséges, hogy mindhárom esetben jómódú bennszülött — nagyobbára kelta alaprétegű — családról van szó —, azaz Sabinánál, ki római polgárjoggal rendelkezett, szinte kézenfekvő itt a provinciában —, hiszen, amint a külső jelek is mutatják, ugyanazon műhelyben dolgoztattak ; az emlékek kivitelének jó minősége igényes ízlésre vall. Jól bizonyítja ezt az elhunytak gazdag ékszerkészlete is. Sabina ékszernélküliségével és ruházatával kiemelkedik a helyi bennszülöttek sorából, római szokásoknak hódol. Fabricia az egyetlen liberta az említettek között — talán azért is nem visel ékszert. Síremlékének minősége azonban nem sokban tér el a többitől, nagysága pedig Sabináé-

[44] CIL III 4208, 4452, 4379, 11008, 10522, 7726—963, 1390, 7726. — *W. Wagner:* id. m. 30. l. — *Barkóczi L.:* AÉ 1944—45, 178. skk. és Brigetio. Bp. 1951. 25. l. sk.

[45] A CIL tanúsága szerint úgy látszik, hogy Pusinna, Pusinnus, Pusinius inkább Virunumtól északra eső területeken fordul elő, míg a vele rokon Pusilla formában inkább Emona és az attól délre eső területeken használatos.

[46] CIL III 3407.

[47] CIL III 3407 és *Schober:* id. m. 99. l. 111. sz., valamint *Mommsen* nyomán *Rómer—Desjardins:* A MNM római feliratos emlékei 65. l. Csepel szigeten jelöli meg. — *Hampel J.:* A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. 35 skk. Budafokot említi. — *Nagy L.:* AÉ III. 1944—45. V—VI. 123. l. tévesen dunapenteleinek említi.

[48] *Dobó Á.:* AÉ 1940. 165. l. és AÉ 1946—48. 209. l. — *Fülep F.:* Intercisa. 219. sk. kifejezetten az intercisai vámállomás kérdésével foglalkozik.

[49] A tükörábrázolásnak a szepulkrális elgondolásban való szerepeltetéséről *Nagy L.:* id. m. 123. l.

[50] CIL III 8543—917, 9712, 3175a, 9237, 2743, 3188a, 4150, 4487.

[51] CIL III 10546 — l. még Intercisa. 157. l. 126 jegyzet.

hoz közelálló. Ebből méltán következtetünk arra, hogy egyrészt gazdája szintén jómódú ember lehetett, másrészt, hogy megbecsülte rabszolgáját ; különben nem választotta volna az emlékállításnak e költséges módját.

A pannoniai sírkőplasztikában mutatkozó idegen hatások kérdésével a szakirodalomban először Hekler[52] foglalkozott, s rámutatott arra, hogy az i. sz. I. sz.-ban döntően az észak-itáliai hagyomány mutatható ki, majd Trajanus korától kezdve a galliai és germániai lép előtérbe. Ezek a hatások nemcsak a sírkövek felépítésében, díszítőelemeiben, hanem a bennszülött kőfaragóstílus kifejlődésében is jelentkeznek. Legszembetűnőbb ez a figurális emlékeknél. Pannoniában a sírkövek túlnyomó részében mellképekkel díszítettek, s Hoffmann[53] szerint ez a sajátosság főleg az illyrek lakta területen terjedt el római eredettel, szemben a Rajna-vidéki katonaköveken általánosan ismert szokással, hol az elhunytat álló helyzetben örökítették meg. Az állva ábrázolt alakoknál rendszerint az egyik lábon a test súlya, s így az ellenkező oldal válla egy kissé magasabban van. Valószínűleg az ilyen teljes állóalakok megoldása lebeghetett a kőfaragó szeme előtt, amikor Veriugánál és Sabinánál is minden indok nélkül adja továbbra is a vállemelést. Továbbá, szintén ismertetőjele e műhelynek a felső karok aránytalanul hosszú volta az alsóhoz képest ; az ujjak hosszúak, keskenyek, s természethűségre való törekvés nyilvánul meg a körmök feltüntetésében. Ezzel szemben figyelemre méltóan jólsikerült fejeket láthatunk a kőfaragótól. A fejforma általában kissé hosszúkás, az arc telt, de nem pufók, a szemek a legnagyobb gondossággal, pupillajelzés nélkül, a szemhéjjak hangsúlyozottan kidolgozottak. Jellegzetes a keskeny, feszes száj, arány lag hosszú nyak és a kissé elálló fülek elhelyezése úgy, hogy a fül felső széle a szem alsó vonalával azonos magasságban van. De jellemző erre a mesterre a gondos hajkidolgozás, amely a nőknél általában az ismert pannoniai főkötő alá van rejtve, a férfialaknál azonban annál inkább követhető, lazán, fürtösen előrefésülve. Verugia sírköve kompozíciójában zárt egységet alkot, a kőfaragó nemcsak a Veriugát körülvevő kendővel juttatja ezt kifejezésre, hanem a föléjeboruló félkörívvel és az enyhén kivájt fülkeszerű háttérrel még jobban kiemeli ; a csökevényében megmaradt széktámla ábrázolásával pedig szinte központba helyezi az egész alakot. Hasonló a helyzet az iszkaszentgyörgyi emléken is, de mert teljes, valóságos ülő alakokat ábrázol, ezért is nem találkozunk itt a fölösleges ponderációval.

Az iszkaszentgyörgyi házaspár síremlékén szereplő faragott lábú pad[54] éppen

[52] Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen. Strena Buliciana. 1924. 6. skk.

[53] Römische Militärgrabsteine der Donauländer. 1905. 2. 1.

[54] Az archívolt támasztóhasábjainak magasságában húzódó keskeny perem felfogható a faragott lábú pad támlájának ábrázolásaként. Hasonló megoldással találkozunk Veriuga lekerekített széktámlájánál is. — Veriuga mesterével egyidőben működő kőfaragótól ismerünk egy kisebb székesfehérvári töredéket. (Székesfehérvári Múzeum. 6009. sz. Fövenypuszta lelőhellyel, ajándék. m : 70 cm, sz. : 58 cm.) Szembenülő férfialakot ábrázol faragott lábú padon, ruhája : paenula focaleval. Még két hasonló típusú kőemlék : 1. Intercisából (l. *Erdélyi G.:* Intercisa. 156. 1. XXXII. t. 2.), 2. Óbudáról (l. *Hampel:* id. m. 40. sz. 23 t. további irodalom uo.). — A korábbi, azaz I. sz.-i bennszülött emlékeken, kizárólag főképmezőben feltűnő székek a területileg hozzánk legközelebbi Pannonia Superiorból : 1. Matta, Gols am Neusiedlerseeből. 2. Vala, Neudorfl bei Wiener-Neustadtból *(Kubitschek:* Römerfunde von Eisenstadt. Wien. 1926. 92. l. és 94. l.). 3. Au am Leithabergből *(Schober:* id. m. 70. l. 72. sz.). Az ülő helyzetben ábrázolt elhunytak egészen más típusával találkozunk a hazai korai síremlékek között. Az azalusok törzsi területéről származnak : 1. Szomódi *(Barkóczi:* Brigetio. Bp. 1951, 35. 1. I. t. 4. sz. : I. sz. második fele). 2. Szőnyi lelőhelyű Asanuti *(Hampel:* id. m. 22. t. 38. sz.). 3. Sárisápról Aicca *(Hampel:* id. m. 23. t. 36. sz. — *Schober:* id. m. 78. l. 83. sz. — *Láng M.:* id. m. 246. 110. kép. — *Nagy L.:* id. m. AÉ 7—9 (1944—45) 118. l. — *Barkóczi:* Brigetio. I. t. 5. kép). 4. Csákvárról Blatuma *(Hampel:* id. m. 22. t. 37. sz.). E sírkövek mind gyenge kidolgozásúak ; a kőfaragás gyakorlatának hiányát mutatja az alakok kezdetleges kivitelezése — a profilba állított támlás karosszékek oldalfalát 2—3 léc alkotja. — A későbbi pannoniai síremlékeknél sehol sem találkozunk szék, vagy pad jelzésével, egy eset kivételével. Intercisából, sírépítményhez tartozó tábláról ismerünk karos pad módjára kifaragott sima keretet. Tekintettel arra, hogy *Erdélyi G.* (Intercisa. 175. 1. XL. t. 2, 173. sz.) e kőemlék korát a II. sz. második felére, esetlegesen III. sz.-ra datálja, feltehető, hogy a kőfaragó ezzel a megoldással elsősorban nem az ülőbútor gondos visszaadására törekedhetett.

úgy, mint Veriuga sima, magas, lekerekített falú széktámlája figyelmünket a rajnai Matronák és Nehalennia oltárai felé irányítja.[55] Ezekre az oltárokra — egyebek között — jellemzők e kétféle, változó divatú székek, ill. díszesen esztergályozott padok. Csakis rajnavidéki kőfaragó helyi működésével magyarázható ez a nálunk ritkaságszámbamenő ábrázolásmód és az említett analógiáktól elütő kiváló kidolgozás. Síremlékeink erősen architektonikus felépítése — amelyet a fülke ívének pillérekre helyezésével a kőfaragó még jobban kiemel — éppen úgy, mint apró részleteiben is a rajnai stílusra mutatnak. Gondolok itt a boltcikkelyben elhelyezett akanthusz díszítőmotívumra, a lekerekített négyszirmú rozettával, amely mindkét sírkövön előfordul. Erről a dekorációról mondja F. Winter,[56] hogy így, egy erősen körülzárt mezőben, zárt tömeget alkotva, egyenletesen kitöltve a teret, legsűrűbben a Claudiusok idejében található meg a Rajnánál. Pannoniában pedig az I. és II. sz. fordulóján, i. sz. 110—120 táján terjed el.[57] Továbbá kőfaragóműhelyünk sajátossága és ismertetőjelei között említett keskeny, hosszú szorosan a testhez simuló felsőkarok, valamint a trapéz alakú lapos mellrész hasonló ábrázolásmódját ismerhetjük fel a bonni Münsterkirchen-nek egy kölni kőfaragóműhelyben 164 körül készült kövein.[58] Az elmondottak alapján feltehető, hogy e rajnai kőfaragóiskola korábbi korszakából idekerült gyengébb tehetségű mester készíthette segédeivel a felsorolt síremlékeket; ennek a rajnai kőfaragóiskolának későbbi korszakában készülhettek a bonni münsterkircheni Matrona-oltárok, kiteljesüléseként ennek a keltaízlésű, lapos kidolgozású stílusnak. Hiszen a Domitianus dunai, valamint Trajanus dák háborúival kapcsolatos csapatáthelyezések, a csapatokkal jövő kézművesek, mesteremberek itteni letelepedése révén nagyon valószínű, hogy Pannoniában Rajna-vidéki kőfaragók dolgozhattak. A katonaságon kívül az Aquincumból ismert kölni kereskedő-kolónia jelentős szerepéről is van tudomásunk.[59]

A Rajnánál ismert kőfaragóstílust és technikát e műhely mind a négy síremlékénél felismerhetjük. Jellemzőjük az erősen lapos relief; nagy, sima anyagfelülettel dolgozik a kőfaragó, melybe egymástól sugár alakban távolodó karcolt vonalkával jelzi a redőket. Plasztikus ábrázolásmódra nem törekszik.[60] Sabina sírkövének felépítésében és díszítésében észak itáliai vonások is jelentkeznek, ellenben Sabina alakjának megmintázásában az említett mester és műhelyének sajátosságai mutatkoznak. Fabricia sírköve mutat legkevésbé gyakorlott kőfaragóra, de kétségtelen, hogy ő is e műhely keretében dolgozhatott. E műhely Aquincumban, vagy közvetlen közelében kereshető az i. sz. 110—118 közötti időben, mint ezt a sírkövek lelőhelyei is bizonyítják, s a velük kapcsolatba hozható katonai emlékek az ala I. Frontoniana révén Camponához kapcsolják. Az iszkaszentgyörgyi házaspár kövénél — minden bizonnyal — elhurcolással kell számolnunk.

[55] Itt említem meg, hogy az ilyen esztergályozott lábú padokat nemcsak az istennőkkel kapcsolatosan, hanem elvétve bár, de találunk a Rajna-vidéki civil lakosság síremlékein is. (Esperandieu. VII. 15814. Weitenau — Esperandieu. VIII. 6184. Coblentz.) — A kelta őslakosságnál úgy Galliában, Germániában és Noricumban közös eredetre megy vissza a Matres és Nehalenniae, valamint Nutrices istennők tisztelete: *K. Wigand:* (Die Nutrices Augustae von Poetovio. Österr. Jahresh. XVIII. 1915. Beibl. 190. skk.) A közölt ábrákon egyaránt megtaláljuk a sima, tömör falú, magas támlájú székeket (102, 115, 117 kép) és faragott lábú variánsait (98, 101, 114), melyeken az istennőket részben profilban, részben szemben ülve ábrázolják.

L. Hahl: Zur Stilentwicklung der provinzialrömischen Plastik in Germanien und Gallien. 1937. 50. 1.

[56] Stilzusammenhänge in der römische Skulptur Galliens und des Rheinlandes. Bonner Jhb. 1926. 131. 2. 1.

[57] *Schober:* id. m. 163, 165, 168, 200. ll.

[58] *H. Lehner:* Römische Steindenkmäler von der Bonner Münsterkirche. Bonner Jahrb. 135, 1930. 40. 1.

[59] *Nagy L.:* Germania. XV, 1931, 263—164. ll. és Germania XVI. 1932, 288. skk. — Bp. Tört. I/2, 605. l.

[60] Ugyanezen sajátságokról szól *Winter* dolgozatában a neumageni kövekkel kapcsolatban. Id. m. 89 jegyz.

CZÚTH BÉLA — SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

BAGAUDÁK AZ ALPOKBAN

I

406 legvégén családostul vándorútnak indult vandálok, alánok és szévek győzték le a birodalom határait szövetségesi minőségben védelmező frankokat; aztán 407 újévjekor átkeltek a Rajnán és, míg egyik kisebb csoportjuk Gallia északi részén, egy másik pedig a Rhône-völgy vidékén kalandozott, a főerők rövidesen délnyugatnak vették útjukat Galliában.[1] A csatorna túlsó partján a barbárok fenyegető közeledésekor a britanniai római sereg nyugtalankodott és egymás után három ellencsászárt kiáltott ki. Az elsőt, Marcust, majd négy hónapi uralom után a másodikat, Gratianust is eltette láb alól, míg azután a harmadik, Constantinus Galliába kelt át a csapatok élén.[2] Alig lépett a kontinensre a trónbitorló, máris csatlakoztak hozzá az összes Galliában álló birodalmi katonai egységek az Alpokig és a Pireneusokig.[3] Constantinus fő feladatának szemmelláthatóan nem a betört barbárokkal való leszámolást és a csődöt mondott rajnai határvédelem megerősítését tekintette — minderre csak csekély eredménnyel járó kísérletet tett[4] —, hanem ellencsászári pozícióját igyekezett megszilárdítani; úgy látszik, ebből a célból vonult haladéktalanul a Rhône-völgybe, hogy Honorius Itália felől várható megtorló erőinek útját állhassa és a gall provinciák akkori fővárosában, Arelatében megvesse a lábát.[5] Az egyesített britanniai és galliai haderő[6] jelentéktelen nem lehetett;[7] ennek következtében az az expedíciós sereg, amelyet Stilicho III. Constantinus Galliába vonulásának hírét véve a római szolgálatba szegődött gót tisztnek, Sarusnak a vezény-

[1] *Chr. Courtois:* Les vandales. Paris 1955. 38—50 foglalja össze az ide tartozó anyagot.

[2] Zosim. VI 2,1—2. 3,1; Olympiodor. fr. 12; Sozom. IX 11; Oros. adv. pag. VII 40,4; Procop. b. Vand. I 2,31; Prosp. chron. 1232 (Chron. min. ed. *Th. Mommsen* I: MGH aa IX p. 465); Niceph. Call. hist. eccl. XIV 5; Beda hist. eccl. I 11.

[3] Zos. VI 2,2; Olymp. fr. 12; Soz. IX 11 etc. — 408-ban Honorius fővezére, Chariobaudes «magister equitum per Gallias» Ticinumban van (Zos. V 32,4 s hozzá *Mendelssohn* apparatusa; vö. Soz. IX 4): nyilvánvalóan el kellett hagynia Galliát, ahol III. Constantinus kinevezte tisztek vették át a vezényletet (Zos. VI 2,2. 4. 4,2. 5,1—2; Soz. IX 13—15; Olymp. fr. 12. 16 etc.).

[4] Zos. VI 3,2—3; vö. Oros. VII 40,4. — Talán az egy ideig ellenséges (Iord. G. 31, 161; Hieron. ep. 123, 15; Oros. VII 38,3) burgundok és frankok szövetségessé tétele (Soz. IX 13: Greg. Tur. hist. Fr. II 9; vö. Olymp. fr. 17; Prosp. chron. ann. 413) volt III. Constantinus határvédelem-szervező tevékenységének a gerince. *Courtois* (id. m. 49) tévesen hivatkozik ebben az összefüggésben Chron. Gall. ann. CCCCLII 63-ra (MGH aa IX 654).

[5] Zos. V 31,4 szerint 408-ban már Arelatében székel III. Constantinus.

[6] Hogy a britanniai, sőt az aremoricai csapatok túlnyomó többsége is az ellencsászárt követte Délgalliába, azt mi sem mutatja jobban, mint e területek lakóinak eljárása közvetlen Constantinus délre vonulása után: előzik a római tisztviselőket és önállóságra rendezkednek be (Zos. VI 5,2—3. 6, 1, vö. 10,2; Beda hist. eccl. I 11—12, részben Gildas, De excidio et conquestu Britanniae 14—18 zavaros elbeszélését szedve rendbe és egészítve ki; Chron. Gall. ann. CCCCLII 62, vö. 126: MGH aa IX 654, 660; Niceph. Call. XIV 56; *R. G. Collingwood:* The Roman Evacuation of Britain JRS 12 (1922) 74—98; *F. Haverfield:* The Romanisation of Roman Britain[4]. London 1923. 87; *J. Loth:* L'émigration bretonne en Aremorique. Rennes 1883. 72; *B. Plaine:* La colonisation de l'Armorique. Paris 1899. 16 kk.).

[7] Hogy 401—402-ben, majd 405—406-ban mennyi csapatot vontak el Itália védelmére a nyugati provinciákból (vö. Claudian. b. G. 416—429, 568—570), ez forrásaink alapján nem állapítható meg bizonyosan; lásd a teljesen eltérő véleményeket: *J. B.*

lete alatt a trónbitorló leverésére kiküldött, szintén nem becsülhető túlságosan kicsinyre. Sarus 407 végén (vagy 408 elején)[8] az ellencsászár egyik vezérét, Iustinianust megverte és megölte, majd magát Constantinust fogta ostrom alá Valentiában (Valence). Az ostromot, ez Zosimus elbeszéléséből kitetszik, nem elszenvedett katonai vereség hatására adta fel, hanem vereség nélkül, túlerő útjából kitérve.[9] Az ostromoltak a visszavonuló Sarust üldözőbe fogták, de súlyosabban nem árthattak neki, mert egész (győzelmes előnyomulása alatt szerzett) hadizsákmányával együtt érkezett az Alpokba. Itt azonban újabb olyan ellenségre akadt, amellyel nem merte felvenni a harcot; bagaudák álltak útját, mire Sarus jónak látta egész zsákmányának átengedésével megváltani a szabad átvonulást.[10]

Az elmondottak után nem férhet kétség hozzá, hogy az imperium rendje ellen fegyvert ragadott szegénylegények sokan lehettek és rendkívül komoly erőt képviselhettek, hiszen egy nem kis létszámú és lényegében veretlen reguláris hadsereg kilátástalannak ítélte a velük való megütközést. — Mikor és honnan verődhetett össze egy egész hadseregnyi bagauda 407—408 tájára az Alpokba?

Az első barbárokat, akik a limest véglegesen átszakították, a gótokat, ahol csak a római rend ellen léptek fel, szerte a birodalomban mindenütt tárt karokkal fogadták a rabszolgák és colonusok; sietve hagyták ott keserves munkájuk helyét, gyűlölt gazdái-

Bury: Hist. of the Later Rom. Empire. I. London 1923. 169, 188; *A. Alföldi:* Untergang d. Röm. Herrschaft in Pann. II. Berlin 1926. 76; *E. Stein:* Gesch. d. spätröm. Reiches. I. Wien 1928. 372, 383; *O. Seeck:* Gesch. d. Untergangs d. ant. Welt. V. Berlin 1913. 330 k. 376 k.; *E. Demougeot:* De l'unité à la division de l'empire romain 395—410. Paris 1951. 274 k. 294, 357, 379 k. 388; *L. Schmidt:* Gesch. d. deutsch. Stämme. D. Ostgermanen[2] München 1934. 438; *P. Courcelle:* Hist. littéraire des grandes invasions germaniques. Paris 1948. 57; *Mazzarino:* Stilicone 129 kk. stb. Nem tudtam elérni *Nesselhauf* írását az ekkori galliai határvédelemről: APAW 1938. Nr. 2. 68 kk. és *W. D. Simpson* Stilicho and Britain című cikkét: Journ. of Brit. Arch. Assoc. 1942. 41—52.

[8] III. Constantinus trónbitorlásának és Galliába vonulásának az időpontja bizonytalan. Olymp. fr. 12 kevéssel Honorius hetedik consulsága (407) elé teszi a britanniai trónbitorlások kezdetét. Ha e megbízható történetíró kronológiáját elfogadjuk, úgy Constantinus Galliába hajózását 407 első felénél későbbre aligha datálhatjuk. Összhangban áll ezzel Zosim. V 27,2 ama közlése, mely szerint Constantinus galliai fellépésének híre akkor érkezett Stilichohoz Ravennába, midőn ő a keleti birodalom elleni hadjáratra készült (az Epirusban álló Alarich szövetségében, vö. Olymp. fr. 3; Zos. V 27, 2—3. 29,7—8). Ez a készülődés (Soz. VIII 25 IX 4) 407 tavaszára és nyarára esett, mert 407 őszutóján Honorius, úgy látszik, már elismerte Philippust, a keleti consul designatust (Theod. Cod. by *Pharr* 458 ad C. Th. XVI 5,43), tehát vége volt a háborús feszültségnek a két birodalom-fél közt. Stilicho Zos. VI 2,3-ból kiolvashatóan azonnal, azaz bizonyára még 407-ben útnak indította Sarust III. Constantinus ellen. — A Chron. Gall. ann. CCCCLII 66 (MGH aa IX 654) hibás 410-es datálásától eltekintve a források Constantinus halálát 411-re teszik (Prosp. chron. ann. 411, vö. 407; Prosp. Havn. ann. 411: MGH aa IX 300; Consularia Constantinop. ann. 411 «XIIII kal. Octob.»: MGH aa IX 246) s Hydat. 50 szerint «post triennium invasae tyrannidis» bukott el Constantinus; így trónbitorlásának kezdete 407 második felénél korábbra nem eshetett. Ezzel a kronológiával áll összhangban Zos. VI 3, 1 ama híradása, mely szerint Britanniában a trónbitorlások sora a Galliába törő barbárok fenyegető közeledte után vette kezdetét; hiszen a vandálok és szövetségeseik csak 407 újévjekor léptek a Rajnán túlra (lejjebb 49. jegyz.); csak ezután kerülhetett sor Marcus ismeretlen időtartamú és Gratianus négyhónapos uralmára (feljebb 2. jegyz.) s még utóbb Constantinus ellencsászárrá nyilvánítására és Galliába vonulására. Sarus ebben az esetben 408 elejénél korábban aligha találhatta a Rhône völgyében a trónbitorlót.

[9] Zosimus VI 2,4 állítása, hogy Sarus az ellencsászár újonnan kinevezett vezéreinek katonai tudásától riadt meg, ebben a formában természetesen minden valószínűséget nélkülöz. Az egyik újonnan kinevezett vezér, a frank Edobich 411-ben, mint frank és aleman segítőcsapatok felvonultatója játszik szerepet III. Constantinus történetében Greg. Tur. hist. Fr. II. 9; Soz. IX 13—15; feltehetőleg Sarust is frank szövetségeseknek a sorompóba állításával kényszerítette Valentia ostromának feladására.

[10] Zos. VI 2,5: ... *σὺν πολλῷ διεσώθη πόνῳ, τὴν λείαν ἅπασαν δωρησάμενος τοῖς περὶ τὰς Ἄλπεις ἀπαντήσασιν αὐτῷ Βακαύδαις, ὅπως εὐρυχωρίας παρ' αὐτῶν τύχῃ τῆς ἐπὶ τὴν Ἰταλίαν παρόδου.*

kat, hogy olyan sokáig legyőzhetetlennek hitt és h rdetett, de most megingott rabságban tartójuk, az imperium ellen forduljanak. Így történt ez a sorsdöntő hadrianopolisi csata előtt,[11] így, midőn Tribigild Kisázsiában a bizánci kormány ellen fordította fegyverét,[12] így, midőn Alarich 408-ban Itália földjén megjelent.[13] S az sem kizárt, hogy rabszolgák voltak azok is, akik 410-ben magának Rómának a kapuit megnyitották a nyugati gót csapatok előtt.[14] Semmi kétség, hogy az alpesi bagaudákba ütközött Sarus-féle expedíciót közvetlenül megelőző 401—402. és 405—6. évi gót támadások sem különböztek a birodalom elnyomott osztályaira gyakorolt hatásukban az alig korábbi (399-es) Tribigild-félétől s az alig későbbi (408-as) Alarich-félétől, s ugyanez áll a gótok után az imperiumot elözönlő egyéb barbárok fellépéséről is.

II

401-ben vandál (és velük talán már ekkor együtt vándorló alán) népcsoportokkal kell súlyosnak látszó harcokat vívnia az alpesi provinciákban a római cohorsoknak. S az egyszer már megfékezett barbárok arra a hírre, hogy 401 novemberében Alarich betört Itáliába, újra felmondják a barátságot úgy, hogy Stilicho kénytelen 402 elejéig tartó expedícióval rendet teremteni Raetia és Noricum tartományokban,[15] ahol a zavarokat bizonyára szökési alkalmul használták rabszolgák és colonusok.[16]

A római államapparátus osztályelnyomó működésének még nagyobb területen és még hosszabb ideig tartó megbénítását jelentette[17] az Alpok egyes szakaszain és az

[11] Ammian. XXXI 6,5—6; *А. Д. Дмитрев:* Восстание вестготов на Дунае и революция рабов: ВДИ 1950/I 66—80.

[12] Zos. V 13,4; *З. В. Удальцова:* История средних веков, редак. *Е. А. Косминский—С. Д. Сказкин.* Moszkva 1952. 81.

[13] Zos. V 42; *А. К. Бергер:* Государство вестготов и падение западной римской империи: Исторический Журнал 1940/III 101.

[14] Procop. b. Vand. I 2,27. — Persze Procopiusnak ez az elbeszélése anekdotaízű; hitelessége kétes.

[15] Claudian. b. G. 278 ss. szerint a római csapatok raetiai lekötöttsége bátorította Itáliába törésre Alarichot; 363 ss. szerint Alarich támadásának hírére a foedust felmondó barbárok tartották hatalmukban Vindeliciát és Noricumot úgy, hogy maga Stilicho vonult. lecsendesítésükre; egy részüket foederatusként besorozva mindjárt magával is vitte Alarich ellen (b. G. 401 s.); 414 s. a Raetia védelmében legyőzött barbárokat vandáloknak mondja; 581 ss. pedig alánokról beszél, mint a rómaiak szövetségeseiről Pollentiánál, amit arra szoktak magyarázni (Th. Birt: MGH aa X p. XLVIII s. nyomán), hogy az alpesi harcok után Stilichotól besorozott foederatusok egy része a vandálokkal már ekkor együtt vándorló alánokból került ki (vö. Claud. VI cons. Hon. 224: alán foederatusok a veronai csatában). — Az esetleg kétségbe vonható, vajon a rómaiak 402 évi alán szövetségesei valóban frissen felfogadott foederatusok-e, miután alánok addig sem hiányoztak a római seregből (Claudian. IV cons. Hon. 487). Az viszont nem kétséges, hogy 402 legelején alánok fegyveres ellenségként állottak a birodalom területén: Paulin. Nol. carm. XXVI 23. s hozzá *Szádeczky-Kardoss Samu:* Zur Vorgesch. d. wandalisch-alanischen Wanderung: A Móra F. Múzeum évkönyve, Szeged, 1956, 31—35.

[16] *Alföldi* (Untergang II 85) Claudian. cons. Stilich. II 191 ss. megbeszélésénél mutat rá, hogy Claudianus megénekelte harcok idején tipikusan visszatérő jelenség a birtokok colonusainak szökése (In Ruf. II 38 ss.; IV cons. Hon. 56 ss.). — Talán ekkor pusztult el Lauriacum római tábora (*Mazzarino:* Stilicone 271).

[17] Jellemző, hogy az uralkodó és az udvar is elvesztette fejét, Galliába akart futni; csak Stilicho tartotta vissza ettől a lépéstől (Claudian. G. b. 296—318). — Sokan menekültek rémülten Itáliából hajóra szállva a félsziget nyugati partján (ibid. 217 ss.). — Mindenféle baljós előjelek, félelemkeltő mendemondák terjedtek a fejvesztett pánik jeleként (ibid. 81 s., 199—204, 227—266; vö. VI cons. Hon. 388 ss.). A keresztény írók szavaiból is aggodalom cseng ki (Paulin. Nol. carm. XXVI; Pseudo-Chrysost. In s. Thomam: Migne PG LIX 500; mindehhez *Courcelle* Hist. litér. d. grandes invasions german. 20—22, 215 k.). — Róma falainak sietős restaurálása is az általános rettegés egyik tünete: *O. Fiebiger—L. Schmidt:* Inschr.-samml. z. Gesch. d. Ostgerm. (K. Akad. d. Wissensch. Wien, Phil.-hist. Kl., Denkschr. 60 Bd. 3. Abt.) Wien 1917. 25, No 23 (= CIL VI 1188—1190, 31257); Paul. Nol. carm. XXVI 104; Claud. VI cons. Hon. 529—536, vö. b. G. 51.

alattuk elterülő Pó völgyben Alarich 401—402. évi betörése.[18] A Timavus-torkolat[19] és Aquileia,[20] ahová bizonyára az Emonából kiinduló alpesi útvonalon érkezett,[21] Venetia tartomány városaival,[22] a Po mente Placentiáig,[23] az Addua folyó[24] és az eredménytelenül ostromolt császári székhely, Mediolanum,[25] az Urbs (Orba) folyó, Hasta (Asti) környéke[26] és Pollentia[27] az Alpes Cottii tövében :[28] ez az az útvonal, amelyen 401. nov. 18.—402. ápr. 6. között Alarich népe végighömpölygött.[29] A pollentiai csata után az Apenninek északi nyúlványaiba húzódás,[30] átkelés a Pón,[31] Veronánál Stilichotól meghiúsított kísérlet Raetia felé fordulni,[32] majd távozás Itáliából Illyricumba :[33] ezek az

[18] A hadszíntérre általában Claudian. b. G. 194—198, VI cons. Hon. 193—197. In Iacob. magistr. equ. 5 (vö. Birt : MGH aa X p. LXII) ; Prudent. contra Symm. II 699 ss.

[19] Claudian. b. G. 563 s. (vö. VI cons. Hon 197) s ehhez *Th. Hodgkin:* Italy and her invaders. I. Oxford 1894. 710.

[20] Hieron. contra Ruf. III 21 szerint (ami 402-ből való) Rufinus, Aquileia presbitere barbár ostromot ér meg (Migne PL XXIII 472, vö. 395).

[21] Claudian. b. G. 281 ss. szerint Alarich olyan útvonalon jött Itáliába, amelyet egy megelőző polgárháborúból jól ismert. Itt a költő kétségtelenül Theodosius 394. évi hadjáratára céloz, amelyben résztvettek a nyugati gótok és Alarich (Zos. V 5,4. IV 58,2 ; Socr. VII 10, V 25 ; Iord. G. 28, 145 ; Rufin. hist. eccl. II 33 ; Oros. VII 35, 19) és amelynek döntő ütközete a Frigidus pataknál (Fluvio Frigido : Itin. Hierosol., Itin. Ant., Tab. Peut.), tehát éppen az Emona-Aquileia útszakasz közepén zajlott le. E római útra lásd *O. Cuntz:* Jahresh. d. österr. arch. Inst. 5 (1902) Beibl. 139—160 ; térkép : *Hodgkin:* id. m. I 569 lap mellett.

[22] Alarich támadásának a kezdetén a városok nem tudtak ellenállni a gótoknak (Claudian. b. G. 213—215) ; ekkoriban Venetia tartományban járhatott a keleti Alpokból leereszkedő gót sereg (vö. Prudent. contra Symm. II 699).

[23] Symmachus, mint a senatus követségének tagja nem az egyenes Placentián át vezető úton megy a császárhoz Mediolanumba 402 februárjában, hanem Ticinumon át kerülővel, hogy ellenségtől még nem veszélyeztetett úton haladjon (Symm. ep. VII 13 s hozzá *O. Seeck:* MGH aa VI/1 p. LXIII, LXXII ; vö. Symm. ep. IV 9. 13. V 94—96 [92—94] VII 14).

[24] Claudian. VI cons. Hon. 458, 488.

[25] Mediolanumban várja a császár 402 februárjában Stilicho felmentő csapatait (Symm. ep. VII 13), amelyek északról (vö. feljebb 15 jegyz.) áttörve az Addua hídját őrző gót seregen érkeznek meg (Claudian. VI cons. Hon. 455—490). Előzőleg a gót betörés okozta pánik hatása alatt menekülni akart a császár székhelyéről, ami Mediolanum, s csak Stilicho bírta maradásra (Claud. b. G. 296—318).

[26] Claudian. b. G. 555, VI cons. Hon. 203.

[27] Claudian. VI cons. Hon. 202, 281, b. G. 635 ; Prudent. contra Symm. II 720 ; Oros. VII 37,2 ; Cassiod. chron. ann. 402 ; Iord. G. 30, 154 ; Prosp. chron. 1222, ann. 402 ; Prosp. Havn. ann. 402 : MGH aa IX 299.

[28] Iord. G. 30, 154. — Nem messze volt a cimberek Mariustól elszenvedett vereségének helye, Vercellae : Claudian. b. G. 640—647.

[29] Fasti Vindob. priores ann. 401 (MGH aa IX 299) szerint «XIIII kl. Decembr.» Alarich Alpokon való átkelésének dátuma, ami Claudianus (b. G. 151 ss. 342 ss., vö. 360; VI cons. Hon. 444 s.) szerint télen történt (Prosp. Havn. ann. 401 : MGH aa IX 299 «X kal. Sept.» datálása így elírásnak tekintendő : *Th. Mommsen:* Stilicho u. Alarich : Gesam. Schr. IV = Hist. Schr. I 525) ; vö. még *Seeck:* Gesch. d. Unterg. V 572. — A gót előnyomulást megállító pollentiai csata 402 húsvétján (Oros. VII 37,2), ápr. 6-án (*Th. Mommsen:* Abhandl. d. phil. — hist. Cl. d. K. sächsisschen Gesellsch. d. Wissensch. 1. 1850. 626) folyt le. — A teljes forrásanyagot adja *Szádeczky-Kardoss S.:* A Móra F. Múzeum évkönyve, Szeged 1956, 31 k.

[30] Claudian. VI cons. Hon. 286 ; vö. Prudent. contra Symm. II 701.

[31] Claudian. VI cons. Hon. 302 s.

[32] Claudian. VI cons. Hon. 201, 232.

[33] Sozom. VIII 25, IX 4 szerint Alarich Dalmatia és Pannonia közelében, feltehetőleg tehát Savia területén tartózkodott. Ezt megelőzően esetleg Alarich lehetett az, aki Illyricumnak Konstantinápoly fennhatósága alá tartozó részét dúlta ; ilyen dúlásról, mint aktualitásról szól Honoriusnak egy röviddel 404 jún. 20 után Arcadiushoz intézett levele : Epist. imperat. pontif. . . . Avellena quae dicitur collectio 38 (rec. *O. Guenther:* CSEL XXXV 85) ; vö. a levél dátumára és hitelességére *S. Mazzarino:* Stilicone. Róma 1942. 70 és *C. Zakrewski* Eos (1928) 418 k., Eos Suppl. (1931) 157 (*Demougeot:* id. m. 335).

étape-jai a nyugati gót visszavonulásnak kb. 402. nyár végéig.[34] Elegendő térképen nyomon követni az útvonalat, s mindjárt világossá válik, hogy a rabszolgák és colonusok, akiknek Alarich betörése adott alkalmat a gazdáiktól való szabadulásra, elsősorban éppen a közeli Alpokban kereshettek, bagaudának felcsapva, menedéket akkor, amidőn a gótok távoztával felelevenedő birodalmi «rend» retorziója a 403. évi császári törvényhozás tanúsága szerint fenyegetni kezdte őket. Az mindenesetre jól kitetszik a rendeletekből, hogy Alarich távozásakor csak úgy hemzsegtek a «possessores» birtokairól besorozott, de aztán a kézbe kapott fegyvert a barbárok helyett inkább a római rend ellen fordító colonusok és más felkelők («latrones publici»).[35]

III

Radagais[36] keleti gót vezér az Alföldre telepedett nyugati hunok elől menekülő népcsoportok élén indult új hazát keresni.[37] Pannónia földjéről a Pó-síkságnak Ravenna és Ticinum (Pavia) közé eső szakaszára[38] vagy az Emona-Aquileia útvonalon jutott, mint egyes kutatók vélik,[39] vagy a Brenneren át, mint mások (talán nagyobb való-

[34] Anélkül, hogy ama sokat vitatott probléma részleteibe mennénk, vajon Alarich veronai vereségét 402 vagy 403 nyarára kell-e tenni, a következőket jegyezzük meg (számunkra elérhetetlen művek esetében *Demougeot:* id. m. 378 k. összeállítására támaszkodva). Tekintélyes Claudianus kutatók *(Th. Birt, P. Fargues, H. Schroff :* Claudians Gedicht vom Gotenkrieg, Berlin 1927. 7) és történészek *(J. B. Bury, L. Schmidt, P. Courcelle)* kitartottak, ill. máig kitartanak a 403-as dátum helyessége mellett azzal, hogy Stilicho valahol Itália északkeleti határa közelében töltötte a veronai csatát megelőző esztendőt. Joggal általánosabban elfogadott azonban manapság a Claudianus interpretációja azoknak, akik szerint Alarich Pollentia utáni visszavonulása közben, mindenesetre még 402-ben szenvedett vereséget Veronánál *(N. H. Baynes:* JRS 12 [1922] 206—210; *K. A. Müller:* Claudians Festgedicht auf das sechste Konsulat des Kaisers Honorius Heidelberg 1938. 19—22; továbbá *O. Seeck, E. Stein, S. Mazzarino, E. Nischer-Falkenhof, E. Demougeot, F. Gabotto).*

[35] Alarich itáliai rendzavarása nemcsak tömeges dezertálásra adott alkalmat (Cod. Theod. VII 18, 11—13, 403 febr. 24, júl. 25, okt. 2), aminek kapcsán besorozott, de aztán fegyverét kizsákmányolói ellen fordító colonusok tömegei duzzasztották fel a bagaudak sorait, — hanem katonaszökevényeken kívül egyéb elégedetlenkedők is nagy számban fenyegethették az imperium társadalmi rendjét a barbár invázió nyomán. Erre látszik mutatni Cod. Theod. VII 18, 14 (402 okt. 2), amely rendeletben a császár a kormányhű lakosság emlékezetébe idézi, hogy garázdálkodó szökött katonákon kívül a «latrones» ellen is öntevékenyen védekezhet; a «latrones» kifejezés ugyanis számos esetben, bizonnyal itt is nem jelent egyebet, mint a kizsákmányolás és elnyomás miatt a birodalom szociális berendezkedése ellen fegyvert ragadó alsóbb néposztálybeliek tömegeit (*А. Д. Дмитрев:* Движение latrones. ВДИ 1951/IV 61—72; *Szádeczky-Kardoss S.:* Iuliobona és Maternus felkelése Arch. Ért. 1956). — Egyébként a tény, hogy a belső ellenség megfékezésére az állam karhatalma nem bizonyult elegendőnek, mindennél ékesszólóbban beszél arról, mekkora tömegek fordulhattak az Alarich okozta zűrzavar idején a fennálló viszonyok ellen; hiszen a római kormányzat egyébként erősen tiltotta magánemberek fegyverhasználatát (vö. I. Gothofredus kommentárját C. Th. VII 18, 14-hez, ed. Lipsiae 1736—1745, tom. II. p. 421).

[36] Radagais történetének forrásai: Oros. VII 37,4 kk.; Augustin. civ. dei V 23, serm. 105, 10; Zos. V 26; Olymp. fr. 9; Prosp. chron. 1228 ann. 405; Marcellin. chron. ann. 406; Paulin. v. Ambros. 50; Iord. R. 321; Paul. Diac. hist. Rom. XII 12; MGH aa II 193; Prosp. Havn. ann. 405; MGH aa IX 299; Chron. Gall. ann. CCCCLII 50, 52 és Chron. Gall. ann. DXI; MGH aa IX 652 k. — Radagais támadásának veszélyes volta mellett bizonyít a sok egykorú dícséret a legyőzőjére, újongás a győzelem miatt Itáliában: Paulin. Nol. carm. XXI 1—24; CIL VI 1196, 1731, 31913, 31987; *Cohen* VIII (1892) 183?; *R. Delbrück:* Die Consulardiptychen u. verwandte Denkmäler, Text. Berlin—Leipzig 1929. No. 1 p. 84 kk. s hozzá (*Mazzarino:* Stilicone 278 k. alapján) *Demougeot:* id. m. 361 (persze a diptychon aligha Radagais legyőzése után készült!).

[37] *Alföldi:* Unterg. II 69. — Felső-rajnai barbárok (alemanok?) részvételére is gondolhatni a hadjáratban Zos. V 26,3 alapján.

[38] 402 vége óta Ravenna a fekvésénél fogva szinte bevehetetlen és a császári palotaőrző csapatokkal megrakott székváros (C. Th. VII 13, 15; *Seeck:* Regesten 304). Másfelől Stilicho főerői Ticinumban állottak: Zos. V 26,4; vö. lejjebb 43 jegyz.

[39] Lásd pl. *Schmidt:* Ostgerm.[2] 265. Vö. feljebb 21 jegyz.

színűséggel) feltételezik.[40] Nem lehet kétséges, hogy a több százezer főre rúgó népáradat átvonulási területén, az Alpokban teméntelen rabszolga és colonus talált alkalmat a szökésre.[41] — Északitália síkságán, ahova a támadók a hegyekből leereszkedtek, különösen sok rabszolga lehetett, miután a késő római Itália székvárosai, Mediolanum és Ravenna itt feküdtek s így a legtekintélyesebb rabszolgatartó urak egy része is itt, a császári udvar közelében volt otthon. Azok a rabszolgák (és velük colonusok), akik ezen a vidéken a Radagaisék okozta zűrzavar és pánik közepette fordítottak hátat uraiknak, rövidesen szintén az Alpokba húzódhattak, hiszen guerilla harcra, a római hatóságok és rendfenntartó közegek elől elbújásra a sík vidék alkalmatlan, a közvetlen közeli hegyrengeteg viszont ideális terep volt.[41a] — A Pó-völgyben a barbárok három oszlopra szakadtak. Kettő közülük közelebbről nem ismert körülmények közt eltűnt az itáliai hadszíntérről.[42] Annyi bizonyos, hogy csak az Alpokon át távozhatott és így áthömpölygésével további rabszolga- és colonus tömegeknek tette lehetővé a szökést a hegyi tartományokban.

A harmadik barbár hadoszlop, a legerősebb, Radagais parancsnoksága alatt Közép-Itáliának vette útját azzal, hogy Rómát támadja meg, s el is jutott Firenzéig, amelyet ostromolni kezdett.[43] A ravennai kormányzat a válságosra fordult helyzetben kétségbeesett rendszabályhoz folyamodott: 406 februárjában fegyverbe szólította a rabszolgákat is, szabadságot és pénzt ígérve a hadseregbe jelentkezőknek.[44] De a rabszolgák szemmelláthatóan egészen másra használták a kézbe kapott fegyvereket, mint amire a római állam adta nekik: 406 március végén rendeletet kellett kibocsátani a dezertáló, bandákba verődő és fosztogató katonák ellen,[45] akik zömükben bizonyára éppen a fennálló társadalmi berendezkedést gyűlölő rabszolgák voltak. Ezek közül is juthatott az Alpok hegyeibe, midőn a rendfenntartó karhatalom üldözni kezdte őket.

Végül hadd mutassunk rá arra is: akadnak kutatók,[46] akik a Radagais-féle invázió idejére teszik Vigiliusnak, Trident püspökének a halálát. Ha elfogadjuk ezt a datálást,[47] úgy az esemény közvetlen bizonyítéka annak, hogy az Alpokban Radagais

[40] Lásd pl. *Seeck* Gesch. d. Unterg. V 375. Az útvonalra *W. Cartellieri:* Die röm. Alpenstrassen über den Brenner Reschen-Scheideck u. Plöckenpass (Philologus Suppl.-bd. XVIII Heft 1) Leipzig 1926.

[41] Zos. szerint 400 000 barbár vonult Itáliába. Oros. legalább 200 000 főre teszi a Faesulae dombjain bekerítettek számát (ugyanez a szám Iord., Marcellin. és Paul. Diac. írásában is). Augustin. szerint 100 000-nél több barbár esett el Faesulaenál. Olympiod. szerint 12 000-re rúgott csak az előkelő gótok száma, akiket Stilicho a római seregbe sorozott Radagais veresége után. — A Radagais féle invázió régészetileg megfogható nyoma lehet az Alpokban Flavia Solva pusztulása (*W. Schmid:* 15. Ber. d. Röm. — germ. Komm. 225).

[41a] Nem hiába látszik megszokott dolognak ezekben az időkben éppen az Alpokban «*latrones*» fellépése; lásd pl. Sulpic. Sev. v. S. Martini 5,4.

[42] Chron. Gall. ann. CCCCLII 50, 52 : MGH aa IX 652. — Hogy a Radagaistól elszakadó és Stilichotól, úgy látszik, futni hagyott barbárok a 406 végén a Rajnán átkelő népáradat részét vagy éppen magját képezték s ez a körülmény adott volna alapot ama híresztelésre, miszerint Stilicho árulása szabadította az ellenséget Galliára, ez rendkívül valószínű (lejjebb 56 jegyz.), ha nem is bizonyítható közvetlenül. Stilicho állítólagos árulására lásd: Hieron. ep. 123, 16; Oros. VII 38,3; Rutil. Nam. itin. II 41 kk.; Chron. Gall. ann. CCCCLII 55; Marcellin. chron. ann. 408; Iord. G. 22, 115 R. 322; vö. *Seeck:* Gesch. d. Unterg. V 588 k.

[43] Radagais Florentiát (Firenzét) ostromolja (Paulin. v. Ambros. 50), Rómát fenyegeti (Augustin civ. dei V 23), végül Faesulaenál (Fiesolenál) kényszeríti megadásra seregét Stilicho (Oros. VII 37,13).

[44] Cod. Theod. VII 13, 16 (helyesbített dátuma 406 febr. 15: The Theodosian Code transl. by *C. Pharr.* Princeton 1952. 173; *Seeck:* Regesten. 102, 310).

[45] Cod. Theod. VII 18,15.

[46] *F. Gabotto:* Storia della Italia occidentale (395—1313). Pinerolo—Torino 1911. I. 115, aki persze aligha nem tévesen tételezi fel, hogy Radagais támadása már 405 junius végén megindult.

[47] Vigiliust a források többsége szerint (Usuard martyrol.: Migne PL CXXIV 195—196; Acta Vigilii ex MS Trevirensi S. Maximini: AA SS XXVII = Iun. VII (p. 147 etc.) Stilicho consulsága idején ölték meg. *Tillemont* (Mémoires pour servir à l'histoire ecclesiastique X Velence 1732 550) a két tényből, hogy 381 végénél előbb nem lehetett Trident püspöke (Mansi Sacr. concil. nova et ampliss. collectio III, Veneti 1759, 599

betörése alkalmával a parasztok szembefordultak a fennálló rend tekintélyével. Vigiliust ugyanis egészében szavahihető hagiográfikus forrásadatok szerint parasztok követték agyon.[48]

IV

Utoljára hagytuk azt az eseményt, amely időben a legközelebb esett Sarus hadjáratához és olyan lefolyású volt, hogy következménye az Alpokban rabszolgáknak, colonusoknak és más birodalmi alattvalóknak a római rend ellen fordulása lehetett. Ez a 407 újesztendejekor a Rajnán át Galliára záduló barbárok[49] felvonulása. 401—402-ben a vandálok Raetia földjén állottak s valószínűleg már ekkor velük együtt alánok is.[50] Hogy innen még egyszer visszatértek-e keletre, korábbi lakóhelyeikre,[51] vagy az alpesi tartományokban (Raetia, Noricum) maradtak foederatusi minőségben,[52] avagy e tartományok közelében, de a birodalmon kívül tartózkodtak 402—406 között,[53] — ezt biztosan eldönteni nem lehet. Éppen úgy azt sem, pontosan mikor és hol csatlakoztak hozzájuk szévek (quadok).[54] Egyről tudósít csak szűkös forrásanyagunk, hogy a három nép közvetlenül Gallia elözönlését megelőzően (talán Radagais csapataihoz csatlakozva)[55] Itáliában járt s innen azoknak az alpesi hágóknak az egyikén áthatolva vonult végzetes galliai betörésére, amelyeket 408-ban III. Constantinus éppen avégből rakott meg fegyveres őrséggel, hogy ne ismétlődhessék meg barbároknak Itáliából a kelta provinciákba hatolása.[56] A mi témánkkal kapcsolatban két körülmény érdemel különös figyelmet a 407-es galliai invázió eme előtörténetéből. Az egyik, hogy a vandál, alán és szévr seregek valahol az Alpok nyugati felén hömpölyögtek végig s ugyancsak a nyugati Alpokban ütközött alig egy évre rá a bagaudákba Sarus serege. A másik, hogy a Galliát elözönlő barbárokról nemcsak analóg események tanulsága alapján feltételezhetjük, hanem Hieronymus egy sokat idézett passzusából közvetlenül is tudjuk, miszerint római alattvalóknak az imperium elleni lázadása járt nyomukban.[57]

vö. 601, 618), s hogy püspökségének időtartamát a hagyomány (pl. az «Acta a Donato Foetio evulgata»: Migne PL XIII 547) húsz esztendőre teszi, azt a következtetést vonja le, miszerint Stilichonak nem első (400-as), hanem második (405-ös) consuli évére kell gondolni ebben az összefüggésben. Ugyanerre vall, hogy az AA SS id. h. szerint Theodosius már császár volt Vigilius mártíromságakor, viszont a gyermek Theodosius csak 402-től viselte az Augustus címet. — A mártíromság napját nem ismerjük, mert a martyrologiumok (Usuard, Notker, Hieron., Beda, Florus, Romanum) ill. azok kéziratai egymástól eltérő napokon emlékeznek meg Vigiliusról (jan. 31, jun. 25, 26), Így semmi sem mond ellent annak a feltevésnek, hogy 405 vége felé, a Radagais okozta zavarok közepette végeztek zendülő parasztok a püspökkel.

[48] Így már Fortunatus carm. I 2,19—20.

[49] Feljebb 1 jegyz.; *Demougeot:* id. m. 381 k.; *Schmidt:* Wand.[2] 15—17.

[50] Feljebb 15. jegyz.

[51] *F. Lot:* Les destinées de l'empire en Occident (Hist. du moyen âge I, dans «Hist. generale» de G. Glotz) Paris 1928. 28—30. — *Lot* egyébként, mint más kutatók is (pl. *J. B. Bury, E. Gibbon:* Decline and Fall of the Roman Empire III London 1901. 500 k.) Radagais első, többektől kétségbe vont hitelességű, támadásával (Prosp. chron. 1218. ann. 400; Cassiod. chron. ann. 400) is kapcsolatba hozza a raetiai zavarokat, amelyeknek elidézői így csak részben lettek volna vandálok és alánok, részben Radagais (pogány, tehát keleti) gótjai.

[52] Így pl. *M. Manitius:* Cambr. Mediev. Hist. I. Cambridge 1911. 264.

[53] *Courtois:* Les vandales 39 k.

[54] Vö. *E. Schwarz:* Der Quaden- u. Wandalenzug nach Spanien. Sudeta 3. (1927—1928) 6.

[55] Feljebb 42. jegyz.

[56] Zos. VI 2,6—3,1. Nem látjuk okát annak, hogy Zosimus eme híradását egyszerűen elvessük.

[57] Hieron. ep. 123, 15 felsorolja a vandál, alán és szévr invázió alkalmából Galliát dúló barbár népeket s e felsorolás végéhez fűzi «*et o lugenda respublica! hostes Pannonii*». A «*hostes Pannonii*» nem érthető másként, mint úgy, hogy a római renddel elégedetlen pannoniai provinciálisok maguk is az imperium ellen fordultak, mihelyt a vandálok és alánok Róma-ellenes fellépte erre alkalmat biztosított nekik. (A vandálok és alánok évtizedekig éltek Pannóniában s bizonyára rövid raetia—noricumi tartózkodásuk alatt sem szakadt meg érintkezésük a szomszédos Felső-Pannóniával; vö. Iord. G. 22, 115. 31, 161.)

SCHEIBER SÁNDOR

SAGITTARE IN CADAVER PATRIS

Wolfgang Stechow értékes tanulmányában egy ókori monda útját keresi a művészetben.[1] A törvényes örököst úgy deríti ki az igaz bíró, hogy elrendeli: a fiúk lőjenek apjuk holttestébe. A vérszerint való fiú megtagadja, a bíró neki ítéli az örökséget.

Első nyoma a Talmud (Baba batra 58/a). A világirodalomban Alexander Neckam említi legkorábban a XII. században (De naturis rerum. Lib. II. Cap. CLXXVI.). A művészetben először a XIII. században bukkan fel, a New York-i Pierpont Morgan Library egy francia Biblia-kéziratában (MS. 494. p. 330/a).

A zsidó irodalom adatai nem ismeretesek a tudós szerző előtt.[2] Itt pótoljuk:

1. A spanyolországi József Ibn Zabarának a XII. század végén írt művében szerepel a következő mese: Kereskedő fia hajóútra indul. A szolga otthon marad. A kereskedő hirtelen halála után a szolga örökli mindenét. A fiú tíz év után hazatér, a szolga kidobja. A bíró ítél: Vessék ki a halott apa csontjait sírjából, mivelhogy nem csinált végrendeletet és égessék el. A szolga rááll, a fiú nem. A fiú megkapja apja vagyonát.[3]

2. A francia középkor egy névtelen héber mesegyűjteményében olvasható, hogy az asszony tíz gyermeke közül csak egy való urától. A férj végrendeletében *igazi* fiára hagyja vagyonát. A bíró arra ítéli az örökségért vetélkedő gyermekeket, hogy kövekkel dobálják meg apjuk sírját. Kilenc megteszi, egy — az igazi — nem.[4]

3. Középkori zsidó példagyűjtemény egy, az előbbivel azonos menetű darabjában a holttest bunkósbottal való ütlegeléséről van szó.[5]

A Temesvári Pelbárttól[6] húzódó gazdag magyar párhuzamok[7] szintén hiányoznak az említett dolgozatból.[8]

[1] «Shooting at Father's Corpse.» The Art Bulletin. XXIV. 1942. 213—225; XXXVII. 1955. 55—56.

[2] *B. Heller:* Bolte-Polívka. IV. Leipzig, 1930. 331, 351.

[3] Széfer Sáásuim. Ed. *I. Davidson.* Berlin, 1925. 51—53; The Book of Delight by Joseph Ben Meir Zabara. Translated by *Moses Hadas.* New York, 1933. 19—20, 85—88.

[4] *I. Lévi:* REJ. XXXIII. 1896. 233—234; Ócár Midrásim. Ed. *J. D. Eisenstein.* II. New York, 1928. 343. Nr. 6.

[5] *M. Gaster:* Exempla of the Rabbis. Leipzig—London, 1924. 114, 237. Nr. 311.

[6] *Katona Lajos:* Temesvári Pelbárt példái. Bp., 1902. 78. Nr. 333.

[7] *György Lajos:* A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934. 195—196. Nr. 203.

[8] További irodalom: *D. P. Rotunda:* Motif-Index of the Italian Novella in Prose. Bloomington, 1942. 24. Nr. H. 486. 2; *Stith Thompson:* Motif-Index of Folk-Literature. III. Copenhagen, 1956. 417. Nr. H. 486. 2.

STOLL BÉLA

OVIDIUS EGYIK HELYE A MAGYAR NÉPKÖLTÉSZETBEN

Az egyetemes európai irodalom számos motívuma került be a magyar népköltészetbe a XVII. századi kéziratos énekköltészet közvetítésével. Egyetlen XVII. századi versszak utóéletének vizsgálata arra az eredményre vezet, hogy az antik irodalom is hozzájárult a magyar népköltészet gazdagításához. A versszakot tartalmazó ének legrégibb szövege az 1670-es években összeírt Mátray-kódexben maradt fenn:

1. Hól vadtok, Pegasus Parnassus Leanyi,
szép éneklő Musak Apollo hugai,
legyetek szivemnek Ti vigasztaloi,
el mult örömemnek viszsza téritöi.

2. Nem kérem tületek Tullius szép nyelvét,
sem az Herculesnek bátor kemeny szivét,
tsak egyedül szivemnek régi örömét,
el mult jó kedvemnek viszsza téritőjét.

3. Nem is igyekezem Trojàt oltalmazni,
Achyles fegyveren Ajaxal osztozni,
akarom szivemet butul oltalmazni,
kit sok féle kinok szoktakis kinozni.

4. Mikint tüzön vizen nyargaló Phaeton
fel- s ala vonatik lovaitul szabadon,
igy az én szivemis igen gyakran vagyon,
fell- s ala vonatik, mert buja nagy vagyon.

5. Annyira el gyötrött már az szomoruság,
hogy tsak ollyan vagyok, mint fél uton nőt ág,
kit minek utanna valaki ha le vág,
minden uton járo raita tapod es hág.

6. Mikint az szélvészben eltévedett madár,
kit a zapor essö ugy el farasztott már,
faradsaga miatt tsak alig s- gyöngen jár,
jai mert minden felöl, halálos fegyvert vár.

7. Vaiha Mercurius ez vilagban élne
jelen vólna régi hatalmas ereje,
Jupiter kedvibül ream tekintene,
engemet mint Bellist (!) folyo vizzé tenne.

8. Bizony jobb is volna nékem eltavoznom,
kis viragok között csendessen nyugodnom,
avagy zöld erdöken pasiton buidosnom,
mint sem koporsomig igy kell szomorkodnom.

9. Könyveim forrási aradnak naponkint,
soha el nem fogynak Ponthus vize szerént,
keseredett szivem valamellyre tekint,
talál ő maganak mindenüt nagyobb kint.

10. Azért az koporso hamar légyen készen,
az hól pedigh nékem temetésem lészen,
föllyül koporsomon ez nehany szo legyen,
hogy En felolem is emlékezet légyen.

11. Itt fekszik egy árva itt el temettetett,
a kinek éltében az bu véget vetett,
jai ez is éltében eleget keserget,
nyugodjék tsendessen birja az egeket.
(Kiad. Thaly, Vit. én. II. 203.)

Az ének a XVII. századi névtelen költés egyik átlagos terméke, e költészet minden jellegzetességével : lazán, minden szerkezeti elv nélkül egymás után fűzött versszakok ; mitológiai nevek halmozása, amivel a szerző mintegy fitogtatja klasszikus műveltségét; egyszerű, közérthető megfogalmazás. Ez utóbbinak köszönhető, hogy általánosan elterjedt és egy teljes évszázadon keresztül népszerű maradt. A továbbélés folyamán a mitológiai neveket tartalmazó versszakok fokozatosan eltüntek, s csak azok maradtak meg, melyeknél a megértést semmi sem nehezítette. Ilyen a 8., Ovidiusra visszavezethető versszak is, mely az ének valamennyi változatában megtalálható. A versszaknak és a megelőző sornak változatai, leírásuk időrendjében, a következők :

II. Kelecsényi-ék. 6. sz., XVII. sz. vége (vö. M. Könyvsz. 1956 : 340.) :

. . . engemet azzonnal folyo vizze tenne.

Bizony jobb is vólna nékem el valtoznom,
hives völgyök közöt szép csendessen folynom
ékes pásitokat mezőket ünteznem,
hogy sem ez életben sirnom szomorkodnom.

III. Bocskor-kódex, 1716 körül (Kiad. Erd. Muz. 1898 : 452.) :

. . . engemet mjnd holtig fojo visze tenne

Bizony job is volna nékem el valtoznom,
hegyek völgyek közöt szép hivesen folynom
sok sző́d pasintokott meszőben asztatnom
hogy sem koporsomig igy kel szomorkodnom.

IV. Világi énekek és versek, XVIII. sz. első fele (Vö. M. Könyvsz. 1955 : 221.) :

. . . engem is mint Biblist folyo vize tenne.

Bizony jobb is volna nékem el változnom
hogy sem mint holtomig illyen buban élnem,
az szép völgyek között tsendesen el folynom,
fövet virágokat nékem öntözgetnem.

V. Osvát-ék. (MTA mikrofilmtár) 1785 körül :

. . . Engemet mint biblist foljo vize tette

Bizony jobis volna nékem el valtoznom
Ekes viragok kőszt tsendesen nyugonnom
Szép zöld pazintokot szellel meg asztatnom
Mint sem koporsomig öröke tsak sirnom

VI. Jankovich : Magyar világi énekek gyűjteménye (OSzK), 1789 :

Jobb volna Nimphaknak kuttyáva változnom,
az héves völgyeken szép csendesen folynom,
a zöld pásitokat mezőket ásztatnom,
holtig arva lennem.

VII. Quart. Hung. 2882. jelzetű kézirat (OSzK), XVIII. sz. vége :

Bizony jobb is volna nékem el változnom,
Egj hegy oldalábon pázitokat mosnom,
Hogy sem mint világi éltemben kinlodnom,
Akkor lenne nékem bizonnyal vig napom.

A 7. versszak utolsó sorának helyes szövegét a IV. és V. változat őrizte meg. Eszerint a névtelen szerzőt a 8. versszak megalkotásában Byblis története ihlette, mely Ovidius nyomán került be az irodalmi köztudatba. (Metam. IX : 455—665.) Byblis ikertestvérét, Caunust ostromolta szerelmével, s midőn visszautasításra talált, őrjöngő bánatában forrássá változott. A XVII. századi költő a latin szöveget közvetlenül ismerte, mert a versszak 3. sorában — különösen a III., V. és VI. változatoknál — ugyanazokkal a kifejezésekkel él, mint Ovidius, művének 655—656. soraiban :

Muta iacet viridesque suis tenet unguibus herbas
Byblis et umectat lacrimarum gramina riuo.

A versszak változatainak felsorakoztatása azt a nagy variáló készséget is bizonyítja, mely a XVII—XVIII. század énekmondói gyakorlatát annyira jellemzi. Még viszonylag legmaradandóbb az 1. sor, a többi ahány, annyiféle. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a szöveget állandóan énekelték, s közben ösztönösen változtattak rajta. Nyomtatás nem rögzítette, csak emlékezetből írták időnként le s ez is kedvezett az eltérő változatok kialakulásának.

Jellemző az ének nagy népszerűségére, hogy más szerzők átvették egyes versszakait. Így tett az «Árvaságrul való versek» névtelen szerzője is, aki az ének négy versszakát dolgozta bele 17 versszakos költeményébe. Az átvett versszakok között van a 8. is, a következő formában :

Ha folyo viz volnék, bankodni sem tudnék,
Hegyek és völgyek közt szép tsendessen folnek,
irigyek nyelvitül semmit sem rettegnék,
testemben az lelkem békében nyugodnék.
(Jankovich-gyűjtemény 34. l.)

Valószínű, hogy e változat 3—4. sora az átdolgozó saját leleménye. A 2. sor lényegében változatlan maradt, az 1. sor pedig az eredeti XVII. századi versszak 1. és 4. sorainak, valamint a megelőző sornak tartalmával egyezik. Olyasféle változat közvetítésével alakulhatott ki, mint amilyen a IV. változat, vagyis ahol a sorok összecserélődtek és az 1. és 4. sor egymás mellé került. Szándékos átfogalmazás, vagy öntudatlan módosítások eredménye-e, nem tudjuk. Akárhogyan is történt, szerencsés lelemény volt. Amit a XVII. századi szöveg kissé bőbeszédűen és nehézkesen fejezett ki (. . . *engem is mint Biblist folyó vizé tenne, bizony jobb is volna nékem el változnom, hogy sem mint holtomig illyen buban élnem)*, egyetlen, művészi tömörségű sorba látjuk viszont : *Ha folyóvíz volnék, bánkódni sem tudnék.* Az eredetiben még meglevő egyetlen epikus mozzanat, az «elváltozás», ezzel végképp eltűnt, s a versszak tiszta természeti képpé alakult.

Ebben a formájában került be a népköltésbe s a moldvai csángók ajkán máig él. Két szép változata :

Ha folyóvíz vónék, bánatot nem tudnék,
Hegyek, völgyek között szép csendesen folynék,
Martot mosogatnék, füvet újítanék,
Szomjú madaraknak innyok adogatnék.
(Kodály : A magyar népzene. Bp. 1952. Példatár 355. sz.)

Ha folyóvíz vónék, bánatot nem tudnék,
Hegyek, völgyek között zengedezve járnék
Ahol kitérülnék, porondot hajtanék,
Kaszáló rétekbe virágot növelnék.
(Moldvai csángó népdalok és népballadák. 193. l.)

A szöveg századokon át megtett útjának aprólékos nyomonkövetése nélkül aligha volna megállapítható, hogy ebben az egyszerű népdalban az antik világ egyik mondájának motívumai rejlenek.

MEGEMLÉKEZÉSEK

WAGNER JÓZSEF
(1882—1956)

Az ókori világ ismerőinek és rajongóinak tábora ismét megfogyatkozott egy érdemes, sokoldalú pedagógussal. A «pedagógus» szóval azonban Wagner Józsefnek csak fő hivatását jelölhetjük. Képességeinek, ismereteinek gazdagságát és változatosságát egy rövid megemlékezésben szinte még érzékeltetni sem igen tudjuk.

Ízig-vérig tanár volt, hosszú évtizedeken keresztül (1917-ig Aradon, majd 1941-ig a budapesti középiskolai tanárképző intézet gyakorló gimnáziumában) nevelte az ifjúságot a klasszikus ókor szeretetére. De avatott élvezője és művelője volt a zenének, ugyanakkor a sportból is kivette a részét, és szakértelme kiterjedt akárhány gyakorlati tárgyra (pl. a gyorsírásra) is. Wagner Józsefre, a sportolóra vagy muzsikusra csak közvetlen pályatársai emlékezhetnek. A mi feladatunk az, hogy klasszika-filológiai munkásságát értékeljük. Doktori értekezése (Az ógörög sportélet, 1904) tudományos érdeklődésének és gyakorlati adottságainak összeforrottságát mutatja. Számtalan recenziója azt a nem lankadó figyelmet tanúsítja, amellyel a jó tanár a tudomány fejlődését követte. Mintaszerű görög tankönyveit Marót Károllyal együtt szerkesztette. Virtuóz nyelvtudásának és humanista eszményeinek maradandó értékű dokumentuma a «Iuventus», ez az ő szerkesztésében világszerte érdeklődéssel és elismeréssel fogadott latin nyelvű ifjúsági folyóirat. A neolatin mozgalom sikerességéhez nagyban hozzájárult «Dictionarium»-ával (a modern fogalmak magyar—latin szótárával, 1937) is. Horatius születésének 2000. évfordulóját megzenésített horatiusi költemények gyűjteményének közrebocsátásával ünnepelte meg. (Carmina Horatii selecta in usum iuventutis studiosae ad modos aptata, 1934; a Parthenon-társaság kiadásában.) Ugyancsak Parthenon-kiadványként jelent meg «Az antik világ zenéje» c. kis monográfiája is (1943), melynek témáját az EPhK 1943. évfolyamában tovább is bővítette. (A zene szerepe az antik társadalmi életben.) Mint a derűs baráti társalkodás és a szójátékok kedvelője, Cicero humoráról is több ízben értekezett. Fiatalos lelkesedését és agilitását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy szinte haláláig buzgó résztvevője volt klasszika-filológiai munkaközösségünk megbeszéléseinek.

Aranydiplomáját az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1956. szeptember 8-i megnyitó ünnepségén már csak botra támaszkodva tudta átvenni, de azért valamennyiünk emlékezetében, akik ismertük és szerettük, nem így fog élni, hanem mint a gyakorló gimnázium lelkes tanára, a «Iuventus»-nak szinte a maga örökifjúságával nevet adó, fáradhatatlan szerkesztője, vagy amint Horatius-ódákat vezényel: *Integer vitae scelerisque purus* . . .

Borzsák István

MŰFORDÍTÁSOK

AZ «ANTHOLOGIA PALATINA»-BÓL

Ruphinos

V. 42.

Gyűlölöm azt, ki ledér és gyűlölöm azt, aki álszent:
ez túl lassan, amaz túlhamar adja magát.

Gadarai Philodémos

V. 46.

— Jó reggelt.
— Neked is.
— Hogy hívnak?
— S téged?
— Előbb még várjunk egy kicsikét.
— Hát te se kérdd.
— Van-e már párod?
— Mindíg az, ki szeret.
— Vacsorázz ma velem hát, kérlek.
— Jó, szivesen.
— S mit fizetek kegyedért?
— Semmit előre.
— Hogyan?
— Ha az éjnek vége, csak akkor adj, amennyit akarsz.
— Jó, ez a leghelyesebb. S hol lakol? Érted küldök majd...
— Csak amott.
— S mikorára jössz?
— Amikor tetszik.
— Hát gyere most.
— Jövök én.

Ismeretlen szerző

V. 84.

Bárha lehetnék bíbor rózsa: kezedbe vehetnél
s kínálnád kegyesen hószínű kebleidet.

Ismeretlen szerző

V. 99.

Melletted, hárfáslány, tennék én is, ahogy te:
fognám fent lágyan s penditeném közepütt.

Gadarai Meleagros

V. 165.

Egy csak a kérésem, szeretett Éj, istenek anyja,
azt kérem, mulatók társa, nagyasszonyi Éj,
bárki, ha Héliodórám leple alá lopakodva,
bőrén érzi csodás, áhitozott melegét,
oltsd ki a fényt körülötte; feküdjék drága ölében
vakság-sujtottan: második Endymion.

Gadarai Meleagros

V. 172.

Ágyamhoz be korán jössz, gyűlölt hajnali csillag,
mért zavarod Démót simogató gyönyöröm?
Fordítsd vissza futásod, légy est csillaga ujra,
édes fény, ma te vagy nékem a legkeserűbb.
Alkménével Zeus amikor hált, visszaröpültél
akkor is; érted hát visszafelé az utat.

Gadarai Meleagros

V. 147.

Egybe fehér violát kötök én s mirtusszal a nárciszt,
s hozzá még kacagó liljomot és üde-szép
sáfrányt s bíborszín jácintot s végül a rózsát,
mely elbűvöli mind-mind a szerelmeseket,
hogy ma virág-zuhatagként hulljon Héliodórám
jószagú, szépséges fürtje közé koszorúm.

Paulos Silentiarios

V. 272.

Keble kezemben, az ajkam az ajkán, és eszevesztett
mámorban harapom hóragyogásu nyakát.
Mégsem enyém még Aphroditém; s csak kergetem egyre
ágyát oly irigyen megtagadó szüzemet.
Mert félig Paphos istennőjét, félig Athénét
tiszteli ő, s engem köztük epeszt el a vágy.

Tarentumi Leónidas

VII. 715.

Messze kerültek Itália partjai, messze hazám is,
Tarentum ; s a halál sincs nekem ily keserű.
Már ez a vándor léttelen élete ; ámde a Múzsák
drága kegyében bú- s bajra vigaszt lelek én.
Nem vész el Leonidas szép neve : hirdeti fennen
Múzsák-adta dalom, míg keleten kel a nap.

Gadarai Meleagros

V. 143.

Hervad Héliodóra fején koszorúja ; csak ő nem
hervad : szép koszorúk szebb koszorúja soha.

Gadarai Meleagros

V. 136.

Tölts s mondd ujra meg ujra, hogy «éljen Héliodórám!»
Mondd s áztasd e nemes borba e drága nevet.
Aztán vedd e virágokat, édes tegnapi szirmuk
— rá emlékezvén — hadd koszorúzza fejem.
Nézd, hogy sír ez a rózsa, a hű szerelem szeretője,
hogy más karjai közt látja, nem énvelem, Őt.

Tarentumi Leónidas

VII. 163.

Asszony, e parosi oszlop alatt, ki vagy és az atyád ki?
«Préxó s Kallitelés.» És a hazád mi? «Samos.»
S mondd, ki kisért az utolsó útra? «Theokritosom, kit
férjemül adtak.» Hát sírba mi vitt? «Gyerekágy.»
Hány éves voltál? «Huszonegy multam.» S gyereked nincs?
«Harmadik évében Kallitelést hagyom itt.»
Úgy hát adjon az ég tehelyetted is érnie szép kort.
«S minden jót neked is adjon a sors, idegen.»

SOMLYÓ GYÖRGY fordításai

VITA

A RAJNAI ÉS A DUNAI RÓMAI SEREG UJONCOZÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

K. KRAFT : ZUR REKRUTIERUNG DER ALEN UND KOHORTEN AN RHEIN UND DONAU. Dissertationes Bernenses Ser. I. Fasc. 3. 200 l. 18 svfr.

A szerző dolgozatában nagy anyagismerettel vette vizsgálat alá a rajnai és dunai auxiliák felállításának és utánpótlásának kérdéseit. Az előzetes bevezető után a következő problémacsoportok köré építette fel mondanivalóját: Zur Neuaufstellung der Alen und Kohorten. — Die weitere Ergänzung der Alen und Kohorten. — Die Verbreitung von Peregrinität und römischen Bürgerrecht unter der Rekruten. — Die Rekrutierung der eigentlichen Bürgerkohorten. — Die Titulaturbürgertruppen. — Zur Beurteilung der Militärdiplome. Az egyes fejezetek rövid áttekintését a «Schlussbemerkungen» c. fejezetben látjuk viszont. Ezt követi a «Materialzusammenstellung» c. rész, ahol az epigraphiai anyagot találjuk megfelelő szakcsoportosításban.

Tárgyalásában a szerző azután részletesen foglalkozik az auxiliák felállításával, utánpótlásával, valamint a peregrinusok és római polgárjoggal bíró újoncok és katonák jelenlétével az alakban és cohorsokban.

A dolgozat legjobb része a «Zur Beurteilung der Militärdiplome» c. fejezet, ahol Kraft a diploma kiadását az auxiliariusoknak, római polgároknak, legionariusoknak, praetorianusoknak, majd az elbocsátással kapcsolatos jogokat tárgyalja meggyőzően. Cichorius, Stein és Wagner a csapatok történetének tárgyalása közben részleteiben már foglalkoztak a sorozás és utánpótlás kérdéseivel. De még korábban Mommsen és Cheesman úttörő munkát végeztek ezen a téren. Kraft egész kötetet szentel a kérdés megvilágításának szélesebb keretben és több ismeret birtokában.

A dolgozat azonban minden igyekezete ellenére elszakad attól a szemlélettől, — amit a korábbi kutatók szem előtt tartottak —, hogy az egyes auxiliák helyzetét és utánpótlásának kérdését a tartomány történetével és az eseménytörténettel összekapcsolja.

Nincs itt helye annak, hogy Kraft munkáját részletesen megtárgyaljuk, csupán általánosságban kívánom megjegyezni a következőt. Az újoncozás és utánpótlás kérdéseinél nélkülözhetetlen azoknak a történeti eseményeknek a tárgyalása, melyek a Rajnánál és a Dunánál, mind a római megszállásra, mind a rendszeres tartományi berendezkedésre alapvető fontosságúak. De fontos és lényeges nyomon követni minden egyes esetben az auxiliák állomáshelyeit is. A szerző ezek figyelembevételével sokkal jobban megerősítette volna munkájának történeti alapjait és így megállapításait is konkrétabbá tehette volna. E megjegyzéssel kapcsolatban két részletkérdést szeretnék kiemelni.

1. K. Kraft a történeti események teljes ismeretében nyilván magyarázatot talált volna többek között arra, hogy miért Hadrianus óta lett általános a sorozás a Drávától északra a csapatok állomáshelyeinek közvetlen környékén. Pannóniával kapcsolatban megállapítja, hogy míg a Flaviusok előtti időkben a dél-pannóniai körzetből történik a sorozás, sőt még a Flavius—Traianus-i időkben is túlnyomólag déliekkel találkozunk a bevonultatott katonák között, addig Hadrianus korától kezdve bekövetkezett az általános helyi sorozás. Így találunk sok eraviscust és azalust a különböző auxiliákban. Kraft megállapítása kétségtelenül helyes, de a fenti tények háttere a tartomány történetének figyelembevételével megmagyarázható.

A Drávától északra eső területet Vespasianusig, de főleg Domitianusig nem szállták meg rendszeresen. Rendes tartományi berendezkedésről ezen a szakaszon ekkor még szó sem lehetett, hanem csak a fontos átkelőhelyeket tartották kézben. Domitianus építette meg a szilárd limes vonalat, amelyen Traianus és Hadrianus a kiegészítéseket és az utolsó simításokat végezték el. A Drávától északra tehát — ellentétben a Drávától

délre eső területtel, mely már Augustus idejétől kezdve állandó megszállás alatt volt — rendszeres sorozásra csak akkor kerülhetett sor, amikor a rendes tartományi berendezkedés megtörtént, a teljes limesvonal kiépült és ennek következtében több katonára volt szükség. Ez pedig csak Traianus—Hadrianus alatt ment végbe.

2. Nem megnyugtató szerintem a thrák regruták szerepének kérdése sem. Nem vitatható az, hogy voltak távoli vidékekről történő sorozások, de ez főleg a speciális képzettségű csapatoknál állott fenn. A thrákok esetében ez úgy a Rajna, mint a Duna mentén nem látszik valószínűnek. Kraft több rajnai auxiliánál kimutatja már az első században a helyi sorozást, majd kiemeli a thrák regruták szerepét a század utolsó harmadában. A thrákok előfordulása Germaniában a nem thrák auxiliákban — ahogy a csapatok elhelyezéséből kiderül — kb. a mainzi és kölni limesszakaszra korlátozódott. Kiderül továbbá az is, hogy a thrákok regrutálása időben nem rendszeres és hozzátehetjük ehhez azt, hogy területileg nem általános, illetve nem szétszórt, hanem zárt egységben jelentkezik. A thrák auxiliák egy része szintén az említett limes-szakaszon állomásozott. Miért nem ezekbe a csapatokba hozták az utánpótlást, pedig ezeknek is lehettek komoly veszteségeik a rajnai háborúk idején. Szerintem nem látszik valószínűtlennek az a feltevés, hogy a Flaviusok alatt lefolyt rajnai háborúban egy megsemmisült thrák csapat megmaradt emberanyagát osztották szét a szomszédos ala-kba. A harcok folyamán ilyen megsemmisült csapat lehetett a cohors IIII Thracum equitata, amelyről a Flaviusok után már semmit sem tudunk. — Hasonló helyzetre többek között már a Közép-Dunánál felhívtam a figyelmet C. Petillius Vindex esetében, aki valószínűleg a coh. II Batavorum felmorzsolódása után került át az ala Frontoniana-ba. (Act. Arch. 1 «1951» 197. l.)

Pannóniában a II. sz. második felében Kraft négy ala-ban említ thrákokat. Ezek az ala Ulpia Contariorum, ala I Thracum, ala III Thracum és az ala Tungrorum Frontoniana. Feltűnő, hogy az első három ala egymás mellett állomásozott, tehát itt is egy rövid limes-szakaszon találkozunk a thrák «regrutákkal». Ezenkívül mind a három ala részt vett a II. sz. közepén a maurus felkelés leverésében, tehát hosszabb időre távol voltak a tartománytól. Lehet, hogy expedíciójuk folyamán hoztak magukkal thrák elemeket, de lehet az is, hogy a szomszédos canabae fiatalsága keveredett, annál is inkább, mert az említett ala I Thracum-ot elég későn szervezhették meg. Hasonló eseteket már megfigyelhettünk.

Pannóniában a II. sz. végétől kezdve igen sok telepes jön, de ezenfelül mesterségesen is igyekeztek pótolni a markomann-szarmata háborúk alatt elpusztult emberanyagot. Természetesen ezek között lehettek thrákok is.

A daciai alakban előforduló thrák katonák nem minden esetben lehettek a távoli Thraciából sorozott regruták, hanem figyelembe kell vennünk az egyes csapatok korábbi moesiai tartózkodását is. De összefügghet ezek megjelenése a telepítésekkel is.

Barkóczy László

KÖNYVSZEMLE

J. BANNER: DIE PÉCELER KULTUR. Unter Mitwirkung von *J. KOREK*. Anhang: *J. NEMESKÉRI:* ANTROPOLOGISCHE ÜBERSICHT DES VOLKES DER PÉCELER KULTUR. Archaeologia Hungarica. Series Nova XXXV. Budapest, 1956. Akadémiai Kiadó, 314 l., 124 t., 1 térkép, 45 szövegközti ábra, 2 táblázat.

Több mint egy évtizedes gondos anyaggyűjtő és részletfeldolgozó munka eredménye az előttünk fekvő kötet, amelyben Banner János őskorunk egyik legérdekesebb kultúrájának, a Péceli kultúrának a lehetőségig teljes anyagát közreadta. Hosszú idő óta vitatott e kultúra hazai önállósága, származásának kérdése, időrendi helyzete, kapcsolata az egyidős kultúrákkal. Ugyanígy kérdéses volt területi elterjedése is. A teljes anyag közzététele végre megadta a lehetőséget arra, hogy csaknem mindezen kérdésekre — a ma ismert anyag alapján — kielégítő választ adhassunk.

A bevezetés után a II. fejezetben a kultúrára vonatkozó eddigi kutatások ismertetését kapjuk. A III. fejezet a magyarországi, a IV. a külföldi lelőhelyeket (Ausztria, Szlovákia, Kárpát-Ukrajna, Jugoszlávia, Románia) mutatja be. Az V. fejezetben a Péceli kultúra tárgyi emlékanyagán kívül (ideértve a díszítést, festést is) az eddigi tipológiai vizsgálatok eredményeként az egyidős, szomszédos kultúrákkal való kapcsolatokra is kitér. A VI. fejezet a temetkezési szokásokat ismerteti, a VII-ben pedig képet nyerünk a Péceli kultúra településiről, gazdálkodásáról és a rendelkezésre álló adatok alapján a társadalmi szerkezet kérdéseit is behatóan vizsgálja. A VIII. fejezetben a kultúra területi elterjedésével kapcsolatos kérdésekről van szó, a IX. fejezet pedig a relatív és abszolút időrendi helyzetet állapítja meg, s ezzel kapcsolatban szó esik a kultúra továbbéléséről is. A X. fejezetben a kultúra eredetének kérdésében kialakult eddigi felfogásokat értékeli a szerző, s záradékul a kötetben közölt anyag alapján kialakított saját elgondolásával ismerkedünk meg. A kis terjedelmű XI. fejezetben a kultúra elnevezésének indokolását kapjuk. A XII. fejezetben találjuk a kultúrával kapcsolatos teljes irodalmat. Ezt a fejezetet különböző, a könyv használatát jelentősen megkönnyítő regiszterek (rövidítések jegyzéke, kultúrák, lelőhelyek, személynév) egészítik ki. A függelékben Nemeskéri János a kultúra antropológiai anyagát dolgozta fel.

Ez alkalommal nem feladatunk a könyv eredményeinek részletesebb ismertetése, ezért a következőkben csupán a szerintünk leglényegesebbek elmondására szorítkozunk.

A kultúra jellegzetes tárgyi emlékanyagának körülhatárolását, meghatározását elsősorban a hódmezővásárhely-bodzásparti telep és temető ásatásából származó anyag tette lehetővé. De a kultúrával kapcsolatos, a monográfiában felvetett kérdések megoldásához a régi és új lelőhelyek egész sora (Viss, Fonyód, Uny, Ózd, Piliny, Palotabozsok, Alsónémedi, Budakalász stb.) járult hozzá. Nem lenne e tekintetben teljes a képünk, ha nem utalnánk arra, hogy a hazai lelőhelyek száma 327, Ausztriából 74, Jugoszláviából 36, Szlovákiából 130, Kárpát-Ukrajnából 3 és Romániából 4 lelőhelyet lehetett számbavenni.[1] Az említett egymáshoz kapcsolódó területekről tehát eddig összesen 574 lelőhelyet ismerünk. Óriási szám ez még akkor is, ha e lelőhelyek nagyobb része csupán szórványleletnek tekinthető. A felkutatható anyag teljességére támaszkodva lehetett tehát a Péceli kultúrára vonatkozó vizsgálatokat elvégezni.

A lelőhelyek ismertetése nagyobb geográfiai egységek szerint haladva (Dunántúl, Duna—Tisza közének északi és déli része, Tiszántúl, Felsőtisza vidék) történt

[1] A 225. lapon levő hivatkozás szerint Jugoszláviában 37, Szlovákiában 125, Ausztriában 70, a Péceli kultúrához tartozó lelőhely van. Eszerint az összes lelőhelyek száma 566. Ez az adat eltér a térképhez csatolt lelőhelyjegyzék adataitól.

A leletanyag beható tipológiai vizsgálata, s elsősorban annak a kerámikai formakörnek a kiválasztása, amely mai adataink alapján helyi eredetűnek látszik (kétosztású tálak, felfüggesztős edények, halbárkaformájú edények stb.), a fő bizonyítéka annak, hogy a különböző hatások ellenére a Péceli kultúra, úgy ahogy ma ismerjük, hazai területen alakult ki. Az alapot a Közép-Duna-medence neolitikus és aeneolitikus kultúrái nyújtották. Északnyugatról és délkeletről jövő hatások, amelyek esetleg kisebb népcsoportokat is jelentettek, ezt az autochton réteget színezték úgy, hogy a Péceli kultúra egységes, de mégis bizonyos mértékig mozaikszerű képe kialakulhatott.

A kultúra mozaikszerűsége a temetkezési szokásokban is megnyilatkozik. A legjobban elterjedt zsugorított csontvázas temetkezésen kívül fellép a hamvasztásos urnás temetkezés szokása is, a Kárpát-medencében ez alkalommal először. Igen érdekes az a kép, amely a temetkezési szokások térképrevetítésével elénk tárul.[2] A hivatkozott térkép csoportjainak elhatárolásánál a temetkezési szokásokon kívül a sírok mellékleteit (elsősorban kerámiai) is figyelembe vette a szerző. Ez alapokon a Péceli kultúrának négy, egymástól területileg is elválasztható helyi csoportját sikerült elkülöníteni. A négy csoport a következő :

1. Zsugorított csontvázas temetkezések csoportja. Területileg ide tartozik Tiszántúlon a Maros—Tisza—Körös közötti terület és a Körösök folyása fölötti vidék kb. Szolnok vonaláig. Ide vonható a Duna—Tisza köze a váci könyök magasságáig, Dunántúlon pedig a Balatontól délre fekvő területek sorolhatók ide. A további három csoportra az urnás és a valószínűleg jelképes jelentőségű edénytemetkezések jellemzőek :

2. Fonyód—Uny csoport. Elterjedési területe Dunántúlnak a Balatontól északra elterülő vidéke. 3. Vissi csoport ; nagyjából a Nyírség vidékére helyezhető. 4. A legkisebb ózd—pilinyi csoport pedig Borsod megyére és Nógrád megye keleti felére korlátozódik.

A temetkezési szokásokkal kapcsolatban részletesen foglalkozik a szerző a néhány lelőhelyen feltűnő koponyatemetkezésekkel és a kultúrára igen jellemző, elég gyakran fellépő állattemetkezések szokásával.

A kevés hitelesen feltárt telep, illetve csak teleprész csupán annyi megfigyelést tesz lehetővé, amennyiből néhány jelenségre (erődítések, földfeletti lakások, vermek, tűzhelyformák stb.) utalni tudunk ugyan, de az így rajzolt kép korántsem kielégítő. Annál kevésbé sem, mert a települések egymáshoz való térbeli viszonya esetleg az ottani lakosság társadalmi rétegződésére is adatokat nyújthat. Erre a lehetőségre hívja fel a figyelmet a szerző az Ózd környéki telepek ismertetésével kapcsolatban (216. lap). A lakosság főfoglalkozása a leletek tanúsága szerint a földművelés. Kétségtelen bizonyítékok vannak azonban arra nézve, hogy igen jelentős mértékű az állattenyésztés is.

A temetkezési szokások is elárulnak egyet-mást a lakosság társadalmi rétegződéséről. Megfigyelhető, hogy az egyes temetők sírjai alapján (pl. Alsónémedi és Budakalász) felvázolható kép nem tükrözi a társadalmi fejlődés ugyanazon állapotát. Végeredményben megállapítható, hogy a sírmellékletek a férfi egyre jelentősebb szerepéről tanúskodnak, s feltehető, hogy ebben a kultúrában az anyajogú társadalom megdöntésére az első lépések már megtörténtek.

Behatóan foglalkozik a szerző a Péceli kultúra relatív és abszolút időrendjének kérdésével. A kultúra relatív időrendi helyzetét Dunántúlon a Lengyeli, illetve Zselizi kultúrák után, a Duna—Tisza közén, Dél-Magyarországon, a Tiszától keletre, Észak-Magyarországon pedig a Tiszapolgári kultúra után helyezi. Tehát idejének javarészével már rézkori kultúráról van szó, amit a leletek között jelentkező rézeszközök és ékszerek is bizonyítanak. A kultúra fennállásának abszolút idejét i. e. 2400/2300—2100/2000 közti időre helyezi. Sok jel mutat arra is, hogy a Péceli kultúra bizonyos területeken (pl. a Vissi csoport területén) a korabronzkort eléri, illetve esetleg helyettesíti is, de mindenesetre szerepet játszik a hazai bronzkorunk kialakításában.

Ez a vázlatosnak sem tekinthető áttekintés valóban csak arra elegendő, hogy a figyelmet a könyv eredményeire felhívja. Nem derül ki ebből az ismertetésből, hogy a szerző a kultúra felismerése óta megjelent irodalmat a legalaposabb kritikai elemzésnek vetette alá, s csak ezután és a rendelkezésre álló régészeti anyag legteljesebb figyelembevételével alakította ki saját véleményét. Arra sem gondoltunk, hogy az itt-ott túltengő tipológiai részletezésekre különösképpen utaljunk (pl. a sírok mellékleteinek osztályozása, az egyes mellékletek előfordulásának gyakorisága), mert ezek a munka igazi értékeit nem érintik. Bizonyosra vesszük, hog a megállapítások egy része (pl. időrendi meghatározás, eredet kérdése) élénk vitát fog kiváltani. Ez tisztázhatja azo-

[2] 185. lapon a 45. ábra.

kat a kérdéseket, amelyek a kora- és javarézkor idejét illetően még megoldatlanok. Már csak e kérdések megoldása érdekében is kívánatos lenne a korszak többi kultúrája (Tiszapolgári, Lengyeli, Bodrogkeresztúri) már összegyűjtött anyagának mielőbbi monografikus megjelentetése.

Az antropológiai vizsgálatok céljaira 162 csontváz, illetve koponya állott rendelkezésre. A feldolgozás ezt az anyagot a megelőző hazai és külföldi, valamint az egyidős más kultúrákkal való összefüggéseiben vette vizsgálat alá. Megállapítható volt, hogy összetevőiben a mediterrán rasszelemek két változata és keleti, valamint nyugati (alpi) elemek ismerhetők fel. A mediterrán rasszelemek jelenléte, illetve első, neolotikumban történő feltűnése rendkívül érdekes következtetésekre vezeti a szerzőt. Eredetük szempontjából egyiptomi, anatóliai, illetve dél-olaszországi leletek jöhetnek tekintetbe.

PÁRDUCZ MIHÁLY

D. CSALLÁNY: ARCHÄOLOGISCHE DENKMÄLER DER AWARENZEIT IN MITTELEUROPA. SCHRIFTTUM UND FUNDORTE. Budapest 1956. Akadémiai Kiadó. 8°, 244 l., 1 térkép. 100,— Ft.

A népvándorlás korának szakaszai közül Közép-Európában a kb. három évszázadot magában foglaló avarkor a leggazdagabb régészeti emlékekben. Az utóbbi félévszázad alatt a sírleletek száma több tízezerre emelkedett. Ez a nagy tudományos értékű, hatalmas leletanyag azonban még az avarkorral foglalkozó régész-szakemberek számára sem volt áttekinthető és felhasználható, részint azért, mert jelentős része mindezideig közöletlen, részint pedig, mivel a közölt leletek ismertetése is sok száz különböző folyóiratcikkben és könyvben van szétszórva. Régi szükséglete volt tehát már a kutatásnak egy olyan összefoglaló munka, amely legalább nagy vonásokban képet ad az avar leletanyagról s a rávonatkozó irodalomról.

Cs. előttünk fekvő könyve éppen ennek a feladatnak a megoldására készült. A munka célkitűzésére és használatára vonatkozó tudnivalókat tartalmazó rövid bevezetésen kívül két nagy részre tagozódik. Az I. részben Cs. az avarkorra vonatkozó régészeti irodalmat állítja össze (17—75 l., 1141 tétel a pótlásoktól eltekintve). E fejezet anyaga részben azonos Banner—Jakabffy régészeti bibliográfiájának az avarkorra vonatkozó irodalmi összeállításával, azonban jóval teljesebb annál (több mint kétszer annyi anyagot tartalmaz). Ezután következik a könyv legfontosabb része (77—232 l.), az avarkori lelőhelyek katalógusa, amely 1090 tételt tartalmaz (a pótlásokon kívül). Cs. minden egyes tételnél közli a pontos lelőhelyet, ismerteti a lelet jellegét (temető, sírok, szórványlelet stb.), röviden jellemzi a leletanyagot (préselt vagy griffes-indás, koraavar vagy későavar stb.), szükség esetén felsorolja a fontosabb lelettárgyakat, megadja a leletek őrzési helyét, majd utána hozza a lelőhelyre vonatkozó tudományos irodalmat. Kiegészítésképpen az avarkori pénzleletek katalógusa csatlakozik e részhez (233—241 l.), végül pedig függelékként az avarkori bajuvár lelőhelyek felsorolása (242—244 l.) zárja le a kötetet.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Cs. könyve nem adja a hatalmas avarkori leletanyag ismertetését, rendszerezését és történeti értékelését. Ez ilyen keretek között nem is lehetett célja. Az, amit nyújt, így is óriási munkával készült elsőrendű segédeszköz, amely most lehetővé teszi, hogy az avarkor régészeti anyagának feldolgozásához rendszeres munkával hozzá lehessen látni. A könyv bevezetésében és az egyes lelőhelyekhez fűzött megjegyzésekben Cs. saját kutatásainak igen sok értékes eredményét sűríti össze. E sokszor egyéni nézetek bizonyítására e munka keretében természetesen nem volt lehetősége, reméljük azonban, hogy e kötetet hamarosan követhetik azok a tanulmányai, amelyekben az avarkori leletanyag kronológiai rendszerezését, etnikai meghatározását és történeti értékelését fogja adni.

Egy ilyen, sokezer adatot tartalmazó munkában természetesen mindig maradnak hiányosságok, pontatlanságok és tévedések. Cs. munkájában is találunk ilyeneket mind az irodalom összeállításában (hiányzanak pl. Haussig és Czeglédy fontos munkái, feleslegesen van viszont felvéve pl. Schiefner munkája a kaukázusi «avar» nyelvről stb.), mind a lelőhelyek ismertetésében. Ezek száma azonban elenyésző az óriási adattömeghez képest. Nagyobb gondosságot igényelt volna viszont a könyv nyomdai előállítása. Feltűnően sok a sajtóhiba, köztük nem egy értelemzavaró (pl. 8. l. : . . .awarische Denkmalmaterial aus der Zeit von 568 . . ., helyesen «vor 568» stb.). Tartalmilag

bizonyos szempontból hiányosnak érezhető a bevezetés is. Az avarkori leletek tanulmányozásában ilyen alapvető jelentőségű kézikönyvnél szívesen láttuk volna az avarkori régészeti kutatás történetének részletesebb ismertetését és főleg a leletanyag etnikai meghatározásának legalább rövid indokolását.

HARMATTA JÁNOS

T. HORVÁTH: THE ART OF ASIA. Budapest 1954. Képzőművészeti Alap kiadása Nagy 4°, 25 l. + 112 t.

A rendkívül ízléses kiállítású kötetben Horváth T. ügyesen összeválogatott ízelítőt ad a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum kincseiből. A munka bevezetése ismerteti a múzeum történetét. A Keletázsiai Múzeum alapítása elválaszthatatlanul összeforrt Hopp Ferenc nevével, aki 1919-ben Andrássy úti villáját gazdag keletázsiai gyűjteményével együtt az államra hagyta múzeum és kutatóintézet felállítása céljából. Ezáltal biztosítva volt a megfelelő alap a múzeum megszervezéséhez, azonban évtizedek fáradságos munkájára volt még szükség e mag köré annak a gazdag anyagnak az összegyűjtéséhez és rendszerezéséhez, amellyel ma a Hopp-Múzeum rendelkezik. H. meleg szavakkal emlékezik meg Felvinczi Takács Zoltánnak, a múzeum első igazgatójának szervező tevékenységéről, aki több mint két évtizeden keresztül tudományos munkaerő nélkül, egyedül dolgozott a gyűjtemények gyarapításán és a kiállítások rendezésén. A Hopp-Múzeum alapanyagát jelentősen kiegészítették a többi múzeumoktól átvett keletgyűjtemények (pl. a Vay-gyűjtemény). Az első kiállítás 1923-ban nyílt meg. A múzeum további fejlesztését Felvinczi Takács szerencsés és avatott kézzel végzett vásárlásain és gyűjtésein kívül főleg Schwaiger Imre ajándékai tették lehetővé, aki három évtizeden át tartó ajándékozásaival úgyszólván a Hopp-Múzeum második alapítója lett. A második világháború után a múzeum gyors fejlődésnek indult. Több új jelentős gyűjteménnyel (pl. Fettick-gyűjtemény) gazdagodott és értékes közelkeleti és perzsiai anyag vásárlására is nyílott lehetőség. A múzeum tudományos dolgozóinak száma hétre növekedett, s ez ma már lehetővé teszi, hogy Hopp Ferenc eredeti elgondolásának megfelelően bizonyos mértékben tudományos kutató intézménnyé alakuljon át. A nagy fejlődést világosan mutatják a múzeumnak egy-két évenkint rendezett, széleskörű érdeklődést keltő kiállításai.

H. a kötet táblaanyagát úgy állította össze, hogy ne csak minőségileg képviselje a múzeum gyűjteményét, hanem az egyes területekre vonatkozó múzeumi anyag mennyiségi arányáról is képet adjon. Így aránylag kisebb számban kerültek bele a kötetbe az ókori történeti kutatásunkat közelről érdeklő ókínai és óind emlékek. A táblák használatát nagyon megkönnyítik a tárgyak gondos leírásai, meghatározásai és a rájuk vonatkozó irodalom összeállítása.

Örömmel üdvözöljük e szép kiadványt és érdeklődéssel várjuk a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeumban folyó tudományos kutatás további eredményeit.

HARMATTA JÁNOS

M. KUBINYI: LIBRI MANUSCRIPTI GRAECI IN BIBLIOTHECIS BUDAPESTINENSIBUS ASSERVATI. Budapest, 1956. Akadémiai Kiadó 91. L.

Kubinyi Mária szép munkája a Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár valamennyi görög nyelvű kéziratának leírását tartalmazza. Nem öleli fel ugyan a Budapesten található teljes görög kéziratos anyagot, hiszen az Egyetemi Görög Intézet is őriz, nem is kis számban görög kéziratokat, de ezek jelentősége messze elmarad a szerző által átvizsgált két gyűjtemény mögött, és amellett a Görög Intézet kéziratos anyagának katalógusát nem régen, 1935-ben állította össze Gráf András, úgyhogy újrafeldolgozása nem látszott szükségesnek. A most megjelent, ízlésesen kiállított kis munka tehát a Budapesten található legfontosabb kéziratokat mutatja be, melyek terjedelem dolgában is az egész pesti anyag zömét alkotják.

A kéziratok a XI. századtól az előző század végéig terjedő időszakaszban keletkeztek, ezen belül nagyobb részük a XVII.—XVIII. században. A szerzők túlnyomóan

bizánciak, sok az újgörög, sőt a görög nyelven író magyar szerző is, míg az ókori görögséget csak néhány auktor képviseli. Tárgykör szempontjából teológiai-filozófiai szövegek teszik a két gyűjtemény zömét; mellettük azonban természettudományos, jogi munkákat, leveleket, valamint énekeskönyveket, kommentárokat és szójegyzékeket is találunk. A leírt kéziratok egyike sem olyan, hogy forradalmasítaná a tudományt, de többnek nemcsak a magyarországi görög tanulmányok szempontjából, hanem nemzetközileg is nagy a jelentősége. Ilyen néhány ezideig kiadatlan munka, valamint néhány olyan szöveg, mely az eddig megjelent kiadásokhoz viszonyítva jelentős különbségeket mutat illetve már ismert témák, motívumok variánsát adja (Kubinyi M.: A Magyar Nemzeti Múzeum görög kéziratai. Ant. Tan. 1. [1954] 278 sk.).

Többéves aprólékos és fáradságos munka eredménye a könyv, mellyel a szerző — mint Moravcsik Gyula az előszóban mondja — a magyar tudomány egyik régi adósságát rója le. Két okból is szükséges volt Kubinyi M. munkája. Azért is, mert a budapesti görög nyelvű kéziratokra vonatkozó szakirodalom gyér és már régen elavult, és azért is, mert csak ilyen módon járulhat hozzá a magyar klasszikafilológia annak az általános, minden kéziratot magában foglaló nagy katalógusnak az elkészítéséhez, melynek szükségességéről annyi szó esett nemzetközi kongresszusokon. És éppen ez a magasabb szempont követeli meg, hogy Kubinyi M. úttörő kezdeményezése a többi magyarországi görög kézirat feldolgozásával folytatódjék.

SZEPESSY TIBOR

Z. ŽÁBA: L'ORIENTATION ASTRONOMIQUE DANS L'ANCIENNE ÉGYPTE ET LA PRECESSION DE L'AXE DU MONDE. Praha, Československá Akademie Věd, Archiv Orientální supplementa, II. 1953, 74 + IV. szöveg- és képtábla.

Žába nagyszerű munkája méltatásának bevezetéseként utaljunk arra a mondatra amelyben a szerző az utolo fejezetben a mú eredményeinek összefoglalásaként a kiváló orsz egyiptológusnak Sztruve-nak az ókori egyiptomiakról mondott szavait (W. W. Struve: Mathematischer Papyrus des Staatlichen Museums der schönen Künste in Moskau. Berlin, 1930, 186.) idézi: «.... sie waren es, die, als erste in der Geschichte der Menscheit, sich ihr Gehirn zermarterten mit Problemen, die der primitiven Praxis des täglichen Lebens scheinbar so ferne standen.» Az ókori egyiptomiak mathematikai és természettudományi, de éppenúgy orvosi vagy akár filozófiai tudományának és eredményeinek az orientalisztikai irodalomban még mindig előforduló lebecsülésével szemben Žába munkája a helyes értékelés nagyszerű dokumentumai közé tartozik. Egy látszólag részletkérdésnek számító és már többször is felvetett probléma, az asztronómiai orientáció megvitatása és megoldása valóban jelentős tényezővé válik az egész egyiptomi tudomány értékelésében.

Sajátságos, hogy a rendszerezésre törekvő német iskola legkiválóbb képviselői is elkövetik azt a hibát, hogy az egyiptomi elképzelések, alkotások vizsgálatában a véletlennek nem egyszer túlzott jelentőséget tulajdonítanak. Ilyen véletlent lát H. Kees is a még ma is alapvetőnek számító Ägypten (München 1933) c. művében a nagy kultuszépítményekkel együtt a piramisok égtáj szerinti elhelyezésében. Žába a nagypiramisok fekvését vizsgálva megállapítja egy pontos tájolási rendszer kétségtelen jelenlétét és ezzel felveti fő problémáját: a világtájak pontos megállapításában az észak—déli iránynak asztronómiai meghatározása elengedhetetlenül szükséges volt az ókori Egyiptomban, mert csak ezzel lehetett a meglevő pontos eredményeket elérni. A szerző az a módszert alkalmazza, hogy leglényegesebb megállapításaikban idézi az egyiptológiai és csillagászati irodalomban erre vonatkozó adatokat. Közvetlen kiindulópontként két csehszlovák tudós, az egyiptológus F. Lexa (Deux Notes sur l'astronomie des anciens Égyptiens, Archiv Orientální, 18, Symbolae Hrozný, III. 1950, 442—444.) és a csillagász B. Polák (A-t-on réussi a résondre le probl me de l'orientation des bâtiments religieux de l'ancienne Égypte? Diatribae Lexa, Archiv Orientální 20 [1952] 620—625.) dolgozatai szolgáltak. A szerző megállapítja, hogy az eddigi egyiptológiai irodalomban téves az a feltételezés, hogy a Sarkcsillag által megadott irány az észak—délvonallal egyenlő, mert éppen az óbirodalmi piramisok építése korában a földtengely precessziója folytán az égi póluson nem volt olyan jelentősebb csillag, amely megfigyelésre alkalmas lett volna. A különböző csillagászati rendszerek méltatása után megállapítja, hogy az észak—délvonal megchtározására egy egyugyanazon állócsillagnak egy tetszőleges horizont feletti és alatti

pontosabban, egymástól 12 óra távolságban levő meghatározó pontja által alkotott szög felezővonala lehetett a legalkalmasabb. (A szerző szerint elsősorban a Nagymedve η-ja lehetett ez). Munkájának egyik kiváló eredménye, hogy ezt a módszert egyiptomi ábrázolásokon, pl. a Szenmut-sírkamra csillagászati tábláján is kimutatja.

Részletesen foglalkozik az erre vonatkozó legjelentősebb egyiptomi mérőeszközzel, a függőón alkalmazásával összekötött *merḫet*-tel. A szó magyarázatában leszögezi az *m*-preformatív kétségtelen voltát, (jelentése : «ami által megtudható»), és megcáfolja ezzel a régi irodalomban a *mrḥ.t* szó oly tetszetősnek látszó etimológiáját (*mr* = «kötni» + *ṯḏ* = «mérőón»), utalva a mérőeszköz másik egyiptomi elnevezésére : *rḫ (dd) wnw.t* = «az órák (az idő) tudója (megmondója)». A berlini múzeum mérőeszközére írt szöveg új fordítását és értelmezését is közli.

A pólus meghatározására jelentős csillagképek egyiptomi elképzelésének vizsgálata mellett a templomok építészeti szerkesztésében az égtájmeghatározáshoz vallástörténeti szempontból is jelentős *pḏ šś* («a kötél kihúzása»)-szertartást és az erre vonatkozó szövegeket méltatja ezután. A csillagképek konstellációjának egyiptomi ábrázolásait vizsgálva a szerző folyamatosan vezet minket a végső következtetéshez, hogy az egyiptomiak feltétlenül ismerték a földtengely precessziója következtében a csillagképek helyzetében beálló változásokat.

Žábának az egyiptológiai és csillagászati anyagot tárgyaló módszere, régi problémákat is megoldó új fordításainak biztonsága, forrásfelhasználásának alapossága még emelik az érdekes és tanulságos mű értékét. Irodalmi forrásanyagából talán csak Mahler Ede egyik kisebb értekezése (Az asztronómia művelése az ókori egyiptomiaknál. «Stella»-Almanach. 1926. 115—132.) hiányzik, amely azonban csak magyarul és igen rövid német kivonattal jelent meg. Magunk részéről legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy e csillagászati alaptémájú munkához nem kapcsolódik az északi iránymeghatározásra vonatkozó vallástörténeti elképzelések részletesebb méltatása. «A mérleg istenségének» Thowtnak szerepe, a Horusgyermekeknek csillagképbe való helyezése, a fáraónak az észak csillagaként való szereplése, a mai Hattyú csillagkép Horusként való elképzelése, amint dárdával a Szétet ábrázoló Nagymedve felé döf, mint a szerző által is említett vallástörténeti szempontból jelentős elképzelések emelhetők ki, amelyek G. Thausing alapvető értekezésére támaszkodva (Der ägyptische Schicksalsbegriff, Mitteilungen d. Deutsch. Inst. f. ägypt. Altertumsk. in Kairo 8 [1939]) e kiváló munkának mintegy folytatásául kínálkozik.

WESSETZKY VILMOS

H. FRANKE : ORIENTALISTIK I. TEIL, SINOLOGIE. Bern 1953. A. Francke AG. Verlag. 216 lap. Wissenschaftliche Forschungsberichte Bd. 19.

A rendkívül hasznos beszámoló-sorozat e kötetében H. Franke, a müncheni egyetem professzora a sinológiai kutatások legfontosabb új eredményeinek, fő kutatási területeinek, középponti problémáinak bemutatására vállalkozott. A vállalkozás gyümölcse : egy igen jól használható könyvecske, amelyet mind a kezdő kutató első tájékozódáshoz, mind az egyes kérdések szakembere a sinológia egészének áttekintésére nagy haszonnal forgathat.

A beszámoló általában az 1935 óta megjelent műveket öleli fel, a szerző magyarázata szerint azért, mert ebben az évben vagy ezt követően indultak meg a nemzetközi orientalisztika olyan jelentős publikációs fórumai, mint az *Asia Major* (1935), a *Monumenta Serica* (1935) és a *Harvard Journal of Asiatic Studies* (1936).

A könyv rövid áttekintést ad a sinológia történetéről, majd külön fejezet foglalkozik az összefoglaló jellegű művekkel, szótárokkal és nyelvkönyvekkel. Egy-egy újabb fejezetben a kínai nyelv és írás, a kínai filozófia, a vallás és néprajz, a történelem, az irodalom, a képzőművészetek és zene kutatásának főbb eredményeit találjuk. A sinológia széles látókörű felfogásáról tanúskodik, hogy a könyvben olvashatunk egy fejezetet a kínai jog, egy másikat pedig a természettudományok, technika, földrajz, sport stb. kutatásáról is. Ha figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó húsz évben milyen óriási tömegű cikk és könyv jelent meg Kínáról, azt kell mondanunk, szerencséje a könyvnek, hogy nem törekedett bibliografikus teljességre. A teljesség igénye lehetetlenné tette volna, hogy a szerző megmutassa : melyek voltak a legfontosabb eredmények a sinológia 1935 óta tett fejlődésében. A választott felépítés és a beszámoló-műfaj lehetővé tette, hogy a szerző tájékoztató céllal megemlítsen és röviden — ha csak egy jelzővel is —

értékeljen jóformán minden lényegesnek mutatkozó eredményt s ugyanakkor csaknem minden fejezetben különös hangsúlyt adjon a *szövegkritikai* problémáknak. A szerző megállapítja, hogy a szóban forgó korszakban elég kevés összefoglaló igényű mű született, a kutatók főképp az egyes problémákra összpontosították erejüket. Ez természetesen valóban így van, ám a könyvből nem derül ki, hogy ennek alapvető oka a korszak ideológiai zűrzavarában keresendő. (A történeti kutatásokról szóló fejezet eleje történetfilozófiai kérdéseket is érint, s legmodernebb szintézisekként Spengler, Alfred Weber, Toynbee és Jaspers történetfilozófiai nézeteit említi.) A határozott elméleti tisztázás helyett azonban nyújt a könyv egy más, nem kevésbé fontos és ugyancsak elvi jelentőségű tanulságot: minden tanulmányozóját a konkrét problémák vizsgálatába való bevezetés útján győz meg arról, hogy szövegkritikai, filológiai kutatás nélkül eredményes Kína-kutatás a sinológia egyetlen területén sem lehetséges, a filológia minden sinológusi munka alapja.

Nehéz egy ilyen természetű könyvön valamit is számonkérni, de annyit mégis megjegyeznénk, hogy B. Karlgren korszakalkotó eredményeit talán merészebben kellett volna az előtérbe állítani, esetleg egyes, némiképpen eltúlzott jelentőségű német munkák (pl. W. Eberhard híres könyvei) taglalása helyett.

Úgy hisszük, az 1935-től 1953-ig, a könyv megjelenéséig terjedő szakasz a sinológia történetéhez valóban különálló korszakként fog szerepelni. A mondjuk 1953-ban kezdődő korszakot a kínai és az európai sinológiában minden bizonnyal tudományos-ideológiai emelkedés fogja jellemezni. A könyvben bemutatott időszak bőséges részleteredményei a továbbjutás belső feltételeit megteremtették.

TŐKEI FERENC

J. FREL: RECKÉ VÁZY. (GÖRÖG VÁZÁK.) Praha 1956, 118 lap, 227 kép táblákon.

A kitűnő fiatal prágai archaeológus új ismeretterjesztő jellegű könyve a görög vázafestészetről ad vázlatos történeti képet. A görög vázaformákról, szignatúrákról és a vázafestészet jelentőségéről szóló bevezető után négy fejezetre osztva tárgyalja az anyagot. Az első a homérosi kor geometrikus vázafestészetével, a második a VII—VI. század főleg keleti görög és korinthosi műhelyeinek munkájával ismertet meg, a legterjedelmesebb harmadik és negyedik pedig a VI., illetve az V—IV. század attikai vázafestészetéről szól, ehhez kapcsolva a jelentősebb más VI. századi műhelyeket (Spárta, Rhodos, Chalkis), az itáliai műhelyeket pedig teljesen kizárva a tárgyalásból. A vázafestészet technikáját az ismert antik ábrázolásokon bemutató zárófejezet után bibliográfia, az idegen kifejezések magyarázata és térkép következik.

A kötetet a nyelvet nem értők számára is élvezhetővé teszi a szöveget követő képanyag, amely két részre oszlik. Az elsőben 48 táblán 65 képen a csehszlovákiai gyűjtemények görög vázaanyagát mutatja be a szerző, ami — minthogy részben eddig publikálatlan, részben külföldön kevéssé ismert publikációkban szétszórt anyagról van szó — a kiadvány tudományos jelentőségét is megadja. A pontos datálással s ahol lehetséges, a mesterkéz meghatározásával, szükség esetén részletfelvételekkel közzétett csehszlovákiai vázaanyag nem túlságosan nagy, de érdekes darabok akadnak közte. Viszonylag jól van képviselve a geometrikus kor; a korinthosi anyagból egy 600 körüli széprajzú tál, két kalathost viselő sziréneket és szfinxet mutató töredék és a táncoló kómastákat ábrázoló csészék egy új példánya emelkedik ki. Az attikai feketealakos vázák közül érdekes egy 550 körüli erősen korinthosi hatású korai lékythos állatfrízzel, Nikosthenes egy szignált kyathosa, egy kvathosról származó plasztikus női fej, és egy Héraklés és Tritón harcát ábrázoló töredék. A vörösalakos vázák közt a legfontosabb a loutrophoros ritka edényfajtájának három töredéke, az V. sz. három különböző korszakából; különösen szép a legkorábbi, 480 körüli töredék sirató asszonyok képével. A vörösalakos vázák sorozatának többi darabjánál jóval jelentősebb a fehéralapos lékythosok viszonylag igen gazdag, öt darabból álló sorozata, köztük három a Tymbos-festő kezétől, egy negyedik a 420-as évekből igen szépen fennmaradt háromalakos sírjelenettel.

A csehszlovákiai vázáknak ezt a bemutatását a képtáblák második, nagyobbik felében a görög vázafestészet legkiemelkedőbb darabjai követik, kitűnő, gondos válogatásban, jó reprodukciókban. A képaláírás röviden a váza tárgyát, festőjét, korát és

műhelyét is megadja, úgyhogy a könyv, az újonnan publikált daraboknak köszönhető tudományos jelentőségén kívül, kiválóan alkalmas bevezetésül is a görög vázafestészet történetébe.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

GRIECHISCHE VERS-INSCHRIFTEN. Herausg. von *W. PEEK*. Band I: Grab-Epigramme. Berlin, Akademie-Verlag 1955. 8°, 695 lap.

Közel 80 esztendeje jelent meg a görög verses feliratok első modern tudományos kiadása Georg Kaibeltől. A csakhamar szükségesnek bizonyult új kiadást ő maga már nem tudta elkészíteni, s csaknem negyedszázadon át készült rá mostani kiadója is, a görög epigrafika egyik legkiválóbb és legtermékenyebb élő kutatója, akinek az androsi Isis-himnuszról írt könyve óta egyiptomi, attikai, samosi, délosi, delphi görög feliratokról írt cikkek sorozatát és a Kerameikos-ásatások feliratos anyagát közzétevő kötetet köszönhetjük. A most megjelent mű első része a négy kötetre tervezett sorozatnak. A II. kötet a fogadalmi és emlék-epigrammákat, továbbá a feliraton fennmaradt himnuszokat és jóslatokat, a III. kötet a kommentárokat, a IV. kötet pedig az indexeket fogja tartalmazni.

A most megjelent kötet tehát a kiadásra szánt szövegek felét, a sírepigrammákat foglalja magában. A több mint kétezer epigramma csak mintegy a fele a teljes ismert anyagnak, mert a kiadó — a már korábban, a Kaibel-féle gyűjtemény 2. kiadásával kapcsolatban felmerült kívánságnak megfelelően — csak a hellénizmus korának végéig törekedett teljességre; az i. sz. VI. századdal záruló gyűjtés császárkori anyaga a késői, csak tárgyuknál fogva érdekes, ugyanazt a formulát vagy típust tömegesen utánzó epigrammákból csak a jellegzetes darabokat tartalmazza, a tervezett indexek viszont a nem közölt szövegek szóhasználatbeli és motivikai sajátságaira is ki fognak terjedni. A késői anyag ilyen megválogatása folytán lehetővé vált, hogy a feliratként fennmaradt epigrammák mellett az *Anthologiá*ban és ókori szerzők idézeteiben hagyományozottak is helyet kapjanak a kötetben.

Már ebből világos a kötet elsősorban irodalomtörténeti célkitűzése: «elképzelést akar adni az epigramma műfajának sajátosságáról és fejlődéséről» (XV. lap). Ennek megfelelően az epigrammák csoportosítása nem időrendi vagy földrajzi, hanem forma és típus szerinti. A két főfejezet közül az aránytalanul kisebb első az állami, az anyag 97%-át tartalmazó második a magán-temetkezések verses feliratait tartalmazza. Az első fejezet csak két kisebb csoportra tagolódik, a tömegsírok (polyandria) és az egyeseknek adott díszsírok feliratára. A második rész nyolc főcsoportban közli az anyagot: az elsőben foglalt típusokban az epigramma mintegy bemutatja a síremléket vagy a halottat; a másodikban közölt epigrammák a haláleset leírását tartalmazzák; a harmadik csoport epigrammái az első személyes elbeszélés különböző formáit mutatják; a negyedik csoportba sorolt epigrammák részben a síremlék nézőjét; részben a halottat szólítják meg; az ötödik rész különböző típusú csoportokat tartalmaz, a hatodik csoport epigrammáinak formája a vándor és a síremlék, illetve a vándor és a halott közti párbeszéd; a hetedik csoportot az egy halottnak szánt több párhuzamos epigramma, a nyolcadikat az egy kövön különböző halottaknak szóló több epigramma példái alkotják. Az egyes epigrammákat az apparátusban a kő leírása, a proveniencia megadása, datálás és a legfontosabb irodalom jegyzéke kíséri, majd a fontosabb olvasatok, illetve szövegváltozatok következnek. A kiadás a szövegközlésnél jórészt a leideni szisztéma jelzéseit használja. Minthogy a kiadó a kötetet szélesebbkörű olvasóközönségnek szánta, olyan esetekben is megpróbálkozott a kiegészítéssel, «amikor elenyészően kevésnek kellett lenni a reménynek az eredeti szöveg szószerinti visszaállítására» (XII. lap). Különösen problematikus értékű ez az eljárás ott, ahol az értelem és metrum megkövetelte helyen tetszés szerinti tulajdonnevet iktat be a kiadó a szövegbe, hogy így folyamatosan olvashatóvá tegye a szöveget, természetesen jelezve, hogy egyetlen betű támpont nélküli kiegészítésről van szó.

Ez az eljárás kevéssé zavarja a filológus-olvasót, legföljebb annyiban, hogy a nyitva hagyott lehetőségek helyett egy — sokszor semmivel alá nem támasztható — döntést ad. Ugyanez a helyzet az epigrammák csoportosításával is. A formák és típusok szerinti közlés már egyfajta kész rendszerét adja a műfaj változatainak és ezért

éppen azt az irodalomtörténeti feldolgozást nehezíti meg bizonyos fokig, amelyet a kiadó elsősorban akar elősegíteni és amelynek eddigi elmaradását joggal hiányolja a bevezetésben. Sokkal problematikusabb ebből a szempontból is a feliratos anyagnak az *Anthologiá*ban és auctorok idézeteiben fennmaradt epigrammákkal való vegyítése. Az *Anthologia* darabjai kétségtelenül erősen átdolgozottak, legalábbis a régebbiek, de az átdolgozás pontos mértékét nem lehet megállapítani. Az auctoroknál fennmaradt epigrammáknál mindig megvan a lehetősége annak, hogy a szerző átdolgozta vagy éppen maga írta a verset. A feliraton és könyvben fennmaradt epigrammák mindenképpen különböző funkciójúak, motivikai, metrikai, stilisztikai, sőt műfajtörténeti szempontból is feltétlenül külön vizsgálandók, és együttes közlésük fölöslegesen nehezíti a gyűjtemény tudományos használhatóságát. Az már ennek a könyvben fennmaradt anyagnak a természetéből következik, hogy annak az eldöntésére, felveendő-e a gyűjteménybe, vagy nem, csak szubjektív kritériuma van a kiadónak: az, hogy az epigramma «így vagy hasonló formában (!) áll*hat*ott-e kövön, tehát mintaképe vagy utánzata-e kétségtelenül eredeti feliratnak» (XVI. lap).

Mindezek az aggályok elhanyagolhatók annak a jelentősége mellett, hogy ez a monumentális szöveggyűjtemény, amelyben számos eddig publikálatlan darab is van, most végre rendelkezésére áll a kutatásnak. Kétségtelen, hogy elsősorban irodalomtörténeti jelentőségű: egy nagy jövőjű irodalmi műfaj történetét lehet majd a teljes gyűjteményből kialakulásától kezdve történeti változásain keresztül nyomon követni. Maga a kiadó utal azokra a stilisztikai és metrikai tanulságokra, amelyeknek levonása az ismert anyagból még megoldásra váró, s csak most, e gyűjtemény megjelenése után megoldható feladat. Az irodalomtörténeti kérdések azonban sokkal messzebbre is vezetnek, s az elindulásra az első kötet is számos kitűnő alkalmat kínál. Az itt közölt anyag alapján az eddiginél konkrétabban lehet megvizsgálni, milyen határok közt érvényes a görög és római sírfelirat alapvető műfajbeli különbségének tétele (E. Bethe: Ahnenbild und Familiengeschichte [München 1935] 46—50; S. Mazzarino: Historia 6 [1957] 119 az etruszk előzményekről is). Csak ilyen konkrét műfaj-történeti és kronológiai vizsgálat után válik majd igazán használhatóvá az, ami megmarad belőle, s hozható párhuzamba a görög és római síremlékek plasztikai díszítésének, elsősorban a figurálisaknak (Bethe: uo. 42—5), sőt a görög és római portréművészet egészének megítélésével is, hiszen az egyszerinek és történetileg meghatározottnak a hangsúlyozása szemben az általános érvényűt és időhöz nem kötöttet kiemelővel és minden esetlegest lehetőleg mellőzővel nemcsak a római sírfeliratokat, hanem a portréművészetet is megkülönbözteti a görögtől (vö. pl. B. Schweitzer, a Vermächtnis der antiken Kunst c. kötetben [Heidelberg 1950] 162—3). Legalább is ez az *általános* érzése annak, aki a görög és római anyagot összehasonlítja. A kötetben közölt kivételek jelentős száma azonban éppúgy pontosabb fogalmazásra, alaposabb vizsgálatra ösztönöz, mint másfelől a római portréművészet hellénisztikus gyökereinek megismerése, vagy annak figyelembevétele, hogy a római portréknak legalábbis túlnyomó részét görög mesterek készítették még a császárkor közepén is (G. Richter: Three critical periods in Greek sculpture [Oxford 1951] 37—64). Annak a kimutatása, hogy a fenti, nyilván túlzottan általánosított tételek milyen körülmények között vannak mégis érvényben, igen lényeges történeti következtetésekre is vezethet, s egy vagy két ponton az eddiginél élesebben világíthatja meg a görög és római kultúra találkozásának és egymásra hatásának folyamatát.

Az ilyen vizsgálathoz természetesen feltétlenül szükség van a prózai feliratok tanulmányozására is, amelyeknek a verses epigrammákhoz való számbeli aránya sem érdektelen. Ugyanígy a teljes sírfelirat-anyagon kell alapulnia annak a vallástörténeti vizsgálatnak, amely — mindenesetre szigorúbban történeti alapokon — Brelich római sírfelirat-könyvének párjaként a görög sírfeliratok világnézeti—vallástörténeti hátterét dolgozza majd ki.

A problémák, megoldandó feladatok egész sorát veti fel tehát az új gyűjtemény, s az olvasó, aki csak használat közben tanulja meg igazán értékelni a kiadó nagyszerű filológus-erényeit és tudását, joggal lehet hálás az önálló egységként is tanulmányozható első kötetért, joggal tekinthet várakozással a második szövegkötet, a kommentárok és indexek remélhetőleg nem sokáig késő megjelenése elé.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

K. MAJEWSKI: KULTURA MATERIALNA STAROŻYTNEJ GRECJI. Warszawa-Wroclaw 1956, 4°, 466 lap, 447 kép, 1 térkép.

A Lengyel Tudományos Akadémiának az anyagi kultúra történetével foglalkozó intézete több éve dolgozik az ókori anyagi kultúra tárgyi és írott forrásanyagának összegyűjtésén és feldolgozásán. Ennek a tervszerű munkának első jelentős eredménye a most megjelent kötet, amely az ókori görögség anyagi kultúrájának egyes ágait mutatja be a tárgyi emlékek alapján. A legutóbbi 30 évben nem jelent meg hasonló munka, a leginkább számításba jövő régebbiek közül Lamer kis könyve (Griechische Kultur im Bilde) már csak terjedelménél fogva sem nyújthatott sokat, Cybulski «Tabulae quibus antiquitates Graecae et Romanae illustrantur» című, a múlt század végén megkezdett s a maga idejében nagyértékű sorozatának, amelyet W. Amelung folytatott, reprodukciós technikája ma már semmiképpen nem elégíti ki a kutatók, de még a tájékozódni kívánók igényeit sem. Az elmúlt évtizedek leletei és részletkutatásai pedig magukban is indokolttá és sürgetővé tették egy olyan összefoglaló munka elkészítését, amelyből az ókor kutatói és az érdeklődők részletes, megbízható tájékozódást kaphatnak a görögök anyagi kultúrájának legfontosabb területeiről. Az új kötet szerkesztési alapelve az volt, hogy az anyag bemutatásában nem törekedett semmiféle teljességre, hanem összesen 219 emlékkel foglalkoztak behatóan a szerzők, az egyes jól megválasztott jellemző darabokhoz csatolva az illető emlékcsoportra vonatkozó általános magyarázatokat, esetleg más hasonló emlékek bemutatását is. A 11 fejezeten belül az egyes emlékek tárgyi és ahol szükséges, időrendi sorrendben következnek.

Az első, legterjedelmesebb fejezet tárgya az építészet (1—170. lap, 1—54. sz.). Égei urnák, krétai és mykénéi települések és legjellemzőbb épületmaradványaik, geometrikus kori görög házmodellek, a görög lakóház ismert főformái (Olynthos, Priéné, Délos), várcskapuk, majd a színház, buleutérion, stadion, gymnasion, hippodrom, oszlopcsarnok egy-egy jellemző példája követi egymást. Ezután a kutak, vízvezetékek, fürdők következnek. A kikötő példája az alexandriai; a templomé a paestumi ún. Poseidón-templom, amelynek bemutatását a templom-alaprajzok fejlődését szemléltető táblázat egészíti ki. A síremlékek (Nereida-emlék, Maussoleion) és agorák (Athén, Priéné) után egész települések (Milétos, Knidos, Priéné, Olynthos) alaprajzai folytatják a sort. A fejezetet épületkomplexusok bemutatása zárja be, élén az athéni Akropolis 25 lapnyi tárgyalásával, amelyet a delphi-i Apollón-szentély és az olympiai Zeus-szentély körzetének, végül a pergamoni Akropolisnak sokoldalú bemutatása követ. Az alaprajzok mellett a maradványokról készült felvételek, rekonstrukciók, az épületek művészeti díszítésének mutatványai szolgálnak a szemléltetés eszközeiül.

A második fejezet (171—194. lap, 55—70. sz.) az állattenyésztés, pásztorkodás, földművelés, olaj- és szőlőművelés, vadászat, halászat görög formáit mutatja be, túlnyomórészt vázaképeken. A következő fejezet (195—212. lap, 71—82. sz.) a sütés, főzés, pékség, molnárság mesterségéről ad képet, elsősorban terrakotta szobrocskák alapján.

A negyedik fejezet tárgya az agyagművesség (213—240. lap, 63—101. sz.). Az agyagbányászat és a fazekasmesterség ábrázolásait a legfontosabb keramika-formák táblázata, majd a vázák festésének ábrázolásai követik. Az olympiai égetőkemence bemutatása után az agyag különféle felhasználási módjai (lámpák, szobrászat) következnek. A görög famegmunkálással foglalkozik a következő fejezet (241—265. lap, 102—113. kép). Az ács- és asztalosmunka ábrázolásait, a fabútorok, ládák, szarkofágok és a faszobrászat technikáját és főtípusait tartalmazza, a bútor- és ládatípusok táblázatával. A fémművességnek szentelt fejezetben (281—314. lap, 121—139. sz.) találjuk a bányászat, kohászat, kovácsmesterség, vas- és bronzművesség, bronzszobrászat mesterségének görög ábrázolásait, a fennmaradt munkaeszközöket és a mesterségek legfontosabb termékeit (fegyver, szerszámok, eszközök, szobrok, tükrök stb.), végül egy-egy darabon az ezüst-, illetve aranyművesség pusztán említésszerű bemutatása következik. A kőfaragásról szóló fejezet (267—280. lap, 114—120. sz.) a szobrászszerszámokat, a szobrászat technikáját (befejezetlen szobrok), a szoborfestést és a gemma- és kameavésést, a glyptikát tárgyalja.

A nyolcadik fejezet tárgya a szövés-fonás (315—342. lap, 140—159. sz.). Az epinetron, fonó nők, szövés és szövőszék-súlyok ábrázolásai után itt kapott helyet a görög ruhatípusok ismertetése és ide csatlakozott a cipők és cipészmesterség bemutatása is. A következő fejezet (343—364. lap, 160—171. sz.) a fegyvereket és hadigépeket ismerteti, meglepő szűkszavúsággal. A sisak és íj mellől hiányzik a kard, lándzsa, páncél és a tengeri hadviselés tárgyalása. Részletesebb a hadigépek felsorolása, a gastraphetes,

onager, katapulta, ballista, aerotonon, katapeltés rekonstrukciója Baumeister, Diels, Feldhaus, és Michalowski 1952-ben megjelent, kevésbé ismert munkája nyomán. A tizedik fejezetben találjuk a közlekedés, szállítás, kereskedelem emlékeit (365—392. lap, 172—185. sz.): teherhordó állatok, kocsik, hajók ábrázolásait. Itt szerepelnek az írás tárgyi emlékei (ostrakonok, papirusz, írószerszámok) és természetesen a pénzverés és éremművészet is. A fejezetet a kereskedelem-ábrázolások (mérés, mérleg, árusítás) zárják be.

A «Mechanika» címet viselő utolsó fejezet (393—438. lap, 186—219. sz) a legjelentősebb görög gépek, technikai felfedezések sorából ragadja ki a legfontosabbakat: olajprés, oszlopszállító, öntözőberendezés, szivattyú, emelő, klepsydra, napóra, a távírás antik megoldásai, Hérón «labdája», hodometrona és más találmányai, automata kéz stb. rekonstrukciója és magyarázata követik egymást, a hadigépekkel kapcsolatban említetteken kívül Blümner és Neuburger munkája alapján, de ezek mellett lengyel kutatók (Auerbach es Warszawska, Michalowski) kevésbé ismert munkái is felhasználásra kerültek. — A kötetet a felhasznált munkák részletes bibliográfiája, tárgyi és földrajzi index és a göröglakta területek ókori térképe zárja be.

Látható ebből a felsorolásból, hogy a kötet munkatársai, akik között a publikációikból régóta ismertek (E. Konik, W. Lepik-Kopaczynska, S. Parnicki-Pudelko) mellett szép számban akadnak a legfiatalabb generációhoz tartozók is (J. Wielowiejski és J. Ziomecki, hogy csak a Magyarországon jártakat említsük), rendkívül széreskörű anyagot dolgoztak fel a kötetben. Természetes, hogy a források mennyisége az egyes területeken igen különböző volt, megfelelően a görögök gyakran feltűnő közömbösségének pl. az egyes mesterségek ábrázolásai iránt, s az egyes anyagok különböző fenntartási lehetőségeiből adódó egyenetlenségeknek. Az egyes fejezetek aránytalanságainak egyik főokát ebben kell keresni, a másikat talán abban, hogy az egyes kutatók érdeklődése és előtanulmányai — igen helyesen — szintén meghatározták a kiválasztás szempontjait és arányait, így az építészeti rész gazdagsága elsősorban Parnicki-Pudelkonak, a technikai részeké Lepik-Kopaczynskának köszönhető. Így is meg kell azonban említeni, hogy vannak bizonyos hiányok a kötetben. A régebbi hasonló munkákkal szemben helyes volt a műveszeti emlékek bizonyos mérvű háttérbe szorítása, de semmi nem indokolja pl. a házi életre vonatkozó adatok hiányát (zárak, főzőedények, lakberendezés, szobadíszítés stb.) vagy a játékszerek, sporteszközök mellőzését, még kevésbé egyes művességek (pl. üvegöntés, ötvösség) elhanyagolását. Egyes hiányok, illetve az áttekinthetőséget zavaró mozzanatok a csoportosításból adódnak. Mint látható, a fejezetekre osztás szempontja nem egységes, így azután az építészetről szóló fejezetben is, a kőfaragásról szólóban is szerepel a szobrászat, a kilencedik fejezet két része pedig teljes joggal szerepelhetne a fémművességről, illetve a mechanikáról szóló fejezetben is. Ezek azonban szinte elkerülhetetlen velejárói az ilyen munkának, s az index segítségével hamar tájékozódhat a könyvben az olvasó.

Ugyancsak a felölelt anyag nagysága menti a datálások, meghatározások pontatlanságait, amelyek azonban számosabbak annál, hogy hallgatni lehessen róluk. A mykénéi «araató»-vázát J. Forsdyke cikke után (Journ. Warburg and Courtauld Inst. 17, 1954, 1—9) aligha lehet ilyennek értelmezni. A paestumi ún. Poseidón-templomról az elmúlt években végzett ásatások számtalan feliratos lelete mutatta meg, hogy Héra istennő temploma volt. A «Tüskehúzó fiú»-t ma már semmiképpen nem tekinthetjük V. századinak, későhellénisztikus klasszicizáló munka (l. Lippold, Gr. Plastik. München 1950, 387), ugyanígy minden valószínűség szerint a vatikáni versenyfutó nő is (Rumpf: Archäologie II. Berlin 1956, 104—5). Semmi nem látszik indokolni a lateráni Sophoklés-szobornak a IV. század elejére datálását a század 3. negyede helyett. A 293. lapon közölt metapontumi tripus későbbi a megadott VII. századnál (Riis és Neugebauer kutatásai alapján), ahogy a korinthosi agyagtáblák között sem találni olyant, amely a VII. század közepéről való, de a század végéről valót is alig (287. lap). Feltűnő a datálás szempontjának egyenetlensége: olykor az elérhető legnagyobb pontosságra törekszenek, másszor annyira nem, hogy olyan jól datált emlékeknél, mint a híres Orpheus-relief vagy Euphronios fecske-vázája (amely egyébként nem a Vatikánban, hanem az Ermitageban van), az évszázad megadására szorítkoznak.

Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, mennyire lényegtelenek ezek a hibák a munka jelentőségéhez mérten. Az egyetemi oktatásban nálunk is nélkülözhetetlen segédkönyvvé kell válnia, s ismeretének megköveteléséért egyaránt hálásak lesznek később a klasszika-filológus és a régész-hallgatók, mert a legátfogóbb és leghasználhatóbb bevezetést kapják benne a görögség anyagi kultúrájának legkülönbözőbb ágaiba. A válogatás ellen éppúgy semmi kifogást nem lehet emelni, mint a sokoldalú dokumentáció technikai kivitele ellen.

Annál inkább fájlalni kell, hogy a szöveg csak lengyelül jelent meg ; nem kétséges, hogy valamelyik nagy világnyelven való kiadása esetén a világ valamennyi egyetemén keresett és sokat forgatott kézikönyvvé válna. Remélhetőleg a további kötetek kiadásánál már érvényesülhet ez a szempont is, mert az olvasó jogos várakozással néz az intézet munkájának eredményeit közlő további kötetek elé, amelyek a most megjelentet kiegészítik és folytatják, elsősorban a görög anyagi kultúra írott forrásainak közzétételével, utána pedig a többi ókori kultúrák hasonló rendszerű feldolgozásával.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A. BRELICH: TRE VARIAZIONI ROMANE SUL TEMA DELLE ORIGINI Università di Roma, Pubblicazioni della Scuola di Studi Storico-religiosi ; Edizioni dell'Ateneo. Roma 1956. 127 l.

Szerző, akinek első dolgozata (Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere. 1936), majd 1938-ig több más is, magyar nyelven jelent meg, 1937-ben a budapesti egyetemen szerezte doktori képesítését (Aspetti della morte ... Diss. Pann. 1937). Csakhamar a maga «zürichi» könyvein is (1949 : Die geheime Schutzgottheit von Rom és Vesta) túlhaladva, a római Egyetem vallástörténeti iskolájának tagja, ill. tanára és 1955-ben, a Studi e Materiali egykori szorgalmas munkatársából, a megújult folyóirat egyik szerkesztője lett. Ez idő alatt tudós felfogásának éppúgy distanciája nőtt egykori magyar és német mesterei, mint ezeknek egyes túlmerev itáliai ellenfelei felé is. Ezért öröm számunkra, hogy Angelo Brelich új könyvéről, vagyis az abban foglalt három, a «Kezdetek» fűző szálával összetartott, fontos kérdéseket érintő dolgozatáról a mi szakembereinknek is beszámolhatunk.

Első helyen áll a könyvben és ha szabad szerző fejlődésének látható nyomaiból következtetni, talán keletkezése szerint is (vö. Sziget 3 [1939] 63 skk.), az a «Roma e Praeneste, una polemica religiosa nell' Italia antica» címet viselő essay, amely végig érdekfeszítően és a gondolatmozdítás ingerével, főleg a praenestei Fortuna Primigeniának (grottaszentélyének kérdéséhez l. Un culto polistorico vivente, SMSR 24/25 [1953/54] 44 skk.) és a Praenestét alapító Caeculusnak vitás kérdéseit vetve fel (Caeculus—Cacusról l. már Il mito nella Storia di Cecilio Metello, uo. 15 [1939] 37 kk.), azért is különösen tanulságos számunkra, mert talán legjobban ez a darab világítja be a szerző módszere fokozatos kialakulásának az útját. Plasztikusan bontakozik ki belőle, hogy bár Brelich, mint vérbeli kutató, nem retten vissza a kérdések mélységeitől és a végső megoldásokat is helyesen látja, itt-ott — így például a Fortuna neve eredetének kérdésében (16, 31. 11.) — mintha akár régi meggyőződésével való vívódása, akár az egyoldalú merevségtől való, egyébként dicséretes tartózkodás erénye, akár mind a két tényező, még (felesleges) gátlásként akadályozná a jól meglátott igazságok mellett való határozottabb kiállásában.

A kötet második dolgozata (48 skk.) «I primi re latini : divinità ed eroi culturali» címen előadásként szerepelt a VIII. nemzetközi vallástörténeti kongresszuson. Ez a szép kísérlet, bennünket legalábbis, a latin kultúrhéroszok («Heilbringer»-ek) földre szálló és feladataik elvégzése után eltűnő típusának a római kultuszokból és mítoszokból való kifejtésével és megrajzolásuk módjával, teljesen megerősít régi meggyőződésünkben, hogy a mesemotívumok reménytelen rendszerezési kísérleteinél sokkal sürgetőbb, eredményesebb és instruktívabb volna azoknak a kisebb számú lehetőségeknek a számbavétele, ahogy az emberek — történeti életük különböző helyein, ideiben és viszonyai közt — tudták esetenként másképp-másképp, bizonyos, a ritusokban és mítoszokban csak félig-megformáltan (szublogikusan) bennélő, általános ősi gondolataikat a tőlük mindenütt éppen kitellő, legmegfelelőbb logikus nyelvre lefordítani. Ilyen ősi-emberi képzet nevezetesen az itten éppen szóban levő *Σωτήρ* képzete, amelynek az egykori római-latin logika szerint való megfogalmazásaiból ez a dolgozat kétségkívül több érdekes és értékes példát ad ; vagy ilyen volna — még egy példa a sok közül, mondjuk — a szüzességben rejlő erő (az «erős szűz») képzete, illetőleg ennek különböző gondolati «fordításai» ; stb.

Mi a kötet darabjai közül kétségkívül legjelentősebb és konkrét-tárgyi eredményekben leggazdagabb teljesítménynek a harmadikat tartjuk (95 skk.), amely olyan kutatók után is, mint Frazer, Nilsson és Altheim, sok eredménnyel és új szemponttal tudta a Februarius évzáró és a Martius évkezdő voltának a bizonyítását megerősíteni. Minden-

esetre : a könyv legértékesebb lapjai közé számítandók azok, amelyeken (102 skk.) a Regifugium ünnepét igyekszik, ha a részleteiben nem is, összetételben mégis új utakon-módokon magyarázni ; vagy amelyeken (106 sk.) a dies Parentales (Parentalia) jelentőségének megfejtésével — a *parentare* igének a Wagenvoort kongresszusi előadásától (The parentatio in honour of Romulus, most: Studies, 1956, 290 kk.) tulajdonított új értelmezése alapján («valakit rituálisan isteni őssé nyilvánítani») — próbálkozik, még ha ez bizonyos mértékben talán egyoldalú is ; vagy különösen azok a lapok (124 skk.), amelyek kétségkívül eredményesen fáradoznak, hogy (amit itt-ott már mások is hangoztattak,) az idővel a jelentőség vaskossága miatt is könnyen elhomályosított, negatív előjelű «szétépett Romulus» képét rekonstruálják és, mint kultikusan és mitológiailag feltétlenül archaikusabb elképzelést az előtérbe állítsák ; ahogy ez az elképzelés szemben a tetszetősebb, Liviustól is propagált és így elterjedtebb pozitív Romulus-képpel, a halikarnassosi Dionysiosnál és Plutarchosnál még félreérthetetlenül áttetszik.

MARÓT KÁROLY

N. AVIGAD—J. JADIN: מגילה חיצונית לבראשית ממגילות מדבר יהודה. Jerusalem, The Magnes Press of the Hebrew University and Heikhal Ha-Sefer, 1956. 4°, 40 + számozatlan 16 + 48. l.

Még 1947-ben a Holt-tenger partján, Qumrân I. barlangjában, hat más tekercsel együtt (Scheiber : Ant. Tan. 2. [1955] 284—286.), találtak egy arameus nyelvű apokrífont. Ez is Mar Athanasius J. Samuel jeruzsálemi szír érsek birtokába került, aki 1948-ban Amerikába juttatta. Különös módon ezt az egyet nem engedte felbontani és feldolgozni. Az első lap tartalma alapján a tudományos irodalom eddig úgy beszélt róla, mint Lemech ismeretlen apokríf könyvéről. Az első barlang mindhét tekercsét 1954-ben megvásárolta Izrael állama 250 000 dollárért, ebből 150 000 dollárt D. Samuel Gottesman adott. A tekercsek őrzésére külön intézet alakult : Héchál Házéfer (A könyv hajléka), amely megbízta N. Avigadot és J. Jadint a kiadatlan tekercs feldolgozásával.

A jelen kötet, amelyet az azóta elhalt D. S. Gottesman emlékének szentelnek, angol és héber bevezetésében leírja a tekercset, mutatóba adja a szöveg II. és XIX—XXII. kolumnáit facsimilében, átírásban, héber és angol fordítással. Kommentárt tudatosan nem csatolnak hozzá, hogy ne befolyásolják vele a kutatókat. Kiderül, hogy nem Lemech könyve ez, hanem egy arameus apokrífon a Genesis könyvéhez. Igen rossz állapotban maradt meg, talán azért, mert nem volt korsóban ; a talajjal érintkező oldala a nedvességtől mállott szét, a felső része a szárazságtól töredezett meg. A 2,83 méter hosszú tekercsnek 22 kolumnája van, eleje és vége hiányzik. Szép kvadrát írás. A mondatok nem különülnek el egymástól, a fejezetek azonban igen, spáciummal.

A II. lap Noé születését írja le. Lemech azt hiszi, hogy Noé — szépsége miatt — angyaloktól, óriásoktól származhatik csak. Felesége, Bat-Enos, megesküszik, hogy férjétől való. Ez a részlet érintkezik Henoch I. könyvével (CVI. fejezet. A. Kahana : Házefárim Háchicónim. I. Tel-Aviv 1956. 99—100.). Bat-Enos neve előfordul a Jubileumok könyvében (IV. 28. Kahana : I. m. I. 231.). A továbbiakban, amelveknek csak kivonatát kapjuk, Noé történetéről, leszármazottairól, szőlőültetéséről és a föld felosztásáról van szó.

A XIX. laptól már Ábrahám történetét olvassuk : álmát a cédrusról és pálmáról, Sára esetét a fáraó udvarában. Sára szépségének részletes taglalása (XX. 2—8.) az ókori zsidó irodalom legszebb helyei közé tartozik. Sára két évig tartózkodik a fáraó házában (XX. 17—18 ; így Jub. k. XIII. 11. Kahana : I. m. I. 250.) ; ez nincs meg a Bibliában.

A XXI. lap topográfiai szempontból fontos s talán a szerző palesztínai származására vallana. Egy apróságra érdemes felfigyelni. Szodomát סדום-nak írja át (a 32. sorban סודום), amely a LXX. átírását (*Σοδομα*) és a szefárd kiejtést igazolná. A kiadók nem utalnak rá, hogy így van az I. Jesája-tekercsben is (I. 9—10. M. Burrows : The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery. I. New Haven 1950. Plate I.). A tekercs vége Gen. XV. fejezetének elejéig jut el a történet elbeszélésében.

Már a fentiekből is látható, hogy van ebben a szövegben valami az Uj Testamentum korának szelleméből (csodálatos születés). Máshelyütt (XX. 22, 29.) a kéz rátevésével való gyógyításról olvashatunk, amellyel eddig csak a keresztény irodalomban találkoztunk (Lukács XIII. 13.).

Avigadnak és Jadinnak igaza lesz abban, hogy a Genesis-apokrífon a Jubileumok könyvének és a Henoch könyvének több helyütt forrásul szolgált. Ez a tény iratása idejének meghatározásánál is fogódzóul kínálkozik (IV—II. század?). Az előttünk levő másolatot az i. e. I. század vége és az i. u. I. század eleje közé helyezhetjük. Az arameus szöveg nyelvéről, amely talán az eredeti héber fordítása lenne csupán, J. Kutscher hasonló kort határoz meg. Nyelvi szempontból is fontos dokumentum, mert eddig az első arameus apokrífon.

SCHEIBER SÁNDOR

A. BRUHL: LIBER PATER. ORIGINE ET EXPANSION DU CULTE DIONYSIAQUE A ROME ET DANS LE MONDE ROMAIN. Paris 1953. E. de Boccard. 355 old., 32 tábla.

Bruhl nagyszabású munkájának célja, hogy ismertesse Liber pater kultuszának alakulását a római történelem folyamán. Az auktorok, a feliratos emlékek és az ábrázolások beható vizsgálatára épített hatalmas monográfia a Liber-kultusz sorsának elemzésén keresztül képet ad az egész római vallásos élet történelmi változásairól is.

A szerző először rövid bevezetésben a görög Dionysos alakját ismerteti. A feltűnően sokarcú, thrák, továbbá kisázsiai-frig és égei-krétai vallási tényezők találkozásából létrejött isten elsősorban a vegetáció, valamint a szőlő és a bor istene, majd legkésőbb az i. e. IV. századtól fogva a túlvilágnak is ura.

A könyv első része a itáliai Liber pater kultuszának eredetét vizsgálja. A «pater» jelzőt Bruhl szerint az itáliai Liber csak a görög Dionysossal való azonosulása révén kapja meg, s a jelző az isten «jóindulatát» akarja kifejezni. A «Liber» név etymológiai vitájában a szerző nem képvisel újabb felfogást, hanem a nyelvészeti vélekedések bizonytalan értékének fenntartásával csak azt az általános nézetet fogadja el, hogy a név az indoeurópai **leudh-* tőben gyökerezik. Az itáliai isten és a görög Dionysos rokon vonásait a szerző elismeri, de cáfolja Altheim nézetét, hogy az itáliai Liber nem más, mint a Cumaen keresztül Rómába hozott boiótiai Dionysos. Liber és társnője, Libera óitáliai termékenységistenpár, régi ünnepük a Liberalia ; Dionysossal Liber csak később azonosul, s csak ettől kezdve tölti be a szőlő és bor istenének szerepét.

A Liberrel azonosított görög Dionysos van jelen Démétér-Ceres és Kóré-Libera alakjai mellett az aventinusi triászban, amelynek a dél-itáliai görög városokból való behozatalát a római hagyomány a 496-os évhez köti. Bruhl szerint a kultusz átvétele a valóságban csak később, a IV. század közepén következett be. Az aventinusi triász a plebeiusok vallási életének középpontja lett, a törvényhozó Ceres mellett Liber a plebeiusok szabadságát védő isten szerepét játszotta. Ebben az aspektusában is valószínűleg a görög Dionysos interpretációját kell látnunk.

«La crise des Bacchanales» címet visel a könyv második része. Bruhl először részletesen ismerteti a Dionysos-vallás nagy megelevenedését, amely a görög világban az V—IV. század fordulójától fogva észlelhető. A hellénizmus korában ez a fellendülés tovább fokozódik mind a diadochusok államaiban, ahol a Dionysos-kultusz általában hivatalos államvallás lesz, mind az itáliai görög városokban, ahonnét a dionysosi misztériumok Rómába is behatolnak. A korai hellénizmus vallásosságában Bruhl szerint egyenesen «Dionysos uralmáról» beszélhetünk.

Nem egészen indokoltan foglalkozik Bruhl a Bacchanaliákról szóló részben az etruszk Dionysos problémájával. A görög Dionysos Etruriában szerinte főleg a IV—III. században terjed el, és az etruszk *Fufluns*-szal azonosul, aki a görög és latin istenhez hasonló módon ugyancsak «teremtő és felforgató» isten.

A Dionysos-vallás nagy megelevenedésével párhuzamosan a második pun háború alatt és után a bacchikus misztériumvallásosság Rómába is benyomul, amint a kor zavaros politikai viszonyai megfelelő talajt teremtenek Magna Mater kultuszának befogadására is. Míg azonban Magna Mater tiszteletének behozatalát 205-ben a senatus maga rendeli el, és az orgiasztikus kultuszt a pontifexek szigorúan ellenőrzik, a Dionysos-vallás alulról terjed és ellenőrizhetetlen. Jelentőségére jellemző, hogy a III—II. század fordulójára Közép-Itáliától lefelé az egész félszigeten az italikus lakosság körében is általánosan gyökeret ver. Ha Livius adatának hitelt adhatunk, i. e. 186-ban a kultusznak magában Rómában több mint hétezer követője van. Ebben az évben tiltja be a senatus a kultuszt, Livius meglehetősen regényes elbeszélése szerint feljelentés alapján. Noha a hivatalos vallás a Liber néven tisztelt isten létét elismeri, a bacchikus misztériu-

mokat a dekrétum államellenesnek és közveszélyesnek nyilvánítja a régi nemzeti-vallási hagyományok védelme érdekében, s a kicsapongó kultusz követőit törvényen kívül helyezi, a résztvevőket legtöbb esetben halálbüntetéssel sújtja. Ez a nagy krízis, amely a korabeli római életet teljesen felkavarja, évszázadokra érezteti hatását : a hivatalos római vallás ettől kezdve az i. sz. II. századig idegenkedik Dionysostól.

A könyv harmadik része a polgárháborúk és Augustus korának Liber-alakjával foglalkozik. Az i. e. I. században Bacchust Itáliában és Rómában egyetemesen tisztelik, noha a senatus egyáltalán nem ismeri el a kultuszt, legfeljebb megtűri. Az isten elsősorban a szőlő és a bor istene, de «hellénisztikusabb aspektusa», túlvilági-isteni arculata is erősen él. A Földközi-tenger keleti medencéjének elfoglalása és az általános hellénisztikus befolyás elősegítik a kultusz fellendülését. Hellénisztikus minták nyomán új Dionysosnak tartják egyes körök Caesart is, aki maga nem sokat törődik a Dionysos-vallással. Antonius Keleten viszont új Dionysosként, majd Cleopatra—Isis mellett Dionysos—Osiris megtestesülése gyanánt ünnepelteti magát. Augustus ezzel szemben idegenkedik Dionysostól, a 186-os senatusi határozat szellemében.

A csak hallgatólagosan megtűrt Dionysos-kultusz az i. sz. kezdete körüli évtizedekben a hivatalos államvallás ellenséges érzületű magatartása dacára jelentős. Nagy szerepével függ össze, hogy az aranykor költői sokat foglalkoznak a bacchikus mitoszokkal, valamint, hogy a dionysikus alakok és jelenetek a kor dekoratív művészetének egyik fő témáját alkotják. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban részletesen ismerteti Bruhl a pompei Villa Item és a római Villa Farnesina falfestményeit.

A könyv negyedik része, amely a hatalmas munka második felét alkotja, a császárkori Liber-kultuszt ismerteti.

A szerző először rendkívül tanulságos történelmi összefoglalást ad a császárkori Bacchus-kultusz sorsának alakulásáról. Az I. században a Dionysos-vallás a görög nyelvű területen erősen virágzik. Itáliában azonban szervezetek és misztériumok létére nincs adat. Ezzel szemben a II. század elejétől Itáliában és a nyugati provinciákban a kultusz általános megelevenedést mutat, amelynek oka Bruhl szerint egyrészt a bacchikus szervezetek erős propagandatevékenysége, másrészt az általános hellén-keleti befolyás. Az Antoninusok alatt a feliratos emlékek, szentélyek száma megnő, a bacchikus jelenetek egyre nagyobb szerepet nyernek a képzőművészet tematikájában, elsősorban a szepulchrális ábrázolásokban. Csúcspontját a fejlődés Septimius Severus alatt éri el. Liber-Dionysos ebben a korban elsősorban a túlvilág istene, misztériumait birodalomszerte ünneplik. Az utolsó Severusok alatt ugyan Bacchus alakját elhomályosítják a szír istenek, de a kultusz továbbra is jelentős marad, főleg a dunai provinciákban. Diocletianus korától újabb, általános fellendülés figyelhető meg. A kereszténységgel szemben a védekező pogányság a IV. században többek között Dionysos alakját próbálja kijátszani. Bacchus nagy szerepet játszik e kor költészetében, Görögországban általánosan ünneplik misztériumait, s a kultusz nagy jelentőségére jellemző, hogy az egyházatyák élesen támadják az isten követőit. Dionysos tisztelete, amely a késői időkben szoros kapcsolatba kerül a neoplatonizmussal, csak az antik pogányság végleges bukásával együtt hanyatlik le.

A következő fejezet a császárok és a Dionysos-kultusz viszonyát ábrázolja. Augustus és Tiberius magatartása az istennel szemben tartózkodó, s ez általában jellemző az I. század uralkodóira. A változás az Antoninusok korában következik be. Liber-Dionysos vallása többé már nem hallgatólagosan megtűrt kultusz, hanem kimondottan császárilag támogatott istentisztelet, főleg Hadrianus alatt. Hadrianus a görög világ számára új Dionysos, 124-ben ő maga is beavatást nyer az eleusisi misztériumokba, és mindenfelé pártfogolja Bacchus követőit. Utódai hasonlóképpen kedveznek a kultusznak. Septimius Severus és Caracalla alatt Liber pater a birodalom hivatalosan tisztelt istene lesz : az afrikai eredetű császári ház Liber és Hercules alakjában saját hazai isteneit tiszteli. A magát Nagy Sándor reinkarnációjának vélő Caracalla érthetően erősen hódol Dionysosnak, akinek alakja Nagy Sándorétól e kor számára már elválaszthatatlan. Elagabal saját személyét egyenesen Dionysosszal azonosítja. Gallienus, akinek hellénisztikus érzülete ismeretes, *Libero patri conservatori* felirattal érmeket veret az istennek mint a birodalom védőjének. Az illir, majd a keresztény császárok politikai és teológiai programjában Dionysos nem játszik szerepet, annál jobban érdeklődik azonban iránta Julianus, aki az istent a nap egyik formájának tartja.

A továbbiakban a szerző elemzi a császárkori Liber-vallás egyes itáliai és rómavárosi emlékeit. A negyedik fejezetben a provinciák Liber-kultuszát ismerteti. A thrák és illir tartományokban Liber helyi bennszülött istenekkel azonosul, alakja Dalmáciában már az i. e. II. században feltűnik. E provinciákban (Dalmáciát kivéve) az inter-

pretatio Romana révén újra előtérbe kerül Libera háttérbeszorult alakja is.[1] Hasonlóképpen bennszülött isten áll Liber mögött a latinnyelvű afrikai tartományokban. Hispániában, Galliában, Germániában és az alpesi provinciákban helyi előzmények híjján a kultusz nem játszik olyan kiemelkedő szerepet, mint az előző területeken.

A következő fejezet Liber-Dionysos és más istenek szinkretisztikus összefüggéseit elemzi. Egyiptomban Dionysos már a hellenisztikus korban Serapisszal azonosul, s az egyiptomi és bacchikus kultuszok összefüggése a császárkorban is megfigyelhető. Több esetben érintkeznek Bacchus és Cybelé, Bacchus és Mithras, Bacchus és Hekaté kultuszai. A birodalom keleti szélein Dionysos helyi szíriai és arábiai istenekkel olvad össze. A késői korban az isten alakja elválaszthatatlan a napistentől, Bacchust általában mint a nap egyik megnyilvánulási formáját értelmezik.

Beható ismertetést nyernek a továbbiakban a császárkori bacchikus szervezetek, amelyek Nyugaton a II. század elejétől terjednek el: a thiasos, a baccheion és a spira, továbbá a szervezet különböző vezetői és papi tisztségei.

A könyv utolsó fejezete a császárkori Dionysos túlvilág-isteni arculatával foglalkozik. A dionysosi túlvilágkép lényege, hogy az isten követői a misztériumokba való beavatás révén a sírontúli életben az örökös dionysosi mámor állapotát nyerik el. Ezzel a képzetkörrel függ össze a bacchikus szimbólumok, kultusz- és mitoszjelenetek gyakori alkalmazása a síremlékek ábrázolásain, továbbá a Dionysosszal azonosuló heroizált halott gondolata, és a Duna—Rajna-vidékén elterjedt, dionysikus alakokkal díszített temetkezési kocsik használata is.

Az óriási anyagot felölelő munka kitűnő monográfiát ad a Liber-kultusz problémaköréről. Legfőbb értéke a könyvnek, hogy a Liber-vallást mint történelmi jelenséget fogja föl, a kultusz fejlődését annak kezdeteitől végső lehanyatlásáig a maga változásaiban és alakulásában mutatja be, kiemelve az egyes korszakok vallásosságának különböző vonásait. Legsikerültebbek a Bacchanalia-válságról, a császárkori Dionysos-vallás történelmi áttekintéséről, az uralkodók és a kultusz viszonyáról, valamint a bacchikus szervezetekről szóló fejezetek.

A nagyértékű könyv egyes részeit mégsem látjuk teljesen kimerítőeknek. Mindenekelőtt nem egészen pontosan körülhatárolt maga a téma. Nyilvánvaló, hogy a szerző «Liber pater» címen nem térhet ki a hellenisztikus és a császárkori görög Dionysos-kultusz összes részletkérdéseire, de ha az alcím tanúsága szerint feladatának tekinti, hogy megvizsgálja a dionysikus kultusz elterjedését a «római világban», mégis behatóbb elemzést várnánk a római kori görögség Dionysos-tiszteletéről. Annál feltűnőbb ez a hiány, mivel Bruhl másfelől részletesen foglalkozik a görög Dionysos keleti, szíriai-arábiai interpretációival. A nyugati provinciák Liber-tiszteletéről szóló fejezet mellett elkelt volna egy hasonló a keleti provinciák császárkori Dionysos-kultuszáról. E területen ugyan már nem az itáliai Liber pater alakjáról van szó, de egyrészt éppen Bruhl hangsúlyozza a görög és az itáliai isten azonosulását és elválaszthatatlanságát, másrészt a birodalom dionysikus kultuszába a görög világ istentisztelete is szervesen beletartozik.

Feltűnően kevés szó esik az itáliai Liber, illetőleg a Liber—Libera-pár eredetének kérdéséről. A szerző egyáltalán nem foglalkozik a venetus Louzera és a latin Libera, illetőleg a Louzeros—Louzera-pár és a Liber—Libera-pár összefüggésének problémáival, nem hivatkozik arra a nagy irodalomra, amely ezzel a kérdéssel kapcsolatban Liber—Liberát mint az ótáliai «isteni gyermekpár» alakját értelmezi, és korát visszavezeti a latinok Itáliába való bevándorlása előtti időre.[2]

Figyelemre méltó, hogy a szerző nemcsak a vitás kérdések eldöntésétől tartózkodik (csak Altheimmel polemizál élesebben), hanem óvakodik attól is, hogy bármiféle modern vallástudományi szemléletmódot vigyen bele a kultusz vizsgálatába. Ennek kétségtelenül megvan az az előnye, hogy a szerzőt nem ragadják magukkal az elméletek sokszor tévútra vezető lehetőségei, másfelől azonban így a sajátos vallási jelenségek értelmezése, nem egyszer túlságosan mechanisztikussá és egyszerűsítetté válik. Így Liber «pater» jelzője Bruhl szerint az isten «jóindulatának» kifejezője (14), noha a jelző értelmét az irodalom általában sokkal bonyolultabbnak tartja.[3] A toga virilis felöltése

[1] E kérdéshez vö. *F. Drexel* megjegyzéseit, Germania 8 (1924) 53 k.

[2] Vö. *H. Krahe:* Die sprachliche Stellung des Illyrischen, Pannonia-kvt. 1938. 17; *A. v. Blumenthal:* Rhein. Mus. 87 (1938) 273 sk.; *F. Altheim:* Römische Religionsgeschichte. I. 1951.[2] 66 sk., bővebben *A. Barb:* Festschrift f. R. Egger. I. 1951. 167 skk.; l. még legújabban *H. Krahe:* Sprache und Vorzeit. 1954. 119.

[3] Vö. *A. v. Domaszewski:* Abhandlungen zur römischen Religion, 1909. 64; *K. Latte:* ARW 24 (1926) 246; *M. Halberstadt:* Mater Matuta. Frankfurter Studien VIII. 1934. 60; *St. Borzsák:* Hermes 78 (1943) 253.

a Liberalia ünnepén aligha történik egyszerűen azért, mert Liber a «férfiasság istene» (16). A dionysikus szepulchrális szimbolika célja sem csak az, hogy Dionysos a túlvilágon «felismerje övéit» (137), hanem azért kerül a síremlékekre, hogy kifejezze az elhúnytnak Dionysoshoz való, legtágabb értelemben vett hozzátartozását.

A görög Dionysos arculatainak elemzésével kapcsolatban a szerző csak futólag érinti az álarc szerepét a bacchikus kultuszban (8), nem említi Dionysos «maszkisteni» arculatát.[4] Hiányoljuk továbbá, hogy Bruhl nem ismerteti részletesebben a dionysikus misztériumok beavatási ritusait, amelyekről már Cumont összefoglalást adott.[5] A déli itáliai triász behozatalát nem szükséges okvetlenül a IV. század közepére tennünk (35), görög hatások már előbb is érték Rómát. Indokoltabbnak tartjuk Schur véleményét, hogy az aventinusi triász legkésőbb már az V. század végén létrejött.[6]

A dunai provinciák Liber-kultuszát Bruhl nem vizsgálja olyan alaposan, mint az itáliai és rómavárosi kultuszt. A beneventumi Traianus-íven szereplő Libert még nem tarthatjuk «hadseregistennek» (190), a hadsereg vallásosságában Liber csak az Antoninusok után kap helyet.[7] Liber a beneventumi diadalív reliefjén a dunai provinciák képviseletében jelenik meg,[8] mint a vidék egyik interpretált főistene, akár a savariai Juppiter-oszlop bázisának reliefjén.[9] Pannóniai vonatkozásban Bruhl csak a CIL-ben közölt feliratokra hivatkozik, noha 1902 óta a Liber-kultusznak provinciánkban több jelentős feliratos emléke került elő. Ezek közül különösebb figyelmet érdemel egy, a III. század első felére keltezhető aquincumi oltárkő, amelyet Juppiter és Liber pater tiszteletére állítanak a *collegium centonariorum* vexillariusai.[11] A temetkezési collegium a főisten hivatalos megemlítése mellett nyilván a túlvilági Dionysoshoz folyamodik itt. Ugyanígy a halottak országának urát ismerhetjük fel abban a venusiai Liber-alakban, akinek a *cultores Liberi* állítanak feliratot (CIL IX. 459). A *cultores* testületek a temetkezésekkel állnak kapcsolatban, mint Bruhl is megjegyzi, a venusiai testület által tisztelt istenben azonban mégsem a túlvilág, hanem a szőlőművelés és bortermelés istenét látja (270).

Feltétlenül helyes, hogy a szerző a dunavidéki Dionysos-vallásnak a II—III. század fordulóján való fellendülését nemcsak helyi okokal magyarázza, hanem egyetemesbirodalmi vonatkozásokkal hozza kapcsolatba. Hiányoljuk azonban az általános fellendülés okainak, az Antoninuskori gyökeres kulturális változásoknak, a túlvilágigény megnövekedésének részletesebb megvilágítását.

Gallienus érmein a *Liber pater conservator*-alak bizonnyal nemcsak a görög Dionysost jelenti, hanem az interpretált illyricumi istenalakot is, aki a birodalom épségét védelmező dunai hadsereg egyik főistene.

Az említett hiányosságok és ellenvetések ellenére Bruhl monográfiája rendkívül értékes munka, az utolsó évtized római vallástörténeti irodalmának egyik legjelentősebb alkotása. A művészeti emlékekről szóló fejtegetéseket szép, sajnos meglehetősen szűkreszabott képanyag kíséri.

ALFÖLDY GÉZA

A. DEGRASSI : IL CONFINE NORD-ORIENTALE DELL'ITALIA ROMANA. RICERCHE STORICO-TOPOGRAFICHE. Dissertationes Bernenses ser. I, fasc. 6, Bern, A. Francke, 1954. 189 l., I—VII tábla, 1 térkép.

A kiváló olasz kutató e könyve a történelmi kutatás különleges műfaját képviseli. Mint «történelmi-topográfiai vizsgálat» az ókori Itália északkeleti határának alakulását igyekszik megállapítani, ezt a szűknek látszó célkitűzést azonban igen széles történeti keretben tudja megvalósítani. Egy történeti területegység határainak eltolódásait helyesen mint a történeti folyamatok következményét szemléli. A könyv vázát a határ változásainak pontos és a legapróbb részletekre kiterjedő ábrázolása alkotja.

[4] Vö. *W. Wrede* alapvető tanulmányát, Athen. Mitt. 53 (1928).
[5] Les religions orientales dans le paganisme romain. 1929.[4] 201 sk.
[6] PW XIII, 1 (1926) 71.
[7] Vö. *Nagy T.:* Budapest története. I. Budapest az ókorban. 1942. 419.
[8] *Domaszewski:* i. m. 41.
[9] Vö. *K. Kerényi:* Pannonia 4 (1938) 212.
[11] Budapest régiségei 12 (1937) 101, 28. sz., 32 kép.

A Caesar előtti kor határaival kezdi, majd Gallia Cisalpina keleti határát és a gallok és az Istriani közötti határt tárgyalja, különös részletességgel pedig Aquileia territoriumának kiterjedését. A későrepublikánus idők határainak vizsgálatánál külön fejezetet szentel Forum Iulii és Iulium Carnicum alapítási idejének és céljának. Mindkettőt Caesar stratégiai elgondoláson alapuló alkotásának tartja. A Formio-menti Itália-határt, amely Gallia Cisalpinának Itáliába történt beolvasztásával egyidejű, az i. e. 42. évre teszi, ugyanitt részletes elemzés után Tergeste dedukcióját az i. e. 46. vagy 42—41. évekre. A koracsászárkorban végleges érvényű Arsia-menti határ megállapítását az i. e. 18—12. évek közé helyezi, e határmegállapítással kapcsolatban azután részletes képet ad az isztriai városok történetéről és Isztria gazdasági és társadalmi helyzetéről. Pola alapítását az i. e. 42—41. évre teszi.

A kisebb isztriai települések ismertetésénél kifogásolható, hogy az idősebb Pliniusnál szereplő oppidumokat minden további nélkül municipiumoknak könyveli el (72 sk), holott a kifejezés Pliniusnál leginkább conventus c. R.-okat és nem következetesen municipiumokat takar. Isztria romanizációjának ábrázolása különösen érdekes, hiszen Degrassi, aki e terület egyik legjobb ismerője, bőven tud a helyi anyagból meríteni. A lakosság összetételében jól kimutatja a veteránok, idetelepült italikusok és a bennszülöttek területenként változó arányát és szerepét, konkrét adatokkal szolgál a birtokviszonyok, veterándedukciók alakulására vonatkozólag.

Az Arsia folyó után a határ meglehetősen bizonytalan keleti és északkeleti futását vizsgálja. Megcáfolja a CIL V 698 feliratra alapított elterjedt nézetet, hogy az i. u. I. sz. első felében újabb határkiigazítás lett volna. E feliraton az út translatióját meggyőzően azzal magyarázza, hogy a C. Laecanius Bassus birtokán keresztülvezetett új út a birtokos érdekében és közbenjárására jött létre. E fejtegetéseknél különösen kézzelfogható a helyi kutatások aprólékos ismeretének haszna: az említett feliraton szereplő utat azonosítani tudta a helyi kutatás által megállapított antik utak egyikével. Nem jut végleges eredményre Degrassi abban a sokat vitatott kérdésben, hogy Pliniusnál miért szerepelnek Liburnia városai két helyen. Mint ő maga is mondja, az általa adott magyarázat csak ideiglenes. (Plinius tévedésből, de logikusan a félig Itáliához tartozó Liburniát egy helyen teljesen felsorolja.) Számunkra a legérdekesebb Liburnia és Emona vidékének átcsatolása Itáliához. Ezt a 169 körüli évekre teszi, ugyanerre az időpontra a Praetentura Alpium kiépítését is. Az átcsatolást tárgyaló fejezet különösen szép és meggyőző. Az alpesi záróerődítmények és castrumok beható vizsgálata alapján megállapítja, hogy a praetenturák Marcus, a táborok a IV. sz. folyamán épültek (ehhez lásd most J. Šašel, Kronika 4 (1956) 86ff).

Végül rövid kitekintést ad Degrassi arról, hogy Itália határa mennyiben maradt érvényben mint területegységek határa a középkorban. A kötet végén néhány táblán a tárgyalt fontosabb feliratok és néhány erődítmény rajzát, ill. fényképét adja, végül pedig egy igen szemléletes és részletes térképet az egész tárgyalt területről.

A könyv bizonyos fokig Degrassi régebbi kutatásainak összefoglalása. A tárgyalást végig a sokoldalú forrásfelhasználás és a történeti szempontok sokrétűsége jellemzi. Néha módszertanilag is tanulságos az, ahogyan a legkülönfélébb források nyújtotta lehetőségekkel élni tud. Az, hogy bizonyos kérdésekben nem jut megnyugtató eredményre, természetes következménye annak, hogy a határvonalak alakulása, általában a topográfiai kérdések nagymértékben a helyi kutatás előrehaladásától és a forrásadatok állapotától függenek. Ilyen kérdésekben egy-egy új felirat vagy ásatás hozhat csak pontosabb eredményeket. Degrassi igen részletesen foglalt állást az összes korábbi kutatókkal szemben, akik Itália határaival foglalkoztak, beleértve saját régebbi munkáit is. A könyv azonban nemcsak a határvonal, hanem általában az egész területtel kapcsolatos minden kérdéshez jó tájékozódást és bő irodalmi segítséget nyújt, amelyet különösen megkönnyítenek a pontos és sokszempontú indexek is.

MÓCSY ANDRÁS

CARNUNTINA. Ergebnisse der Forschung über die Grenzprovinzen des römischen Reiches, Vorträge beim internationalen Kongress der Altertumsforscher Carnuntum 1955, herausgegeben von *E. SWOBODA* (Graz-Köln, Römische Forschungen in Niederösterreich B. III. 1956).

A carnuntumi ókortörténeti és provincialis régészeti kongresszuson (1955. VII. 25—29.) tartott 23 előadás (201 ny. o. és 24 képes tábla terjedelemben) egy év múltán máris könyv alakban megjelent. A kongresszus megrendezésében is kitűnő E. Swoboda

az előszóban kiemeli, hogy ritka humanitás kapcsolta össze 10 ország részvevőit. A kongresszus szaktudományi és erkölcsi sikeressége olyan záró elhatározást vont maga után, hogy állandó intézménnyé kell fejleszteni e kongresszusfajtát. Színhelyéül a következő évekre Basel, Glasgow és *Budapest* jöttek tekintetbe. A megnyitó ünnepi szavak (E. Swoboda) után az előadók neveinek betűrendje szerint sorakoznak a cikkek.

J. Baradez a római kori Algéria és Pannónia közti kapcsolatokhoz szólt hozzá, a pannóniai csapatok numidiai expedíciója (146—7) kapcsán. *D. van Berchem* a markomannok római birodalmi szolgálatba állásának kérdéseivel foglalkozik (Not. dign. Oc. 34,24 alapján). *A. Betz* a legiók elhelyezkedését tekinti át, Augustus halála és a principatus korszakának vége között. Összesen 41 legió létezett, de nem egy időben principatus korszakának vége között. Összesen 41 legió létezett, de nem egyidőben valamennyi. *E. Birley* Hadrianus határvédelmi rendszerét és intézkedéseit vázolja, Britanniában, Africa-ban, Germania inferiorban és Pannóniában. *G. Brusin* a római kori Aquileia falzatainak struktúráját elemzi. *G. Forni* a római tribus-ok előfordulásait és szerepét tekinti át Pannóniában (tanulmányának II. része a Carnuntum Jahrbuch 1956-ban fog megjelenni). *F. Fremersdorf*, főleg a kölni Severinus-templom alatti ásatások eredményei alapján, a «pogányság fokozatos átmenetét látja a kereszténységbe és a rómaiból a frankba». Kölnben a legkorábbi ókeresztény emlék egy agyagmécs, az I. sz. végéről. A három ókeresztény templom a városfalon kívül létesült. Keresztény sírok már a 160 körüli időkből, amelyeket K—Ny irányú fektetés és mellékletnélküliség jellemez, égetéses «pogány» sírmezőn belül. *J. P. Gillam* az észak-angliai római kori kerámiáról ad áttekintést, műhelyek és mesterek, korszakok és terra sigillata-típusok szerinti táblázatokkal (a IV. sz. végéig menően). *M. Grbić* két kincslelethez (Bela Rekaból, Sabač-nál, i. sz. II. sz. végéről és Tekija-ból, vagyis Trans Dierna-ból, korai császárkorból) fűz megjegyzéseket. *J. P. C. Kent* az éremadatok jelentőségét értékeli a provinciák feladásának időpontja kérdéséhez. *R. Laur-Belart* a vindonissai legiótábor kutatásában elért eredményekről számol be ; a tribunus-i lakóházak peristylium-os beosztást mutatnak. *A. Mohorovičić* a quarneroi öböl szigetein (*Ἀψυρτίδες*) végzett feltárások ős-, római- és középkori eredményeit vázolja. Az Osor-i (Apsoros, Absortium) római kori városfal idoma közel kör alakú. Egy késő antik épületbe a X—XI. sz.-ban építettek bele templomi apsis-t. *V. E. Nash-Williams* a Venta Silurum-i (Caerwent) legiótábor kutatásának előrehaladását tekintette át. *G. Novak* a dalmatiai városok görög elemeit taglalja. *H. G. Pflaum* a Castellum Celtianum-i (Algéria) mintegy 1200 felirat névanyagát elemzi. A mezővároska csak felületesen romanizálódott. *A. Piganiol* új feliratos adatokkal világítja meg Orange telekkönyvi térképezésének és centuriatio-jának kérdéseit. A telekkönyvi kőtáblára az utak és a folyók vonalait is bevésték. *A. Richmond* Agricola britanniai tetteihez taglal új bizonyítékot. *A. Salač* egy carnuntumi, esetleg aquincumi oltárkő arabiai istenségei : Manaphus és Theandrius kilétét elemzi. *W. Schleiermacher* a raetiai városok III. sz. közepe előtti fejlődését vázolja ; első házaik fából épültek; a magaslati (bennszülött) településeket áttelepítették sík területre. *W. Seston* pontosabban állapítja meg Licinius dies imperium-át (XI. 11) és rámutat arra, hogy 322-ben a Constantinus-szal való szakítás után Licinius azon vallási gondolat jegyében vette fel a küzdelmet az egyeduralomért, ami a Tetrarchia szellemét jelentette és Diocletianust is eltöltötte a carnuntumi császári kongresszuson (307). Ezen ismertetés írója Aquincum és Carnuntum jelentőségének alakulásában vont párhuzamot, főleg az aquincumi helytartói palota értékelésével. *G. Walser* Caesar-nak és Tacitus-nak a germánokról adott beállítása módszerét és forrásait taglalja, miközben az ókori történet, néprajz, nyelvészet és régészet közötti összeműködés szükségességét hangsúlyozza.

A képanyagból kiemelendők: Tipasa erődfalai; Bela Reka-i és Tekija-i ékszerek; osori kora középkori templom ; Venta Silurum erődfalai ; telekkönyvi kőtérkép-részletek stb.

Végül néhány megfigyelést a kongresszus rendezésének elveiből : a vendéglátó ország tudományos előrehaladásának bemutatására nem helyeztek súlyt, a külföldi részvevők teljesen kötetlenül jelentették be előadásaikat a kongresszusra, amely így az ókori történet nemzetközi parlamentjének szerepét vette fel ; nem volt cél a hallgatóság számának növelése sem, ezért a mintegy félszáz részvevő lényegében egymást hallgatta és maga körében vitatta meg a kérdéseket ; nem is a közeli Wien-ben tartották az előadásokat, hanem a kis fürdőhelyen (Bad Deutsch Altenburg) ; a részvevők közötti meghittséget elősegítette, hogy azok családtagjaikat is magukkal hozhatták (a külföldiek is!), és a nagyszámú részvevő demokratikusan egyformán részesedett a vendéglátók által nyújtott, bár nem fényűző támogatásokban ; az elkülönített helyen való megrendezés lehetővé tette, hogy a túlzsúfoltság érzete nélkül vitassuk a problémákat, így pl. az együttes étkezések és utazások alkalmaival.

Szilágyi János

J. STRAUB: STUDIEN ZUR HISTORIA AUGUSTA. (Dissertationes Bernenses I. 4.) 1952 Bern. Ed. A. Francke

A tanulmánykötet újabb, jelentős összefoglalása azoknak a kutatásoknak, amelyeket a szerző a késő császárkori történetírás, különösen a filológusok érdeklődésének homlokterében álló Historia Augusta problémakörében már hosszabb ideje folytat. (Vö. Vom Herrscherideal in d. Spätantike, 1939 Stuttgart. — Aktuelle Geschichtsbetrachtung im spätantiken Rom. Untersuch. über Zeit u. Tendenz d. S. H. A. c. habilitációs munkája. Hozzáférhető ebből a D. Wirkung d. Nierdelage von Adrianopel auf d. Diskussion über d. Germanenproblem in d. spätant. Literatur c. rész, Philol. 95, 1943, 255 skk.)

S. már bevezetőben több fontos kérdésre vonatkozóan leszögezi álláspontját. Az életrajzokban fellelhető következetlenségek, tévedések miatt a H. A. szerzője sem Iulianus propagandistája, sem a Symmachus-kör tagja nem lehetett (16. l.). A szerző személyét illetően Hohl egy korábbi javaslatával egyetértésben egy grammatikusra gondol, az eltérő adatokat (Tuscus-Fuscus, Nicer-Niger) szándékos, a szakmabelieknek szóló filológus-tréfának tartja (11. 15—7., ill. 28. és 29. j.), az elírás, a szövegromlás lehetőségeinek meglepő elutasításával; ugyanígy magyarázza a szerző kedvtelését a ritka szavak használatában. — Meg kell állapítani, hogy S. ezt a tételét a továbbiakban — érthetően — nem tudja következetesen érvényesíteni, s végezetül be kell látnia: Es handelt sich aber gewiss nicht immer um ein literarisches Spiel (137.). A fentieknek megfelelően a mű tendenciáját, jellegét illetően elhatárolja magát a Tropea—Baynes—Hartke képviselte felfogástól: a gyűjtemény nem politikai propaganda céljait szolgálja, hanem szórakoztató iromány, ami nem mérhető történeti munkát megillető igénnyel (12—4., ill. 25. j.). Ez viszont a bevezetés első mondatával áll ellentétben. (D. H. A. ... wie jedes andere Geschichtswerk ... hat uns als die ausführlichste Darstellung d. röm. Kaisergesch. ... zuverlässige Nachrichten ... zu liefern etc. 7. l.) A H. A. keletkezési idejével kapcsolatos állásfoglalások terén a magunk részéről nem hinnők, hogy a fiktív datálás képviseletével (9.) komolyan kellene számolni.

A szótörténeti kutatás alapvető fontosságának előzetes hangsúlyozásával (11.) összhangban az első tanulmány a H. A.-ban öt ízben szereplő *carrago* szóval kapcsolatos problémákkal foglalkozik. S. szerint a *carrago* kifejezést Ammianus Marcellinus vezette be a római irodalomba (31, 6, 1 skk.) és *terminus technicus* értelemben (kör alakban felállított szekérsánc) használta (20—27.). A gótok hadrendjének leírásaiban ezt követően általános a használata. Az Amm. előtti görög források sem ismerik a szót, a H. A. csak Ammianusból vehette (28. skk. 36.); ez nem egyeztethető össze a Iulianus kori datálással, hanem a negyedik sz. végére utal, mikor a gótok már ismertek voltak a birodalom keleti területein (37.). Fejtegetéseit S. végül a *drungus* szó felmerülésével támasztja alá. — A nagy anyagon végzett alapos vizsgálat egészében és önmagában nézve eléggé meggyőzően hat. A III—IV. századra vonatkozó igen hézagosan, töredékesen hagyományozott forrásanyagot tekintetbe véve azonban mindenesetre számolni kell az *argumentum ex silentio*ból származható nehézségekkel.

A következő tanulmányban (II. D. Gotenkriege in d. Zeit von Valerian bis Claudian) a 253—269 közti évek idevágó eseményeinek aprólékos forrásegybevetésen alapuló, beható elemzését kapjuk. S. fejtegetései során számos apró részletkérdés pontosabb megvilágítását adja, nem egy kronológiai kérdést tisztáz. Vázolja a gót háborúkra vonatkozó forrásoknak Dexippostól való leszármazására, kölcsönös viszonyára vonatkozó elgondolását is (53.); az epitomatorok Dexipposhoz való viszonyának vizsgálatát egy további alkalomra tartja fenn (76. j.). A fejezet tulajdonképpen kapcsolódik az előzőhöz s végső céja a korábban (36.) említett Gall. 13,9. (így 36., 74. a 70. 13,10.-nek adja meg!) szereplő *carragine facta* kifejezés származásának tisztázása. Itt kimutatja, hogy a H. A. szerzője Zos. I. 45,1. ἅμαξαι megjelölését a megfelelő *plaustra, carri* szavak helyett a *carrago* szerepeltetésével adja vissza, (feltehetően) azért, hogy a ritka szó használatával ismereteit fitogtassa s ezzel a maga grammatikus büszkeségének adjon kifejezést (72.). A megelőző terjedelmes elemzés voltaképp e tétel bizonyításának a megalapozását szolgálja; ennyiben a szerző maga is jogosan látja, hogy célját «Labyrinthenwanderung» útján érte el (72.).

A «Principes pueri — parens quasi tutor» c. tanulmány (III.) III. Gordianus életrajza kapcsán a gyermekcsászárok problémájával foglalkozik. Baynes az életrajzban a keletkezés korára utaló vonatkozásokat látott — mármint a maga felfogásának megfelelően. E szerint Timesitheus (Misitheus) *praefectus praetorio*nak a 24—5. c.-ban leírt alakja, szerepe Salutiusra (Sallustius), Iulianus *praef. praet. Orientis*-ére emlékeztet

(75.). S. egyrészt kimutatja, hogy a *vita* Gord. 27,10.-ben Iulianus utáni, Honorius korára mutató elemek vannak (86. skk., 95. skk.), másrészt (87. skk.) kifejti, hogy a Stilichoval párhuzamba állítás jogosultabb. Baynes felfogásának — nem utolsósorban a két császár életkorából, személyének súlyából eredő — nehézségeit külön tárgyalja (96—7.). Ensslin felfogásával szemben, amely szerint a *principes pueri* kritikája csak olyan császár alatt volt lehetséges, aki nem gyermekként lett uralkodó, vagy magának nem volt fia — tehát csak Iulianus alatt (85.) — a következő érveket hozza fel: *a)* Orosius (7,39,3., 38,1., 38,5.) Honorius és a kis Theodosius idején hasonló szellemű megjegyzéseket tesz (90.). *b)* Iulianus után szaporodnak el azok az esetek, melyek a szerzőnek aktuális indítékul szolgálhattak (91—2.). *c)* Ennek megfelelően az egyházi és világi írók bíráló megjegyzései a gyermekcsászárok környezete ellen Iulianus után szaporodnak el (így Themistius, Ambrosius, Rufinus, Eunapius, Synesius műveiben, 94.). S. szerint a H. A. kifogása csak a társuralkodó nélkül maradt, környezetük befolyása alá került gyermekcsászárok ellen irányult (92.). Ennyiben eltér a célzatosságot illetően Hartkettől (vö. Ant. Tan. 3 [1956] 316). S. egyfelől a H. A. propagandisztikus jellegének hangsúlyozása ellen foglal állást, másfelől hivatkozik arra, hogy a pogány-szenátori ellenzék még az V. században is kimutatható (96.). Óv a nagyon szoros datálásra való törekvéstől (Hartke). Példákat hoz fel (95.), melyek alapján 420 táján is feltehető lenne a H. A. keletkezése. S. szerint Stilicho kora előtt nem jöhetett létre a H. A. (96. vö. még N. Clio 4 [1952] 94. skk.). — Szerintünk abból, hogy bizonyos, már a H. A.-ban fellelhető jelenségek az V. sz. folyamán válnak általánosabbá, S. elhamarkodottan lokalizálja a gyűjteményt a fejlődés egy előrehaladott szakaszára.

A következőkben (IV. Untergang d. Eugenius u. d. H. A.) a H. A. szerzőjének vallási felfogását, a birodalom nehézségeinek okaira vonatkozó pogány-keresztény vitában elfoglalt helyét illetően S. úgy látja, hogy az életrajzokban inkább egy irodalmár vagy grammatikus rezignált iróniája jut kifejezésre, mintsem egy harcosan fellépő propagandista heves szelleme (103. 105—6.). Geffkennel egyetértésben úgy véli, hogy a szerző a nyílt kritikát a kereszténység 394 utáni megerősödése folytán már céltalannak láthatta (103. 122.). A H. A. szerzője politikai nézeteivel kapcsolatban nem beszélhetünk átgondolt, következetes császárellenes programról, a szenátus szerepének propagálásáról (106.). A szerző környezete felismerhette a szenátori restauráció kilátástalanságát, ezért nyúlt vissza a régmúlt emlékeihez, innen a rezignált irónia (110—11. 122.). A legitimitás elvének szkeptikus kezelésében és az uralkodó-eszmény realisztikus-profán megítélésében viszont félreismerhetetlen célzatosság nyilatkozik meg (106. skk. 114. 122.). A panegyristák magasztalásaival ellentétben a haditettekből vezeti le az uralkodó legitimitását (113.); feltűnő az ún. tyrannusok iránti elnéző megértése (115 skk. 122). S. szerint ez arra mutat, hogy a szerző közel állhatott egy megbukott trónkövetelőhöz (117.). — Megjegyzendő, hogy a szerzőnek a galliai uzurpátorok iránti érdeklődését (117 skk.) viszont a Iulianus-kori datálás melletti érvként is fel lehetne hozni.

A Ctesiphon *oraculum*mal foglalkozó részben (V.) azt bizonyítja S., hogy a H. A. szerzője a Carus életrajzbeli leírásban igyekszik cáfolni azt a nézetet, amely szerint Ctesiphon az istenektől végzetszerűen kijelölt határ a birodalom számára (123. 127.). A szerzőnek a maga felfogása alátámasztása érdekében alkalmazott invenciói viszont nem Iulianus tervezett perzsa hadjáratához kapcsolódnak — mint ahogy azt Ensslin és Baynes értelmezte —, hanem ellenkezőleg, csak Iulianus halála után érthetőek (130—31. Az életrajz megírása a Symmachus—Ambrosius-vita, Symmachusnak az *ara Victoriae*-ről mondott beszéde előttre nem tehető (129. 131.). A H. A. célzata, ez esetben, az lehetett, hogy a Valens halála után széles körben fellépő válság-hangulattal szembeszegüljön (131.). — A Val. 2,1. gondolata (45. j.) már Horatiusnál megvan (c. 4,4,65. Mellesleg S. általában nem számol az irodalmi reminiszcenciákkal, toposzokkal).

A fiktív keletkezési időre vonatkozó fejtegetéseiben (VI.) S. Baynesnek abból a tételéből indul ki, mely szerint Diocletianus és Constantinus — mint aktuális császárok — alakja mögött Iulianus értendő (132.). Azonban a császárkori történetírók a maguk korát panegyrikus hangnemben szokták tárgyalni, érzékeltetik, hangsúlyozzák a «*maior stilus*»-ra való áttéréssel, ha elbeszélésük során korukhoz értek; ezt a stílustörvényt (vagy inkább szokást!) a H. A. szerzője is ismeri (134.). Feltűnő mégis, hogy Constantinus ellen éles invektivát intéz (135., 138.), Diocletianusra sem minden megjegyzése hízelgő, sőt egyes más életrajzok kitételei kifejezetten sértőek ránézve (135.). Egyes elhallgatásai is feleslegesek lettek volna Iulianus alatt (136—7.), az anonymitás pedig teljesen érthetetlen (137., vö. 148.). A *terminus post quem* a Frigidus melletti csata (394. szept. 6.). — Az utolsó részhez csatlakozó *excursus*ban (Ammianus Marcellinus utolsó könyvei datálásáról és Aurelius Victor Liber de Caesaribusáról) részletesebben megvilágítja a panegyrikus stílusról mondottakat (139 skk.) s Amm. műve befejezésé-

nek pontosabb datálását igyekszik körvonalazni. (Aur. Vict. munkájának közvetlen felhasználására nézve a H. A.-ban l. azóta Hohl, Historia IV [1955] 220 skk.)

Mint láttuk, S. tárgyalása során általában egy-egy konkrét hely interpretálásából indul ki, majd az ehhez kapcsolódó részletkérdések elemzése során vonja le a mű szerzője, datálása, célzata, jellege kérdésére vonatkozó következtetéseit. Az egymáshoz lazán kapcsolódó tanulmányokban nem ritka az ismétlés, egyes kérdések több ízben, más-más oldalról kerülnek szóba. Az elemzések természete ezt így kívánta meg, de épp ez tette volna hasznossá a H. A. alapkérdéseire vonatkozó érveinek, következtetéseinek összegezését.

Hogy Mommsen szkeptikus megjegyzése a H. A. rejtélye megoldásának nehézségeire vonatkozóan (Herm. 25 [1890] 228.) mennyire nem volt alaptalan, arra nézve mi sem jellemzőbb, mint az, hogy A. Momigliano a H. A. kutatására vonatkozó áttekintését nemrég ilyen címen adta közre : An unsolved problem of historical forgery : «The S. H. A.» (Journ. of. the Warburg and Courtauld Instit. 17 [1954] 22 skk.) — A H. A alapvető kérdéseire (a szerző személye, a mű célzata, a megírás ideje) S. vizsgálódásai sem adtak végleg megnyugtató választ. Azt azonban az ő munkájáról is elmondhatjuk, ahogy ő értékelte elődei részleteredményeit : «. . . sind durch beinahe jeden Beitrag zu diesem Problemkreis wertvolle Erkentnisse gewonnen worden, die unsern Einblick in die geistige u. politische Welt d. Spätantike erweitert u. vertieft haben» (8.). S ha azt nézzük, hogy a szerző egy elkészítendő kommentárhoz kívánt adalékokat, szempontokat, érveket szolgáltatni (7—8., 18.), akkor bízvást megállapíthatjuk, hogy céljának megfelelt. — A tervezett és beígért II. kötetet érdeklődéssel várjuk. Az említett, Alföldi A. irányításával készülő, H. A. kommentár — a Hartkettől várható Ammianus kommentárral együtt — a késöcsászárkori irodalom és történelem kutatása ritka becsű gazdagodásának ígérkezik.

MARÓTI EGON

J. WERNER : BEITRÄGE ZUR ARCHÄOLOGIE DES ATTILA-REICHES. A. Textteil, B. Tafelteil [Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Abhandlungen. Neue Folge, Heft 38 A—B.]. München, A Bajor Tudományos Akadémia kiadása, 1956. 138 l. és 75 tábla.

A húnok története kutatása terén az utolsó időkben egyre erősebben előtérbe lépett a társadalmi és kulturális kérdések vizsgálata. E tekintetben különösen sokat várhatunk még az archeológiai emlékektől. Sajnos, a már eddig feltárt anyag egy jelentős része még publikálatlan, illetve foldolgozatlan s a föld mélye bizonyára még sok mindent rejt magában. E «néma» emlékek megszólaltatása és vallomásainak értékesítése még sokban kiegészítheti, sőt módosíthatja a történeti források gyér tudósításait.

Werner munkája, melyet a szerző Max Ebert és Aarne Michael Tallgren emlékének szentelt, az Attila-birodalom archeológiai anyagának megvilágítása szempontjából mind módszere, mind eredményei folytán egyaránt nagyon jelentős. A szerző — mint a munka címe is jelzi — nem a húnok archeológiai anyagának teljes feldolgozását tűzte ki céljául, hanem csak egyes tárgyak és kultúrelemek vizsgálatát. Munkája azonban nagyon gazdag anyagot ölel fel és értékesíti mindazoknak a leleteknek a vallomását, amelyek a Bajkál-tó vidékétől az Oderáig, a Visztuláig, a Keleti-tengerig és a Közép-Rajnáig terjedő területről kerültek elő. Kutatásaiban figyelemmel van az ázsiai török népek, a hiung-nuk, az iráni népek, főleg a perzsák, szkithák, alánok és szarmaták leleteire, továbbá azoknak a nyugat-európai népeknek a régészeti hagyatékára, amelyek hún uralom alatt éltek, illetve a húnokkal érintkezésbe kerültek. A feldolgozott anyag tehát geográfiailag az Attila-birodalom határain túl fekvő területeket is felöleli, időbelileg pedig több századra terjed. A vizsgálódások körébe bevont régészeti anyagról pontos leletjegyzékek, az egyes tárgyak és szokások elterjedését szemléltető térképek és a II. kötetben adott fényképfelvételek adnak számot. A szerző kiadatlan anyagot is értékesített munkájában. Egyben gondosan felhasználta az idevonatkozó irodalmat, elsősorban magyar (Takács Z., Alföldi A., Fettich N., László Gy. és Harmatta J.) és szovjet (T. M. Minajeva és A. N. Bernstam) kutatók tanulmányait. Vizsgálódásaiban, melyekben a tipológiai és funkcionális szempontok szerencsésen egyesülnek, kerüli a merész hipotéziseket s mindig utal a még megoldatlan problémákra.

A szerző meggyőzően mutat rá, hogy a húnok előtörése, amelyben a tulajdonképpeni húnokon kívül szarmaták, alánok és germán törzsek is részt vettek, különböző

eredetű lovasnomád szokást és tárgyat terjesztett el. A mesterséges koponyatorzítás szokása, amely a szerző szerint nem szolgált szociális rangmegjelölésre és amelynek értelmét rejtélyesnek tartja, a keleti érctükrök, melyeknek mágikus funkciója volt, és a reflexíj távoli belső-ázsiai vidékekről származnak s azokat a volgai alánok már a III. és IV. században átvették. Ugyancsak Keletről hozták magukkal a hunok az egyélű kardot mint sajátosan lovas fegyvert. A diadémeknek, melyek eredetileg az előkelő nomád női viselethez tartoztak és a fátyolokhoz való homlokpántok voltak (l. ehhez Priskos, Exc. de leg., ed. de Boor 134_{10-15}) és az öntött bronzüstöknek, melyek szakrális és profán célokra egyaránt szolgáltak, a dél-oroszországi steppéken és Közép-Ázsiában már hosszú, egészen a szkitha korig visszanyúló történetük van. A fülbevalók, melyeket az V. századi húnoknál férfiak is viseltek, valószínűleg egy, az V. században a bosporosi városokban is elterjedt, IV. századi kelet-római műhelyekben készült formára mennek vissza. A kardbojtok, melyeket a bennük rejlő vélt erők következtében amulettekként használtak, iráni eredetűek, de ezeket is a húnok előnyomulása terjesztette el.

Különös súlyt helyez vizsgálódásaiban a szerző a hún lovasnomád kultúrához tartozó szokások és tárgyak elterjedésére és azoknak a húnok közvetítésével germán népekhez való eljuttatására. Így mutat rá, hogy a mesterséges koponyaeltorzítás szokását a hún uralom alatt élő germán népcsoportok (krími gótok, gepidák, longobardok, thüringiaiak, burgundok) is átvették. Ugyancsak megállapítható egyes germán törzseknél (így a burgundoknál) a keleti érctükrök használata is. Ez a tény arra enged következtetni, hogy az V. századi burgundok, amint erről egyébként írott források is tájékoztatnak, nagyon szoros viszonyban lehettek a húnokkal. Úgy látszik, hogy a frankok és alamonnok hún fegyvereket is átvettek s erre vall a Chiderich-sír kardlelete is. Egyben megállapítja a szerző, hogy a speciális lovasnomád eszközök (reflexíj, fanyereg, nagajka) használata az Attila-birodalmon belül a hún elemre korlátozódott, s a germán környezet ezeket a lovasnomádság steppei életéhez kötött tárgyakat nem vette át.

Különös érdeklődésre tarthat számot a «Sasszimbolika és halotti kultusz» című fejezet, mely a húnok vallási viszonyaira is fényt vet. Noha a sasmotívum egyes keleti germán törzseknél már a hún betörés előtt szimbólummá lett és — mint ismeretes — sok más népnél is előfordul, a szerző meggyőzően hangsúlyozza, hogy a húnok sasszimbolikája ázsiai vallási képzetek samanizmusával kapcsolatos. Ami a samánok madárruháját és a szárnyas emberi alakokat illeti, megemlíthetjük, hogy az északi tájak Herodotosnál említett (IV. 7 és 31) πτερά-ja és a montes Rhipaei Pliniusnál jelzett «Pterophoros appellata regio»-ja (Nat. hist. IV. 12, 88) nyilván ugyancsak samanisztikus képzetekre vall (l. erről korábbi megjegyzéseimet: Kőrösi Csoma-Archivum I. kieg. k. 1936. 112. l. 36. j.).

Mint ez az áttekintés is mutatja, a szerzőnek sikerült kimutatni azt a sokoldalú hatást, amelyet az Attila-birodalom lovasnomád kultúrája a leigázott és a húnokkal érintkező népek egész sorára gyakorolt. A húnok és a római, elsősorban a kelet-római birodalom népei közt is megállapíthatók kulturális kölcsönhatások, de erre a kérdésre a szerző speciális célja és anyagának korlátolt volta miatt nem térhetett ki. Néhány idevonatkozó utalással találkozunk művében. Így pl. említi, hogy az összetett íj közvetítői keleti íjászok auxilia-ja voltak, amelyek viszont ezt a parthusoktól vették át (47—48. l.), hogy a hún birodalom archeológiailag kimutatható felső rétegének nagy aranygazdagsága a római adókból és a zsákmányolásból magyarázható (85. l.), hogy hún sírokban kelet-római munkákat is találtak (86. l.), továbbá hogy a dunai erődöket a római uralom összeomlása után a barbárok kifosztották (92—93. l.). Természetesen idevonatkozólag a forrásokban sok más utalást is találunk. Hogy csak néhányat említsünk, Priskos szerint (Exc. de leg., ed. de Boor 123_{30}, 132_{19-14}) a bizánci selyem, drágakő, ezüst tárgyak, bőráruk és fűszerek becses ajándékokként szerepeltek a húnok szemében. Ioannes Lydos említi (De mag. III. 43., ed. = Wuensch 152), hogy I. Leon bizánci császár (457—474) korában a bizánciak megtalálták «Attila kincsét». Prokopios szerint (Anecd. 7, 8—14 = ed. Haury III. 44_{14}—46_2) Bizáncban Justinianos korában divatos volt a hún hajviselet és ruházat, Agathias pedig (I. 22. = Dindorf: HGM II. 176—177) arról tudósít, hogy a VI. században a bizánci hadsereg a húnok taktikáját alkalmazta (l. erről legújabban Fehér Géza: Archaeológiai Értesítő 83: 1956. 152. l.).

Megemlítjük, hogy a szerző nagyon gondosan felhasználta az újabb magyar irodalmat, de egy helyen egy kisebb tévedés mégis belecsúszott munkájába. A 88. lapon az 5. jegyzetben a wolfsheimi csüngővel kapcsolatban László Gyulának tulajdonított feltevés nem egészen helyes. Az Acta Arch. Hung. idézett helyén (1: 1951. 102. l. 70. j.) ugyanis arról van szó, hogy Harmatta III. századi észak-iráni helytartóra gondolt (vö. még Harmatta előszavát Fettich N. «Régészeti Tanulmányok a késői hún fémművesség történetéhez» c. munkájában 7. l.).

Werner értékes munkája több mint «adalék». Ha nem is teljes, de mindenesetre első és alapvető feldolgozása azoknak a kulturális hatásoknak, amelyek a hunok részéről az európai népeket érték s éppen ezért a barbár és római világ kutatóinak érdeklődésére egyaránt számot tarthat.

MORAVCSIK GYULA

В. ВЕЛКОВ—Г. МИХАИЛОВ—В. БЕШЕВЛИЕВ—Т. ГЕРАСИМОВ—И. ВЕНЕДИКОВ—СТ. СТАНЧЕВ: МАДАРСКИЯТ КОННИК (Проучвания върху надписите и релефа) [Българска Академия на Науките. Археологически Институт, Епиграфска поредица № 3.] (A madarai lovas (Tanulmányok a feliratokról és a reliefről) [Bolgár Tudományos Akadémia. Archeológiai Intézet. Epigrafikai sorozat 3.]). Szófia, A Bolgár Tudományos Akadémia kiadása 1956. 237 lap, számos szövegközti képpel.

A bulgáriai Šumen (most Kolarovgrad) körzetében, Madara falu mellett levő lovasrelief körül látható görög nyelvű feliratok és az ábrázolt személy problémája hazai irodalmunkból is jól ismert. Annak idején boldogult Fehér Géza, aki 1924-ben a feliratok megfejtésén fáradozott, az Ethnographiában (38 : 1927. 16—29.) külön cikkben foglalkozott «A madarai lovas-szikladombormű és őstörténeti vonatkozásai» kérdésével s idevonatkozó munkáiról, majd V. Beševlievnek a feliratokra vonatkozó újabb kutatásairól több recenzió jelent meg a hazai folyóiratok hasábjain (l. Századok 65 : 1931. 78—82, 66 : 1932. 362—364, 68 : 1934. 118; EPhK 62 : 1938. 275—278).

Minthogy a sziklafalba vésett reliefet és a feliratokat az idő vasfoga századok folyamán erősen kikezdte és félő volt, hogy ez az egyedülálló bolgár történeti emlék még jobban megrongálódik, a Bolgár Tudományos Akadémia Archeológiai Intézete 1954-ben a madarai relief elé hatalmas állványt építtetett és egy epigrafikusokból és régészekből álló nagyobb bizottságot bízott meg azzal a feladattal, hogy készítsen a reliefről és feliratairól pontos felvételeket és másolatokat s egyben tegye azokat újból sokoldalú, tüzetes vizsgálódás tárgyává.

Ennek a munkának az eredményeit teszi közzé ez a kötet, melyben hat tanulmány foglal helyet sok kép kíséretében, melyek nemcsak a régebbi kutatók helyszínen készült rajzait reprodukálják, hanem az 1954. évi vizsgálatok folyamán egyéni és kollektív megállapítások nyomán készült rajzokat, másolatokat, továbbá a dombormű és egyes részleteiről napfénynél és mesterséges megvilágításnál készült fényképfelvételeket is. Ezekhez csatlakoznak még olyan emlékek és egyes tárgyak reprodukciói, melyek a madarai reliefhez analógiákat és párhuzamokat nyújtanak. Az egyes tanulmányok, melyek bő német kivonattal vannak ellátva, tájékoztatnak a madarai feliratokra vonatkozó kutatások történetéről (V. Velkov), pontos leírását adják a feliratoknak, megjelölve mindazokat a betűket, melyek olvasása kétséges, továbbá a szövegben mutatkozó lakunákat (G. Michailov), közlik a kibetűzött szöveget a megfelelő kiegészítésekkel és magyarázatokkal (V. Beševliev, aki eredményeit már korábban francia nyelven is közzétette, ld. Byzantinoslavica 16 : 1955. 212—254.), a reliefre vonatkozó vizsgálódások eredményeit (T. Gerasimov) különös tekintettel arra a régebbi feltevésre, amely szerint a dombormű az ún. thrák héroszt ábrázolná (I. Venedikov) és végül a reliefen kivehető egyes reáliák vizsgálatának eredményeit (St. Stančev).

Az 1954. évi helyszíni kutatások és az ezekkel kapcsolatos további vizsgálódások főeredményei a következőkben foglalhatók össze. Teljesen igazolódtak V. Beševliev korábbi olvasásai, amelyek egyben megdöntötték Fehér Géza olvasásait és sokszor merész kiegészítéseit. A feliratok, melyek krónikaszerű feljegyzések, különböző korból valók: a felső felirat Tervel fejedelem korából való, s a 705 és 707 közti évekre datálható, a bal alsó felirat Kormesios fejedelem (739—756), a jobb alsó pedig Omurtag fejedelem (814—831) uralkodásának korára utal. Ebből természetszerűleg következik az is, hogy a relief nem ábrázolhatja Krum fejedelmet, mint ezt annak idején Fehér Géza vélte. Ami a datálást illeti, a bolgár kutatók egyértelműleg megállapítják, hogy az ábrázoláson kivehető kengyel terminus post quem-ül szolgálhat, vagyis eszerint a dombormű keletkezésének legkorábbi időpontja csak a VII. század lehet. Hogy pedig a relief nem ábrázolhatja az ún. thrák héroszt, azt főleg az bizonyítja, hogy a thrák emlékeken az oroszlán mint a lovasisten kísérője, nem pedig — mint a madarai emléken — a lovas ellenségeként szerepel. Minden jel arra vall, hogy a relief Tervel khánt ábrázolja

és pedig szimbolikusan, mint aki ellensége felett győzelmet arat. Ami az emlék stílussajátságait illeti, egyes elemek iráni hatásokra vallanak, amint ezt már korábbi kutatók is hangsúlyozták.

Ha egyes kisebb részletkérdésekre vonatkozólag vannak is még nézeteltérések az egyes kutatók közt, így pl., hogy mit tart a lovas két kezében (ld. 123, 138, 194, 208 l.) a tanulmánykötet nagy értéke, hogy a sok szemtől ellenőrzött felvételeket és megállapításokat, vagyis az eddigi vizsgálódások teljes anyagát a szakkörök elé tárja, összegezi az eddigi eredményeket s egyben tisztázza a felmerült főkérdéseket.

MORAVCSIK GYULA

3. В. УДАЛЬЦОВА: ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВИЗАНТИНОВЕДЕНИЯ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ. — *Z. V. OUDALTSOVA:* LES PROBLÈMES FONDAMENTAUX DE LA BYZANTINOLOGIE ET LA SCIENCE HISTORIQUE SOVIETIQUE. Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1955. 94 l.

Az 1955. évben szeptember 15—21 közt Isztanbulban tartott X. nemzetközi bizantinológiai kongresszus egyik jelentős eseménye volt, hogy azon a Szovjetunió is képviseltette magát három tagú delegációval s hogy részükről javaslat történt az egyik következő kongresszusnak Moszkvában való megtartására, továbbá, hogy a küldöttség egyik tagja, a sokoldalú, értékes irodalmi munkásságáról jól ismert Zinaida Vlagyimirovna Udalcova, a történettudományok kandidátusa, előadásában részletes tájékoztatást adott a szovjet bizantinológiai kutatásokról. Ezt az előadást tartalmazza a fenti címen, két nyelven, oroszul és franciául megjelent füzet.

A szerzőnő az orosz—bizánci kapcsolatok rövid áttekintése után képet ad az orosz bizantinológia kialakulásáról és fejlődéséről, majd részletesen ismerteti a Nagy Októberi Forradalom után bekövetkezett változásokat, a bizánci tanulmányok új lendületét, a tudományos munka célkitűzéseit, főproblémáit és eredményeit. A súlypont a történeti kutatásokra esik s ezeken belül is a korábbi orosz bizantinológia hagyományainak megfelelően a társadalmi és gazdasági fejlődés vizsgálatára. A korábban érvényesülő «európacentrizmus»-sal szembehelyezkedvén, a szovjet bizantinológia nagy súlyt helyez Bizánc és a keleti világ történetére, melyet a történeti fejlődés általános törvényszerűségeinek figyelembevételével óhajt vizsgálni. A főproblémák a következők: a rabszolgatartó rendszerből a feudalizmusba való átmenet, a bizánci feudalizmus általános és sajátos vonásai, a néptömegek szerepe, a felkelésekben és lázadásokban nyilvánuló osztályharc, a bizánci gazdasági és társadalmi viszonyok, Bizánc nemzetközi helyzete és kölcsönös kapcsolatai a nyugat-európai, kelet-európai és ázsiai országokkal. Mint speciális orosz kutatási problémák jelentkeznek: a szlávok szerepe Bizánc történetében és az orosz—bizánci érintkezések története s ezzel kapcsolatban a bizánci kultúra szerepe az orosz művelődés kialakulásában. Emellett természetesen a bizánci szellemi és anyagi kultúra tanulmányozása is folyik. Ami a szorosabb értelemben vett bizánci filológiát illeti, a szovjet bizantinológia elsősorban a történeti források feldolgozására, orosz fordításban való kiadására és magyarázatára törekszik.

A főproblémák világos kifejtése mellett szerzőnő ismerteti az eddigi részletkutatások eredményeit is, felsorolja az egyes kutatókat és a jegyzetekben közli a megjelent munkák és tanulmányok pontos címét nemcsak oroszul, hanem francia fordításban is. Így a munka egyben a szovjet bizantinológia fontosabb termékeinek bibliográfiáját is tartalmazza.

Z. V. Udalcova munkája, amely lényegesen kiegészíti azt a képet, amelyet korábban «A szovjet bizantinológiá»-ról egyik előadásomban adtam (A Magyar Tudományos Akadémia II. társadalmi-történeti tudományok osztályának Közleményei I [1951] 73—96), a következő szavakkal záródik, melyekkel teljes mértékben egyetértünk: «Nem kétséges, hogy a szovjet bizantinológus-történészeknek a külföldi tudósokkal való nagyon termékeny tudományos kapcsolata elő fogja mozdítani a jelenkori bizantinológia sok, még fel nem dolgozott problémájának megoldását.»

MORAVCSIK GYULA

A. BATAILLE: TRAITÉ D'ÉTUDES BYZANTINES II. LES PAPYRUS [Bibliothèque Byzantine]. Paris, Presses Universitaires de France, 1955. 97 l. és XIV tábla.

Ez a mű az első (a sorozatban II.) kötete annak a bizantinológiai kézikönyvnek, amely P. Lemerle professzor szerkesztésében készül. A Sorbonne ismert professzorának munkája a papirológia tudományáról bizánci vonatkozásban ad bevezető tájékoztatást, de általános papirológiai szempontból is figyelmet érdemel, mert hiszen a szerző nem zárkózhatott be annak a néhány századnak a határai közé, amelyek a tulajdonképpeni «bizánci» papirológia területéhez tartoznak. A munka tehát foglalkozik általában a papírusszal, mint íróanyaggal, a papíruszok lelőhelyeivel és írásával s ezeknek az emlékeknek az olvasásával. Ezt követi a papírusz-okiratok közlésének technikájára vonatkozó fejezet, amelyhez csatlakozik az idevonatkozó szakirodalom és segédeszközök (kézikönyvek, anthológiák, folyóiratok, bibliográfiai összefoglalások, szótárak stb.) ismertetése. A papíruszpublikációknak lelő-, illetve őrzési helyek és gyűjtemények szerinti felsorolása, amely jó kiegészítés Preisendanz 1933-ban megjelent munkájához (ld. EPhK 59 : 1935. 212—216.), természetesen csak a bizánci kori papíruszokat veszi figyelembe. Külön fejezet foglalkozik a bizánci papíruszok jelentőségével és értékével az egyes diszciplinák (politikai történet, chronológia, földrajz és topográfia, közigazgatásszervezet, jog, diplomatika, hadsereg, gazdaság, vallás, kultusz, kultúra, magánélet) szempontjából. Közli a szerző a császárok, egyiptomi prefektusok és alexandriai patriarchák szinoptikus listáját 297-től 641-ig. Igen jó szolgálatot tesz a bizánci papíruszok kurzív betűtípusainak táblázata. A könyvet 14 papírusz-okirat facsimilében, pontos átírás kíséretében való közlése egészíti ki. Az egyes fejezetekben kimerítő bibliográfiai tájékoztatást kapunk, amelyből az idevonatkozó magyar munkák sem hiányoznak, s amely nem szorítkozik címek puszta felsorolására, hanem a szerző kritikai észrevételeit és tájékoztató megjegyzéseit is tartalmazza.

A munka természetesen nem pótolhatja a terjedelmesebb és részletesebb papirológiai kézikönyveket, de nemcsak a bizánci, hanem általában a papíruszokkal foglalkozni akarók számára is jó bevezetésül szolgál. Érdeklődéssel várjuk a sorozat következő köteteit, melyek közül a «Chronologie» már sajtó alatt van, közel jövőben várható a «Les manuscrits», s előkészületben vannak a következők : «Les documents d'archives», «Les inscriptions», «Les sceaux», «Les monnaies», «Les sources dites littéraires» és «La langue byzantine». Ezek megjelenésével birtokába jutnánk a régóta várt bizantinológiai kézikönyvnek.

MORAVCSIK GYULA

M. E. COLONNA : GLI STORICI BIZANTINI DAL IV AL XV SECOLO. I. STORICI PROFANI. Napoli, Casa Editrice Armanni (1956). XXII + 164 l.

A bizantinológia régi tartozása a bizánci történetírók elavult kiadásainak modern kritikai kiadásokkal való helyettesítése. Hogy e tekintetben mi a helyzet és hogy az utóbbi három évtized folyamán milyen kevés történt e téren, arra több ízben alkalmam volt rámutatni (l. Byzantinische Zeitschrift 29 [1929—30] 285 ; Byzantinoslavica 10 [1949] 3, 16 [1955] 9.). Nemrég felmerült az a terv, hogy az ún. Bonni Corpus egyes köteteit fotomechanikus eljárással újra megjelentessék (l. Byzantinische Zeitschrift 47 [1954] 283.). Az ismertetett munka előszavának szerzője, V. de Falco professzor helyesen hangsúlyozza, hogy a régi kiadások reprodukciója távolról sem kielégítő megoldás. Valóban ez csak ideiglenes segítség lenne, de az új kritikai kiadások elkészítéséről nem mondhatunk le, s ez továbbra is egyik legsürgősebb feladata a bizantinológiának. Az új kritikai kiadások elkészítése azonban csak a kézirati hagyomány teljes feltárásán és alapos vizsgálatán alapulhat. Ezt az alapot kívánta a szerzőnő megteremteni e munkájával, amely mintegy a bizánci történeti irodalom repertóriumának tekinthető.

A bizánci történetírókra és krónikásokra vonatkozó cikkek a szerzők latin neveinek alfabetikus sorrendjében követik egymást. A szerzőnő megadja az illető író életére és munkájára vonatkozó legfontosabb adatokat, röviden jellemzi az egyes műveket, utalva az illető író esetleges más műveire is. Ezt követi az illető munka kéziratainak jegyzéke a városok betűrendes sorrendjében, melyek gyűjteményeiben azok megtalál-

hatók. Ezután következik a kiadások, fordítások és a szakirodalom jegyzéke. A szerző a munka végén külön csoportban ismerteti a kiadott és még kiadatlan krónikákat és chronológiai jegyzékeket, ez utóbbiaknál természetesen csak a kéziratok felsorolására szorítkozva.

A munka beható kutatásokon épült fel. A szerző áttanulmányozta a M. Richard művében (Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris 1948) felsorolt katalógusok legnagyobb részét, sok folyóiratot és gyűjteményes munkát s ezekből a forrásokból gyűjtötte össze az anyagot. A történetírók és krónikások között szerepelnek olyan írók is, akiknek munkái elvesztek s csak későbbi forrásokból tudunk róluk. Ez jó segítség a bizánci történeti irodalom tanulmányozásához, mert ezek Krumbacher irodalomtörténetében vagy egyáltalán nem, vagy csak más írókra vonatkozó részekben lelhetők fel. Ami az anyag teljességét illeti, az anonim krónikákra vonatkozó részben némi hiányokra bukkanunk. Így pl. nem történik említés Sp. Lampros értékes gyűjteményéről (*Βραχέα χρονικά*, Athén 1932) s ennek következtében a szerző több kézirat szövegét kiadatlannak jelzi.

Az egyes írók életére és műveikre vonatkozó tömör összefoglalások általában jó tájékoztatást nyújtanak s csak ritkán fordul elő (így pl. Kekaumenos, Prokopios és Sphrantzes esetében), hogy az újabb kutatásoknak megfelelően módosítandók lennének. Minthogy a szerző az egyes kéziratokat nem könyvtári autopszia, hanem az említett katalógusok alapján tanulmányozta, sok esetben (pl. a bécsi kéziratoknál) elavult jelzeteket ad, ami az egyes kéziratok identifikálását megnehezíti. Zavaró körülmény az is, hogy a szláv nyelven írt munkák, sőt néha még a folyóiratok címeit is idegen nyelvű fordításban közli. Ilyen természetű munkában, amelynek anyaga részben másodkézből származik, szinte elkerülhetetlenek az elnézések, tévedések, amelyekhez járul még a meglehetősen sok sajtóhiba. A munka tárgyi tévedéseire és hiányaira a Byzantinische Zeitschrift 50 (1957) kötetében megjelenő részletesebb bírálatomban mutatok rá. Ezek ellenére a szerző fáradságos kutatások árán készült munkája mint anyaggyűjtemény nagy szolgálatokat tesz a bizánci történeti irodalom kutatóinak s érdeklődéssel várjuk a rövidesen megjelenő második kötetet, amely a bizánci egyháztörténeti és hagiográfiai irodalmat fogja tárgyalni. Egyben annak a reményünknek adunk kifejezést, hogy a szerző előtt lebegő feladatok meg fognak valósulni s akadni fognak olyan fiatal kutatók, akik vállalják a bizantinológia említett régi tartozásának törlesztését, azaz a bizánci történeti források még hiányzó kritikai kiadásainak elkészítését ugyanolyan lelkesedéssel, odaadással és kitartással, mint amilyennel a szerző létrehozta ezt, az ilyen munkálatokhoz nélkülözhetetlen, értékes segédeszközt.

MORAVCSIK GYULA

C. CECCHELLI: BIBLIOGRAFIA DEL MONDO «BARBARICO» I. GENERALITÀ. II. LE GRANDI STIRPI—POPOLI DIVERSI. Roma, N. Ruffolo editore. 1954. XIV + 355, VIII + 313 l.

E munka címének láttára mindenkiben felmerül az a kérdés, hogy voltaképpen mit tartalmazhat e munka és hogyan értelmezendő a «barbár világ» elnevezés? A szerző, a római egyetem tanára, a bevezetésben, amely részletesen tájékoztat a mű létrejöttének történetéről, céljáról és módszeréről, megadja erre a feleletet. A «barbár» szó itt antik értelmében veendő, vagyis magában foglalja mindazokat a népeket, melyek a görögök és a rómaiak felfogásában ilyenekként szerepeltek. A munka tehát azokra a népekre vonatkozó szakirodalmat dolgozza fel, amelyek az antik világ látókörében feltűntek, illetve történetük folyamán a görög és római világgal valamilyen kapcsolatba kerültek. Ami az időbeli határokat illeti, a szerző nem szorítkozik csupán a szorosabb értelemben vett történeti korokra, hanem a legtágabb értelemben tekintetbe veszi a «barbár őstörténet» («Preistoria barbarica») korát is. Így alsó határul körülbelül az i. e. 3000. évet veszi fel, viszont az anyagot nem zárja le az ókorral, azaz az antik világ bukásával, hanem kiterjeszkedik a korai középkorra, a népvándorlás korára is, amelynek folyamán a «barbár» népek a nyugat-római birodalom bukásával és Bizánccal vívott harcaikkal kapcsolatban különös szerephez jutottak. E koncepciónak megfelelően a mű felső határát a szerző a XII. században jelöli meg. A bibliográfia célja tehát felölelni e kronológiai határokon belül az említett értelemben vett «barbárok»-ra vonatkozó irodalmat lehetőleg teljesen.

Bár a szerző speciális kutatási területe az ókeresztény és korai bizánci archeológia és műtörténet, különös tekintettel az idegen behatásokra, a mű koránt sem egyoldalúan régészeti beállítottságú. Az archeológiai anyagon kívül, amely már a mű említett kronológiai határai és a feldolgozandó terület következtében is természetszerűleg foglal el központi helyet, a szerző kellő mértékben értékesíti a történeti, művelődéstörténeti és nyelvészeti irodalmat is s ezzel kapcsolatban helyesen hangsúlyozza, hogy az igazi történeti megismerés nélkülözhetetlen előfeltétele a szaktudományi specializálódás szűk kereteiből való kilépés.

Ami az anyag beosztását illeti, az összesen 4831 címet tartalmazó mű I. kötete a segédeszközöket (enciklopédiákat, bibliográfiai munkákat, forrásgyűjteményeket, folyóiratokat stb.), továbbá az antropológia, etnológia, szociológia, filológia, folklór, nyelvészet, politikai és művelődéstörténet körébe eső általános jellegű műveket ismerteti. E kötetben külön fejezetek foglalkoznak az ún. «indo-európai kérdés»-re, a «barbár fogalom»-ra, a barbár betörésekre és Bizánc és a barbár népek kapcsolataira vonatkozó szakirodalommal. A II. kötetben a szerző sorra veszi az egyes népeket és pedig nem csupán a jelentősebbeket (kelták, germánok, szlávok, arabok, mongolok, hunok, avarok, alánok, gótok, longobárdok, türkök, bolgárok, magyarok, kazárok, kunok, besenyők, románok stb.), hanem a kisebb népekre (mint pl. kimmerek, isszédonok, szkíták, szarmaták, illírek stb.) is kitér, amelyekről az antik források említést tesznek. A szerző azonban nem elégszik meg az egyes művek és folyóiratcikkek címeinek puszta felsorolásával, hanem azokhoz a «bibliographie raisonnée» elveinek megfelelően sok esetben részletes tartalmi ismertetést is fűz s itt-ott utal más, azonos tárgyú művekre, vagy az illető művekről megjelent recenziókra. Mindkét kötetet számtalan szövegközti kép és 5—5 tábla díszíti, melyek archeológiai leletek, műtárgyak, miniatűrök stb. reprodukcióit tartalmazzák, természetesen csak olyanokat, amelyek a «barbárok»-tól származnak vagy rájuk vonatkoznak.

Mint a II. kötet előszavából értesülünk, a munka már 1944-ben készen volt, de a nyomtatás elhúzódása következtében a szerzőnek még módjában állt, hogy — amennyire lehetséges volt — figyelembe vegye az 1944 és 1949 közt megjelent kiadványokat is. Ez a körülmény magyarázza meg, hogy pl. Thompsonnak a hunokról írt könyve (1948) még szerepel a műben, de Bernstamé (1951) már nem, hogy Zajaczkowskinak a kazárokról szóló monográfiáját (1947) nem találjuk meg, hogy Harmattának a szarmatákra vonatkozó tanulmányait (1950, 1952) szintén hiába keressük, s hogy a szerző azt írja, hogy a Vizantijszkij Vremennyik c. orosz szakfolyóirat 1928-tól megszűnt, holott 1947-ben újból megindult. A szerző sok magyar munkát is felsorol, illetve ismertet, itt-ott sajtóhibákkal közölve a magyar címeket. A mű azonban távolról sem mondható teljesnek. Sok fontos munka hiányzik, így pl. Artamonov könyve a kazárokról (1936), Uszpenszkij bizánci történetének III. kötete (1948), Besevliev tanulmánya a makedón-kérdésről (1932). Kisebb tévedések és hibák is előfordulnak a műben. Így pl. az athéni Bizantinológiai Társaság Évkönyve kétszer szerepel, egyszer eredeti görög címén s egyszer annak francia fordításában (No. 2232, 2233), Bartucz Lajos neve egyszer «Lajos, Bart.»-tá van torzítva (No. 4021). Mindezek ellenére elismeréssel kell adóznunk a szerzőnek, aki a legkülönbözőbb nyelveken napvilágot látott irodalom tekintélyes részét összegyűjtötte és feldolgozta.

A szerző a tervezett, de még meg nem jelent III. kötetben regionális alapon az egyes «barbár» népekre vonatkozó források és archeológiai leletek bibliográfiáját szándékozik kiadni, amiben jó segítséget nyújthatnak számára a Banner—Jakabffy- és Csallány-féle bibliográfiák. A IV. kötet tartalmazná a kiegészítéseket és az indexeket, melyek a mű használatát nagyban megkönnyítenék. Az antikvitással és a «barbár világ»-gal foglalkozó szakembereknek addig is figyelmébe ajánljuk e bibliográfiát, mely minden fogyatkozásai és hiányai ellenére is nagy bibliográfiai anyagot, sok kevéssé ismert vagy eldugott helyen megjelent munkát tartalmaz. Különösen rokonszenvessé teszi a munkát az élén olvasható dedikáció, amely magyar fordításban így hangzik: «Ez a könyv, amely a világháború borzalmai közt jött ki, a népek kölcsönös megértésének és békés együttélésének van szentelve.„Opus iustitiae pax."» Őszintén kívánjuk a szerzőnek, hogy teljesüljön az az óhajtása, amelyet így fejezett ki: «Voglia Iddio che i volumi seguenti possano contemplare l'aurora di tempi migliori.»

MORAVCSIK GYULA

Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ: ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ – N. P. ANDRIOTIS: DICTIONNAIRE ÉTYMOLOGIQUE DU GREC MODERNE [Collection de l'Institut Français d'Athènes 24.] Athènes 1951. ιζ + 312 l.

A szaloniki egyetem professzorának e munkája az első olyan etimológiai szótár, amely a modern beszélt görög nyelv szavainak eredetéről felvilágosítást nyújt s éppen ezért úttörő és hézagpótló.

A szerző az előszóban ismerteti a követett módszert és a szempontokat, melyeket a mű megírásánál szem előtt tartott. Szavai szerint a szótárt «a művelt görög nagyközönség tudásvágya, mely új nyelvünk alaposabb ismerete iránt érdeklődik, az idegen neohellénisták érdeklődése és a bölcsészeti karok hallgatóinak szükségletei» hívták életre. Ez a körülmény magyarázza meg a munka korlátolt terjedelmét, amely természetesen megközelítőleg sem ölelheti fel az újgörög nyelv egész szókincsét, hanem csak azokat a szavakat tartalmazza, amelyek használata általános. Így értelmezendő a címben szereplő *κοινῆς* jelző. De ez magyarázza meg azt is, hogy a munka nem új etimológiai kutatásokon alapszik, hanem csak összegezése az eddigi, sok tekintetben még nagyon hiányos kutatások eredményeinek, melyekhez a szerző, kivált eltérő nézetek esetében, itt-ott egy-egy kritikai megjegyzést is fűz. Az etimológiák közlésében a szerző úgy járt el, hogy az ó-, illetve középgörög eredetű szavaknál csupán arra szorítkozik, hogy *ἀρχ(αῖο)* és *μεταγ(ε)ν(έστερο)* jelzéssel megadja az illető szó ó- vagy középgörög alakját (pl. *φτερό, τό, ἀρχ. πτερόν*), az ógörög szó etimológiáját azonban, minthogy ez az ógörög etimológiai szótárakban megtalálható, mellőzi. Kivételt alkotnak a későkori latin eredetű szavak (pl. *λεγεώνα ἡ, μεταγ. λεγεὼν < λατιν.* legio). A középgörög eredetű szavaknál mindenütt ott találjuk a görög, illetve idegen eredeti alakot (pl. *βάρκα ἡ, μεσν. βάρκα < λατιν.* barca < barica < *ἑλλ. βᾶρις*). Az ún. népnyelvi alakoknál utal a szótár azok keletkezésére is (pl. *γυναῖκα ἡ, ἀρχ. γυναῖκα, αἰτ. τοῦ γυνή*). Az újabb időből származó idegen eredetű szavaknál, ahol szükséges, a szerző hozzáteszi az idegen alakot is, amelyet a görög nyelv átvett (pl. *μπαρκάρω ἐπιβιβάζομαι· ἰταλ.* im-barcare). Az újgörög nyelv számos, szinte nemzetközi használatból átvett, elsősorban latin, illetve neolatin eredetű szava (pl. *ραντεβού, πουρμπουάρ*) legtöbb esetben csaknem azonos formában került át a modern görögbe s ezért általában könnyen felismerhető. Komolyabb nehézséget okoz azonban azoknak a jövevényszavaknak a felismerése, melyeket az újgörögök a környező népek — elsősorban a török és albán nép — nyelvéből vettek át. E téren nagy segítséget jelent Andriotis munkája.

Említést érdemel a szerző újítása, hogy szótárába nem csak szavakat vett fel, hanem bizonyos nyelvi elemeket is, melyek az újgörög beszélt nyelvre jellemzők, így főnevek végződéseit (pl. *-άδες : παπάδες*), képzőket (pl. *-άκι : παιδάκι*), névmások alakjait (pl. *ἐσένα*) és igealakok végződéseit (pl. *-οντας : πίνοντας*). Ilyen módon némileg a nyelvtörténeti szempont is érvényesül, amely egyébként az egyes szavak etimológiai vizsgálata terén nem domborodik ki.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy ez az első újgörög etimológiai szótár minden hiányossága ellenére is nagyjelentőségű munka s reméljük, hogy a második kiadás, amely azóta talán már el is készült, még többet fog adni. A mű ebben az alakjában is jó szolgálatot tesz nem csupán az újgörög nyelv iránt érdeklődő művelt görög közönségnek, hanem más országok hellénistáinak is.

KOPP ÉVA

FOLYÓIRATSZEMLE

ARCHEOLOGIA I—VI. kötet. Warszawa—Wroclaw 1947—1956.

A tíz éve megindult publikáció, amely először a Lengyel Régészeti Társulatnak, majd most megjelent kötete óta a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Történeti Intézetének a kiadványa, a lengyel klasszika-archaeológia központi folyóirata. A miénknél összehasonlíthatatlanul nagyobb múltra visszatekintő lengyel klasszika-archaeologia régebbi teljesítményei indokolják, s a hatalmas kötetek tartalma is igazolja a folyóirat létjogosultságát. A kezdettől fogva terjedelmes orosz és francia nyelvű kivonattal megjelenő köteteket Kazimierz Majewski akadémikus szerkesztette.

A folyóirat tartalmát és tárgykörét azok a célkitűzések határozzák meg, amelyekről K. Majewski számol be részletesen a III. kötetben közzétett referátumában (A lengyel klasszika-archaeológia; kutatási eredmények és tervek). Az emberi kultúra elérhető legrégibb nyomaitól a középkor végéig terjedő időszakból a Mediterráneum, az ókori Közel-Kelet és Lengyelország, illetve a szlávok ókori, népvándorláskori és középkori területének anyagi kultúrája tartozik tárgykörébe. Ezt az óriási területet a lengyel tudomány természetesen nem tudja hézagtalanul áttekinteni. A kutatási csomópontok kialakulásában szerepe van a korábbi kutatás hagyományainak, s elsősorban az egységes kutatási terveknek. Ezek a tervek az ókori klasszikus kultúrák kutatásánál csak általános iránymutatásul szolgálnak, s különösen nyomatékosan emelik ki a lengyel klasszika-archaeologia feladatait a hazai föld és a szláv népek elő- és őstörténetének kutatásában. Ez megfelelő helyet is kap a folyóirat minden kötetében.

A kötetek gazdag anyagáról némi képet ad tartalmuknak rövid időrendi áttekintése. Az őskor elsősorban mediterrán kapcsolataiban tartozik az Archeologia tárgykörébe. Csak R. Gansiniec cikke a kivétel, aki az őskőkort megelőző fa-korszak rekonstrukcióját kísérli meg (III. kötet). K. Majewski két cikke a Tripolje-kultúra történetének kérdéseivel, plasztikájának stílusával és időrendjével foglalkozik (I. és II. k.). J. Kulczycki több tanulmányában az európai bútorok ősformáinak rekonstrukcióját, illetve annak módszertani alapvetéseit adja, részben R. Reinfussnak a II. kötetben megjelent cikkével vitázva (I., III., IV. k.). H. és W. Holubowicz egy Lengyelországban talált La Tène-kori idolt publikál (III. k.).

Az égei kultúrával speciálisan foglalkozó tanulmányok elsősorban K. Majewskitől, a III. és II. évezred égei művészetének már régebbi műveiből jól ismert szakértőjétől származnak; az egyik az égei kultúra társadalom- és politikai történeti periodizációja (I. k.), egy másik a III—II. évezredbeli krétai antropomorf plasztika első teljes monografikus feldolgozása (VI. k.), a harmadik egy Rhodosban talált mykénéi rhyton ábrázolásának s ezzel kapcsolatban a mykénéi táncábrázolások kultikus és társadalmi szerepének vizsgálata (III. k.). J. Pilecki a szfinx és griff jelentésváltozásait vizsgálja az égei kultúra-beli ábrázolásokon (II. k.).

Az ókori közelkelettel foglalkozó cikkek közül T. Andrzejewskié három, lengyel gyűjteményekben őrzött egyiptomi papyrus eredetét vizsgálja nagy erudicióval (VI. k.). J. Pilecki az Amarna-kor művészetének művészettörténeti helyét és jelentőségét vázolja (IV. k.), J. Wolski terjedelmes, jól tájékozott összefoglalásban ismerteti és értékeli a III—II. évezred közel-keleti, elsősorban egyiptomi és mezopotámiai kronológiájára vonatkozó újabb kutatások eredményeit (VI. k.). K. Majewski két eddig szíriai-hettitának tartott bronzszoborról mutatja ki, hogy hamisítvány, ahogy egész csoportjuk az, s így nem használható fel, mint korábban tették, az ukrajnai—szíriai i. e. IX. századi kapcsolatok bizonyítékául (I. k.).

A görög tárgyú dolgozatok közt a legtöbb az építészettel foglalkozik. S. Parnicki-Pudelko sokoldalú, alapos tanulmányainak sorát az athéni Héphaisteion vizsgálata

nyitja meg: megrajzolja helyét a görög építészeti rendek fejlődésének és kölcsönhatásának történetében s Hérakléssel kapcsolatos ábrázolásait a kézműves-isten képét kiszorító arisztokratikus szellem uralomra jutásával magyarázza (III. k.). Más tanulmányaiban a görög agora gazdasági szerepével (VI. k.), az arkádiai Kynaitha agorájának rekonstrukciójával (V. k.) és a görög várostervezés problémáival (IV. k.) foglalkozik. K. Majewski egy tanulmányában a triglyphos szerepét vizsgálja a görög építészet realizmusának kialakulásában (V. k.). A két görög szobrászati tanulmány egyike ugyancsak tőle származik: az archaikus görög szobrászat társadalmi alapjainak részletes történeti ábrázolása (V. k.). A másik szobrászati cikk szerzője a lengyel klasszika-archaeologia nemrégiben meghalt kiváló nesztora, E. Bulanda; a nemrégiben az Akropolison talált töredékek felhasználásával helyezi élesebb megvilágításba az aphidnai Kallimachos szerepét a marathóni csatában. A töredékek az elesett hadvezér fogadalmát beváltó családtagok által emelt Niké-szoborról valók (II. k.). — Ugyancsak két tanulmány foglalkozik görög festészettel. Az egyikben W. Lepik-Kopaczinska adja az antik monochrom festészet első teljes történeti feldolgozását az írott források és a tárgyi emlékek teljes anyagának alapján (VI. k.), a másikban az Edinbourgh-festő egy későfeketealakos amphoráját publikálja az antik vázafestészet kiváló ismerője, L. M. Bernhard (VI. k.). Itt kell említeni B. Bilinski tanulmányát a munka szerepéről az antik görögségnél (II. k.) és L. Ehrenbrodét a rabszolgaság görög elméletéről (IV. k.).

Az 1938—48 közti itáliai ásatásokról ad részletes, képes beszámolót az azóta külföldre távozott K. Bulas tanulmánya (II. k.). Etruszk tárgyú cikk csak egy jelent meg eddig: Z. Zmigryder-Konopka és I. Biezunska-Malowist tollából, egy palermói bucchero-edény szamárfejes emberábrázolásáról és annak vallástörténeti jelentőségéről (II. k.). Az írott források alapján vizsgálja a munka szerepét és a munkáról fennmaradt vélemények társadalom-gazdaságtörténeti alapjait Rómában a királyság és korai köztársaság korában B. Bilinski terjedelmes munkája (III. k.). A következő fél évezredet egyelőre átugorva, az időrendben következő római tárgyú dolgozatok már a középső császárkorba vezetnek: a bolgár G. Toncseva egy Kavarnában talált, Jupiter Dolichenusnak szentelt bronz-kezet publikál (IV. k.). A. Sadurska a varsói múzeum egy jelentős szarkofágjáról mutatja ki, hogy 120—25 k. készülhetett és egy archigallusé volt (VI. k.). R. Bianchi-Bandinelli egy olaszul máshol megjelent nagyobb tanulmányában az ókor végének esztétikai válságát tárgyalja (V. k.).

A római tárgyú dolgozatok jelentős része a lengyel föld régészetével kapcsolatos. A lengyel kutatók mintaszerű alapossággal és sokoldalúsággal mutatták meg számos cikkben azokat a tanulságokat, amelyeket a klasszika-archaeologia segítségével nyerhet Lengyelország prae- és korai szláv korszakának kutatása. B. Bilinski tanulmányai az írott forrásokat aknázzák ki elsősorban, de a régészeti anyag felhasználásához is támpontokat adnak; az egyikben a Fekete-tengertől és Dáciából Lengyelországba vezető antik utak forrásanyagát ismerteti kritikailag, külön fejezetet szentelve Hérodotosnak és Ptolemaiosnak (I. k.); egy másikban a «prae-szlávok» nyugati határának meghatározására kísérli meg Pomponius Mela és a lengyel régészeti anyag tanúságainak egyeztetését (II. k.); egy harmadik tanulmányában pedig a Ptolemaiostól említett Kalisia város lokalizálását és történeti-gazdasági szerepét igyekszik tisztázni (V. k.). K. Majewski két cikkében a lengyelországi római import anyagát foglalja össze (III. k.), illetve a nyugati szlávok politikai és katonai történetére vonatkozó következtetéseket von le a római import elterjedéséről területükön (I. k.). A. Nasz a vendekre vonatkozó tacitusi és ptolemaiosi adatokat vizsgálja (II. k.), D. Lusthaus egy lengyel földről származó fogadalmi bronzkés értelmezésével és történeti tanúságaival foglalkozik (II. k.), K. Tymieniecki a gótok Dél felé vezető útját kísérli meg nyomon követni (III. k.).

A szlávok őstörténetével foglalkozó tanulmányok közül M. Rudnickié a «szláv világ» legrégibb történetét vázolja a késő bronzkortól az i. sz. X. századig (IV. k.), ugyanő a régi szláv nyelvek névanyagának néhány kérdését is vizsgálja (IV. k.); K. Majewski a nyugati szlávok eredetének kérdését exponálja a szovjet kutatások alapján (II. k.), S. Trawkowski a lengyel állam eredetének kérdését (IV. k.). T. Lewickinek a pogány szlávok temetési szertartásait tárgyaló cikke (V. k.), és a K. Európában talált arab pénzekről szóló dolgozata (III. k.), M. Plezia adaléka a legrégibb lengyel házassági törvények kérdéséhez (III. k.) és a IX. században kezdődő Birca balti-tengeri település temetőjének társadalomtörténeti elemzése L. Leciejewicztől (VI. k.) távolabbról érdekelnek bennünket. Az eddigi kötetekben elszigetelten áll A. Gieysztor érdekes, terjedelmes tanulmánya a Karoling írásreform problémájáról (V. k.).

Igen sokat foglalkozik a folyóirat a klasszika-archaeologia módszertani és elvi kérdéseivel. Majewski említett összefoglalása mellett itt elsősorban E. Bulanda összefoglaló bevezetése a klasszika-archaeologiai kutatásba (I. k.), és a prágai J. Frel cikke

a tudományszak új feladatairól (III. k.) érdemel említést. Az egyes tudományszakok együttműködésének elvi kérdéseit tárgyalja A. Nasz tanulmánya a régészeti kutatások néprajzi aspektusairól (III. k.) és T. Zawadzkié a tárgyi emlékanyag felhasználásáról a történészek által (VI. k.). W. Holubowicz az ásatások egy módszertani kérdését tárgyalja (IV. k.).

Módszertani és elvi szempontból azonban legkevésbbé sem csak ezek a cikkek érdekesek. A fent ismertetett tanulmányok túlnyomó része elsősorban éppen az anyag értékelésében szándékozik újat mondani s gyakorlatban megvalósítani a régészeti és írott forrásanyag társadalomtörténeti szempontú feldolgozásának követelményét. Csak a legutóbb megjelent VI. kötetben indult meg emellett a lengyelországi gyűjtemények antik anyagának a lengyel kutatóktól nem kevésbé elvárt rendszeres publikálása, amely remélhetőleg a következő kötetekben is megfelelő helyet fog kapni.

Külön figyelmet érdemel az a gondosság, amellyel a folyóirat a lengyel kutatókat a külföldi tudományos eredményekről igyekszik rendszeresen tájékoztatni. Minden kötetben impozáns terjedelmű könyv- és folyóirat-ismertetés rovat van, s egyre növekszik a puszta ismertetésektől rovat szerint is elkülönülő kritikai tárgyalások száma. A külföldi ásatások eredményeit a képekkel illusztrált «Krónika» rovat ismerteti rendszeresen — sajnos, egyelőre kevés magyar anyaggal. Végül külön rovata van újabban a lengyel mediterrán régészet történetére vonatkozó publikációknak. Így a folyóirat minden tekintetben igyekszik megfelelni sokoldalú tudományszervező és irányító feladatának is. Az egyetemes kutatási irodalomban betöltött máris jelentős szerepét még jobban ki fogja emelni s az eddigi kötetekkel méltán kivívott nemzetközi tekintélyét jelentősen növelni fogja, ha a végre újonnan feltárandó anyag közvetlen közelébe jutó lengyel klasszikus régészek tervezett olbiai ásatásainak eredményei is itt fognak napvilágot látni. S ez a tekintély előbb-utóbb megköveteli azt is, hogy legalább a legfontosabb cikkeket hosszabb-rövidebb kivonat helyett teljes terjedelmükben valamelyik világnyelven is közöljék.

Szilágyi János György

HÍREK

A PRÁGAI KLASSZIKA-FILOLÓGIAI KONGRESSZUS

A Csehszlovák Tudományos Akadémia «Görög, római és latin kutatóintézetének» (Kabinet pro studia řecká, římská a latinská) 1957. ápr. 23—26-án rendezett kongresszusán a vendéglátókon kívül hét állam kiküldöttei találkoztak Prágában, ill. «a CsTA tudományos dolgozóinak házában» (Dům vědeckých pracovniků J. E. Purkyně), a XVII. század végén épült pompás liblicei kastélyban. Az egyes államok ókori kutatóit a következők képviselték: Bulgáriát D. Dimitrov, V. Velkov, F. Ivanov, L. Ognenova és M. Csicsikova, Lengyelországot K. Kumaniecki vezetésével I. Bieżuńska-Małowist, M. Brózek, N. Gieremek, K. Majewski, S. Srebrny és T. Zawadski, Nagybritanniát G. Thomson és R. F. Willets, a Német Demokratikus Köztársaságot W. Hartke, J. Irmscher, N. Diesner és L. Welskopf, Romániát D. M. Pippidi, a Szovjetuniót Sz. L. Utcsenko és J. M. Stajerman, míg Magyarország részéről e sorok írója és vendégként Mócsy András fiatal régészünk volt jelen.

A szerényen «munkaértekezletnek» nevezett kongresszus munkája két előre kitűzött főtéma körül csoportosult. Az első téma («A görög polis kialakulása») előadója G. Thomson birminghami professzor, a nyugati marxista kutatás ismert vezéralakja volt, akinek előadásához J. A. Lencman szovjet kutató írásos korreferátuma járult. («A rabszolgaság a polis kialakulásának korában.») A tanulságos korreferátum eredményeit Sz. L. Utcsenko összegezte, ill. egészítette ki a maga észrevételeivel. A vita 24-én egész nap tartott, és Thomson a sok hozzászólás és bíráló megjegyzés alapján nem egy pontban módosította előadásának vitatható téziseit.

25-én J. M. Stajerman, az alapos és eredeti írásairól nálunk is előnyösen ismert moszkvai kartársnő vitaindító előadásához («A római birodalom válsága. A tulajdonformák kölcsönös viszonyának problémái») a prágai L. Varcl korreferátuma (A császárkori társadalmi tudat egyes — főleg az irodalomban és filozófiában megnyilatkozó — formáiról) csak lazán csatlakozott. Ez jellemezte nagy általánosságban a «considérations sur les causes de la décadence des Romains» örök témája körül ez alkalommal kialakult sokfelé ágazó, de végeredményben termékeny vitát is, melynek összefoglalására 26-án reggel került sor.

Közben (24-én du.) a delegációk vezetői szűkebbkörű megbeszélésre ültek össze Antonin Salač, a kongresszus fáradhatatlan szervezőjének elnöklete alatt, hogy az országaikban folyó klasszikus oktatás, ill. általában az ókori tanulmányok helyzetéről, a tudományos együttműködés további elmélyítésének lehetőségeiről értekezzenek. Fölöttébb kívánatos volna, ha az itt megalakult nemzetközi bizottság munkájában Magyarország is bekapcsolódhatnék, főképpen pedig, ha a szép tervek (a klasszikus nyelvek intenzívebb oktatásának szorgalmazása, közös kiadványok, csereviszony kiépítése, utazások a Szovjetunióba, Románia és Bulgária «klasszikus» vidékeire; ahol még nincsen, tudományos társaság szervezése és képviseltetése az átfogó nemzetközi szervezetekben és kongresszusokon stb.) meg is valósulhatnának.

25-én du. az egyes delegációk vezetői a plénum előtt számoltak be az antik tanulmányok állásáról országaikban, 26-án de. pedig — a hivatalos ülésszak berekesztése után — D. Dimitrov és F. Ivanov tartott egy-egy érdekes előadást a bolgár régészek munkájának legfrissebb eredményeiről (egy dominatus-korabeli durostorumi sírkamra ábrázolásairól és egy oescusi mozaik ikonográfiai összefüggéseiről). 26-án du. a kongresszus résztvevői visszatértek a cseh fővárosba, hogy az akadémia üléstermében meghallgassák G. Thomson és J. M. Stajerman összefoglaló áttekintését a két előadáshoz fűzött hozzászólásokról, majd A. Salač akadémikus záróértékelését a liblicei megbeszélé-

sek kész és a jövőben remélt eredményeiről. K. Kumaniecki, a lengyel delegáció vezetője ékes latin szónoklatban tolmácsolta a meghívottak hálaját a szíves vendéglátók iránt, Prousek akadémikus (az Orientální Ustav igazgatója) pedig a CsTA VIII. osztályának vezetősége nevében tett hitet az antik tanulmányok fontossága és tudományunk nemzetközisége mellett.

Nem volna teljes a kép a néhány nap alatt is sok munkát végző, még többet előkészítő kongresszusról, ha nem térnénk ki egyrészt a liblicei találkozónak a nemzetközi tudományos együttműködést a személyes kapcsolatok révén is eszményi módon elősegítő mozzanataira, a sok, egymásra utalt testvéri nép kutatóinak bensőséges együttlétére, a régi kapcsolatok felelevenítésére és újak teremtésére, másrészt a rendező intézmény tagjainak és általában minden csehszlovák kollégának szavakkal nehezen érzékeltethető előzékenységére és figyelmességére, a mintaszerű adminisztrációtól és technikai lebonyolítástól kezdve a jóleső apró emberi megnyilatkozásokig mindenre. Szilárd meggyőződésünk, hogy egy ilyen személyes találkozás mind tudományunk előbbrevitele mind a népek kölcsönös megértésének előmozdítása szempontjából százszor többet ér, mint akárhány hivatalos körlevél, vagy akár a legüdvösebb tervek megvitatására tartott értekezletek garmadája. Ugyanakkor jó figyelmeztető a liblicei kongresszus számunkra azért is, hogy ne csak szorgalmazzuk, hanem tartsuk is meg már végre a magyarországi ókorkutatók régóta esedékes munkakonferenciáját, és teremtsük meg újból az antik tanulmányok iránt érdeklődők széleskörű társadalmi szervezetét Magyarországon is.

Borzsák István

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

XENOPHON, DE VECTIGALIBUS

BEVEZETÉS

Xenophón munkáit őrző kéziratokban olvasható a lejjebb fordításban közölt mű *Πόροι ἢ περὶ προσόδων* felírással. Az ókori szerzők (Athénaios, Diogenés Laertios; Menandros *π. ἐπιδεικτ.*, Etymol. magn.) ennek a titulusnak csak az első felét használják idézéskor; az értekezés eredeti címe tehát valószínűleg csak *Πόροι* volt. Nyomtatva először Xenophón 1525-ös velencei (Aldina) kiadásában jelent meg. A vele foglalkozó elég kiterjedt szakirodalomban történtek kísérletek annak kimutatására, hogy az írás valójában nem Xenophón műve lenne; de az ennek alátámasztására szánt tartalmi érvek (pl. a földművelés elhanyagolása, holott Xenophónt lelkes gazdálkodónak ismerjük, vagy a békéért rajongás, holott Xenophón szakképzett, sőt egy ideig éppenséggel hivatásos katona volt) elfogadhatatlanoknak bizonyultak s ugyanígy a nyelvi érvek is (pl., hogy a retorikus stílusnak a Bevételek szövegében mutatkozó jelenségei idegenek Xenophón írásmódjától). Az utóbbi időben így általánossá vált a felfogás, hogy a Bevételek Xenophón hiteles alkotása. Az értekezés egy kis részlete (I 5—6) II. századi papyruson is előkerült.

Az agg Xenophón e — feltehetőleg utolsó — írása 355/4-ben keletkezett. Athén nemrég fejezte be békekötéssel (IV 40, V 12) az ún. szövetséges háborút, amelynek eredményeképpen (a második athéni tengeri szövetség felbomolván) másodízben vesztette el egyszer már visszaszerzett tengeri hegemóniáját (V 5—6). A phokisiaknak a delphoii szent földre való bevonulásával a szent háború is kitörőben van már az értekezés megírásakor (V 9).

Xenophón, aki úgy látszik, Eubulos javaslatára kapta vissza több évtizedes számüzetés után athéni polgárjogát (Istros fr. 32 Jacoby: Diog. Laert. II 59), ennek az államférfinak a gazdasági és politikai programját igyekezett népszerűsíteni brosúrájában. Egy sor ebben szereplő javaslat utóbb Eubulos vezető szerepének az éveiben tényleg meg is valósult a gyakorlatban; így (Deinarchos I 96) a hajódokkok karbahelyezése (VI 1), a lovagok közéleti súlyának emelése (vö. II 5), az ünnepek, szenthelyek fényének növelése (VI 1), építkezések a kikötőben és magában a városban (II 6, III 12—13), a kikötői bíróság gyorsított ügyintézésének a beállítása a kereskedelem fellendítése érdekében (III 3; Démosth. VII 12). Az egész xenophóni mű alaphangja: szakítani az Athént a gazdasági csőd szélére sodró háborúskodással, más (főleg szövetséges) polisok elleni erőszak alkalmazásával, kihasználni a békés gazdasági élet kínálta minden anyagi erőforrást egyebek mellett metoikosok meg külföldi kereskedők Athénbe csalogatásával s ezáltal a jobbmódúakat mentesíteni a háborús terhektől, a polgárok tömegeinek jólétét elősegítő állami jövedelmeket pedig fokozni, — mindez fellelhető abban a másik propagandairatban is, amelyet valamivel a Bevételek előtt Isokratés adott ki avégből, hogy a szövetséges háború lezárását keresztülvivő Eubulos terveinek nyerje meg az athéni közvéleményt (VII passim, főleg 20 kk.).

Bármilyen értékes legyen is azonban a xenophóni Bevételek, mint a 350-es évek dereka utáni athéni történelem egykorú forrása, legfőbb jelentősége még sem ebben rejlik számunkra. — Az athéni demokrácia hosszú élete folyamán nagy változásokon ment át; semmi kétség azonban, hogy e változások ellenére bizonyos alapvető vonások végig jellemzői maradtak. A legfőbbik e vonások közül az egész társadalom szerkezetét meghatározó osztályellentét volt: az athéni polgárok tízezrei számára az adott anyagi lehetőséget, közvetlen termelő munkától mentes szabad időt politizálásra, művelődésre hogy az athéniek részben direkte, részben indirekte, mint az állam teljesjogú polgárai 1. rabszolgák, 2. metoikosok és 3. az athéni kereskedelem hatókörébe vont idegen vevők

többletmunkájának a termékét sajátították el. Ennek az alapvető történeti igazságnak nincs még egy olyan sűrített, a nyílt önvallomás leleplező erejével ható dokumentuma, mint a xenophóni Bevételek, amely kereken kimondja: 1. az athéni államnak annyi rabszolgára kellene szert tennie, hogy azok tiszta haszna kivétel nélkül minden teljesjogú polgárnak valami minimális napi díjat, a termelő munkától lehetőleg mentes életet biztosítson; 2. azért kívánatos mentül több metoikos Athénben, mert ezek ki vannak zárva az athéni állam nyújtotta juttatások élvezetéből, ugyanakkor munkájukból tetemes olyan bevétel származik, amely a teljesjogú polgároknak válik hasznára; 3. a kereskedelmet minden erővel fejleszteni kell, mert a belőle fakadó bőséges bevétel (hogy ez végső soron elmaradottabb országok lakói többlettermékének elsajátítására megy vissza, ezt Xenophón persze így nem láthatta) szintén a teljesjogú polgárok hasznára válik anélkül, hogy azoknak termelő munkát kellene ezért vállalniok.

Xenophón a rabszolgatartó demokrácia alapvető jellegzetességét az athéni népuralom hanyatló korszakának szemszögéből nézi. Míg a demokrácia emelkedő szakaszában az athéni polgárok zömükben kedvvel dolgozó emberek voltak, akik élvezték a rabszolgák, a metoikosok s a kereskedelem körébe vont elmaradottabb vidékek lakóinak kizsákmányolását, de csak annyiban, amennyiben termelő munkájuk végzése *mellett* a fenti jövedelmi forrásoknak köszönhetően megélhetésük veszélyeztetése nélkül szakíthattak maguknak időt politizálásra, művelődésre, — addig a hanyatlás idején a polgárok körében (anélkül persze, hogy ez a gyakorlatban maradéktalanul megvalósult volna) az az irányzat dominált, hogy a termelő munka rabszolgák dolga, vagy legalábbis semmiképpen sem a teljesjogú athéni polgárok feladata, akiknek, amennyire lehetséges, munka *nélkül* való eltartásáról illik az államnak gondoskodnia a kizsákmányolás jelzett forrásainak felhasználásával. Innen van, hogy míg a java athéni demokrácia (szépítéstől ugyan nem mentes, de lényegében mégis megbízható) híres dokumentuma, Periklés Thukydidés-féle halotti beszéde (II 40) szerint az athéni polgárnak munkával lehet és kell a szegénységtől szabadulnia, addig a népuralom hanyatló korszakának szóbanforgó emléke kizárólag azzal törődik, hogyan sikerülhet a kizsákmányolás forrásainak módszeres bővítésével mentül munkátlanabb megélhetést biztosítani a polgárok tömegeinek.

Persze felmerülhet a kérdés, vajon sugártörés nélkül, közvetlenül leolvashatóan tükrözi-e a korabeli társadalmi valóság lényegét Xenophón írása. Nos, tagadhatatlan, hogy a Bevételekben foglalt reformjavaslatok egy része a gyakorlatban aligha megvalósítható tervezgetés volt csak. Ebből azonban nem vonhatjuk még le azt a következtetést, hogy a brosúra a maga egészében utópisztikus műként, közvetve vall csak a IV. század derekának athéni társadalmáról s általában a rabszolgatartó demokráciáról. Hogy Xenophón maga nem utópiát vélt adni, ezt írásának egész jellege félreismerhetetlenül mutatja; azt pedig, hogy helyesen számolt az élet realitásaival, javaslatai hosszú sorának rövidesen bekövetkező gyakorlati megvalósítása mindennél ékesszólóbban bizonyítja. S ott is, ahol a xenophóni tervek a maguk teljességében keresztülvihetetleneknek bizonyultak (pl. a laurioni ezüstbányák kihasználására tett egyes javaslatok esetében), az egész elképzelés mindenestül még sem volt a valóságtól elrugaszkodott; tény pl., hogy a Bevételek megírását követő években az ezüstbányák kiaknázása, ha nem is pontosan a Xenophón tanácsolta formák között, újra fellendült. Az elmondottak után nem lehet kétséges, hogy Xenophón közvetlenül a valóság talaján állva írta a Bevételeket: a kis munkában alapul vett társadalmi tendenciák, viszonylatok az egykorú élet reális, fővonásaiban torzítatlan visszaadásának tekinthetők.

*

S most, mielőtt átadnók a szót Xenophónnak, egy megjegyzést a fordításról. Általában a Marchant-féle görög szöveget vettük alapul (Xenophontis opera omnia, rec. E. C. Marchant, tom. V: opuscula, Oxonii [1919], ill. Xenophon, Scripta minora, with english translation by E. C. Marchant, London 1925). Azon a néhány helyen, ahol attól eltértünk, Thiel elfogadhatóbbnak látszó textusát ültettük át magyarra (*ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΠΟΡΟΙ*, cum prolegomenis et commentariis ed. J. H. Thiel, Vindobonae 1922). Az utolsó kritikai igényű kiadás (Xenophontis opuscula C. Pierleoni rec., Romae 1937), úgy látjuk, Marchant és Thiel szövegmegállapításához képest jelentősebb elfogadható változtatást nem tartalmaz. — A szövegromlásokat, ill. lacunakat a feltételezhető értelemnek a fordításba iktatásával áthidaltuk.

FORDÍTÁS

I. 1. Nekem mindig az a felfogásom, hogy olyanná válik az államok berendezése, amilyen vezetőik vannak. Miután pedig egyes athéni elöljárók azt mondották, hogy ami az igazságosságot illeti, azt ők éppen olyan jól tudják, mint bárki más, viszont azt is állították, hogy tömegeik szegénysége miatt kényszerülnek néha a többi államokkal szemben igazságtalanok lenni, — ezért vizsgálni kezdtem, vajon a polgárok tudnák-e valahogy megélhetésüket onnan biztosítani, ahonnan az a legigazságosabb : saját országukból ; véleményem szerint ugyanis ennek megvalósulása nemcsak szegénységükön segítene, hanem egyúttal ez esetben a többi görögök sem néznék őket annyira gyanús szemmel.

2. Ahogy már most vizsgálgattam, amit feladatomul tűztem ki, annyi azonnal kitűnt, hogy az ország természeténél fogva a legtöbb bevételt nyújthatja. Ezen állításom igazolására először is Attika természeti adottságait veszem sorra.

3. Hogy az évszakok időjárása a legenyhébb, ezt már terményei is bizonyítják. Ami ti. sok helyt kihajtani is alig tudna, az itt gyümölcsöt hoz. S amint földje, úgy a körülötte levő tenger is nagyon gazdag mindenfélében. Emellett mindazok a javak, amelyeket az istenek az évszakok során nyújtanak, itt legkorábban köszöntenek be és legkésőbb szűnnek meg. 4. De nemcsak olyasmiben rejlik az ereje, ami évről évre kivirul és aztán elvénül, hanem az országnak vannak állandóan kihasználható javai is. Bővelkedik ugyanis olyan kőzetben, amelyből nagyon szép templomok, nagyon szép oltárok és gyönyörű szobrok készülnek az isteneknek ; sokaknak van erre a kőanyagra szükségük, görögöknek és barbároknak egyaránt. 5. És van olyan földje is, amely, ha bevetik, semmit sem terem, ha ellenben bányászással aknázzák ki, sokszorta több embert lát el, mintha gabonát teremne ; ezüsttartalmú ugyanis, éspedig minden bizonnyal isteni végzésből, hiszen bár a szárazföld felől is, a tenger felől is több állam terül el körülötte, mégis ezek egyikébe sem nyúlik át egyetlen ezüsttartalmú erecske sem. 6. Nem alaptalanul gondolná valaki azt sem, hogy e város Görögország, sőt az egész lakott világ közepe táján épült ; mert minél távolabb van tőle az ember, annál nagyobb hideget vagy meleget talál, másrészt pedig mindazok, akik Görögország egyik végéből a másikba akarnak eljutni, Athént, mint egy kör középpontját érintve hajóznak, vagy utaznak a szárazon. 7. És habár nem minden oldalról veszi körül a víz, mégis, mintha csak sziget lenne, minden irányú széllel beszállíthatja, amire szüksége van, és útnak indíthatja azt, amit akar, mert kétfelől mossa tenger. Emellett sok mindent kap szárazföldi kereskedelem útján is, hiszen a szárazföldhöz tartozik. 8. Azonfelül a legtöbb államnak a szomszédos barbárok nehézségeket okoznak, Athénnel azonban olyan államok határosak, amelyek maguk is jó távol fekszenek a barbároktól.

II. 1. Mindezeknek az előnyöknek tehát, amint mondottam, véleményem szerint maguk a területi adottságok az alapjai. Amennyiben a természetadta javak mellett elsősorban még a metoikosokra is gondolnánk (szerintem ugyanis ez a bevételi forrás a legjobbak közé tartozik, mert a metoikosok azonkívül, hogy magukat fenntartják és államaiknak sok hasznot hajtanak, nemcsak hogy napidíjat nem kapnak, hanem még metoikos-adót is fizetnek), — (2.) úgy azt hiszem, gondoskodásul elég volna, ha hatálytalanítanók mindazt,

ami az államnak hasznot nem jelent, viszont a metoikosok számára sértő megkülönböztetésnek látszhatik, s hatálytalanítanók azt is, hogy a metoikosok hoplitaként a polgárokkal együtt kötelesek hadbavonulni ; mert egyrészt a távollét nagy veszéllyel jár számukra, másrészt nagy szó gyermekeiktől és háztájuktól elszakadniok. 3. De meg az állam is jobban járna úgy, ha a polgárok csak egymás társaságában vonulnának hadba, semmint úgy, ha velük együtt állnak csatasorba (amint az most szokás) lidek, frigek, szírek és mindenféle más barbárok, mert a metoikosok közt sok az effajta. 4. Az előny mellett, amely abból adódnék, hogy a metoikosok a polgárokkal együtt való fegyverbeszállástól mentesülnek, dicsőségére is válnék az államnak, ha az tűnnék ki, hogy az athéniek a csatákban inkább bíznak saját magukban, mint idegenekben.

5. Ezenkívül szerintem, ha a metoikosokat egyéb olyan dolgokban is részesítenők, amelyekben részesülniök méltányos, mindenekelőtt a lovas szolgálat kiváltságában, akkor ezzel őket magunk iránt még jobbindulatúvá tennők s egyúttal városunk erejét és nagyságát is növelnők.

6. Aztán meg, miután sok beépítetlen házhely akad a falakon belül, azt hiszem, jóval többen és érdemesebb emberek pályáznának az Athénben való lakhatásra, ha az állam azoknak, akik ezt kérik és méltóknak is látszanak rá, az építkezéshez a házhely-szerzés jogát megadná.

7. Végül, ha mi az árvavédnökök mintájára a metoikos-védnökök testületét is megszerveznők, és azoknak, akik a legtöbb metoikost mutatnák ki, valami jutalom is járna, úgy ez az eljárás még jobbindulatúakká hangolná a metoikosokat s valószínűleg minden hontalan athéni metoikos kívánna lenni és így a bevételeket gyarapítaná.

III. 1. Hogy a város kereskedelem szempontjából is a legvonzóbb és a legelőnyösebb helyzetű, erről szólok most még.

Mindenekelőtt a hajók számára a legszebb és legbiztosabb kikötői vannak, ahol az oda befutók vihartól háborítatlanul vesztegelhetnek. 2. Emellett a legtöbb városban a kereskedők kénytelenek áruik ellenértékeként ugyancsak árut magukkal vinni ; mert a kérdéses helyeken használatos pénz a határon túl nincs forgalomban. Ezzel szemben Athénből sok mindent lehet ugyan ellenértékképpen kiszállítani, amire az embereknek szükségük van, de ha nem akarnak árut hajójukra venni, akkor is jó üzletet csinálnak a városból kivitt ezüstpénzzel, mert bárhol adjanak is túl rajta, mindenütt többet kapnak az eredeti értéknél.

3. Ha meg külön jutalom járna a kikötői hatóságból annak, aki vitás ügyekben legigazságosabban és a leggyorsabban hoz döntést úgy, hogy nem késlelteti indulásában az elhajózni szándékozót, ezáltal még sokkal többen és még szívesebben jönnének kereskedni. 4. Jó és szép dolog lenne a színházban fenntartott díszhellyel kitüntetni s alkalomadtán vendégül hívni azokat a kereskedőket és hajósvállalkozókat, akik nagyobbszabású hajóik és áruforgalmuk folytán az államra nézve különösen hasznosaknak mutatkoznak. Ilyenféle megtiszteltetésben részesülve ti. nemcsak az üzleti haszon, hanem a kitüntetés miatt is kedvvel jönnének ide úgy, mint barátaikhoz.

5. S mentül többen telepednének be a városba, vagy keresnék fel azt, világos, hogy annál több lenne a kivitel és behozatal, annál több árut indítanának útnak és adnának el, annál több bér fizetésére és illeték lerovására kerülne sor.

6. A bevételek fent leírt gyarapításához nincs szükség semmiféle előzetes befektetésre, csakis emberséges néphatározatok, meg némi gondoskodás kell

hozzá. Ami egyéb bevételi forrás szerintem még rendelkezésre állhat, annak kihasználásához persze alapbefektetés is szükséges lesz. 7. Bízom azonban abban, hogy a polgárok készségesen vállalják a hozzájárulást az ilyesmihez ; visszagondolok ti. arra, hogy az állam tetemes hozzájárulást vállalt akkor is, midőn az arkadiaiaknak segítőcsapatokat küldött előbb Lysistratos, utóbb Hégésilaos vezetése alatt. 8. De meg tudom azt is, hogy számos esetben nagy költséggel küldtek ki hadihajókat olyankor, midőn az egyáltalán nem volt világos, vajon jobb vagy rosszabb lesz-e így, az viszont világos volt, hogy az anyagi hozzájárulást visszakapni, vagy annak hasznában részesedni nem fognak. 9. Semmiből sem kaphatnak azonban olyan szép nyereséget, mint egy olyan összegből, amellyel egy alaptőke előteremtéséhez hozzájárulnak. Akinek a hozzájárulása tíz mina, annak a haszna, ha naponta három obolost kap, közel a tőke egy ötöde, annyi tehát, amennyi a hajós-vállalkozásba fektetett pénznél a szokásos kamat. Akinek a hozzájárulása öt mina, annak a haszna a tőkének több mint egy harmadát teszi ki. 10. A legtöbb athéni meg évente nagyobb összeget kapna vissza, mint amennyi hozzájárulást befizetett ; mert azok, akik egy minát adnak oda, majdnem két minányi bevételhez jutnak, éspedig a városban, ami az emberi intézmények közül a legbiztonságosabbnak és a legmaradandóbb jellegűnek tekinthető.

11. Ha meg az illetők nevét, mint az állam jótevőiét, minden időkre szólóan feljegyeznék, akkor meggyőződésem szerint sok idegen is fizetne hozzájárulást, sőt akadnának olyan városállamok is, amelyek nevük ilyen megörökítését kívánnák. Remélem, hogy még egyes királyok, tyrannosok és satrapák is részesülni óhajtanának ebben a hálanyilvánításban. 12. Ha aztán alaptőke állana rendelkezésre, szép és hasznos dolog lenne a meglevők mellé újabb szállókat építeni a hajósvállalkozók részére a kikötőknél, ugyanígy a kereskedők számára a vétel és eladás lebonyolítására alkalmas helyeken, a városba érkezőknek meg közszállodákat. 13. Ha emellett a piaci árusok részére lakások és üzlethelyiségek készülnének a Peiraieusban is, meg magában a városban is, úgy ez az államnak díszére válnék, s egyúttal sok jövedelem is származnék mindebből.

14. Véleményem szerint azt is jó lenne megpróbálni, vajon lehetséges volna-e, hogy az állam a köztulajdonban levő hadihajókhoz hasonlóan köztulajdonban levő teherhajókat is beszerezzen és azokat jótállók kezessége mellett adja bérbe, mint ahogy egyéb állami tulajdont szokás ; mert ha ez megvalósíthatónak bizonyulna, sok bevétel származnék innen is.

IV. 1. Ha az ezüstbányák üzeme úgy lenne berendezve, amint kell, azt hiszem, ezekből, a többi jövedelmi forrás nélkül is, igen tekintélyes összegek folynának be. Azok számára, akik még nem ismerik, szeretném megvilágítani ezeknek a bányáknak a lehetőségeit. Ha ezekkel tisztában lesztek, jobban fontolóra vehetitek, hogyan is kell felhasználni azokat.

2. Annyi nemde mindenki előtt világos, hogy nagyon régóta vannak a bányák munkában ; senki meg sem próbálja megmondani azt az időpontot, amikor kiaknázásuk megindult. Bár ennyire régóta ássák és hordják ki az ezüsttartalmú ércet, figyeljétek csak meg, hányadrészét teszik a kitermelt kőzethalmok az érintetlen, ezüstöt rejtő domboknak. 3. S az ezüst előfordulási területe nem hogy szűkülne, hanem egyre nagyobb kiterjedésűnek mutatkozik.

Akkoriban is, amikor a legtöbben voltak a bányákban, senkinek sem hiányzott a munka lehetősége, ellenkezőleg mindig több volt a munka, mint

a munkáskéz. 4. S manapság is azok közül, akiknek a bányákban rabszolgáik vannak, senki sem csökkenti, ellenkezőleg mindenki mindig, amennyivel csak tudja, növeli rabszolgáinak számát. Mert ha kevesen ásnak és kutatnak, gondolom, kevesebb értéket is találnak, viszont ha sokan dolgoznak, sokszorta több ezüsttartalmú érc kerül elő. Innen van, hogy az általam ismert foglalkozások közül ez az egyetlen, amelynél senki sem nézi irígy szemmel az utána ugyanazon mesterségre berendezkedőket.

5. Emellett a földtulajdonosok mind meg tudnák mondani, hány fogat és hány munkás elegendő a földterület megműveléséhez, s ha aztán valaki a kelleténél többet állítana arra be, ezt veszteségnek könyvelnék el ; ezzel szemben az ezüstbányászásnál mindenki kizárólag munkáshiányról beszél. 6. Mert itt nem úgy áll a dolog, mint a bronzműveseknél, hogy midőn nagy a bronzművesek száma, leszáll a bronzmunka ára és a mesterek tönkremennek, s ugyanez a helyzet a vasműveseknél is ; amikor meg sok gabona és bor terem, a termények lesznek túl olcsók, a földművelés nem kifizetődő többé úgy, hogy sokan otthagyva a gazdálkodást nagy- vagy kiskereskedelemre, meg pénzkölcsönzésre adják magukat. A bányászásnál minél több ezüsttartalmú érc kerül elő és mentül több lesz az ezüst, annál többen mennek erre a foglalkozásra. 7. Hiszen házi berendezésből, ha egyszer valaki eleget szerzett be magának otthonra, nemigen vesz többet ; ezüstből azonban senki sem szerzett annyit, hogy ne kellene neki még több ; ha már nagyon is sok van belőle egyeseknek, a felesleget elássák, de azért éppen úgy örülnek neki, mintha hasznát vennék.

8. Ezenkívül, midőn az államoknak jól megy sora, az embereknek nagyon kell a pénz. Mert a férfiak szép fegyverekre, jó lovakra, fényűző házakra és berendezésre akarnak költeni, az asszonyok érdeklődése pedig drága ruhák és arany ékszerek felé fordul. 9. Ha meg rossz termés vagy háború folytán nehézségei vannak az államoknak, minthogy földjük mit sem hoz, szükségleti cikkekre is, segédcsapatokra is még sokkal inkább kell a pénz.

10. Ha valaki erre azt mondaná, hogy az arany éppen olyan hasznos, mint az ezüst, nekem ezzel az állítással szemben nincs ellenvetésem. Azt azonban tudom, hogy, ha sok arany jelenik meg, ezáltal annak saját értéke csökken, az ezüstöt viszont ez értékesebbé teszi.

11. Mindezt azért adtam elő, hogy bátran állítsunk be minél több embert a bányákba s nyugodtan rendezkedjünk be ott abban a biztos meggyőződésben, hogy sem az ezüsttartalmú érckészlet nem merül ki, sem az ezüst nem veszti értékét. 12. Úgy látom különben, hogy maga az állam már előttem rájött az elmondottak igazságára, hiszen az idegenek közül is bárkinek, aki a bányákban dolgoztatni akar, módot ad erre, éspedig ugyanazon feltételek mellett, mint a polgároknak.

13. Hogy azonban világosabban szóljak a közellátás dolgáról, most azt fejtem ki, minő berendezkedés mellett hoznának legtöbb hasznot a bányák az államnak. Mindabból, amit elmondani szándékozom, én magam semmiért sem várok csodáló elismerést, mintha valami nehezen kieszelhető dologra jöttem volna rá. Mondandóim egy része ti. olyasmi, amit mindannyian ma is szemünkkel látunk, — a múltban történtekről meg mindenkitől ugyanazt halljuk. 14. Magán az államon lehet csak méltán csodálkozni ; hiszen észreveszi, hogy általa sok magánszemély gazdagszik meg, de ennek ellenére mégsem követi azok példáját. Mi, akik törődtünk ilyesmivel, régen hallottuk, hogy Nikératos fia, Nikias valaha ezer embert tartott az ezüstbányákban s

ezeket ő olyan feltétellel adta bérbe a trák Sósiasnak, hogy az mindegyikért naponta netto egy obolost fizet és eredeti számukat állandóan fenntartja. 15. Hipponikosnak hatszáz rabszolgája volt ugyanilyen módon bérbeadva, akik naponta egy minát jövedelmeztek tisztán, Philémonidésnek háromszáz, akik fél minát hoztak, másoknak pedig, gondolom, annyi volt, amennyire anyagi erejükből telt. 16. De minek rég múlt dolgokat emlegetni? Most is nagyszámú ilyen módon bérbeadott ember van az ezüstbányákban. 17. Mindannak megvalósítása, amiről beszélek, annyi újdonságot jelentene csak, hogy — miként magánemberek rabszolgák beszerzésével kiapadhatatlan bevételi forráshoz jutottak, úgy — az állam is beszerezne köztulajdonban levő rabszolgákat, mígnem minden egyes athéni polgárra három ilyen rabszolga jutna. 18. Hogy vajon megvalósíthatók-e javaslataim, ítélje meg bárki, akinek kedve tartja, egyenként vizsgálat alá vetve azokat.

Az mindenesetre világos, hogy a rabszolgák vételárát a közösség még inkább elő tudná teremteni, mint a magánemberek. A tanácsnak nem nehéz sem közhírré tenni, hogy aki akar, hozzon rabszolgákat, sem az egyszer odahozottakat megvenni. 19. Hogyha aztán az emberek felvásárlása megtörtént, miért bérelne valaki kevésbé rabszolgát a közösségtől, mint magánszemélyektől, ha ugyanolyan feltételek mellett teheti? Hiszen felszentelt földeket és házakat is vesznek bérbe s vámokat is bérelnek az államtól.

20. Hogy a felvásárolt rabszolgák veszendőbe ne menjenek, módja van a közösségnek a rabszolgabérlőktől kezesek állítását megkívánni, mint ahogy a vámbérlőktől szokás. Különben könnyebb csalni annak, aki vámot vesz bérbe, mint annak, aki rabszolgát. 21. Pénz esetében hogyan nyomozhatná ki valaki, hogy a közösségét csempészik-e ki, mikor a magánemberé semmiben sem különbözik amattól? Hogyan lophatna el azonban rabszolgát valaki, ha a közösség bélyegzőjével megjelölik őket és büntetést szabnak arra, aki elad vagy kiszállít ilyeneket?

Eddig tehát megvalósíthatónak látszik a terv : rabszolgákat beszerezni és azokat meg is tartani az állam számára. 22. Ha meg valakit az a gondolat nyugtalanít, hogyan fog, ha sok lesz a rabszolga, sok rabszolgabérlő is jelentkezni, legyen nyugodt az illető s vegye tekintetbe, hogy a bányászásra már berendezkedett vállalkozók közül sokan bérelnének meglevő embereik mellé az államtól további rabszolgákat, hiszen sok a munkalehetőség ; de meg a már munkában levők közül is sokan kiöregszenek. Ezenkívül akadnak szépszámmal más athéniek, meg idegenek is, akik testi munkát sem nem akarnak, sem nem tudnak végezni, viszont szellemi irányítással szívesen keresnék meg kenyerüket.

23. Ha megindításkor ezerkétszáz rabszolga volna együtt, munkájuk hozamából öt-hat év után bizonyára nem kevesebb, mint hatezer állna rendelkezésre. Ekkora számú rabszolga pedig, ha naponta mindegyikük egy obolos tiszta hasznot hoz, hatvan talentumnyi bevételt jelent egy évre. 24. Ha ebből az összegből húsz talentumot újabb rabszolgák vásárlására tesznek félre, akkor is az állam negyven talentumot használhat fel szabadon arra, amire szüksége van. Mikor a rabszolgák száma tízezerre egészül ki, száz talentumra emelkedik a bevétel.

25. Hogy azonban ezeknek a számoknak a sokszorosa is elérhető lesz, ez állításom mellett bizonyságot tehetnek azok (ha ugyan még élnek ilyenek), akik emlékeznek, mekkora összegre rúgott a rabszolgák után befolyó illeték a dekeleiai eseményeket megelőzően. De bizonyságot tesz emellett az a körül-

mény is, hogy számtalan ember dolgozott már idők folyamán az ezüstbányákban s azok mégis pontosan olyanok manapság is, mint amilyennek elődeink említései leírták őket. 26. A napjainkban tapasztalható jelenségek is mind amellett szólnak, hogy nemigen lehet több rabszolga az ezüstbányákban, mint amennyit a munka megkíván. Hiszen sem az aknáknak, sem a tárnáknak nem találják végét a bányászok. 27. Sőt új aknák nyitására is éppen annyi lehetőség van ma, mint régebben. Senki sem mondhatja meg tehát biztosan, vajon a már feltárt területen van-e több ezüstérc vagy a még munkába nem vett földdarabon.

28. Azt mondhatná erre valaki: «Hát akkor miért nem kezdenek ma is sokan új aknába, mint ezelőtt történt?» Azért, mert manapság szegényebbek a bányavállalkozók, hiszen rövid ideje csak, hogy ismét berendezkednek a munkára, a kockázat pedig nagy, ha valaki új aknát nyit; (29.) aki ugyanis jó munkahelyet talál, meggazdagodik, aki azonban nem, az minden befektetett pénzét elveszti. Manapság az emberek ezt a kockázatot nemigen hajlandók vállalni.

30. Én azonban, azt hiszem, tudnék tanácsot adni arra vonatkozóan is, hogyan történhetnék új aknák nyitása a legbiztonságosabban. Tíz phyléje van az athénieknek; ha az állam mindegyiknek egyenlő számú rabszolgát bocsátana rendelkezésére s a phylék a kockázatot közösen vállalva nyitnának új aknákat, úgy, ha csak egy találna ezüstöt, akkor is mindnek haszna lenne belőle, (31.) ha meg kettő, három, négy vagy éppen a fele a phyléknek bukkanna ezüstre, akkor nyilvánvalóan még kifizetődőbb lenne a munka.

Az pedig, hogy valamennyi phylé kísérlete balul üssön ki, a múltban történtek alapján teljességgel valószínűtlen. 32. Magánemberek is társulhatnak ilyen módon és a véletlen esélyeit közösen vállalhatják, s akkor kevesebb kockázatnak teszik ki magukat. Attól sem kell félnetek, hogy ha a közösség ilyen módon berendezkedik a bányákban, úgy ezzel a magánvállalkozókat károsítja meg, vagy megfordítva, a magánvállalkozók a közösséget; ellenkezőleg, miként harcra szövetkezettek, minél többen jönnek össze, annál erősebbé teszik egymást, ugyanígy az ezüstbányákban is mentül többen dolgoznak, annál több értéket találnak és hoznak felszínre.

33. Elmondottam, hogy véleményem szerint az államnak milyen berendezkedése mellett kerülne ki valamennyi athéni polgár kielégítő ellátása a közösség bevételeiből. 34. Ha most egyesek azt számítgatják, hogy mindehhez igen nagy alapbefektetés szükséges, és úgy gondolják, hogy soha sem jön össze a kellő mennyiségű pénz, ne essenek azért kétségbe. 35. Hiszen nem úgy áll a dolog, hogy vagy feltétlenül egy csapásra valósul meg minden, vagy semmi haszna az egésznek; ellenkezőleg, ahány ház felépül, ahány hajó elkészül, vagy ahány rabszolga vásárlással az állam tulajdonába kerül, annyiból azonnal haszon is származik. 36. Még jobb is itt, ha részletekben valósul meg minden, nem pedig egyszerre. Mert ha tömegesen építünk házakat, drágábban és rosszabbul készül el a munka, mintha fokozatosan haladunk; s ha egyszerre nagyon sok rabszolgát keresünk megvételre, kénytelenek vagyunk rosszabbakat is és drágábban is vásárolni.

37. Ha viszont lehetőségeinkhez szabottan történik a végrehajtás, azt, ami jól kitervezettnek bizonyul, ismételten alkalmazhatjuk; amiben pedig egyszer hibáztunk, azt utóbb elkerülhetjük. 38. Emellett, ha minden egyszerre

kerül megvalósításra, a hozzávaló anyagiakat teljes egészében magunknak kell előteremtenünk ; ha viszont a terv egy részének a keresztülvitele megtörténik, a másik része későbbre marad, akkor a már befolyó bevételek is segítenek a még szükséges tőkét előteremteni.

39. Amitől pedig talán mindenki a leginkább tarthat, hogy ha az állam nagyon sok rabszolgát szerez be, a munkahelyek túltelítődnek, — ettől a veszedelemtől is megszabadulhatunk, ha évente nem állítunk be több embert, mint amennyit maga a munka megkíván.

40. Végeredményben tehát, véleményem szerint, a fentiek megvalósításánál a legkönnyebben járható út egyben a legcélravezetőbb is. Ha aztán úgy gondoljátok, hogy a mostani háború hadi hozzájárulásai után semmi pénzt sem tudtok összehozni, lássátok el az állam ügyeit a következő évben is annyiból, amennyit az adók a békekötés előtt kitettek ; ami ezenfelül befolyik azért, mert béke van, mert a metoikosok és kereskedők kedvező gondoskodásban részesülnek, mert több ember fordulván meg a városban, több áru behozatalára és kivitelére kerül sor s mert így a kikötői és a piaci illetékek is megnövekednek, — ezt az összeget vegyétek és rendezkedjetek be vele úgy, hogy a lehető legtöbb bevétel származzék belőle.

41. Ha egyesek attól félnek, hogy egy háború kitörésével ez az egész berendezkedés hiábavalónak bizonyulhat, az illetők gondolják meg, hogy az elmondottak megvalósulása esetén ez a háború sokkal félelmetesebb lenne a támadókra, mint az államra nézve. 42. Mert ugyan minő tulajdon használhatóbb a háborúban az embereknél? S épp ezekből elegendő volna az államnak ahhoz, hogy számos ha jót megtölthessen legénységgel; kedvező bánásmód esetén sokan lennének olyanok is, akik gyalogosokként szorongathatnák az ellenséget.

43. Különben én úgy számítok : háború esetén is lehetőség nyílik arra, hogy ne kelljen odahagyni az ezüstbányákat. Hiszen a bányák környékén a dél felől eső tengernél van már egy erődítmény Anaphlystosban, észak felől meg egy másik Thorikosban. Ezek körülbelül hatvan stadionnyira esnek egymástól. 44. Ha a kettő között Bésa legmagasabb pontján egy harmadik erősség épülne, akkor az összes említett erődítmények védőművei egybekapcsolódnának, és amennyiben valami ellenséges megmozdulás mutatkoznék, mindenki rövid idő alatt biztonságos helyre húzódhatnék. 45. Ha nagyobb számú ellenség jönne, világos, hogy a sáncon kívül talált gabonát, bort és állatokat elvihetné ; a hatalmába kerülő ezüstércet azonban mi jobbra használhatná, mint puszta kődarabokul? 46. De meg hogyan is indulhatna ellenség a bányák ellen? Hiszen a legközelebb eső állam, Megara is sokkal több mint ötszáz stadionnyira fekszik az ezüstbányáktól, a második legközelebbi, Thébai pedig hatszáznál is jóval többre. 47. S ha innen valahonnan az ezüstbányák ellen vonulnának, az illetőknek feltétlenül el kellene haladniok a város alatt és akkor kis számú támadót a lovasság és a határőrség minden valószínűség szerint megsemmisítene. Nagy erőkkel felvonulni és így saját hazájukat szinte védtelenül hagyni, ez meg súlyos kockázatot jelentene a támadókra nézve, hiszen saját államuk területéhez sokkal közelebb volna az athéniek városa, mint ők maguk, ha a bányáknál foglalnak állást. 48. S ha mégis idejönne az ellenség, hogyan maradhatna itt élelmiszerek nélkül? A seregnek csak egy részét élelem zsákmányolására kiküldeni veszélyes eljárás mind maguk az élelem után járók, mind harcuk kitűzött célja szempontjából. Ha meg mindig az egész sereg indulna beszerző vállalkozásra,

akkor az inkább ostromolt, semmint ostromló katonaság szerepét játszaná.

49. De nemcsak a rabszolgák bérbeadásából származó bevétel gyarapítaná az állam ellátását, hanem azzal, hogy a bányák környékén sok ember gyűlik össze, az ottani piacból, az ezüstbányák körüli állami házakból, az olvasztókemencékből s más mindenféléből is tetemes jövedelmek folynának be. 50. Ez a hely is valóságos népes várossá lenne ilyen berendezkedés esetén, s a földek semmivel sem képviselnének kisebb értéket tulajdonosaik számára itt, mint a tulajdonképpeni város körül.

51. Különben, ha megvalósulna mindaz, amit elmondottam, én is azt állítom, hogy az állam nemcsak anyagiakban lenne gazdagabb, hanem engedelmesebbé, fegyelmezettebbé, harcrakészebbé is válna egyúttal. 52. Azok, akiknek feladatuk a testedzés, sokkal nagyobb buzgalommal végeznék ezt a gymnasionokban, ha bőségesebb ellátást kapnának, mint azok, akiket erre kijelölt polgárok szoktak az ünnepi fáklyás versenyfutásokra felfogadva előkészíteni. Akiknek meg az erődítmények őrzése, a könnyű fegyverzetű katonai szolgálat és vidéken a járőrtevékenység ellátása a feladatuk, mindezt jobban teljesítenék, ha minden egyes ilyen tennivaló végzése fejében kellő ellátást kapnának.

V. 1. Ha pedig világosan látszik, hogy mindenféle jövedelemnek az állampénztárba való hiánytalan befolyásához békére van szükség, vajon nem érdemes-e akkor békeőrző tisztviselő testületet felállítani? Hiszen egy ilyen hatóság megválasztása minden ember szemében kedveltebbé tenné a várost és így gyakrabban keresnék fel idegenek is. 2. Ha viszont egyesek úgy gondolják, hogy az állam állandóan békében élve kevésbé hatalmas, kisebb tekintélyű és hírnevű lesz Görögországban, ezek véleményem szerint helytelenül nézik a dolgokat. Legboldogabbnak általában azokat az államokat szokás mondani, amelyek leghosszabb ideig élhetnek állandó békében. S valamennyi állam közül természeténél fogva éppen Athén leginkább olyan, hogy béke idején gyarapodik. 3. Mert ugyan kik azok, kezdve a hajótulajdonosokon és a kereskedőkön, akiknek ne volna szükségük erre a városra, ha nyugalomban folyik élete? Csak nem azok ilyenek, akiknek sok gabonájuk, sok vagy finom boruk van? Vagy tán azok, akiknek sok az olajuk, vagy sok a juhuk, vagy pedig akik eszük és pénzük segítségével tudnak üzletelni? 4. És a kézművesek, a szofisták, a filozófusok, a költők, meg akik az utóbbiak alkotásaival hivatásszerűen foglalkoznak, no meg akik színvonalas vallásos vagy profán látni- és hallanivalókra vágynak? Aztán akiknek hirtelen sok árut kell eladniok vagy vásárolniok, ugyan hol érhetnék el ezt inkább, mint Athénben?

5. Ha már most az előadottaknak senki sem mond ellene, viszont egyesek azt kívánják, hogy az állam a hegemóniát szerezze vissza magának s úgy vélik, ez sokkal inkább megvalósulhat a harc, mintsem a béke útján, ezek gondoljanak először is a méd háborúk korára, vajon akkoriban a görögökkel szemben elkövetett erőszakosságok vagy jócselekedetek útján jutottunk-e a tengeri erők parancsnokságához és a szövetségi kincstár kezeléséhez? 6. S miután államunk egyszer már elvesztette vezérszerepét, minthogy uralma nagyon keménynek tűnt, — nem került-e ismét vissza kezünkbe a tengeri erő parancsnoksága a szigetlakók önkéntes elhatározásából akkor, midőn elálltunk további igazságtalanságok elkövetésétől? 7. Nemde a thébaiiak is jószolgálatok fejében engedték át maguk felett a vezetés jogát az athénieknek? Sőt a lake-

daimóniak sem az erőszak kényszerére, hanem az élvezett jótétemények hatása alatt adtak szabad kezet az athénieknek, hogy úgy tegyenek a hegemóniával, amint nekik tetszik. 8. Mostan szerintem a Hellasban uralkodó zavarok kapcsán kínálkozik alkalom államunknak, hogy megerőltetés, veszedelem és kiadás nélkül ismét megnyerje magának a görögöket. Lehetőség van ti. kísérletet tenni a hadakozó államok összebékítésére, s lehetőség van azoknak egymással való kiengesztelésére is, akik az államokon belül pártviszályban állanak. 9. Ha emellett szemmelláthatóan buzgólkodnátok — persze nem a harcba való beavatkozással, hanem Hellas-szerte mindenfelé követségek küldésével — annak érdekében, hogy a delphoii szenthely, mint azelőtt, úgy most is önálló legyen, akkor szerintem egyáltalán nem lenne csoda, hogyha az összes görögöket egyetértő, felesküdt szövetségesekül nyernétek meg azok ellen, akik a phokisiak távozása után a szenthelyet saját hatalmukba próbálnák keríteni. 10. S ha szemmelláthatóan buzgólkodnátok annak érdekében is, hogy szárazon és vízen mindenütt béke uralkodjék, én azt hiszem, saját hazája mellett mindenki elsősorban Athén jólétéért fohászkodna.

11. Ha meg valaki úgy véli, hogy anyagi vonatkozásban mégis csak hasznosabb az államnak a háború, mint a béke, úgy én ennek a kérdésnek az eldöntésére nem tudok jobb módot, mint azt, ha az illető végig vizsgálja a múlt eseményeit, hogyan ütöttek azok ki az állam szempontjából. 12. Azt fogja találni, hogy régente békében igen sok anyagi érték, pénz jött a városba, háborúban meg mindennek az elköltése következett be. Ha vizsgálódik, azt is be fogja látni, hogy a legutóbbi időben is sok bevétel apadt el háborúskodás miatt s azok, amelyek befolytak, sok mindenféle kiadásra mentek el; viszont miután béke jött létre a tengeren, a bevételek megszaporodtak és ezeket a polgárok szabadon használhatják fel arra, amire akarják.

13. Ha pedig valaki ilyen kérdést intézne hozzám: «Azt mondod hát, hogy ha valaki igazságtalanságot követ el az állam ellen, akkor is fennt kell tartani a békét az illetővel?» — én erre nemet mondanék. Igenis állítom azonban, hogy hamarabb állnánk bosszút a támadókon az esetben, ha magunk senki ellen nem követtünk el igazságtalanságot, mert így ellenségeinknek nem akadna szövetségesük.

VI. 1. Ha már most az elmondottakból semmi sem keresztülvihetetlen és nem is nehéz, végrehajtásuk esetén pedig a hellének szemében kedvesebbek leszünk, nagyobb biztonságban lakhatunk, jóhírünk gyarapodik, a nép ellátása is bőséges lesz, a gazdagok is megszabadulnak a háborús költségek terhétől, sok felesleg állván rendelkezésünkre, még a jelenleginél is pompásabban rendezhetjük ünnepeinket, rendbe hozhatjuk templomainkat, falakat és hajóműhelyeket állíthatunk helyre, a papoknak, a tanácsnak, az elöljáróknak és a lovagoknak megadhatjuk mindazt, ami ősi jogon illeti őket, — már hogyne volna érdemes akkor a lehető leggyorsabban hozzáfogni a mondottakhoz, hogy még életünkben meglássuk városunk biztos és boldog révbe érkezését?

2. Ha pedig elhatároznátok a fent elmondottak végrehajtását, én azt javasolnám még, hogy Dodonába is, Delphoiba is küldöttséget indítva, kérdést kellene intézni az istenekhez, vajon hasznosabb és jobb lesz-e a városnak pillanatnyilag és a jövőben ilyen módon berendezkednie. 3. Ha mindezt ők is helyeselnék, akkor azt mondanám, annyit kellene még megkérdezni, hogy mely istenek segítségét megszerezve valósíthatnánk meg legszebben

s legjobban a tervet. Amely isteneket aztán a jóshelyek válaszukban megneveznek, azoknak illene kedvező jelek mellett áldozatot bemutatni s így elkezdeni a munkát. Mert ha isten segítségével cselekszünk, természetes, hogy a vállalkozás mindig az állam hasznára és javára fog előhaladni.

Bevezette Szádeczky-Kardoss Samu,
fordította Radnai András és Szádeczky-Kardoss Samu

A kiadásért felel: az Akadémiai kiadó igazgatója Műszaki felelős: Szöllősy Károly

42668/57 — Akadémiai Nyomda Budapest — Felelős vezető: Bernát György

VITA

A rajnai és dunai római sereg ujoncozásának kérdéséhez

K. Kraft: Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. (Ism. *Barkóczi László)* 131

KÖNYVSZEMLE

J. Banner: Die Péceler Kultur. (Ism. *Párducz Mihály)* 133

D. Csallány: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. (Ism. *Harmatta János)* 135

T. Horváth: The Art of Asia. (Ism. *Harmatta János)* 136

M. Kubinyi: Libri manuscripti Graeci in bibliothecis Budapestinensibus asservati. (Ism. *Szepessy Tibor)* 136

Z. Žába: L'Orientation astronomique dans l'ancienne Égypte. (Ism. *Wessetzky Vilmos)* 137

H. Franke: Wissenschaftliche Forschungsberichte. Orientalistik. I. Sinologie. (Ism. *Tőkei Ferenc)* 138

J. Frel: Řecké vázy. (Ism. *Szilágyi János György)* 139

W. Peek: Griechische Versinschriften. I. (Ism. *Szilágyi János György)* 140

J. Majewski: Kultura materialna starozytnej Grecji. (Ism. *Szilágyi János György)* 142

A. Brelich: Tre variazioni romane sul tema delle origini. (Ism. *Marót Károly)*.. 144

N. Avigad—J. Jadin: מגילה חיצונית לבראשית מגילות מדבר יהודה. (Ism. *Scheiber Sándor)* . 145

A. Bruhl: Liber pater. (Ism. *Alföldy Géza)* 146

A. Degrassi: Il confine nord-orientale dell'Italia Romana. (Ism. *Mócsy András)* 149

Carnuntina. (Ism. *Szilágyi János)* 150

J. Straub: Studien zur Historia Augusta. (Ism. *Maróti Egon)* 152

J. Werner: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (Ism. *Moravcsik Gyula)* 154

B. Велков et alii: Мадарският конник. (Ism. *Moravcsik Gyula)* 156

З. В. Удальцова: Основные проблемы византиноведения в советской науке (Ism. *Moravcsik Gyula)* 157

A. Bataille: Traité d'études byzantines. II. Les. papyrus. (Ism. *Moravcsik Gyula)* 158

M. E. Colonna: Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani. (Ism. *Moravcsik Gyula)* 158

C. Cecchelli: Bibliografia del mondo „barbarico" I—II. (Ism. *Moravcsik Gyula)* 159

N. P. Andriotis: Dictionnaire étymologique du grec moderne. (Ism. *Kopp Éva)* 161

FOLYÓIRATSZEMLE

Archeologia I—VI. (Ism. *Szilágyi János György)* 162

HÍREK

A prágai klasszika-filológiai kongresszusról. *(Borzsák István)* 165

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Xenophón: De vectigalibus. Bevezette *Szádeczky-Kardoss Samu,* fordította *Radnai András* és *Szádeczky-Kardoss Samu* 167

Ára: 20,— Ft
Kötetenként előfizetve 30,— Ft

A MTA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI FŐBIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

V. N. Gyakov—N. M. Nyikolszkij: Az ókori világ története. Fordította *Borzsák István.* 1954. Tankönyvkiadó. 688 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Borzsák István: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája 1926—1950. 1952. Akadémiai Kiadó. 424 l.

A. B. Ranovics: A hellénizmus és történeti szerepe. Fordította *Borzsák István.* 1952. Akadémiai Kiadó. 450 l.

Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. 1953. Akadémiai Kiadó. 119 l., XVI t.

N. A. Maskin: Augustus principatusa, kialakulása és társadalmi lényege. Fordította *Borzsák István.* 1953. Akadémiai Kiadó. 551 l.

Szilágyi János György: Görög művészet. 1954. Akadémiai Kiadó. 112 l., XLVIII t.

Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. 1954. Akadémiai Kiadó. 400 l.

Szabó Árpád: Homéros. 1954. Akadémiai Kiadó. 264 l.

Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. 1955. Akadémiai Kiadó. 208 l.

Szabó Árpád: Homérosz világa. 1956. Művelt Nép Könyvkiadó. 448 l.

Marót Károly: A görög irodalom kezdetei. 1956. Akadémiai Kiadó. 376 l., XII t.

A. B. Ranovics: A római birodalom keleti tartományai. Fordította *Borzsák István.* 1956. Akadémiai Kiadó. 348 l.

Szilágyi János: Aquincum. 1956. Akadémiai Kiadó. 136 l., XC t.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia. 1956. Művelt Nép Kiadó. 407 l.

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

Világirodalmi antológia. I. Ókor. Szerkesztette: *Szilágyi János György* és *Trencsényi-Waldapfel Imre.* 1952. Tankönyvkiadó. 792 l.

P. Ovidi Dasonis Fastorum libri sex. Ovidius római naptára latinul és magyarul. Fordította *Gaál László.* A levezető tanulmányt írta *Borzsák István.* (Görög és latin írók. I.) 1954. Akadémiai Kiadó. 341 l.

Aristophanés: Három komédia. Az acharnaebeliek. A béke. Lysistraté. *Arany János* fordítása. A bevezető tanulmányt *Trencsényi-Waldapfel Imre* írta, a jegyzeteket *Töttössy Csaba* készítette. 1954. Szépirodalmi Kiadó. 293 l.

Aristotelés: Az athéni állam. Pseudo-Xenophón: Az athéni állam. Fordította *Ritoók Zsigmond.* A bevezetést és a magyarázatokat írta *Sarkady János.* (Görög és latin írók 2.) 1954. Akadémiai Kiadó. 281 l.

Hésiodos: Munkák és napok. Fordította, a bevezetést, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta *Trencsényi-Waldapfel Imre.* (Görög és latin írók. 3.) 1955. Akadémiai Kiadó. 225 l.

Homérosz: Odüsszeia. Fordította *Devecseri Gábor.* 1957. Európa Könyvkiadó. X + 341 l.

Homérosz: Iliász. Fordította *Devecseri Gábor.* 1957. Európa Könyvkiadó.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *A. Dobrovits, J. Harmatta, Gy. Moravcsik* redigit *I. Trencsényi-Waldapfel.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l.

Antik Tanulmányok. *Borzsák István, Dobrovits Aladár, Harmatta János, Trencsényi-Waldapfel Imre* közreműködésével szerkeszti *Moravcsik Gyula.* Akadémiai Kiadó. I. 1—3, 4 (1954) 332 l., II. 1—3, 4 (1955) 309 l., III. 1—3, 4 (1956) 338 l.

Szovjet ókori történet. I (1952), II (1953), III (1954), IV (1954), V (1956). Rota. 184, 194, 289, 188, 243 l.

307.224

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

IV. KÖTET 3—4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

1957

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BORZSÁK ISTVÁN, DOBROVITS ALADÁR, HARMATTA JÁNOS, SZILÁGYI J. GYÖRGY, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST, PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 24—25.
FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként négy — összevont számozású füzetben jelenik meg. A négy füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 04-878-111-46

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Szilágyi János György: Italo-Korinthiaka 179

Hegyi Dolores: Társadalmi mozgalmak Iránban i. e. VI. században 206

Harmatta János: A durai párthus pergamen, II. 238

Csallány Dezső: A bizánci fémművesség emlékei, II. 250

Moravcsik Gyula: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról 274

† *Huszti József:* Az Ovidius-legenda magyarországi vonatkozásai 289

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Czeglédy Károly: Bahrām Čōbin 301

MŰFORDÍTÁSOK

Orphikus himnusz a Naphoz (Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*) 303

Horatius I. 10 szatírája (Ford. *Horváth István Károly*) 303

VITA

Cato történeti értékeléséhez

D. Kienast: Cato der Censor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit. (Ism. *Maróti Egon*) 306

KÖNYSZEMLE

J. Aisleitner: Untersuchungen zur Grammatik des Ugaritischen. (Ism. *Czeglédy Károly*) 310

Homérosz: Iliász. Ford. Devecseri Gábor. (Ism. *Ritoók Zsigmond*) 311

Homérosz: Odüsszeia. Ford. Devecseri Gábor. (Ism. *Ritoók Zsigmond*) 311

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

ITALO-KORINTHIAKA

Közel negyedszázad telt el azóta, hogy egy az itáliai és római történelem korai szakaszáról szóló nagy jelentőségű tanulmány szerzője fennakadt azon, hogy a korinthosi kerámika itáliai utánzatai még nem kaptak teljes feldolgozást.[1] Az elsősorban stílus-csoportok és művészettörténeti szempontok iránt érdeklődő régészeket, panaszolta, nem vonzza és ezért nagyrészt publikálatlanul maradt ez az anyag, amely pedig aprólékos stílusvizsgálatot és ezen alapuló csoportosítást követel, hogy azután történeti dokumentumok megalapozott érveléssel egymás után sorolt sorozataként váljék felhasználhatóvá. A felhívás elhangzása óta nemhogy jobban ráirányult volna a figyelem erre a nagyszámú csoportjára az antik kerámikának, hanem ellenkezőleg : lényegesen kevesebbet foglalkoztak vele, mint azelőtt.[2] Mindenesetre anyagközlések — és a régebbieknél lényegesen szisztematikusabbak is[3] — nem kis számban készültek anélkül, hogy bármelyiknek is középpontjába került volna az italokorinthosi áru kérdése, és legalább két kisebb tanulmány is megjelent, amely teljes mértékben megfelel az idézett követelménynek.[4] A rég várt szintézis, úgy látszik, ilyen kisebb részletproblémák tisztázása során érik. Ezért érdemel talán behatóbb tárgyalást a budapesti Szépművészeti Múzeum két italokorinthosi vázája, amely az elmúlt évben került, sajnos, ismeretlen lelőhelyről vásárlás útján az antik gyűjteménybe.

Az első, egy aryballos, töredékes : nyaka, füle és szájrésze hiányzik (1—4. kép).[5] Körte alakú teste lefelé erősen keskenyedik s a kis talprész fölött

[1] *A. Blakeway:* JRS 25(1935) 145.

[2] A régebbi szakirodalomból a legfontosabbak : *G. Karo:* De arte vascularia. Diss. Bonn 1896 (nem tudtam hozzájutni) ; *J. Boehlau:* Aus ionischen und italischen Nekropolen. Leipzig 1898. 89—124 ; *C. Albizzati:* Vasi antichi dipinti del Vaticano. Roma é. n. 48—65 (a továbbiakban : *Albizzati*) ; *P. Mingazzini:* Vasi della Collezione Castellani. Roma 1930. 121—30, 153—60 (a továbbiakban : *Mingazzini*) ; *H. G. G. Payne:* Necrocorinthia. Oxford 1931. 206—9 (a továbbiakban : NC).

[3] Az italo-korinthosi anyag szempontjából a Notizie degli Scavi és a Studi Etruschi köteteiben megjelent leletpublikációk mellett elsősorban fontosak : *I. Scott Ryberg:* An Archaeological Record of Rome. Philadelphia 1940. 5—39 ; *E. H. Dohan:* Italic Tomb-Groups in the University Museum. Philadelphia 1942. ; *A. Minto:* Populonia. Firenze 1943. 76 s köv. ; *G. Matteucig:* Poggio Buco, the Necropolis of Statonia. Berkeley 1951. (csak közvetve ismerem) ; *J. Palm:* Veian Tomb Groups in the Museo Preistorico, Rome (Opusc. Arch. 7 [1952] 50—86) ; a CV Mus. Preistorico L. Pigorini fasc. 1 (Roma 1953) capenai és veii anyaga *(B. M. Felletti Maj)* és *R. Mengarelli* caerei ásatásainak monumentális publikációja : Mon. Ant. 42 (1955).

[4] *M. Pallottino:* Boll. d'Arte 31(1937—8) 149—54 ; *G. M. A. Hanfmann:* Bull. Fogg Mus. of Art 9(1940)44—9 (sajnos, csak kivonatát ismerem : AJA 45 [1941] 94).

[5] Lelt. sz. 56. 135. A ; magassága 7,8 cm.

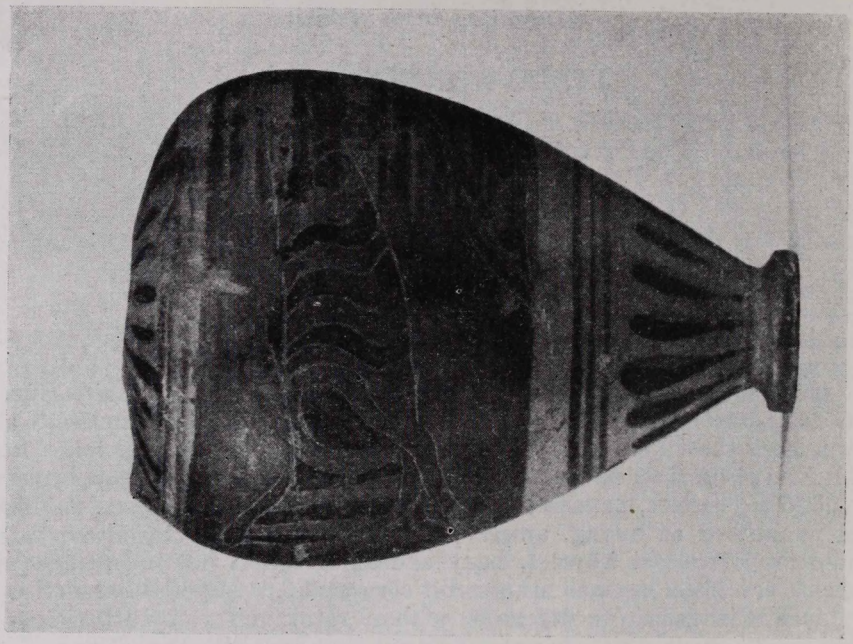

2. kép

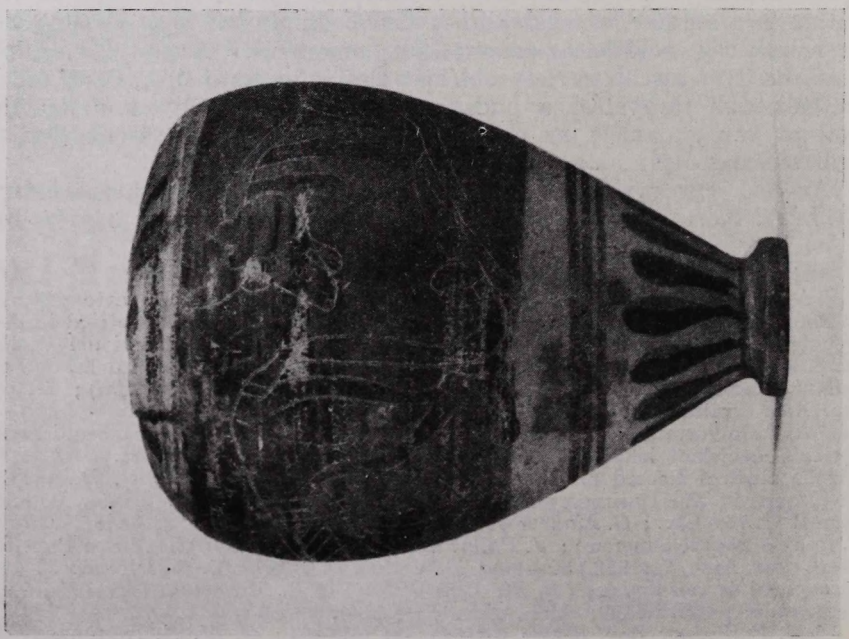

1. kép

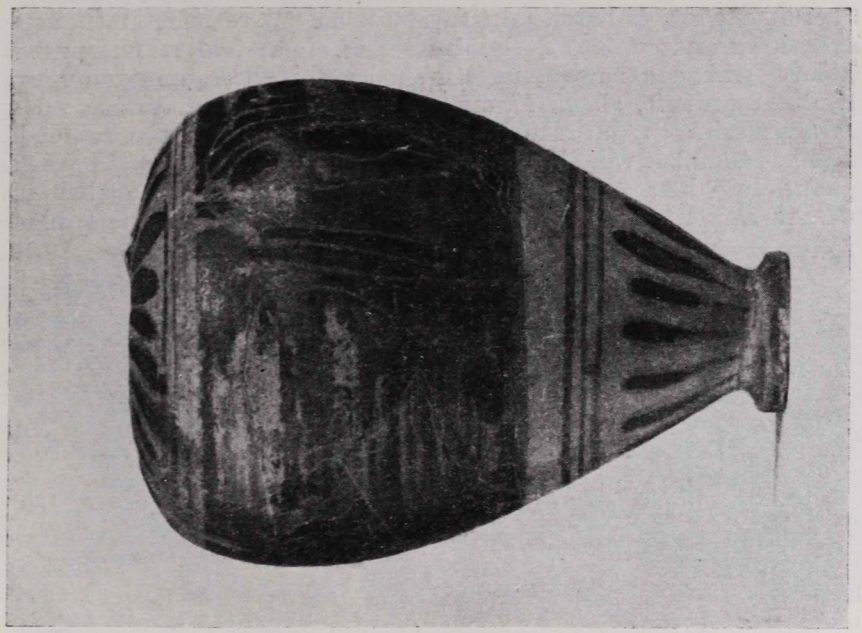

4a. kép

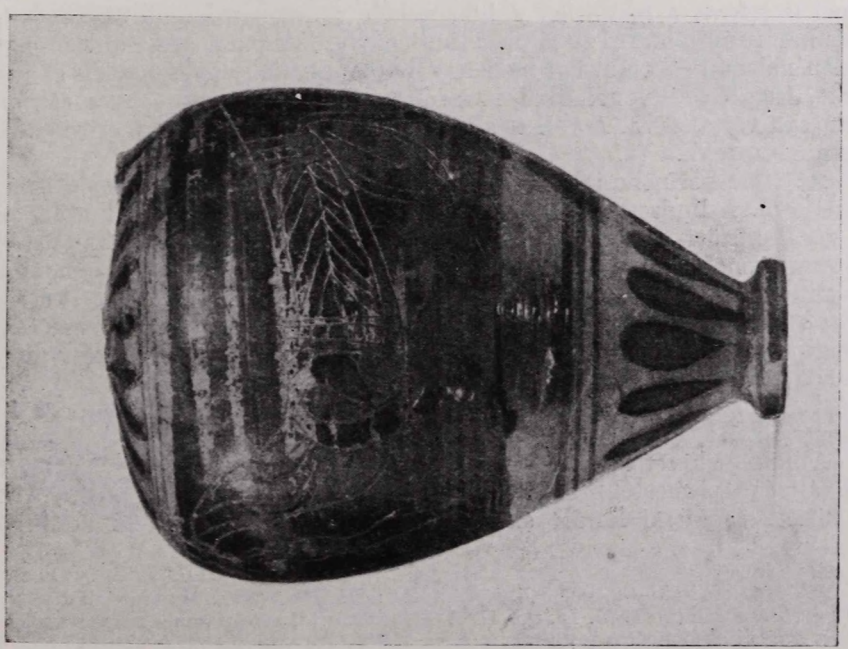

3. kép

szinte csúcsban végződik. A krémszínű agyagot hasonló színű fedőréteg fedi, erre került a vörös és barna színárnyalatokban játszó máz, amely az edény alsó részét az alját díszítő nyelvmintasor és efölött három vízszintes vonal kivételével szabadon hagyja, úgyszintén a vállrészt is, amelyet ugyancsak nyelvmintasor díszít, alatta három vonallal. A máz így csak az edénynek a figurális díszítésre szánt részét fedi s ezen a sávon nem festve, hanem bekarcolással két állatalak van ábrázolva, amelyek az edény egy-egy felét foglalják el: balra futó bika és nyomában jobbra lépő oroszlán, szájában emberi lábbal. Az alakok részleteit bekarcoláson kívül a mázra festett lilásvörös

4b. kép

színnel is jelezte a festő, így a bika testén minden második sávon és teljes hátsó bal combján, továbbá farkának egyik felén; az oroszlán sörényének minden második sávján, bal mellső és hátsó lábának egyes részein és testébe rajzolt, függőleges vonalakkal határolt »halszálka« minta egyes sávjaiban, ugyancsak váltakozva. A váll és alsó rész nyelvmintáin rozsdavörös fedőfestés nyomai látszanak.

Az italo-korinthosi kerámikának ma még nem sok mesterét ismerjük közelebbről. A budapesti aryballos azonban nem áll egyedül az eddig publikált vázák között. Festője kétségtelenül ugyanaz, aki a Villa Giulia Castellani-gyűjteményének olpéját díszítette.[6] A két bika-alak összevetése nem hagy kétséget efelől, szinte megismétlései egymásnak mind a lábak (különösen a hátsó lábak) jellegzetes tartásában, mind a sávos színezés beosztásában, a lábak színezésében, mind a fejformában. Az olpén a bikával szembe néző oroszlán feje és nyaka, lábai és farka is a budapestiét idézi, ugyanígy a lábak jellegzetes tagolása, nem is szólva a figurális díszítés technikájának teljes azonosságáról.

Abban a kivételesen szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az elsőnek publikált és legismertebb darabjáról Castellani mester néven említhető festőnek hiteles ásatással feltárt sírból ismerjük további munkáit. Veiiben egy

[6] *Mingazzini* 121—2, no. 345, tav. XXII; *M. Pallottino:* Mostra dell'arte e della civiltà etrusca.[2] Milano 1955. 18, no. 51. A *Mingazzini*tól ugyanennek a mesternek tulajdonított concai oinochoét a publikáció (NSc. 1898, 170) vonalas rajza alapján nem lehet a fentiekkel egy kéztől származtatni.

5. kép

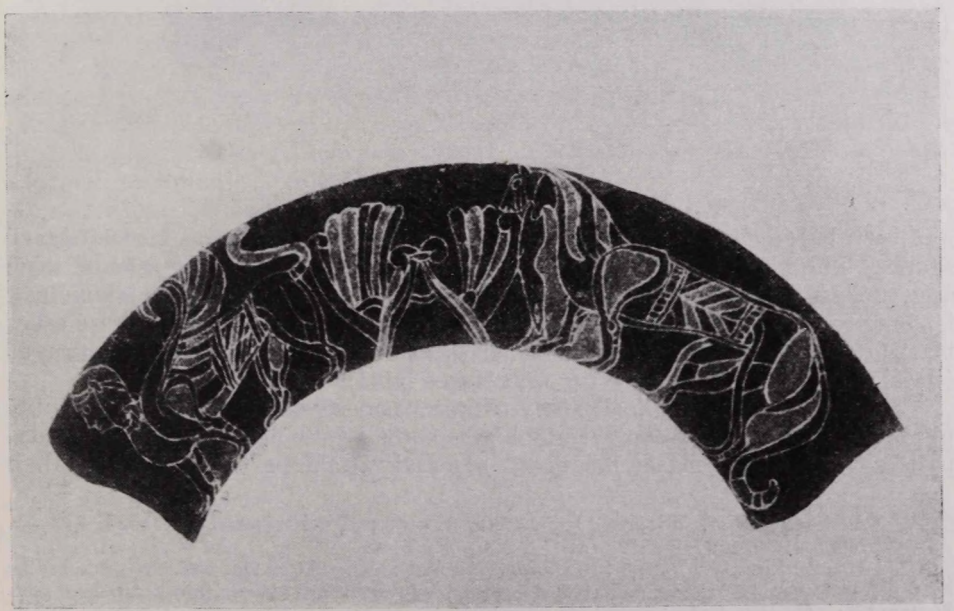

6. kép

már az ókorban kifosztott kamrasírban maradt fenn három aryballos, amely kétségen kívül a Castellani mester kezétől való.[7] Mindhárom formájában, ornamentális díszítésében, a figurális sáv elhelyezésében pontos mása a budapestinek. Egyezik a máz barnás színe is. Mindez azonban másodrendű a figurális frízek mellett. Az első veii aryballoson[8] jobbfelé haladó nőstény-oroszlán, párduc és szarvas látható. Az oroszlán szinte mása a Castellani-olpé oroszlánjának, csak a kinyújtott nyelv maradt el és felkunkorodó farkának rajza más. A szarvas viszont a budapesti és római bika alaknak szinte megismétlése ; a vágtázó tartású hátsó lábak sajátos állása, a test sávozása, még a két különböző színű félre osztott farkának rajza is azonos ; kissé előre-

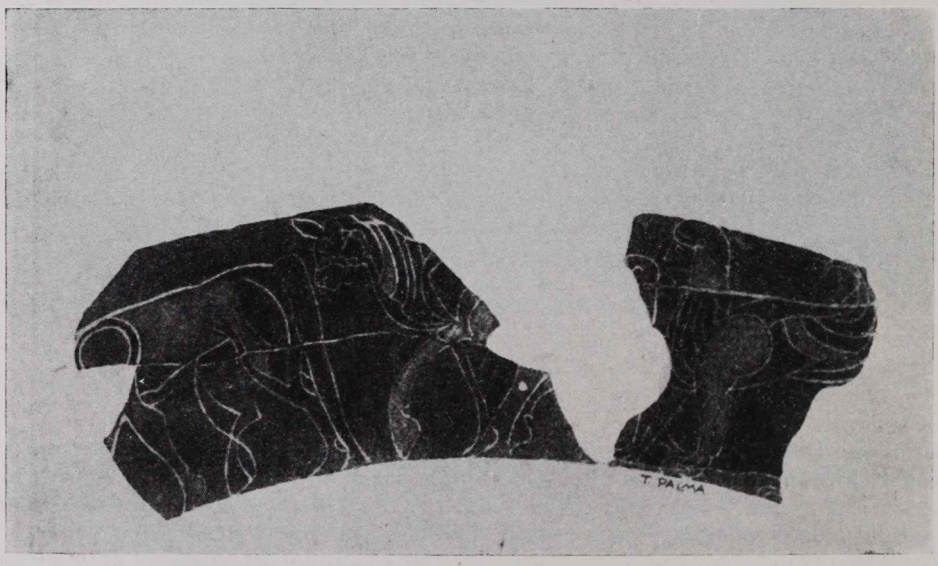

7. kép

nyújtott bal mellső lábán kívül csak elölnézetben ábrázolt, kétfelé ágazó agancsa különbözteti meg a két bikától. A középső párducot szembe néző arca eléggé jellemzi, lábai viszont pontosan az ismert oroszlán alakokéinak felelnek meg ; új motívum az állat mellső részének tarka pikkelydísszé szkematizált tagolása — a melltollak jelzésének értelmetlen átvétele szárnyas állatalakoktól[9] — és testén a két függőleges hullámvonal.

A másik veii aryballos[10] túlnyomórészt ismerősek mellett szintén mutat új motívumokat. A legszembetűnőbben ismerős a jobboldali oroszlán, a budapesti aryballosénak mása, mégpedig nemcsak általános típusában, szájában

[7] A sírleletről *A. Adriani:* NSc. 1930, 57—66 ; *W. Technau;* AA 1930, 343—4.
[8] NSc. 1930, 60 fig. 12a és 13. V. ö. itt 5. k.
[9] Hasonló esetre *Payne* hívta fel a figyelmet : NC 207 és fig. 94c. A pikkelydísz kétfejű, szárnyas párducon (tehát indokoltan) egy nyilvánvalóan italo-korinthosi alabastronon : *E. Bielefeld:* Gr. u. etr. Tongefässe im Staatl. Lindenau-Museum. Altenburg 1953. Taf. 1, alul jobbra.
[10] NSc. 1930, 60—61, fig. 12c és 14. L. itt 6. k.

az emberi lábbal, hanem a budapesti állatalak egyik legsajátosabb vonásában, a test díszítésében is : pontosan azonos keretelésben ugyanolyan halszálkaminta díszíti, éppúgy váltakoznak rajta a violaszínű mezők a színezetlenül hagyottakkal, csak a halszálka-minta iránya ellenkező. A baloldali lépő szfinx két hátsó lába és farka pontosan az előző veii aryballos oroszlánjáé, felgörbülő szárnya az ismert módon van sávozva. Újdonság a két állatalakot középen elválasztó ornamentum volutákból és palmettákból, a szokott színezéssel.

Kevésbé szembetűnőek, de azért kétségtelenek az azonos kéz jelei a harmadik, töredékes aryballoson.[11] A sor ezúttal bal felé halad. A szfinx, a sor legépebben megmaradt tagja, fejének rajzával az előző aryballosét ismétli ; mellén annak egységes violaszínű fedése helyett bekarcolt vonalak vannak, a hajfürtök elszkematizált és értelmetlenné vált meghosszabbításai. A mellső lábak a mesternél szokatlan módon belső tagolás nélküliek, violaszínnel fedve, a szárny azonban, amennyire látszik, az előző aryballoson látható párja. Egyes részletekben elüt a többi négy vázáról ismertektől a szfinxtől balra levő másik két állatalak is. A szfinx előtti, amelynek testéből az egész hátsó rész hiányzik, az ismert bika-alak ; ezúttal a két mellső láb nyugodtabb lépő mozdulatban van ábrázolva, annál groteszkebb hatású, hogy a hátsók, amennyire a fennmaradt töredék rajza látni engedi, a budapesti és római bika és a veii szarvas futó alakjának vágtázó tartását ismétlik. A nyak sávozása és a mellő láb körüli tagolás jól ismert az előző darabokról, jellegzetes, a szinte szögben megtörve lehajló farka is, mint a budapesti bikánál. Homlokán a fülszerű kinövés — a jobban sikerült budapesti és római alaknál világosan felismerhetően — a szarva, amelyet, az archaikus korban általános, bár nem kizárólagos szokás szerint, oldalnézetben mutatott alaknál csak egynek ábrázolnak.[12] A harmadik állatalak farkának rajza mint az előzőé, a mellső láb elkülönítése a testtől és a hátsó balláb tagolása is a festőnél szokásos, egyedülálló viszont a test egységesen violaszínű fedése. A lábak formája szerint az állat, amelynek feje elveszett, a bika-szarvas típushoz tartozhatott.

Az öt munkájáról eléggé egységes és jellegzetes stílusúnak megismert Castellani mesternél, mint egykorú társainál is, igen érdekes eredményeket ígér és történeti helyzetének meghatározásához elengedhetetlen annak a vizsgálata, hogy milyen előzményekhez, mintaképekhez kapcsolódnak vázái formai, technikai, ikonográfiai tekintetben.

A legfeltűnőbb valamennyi ábrázolási motívuma közül az emberi lábat tartó oroszláné a budapesti és a második veii aryballoson. Korábban keleti görög közvetítéssel Etruriába jutott keleti eredetű motívumnak tartották, és ez a nézet ma is felbukkan néhol.[13] A keleti prototípusok feltevése ellen semmi nem szól, de keleten eddig csak a motívum távolabbi megfelelőjét ismerjük, mint egy urartui bronz kandeláber három lábát, szájában ökörlábat

[11] Uo. fig. 12b és 15. L. itt 7. k.

[12] Ez tehát nem valami etruszk sajátság (*Giglioli:* St. Etr. 4 [1930] 110). Pl. Attika : *K. Kübler:* Altattische Malerei. Tübingen 1950. 55, fig. 43 ; Kypros : CV Louvre 5, II C b pl. 20, 5 ; keleti görög : Clara Rhodos VI—VII. (1932—33) 82, fig. 92 ; 84, fig. 94 etc. ; Korinthos : NC pl. 9, 1 ; 10, 5, 8 ; 14 ; 25, 4 etc.

[13] Így elsősorban *Boehlau:* i. m. 104 (*Karo* nyomán) ; *G. Ghirardini:* Mon. Ant. 1. (1901) 187 s köv. ; *R. Paribeni:* Mon. Ant. 16. (1906) 426 ; *G. Cultrera:* NSc. 1924, 411 ; *Felletti Maj:* i. m., Capena 12 ad tav. 11, 2 ; fenntartással *P. Ducati:* Storia dell' arte etrusca I. Firenze 1927. 148 ; *P. Jacobsthal* (Early Celtic Art. Oxford 1944. 33 s köv.) szintén keletre vezeti vissza a motívumot, de minthogy a munkába jelenleg nem tudtam betekinteni, nem tudom pontosan megállapítani, milyen értelemben.

tartó kacsafej alakjában, a IX—VIII. századból.[14] Annak azonban, hogy a keleti görög művészet tényleg ismerte a motívumot, mindeddig semmi nyoma sincs.[15] Viszont pontosan megfelelő formában jelenik meg már a geometrikus korban a görög anyaország művészetében, a boiótiai fibulák bekarcolt díszítései közt, mégpedig azoknak részben még a VIII. századra tehető, de a VII. század első negyedénél aligha későbbi példányain.[16] Nem áll tehát az, hogy teljesen ismeretlen a görög művészetben,[17] és meglehet, hogy onnan származott Itáliába, bár aligha követlenül a boiótiai fibulák útján, mert azok nem terjedtek el Görögországon kívül.[18] A korai görög példáknak mindeddig nem ismerjük görög folytatását: a motívum, amelyet — akármilyen vallásos elképzeléseknek köszönhette is létrejöttét és első ábrázolásait — mint *képző-művészeti* motívumot feltétlenül külön kell választani az embert vagy állatot támadó és szétmarcangoló vadállatok ábrázolásainak sokféle típusától,[19] a VII—VI. századból kizárólag az etruszk művészetben ismeretes a Mediterráneumban, s későbbi előfordulásai is valószínűleg mind az etruszkokra vezethetők vissza.[20] Az etruszk művészetnek viszont legkülönbözőbb műfajaiban bukkan fel, s éppen azokban, amelyek a leggyakoribb és legsajátosabb csoportjai az archaikus kori etruszk leleteknek. Így a bucchero edényeken, mégpedig azoknak három főfázisa közül a legkorábbiban, a bekarcolással díszített bucchero sottile példányokon.[21] Az etruszk művészet e korbeli

[14] *L. Curtius:* Die antike Kunst I. Berlin 1913. 134, Abb. 212 és most *W. Grünhagen:* Archäol. Inst. d. Univ. Erlagen, Antike Originalarbeiten. Nürnberg 1948. 10 és Taf. 1. Urartui (és főníciai) hatás valószínűségéről Etruriában, talán már a VIII. századtól, újabban *M. Pallottino:* Arch. Class. 7(1955)109—23; *G. M. A. Hanfmann:* Gnomon 29 (1957) 247—8; *G. Säflund:* Historia 6 (1957) 21—2, irodalommal.

[15] A 12. jegyzetben idézettektől párhuzamul hozott darabok mind etruszkok.

[16] *R. Hampe:* Frühe griechische Sagenbilder in Böotien. Athen 1936. különösen Taf. 8, no. 103; Taf. 9, no. 16 és Taf. 10, no. 91, az első kettő egy mestertől (róla 14—5); a datálásról uo. 25—7. A fibulákon állati láb lóg ki az oroszlánok szájából; ez a változata a típusnak az etruszk ábrázolásokon is előfordul.

[17] Így NC 207—8.

[18] A boiótiai fibulák elterjedéséről *Hampe:* i. m. 3. Motivumaik felbukkanásának sajátosan etruszk darabokon a VII. század vége felé más példája is van, ahogy pl. *F. Magi* egy faliszk impasto-edény bekarcolt díszítéseivel kapcsolatban megfigyelte (La Racc. B. Guglielmi I. 1939, 116). A fent tárgyalt motívum túlságosan jellegzetes ahhoz, hogy az egyezést pusztán a két művészetnek egyformán periferiális jellegéből lehetne magyarázni, mint sok más későbbi esetben (*J. D. Beazley:* Etruscan Vase-Painting, Oxford 1947. 50).

[19] Ezt először *A. Grenier* mondta ki félreérthetetlenül (Bologna Villanovienne et étrusque. Paris 1912. 385—6), s ezzel egyszerre a szóbanforgó «conventionellement abrégée» szkéma jellegzetesen itáliai volta is nyilvánvaló lett. (*Grenier* a pontosan megfelelő típusú fibula-rajzokat még nem ismerte.) Ebben az értelemben azután szokásossá vált a *Grenier* által elkülönített motívumot jellegzetesen etruszknak tekinteni; így elsősorban *G. Q. Giglioli:* St. Etr. 4 (1930) 119; *Mingazzini* 37; részben *Ducati:* i. h.; *Chr. Alexander:* Bull. Metr. Mus. 25 (1930) 14, egészen a görög előzmények teljes tagadásáig: NC 207—8. — Kisebb változtatások a világosan elkülöníthető alapmotívumon az etruszk művészeten belül is vannak: a ragadozó hol oroszlán, hol párduc, olykor szárnyas, a szájából kilógó láb olykor állaté s nem mindig lefelé lóg. Érdekes változat jelenik meg két tarquiniai italo-korinthosi olpén: az oroszlán szájából szarvas-aganes lóg ki, a szokásos lábakhoz teljesen hasonló módon (*Cultrera:* i. m. 406 s köv. fig. 3 és tav. 21, a 1.).

[20] Az egyetlen kivétel, amelyet ismerek, Psiax odessai csészéjének belseje, (BSA 46 [1951] pl. 16a) de mythologiai jelenetben: a ló, amellyel Héraklés küzd, Diomédés emberevő lovainak egyike. Vö. *F. Brommer:* Herakles. Münster—Köln 1953. 33—4, 88.

[21] Itt és a következőkben távolról sem gondolhattunk a felsorolás teljességére; csak a publikált anyagból említünk néhány példát. A motívum bucchero-edényeken

motívumkincse nem különíthető el edényfajták vagy technikák szerint s a fenti motívum is megjelenik bekarcolva a faliszk impasto edényeken[22] éppúgy, mint más kerámiafajtákon,[23] és egy orvietoi bronzedényen,[24] de megjelenik festve is, jellegzetesen faliszk stílusban díszített vázákon[25] és italo-korinthosiakon egyaránt.[26] Mindezek nagyjából a VII. század közepe és a VI. század közepe közti időszakból származnak. A motívum további története az etruszkok terjeszkedésével függ össze. A VI. század közepétől a festészetben és kerámikában nem ismerjük. A VI—V. század fordulóján készült bolognai Cetosa-situla domborművei közt való felbukkanása az etruszkok északi expanziójának egyik bizonysága s az innen Este felé s a venetusok földjén át Északra kisugárzó etruszk hatás nyomai azok a situlák, edények és más bronztárgyak, Esteben, Waatschban, Hallstattban,[27] amelyek már a IV. század végéig vezetnek.[28] Nem tudjuk pontosan, merrefelé, de talán inkább az Alpokon át vezető, a situlák lelőhelyeivel jelzett úton, mint a Rhône völgyén át jutott

bekarcolva: több darab a Louvre-ban (*E. Pottier:* Catal. des vases ant. de terre cuite II. Paris 1899. 344, kép nélkül); kylix Narce-ből a Villa Giuliában (*G. F. Gamurrini:* Mon. Ant. 4 [1894] 329—30 fig. 170 = *Giglioli:* St. Etr. i. h. 115—7 és fig. 8, irodalommal); kantharos Veiiből antithetikus, lábat faló oroszlánokkal (*E. Stefani:* N. Sc. 1928, 101 és 99, fig. 5—6); amphora valószínűleg Cerveteriből a Villa Giuliában (*Mingazzini:* tav. III. 5); edény oroszlánfej-alakú kiöntővel, Bruxelles-ben (*G. Q. Giglioli:* L'arte etrusca. Milano 1935. Tav. XLI. 5); töredék Heidelbergben (*H. Luschey* in *B. Neutsch:* Die Welt d. Griechen. Heidelberg 1948. 48 no. 1, kép nélkül); talpas csésze fedéllel Cerveteriből a Villa Giuliában (*R. Vighi—F. Minissi:* Il nuovo Museo di Villa Giulia. Roma 1955. Tav. 26, 3).

[22] Pl. egy elveszett edény Veiiből (irod.: *Giglioli:* St. Etr. i. h. 118, n. 1); holmos Capenából a Metropolitan Museumban (*Chr. Alexander:* i. h. 13—5 és az állat külön fig. 3); stamnos Hamburgban (*R. Pagenstecher:* AA 1917, 99—102, Abb. 27—27a; *E. v. Mercklin:* Führer 87, No. 368).

[23] Pl. amphora Bisenzio-ból Firenzében, az italo-korinthosiak alább részletesen tárgyalandó csoportjából (*Ghirardini:* i. m. fig. 58).

[24] *G. Q. Giglioli:* St. Etr. 4 (1930) 103—25, tav. XII—XIII. fölső sor.

[25] Pl. holmos Capenából a Museo Preistorico L. Pigoriniben (*R. Paribeni:* i. h. 337 és fig. 41 c; CV Mus. Preist. 1, tav. 11, 2).

[26] Aryballos Vulciból Berlinben (NC fig. 95); olpé valószínűleg Vulciból, Würzburgban (*Boehlau:* i. m. 100, fig. 52; *E. Langlotz:* Gr. Vasen in Würzburg, München 1932. Nr. 773, Taf. 226, csak a másik oldal); oinochoé Cerveteriből a párisi Bibliothèque Nationale-ban (CV Bibl. Nat. 1, III C pl. 11, 6—7 = NC 208 fig. 94 b); amphora valószínűleg Cerveteriből a Villa Giuliában (*Mingazzini:* tav. 24, 7—8). — Egy feketealakos kelebé válldíszén Cerveteriből: *G. Ricci:* Mon. Ant. 42 (1955) 206—11 és tav. III.

[27] A Certosa-situla: *P. Ducati:* Storia di Bologna. I. Bologna 1928. 251—8; egy ép és egy töredékes situla az Este melletti Boldù-Dolfin birtokon (*Ghirardini:* i. m. 83—6 és fig. 26, illetve 79 s köv. és tav. IV.); ugyanerről a környékről egy övcsatt domborműves dísze (*Ghirardini:* uo. 104—5 és tav. V. 35); situla Watsch-ból (*Ghirardini:* uo. 153—4, fig. 49); situlafedél Hallstattból (*Ghirardini:* uo. 163—4, fig. 51).

[28] Ezeknek a helyi készítésű daraboknak datálásáról (részben a leletösszefüggés alapján), műhelyeikről, stíluskapcsolataikról a bolognai darabokkal elsősorban *Ghirardini* a Mon. Ant. 2 (1893), 7 (1897) és idézett 10 (1901) kötetében, továbbá *Grenier:* i. m. *P. Ducati:* La situla di Certosa (Mem. Acc. Bologna 1923) c. munkájához; nem tudtam hozzájutni); *G. Q. Giglioli:* St. Etr. 3 (1929) 138—59 és legutóbb *M. V. Giuliani—Pomes:* St. Etr. 23 (1954) 149—94, egyelőre csak az első rész. Az estei és északi darabok kora az V. sz. vége és a IV. sz. vége közt mozog. Az alsó határt a velük együtt talált egyéb tárgyak adják meg, de a terminus post quem e művészet erősen retardáló jellege miatt nehezen állapítható meg. Többen (l. elsősorban *F. v. Duhn—F. Messerschmidt:* Ital. Gräberkunde. II. Heidelberg 1939. 39—41) a bolognai situlákat tartják venetus exportnak, s *G. Kaschnitz—Weinberg* is eldöntetlennek mondja az export irányának, és a készítő műhely elsőbbségének kérdését (Hdb. d. Arch. IV. 1950. 388, irodalommal). A fenti motívum története talán ehhez a kérdéshez is adalékul szolgálhat.

a motívum a régi mediterrán elemeket szívósan megőrző keltákhoz ;[29] s ma még nem ismerjük az összekötő szálakat, amelyek utolsó ókori felvirágzásáig vezetnek a császárkori Gallia északi és keleti részének plasztikájában.[30]

A szájában emberi lábat tartó oroszlán motívumának megjelenése a Castellani-mester vázáin eldönti hovátartozásának kérdését. A motívum a legjellemzőbbek egyike a VII—VI. századi etruszk művészetnek azok közül az elemei közül, amelyeket minden jel szerint közvetlenül a görögöktől vett át s mégis sajátosan etruszkokká lettek. A kereskedőik és településeik révén Etruriával szoros kapcsolatban álló görögök művészetének az etruszk kultúrára annak kialakulása óta gyakorolt döntő hatása közismert. Mind világosabban kell azonban látni, mennyire nem lehet az etruszk művészetet egyszerűen a görög mintákat itáliai elemekkel keverő és elbarbarizáló epigon-művészetnek tekinteni. Ha sokat merítettek is az etruszk művészek a görög művészet különféle műhelyei, műfajai és motívumai nyújtotta választékból, mindig azt ragadták ki belőle, ami az adott korszakban saját mondanivalóik kifejezésére a legalkalmasabb volt.[31] Ami a görögöknél esetleges, egyszerű felbukkanó, a művészet főirányának perifériáján maradó volt, náluk a középpontba kerülhetett ; ami ott elavult, náluk aktuális maradhatott ; amik ott egymással szembenálló helyi iskolák, változó korszakok különböző vagy éppen ellentétes ízlésre való elemei voltak, náluk szerves egységbe olvadhattak a *maguk* művészi kifejezésének szolgálatában.

Ezt mutatja a Castellani-mester vázáinak további vizsgálata is. A rosszminőségű, megrepedező máznak a fogyatékos festési és égetési technikából adódó egyenetlen barnás-vöröses színe jól ismert az etruszk festett vázákról, és a készítőknek a görögökkel szembeni inferioritásáról tanúskodik a mesterségbeli tudás tekintetében. Az edény alsó harmadának mázatlanul hagyása szintén nem vall nagy gondosságra, de gondosabban festett etruszk vázákon,[32] sőt a korinthosi kerámika tömegesen készült igénytelen darabjain is gyakori. Sokkal érdekesebb az ábrázolás technikája. A festés helyett bekarcolással rajzolt minták és alakok nyilvánvalóan az olyan fémedényeknek díszítésmódját utánozzák, amilyenekről már Homéros is említést tesz,[33] s amelyek a bekarcolás egész technikájára megtanították s mindig újra meg újra inspirálták a vázafestőket. A görög kerámika-műhelyek közül a késő-protokorintosi kortól kedvelt volt ez a csak-bekarcolásos technika a korinthosi kerámikában, főleg ornamentális díszítésre (a Chigi-kanna nyakán is), de az átmeneti

[29] *M. Renard* inkább az utóbbira gondol (Latomus 8 [1949] 257—8), de ebben az esetben még nagyobb az időbeli távolság a feltételezett prototípusok és a gallo-római szobrok között. Az etruszk-itáliai elemek kontinuitásáról Galliában *M. E. Mariën:* L'art belge, La sculpture à l'époque romaine. Bruxelles 1945. 5—7.

[30] *Renard:* i. m. 255—6.

[31] Vö. Acta Ant. Hung. à (1955) 353—5 ; *R. Bloch* legutóbb megjelent vázlatában (Historia 6 [1957] 62) igen helyesen hangsúlyozza, mennyire nem lehet az egész etruszk művészetet egyetlen egységnek tekinteni és egységes formulát ráerőltetni időben és térben kiterjedő egész történetére. Az etruszk vallással kapcsolatban hasonlóan *R. Herbig:* uo. 123—4.

[32] Pl. a VI. sz. közepe táján készült La Tolfa csoportban : *T. Dohrn:* Die schwarzfigurigen etruskischen Vasen aus der 2. Hälfte des 6. Jh. Berlin 1937. 28. (E helyen is hálás köszönetet mondok a szerzőnek, akinek szívessége folytán a munkához hozzájutottam.)

[33] *Boehlau:* i. m. 95, *Furtwängler* és *Loeschke* nyomán ; *K. Friis Johansen:* Les vases sicyoniens. Paris 1923. 115, 158—61.

korból szép figurális díszítésű példányait is ismerjük.[34] Ugyancsak gyakori a keleti görög műhelyekben készült edényeken, elsősorban azoknak egy Etruriában is ismert és utánzott népes, főként ornamentális díszítésű csoportjában, amelynek kezdete nem sokkal lehet későbbi az említett korinthosi példányoknál.[35] Bizonyos virágzást ért el ez a díszítésmód a vörösalakos technikára való áttérés idején az attikai kerámiában is.[36] Mind a korinthosi, mind a keleti görög vázák vörös és fehér színnel elevenítik a bekarcolt minták hatását, ami részben megint csak a technika mintájául szolgáló fémedények berakásainak lehet az utánzata.[37]

Az etruszkok rendkívül kedvelték a bekarcolt, tisztára grafikus díszítésmódot, s az egykorú görög műhelyekkel ellentétben szívesen alkalmazták mindenféle színesítés nélkül,[38] elsősorban impasto és korai bucchero edényeken, de más edényfajtákon is.[39] A mázas edényeken ők is szívesen használtak a bekarcoláshoz élénkítésül vörös és fehér járulékos színt. Ezeknek a bekarcolással díszített etruszk mázas edényeknek ma már több, azonos kéztől származó csoportját ismerjük mind pusztán ornamentális, mind figurális díszítésű vázák közül, s a műhelyek vagy mesterkezek összefüggései is kezdenek mind világosabbakká válni.[40] Ebbe a sorba tartozik a Castellani

[34] *Albizzati:* tav. 6, no. 77; NSc. 1930, tav. 2—3 és AA 1930, 322 (*Adriani* feltevésével szemben, hogy helyi görög mester munkái, *W. Technau* is, i. m. 344). Mindkettő: *H. G. G. Payne:* Protokorinthische Vasenmalerei. Berlin 1933. Taf. 26, 1, 5, 6. Vö. *E. Buschor:* Gr. Vasen. München 1940. 30—32. A protokorinthosi korszak utolsó szakaszában kialakuló polychrom díszítésmódról általában *Friis Johansen:* i. m. 162 s köv.; NC 19—20.

[35] *K. F. Kinch:* Fouilles de Vroulia. Berlin 1914. 174 s köv. A technika archaikus kori görög történetéről összefoglalóan *E. Pfuhl:* Malerei u. Zeichnung d. Gr. I. München 1923. 148—51 és most *A. Rumpf:* Malerei u. Zeichnung. Hdb. d. Arch. IV. 1, München 1953. 37.

[36] Összefoglalóan *Pfuhl:* i. m. I. 333—5; *Rumpf:* i. m. 60 és legutóbb *G. Hafner:* ad CV Karlsruhe 1, Taf. 31, 1 irodalommal.

[37] *Boehlau:* i. m. 95; *Friis Johansen:* i. m. 115, 159.

[38] NC 207.

[39] Mint pl. a tragliatellai oinochoén (St. Etr. 3 [1929] tav. XXIII—XXIV) vagy a 26. jegyzetben említett kelebé egyik füldíszén és egy valószínűleg italo-korinthosi olpén, CV Bibl. Nat. 1, pl. 19, 5, 7. A rokonhatású fehér körvonalrajzos technikáról a VII—VI. századi etruszk vázafestészetben *Rumpf*, i. m. 30, 45.

[40] A kiindulás — fém-mintaképek, illetve az azokat követő, jóval korábban kezdődő etruszk impasto és bucchero edények mellett — elsősorban a korinthosi kerámiának a VII. sz. közepe utáni néhány kedvenc formája és díszítésmódja lehetett, így a pikkelydísz és a nyelvminta, váltakozva a máz színében hagyott és fehérre, vörösre festett mezőkkel. A pikkelydísz eleinte a leggyakrabban csúcsos aryballosok, oinochoék, olpék testét fedte, a nyelvmin ta már az átmeneti korban a nemrégben kialakult olpé-formának lett jellemző díszítése (de előfordul más formákon is, pl. NC No. 713—4). Az etruszk italo-korinthosi műhelyek mindezt átvették, s a forma és díszítés összefüggésének kialakult, bár távolról sem szigorúan megkötött rendjét is sokszor megőrizték. Így az olpé, vállán váltakozó színű nyelvmintákkal, igen gyakori náluk, mint többek közt a budapesti Szépművészeti Múzeum egy Veiiből származó példánya (8. kép. Lelt. sz. 51. 341; magassága 25,1 cm; nyakán a jellegzetes fehér pontrozettákkal, alján sugársorral, testén a Castellani-mester veii aryballosaival egy sírban talált olpékon is látható vízszintes sávozással. Ugyanez a díszítés más edényformán pl. CV Karlsruhe 2, Taf. 53, 7. Egyéb korinthosi mintaképek: *J. D. Beazley:* Racc. Guglielmi I. 9 és tav. 1, 2; vö. a Bibl. Nat.-nak a 39. jegyzetben említett olpéját és korinthosi elődeit: 34. jegyzet). Ezek az olpék, legalább is részben, készítő műhelyük szerint is összefüggenek azokkal, amelyeken ugyanehhez a vállmintához hasonló technikájú állatfrizes díszítés járul a testen, mint a Fogg Museum példányán (CV Fogg. Mus. pl. 6, 3). Ennek a vázának kiterjedt rokonsága van a bekarcolt díszítést színező etruszk italo-korinthosi vázák közt (*Hanfmann* cikke ezekkel foglalkozik) s a részben nem-nyelvmintás díszítésű különféle

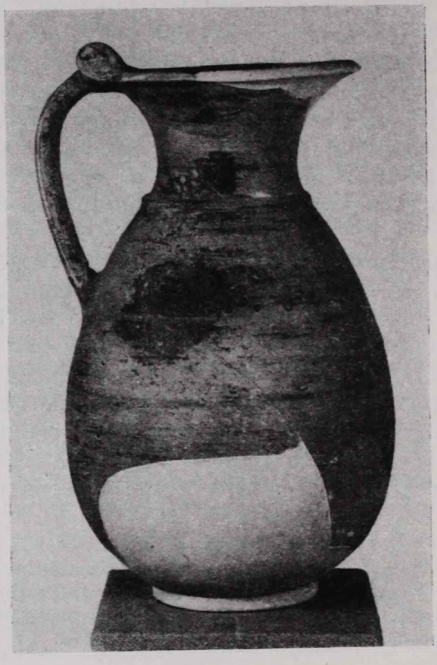

8. kép

alakú edények közül aligha választhatók el tőle (jellegzetes többek közt az állatok egyik lábának fehérre festése) pl. a Cultrerától publikált olpék (NSc. i. h.) és egy hágai amphora, amelyről már *Scheurleer* (ad CV Mus. Scheurleer 1, IV Bd pl. 2, 3) felismerte, hogy az előbbiekkel egy műhelyből való. *Cultrera* (i. m. 413) és *Mingazzini* (121—2) a tarquiniai és hágai olpék legközelebbi párhuzamát a Castellani-olpéban látta. Másfelől szoros kapcsolatot tart mindezekkel az ún. föníciai palmettás etruszk edények egy jellegzetes csoportja (megint csak a teljesség igénye nélkül néhány példa: olpék: SH Nr. 634, 635, 635a, Taf. 27; *Albizzati:* no. 176—9, tav. 16; CV Copenhague pl. 95, 11; *Langlotz:* Würzburg Nr. 777a—d, Taf. 225; kylixek: *Á. Åkerström:* Der geometrische Stil in Italien. Lund 1943. Taf. 17, 5; CV Bibl. Nat. 1, pl. 5, 6, 9; *Albizzati:* no. 214, tav. 16; *Langlotz:* Nr. 789, tav. 229 több párhuzammal. Ezeknek az edényeknek közvetlenül keleti görög mintaképei lehettek a díszítésben és csészeformában,de az olpé-formát nyilvánvalóan Korinthosból vették át, ami, mint még látni fogjuk, nem szokatlan jelenség és nem zárja ki a közös műhely feltevését). Ettől a csoporttól megint nem választható el a körzővel rajzolt, egymásba kapcsolódó félkörívekkel díszített olpéknak és az italo-korinthosi pikkelydíszes edényeknek egy jelentős része (mindezek a csoportok egymás mellett láthatók és összefüggésük is jól tanulmányozható pl. SH Taf. 27). Így könnyen lehetséges, hogy a felsorolt, bekarcolással díszített, különböző kezektől származó darabok és csoportok jórészt egy műhelyre vagy legalább is egy készítő helyre lesznek idővel visszavezethetők. Számos jel mutat arra, hogy ezekkel egy műhelyben a szokásos fekete alakos technikával is készültek italo-korinthosi vázák. Ma még nem látjuk a kapcsolatot a fentiek és a bekarcolásos-színes technika olyan etruszk képviselői közt, mint *Dohrn:* i. m. pl. 5, Vulci 26, 1, vagy egy *A. Brucknert*ől publikált oinochoé (Auct. Sale Münzen u. Med. A. G. No. XVI. Basel 1956. Taf. 41, No. 173; a publikáció ismeretét a szerző szívességének köszönhetem). Formája és díszítése szerint igen közel áll a Castellani-festő aryballosaihoz s más kéztől, de talán egy műhelyből való egy nemrégiben Cerveteriben talált aryballos, testén kutya és párduc bekarcolt alakjával: *E. Lissi—P. Pelagatti:* NSc. 1955. 69 no. 18, fig. 28. A technika képviselőiből *Karo* nyomán egy csomót összeállított *Boehlau:* i. m. 91—4, 100—105 és etruszk «másolat» voltukat is felismerte.

mester is. Vázái díszítéstechnikájának görög kapcsolatait, előzményeit világosan mutatja, hogy a veii három aryballossal egy sírból kerültek elő a korinthosi bekarcolt díszítésű ornamentális és figurális olpéknak talán legszebb ismert példányai.

A díszítésmód görög képviselőinél a figurális díszítésű vázákon eredetileg elsősorban tagoló, az ábrázolt alak organikus felépítését hangsúlyozó értelme volt az ember- és állatfigurák színezésének ; az etruszkoknál igen gyakran találkozunk ennek teljesen díszítő jellegű felfogásával. «Az állatalakok felosztását különböző színes mezőkre, az anatómiai tagolásra való tekintet nélkül» Dohrn a »pontusi» vázákkal kapcsolatban mondta jellemzőnek az etruszk felfogásra,[41] de a VI. század közepe táján kezdődő csoport vázái ebben is, mint annyi másban, korábbi etruszk sajátságokat őriznek.

A görög előzmények itt sem hiányoztak. A belső rajz dekoratív felfogása náluk sem volt ismeretlen s Korinthosban már a protokorinthosi kortól kezdve s a korai korinthosi periodusban is van példa elsősorban bikák nyakának váltakozó színű sávokkal való színezésére.[42] Néhány esetben azt is jól láthatjuk már a korinthosi vázákon,[43] hogyan fejlődhetett az eredetileg az állat bordáinak, bőr-ráncainak, izmainak jelzésére szolgáló sávozásból az az anorganikusan széttagoló díszítés, amelyet a Castellani mester vázáin egyenesen kezének ismertetőjeleként sehol máshol nem ismert módon látunk szisztémává emelkedni. A Tomba del Duce egy berakásos ezüstedénye — nyilvánvalóan helyi munka[44] — azt mutatja, hogy egykorú fémtárgyak színhatása is felkelthette a vázafestők érdeklődését az állat-testek különböző színű sávokra tagolása iránt.[45] A csak a nyakra korlátozódó sávozásnak mind a kerámikában, mind a nagyfestészetben van etruszk folytatása.[46]

Ugyanaz a «barbár dekorativizmus» — ahogy ennek a művészetnek egyik legkiválóbb megértője, éppen a legjellegzetesebb vonásait igyekezve megragadni, elnevezte[47] —, amely a Castellani mester állatalakjainak sávozásában

[41] I. m. 57. Az italo-korinthosi festett vázákon is megtaláljuk, pl. a 85. jegyzetben említett csoportban. Etruszk ezüstedényen : l. a 44. jegyzetet.

[42] Protokorinthosi : NC 49, n. 1 ; korai korinthosi pl. NC pl. 25, 4 = CV Oxford 2, pl. 2,5 ; CV Louvre 8, pl. 17,3 ; CV Heidelberg 1, Taf. 11,7.

[43] CV Louvre 6, pl. 5, 13 középkorinthosi talpas aryballos, a bikák bordázása értelmes, hátsó combjukon a sávozás dekoratív jellegű ; CV Oxford 2, pl. 5, 14 és 19, két VI. sz. elejei olpé, kitűnően mutatja a bordázás dekoratívvá válását in statu nascendi. Talán még meggyőzőbb Clara Rhodos III. (1939) 78, fig. 69, korai vagy középkorinthosi alabastron (vö. *R. J. Hopper:* BSA 44 [1949] 194, no. 13a).

[44] *F. Poulsen:* Der Orient u. die frühgr. Kunst. Leipzig—Berlin 1912. 118 ; *G. Karo:* AM 45 (1920) 125. Az edény a Tomba del Duce leleteinek abból a csoportjából való, amelyet *L. Pareti* (La Tomba Regolini—Galassi. Vatikán 1947. 482) a VII. sz. utolsó tizedére datál.

[45] Így már *Boehlau* is, i. m. 45. *H. Mühlestein* (Die Kunst d. Etrusker. Berlin 7929. 143) a sávozás «specifikusan etruszk» jellegét emelte ki. Bucchero edényen pl. Mon. Piot XLVIII. 2 (1956) 35, fig. 16.

[46] Etruszk bika-alakon : *L. Banti:* St. Etr. 24 (1955—56) 172—3 ; a Tomba dei Tori «Acheoloos»-ával és egy másik bikaalakjával kapcsolatban utal a «pontusi» vázák közt a Paris-festő három darabjára (München : *P. Ducati:* Pontische Vasen. Berlin 1932. Taf. 1, 1 ; Páris : uo. Taf. 14 ; New York : *D. v. Bothmer:* Metr. Mus. Bull. 14 [1956] 128). *Banti* ezt a díszítést kivételesnek tartja az etruszkoknál s chalkisi és keleti görög előképekre utal, megjegyezve, hogy a korinthosi példák más hatásúak (173, n. 89), de a fenti példák mutatják, hogy a kronológiai nehézségektől eltekintve is valószínűbb korinthosi és helyi előzményekre gondolni.

[47] *Pallottino:* Boll. d'Arte i. h. 153.

mutatkozik, látható a két, emberlábat tartó oroszlánalakon is. A test hátsó, nagyobbik részét díszítő geometrikus minta szinte hangsúlyozza az állatalak teljesen ornamentális felfogását. A geometrikus minta állatalakok testén nem ritka az egykorú etruszk művészetben,[48] s a fentebb már a rajz technikája miatt párhuzamként említett hágai amphora dámvadának testén a minta beosztása is megfelel a budapesti és veii oroszlánénak,[49] csak a dísz motívuma különböző. Maga a «halszálka» minta általánosan elterjedt volt és az etruszk művészet is kedvelte,[50] minket azonban elsősorban egyfelől bekarcolásos alkalmazásai érdekelnek a bucchero edényeken, másfelől azok az italo-korinthosi aryballosok és alabastronok, amelyeknek fősávját tölti ki.[51] Az egyik indítékát a budapesti és veii oroszlán díszítésének ezekben kereshetjük. Sokkal közelebbi indítékul szolgálhattak azonban az olyan vázák, mint pl. a vatikáni múzeum kis italo-korinthosi kotyléja, amelynek párducalakján a fél «halszálka» minta, a budapesti oroszlánéval ellenkező, de a veii aryballoséval egyező irányban,[52] valószínűvé teszi, hogy a bordák ilyenfajta bekarcolt jelzése is szerepelt a díszítőmotívum előképei közt. A budapesti és veii aryballoséhoz tökéletesen hasonló módon látjuk azután a motívumot a többször említett orvietoi bronzkancsó egyik oroszlánjának és egy tarquiniai sírból előkerült etruszk bucchero oinochoé állatalakjainak testén, vagy egy capenai faliszk edényfedél szárnyas lován, világosan a bordázás derivátumaként.[53]

Az etruszk művészetnek mégoly igénytelen darabjait is sokszor lehetetlen egyszerűen valamelyik görög mintakép másolatainak, vagy egyetlen meghatározott görög műhely vagy irány utánzóinak tekinteni. Az etruszkok minden hozzájuk eljutó görög műalkotásból merítettek, s hogy mit, azt nem a mintakép stílusának határai, hanem a saját igényük szabta meg. Jól mutatják ezt a Castellani festő vázái is, amelyeken az etruszk kerámika hagyományaiban gyökerező, közvetlenül etruszk eredetű és rokonságú elemek mellett a kétségtelenül közvetlenül görög származásúak sem vezethetők vissza egy görög műhelyre vagy stílusirányra. Már eddig is számos szállal láttuk a mestert a korinthosi vázafestészethez kapcsolódni, s vázáinak formájában és járulékos díszítésében szinte orthodox szigorúsággal ragaszkodik a korinthosi kerámia utánzásához. Az oroszlánok és párduc súlyos, zömök alakján kívül a lépő szfinx is elsősorban korinthosi, vagy legalább is peloponnésosi mintákhoz kapcsolódhat; a keleti görög vázákon, ha nem hagyták teljesen szabadon a fejét, inkább hátul van szalaggal átkötve a haja, mint az egész

[48] Csak néhány kiragadott példa: impasto kantharos Narce-ból (Mon. Ant. IV. 1894, 210, fig. 94b); faliszk stamnos (AA 1917, 100 Abb. 27a); faliszk kantharos Capenából (CV Mus. Preist. 1, tav. 6, 1); italo-korinthosi aryballos Cerveteriből (NSc. 1955, 68 fig. 28 jobbra).

[49] CV Mus. Scheurleer 1, pl. 2, 3. A keleti mintaképeket jól mutatja pl. egy főníciai elefántcsontrelief Enkomiból, *C. Decamps de Mertzenfeld:* Inventaire commenté des ivoires phéniciens. Paris 1954. pl. 69, no. 788 b, c.

[50] *A. Rumpf:* JdI 48 (1933) 69 s köv.; *H. R. W. Smith:* The Origin of Chalcidian Ware. Berkeley 1932. 100.

[51] Bucchero-dísznek igen gyakori, l. az előző jegyzetet. Italo-korinthosi csúcsos aryballosok és alabastronok fősávjában pl. aryballos: NSc. 1924, tav. XXI. c Tarquiniából; *Palm* i. m. pl. 8, 31 Veiiből; CV Karlsruhe 2, Taf. 53, 9 irodalommal; alabastron: CV Louvre 9, pl. 3, 18—24.

[52] *Albizzati:* tav. 8, no. 89.

[53] St. Etr. 4 (1930) tav. XII—XIII. alsó sor; CV Mus. Preist. 1, Capena tav. 6, 5; *F. Villard:* Mon. Piot XLVIII. 2 (1956) 33 fig. 12—3 és félig: fig. 11—2.

fej körül, ahogy a veii aryballoson is látható. A lépő szfinx típusát Friis Johansen sejtése szerint Krétából vehette a korinthosi vázafestészet, és a protokorinthosi periódus végével szinte teljesen eltűnt típuskészletéből,[54] de a korinthosi hatású etruszk művészet tovább megőrzi, nemcsak a kerámiában, hanem a plasztikában is.[55] A két veii szfinx szárnyának sávozása a Korinthosból ismert módot követi. A fehajló végű szárnyak ott is a nemreális állatalakok megkülönböztetésére szolgálnak a reálisaktól, s bár ez a szigorú megkülönböztetés a korinthosi korszak kezdetével kezd eltűnni, távolról sem szűnik meg teljesen.[56]

Ezekkel a korinthosi, illetve korinthizáló elemekkel szemben egészen más irányba mutat a Castellani festő komponálásmódjának legfeltűnőbb sajátsága, hogy a körbefutó frízben mindig egy irányba sorolja az alakokat, még akkor is, ha — mint a második veii aryballoson — a középső minta szinte provokálja az antithetikus elrendezést. A korinthosi vázafestők[57] és nyomukban az italo-korinthosiak túlnyomó része, a bucchero és impasto edények díszítőivel együtt, szívesen váltogatja a frízen belül az alakok menet-, illetve nézésirányát s így azt szorosabban összetartozó csoportokra tagolva mintegy cezurákkal teli ritmust ad a fríznek. A keleti görög orientalizáló vázákon ezzel szemben a geometrikus korban a görög kerámikában is uralkodó egyirányú, és tagolatlanul kezdet és vég nélkül körbehaladó állatfrízeket kedvelik egy másik, szigorúan szimmetrikus kompozíció mellett.[58] A Castellani festő, mint láttuk, a keleti görög mintaképeknek ezt az egyirányú kompozícióját görög mintáival szemben is túlhajtotta a második veii aryballoson. Ismert vázái közül ettől a komponálásmódtól csak a Villa Giulia-beli olpén van eltérés, de ennek díszítése nem körbefutó és az ilyen válldíszek a keleti görög vázafestészetben is igen gyakran centrális felépítésűek.

A komponálásmód nem az egyetlen sajátsága a Castellani festőnek, amely a keleti görög művészettel hozza kapcsolatba. Szűk típustárának állatalakjai közül a bika, illetve szarvas is szembetűnően eltér a korinthosi kerámikában kialakult és szinte állandósult bika-típustól.[59] A leszegett fejű, zömök testű, mozdulatlanná feszült korinthosi bikaalakokkal szemben sokkal inkább a keleti görög vázafestők karcsúbb, megbontottabb, olykor már valószínűtlenül mozgékony, felemelt fejű típusaiban kell a mintaképeit keresni, ugyanazokban, amelyek pl. a Tomba dei Tori vágtató bikájának festőjét is inspirálhatták.[60]

Ugyanígy a keleti görög művészetben kell a végső forrását keresni a második veii aryballos középső mintájának is. A korinthosi növénydíszektől való távolsága felépítésében és részleteiben nyilvánvaló,[61] a keleti görög

[54] *Friis Johansen:* i. m. 130; NC 89.

[55] Pl. *P. J. Riis:* An Introduction to Etruscan Art. Copenhague X 1953. Fig. 43 (a vele rokon tarquiniai reliefekről *Riis:* Tyrrhenika. Copenhague 1941. 66—7). A vázafestészetben pl. «pontusi» vázán: *Langlotz:* i. m. Nr. 778, Taf. 227, a Paris-festőtől.

[56] NC 51, n. 2.

[57] Kivéve az ún. szubgeometrikus vagy sziluett-stílust, amelyről l. *Hopper:* i. m. 185—92.

[58] Csak az utóbbiról és ezért egyoldalúan *Friis Johansen:* i. m. 138. Ugyancsak egyoldalúan beszél a korinthosi állatfrízek szimmetrikus kompozíciójáról. *D. A. Amyx:* Corinthian Vases in the Hearst Collection. Berkeley-Los Angeles 1943. 209.

[59] A korinthosi típusról NC 70, n. 4.

[60] Ant. Denkm. II. Berlin 1901. Taf. 41—42A, elsősorban fig. 1a; Vö. pl. *Kinch:* Vroulia 207, fig. 91.

[61] Vö. *Payne* finom elemzését NC 145.

művészetben viszont gyakoriak az egészen közelálló motívumok.[62] Mindenesetre ebben a formájában a motívum aligha görög eredetű, legközelebbi, közvetlen rokonai inkább keleti görög vázáknak etruszk mesterek kezén anorganikusakká, hibridekké vált ornamentumai.[63]

Korinthosi és keleti görög elemeknek ez az egymás melletti megjelenése nem szokatlan az italo-korinthosi vázákon,[64] és az etruszk művészetnek görög mintáihoz való viszonyából adódóan nem is meglepő. A mintaképül szolgáló keleti görög kerámiák importált példányai egyre nagyobb számmal válnak ismeretesekké ennek a korszaknak etruszk leletei között is.[65]

Az öt váza elemeinek vizsgálata jól mutatja a Castellani festőnek a helyi és görög előzményekhez való viszonyát. Csak a bekarcolt rajzú buccheroedények díszítésének részletes, összefoglaló tárgy- és stílusvizsgálata fogja lehetővé tenni, hogy a festőnek az egykorú etruszk kerámika-műhelyekhez való viszonyát tisztán lássuk és helyét az egykorú etruszk vázafestészetben pontosabban meghatározhassuk ; a közeli rokonság a bucchero-vázák némelyikének rajzával első pillantásra is szembetűnő, elég csak az emberi lábat faló oroszlán típusát egy narcei bucchero kylixével összevetni.[66] Nem egy szál köti össze a festőt, mint erre már Mingazzini utalt a Castellani-gyűjtemény olpéjával kapcsolatban, az etruszk falfestészet egykorú vagy korábbi

[62] Pl. Clara Rhodos IV. (1931) 359 fig. 401 ; X. (1941) 198 fig. 11.

[63] Pl. *Dohan:* i. m. pl. 29 ; 31, 26 ; 39, 8 ; CV Mus. Preist. 1, Capena tav. 4, 1.

[64] *Pottier:* i. m. 344 ; *Boehlau:* i. h. passim ; NC 20, 2 (a «fóníciai» palmetta, amely kedvelt dísze az italo-korinthosi edényeknek, de megvan a protoattikai vázafestészetben is, vö. *Villard:* i. m. 38, n. 1 és fönt a 40. jegyzetet) ; *Albizzati:* 48 ; *H. R. W. Smith:* i. m. 127 és ua. AJA 49 (1945) 469—70 ; *Blakeway:* JRS i. h. 146, n. 67 ; *Dohrn:* i. m. 78 ; *Bruckner:* i. m. 47 ad No. 173. Természetesen mindig számításba kell venni, hogy ez a keveredés már magukban a görög műhelyekben is megvolt, elsősorban a korinthosi áru keleti hatásának formájában (vö. pl. NC 55 ; *Villard:* i. m. 39—42), de fordítva is.

[65] Pl. Cerveteriből : Mon. Ant. 42 (1955) 213—4, 1119 ; Populoniából : *Minto:* i. m. 76—156 passim, NSc. 1934, 373 fig. 26 etc. Ide tartoznak azok a valószínűleg rhodosi, mindenképpen keleti görög műhelyben készült fajánszedények is, amelyekből VII. század végi rhodosi sírokban is találtak példányokat (pl. Clara Rhodos VI—VII., 1932—33, 104—5, no. 5), s amelyek igen gyakoriak Etruriában (az egész, tágabb csoportról *F. v. Bissing:* Zeit und Herkunf der in Cerveteri gefundenen Gefässe etc. SB München 1941, Bd. 2, 7). Chiosi kerámia a VII. sz. utolsó negyedéből Vulciban és Cerveteriben : *R. M. Cook:* BSA 44 (1949) 160. Ebben az összefüggésben kell említeni a rhodosi típusú bronz oinochoékat, akár tényleg Rhodosban készült valamennyi, akár etruszk utánzataik is vannak (róluk legutóbb *Villard:* i. m. 42—7). Ha az Etruriában talált oinochoék helyi készítmények, a *Villard* szerint velük egy műhelyből való tál is az lehet : korinthosir keleti görög és attikai elemek keveredése díszítésében Etruriában működő görög mester, feltevésével magyarázható a legjobban. Kyprosi import lehet a «fóníciai» tálak egy része, l. most *E. Gjerstad:* Opusc. Arch. 4 (1946) 13, 18. Keleti görög plasztika importjáról *Riis:* Tyrrhenika 201. A korszak etruszk művészetében keleti görög hatásról újabban gazdag anyaggal *A. Hus:* Mél. d'Arch. et d'Hist. 67 (1955) 81 s köv. — Hogy a kapcsolat nem volt egyoldalú, arról etruszk áru e korbeli keleti görög exportja tanúskodik : Acta Ant. Hung. 1 (1952) 432, n. 40. *M. Pallottino* megfigyelése (Arch. Class. 1 [1949] 79—80) a phókaiai áru hiányáról Etruriában, mint *Villard* rámutatott, nem mond ellent a fentieknek. Mindenesetre ma valamennyire másképp látjuk az e korbeli keleti görög-etruszk kapcsolatokat, mint még negyedszázaddal ezelőtt (*M. Pallottino:* Boll. d'Arte 26 [1932—33] 504), anélkül, hogy túlbecsülnénk ezeknek méreteit a korinthos. és — mint egyre jobban kitűnik — az attikai importhoz és hatáshoz viszonyítva (vö. pl. újabban *F. Villard—G. Vallet:* Mél. d'Arch. et d'Hist. 67 [1955] 32).

[66] *G. F. Gamurrini:* Mon. Ant. IV. (1894) 324 s köv., fig. 170.

emlékeivel is.[67] Az öt váza alapján azonban nemcsak a festőnek elődeihez, mintáihoz, környezetéhez való viszonyát kísérelhetjük meg tisztázni, hanem meghatározhatjuk bizonyos egyéni sajátságait is, amelyek a korinthizáló etruszk vázafestészet jól felismerhető, jellegzetes egyéniségévé teszik és amelyekkel új színnel gazdagítja a kor etruszk művészetének képét.

A kompozícióról már volt szó. A sávos tagolásról láttuk, hogy valamennyi darabjára jellemző és ebben a formájában nem ismerjük más festőknél. Elválaszthatatlan ettől és nyilván a sávozás egyik fő értelme a festő számára az a színesség is, amellyel ezt élénkíti s amely a veii párduc pikkelyeire vagy a szfinxek szárnytollaira és az oroszlánok sörényére éppúgy kiterjed, mint az állatok felváltva violával fedett és fedetlenül hagyott lábaira vagy olykor a két mezőre osztott farkak kétféle színezésére. A sávozatlan test geometrikus díszítésének kedvelése sem elszigetelt eset a budapesti vázán, ahogy az első veii aryballos párduca és főként a második oroszlánja mutatja ; a harmadik veii aryballos osztatlan testű állatalakja egyelőre egyedülálló kivételnek számít. Általában a test felületének a legapróbb részekre bontása és ezeknek a kis, színben is megkülönböztetett mezőknek opus sectile-szerű, másfelől, mint láttuk, a berakott technikájú fémedényekére emlékeztető összhatása a Castellani mester egyik legjellemzőbb vonására utal : az alakok organikus egységének szinte teljes negligálására. Ez fejeződik ki az eredetileg organikusan tagoló belső rajz és színezés irreális túlhajtásában éppúgy, mint a reálisnak is elképzelhető mozdulatok és testtartások összefüggésükből kiszakított irreálissá váló ismétlésében (pl. a vágtázó hátsó lábak a nyugodtan lépkedő bika-alaknál a harmadik veii aryballoson), s ez fejeződik ki abban is, hogy a festő nem kísérel meg valamiféle ornamentálison túlmenő kapcsolatot teremteni alakjai között, hiszen a Castellani-olpé két alakjának szembefordulása is csak egy hagyományos heraldikus válldíszformula ismétlése. A frízek alakjai nem egymásról tudomást vevő, élő és cselekvő organikus lények, hanem ezek valamelyikének a formáját utánzó ornamentális minták. Erre a felfogásra jellemző, hogy a festőnek csaknem minden vázáján előfordul alakok egymásba rajzolása ; a budapesti vázán az oroszlán orra a bika farkával, farka annak mellső lábával folyik egybe ; ugyanúgy, mint a harmadik veii aryballos bikájáé a szfinx mellső lábával. A legjellemzőbb erre a második veii aryballos, amelyen mindkét alak egybefolyik a középső dísszel s a szfinx szárnyának felső részét a frízsáv széle egyszerűen levágta. Az állatalakok részleteinek jellegzetesen ismétlődő jelzése sem az anatómiai valószínűséget szolgálja (pl. a farkak függőlegesen kettéosztott, vagy kis vízszintes vonalkákkal tagolt rajza). Erre a teljesen ornamentális felfogásra vall a szarvas- és bikaalak testének szinte azonos rajza is. A Castellani-festőnek két fő állattípusa van : a nyugodtan lépő ragadozó és a vágtató kérődző, de ezeket megint csak nem élőlény-típusokként, hanem ornamentika-típusokként kezeli ; nemcsak azt utasítja el következetesen, hogy az archaikus görög művészetben általánosan ismert módon valami tárgyi kapcsolatot teremtsen a két állatfajta között üldözés-menekülés vagy küzdelem formájában, hanem teljesen feloldja önmagukban való anatómiai valószínűségüket is azáltal, hogy különböző és egymást kizáró értelmű összefüggésekben ismétli meg őket. Az eredetileg az anatómiai valószínűséget szolgáló elemeknek ornamentális szkémákká

[67] A caerei Tomba dei leoni dipinti publikációja *R. Mengarelli* előzetes jelentése után most *M. Morettitől* : Mon. Ant. 42 (1955) 1055—65 és tav. II.

stilizálása kis részletekben még jellemzőbben és általánosabban mutatkozik meg. Ilyen a sávozás a nyakráncok, sörények és bordák vagy a combizmok jelzése helyett, a bordák bekarcolásának halszálka-mintává, a szfinx hajfürtjeinek díszítő vonalakká változtatása vagy a szárnyas állatok mellét tagoló pikkelydísz alkalmazása a párduc testén. Mindezek egyenként jórészt nem példátlanok az egykorú etruszk kerámikában, de ebben az együttesükben, ebben a megjelenésükben könnyen felismerhetően a Castellani-mester kezéről tanúskodnak. Kvalitásban a másod- vagy inkább harmadrendűek közé tartozott. A vázák díszítésének technikai kivitele gondatlan, s nem kevésbé az maga a díszítés is : a harmadik veii aryballos baloldali állatalakja egyik lábának elrajzolása vagy a jobb- és balláb színben való megkülönböztetésének, az egymással szomszédos sávok színváltakozásának rendszertelensége eléggé mutatja ezt. Az etruszk kerámika történetében azonban mégsem érdektelen ennek a festőnek a munkássága, aki a korinthosi vázaformák szigorú megőrzése mellett a szélső határáig feszítette a még italo-korinthosinak nevezhető vázafestészet kereteit.

A kormeghatározás az italo-korinthosi vázáknál éppúgy, mint a többi egykorú etruszk kerámika-fajtánál ma még eléggé bizonytalan. Az abszolút kormeghatározás alapja természetesen a sokkal biztosabban meghatározható korú görög kerámikával való összevetés. A Castellani festő esetében a kiindulópont a veii sírlelet együttese lehet. Az abban talált korinthosi vázák a késő-protokorinthosi periódusra vagy az átmeneti korszak elejére helyezhetők[68]. Ez a Castellani-festő működésének *legkorábbi* időpontja. Vázáinak görög mintaképeikkel való összehasonlítása adja a továbbiakhoz az alapokat. Az aryballosoknak általa kedvelt csúcsosodó típusa a protokorinthosi periódus késői szakaszában jelenik meg a korinthosi kerámiában. A korinthosi korszakba való átmenet idején kissé kiszélesedik, és megvan a korai korinthosi periódusban is, míg a középkorinthosiban szinte teljesen eltűnik.[69] A nyelvminta az aryballosok alján a korábban általános sugársor helyett inkább a korai korinthosi korszakra utal. Ugyanide mutat a fríz magassága is : a korábbi korinthosi aryballosokon mindig keskenyebb a váza felénél.[70] A Castellani-olpé formája nem korábbi a késő-protokorinthosinál, s az átmeneti és korai korinthosi korszakra jellemző, bár élete a középkorinthosi periódusba is benyúlik.[71]

Ennél közelebbi időmeghatározásra az ábrázolások görög mintái sem adnak módot. Az állatalakok megnyújtása Korinthosban az átmeneti korban kezdődik és különösen a korai korinthosi periódusra jellemző, de egészében nem pusztán korinthosi jelenség.[72] A lépő szfinx típusa, mint láttuk, Korinthosban az átmeneti kort is alig éri meg, a keleti görög kerámikában azonban jóval tovább él. Az oroszlánok sörényének Korinthosban csak a középkorinthosi periódusban vannak távolabbi párhuzamai, de sokkal közelebb állnak a Castellani festőhöz a nem korinthosi eredetű lángnyelvalakú sörénynek a

[68] *Hopper:* i. m. 241.
[69] NC 17, 31, 286, 303 ; *Hopper:* i. m. 197—8.
[70] NC 46.
[71] NC 299, 315 ; *Hopper* i. m. 240—41.
[72] NC 29, 48, 73. Minthogy a jelenség nem korlátozódik Korinthosra, *Payne*-nek a korinthosi kereskedelem megváltozott követelményeivel érvelő magyarázata sem kielégítő. Vö. *J. L. Benson:* Die Geschichte der korinthischen Vasen. Basel 1953. 78.

VII. századi etruszk művészetben is gyakori példái.[73] Így a biztosan meghatározható korinthosi mintaképek, a sírleletben talált vázák kormeghatározásával megerősítve, az átmeneti és a korai korinthosi korszak idejére mutatnak. Abszolút időpontokban tehát a Castellani-festő legbiztosabban meghatározható korú görög előképei nagyjából a 630—590 közti évtizedekben készültek.[74]

Az etruszk művészet, bár nyilván hamar átvette, de jóval tovább megőrizte a neki tetsző görög vázaformákat, mint a formát kialakító műhely, s különösen így volt ez a legnépszerűbb kisméretű edényeknél.[75] Nem más a helyzet a díszítéssel sem. Ugyanazon az etruszk edényen gyakran keverednek a korinthosi művészet különböző korszakaira jellemző elemek,[76] és a VI. század közepe körüli és utáni etruszk vázafestészetben is sokszor egyáltalán nem elhalványult formában[77] élnek a korai korinthosi, sőt a protokorinthosi vázafestészet motívumai, ezekkel egykorú etruszk motívumok mellett,[78] ami óvatosságra int a szfinx-alak típusából esetleg levonható következtetéseket illetően. Ilyenformán az italo-korinthosi vázák készítésének alsó határát tulajdonképpen nem lehet biztosabban meghatározni, mint a VI. század közepében, amikor a korinthosi vázák utánzása az etruszkoknál abban az értelemben, ahogy erről a Castellani festő vázáival kapcsolatban beszélni lehet, véget ért.[79] A veii sírlelet együttese azonban a görög mintaképekhez közeli időpontot ajánl az etruszk vázák készítési idejéül is és a biztosan középkorinthosinak mondható elemek hiánya a vázáin is arra mutat, hogy a Castellani festő működési idejét leginkább a 615—590 közti időre tehetjük.[80]

[73] A sörény jelzése Korinthosban az átmeneti kortól általános (NC 49, n. 1), de erre a módjára csak a középkorinthosi oroszlánalakok emlékeztetnek: NC pl. 30, 7—8, szemben pl. 19, 1—2-vel, ahol a sörény az egész nyakat egyformán fedi. Maga *Payne* a «láng»-sörényt attikai és nem korinthosi sajátságnak tartotta (NC 192, n. 3); mindenesetre Etruriában a VII. sz. utolsó és a VI. sz. első tizedeiben eléggé általánosan kedvelt, ahogy ezt a kerámián kívül a Tomba del Duce említett ezüstcsészéje is mutatja (vö. már a veii Grotta Campana és a caerei Tomba dei leoni dipinti falfestményeit). Így nem kell az oroszlán sörényében közvetlenül attikai hatást látni, bár a párhuzamok meggyőzőek (pl. NC pl. 53, 4) és Attikai hatása a VII. sz. végi etruszk művészetre egyre nyilvánvalóbb.

[74] *Payne* kronológiájának épp a fenti korszakra vonatkozó része szorul némi módosításra: a későprotokorinthosi, átmeneti és korai korinthosi periódus idejét ma már általában későbbre teszik, mint ő gondolta. Vö. újabban összefoglalóan és a túlságosan késői datálások ellen is *Hopper:* i. m. 169—84; *F. Villard:* Mél. d'Arch. et d'Hist. 60 (1948) 7—34; *T. J. Dunbabin:* JHS 68 (1948) 68—9; *K. Schefold:* Griechische Plastik I. Basel 1949. 63—4; *E. Gjerstadt* (Bull. Comm. 73 [1949—50] 17 és 14. j.) részletesebb indokolás nélkül 600—575-re datálja a korai korinthosi periódust, de még ez sem mond ellent a fent adott időmeghatározásnak.

[75] *Albizzati:* 50 és különösen *L. A. Holland:* The Faliscans in Prehistoric Times. Roma 1925. 73.

[76] Néhány a számos megfigyelt esetből: *Giglioli,* St. Etr. 3. (1929) 135—6; *Pallottino:* Boll. d'A. 31 (1937—8) 150, 153; *Magi:* i. m. 115.

[77] *Ducati:* Pont. Vasen 21.

[78] Számos példa *Dohrn*-nál: i. m. 52—3, 55, 62, 69, 73, 75. A szobrászatról *Riis:* Tyrrhenika 191.

[79] *E. Gjerstad* (Early Rome I. Lund 1953. 73 és 152) egészen a VI. sz. végéig lemegy egyes darabok datálásával, közelebbi indokolás nélkül.

[80] *Adriani* (i. m. 66) a veii sirt «a VI. sz. első éveire» datálta. *Mingazzini* (i. m. 122) és *Pallottino* (Mostra dell'arte etr. i. h.) is a VII. sz. vége, V. sz. elejei datálásra hajlik, de nagyon érthető az az óvatosság, amellyel *Hanfmann* és *Chase* a Fogg Museum olpéját a 600—550 közti időre helyezi. *Hanfmann* az általa tárgyalt egész csoportot a VII. sz. vége, VI. sz. közepe közti időre teszi (AJA i. h.). Ilyen retardálással, úgy látszik, a bucchero sottile bekarcolt díszítésű darabjainál is számolni kell.

A készítő műhely lokalizálására ma még alig van támaszpontunk s ezen a területen egyébként is kevés még a biztos eredmény. A Castellani-gyűjtemény anyaga túlnyomórészt Cerveteriből való, ahol újabban a fentiekhez annyira közelálló aryballost is találták. Egy másik, rokon csoport készítési helyéül Tarquiniát feltételezték.[81] Mindkét város alkalmas volt egy görög hatásokat frissen, de etruszk ízlés szerint feldolgozó műhely foglalkoztatására, de mint a veii lelet mutatja, ugyanez áll a beljebb fekvő városok némelyikére is. Annyi mindenesetre biztosnak látszik, hogy az antik Etruria lassanként biztosabb körvonalakkal kirajzolódó kulturális facies-ei közül, — bizonyos fokú belső kereskedelemmel is számolva — Dél-Etruriának Cerveteri, Tarquinia, Vulci és a faliszk terület közti része az, ahol a Castellani mester működését feltételezhetjük.

II

A másik italo-korinthosi edény alabastron.[82] (9—12. kép). Alul kissé lapított ovális teste a nyaknál hirtelen karcsúsodik és széles szájperembe megy át. Több darabból van összeragasztva, kisebb hiányokkal a felső madár testén és fején, a jobboldali állat nyakán, a fülön és a szájperemen. Sérülés érte már készítésekor: a baloldali ülő állat nyakán bemélyedés megy át, amely talán egy hasonló alabastron szájkorongjának a kemencében való hozzányomódásából származott. Krémszínű anyagát az előbbiéhez hasonló színű fedőréteg fedi. Alján koncentrikus körök, középen kis bemélyedés. A vállon és a szájkorong tetején nyelvminta, a sor végén vonallal lezárva, a szájkorong szélén vonalkák. A testet két vízszintes vonal közt két szembeforduló, ülő oroszlánféle állat s köztük két egymás fölött elhelyezett madár alakja díszíti. Az oroszlánok farka hátul dekoratív mintává hajlítva találkozik; az alakok között kisebb-nagyobb rozetták, bekarcolt vonalakkal négy vagy nyolc részre osztva. Valamennyi állat szeme és szája és a baloldali ülő állat mancsai, továbbá nyakának részletei bekarcolással vannak jelezve; a madarak szárnytollait bekarcolt hullámvonalak, az ülő állatok külső mellső combját két-két koncentrikus háromnegyed kör jelzi, farkukon hármas csoportokban bekarcolt vonalkák. Lilásvörös járulékos színt használt a festő a madarak mellrészén és az ülő állatok felsőtestén.

Ez a szintén nem jelentősebb művészi színvonalú edény egészen más jellegű problémákat nyújt, mint az előző. Ha az korinthosi mintáitól szembetűnően eltérő sajátságokat mutatott, az alabastron az italo-korinthosi vázáknak ahhoz a jóval számosabb fajtájához tartozik, amelynek példányai formájukon kívül a díszítés módjában is teljes egészükben korinthosi mintát követnek. Ezeknél legelőször a rosszminőségű máz szokott itáliai eredetükről árulkodni, némelyiken azonban — s ezek közé tartozik a budapesti darab is — a technikai kivitel semmivel nem rosszabb a korinthosi vázák átlagáénál. Az agyagszín bizonytalan ismertetőjele a keletkezés helyének s ha ezeket a vázákat mégis több-kevesebb biztonsággal meg lehet különböztetni görög előképeiktől, ez azért van, mert a korinthosi vázákról jól ismert alakok felfogásában, részleteiben, a Korinthosban unos-untalan ismételt kompozíciók átvételénél mégis olyan sajátságokat mutatnak, amelyek a görög mintákétól egészében eltérő ízlésre vallanak.

[81] *Hanfmann:* i. h.; *Chase:* CV Fogg Mus. 24.
[82] Lelt. sz. 56.140. A; magassága 18,2 cm.

Ilyen a budapesti vázán mindenekelőtt a két ülő állatalak rajza. Az organikus alak ornamentális felfogása, amely az előző vázán is érvényesült, itt még sokkal inkább előtérbe került. Pallottinónak egy másik italo-korinthosi csoporttal kapcsolatban adott jellemzése : «dissoluzione delle forme in sagome grossolane» tökéletesen illik ezekre az alakokra is.[83] Az óriásivá nagyított mellső rész groteszkül elvékonyodó rövid lábakra támaszkodik, ellentétben a hátsótest formásabb rajzával, ahol viszont a farkak válnak szinte az alakoktól független ornamentikává. A formátlan mellső rész átmenete a nyakba teljesen tisztázatlan s a fejek is alaktalanok ; a baloldali állatét egy közvetlenül előtte levő rozetta, a jobboldaliét a vele szemben álló madár csőre miatt nem is rajzolta meg teljesen a festő. Az «anatómiai felelősség hiányát»[84] még csak aláhúzza a bekarcolt belső rajz. A korinthosi vázákon a combokat jelző vonal helyett itt alkalmazott kettős körök — gyakoriak az italo-korinthosi vázákon, főként egy összefüggő csoportjukban[85] — szervetlenül hatnak, a fej pontos formáját a bekarcolt vonalak sem döntik el, s végül teljesen értelmetleneknek látszanak a nyak mintái ; talán a pofaszőr és sörény korinthosi vázákon megjelenő rajzának[86] dekoratívvá stilizált és egymásbamosódó változatai. A fület bekarcolt körvonalrajz is jelzi, a szemeket, egészen szokatlanul, az általában a női szemet jelző mandulaalakot adó két ív, középen kis körrel.

Ezek között a leginkább oroszlánhoz hasonlító állatok közt a korinthosi vázákon gyakori elrendezésben madáralakok vannak. Csőrük — amelyet, mint szemük két koncentrikus körét is, részletező bekarcolás jelez —, valamint nyakuk azok közé a vízimadarak közé sorolja őket, amelyeket sokszor a korinthosi festők sem tudtak pontosabban jellemezni.[87] A nyakat kettős bekarcolt vonal választja el a testtől. A mellső pihe-tollak és a szárnytollak megkülönböztetése általánosan szokásos volt, de megint csak szokatlan a szárny tollainak, amelyeket a felső madárnál a tér kitöltésére hosszúra megnyújtott a festő, párhuzamos hullámvonalakkal való jelzése, szemben a hasrész korinthosi mintára vörössel fedett homogén felületével, amely az alsó madárnál beleolvad az egyik lábba. A hullámvonalak párhuzamául talán csak a «pontusi» vázák egy csoportjának fürjei kínálkoznak,[88] amelyeknek azonban a hasán van hullámvonal, szemben a szárny egységes foltjával Ebben a dekoratív jellegű művészetben azonban, ahol, mint fentebb láttuk szárnyatlan oroszlán- vagy párducalakon is megtaláljuk a melltollak jelzését ez nem zárja ki a közös eredetet. Végül jellegzetesen italo-korinthosi a térkitöltő rozetták négy részre osztott típusa.[89]

Az italo-korinthosi vázák tömegéből megint csak elkülöníthető legalább egy, amely biztosan a budapestivel azonos kéztől származik : a bostoni múzeum

[83] Boll. d'A. 31 (1937—8) 153.

[84] *Dohrn:* i. m. 70.

[85] A régebbi irodalommal *Beazley:* Racc. Guglielmi I. 74—5 ad no. 84—6 és most *K. Schauenburg* ad CV Heidelberg 1, Taf. 20, 15—16. *Pallottino* (i. h. 154) a VI. sz. közepe tájára datálja a csoportot.

[86] Mint NC pl. 30, 7—8.

[87] AC 76, jegyz.

[88] Paris-festő három amphorája, *Dohrn:* i. m. 146, Nr. 71—3. Ezeknek az összefüggése egykorú vagy valamivel korábbi Fikellura-edények fürjeivel (pl. Clara Rhodos VIII. 1936, 114 fig. 102 ; CV Br. Mus. 8, pl. 12, 1) kétségtelen.

[89] NC 157.

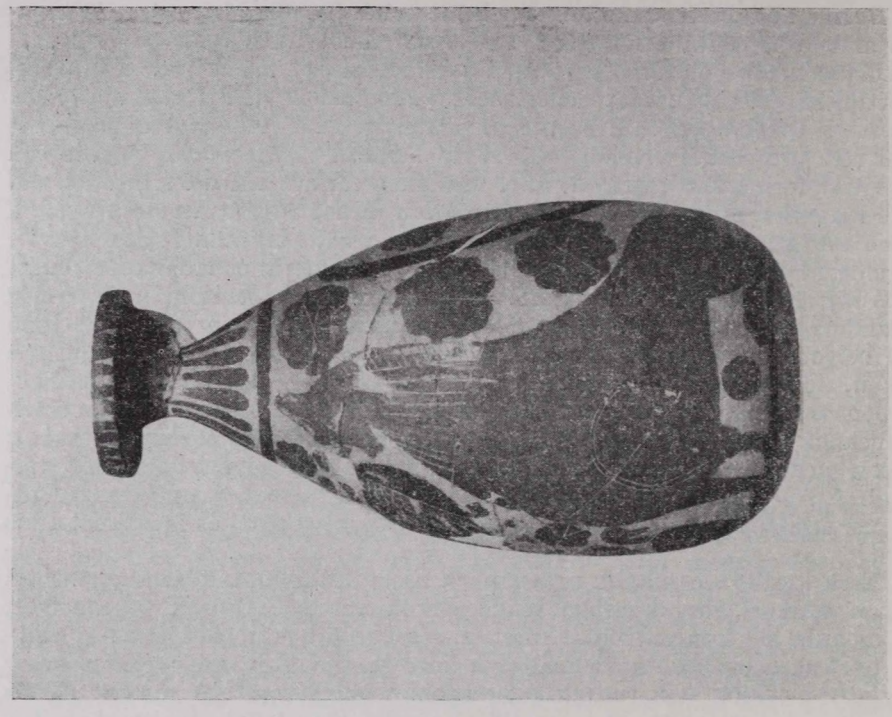

10. kép

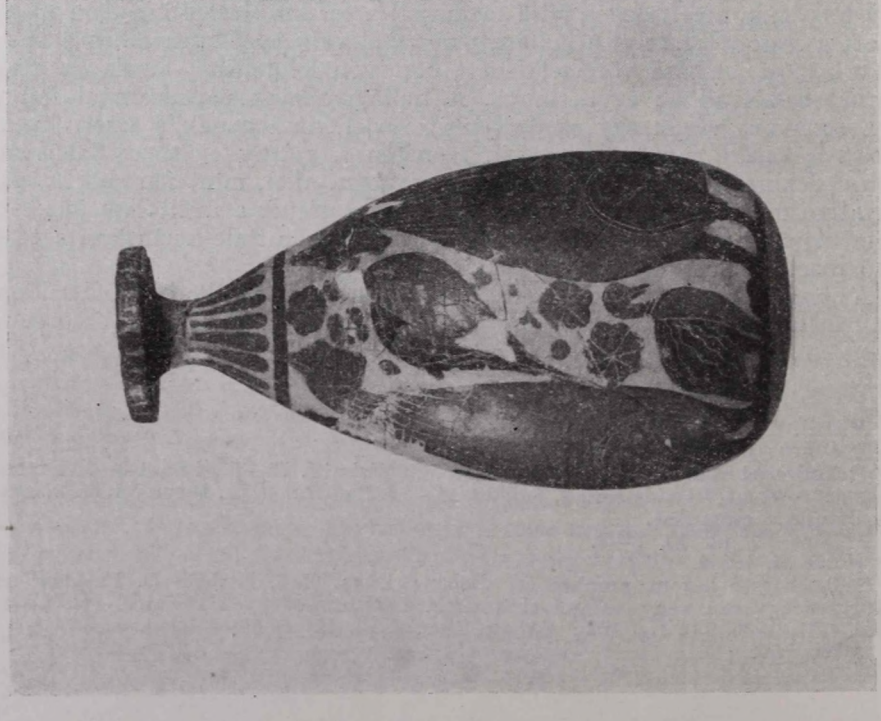

9. kép

MAGYAR

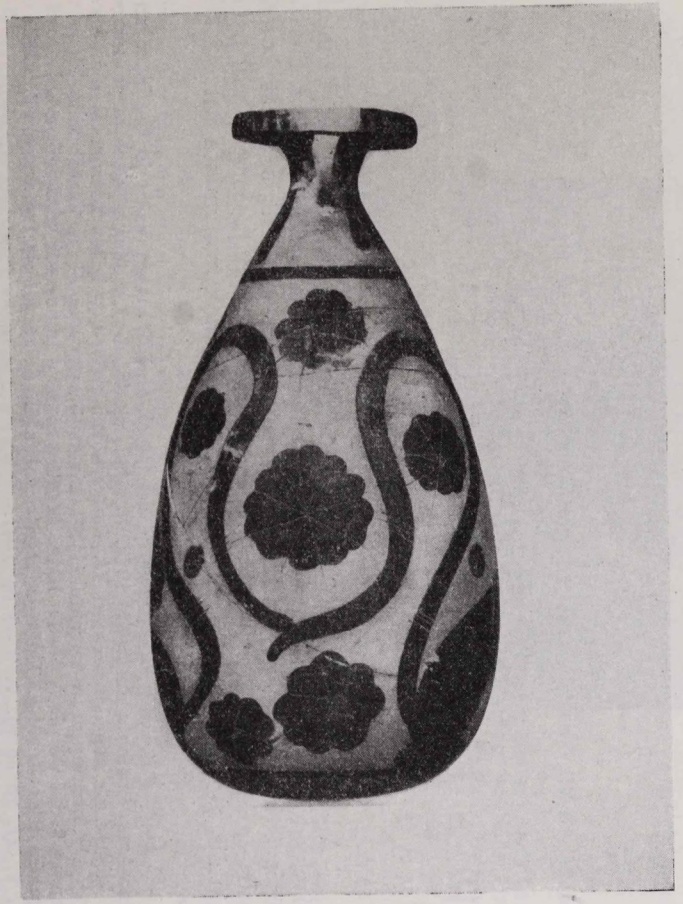

11. kép

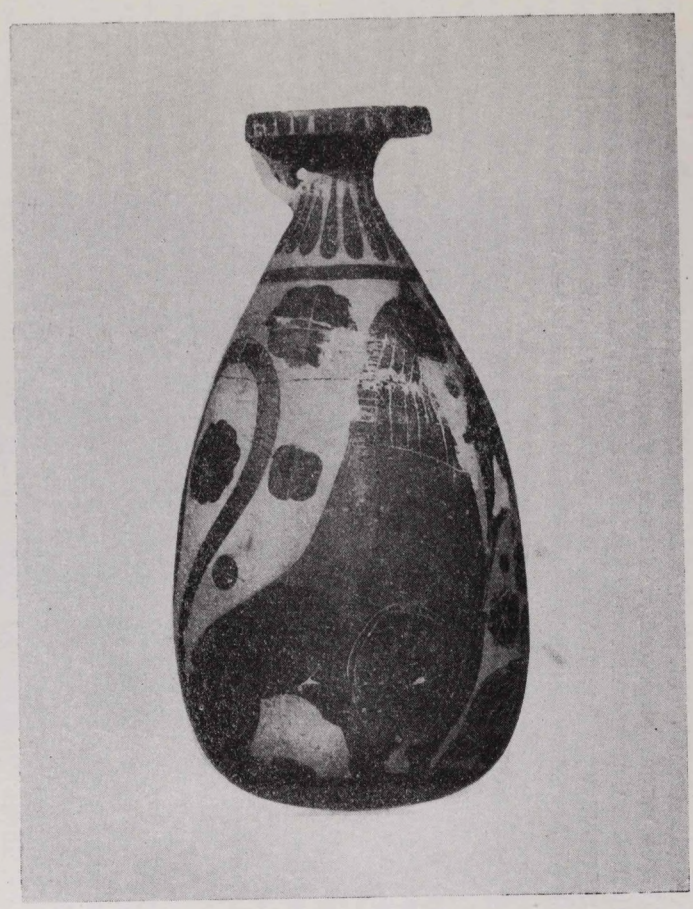

12. kép

egy alabastrona[90] (13. kép). Két párduc-alakjának rajza mellett a középen álló két madár elhelyezése, a bekarcolások, elsősorban a madarak szárnytollainak hullámvonallal való jelzése kétségtelenné teszik a festő azonosságát; a reprodukciókból nem világosan kivehető darabok közül is kerülhetett ki néhány a kezéből, a publikálatlanokról nem is beszélve.[91]

13. kép

A kormeghatározás itt még inkább, mint az aryballosnál, a görög mintaképek időrendje. Az alabastronnak ez a nagyobb méretű formája a korai és középső korinthosi periódusban volt különösen elterjedt s a két korszak alabastronjai közt alig lehet különbséget tenni.[92] A szájkorong és váll nyelvmintája sem mond ennél többet, az edény aljának nyelvminta helyett kon-

[90] *A. Fairbanks:* Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the Museum of Fine Arts, Boston, Cambridge 1928. No. 447, pl. 44. A váza fényképének megküldéséért és közlésének engedélyezéséért *H. Palmer*nek e helyen is hálás köszönetet mondok.

[91] Amennyire a reprodukcióból kivehető, ugyanattól a kéztől való lehet CV Louvre 9, III Cb pl. 7, 8—9; hátsó nézete azonos a budapesti vázáéval, a bal oroszlán nyakán itt is sérülés. Talán szintén egy kéztől, de mindenesetre nagyon közelálló uo. pl. 6, 27, 28 és pl. 7, 3—5 és 6—7.

[92] NC 281, 303.

centrikus körökkel való díszítése azonban későbbi vonás és már inkább a későkorinthosi periódusra utal. A váza «heraldikus» kompozíciója a kétszembenéző nagyobb állat közt egy-két kisebb állatalakkal az átmeneti korban jelenik meg, s a korai korinthosi korszak alabastronjainak uralkodó díszítésmódja ; megtalálható azonban még — elvétve — későkorinthosi alabastronon is.[93] Így a váza készítési idejét, — az etruszk művészet retardáló hajlamát is figyelembe véve — a közép- és I. későkorinthosi periódus évtizedeinek inkább a közepe utáni, mint előtti szakaszára, nagyjából a VI. század második negyedére tehetjük. A bostoni váza italo-korinthosi voltát hallgatólagosan már Payne felismerte,[94] a készítés helyéről ma semmi többet nem lehet mondani, mint hogy — a többi italo-korinthosi vázáéhoz hasonlóan — etruszk területen volt.[95]

Éppen ez a biztosan etruszk eredete adja meg az italo-korinthosi kerámikának történeti jelentőségét. Ritkán fűzhetők a kerámika által nyújtott tanulságok olyan szorosan az írott hagyományból rekonstruálható történeti eseményekhez, mint Korinthos és az etruszkok kapcsolatának esetében. A kezdetek, legalább a VIII. sz. közepe táján,[96] a Bacchiadák arisztokratikus uralmának kialakulásával, a korinthosi kolonizáció és elsősorban nyugatra irányuló terjeszkedés kezdeteivel esnek egybe és megelőzik a tulajdonképpeni etruszk művészet kezdetét. A versengés a görög anyavárosok közt igen éles volt, s ma már nem hisszük, hogy Korinthos uralma az etruszk piacon korlátlan volt a VII. században,[97] bár domináló szerepe kétségtelen. A század közepe táján vagy után a Kypselidák tyrannos-dinasztiája jutott Korinthosban uralomra.[98] Periandros a század végén Korinthos addigi nagy ellenfelének Milétosnak tyrannosával kötött barátságot; egyebek mellett ennek lehetett a következménye új piacok megnyílása a korinthosiak előtt és a korinthosi

[93] Pl. NC pl. 36, 12 ; a hármas heraldikus csoportról uo. 30, 50.

[94] NC 340 : nem szerepel a Fairbanks-katalógus korinthosinak tartott vázái között. Vö. *H. Palmer Benson*nál : AJA 61 (1957) 176, n. 6.

[95] NC 208. Egyik fő érve az etruszk eredet mellett elterjedési területük. Egyetlen görögországi megjelenésük a Perachora anyagában *(E. Kunze:* Studies presented to D. M. Robinson I. St.Louis 1951, 744, n. 31) nem mond ellent ennek, mert más biztosan etruszk anyag is került ott elő, vö. *Kunze* id. cikkét és Acta Ant. Hung. 1 (1952) 432, n. 40. Italo-korinthosi áru a hispaniai Emporionban: *P. Jacobsthal:* JRS 33 (1943) 99 ; *A. García y Bellido:* Hispania Graeca II. Barcelona 1948. 149 no. 1—2, lám. 65 és 151 no. 18, lám. 67 ; Karthagóban : *E. Boucher:* Cah. de Byrsa 3 (1953) 29—32 ; no. 115—36 és pl. XVI—XVIII ; *Ét. Colozier:* Mél. d'Arch. et d'Hist. 65 (1953) 65, 74—5 (mindez *Payne*-nél csak röviden említve).

[96] Vagy a század első felében (*S. Weinberg:* AJA 45 [1941] 32 ; *T. J. Dunbabin:* i. m. 65—6), de aligha a IX. században, ahogy *A. Blakeway* gondolta (JRS i. m. 129—34 ; BSA 33 [1932—33] 170 s köv.). *Åkerström* kritikája ebben a tekintetben teljesen jogos volt (i. m. 52—5, 147 s köv.). Vö. már *Friis Johansen:* i. m. 177 s köv., továbbá *L. Pareti:* i. m. 492—5 ; *T. J. Dunbabin:* The Western Greeks. Oxford 1948. 225 s köv. ; *J. Bérard:* La colonisation grecque de l'Italie Méridionale et de la Sicilie dans l'antiquité.[2] Paris 1957. Főleg 278 s köv ; *Säflund:* i. m. 14—6. — A Bacchiadák szerepéről a VIII. sz. közepi fellendülésben és a kolonizációban *S. Weinberg:* i. h. 35 irodalommal ; ua. : Corinth VII. 1, The Geometric and Orientalizing Pottery. Cambridge, Mass. 1943. 33—4 ; *Dunbabin:* JHS i. h. 66—8 és legutóbb *E. Will* alább idézendő munkájával szemben *A. R. W. Harrison:* Cl. Rev. 71 (1957) 62.

[97] Mint *Blakeway* gondolta : BSA i. h. 202—3 ; JRS i. h. 144—7. A versengésről *A. R. Burn:* JHS 49 (1929) 14—37. Vö. a 65. jegyzetet.

[98] A Kypselidák uralmának kronológiai problémáiról részletesen tájékoztat *E. Will:* Korinthiaka. Paris 1955. 363 s köv., az alacsonyabb kronológia mellett felhozott érvei azonban távolról sem döntőek ; vö. *Harrison:* i. m. 63.

kerámika az addiginál tömegesebb készítésének kezdete.[99] Ez az a korszak, amelyben a korinthosi hatás Etruriában a legerősebb, de érthető módon nem zárja ki a most erősödő keleti görög hatások érvényesülését sem.[100] A Kypselidák bukásának dátuma bizonytalan, az egykorú etruszk történelem tényei még inkább. Így nem tudjuk, hogy az etruszk—korinthosi kapcsolatok e virágkorának a VI. század közepén észrevehető hirtelen lezáródásában, — ami csak egyik tünete a korinthosi áru ekkori általános népszerűség-csökkenésének — mennyi szerepe lehetett és a Peisistratos alatt veszedelmes vetélytárssá fejlődő Athénnek,[101] és mennyi maguknak az etruszkoknak. Mindenesetre ez a VI. század közepén záruló korszak az, amelyre az italo-korinthosi áru tömeges készítése esik, s ez az, amelyben a korinthosi művészet jelenléte és domináló hatása Etruriában annyira szembetűnő, hogy etruszk-korinthosi korszaknak is nevezik.[102] Ennek a hatásnak a jelentőségéről a sírok freskói épp olyan világosan beszélnek, mint a plasztika ; a tömegesen készített és mindenkihez eljutó kerámika azonban a legjobban mutatja a korinthizáló ízlés általános elterjedtségét — nemcsak a szorosabban vett italo-korinthosi vázák, hanem a formában, tárgyban, stílusban igen sokszor korinthosit utánzó egyéb kerámikafajták is.[103]

Kétségtelen, hogy az etruszk—korinthosi kapcsolatok említett történeti tényei csak a keretet, a lehetőséget adták meg mindehhez, de nem magyarázzák a korinthizálás ilyen fokú elterjedését. Minden organikusan fejlődő művészet csak azt veszi kölcsön, azt «utánozza», amit a maga számára valami módon aktuálisnak tart, ami a saját mondanivalójának kifejezéséhez segíti.[104] Többször felmerült a fentiekben, de további behatóbb vizsgálatot is érdemel, hogy az átmeneti kortól kezdve a protokorinthosihoz képest alapjaiban megváltozott korinthosi vázafestészet maga is olyan elemeket, hajlamokat mutat, amelyek az etruszkok akkori ízléséhez közelálltak. Ilyen pl. a hajlam az alakok organikus formáinak, ábrázolásának elhanyagolására dekoratív hatások kedvéért, a kompozícióban a vázafelület folthatásának előtérbe állítása az ábrázolás tárgyával szemben, és bizonyos «keleti» színesség-kedvelés. A kivételek általánossá tevése, periferikus jelenségek középpontba állítása, többfelől

[99] *Burn:* i. m. 23—5 ; NC 53—4 ; *Blakeway:* BSA i. h. 207.

[100] Erre újabban *Villard* irányította rá helyesen a figyelmet (i. m. 50—53), míg régebben sokan hajlamosak voltak azt feltenni, hogy a keleti görög kereskedelem nyugati exportja a VI. sz. közepéig szinte teljesen elkerülte Etruriát. Vö. a 65. jegyzetet is. A keleti görög import megélénkülésére 630 után Etruriában már *Blakeway* (BSA i. m. 207) felhívta a figyelmet. Ebből a szempontból különösen érdekesek *F. Altheim* feltevései a keleti görögség hatásáról már az etruszk állami szervezet kialakulásakor : Ursprung d. Etrusker. Baden-Baden 1950. 65 s köv. és már *S. Mazzarino:* Dalla monarchia allo stato repubblicano. Catania 1945. 143.

[101] A problémákról *H. R. W. Smith:* The Hearst Hydria. An Attic Footnote to Corinthian History. Berkeley—Los Angeles 1944. 254—66 és a különböző álláspontok részletes ismertetésével *Will:* i. m. 415—36. *P. Devambez* (CRAI 1950, 27—31) joggal figyelmeztet, hogy a kerámia egyoldalú figyelembevétele optikai csalódást okozhat, megoldási javaslata azonban nem látszik megnyugtatónak (vö. *Will* is: i. m. 432, n. 2).

[102] Pl. *F. Villard:* CRAI 1950, 292—3 a Róma-városi leletek periodizálásánál.

[103] Így maga az «italo-korinthosi» elnevezés is, mint láttuk, olykor pontatlan vagy legalább is problematikus, mert egyes darabokon a jellegzetesen korinthosi elemek egyensúlyban vannak a sajátosan etruszkokkal vagy más görög iskoláktól kölcsönzöttekkel (pl. a tragliatellai oinochoé esetében).

[104] A görög vallástörténet hasonló problémáival kapcsolatban pregnánsan fogalmazta ezt meg *E. Rohde:* Psyche. I.[4] 79.

kiválasztott elemek egyesítése egy *saját* művészi szándék szolgálatában — mert maga a korinthosi vázafestészet sem tekinthető a legkevésbé sem egységesnek s különösképpen egy iránya volt ebben az időben, amely közel állt az etruszkokhoz[105] — és nem utolsó sorban az etruszk mestereknek főként a maguk kulturális környezetétől s etruszk megrendelőik ízlésétől akarva-akaratlanul determinált művészegyénisége játszott azután közre abban, hogy még a szorosabb értelemben vett italo-korinthosi kerámika is sajátosan etruszk művészet lett, ha nem is a legjava. A fent bemutatott két váza szinte paradigmatikusan mutatja ennek a korinthizáló etruszk vázafestészetnek — nem kvalitásban, hanem stílusirányban — a két szélső határát.

A római történetíróktól fenntartott hagyomány szerint a korinthosi Démaratos, aki már azelőtt is hordta oda és vissza az árut hajóin Korinthos és Etruria között, a Kypselidák elől menekülve Tarquiniába költözött, kézműveseket, köztük mai értelemben vett művészeket is magával hozva. Az ő egyik fia lett Tarquinius Priscus néven Róma királya.

Ezt a hagyományt aligha lehet szó szerint hitelesnek venni. Abban az értelemben azonban, úgy látszik, mindenképpen hitelt érdemel, hogy az etruszkok éppen Korinthosból származtatták azt a görögöt, aki a görög művészetnek az etruszkok közti meghonosításában ilyen kiemelkedő szerepet kapott.[106] Hogy a Róma fölötti uralom megalapítása egy korinthosinak mondott görög uralkodócsalád érdemeként került be a hagyományba, azt a rómaiak később nyilván az etruszk uralom tényét enyhítő mozzanatnak tekintették, az etruszkoknak pedig éppoly kevéssé jutott eszükbe szégyenkezni rajta, mint a korinthosi művészet elemeinek átvételén. Valóban, Démaratos akár szó szerint, akár képletesen értett fiai nem lettek kevésbé az *etruszk* történelem alakítói azáltal, hogy apjuk őket — mint művészei és társaik az etruszkokat — *omnibus artibus ad Graecorum disciplinam erudiit.*[107]

[105] Az ún. «heavy style»: NC 61 s köv.; *Amyx:* i. m. 212, 216 s köv.; *Hopper:* i. m. 164—9; *Benson:* i. m. 72—85.

[106] *Blakeway:* BSA i. h. 172 és JRS i. h. 147—9, az antik forrásokkal. Vö. *Riis: Tyrrhenika* 200; *Altheim:* i. m. 30; *P. N. Ure:* JHS 71 (1951) 201—2.

[107] Cic. de rep. II. 19.

HEGYI DOLORES

TÁRSADALMI MOZGALMAK IRÁNBAN AZ I. E. VI. SZÁZADBAN

I

Kambyses uralkodásának végén és I. Dareios első éveiben az alig negyedszázados múltra visszatekintő perzsa birodalmat hatalmas válság rázta meg. Ez a válság egy évszázad óta az ókori történészek, filológusok és nyelvészek érdeklődésének középpontjában áll, hiszen hozzáfűződik az óperzsa nyelv és történelem legjelentősebb és legtöbb kutatási anyagot kínáló egykorú forrása: Dareios bisutuni nagy sziklafelirata. A mágusok és a birodalom tartományainak felkelését, a kilenc lázadó trónkövetelő legyőzését és az egy esztendő alatt vívott 19 ütközetet elbeszélő felirattal kapcsolatos problémák körül egész könyvtárnyi irodalom keletkezett.[1] Az 522—521-ben lezajlott nagy válság összes problémáit azonban még korántsem sikerült megoldani. A kutatók figyelme eddig elsősorban a nyelvészeti és kronológiai problémák felé irányult — némi joggal, mert ezek tisztázása nélkül nem lehetett távolabbi következtetéseket levonni a felirat adataiból — a felkelések társadalmi, politikai hátterének, konkrét tartalmának vizsgálatával azonban aránylag keveset törődtek. Az iráni vallásokkal, elsősorban a zarathusztrizmussal kapcsolatos problémák megoldási kísérletei során részletes elemzés alá vették a felkelések vallási vonatkozásait, s a vizsgálatok során kiderült, hogy a feliratban érintett mozgalmak csak másod- vagy harmadsorban vallási jellegűek.[2] A figyelem tehát a felkelések politikai tartalmára és célkitűzéseire terelődött, s többnyire a perzsa hódítók által leigázott népek «nemzeti» mozgalmait látták bennük anélkül, hogy társadalmi vonatkozásaikat közelebbről megvizsgálták volna. Pedig a jelek arra mutatnak, hogy a perzsa birodalom nagy válsága elsősorban társadalmi jellegű, s a politikai mozgalmak is a társadalmi fejlődés által létrehozott ellentétekben és társadalmi mozgalmakban gyökereznek. A szovjet kutatók — kiváltképp Sztruve — megkezdték az egyes felkelések társadalmi tartalmának és vonatkozásainak vizsgálatát,[3] de a válság egészének társadalmi háttere és jellege még mindig tisztázatlan.

[1] A kérdés kutatói közül ki kell emelnünk *Ogden*, *Marquart*, *Weissbach*, *Prášek*, *Herzfeld*, *Hinz*, *Olmstead*, *Kent*, *Cameron*, *Poebel* és *Sztruve* nevét, akiknek elsősorban köszönhetjük a problémák tisztázását.

[2] *N. S. Nyberg:* Die Religionen des alten Iran. Leipzig 1938, 356.l. — *E. Benveniste:* Les Mages dans l'Ancien Iran. Paris 1938, 21. l.

[3] *V. V. Sztruve* tanulmányai közül ki kell emelnünk a következőket: Восстание в Маргиане при Дария I. «Вестник Древней Истории» 1949, 2, 10—29 l. — Поход Дария I. на саков-массагетов. Изв. АН. СССР Отдел ист. и фил. 1946, 3, 236 кк. — Восстание в Египте в первый год царствования Дария I. Палестинский сборник. 1954, 1. 7—13. l.

A mozgalmak társadalmi tartalmának és jellegének vizsgálatánál mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal a társadalmi környezettel és adottságokkal, amelyekből ezek a mozgalmak eredtek. Tudnunk kell, hogy a társadalmi fejlődés milyen fokán állottak az iráni fennsík és a környező hegyvidékek, illetve medencék népei az i. e. VI. század második felében.[4] Irán területének nagyobb részén a lakosság egészen az indoiráni törzsek bevándorlásáig megmaradt a matriarchális nemzetségi társadalom fejlődési fokán, a faluközösségek fontos szerepével, a földek közös tulajdonával, s a társadalmi munkamegosztás során létrejött kasztszerű képződményekkel, amelyek azonban még nem jelentettek megszilárdult osztályokat. Csak Elámban, majd a nyugati területeken (a Zagros hegységben lakó népeknél : kasszíták, lullubiak, stb.) szilárdult meg az osztálytársadalom és jöttek létre osztályjellegű állami intézmények.[5] Itt is igen erősen továbbéltek azonban a matriarchális társadalom maradványai : erre mutat a nők fontos társadalmi szerepe Elámban (adás-vételi szerződéseket kötnek, birtokaik vannak), a vallásban és a kultúrában a női elemek nagy szerepe (a termékenység kihangsúlyozása, az istenanya kultusza, testvérházasság stb.)[6]

Az indoiráni törzsek bevándorlására és annak társadalmi következményeire mind a régészeti, mind az írásos anyagban találunk utalásokat. A régészeti anyag határozottan utal az ősközösségi társadalom bomlási folyamatának előrehaladott voltára. A korábbi békés jellegű paraszttelepülések felett természetes, vagy mesterséges terraszokon megerősített várszerű építmények emelkednek, a sírokban talált bronz- és vasfegyverek, lószerszámok és az edényekre festett ábrázolások egy harcos társadalomra utalnak, amelyben már vannak kiemelkedő katonai vezetők és körülöttük a fegyveres harcosok kísérete. A sírokban világosan elkülöníthetők a szegények és gazdagok, a társadalmat tehát már vagyoni ellentétek szakították ketté.[7]

Az iráni törzsek társadalmi fejlődését valószínűleg nagyon meggyorsította az Iránban való letelepedés. Az eddig csak másodlagos szerepet játszó földművelés előtérbe nyomul, s a megtelepedéssel az arisztokrácia szerepe is megszilárdul. A katonai vezetők, a törzsek, nemzetségek vezérei valóságos helyi fejedelmekké, kiskirályokká lesznek.[8]

Hasonló képet nyerünk Irán társadalmi szerkezetéről az asszír évkönyvekből. Az asszír seregek a különböző helyi és törzsi fejedelmek «királyok» egész seregével ütköznek meg a IX. és VIII. században. Nincs még egységes átfogó szervezetük, minden törzsnek külön fejedelme van, s ezek egymás közötti viszálykodása igen megkönnyíti az asszírok dolgát. Sargon 715-ben 45 ilyen méd fejedelmet hódoltat. Más feljegyzések szerint egy-egy ilyen

[4] Erre elsősorban a régészeti anyagban és a szomszédos kultúrnépek (Babilon, Assziria, Elam) írásos feljegyzéseiben találunk utalásokat. Ld. *G. G. Cameron:* History of Early Iran, Chicago 1936 (franciául Paris 1937) ; *R. Ghirshman:* L'Iran des origines à l'Islam. Paris 1951 ; *E. Herzfeld:* Archaeological History of Iran. London 1936.

[5] *Cameron:* Histoire de l'Iran Antique. Paris 1937, 27—41. l. ; *Ghirshman:* i. m. 15—57. l. ; *A. T. Olmstead:* History of the Persian Empire (Achaimenid Period). Chicago 1948, 16—17. l.

[6] *Cameron:* i. m. 39—41. l. ; *Ghirshman:* i. m. 16, 31—2. l.

[7] *Ghirshman:* i. m. 61—71. l. ; u. ő a Sialkban végzett ásatások erre vonatkozó eredményeit így foglalja össze : «Le prince vit avec les vassaux de sa suite et règne sur la paysannerie» (68—9. l.). Hasonló, lovas harci kocsikat használó harcos nép nyomai kerültek elő Luristanban is (*Ghirshman:* i. m. 83—9. l.).

[8] *Ghirshman:* i. m. 89—94, 104—6. l.

iráni fejedelem 1—2000 főnyi sereggel, harcos kísérettel rendelkezik.[9] Az aszszírok *EN.NER*-nek nevezik a méd törzsfőket, s megjelölik, hogy mindegyik egy-egy városnak, erődnek vagy kisebb kerületnek az *EN.NER*-je.[10] Dombormű veiken ábrázolnak is ilyen méd erődöket, amelyeket az ásatások is napvilágra hoztak. Ezek az erődök lényegében az őslakosság városai, amely fölé az árja nemzetségi katonai arisztokrácia a maga megerősített szállását, várát építette, míg a városban tovább folyt a földműveléssel és iparral foglalkozó lakosság élete, amelyben az asszír krónikák tanúsága szerint komoly szerepe volt már a cserének, a kereskedelemnek is.[11]

Az I. évezred első felének iráni társadalmát vizsgálva nem mellőzhetjük azt az igen nehéz problémát, hogy milyen volt az őslakosság és a betelepülő indoiráni törzsek viszonya. A régészeti anyagban anthropológiailag, valamint a kerámika és a fegyverzet tekintetében elég tisztán megfigyelhető az árja betelepülés folyamata, nehezen választható azonban szét a két réteg a további fejlődés folyamán. Az asszír krónikákban szereplő médiai törzsfők neve kezdetben túlnyomóan nem indoeurópai, s csak fokozatosan válnak túlnyomóvá az iráni nevek.[12] A nyugati részeken letelepült iráni törzsek, elsősorban a médek és perzsák, gazdasági és kulturális életük tanúsága szerint, aligha vonhatták ki magukat az őslakosság hatása alól. Az évszázados együttélés és keveredés során az etnikai ellentétek és sajátságok eltűntek, s a VI. században már nem különíthető el tisztán etnikai alapon a két réteg. Feltehető azonban, hogy az etnikai ellentétek sok tekintetben társadalmi ellentétté alakultak át. Nyugat-Iránban a függő és alárendelt helyzetben levő földművelő és kézműves rétegek a számban is túlsúlyban levő őslakosságból kerülhettek ki. Óvakodnunk kell azonban a merev szétválasztástól : az egykori etnikai ellentéteket nem okvetlenül fedik teljes mértékben a későbbi osztályellentétek. Az iráni törzsek a bevándorlás idején már társadalmilag erősen differenciált állapotban voltak. Az iráni megtelepedés elősegítette a hódítók társadalmán belüli rétegződés fejlődését és megszilárdulását, s az alsóbb rétegek nyilván az őslakosság hasonló helyzetben levő, hasonló termelő munkát folytató rétegeivel olvadtak össze. Ugyanakkor viszont az is feltehető, hogy az őslakosság uralkodóosztálya, különösen ott, ahol már megszilárdult államkeretek voltak — mint pl. az elámi uralom alatt álló területeken — legalábbis részben helyet kapott az árja uralkodóosztályban.[13] Erre vallanak a nem indoeurópai jellegű törzs és főnök nevek. Az őslakosság ilyen jellegű elhelyezkedését az iráni törzsek társadalmi keretei között megkönnyíthette az a körülmény, hogy ezeknél a nemzetségi társadalom még nem bomlott fel teljesen, számos eleme és intézménye még élt, az osztályok keretei pedig még nem merevedtek meg : számos átmeneti forma létezett, és az egyének társadalmi helyzete is változhatott. Ez a tény már a régészeti és az asszír anyagból is sejthető, határozottan kiviláglik azonban a harmadik forráscsoportból, az Avesztából.[14]

[9] *Ghirshman:* i. m. 75—80. l. ; *Cameron:* i. m. 161—2, 170—1, 190—1. l. ; *Prášek:* Geschichte der Meder und Perser. Bd. I. Gotha 1906, 40—7, 80—103. l.

[10] *Herzfeld:* Zoroaster and his World. Princeton 1947, 116—7. l.

[11] *Ghirshman:* i. m. 69—71. l.

[12] *Herzfeld:* Zoroaster 116. l. ; *Cameron:* i. m. 171. l. ; *Nyberg:* i. m. 334. l.

[13] *Olmstead:* i. m. 29. l. ; *Christensen:* Die Iranier. München 1933, 236—7. l.

[14] Ld. *Benveniste:* Les classes sociales dans la tradition avestique. Journal Asiatique 1932, 117—34. l. ; *A. Meillet:* Trois conférence sur les Gâtha de l'Avesta. Paris 1925 ; *Nyberg:* i. m. 54—8, 89—91, 148—50, 337—9. l. ; *Herzfeld:* Zoroaster 110—132. l. A felsorolt szerzőknek azonban egyöntetű hibája, hogy az Avesztában szereplő külön-

Az Aveszta legrégibb részei is már egy fejlett patriarchális nemzetségi társadalmat mutatnak, amelyben a vagyoni és társadalmi differenciálódás folyamata már előrehaladott, de még nem alakultak ki a szilárd és határozott osztálykeretek. A nemzetségi rendszer és az ősi közösségi intézmények már nagymértékben bomlásnak indultak, átalakultak, de a társadalom szerkezete lényegében még mindig rajtuk nyugszik. Rabszolgákról nincs említés, de azért bizonyos mértékű házi rabszolgaság (hadifoglyok) a megtelepedés és a földművelés térhódítása, illetve a földmagántulajdon kialakulása után feltehető. A parasztok és pásztorok egy része még bekerülhetett a felsőbb osztályokba egy jól sikerült hadivállalkozás gazdag zsákmánya révén, ugyanakkor a harcos nemesség tagjai is lesüllyedhettek a közvetlen termelők színvonalára vagyonuk, kiemelkedő gazdasági helyzetük elvesztése után. Az alsóbb osztályok számára elsősorban a harc, egy-egy arisztokrata hadvezér, hatalmas nemzetség- vagy törzsfő katonai kíséretéhez való csatlakozás biztosíthatta a felemelkedést.

A fejlődés azonban ezeknek az átmeneti rétegeknek a megsemmisítése, a vagyonon, társadalmi és katonai tekintélyen alapuló rétegződés megszilárdítása, intézményes biztosítása, az alsóbb osztályok alárendelt helyzetének állandósítása felé haladt. Az arisztokrácia kezén egyre több föld, legelő, állat halmozódik fel, egyre több szabad termelő kerül tőlük függő helyzetbe, s ezzel egyidejűleg csökken a közösségek vagyona, szabadsága.[15] Az Aveszta ezt a fokozódó társadalmi feszültséget tükrözi, a szembenálló osztályok ellentéteinek és harcának kialakulását, s végeredményben a zarathusztrizmusban sem láthatunk mást, mint ezeknek a társadalmi ellentéteknek a szülöttjét.[16] Zarathustra és hívei — akik a földművelést és az ésszerű, gondos állattenyésztést pártolják — elsősorban a nemzetségi arisztokráciával, annak vezetőivel a kavi-kkal és a papi osztállyal állnak szemben, s az új vallás követőiben Sztruve nem alaptalanul látja a közösségek dolgozó tagjait, az elszegényedett, elnyomó nemzetségi tagokat, akik az ősi közösségi rend és a törzsi demokrácia védelmében szállnak szembe az arisztokrácia fokozódó hatalmával.[17]

böző társadalmi kategóriák, ill. az egyes terminusok különböző jelentéstartalmának közös nevezőre kényszerítésével statikus képet rajzolnak az iráni társadalomról. Pedig az Aveszta különböző részei egy fejlődésben, alakulóban levő és ezért ellentétekben gazdag társadalmat tükröznek. *Herzfeld* pl. hangsúlyozza, hogy a vertikális társadalmi struktúra háromsíkú: «they may signify the man, their place (immobile) and their (mobile, live) property». (i. m. 114. l.). Nem emeli azonban ki azt, hogy ez a háromsíkúság a társadalmi fejlődés eredménye, s az egyes jelentés-síkok más-más fejlődési síkot képviselnek.

[15] *Nyberg:* i. m. 90. l. A 31. és 32. Yasna jól mutatja a «nemparaszt» és a paraszt gazdasági szembenállását: az «*avastrya*» elrabolja a «*vastrya*»-tól az állatot és a legelőt. Ld. *A. Christensen:* i. m. 219—20. l. és *Altheim:* Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. Halle 1950, II. 140. l.

[16] Az Aveszta újabb tanulmányozói valamennyien kiemelik ezt a nagy társadalmi feszültséget, amelynek megítélésében eltérőek a vélemények, de nem kétséges, hogy elsősorban a nemzetségi közösségi társadalom bomlása áll a hátterében, valamennyi gazdasági, társadalmi és politikai következményével együtt. *Fr. Altheim* (i. m. II. 140) eltúlozza a kétségtelenül meglevő ethnikai ellentétek szerepét. Az iráni társadalomban az ethnikai rétegek nem választhatók szét mereven, mert erős keveredés történt, különösen az alsóbb társadalmi rétegekben.

[17] *Sztruve:* VDI 1949, 2, 16., 29. l.; *Herzfeld* szerint (Zoroaster 102. l.) «kavi means neither ruler nor king, but designates members of high aristocratic families, which rise by power and wealth above the general level of the hvaētu». Az ellentmondás azonban csak látszólagos, hiszen a nemzetségi arisztokráciának az általános nemesi *(χvaētu)*

Nem feladatunk azonban a zarathusztrizmus társadalmi tartalmának megállapítása, csupán azt akarjuk leszögezni, hogy az Aveszta különböző korú és eredetű részei félreérthetetlenül megjelölik azt a fejlődési fokot, amelyen az iráni társadalom állt e szövegek megszerkesztésének és megfogalmazásának időszakában, tehát mindenképpen az i. e. VI. sz. előtt, de az újabb kutatók szerint nem sokkal előtte :[18] ez pedig a nemzetségi közösségi társadalom felbomlásának utolsó szakasza, a patriarchális nemzetségi rend második szakasza, amelyet Engelsszel a «katonai demokrácia» korának is nevezhetünk,[19] s ez a szakasz közvetlenül megelőzi az osztálytársadalom és az állam kialakulását. A társadalmi ellentétek kibontakozásának és nagy társadalmi megrázkódtatásoknak a kora ez, s a társadalmi fejlődés során kialakult ellentéteket még fokozza az államszervezet kialakulása, és az ezzel rendszerint együttjáró széleskörű hódító politika, különösen ha egy olyan hirtelen képződött és az eddigi történelemben páratlan méretű világbirodalom keretei között történik ez, mit amilyen Kyros perzsa birodalma volt.[20]

A PERZSA BIRODALOM SZERVEZETE

Az előbb vázolt társadalmi fejlődés természetesen nem egyidejűleg és azonos ütemben ment végbe Irán különböző népeinél és törzseinél. Ha a betelepülő iráni törzsek fejlettségi fokát és társadalmi szerkezetét azonosnak vesszük, akkor ennek főokát a földrajzi viszonyokon kívül elsősorban az őslakosság fejlettségének és a szomszédos rabszolgatartó államok hatásának különböző voltában kell keresnünk. A Nyugat-Iránban megtelepült iráni törzsek között ment végbe leggyorsabban a nemzetségi szervezet bomlása és az osztálytársadalom kialakulása, míg keleten az állattenyésztés és vele együtt a patriarchalis nemzetségi rend demokratikusabb jellege sokkal tovább és erősebben megmaradt. Közép-Ázsia népeinek ezt a speciális és a törzsi demokrácia intézményeinek szívós továbbélésében gyökerező társadalmi rendjét hangsúlyozza ki és állítja szembe a nyugat-iráni népek nagybirtokos rabszolgatartóvá alakuló nemzetségi arisztokráciájával Sztruve, éppen a Dareios alatti margianai felkelés vizsgálatakor.[21] Ennek az ősi törzsi-nemzetségi demokráciának a maradványai azonban még nyugaton sem semmisültek meg teljesen ebben az időszakban, s különösen nem a perzsáknál, de a jelek szerint — az államalapítás terén őket megelőző médeknél sem.

Az államalapítás a médeknél és a perzsáknál nem jelentette a nemzetségi szervezet maradványainak teljes bomlását, amint az osztálytársadalom sem egy teljesen kifejlett rabszolgatartó társadalom formái között alakult ki. Az állam a nemzetségi-törzsi szervezetből nőtt ki, annak intézményeit szélesítette ki

színvonal fölé emelkedett tagjaiból — tehát a *kavi*kból — lettek az előbb választott, majd öröklődő katonai és politikai vezetőtisztségek betöltői, a törzsek és törzsszövetségek fejei.

[18] Általában elfogadhatjuk az újabb kutatások egyöntetű álláspontját *(Nyberg, Herzfeld, Altheim, Sztruve)*, amely szerint a zarathustrizmus az i. e. VI. században, északkeleti Iránban jött létre. Az Aveszta szövegeinek egy része azonban kétségtelenül korábbi eredetű, s így egy korábbi társadalomfejlődési állapotot tükröz.

[19] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. 309. l.

[20] Ld. *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam keletkezése. *Marx—Engels:* Vál. művek II. 181—323. l. — *Gyakov—Nyikolszkij:* Az ókori világ története. Bp. 1954, 41—45. l. — Косвен: О периодизации первобытной истории СЭ. 1952, 3, 151—8. l.

[21] *Sztruve:* VDI 1949, 2, 15. l.

és építette tovább. Az asszír évkönyvek adatai alapján jól nyomon követhetjük a méd állam kialakulását a számos törzs és törzsfő konglomerátumából nagyobb törzsszövetségeken át a VII. sz. méd birodalmáig. Mindez a szomszédos államok, elsősorban Asszíria és Urartu állandó hatása és befolyása alatt ment végbe.

Lényegében hasonló módon, csak sokkal gyorsabb ütemben és nagyobb méretekben ment végbe a perzsa birodalom kialakulása is. Hérodotos előadásából[22] kiderül, hogy Kyros «trónraléptekor» még nem beszélhetünk perzsa államról. A törzsek közötti kapcsolat még igen laza, s ha a vezető nemzetségek hatalma már meg is szilárdult, mégsem láthatunk bennük egyebet, mint hatalmas *vispati*-kat és *dahyupati*-kat, amint Anšan és Pārsa sem igazi állam még, hanem csupán törzsi terület : *dahyu*. A katonai demokrácia viszonyait tükrözi Hérodotos előadása : a nemzetségi tagoknak, legalábbis a harcosoknak még van befolyásuk a politikai életre, a törzsek fejei még kénytelenek kikérni véleményüket. Kyros nem korlátlan királyi hatalmával gyűjti maga köré a perzsa törzseket, hanem inkább bölcs tanáccsal, a gazdag és ősi nemzetség fejének tekintélyével.

Kyros uralkodása az igen laza kapcsolatban álló perzsa törzsek összefogásával, nagy törzsszövetségben való egyesítésével indul. A király tulajdonképpen ennek a törzsszövetségnek a vezetője, aki mint a legelőkelőbb, leggazdagabb törzs feje, lényegében csak első az egyenlők között, az összes törzsfők családjában. Kiemelkedő helyzetét annak köszönheti, hogy a nem egyenlő gazdasági és társadalmi fejlődési fokon álló perzsa törzsek közül az ő törzse, a *Πασαργάδαι*, a legfejlettebb, a leggazdagabb és ennek következtében a legelőkelőbb.[23]

A törzsszövetség a perzsáknál is, mint mindenütt, katonai célból jött létre, és a médek ellen irányult. A harc a méd birodalom bukásával végződött, 550-ben. A perzsa törzsszövetség katonai erejére támaszkodva 12 év múlva Kyros már az egész Közelkelet ura, s 538-ban az egykori méd vazallus «nagy király»-nak, a «mindenség királyának» nevezi magát.

Így jött létre két évtized leforgása alatt a kis perzsa törzsszövetségből az ókori világ leghatalmasabb birodalma, amely politikai keretében egyesítette a Nilus völgyétől és az Égei-tengertől Indiáig terjedő terület valamennyi népét és kultúráját. A meghódított népek szerves gazdasági, társadalmi és kulturális egységgé olvasztásáról ilyen körülmények között szó sem lehetett, hiszen a birodalom uralkodó népe, a több mint 5 millió km²-nyi területen élő lakosságnak legfeljebb egy századrészét tette ki,[24] s fejlettségi fokát tekintve is messze mögötte maradt az ókori kelet nagy kultúrnépeinek. A perzsa birodalomban a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés legkülönbözőbb fokozatai kerültek egymás mellé, s már ez is kizárta a nivellálódás lehetőségét. Az egységes gazdasági alap, s ennek megfelelő jogi, kulturális és vallási felépítmény hiányát a politikai szervezet — bármilyen hajlékony és rugalmas volt is — csak ideig-óráig pótolhatta.

Kyrost igen nehéz feladat elé állította a hirtelen óriásivá nőtt birodalom politikai szervezetének kiépítése. A perzsa nép sem állami intézményekkel, sem egy magasfokú politikai szervezet hagyományaival nem rendelkezett.

[23] *Hérodotos* I. 125.
[22] *Hérodotos* I. 107.
[24] *E. Meyer* a perzsa népet félmilliónyira becsüli az egész birodalom 50 milliónyi lakosságával szemben. (Geschichte des Altertums, IV, 1, 85. l.)

Csak a meglevő és az eddigi fejlődés által létrehozott adottságokra építhetett, ezek pedig két lehetőséget kínáltak : egyrészről az iráni törzsek patriarchális nemzetségi szervezetének és meglevő törzsi intézményeinek továbbfejlesztését a birodalom méreteire, másrészről a birodalom keretébe tartozó fejlett rabszolgatartó államok már kialakult és megszilárdult politikai közigazgatási berendezésének átvételét. Ez utóbbiakkal azonban birodalmi viszonylatban nem tudott mit kezdeni — ha a helyi igazgatásban megtartotta és fel is használta őket — mert az uralkodó nép gazdasági és társadalmi fejlettségi fokának nem feleltek meg.

Kyros tehát átvette a nemcsak ethnikailag rokon, hanem társadalmi szerkezetükben is hasonló médek már kialakult állami intézményeit, amint ezt az óperzsa nyelv politikai jelentéskörű méd eredetű jövevényszavai is bizonyítják. A birodalmat átfogó és összetartó legfelsőbb politikai és adminisztratív formák azonban lényegében a perzsa patriarchális nemzetségi szervezetre épültek, a törzsi intézmények továbbfejlesztésével, ill. birodalmi méretekben való kiterjesztésével. Ennek a szervezetnek a bomlása — amint láttuk — már eléggé előrehaladott stádiumban volt : egyrészről megszilárdult már a nemzetségi arisztokrácia — a *vispati*-k és *dahyupati*-k — gazdasági és politikai vezetőszerepe, másrészt a vérségi-nemzetségi felosztás elemei a területi-politikai felosztás egységeivé alakultak át. Ezt a társadalomfejlődési tendenciát — a patriarchalis-nemzetségi eredetű tekintély és hatalom fokozatos kiszélesedését és megszilárdulását — használta fel Kyros a birodalomszervezet kiépítésénél. Hatalma a perzsa törzsek katonai erején nyugodott, számolnia kellett tehát a földbirtokos arisztokráciává átalakuló perzsa nemzetségi arisztokrácia erejével és igényeivel. Nem állított fel erőszakoltan mesterkélt adminisztratív területi egységeket ; lényegében az egész birodalom egy nagymértékben kiszélesedett *dahyu*, azaz perzsa törzsi terület, amelynek legfőbb politikai és katonai vezetése a perzsa törzsi arisztokrácia kezében van, élén a leghatalmasabb törzsfővel, a királlyal, aki nem istenként trónol alattvalói felett, hanem szinte csak első az egyenlők között, s csak egy fokkal áll a nagy befolyással bíró és kiváltságoknak örvendő többi törzsfő felett.[25]

A perzsa előkelők fontos szerepét mutatja a birodalom területi felosztásának és adminisztrációjának a vizsgálata is. A satrapia-beosztás teljes formájában valószínűleg nem Kyros műve, de kétségtelen, hogy ennek a területi felosztásnak a kiépítését már ő megkezdte.[26] Az önként csatlakozott országok megmaradtak saját dinasztiájuk vezetése alatt, mint vazallus-államok (pl. Kilikia uralkodója továbbra is viselte a *Κιλίκων βασιλεὺς* címet).[27] Három más tartományba perzsa főembereket ültetett kormányzóként : Gobryast Babilonba, Oroitést Sardisba, Mitrobatést Daskyleionba.[28] Hogy ezeket már *xšaçapāvan*-nak, azaz satrapiának nevezték-e, azt nem tudjuk,[29] s azt sem,

[25] Ld. *M. Ehtécham :* L'Iran sous les Achéménides. Contribution à l'étude de l'organisation sociale et politique du premier Empire des Perses. Fribourg 1946, 18—26, 110—111. l.

[26] A Xenophon által adott satrapia felsorolás (Kyrop. VIII., 1, 6) nem tekinthető történeti hitelességűnek (ld. *Ehtécham :* i. m. 123—7.).

[27] *Xenophón :* Anab. I., 2, 12 ; Hellen. III., 1, l.

[28] *Hérodotos* III. 120. — Nabu-naid krónikája col. III. 16—20.

[29] Valószínűleg nem. Hérodotos *ὕπαρχος*-ról ír, s csak Dareiosnál beszél *σατράπης*-ról. Kyrosnál nagyobb kormányzati egységekkel számolhatunk, olyanokkal, mint az a négy keleti tartomány, amelynek együttes kormányzatát kisebbik fiára — Bardiyára — bízta.

hogy voltak e más, perzsa vezetés alatt álló közigazgatási egységek? Kétségtelen azonban, hogy Kyros birodalmának egyes tartományai sokkal közelebb álltak a nemzetségi társadalom bomlása során kialakult törzsi területek és a régi államok kereteihez, mint a Dareios alatt következetesen és mesterségesen kiépített satrapia-szervezet. Sokkal inkább *dahyu*-k — egy bizonyos nép, ill. törzsszövetség által lakott történetileg kialakult területek — voltak, mint *xšaça*-k. Kyros gondosan ügyelt arra, hogy mindenütt »szabadító- és restaurátor»-ként lépjen fel, mint a helyi dinasztia örököse, a helyi istenek tisztelője és kegyeltje. A birodalmi igazgatás és a katonai vezetés legfelsőbb szektorai kivételével sértetlenül megtartotta az egyes országok politikai szerkezetét, gazdasági és társadalmi rendjét.[30]

A birodalom átfogó és összetartó keretét tehát a perzsa nemzetségi-törzsi szervezet elemeinek birodalmi méretekben való kiterjesztése és alkalmazása, a perzsa uralkodóosztály katonai és adminisztratív vezetőszerepe biztosította. Az ebből természetszerűen következő bomlasztó tényezőket, elszakadási tendenciákat viszont a történetileg kialakult gazdasági és társadalmi szerkezetek, politikai önkormányzatok, jogszokások, kulturális és vallási tradíciók tiszteletben tartásával és érintetlenül hagyásával ellensúlyozta. Ez az egyensúly azonban természetesen nem lehetett tartós : a különböző népek és államok nem illeszkedtek bele tartósan a heterogén világbirodalomba, s előbb utóbb önállóságuk visszaszerzésére törekedtek. A termelőerők fejlődése napirendre tűzte az ókori Kelet meglehetősen kisterületű államait összefogó nagyobb gazdasági és politikai egység kialakulásának szükségességét. Kyros birodalma azonban korántsem jelentett ilyen szerves, fejlődésadta egységet. A hiányzó társadalmi, gazdasági és kulturális egységet természetesen nem lehetett máról-holnapra mesterségesen létrehozni, de kialakulását elő lehetett segíteni célszerű intézkedésekkel, az útjában álló akadályok elhárításával, s a fejlődés irányába mutató elemek támogatásával. A politikai szervezés területén ez azt jelentette, hogy a két tényező — a perzsa nemzetségi és törzsi szervezet és az egyes nép- és államegyéniségek — egyensúlyán túl fokozatosan ki kellett építeni olyan speciális birodalmi szervezeti formákat és elemeket, amelyek az egységet és a szerves egybeforrást szolgálhatták. A perzsa törzsszervezet és az egyes államok hagyományos intézményei mellett fejleszteni kellett a bizonyos központi jellegű intézményeket, melyek a birodalomnak szilárd szerkezeti vázul szolgálhatnak. Ennek hiányában a birodalom léte lényegében az uralkodó személyétől, uralkodói képességeitől, politikájának helyes vagy helytelen voltától függött, de igazi önálló életképességgel nem rendelkezett.

Kyros idejében ezeknek az egységesítő tényezőknek és intézményeknek a kiépítése még igen kezdetleges. Teljes mértékben csak katonai vonalon van meg, ami érthető, hiszen a birodalom fegyveres hódítással jött létre. Semmi hír azonban a gazdasági egység kialakulását elősegítő intézkedésekről : egységes pénz-, súly- és mértékrendszerről, pontosan szabályozott adózásról, központi kincstári jövedelemkezelésről, útépítésről, s a birodalom kereskedelmi forgalmát elősegítő rendszabályokról. Hasonló a helyzet a közigazgatás területén is : központi kormányszervek, írásbeli adminisztráció, speciális, tisztán a központi kormányzattól függő képesített hivatalnokszervezet, a helyi közigazgatás intézményes központi ellenőrzése ; mindezek csak Dareios

[30] *Olmstead:* i. m. 68—85. l.

korában tűnnek fel. Az első lépések már Kyros alatt is megtörténtek, erre vall a «király szemei és fülei» elnevezésű intézmény, ha ugyan hitelesnek tekinthető Xenophón erről szóló tudósítása.[31] A tartományfőnöki hatáskör szétválasztása, pontos körülhatárolása azonban még nem történik meg. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a trónöröklés szabályozása is magában rejtette a trónviszályok csíráit, akkor érthető, hogy egy-egy uralkodó halála, vagy kevésbé tehetséges uralkodó esetén a birodalom súlyos válságba került: mert gyenge és kiépítetlen volt az egységesítő tényezők és intézmények szektora, amely semlegesíteni és fékezni tudta volna széthúzó tényezők érvényesülését. Kyros ezen a téren valóban csak az első lépéseket tehette meg, hiszen uralkodásának nagyobbik részét a hódító hadjáratok, a birodalom megalapításának műve kötötte le. Emellett csak a legszükségesebb szervezési munkák elvégzésére maradt lehetősége, s itt természetesen elsősorban a meglevő adottságokra támaszkodott, s azokat igyekezett egymással és a birodalom követelményeivel összhangba hozni. A birodalomszervezet továbbépítése utódának a feladata lett volna.

A görög források úgy tüntetik fel Kambysést, mint aki teljesen szakított apja politikájával, s az erőszakos központosítás és a korlátlan despotizmus útjára lépve nyers erőszakkal igyekezett elnyomni az egyes népek sajátosságait, tradícióit.[32] Lehet, hogy Kambysés egyénisége különbözött apjáétól, s hevesebb vérmérsékleténél fogva hajlamosabb volt a türelmetlenségre, a kényes politikai kérdések erőszakos elintézésére, de az egykorú — elsősorban — egyiptomi források tanúsága szerint lényegében folytatta Kyros politikáját, s mind Egyiptom meghódításával, mind ottani magatartásával apja szándékainak megfelelően járt el.[33] A hibát éppen abban követte el, hogy pontosan lemásolta és követte apját, holott az ő korában már egészen más feladatok állottak a birodalom ura előtt, mint az alapító és hódító idejében. A belső szervezés, a megfelelő politikai és adminisztratív intézmények létrehozása helyett a hódító politikát erőszakolta. Ez igen megfelelt a perzsa uralkodóosztály érdekeinek, de ugyanakkor csak fokozta azt a mélyreható társadalmi válságot, amelyet a birodalom megalakulása az iráni népek, elsősorban a perzsák és a médek körében kiváltott.

A birodalom létrejötte a végletekig kiélezte a nemzetségi társadalom bomlása során létrejött osztályellentéteket. Az arisztokrácia hatalmának megszilárdulása, kiváltságos helyzetének intézményes biztosítása, és egy hatalmas birodalom uralkodóosztályává való átalakulása a másik oldalon az elszegényedett nemzetségi tagok, a közösségek, a szabad, félszabad vagy teljesen függő termelők gazdasági és társadalmi helyzetének rohamos romlását eredményezte, tehát kiélezte ellenállásukat. A nemzetségi közösségi élet és demokrácia maradványai még erősen éltek a nyugat-iráni népek körében is, nem beszélve a keleti törzsekről. Az osztálytársadalom megmerevedésének folyamata, amelyet a nagy birodalom kialakulása igen meggyorsított, társadalmi válság kitörésével fenyegetett.[34] S a válságot előidéző politika folyta-

[31] *Ehtécham:* i. m. 51—62. l. A «király fülei» nevű intézményt (óperzsa **spasaka* lat. specio; görögül *βασιλέως ὦτα*) Xenophón szerint Kyros rendszeresítette (Kyrop. VIII, 2, 11).

[32] *Hérodotos* III. 27—38.

[33] Ld. *Olmstead:* i. m. 86—93. l.

[34] *Sztruve:* VDI 1949, 2, 19—20. l.

tásával Kambysés nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az ő uralkodása alatt indultak meg a perzsa birodalmat pusztulással fenyegető mozgalmak. A válság csírái már eleve adva voltak a birodalom belső szervezetében és a perzsa patriarchális nemzetségi-törzsi rendszerben, s előbb utóbb nyíltan a felszínre kellett törniük. Az 522/21. évi mozgalmak okait tehát nem személyi tényezőkben, véletlen körülményekben kell keresnünk, hanem a perzsa társadalom belső szerkezetében.

II

A források tanulmányozásakor szembetűnő, hogy az i. e. 522/21. év mozgalmai lényegében két elég élesen elkülöníthető csoportra válnak szét: a mágusok felkelésére, majd annak leverése után a különböző trónkövetelők felkeléseire, ill. az egyes népek elszakadási mozgalmaira. A görög források csak az elsőről tudnak. A nagy lázadássorozatról, a nyolc trónkövetelőről és a 19 ütközetről egy szót sem szólnak. A bīsutūni felirat azonban időben is világosan elkülöníti a két eseménysorozatot: a Gaumāta-felkelés Kambysés uralkodása alatt kezdődött, s a felkelés leverése következtében került a trónra Dareios; a különböző tartományok felkelései pedig csak a Gaumāta-lázadás felszámolása és Dareios trónralépte után vették kezdetüket. Hasonló eredményre jutunk a babiloni táblák tanulmányozása alapján is.

Indokolt tehát az a feltevés, hogy a két eseménycsoport között az időbeli elhatároláson túl egyéb eltérések is vannak, elsősorban tartalmukat és célkitűzéseiket illetően — annak ellenére, hogy szoros okozati összefüggések is megállapíthatók közöttük. Ezért külön-külön vesszük őket részletes vizsgálat alá.

GAUMĀTA-BARDIYA FELKELÉS

A válság Kambysés uralkodása alatt robbant ki. A felkelés okainak, eredetének és lefolyásának lényeges mozzanataiban a különböző források megegyeznek: még Kambysés életében, midőn távol volt hazájától, lázadás tört ki Perzsiában. A felkelés vezetője egy mágus volt, aki Kyros titkon meggyilkolt fiának adta ki magát. A nép — nem tudván Bardiya—Smerdis meggyilkoltatásáról — elfogadta őt uralkodónak. Kambysés rögtön hazafelé indult, de mielőtt ténylegesen felléphetett volna a lázadóval szemben, meghalt.[35]

A részletekben forrásaink között eltérések vannak. A különböző, sokszor egymásnak ellentmondó adatból kell tehát kihámoznunk a történtek valószínű magvát.

A kronológiai problémák két csoportra oszlanak: mikor ölték meg Bardiya—Smerdist; és mikor történt az ál-Bardiya felkelése? Az első kérdés a körül forog, hogy a gyilkosság Kambysés egyiptomi útja előtt vagy alatt történt-e. Dareios az egyiptomi vállalkozás elé teszi, s lényegében Ktésias is, bár az egyiptomi események ismertetése után adja elő. Azonban megjegyzi,

[35] Ld. *Hérodotos* III. 30, 61—67.; *Ktésias:* Pers. 8—10; *Xenophón:* Kyrop. VIII, 8, 2. A Hérodotosnál szereplő Smerdis az óp. Bardiya görög megfelelője. A *Σμέρδις* alak szövegromlás eredménye, a helyes alak az Aischylosnál szereplő *Μέρδις* (Pers. 774) < óp. Bardi- (a -ya melléknévképző elhagyásával). A b ~ m váltakozásra: pl. **mṛtos* ~ *βροτός*: az a ~ e-re pl. Parsa ~ *Περσία*.

hogy Tanyoxarkés[36] — nála ez Bardiya neve — meggyilkolása után az ő szerepét játszó mágus öt évig zavartalanul kormányozta Baktriát, s csak azután történt Kambysés halála. Az egyiptomi hadjárat pedig Kambysés uralkodásának utolsó három, maximum négy évét foglalta le (525—522). Viszont Hérodotos mellett szól az a körülmény, hogy a birodalom ily kimagasló vezető személyiségének, mint Bardiyának az eltűnése évekig aligha maradhatott volna titokban, feltűnés nélkül, tehát a gyilkosság az egyiptomi hadjárat alatt, nem sok idővel a felkelések előtt kellett hogy történjék.

Könnyebben tisztázható a másik kronológiai probléma. Hérodotos szerint Kambysés 7 évi és 5 hónapi uralkodás után halt meg. A babiloni ékírásos táblák datálásain Kambysés 7 év és 7 hónapon keresztül szerepel mint uralkodó. Ugyanilyen megközelítő pontossággal határozza meg — mint látni fogjuk Smerdis—Bardiya uralkodásának időtartamát is, tehát talán nem járunk el könnyelműen, ha egyéb időmeghatározásainak megközelítő pontosságát is feltételezzük. A felkelés kitörésének dátumát Dareios pontosan megadja : *viyaxna* 14, vagyis a XII. perzsa hónap 14. napja. Az év Kambysés 7. éve, vagyis 523/2. A felkelés kitörésének időpontja a mi időszámításunkra átszámítva 522 március 11. A felkelő Gaumāta a hatalmat a következő óperzsa év (522/1) IV. *(garmapada)* hónapjának 9. napján, azaz 522. július 1-én[37] ragadta magához, minden valószínűség szerint ekkor lett király, ekkor ismerte el őt a népek többsége a birodalom urául. A bīsutūni feliratból nyilvánvaló, hogy Kambysés csak ezután halt meg. Hérodotos is így értelmezhető : a hírnök azt jelentette a seregnek, hogy Smerdis ül a trónon, ezentúl neki kell engedelmeskedni, mint királynak. A hírnök Kambysést már visszatérőben találja. Valószínű, hogy a felkelés hírére indult haza Egyiptomból. A felkelés kitörése és a lázadó uralkodói proklamációja között eltelt három hónapra feltétlenül szükséges volt Kambysésnek, hogy az egyiptomi ügyeket rendezze, seregeit mozgósítsa és útban hazafelé eljusson Szíriáig, ahol a lázadó hírnökével találkozott. Ha feltételezzük, hogy a hírnök Szíriába érkezése 10—12 napot vett igénybe,[38] ehhez hozzáadjuk a Kambysés betegségére Hérodotos által megadott húszegynéhány napot, akkor Kambysés halálát 8. uralkodási évének V. hónapja első felére, vagy legfeljebb közepére, azaz 522 augusztusának első napjaira tehetjük.[39] Ezt látszik alátámasztani az a körülmény, hogy Dareios

[36] A görög *Ταννοξαρχής* szóban a méd **Tanu-vazraka*-összetétel rejlik : 'hatalmas, magas testű, magas növésű' : *tanu* — 'test' + méd *vazr-*, óp. *bard-* (av. *berezant*) 'magas, hatalmas'. Az óperzsa a kéttagú nevet lerövidítette, s a melléknevet önállóan használta személynévként. A görögbe tehát méd közvetítéssel került a név. Ezt az etimológiát támasztja alá Hérodotos megjegyzése Smerdis rendkívüli testi erejével (III. 30). *Kent* szerint a név nem a testi nagyságra vonatkozik, hanem erkölcsi értelemben, s jelentése 'The Exalted' (*Kent:* Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon. 2. ed. New Hawen 1953, 200. l.).

[37] A babiloni és óperzsa dátumoknak a mi időszámításunk szerinti átszámítását *Olmstead* és *W. Hinz* (Der erste Jahr des Grosskönigs Dareios. ZDMG 1938, 139 kk.) nyomán közöljük.

[38] Az óperzsa birodalom egyes részeinek egymástól való napijárásnyi távolságára arab utazók adatai alapján számításokat közöl *J. Marquart:* Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 2. Heft. Leipzig 1905, 156—7. l.

[39] Kambysés az egyiptomi források szerint is Egyiptomból hazatérőben halt meg, mielőtt még hazáját elérhette volna (*Sztruve:* Palesztinszkij Szbornik 1954, 1, 8—9. l.). Halálát Hérodotos véletlen balesetnek, a bīsutūni felirat pedig öngyilkosságnak tulajdonítja. A felirat «*uvāmaršiyuš amariyatā*» kifejezésében *Schulze* (Der Tod des Kambyses. Sitzungsber, d. kgl. preuss. Akad. d. Wiss. 37. Bd. Berlin 1912, 685—703. l.) egy speciális nyelvi fordulatot vélt felismerni a latin «sua morte (suam mortem) obiit»

és társai, akik Kambysés táborából azonnal a felkelő ellen siettek, két hónap múlva, szeptember végén végeztek vele, holott ha Kambysés halála néhány hónappal korábban történt volna, akkor ennek az összecsapásnak is korábban kellett volna lezajlania.

Ellentmondani látszik ennek az időpontnak az a körülmény, hogy Babilonban a Kambysés-szel keltezett utolsó tábla 8. évének I. hónapja 23. napjáról szól.[40] A Bardiya szerinti keltezés azonban még nem jelenti okvetlenül a király halálát, csupán azt a körülményt, hogy Babilonban ezentúl nem ismerték őt el uralkodónak. Feltűnő, hogy ugyanakkor néhány nappal előbb már találkozunk Bardiya után datált táblával.[41] Cameron ezt úgy magyarázza, hogy az írnokok egy része még nem értesült Kambysés haláláról.[42] Ez az ingadozás azonban sokkal inkább megmagyarázható azzal, hogy Babylon Kambysés-szel szemben Bardiyát ismerte el törvényes uralkodóul, s természetes, hogy ez az elismerés nem ment mindenütt egyszerre és teljes határozottsággal végbe. Ha az előző uralkodó meghal, akkor ilyen ingadozás nem valószínű, mert ha az új uralkodó legitimitása kétes is, azt semmiesetre sem az elhunyt elődjével állítanák szembe.

Ha azonban mégis a felkelés kitörésének időpontjából indulunk ki, akkor Hérodotos adatai alapján a 8. év első hónapjának közepére, azaz 522 áprilisának első felére kell tennünk Kambysés halálának időpontját.

A felkelés helyét illetően már nem igen támaszkodhatunk Hérodotosra. Susa csak Dareios uralkodása alatt lett a perzsa királyok egyik székhelyévé, ő építette a királyi palotát,[43] nem valószínű, hogy már Kambysés is itt tartotta volna udvarát.

A bīsutūni felirat szerint Gaumāta felkelése *Paišiyāuvādā*-ból az *Arakadriš* hegyről indult ki. Oppert ezt Pārsa fővárosával, és a vezető perzsa törzs székhelyével Pasargadai-al azonosította. Marquart a görög *Πασαργάδαι* névben az Arkadriš hegy nevét is felismerni vélte: óp. **Pasārkadriš* vagy **pasārkadrajah-*, ami annyit jelent, hogy [az *Arkadriš* hegy mögötti *(pasā)*, tehát attól északra fekvő], s ennek alapján a várost a Murghāb folyó hegyekkel körülvett síkságára helyezte.[44] Valószínűbb azonban, hogy Pasargadai helyesen **Parsagada*, **Parsa-kata*, vagy amint Curtiusnál szerepel: *Persagada*[45] olvasandó, s jelentése a 'perzsák háza, tábora, szál'ása'.[46] Tehát az Arakadriš hegy etymológiailag nem hozható kapcsolatba vele. Ilyen körülmények között Paišiyauvādā nem azonosítható minden további nélkül Kyros és valószínűleg Kambysés székhelyével. Közvetve legfeljebb az szólhat ezen azonosítás mellett, hogy a görög források egyértelmű tanúsága szerint a felkelés a királyi palotából indult ki, másrészt Kyros feltárt pasargadai vagy murghābi palotája valóban 2000 méter magas fennsíkon épült,

mintájára: «a saját halálával», azaz a sors által számára kijelölt természetes halállal halt meg. Semmi egyéb jel nem mutat azonban arra, hogy az óperzsa használt volna ilyen nyelvi fordulatot, a latin és egyéb távoli nyelvek analógiája pedig nem szolgálhat kielégítő bizonyítékul. A kérdéses kifejezés alatt tehát csak öngyilkosságot érthetünk. (Ld. *R. Kent* i. m. 177. l.)

[40] *Cameron:* Darius and Xerxes in Babilonia. AJSL 1941, 314—325. l.

[41] *Marquart:* i. m. 149. l.

[42] *Cameron:* AJSL 1941, 315. l. Ugyancsak július 2. utánra teszi Kambysés halálát *Ogden* is: A note on the chronology of the Behistun Inscription of Darius. Pavry-Studies. London 1930, 361—5. l.

[43] Ld. I. Dareios susai alapító felirata (Ford. és jegyz. ell. *Hegyi Dolores*, bevez. *Hackel Anna*). Antik Tanulm. 1956, 335—8. l. Az eredetit ld. *Kent:* i. m. 141—4. l.

[44] *Marquart:* i. m. 154—5. l.

[45] *Curtius* V, 6, 10; X, 1, 22.

[46] *K. F. Andreas* szóbeli közlése alapján *Christensen:* i. m. 237. l. Kent (i. m. 194. l.) a *Paišiyāuvādā*-t jelentése alapján azonosítja Pasargadai-val: *paišiyā* 'writing' + *uvādā* 'abode' = 'Home of the Archives and Sacred Writings'.

magas hegyektől körülvéve.[47] Fontos közvetett bizonyíték az a körülmény, hogy a felkelés vezére, aki a feltűnő hasonlóság alapján a meggyilkolt Bardiyának adta ki magát, csak olyan valaki lehetett, aki Bardiyát ismerte, s haláláról is tudott. Már pedig Bardiya haláláról csak Kambyses legközvetlenebb környezetének volt tudomása.

A GAUMĀTA-FELKELÉS JELLEGE ÉS CÉLKITŰZÉSE

A görög források elbeszélése nyomán a Gaumāta-felkelésről olyasféle képet kapunk, mintha nem lett volna egyéb palotaforradalomnál, egyszerű trónviszálynál, az uralkodócsalád belső ügyénél, s a népnek lényegében fogalma sem volt róla, hogy mi is történt a palotában. A modern írók egy része is hajlandó így felfogni, s valamiféle regényes bűnügyi történetet látni benne, izgalmas fordulatokkal.[48] Mások a mágusok vezetőszerepéből és a bīsutūni felirat egy megjegyzéséből kiindulva vallásos reformmozgalmat látnak benne, s a zarathustrizmussal hozzák kapcsolatba. Az iráni vallások legilletékesebb kutatói azonban a mágusok és az Achaimenidák vallásának beható vizsgálata után legszögezték, hogy a Gaumāta-mozgalomban nem lehet vallásos reformmozgalmat látni, s ha vannak is vallásos vonatkozásai, azok csak másod- vagy harmadrangúak. «Rien n'autorise donc à donner un sens religieux au conflit de Dareios et de Gaumāta et d'opposer en leurs personnes des systèmes de croyance« — állapítja meg Benveniste,[49] s hasonló véleményen van Nyberg is : «Das es sich im Falle Gaumāta um einen wirklichen allgemeinen Aufruhr von ihrer Seite handelt, ist über jeden Zweifel erhaben.»[50]

A kutatók többsége tehát a Gaumāta-felkelésben elsősorban méd politikai mozgalmat, «nemzeti önállósági mozgalmat» lát, amelynek célja az önálló méd állam visszaállítása. Ezt a felfogást alátámasztja Hérodotos több megjegyzése, aki szintén határozottan méd—perzsa ellentétre utal a mágusok felkelésével kapcsolatban (III. 65, 67).

A Gaumāta-mozgalom ilyen értelmezése azonban véleményünk szerint nem helyes. Sem a görög forrásokban, sem a feliratban nincs szó arról, hogy a mágus a perzsa birodalom megdöntésével helyre akarta állítani a méd birodalmat, hogy a médek el akartak volna szakadni a perzsa birodalomtól. Hérodotos megjegyzései legfeljebb csak úgy értelmezhetők, hogy a perzsa birodalmon *belül*, annak sértetlen fenntartásával, a méd arisztokrácia kívánta biztosítani magának a vezetőszerepet a perzsával szemben. Gaumāta azonban nem mint méd lép fel, hanem mint a perzsa uralkodócsalád tagja : Bardiya (ez természetesen nem zárja ki azt, hogy származására nézve ne lett volna méd, s ne képviselt volna bizonyos méd politikai érdekeket, csupán arról van szó, hogy a felkelésben nem *ezek* a tényezők érvényesültek.)

Ha mozgalom kizárólag méd politikai jellegű lett volna, akkor nyilvánvalóan a többi — a médeknél sokkal ősibb és fejlettebb önálló állami hagyományokkal rendelkező — nép is kihasználta volna a kínálkozó alkalmat az elszakadásra. Erről azonban a görögök mit sem mondanak, s a bīsutūni felirat is minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy az elszakadási mozgal-

[47] Általában a murghābi palotát — ahol Kyros feliratát is megtalálták — azonosítják Pasargada-val. Leírását ld. *Olmstead:* i. m. 60—66. l. és *Ghirshman:* i. m. 114—8. l.
[48] *Herzfeld:* Zoroaster 208. l.
[49] *Benveniste* i. m. 21. l.
[50] *Nyberg:* i. m. 356. l.

mak sorozata csak a Gaumāta-felkelés felszámolása után 2—3 hónappal indult meg. Babilonban is minden ellenállás nélkül tudomásul vették Gaumāta uralmát abban a hitben, hogy az uralkodócsalád tagja, Bardiya került trónra. A babiloni táblák csak egyszerű trónváltozást jeleznek. Ha a datálás körül van némi zűrzavar — Bardiya első táblája után 5 nappal egy vidéki városban még mindig Kambysés után datálnak, s Bardiya uralkodásának kezdetével sincsenek teljesen tisztában[51] — az csak abból ered, hogy a trónváltozás nem simán, az előző uralkodó halála miatt történt, hanem két testvér trónviszályának eredményeként. Ebben a viszályban eleinte nem alakult ki határozott állásfoglalás a két testvér között, de semmi jel arra, hogy a kedvező alkalmat az állami önállóság visszaszerzésére igyekeznének kihasználni.

A babiloni táblákon Bardiya első éve egybeesik Kambysés 8. évével (522/1. év), s ennek az évnek I. hónap 19. napjától a VII. hónap 1. napjáig szerepel Bardiya neve a datálásban. A bīsutūni felirat szerint a felkelés már az előző év végén, a XII. hónap 14. napján kitört, s nem egészen hét hónap múlva, a következő év VII. hónapjának 10. napján történt Gaumāta halála. Uralma tehát a mi időszámításunkra átszámítva 522. március 11-től szeptember 29-ig tartott. Babilonban Gaumata halála után 4 nappal — tehát az erről szóló hírek megérkezése után — tűnik fel az első Nabû-kudurri-uṣur után datált tábla.[52] A babiloni elszakadási mozgalom csak a Gaumāta-felkelés leverése után indul meg, ekkor lép fel Nidintu-bel mint az ősi babiloni uralkodóház sarja, s őt követik a többi tartományok trónkövetelői. A Gaumāta-mozgalom tehát időben és jellegben teljesen elkülönül az őt követő szeparatisztikus helyi mozgalmaktól.

Gaumāta-Bardiya tehát nem kívánta felforgatni a birodalom politikai kereteit, még az uralkodóházat sem fosztotta meg a tróntól, hiszen ő is az Achaimenida-család sarjaként szerepelt, s uralma alatt semmi jel nem mutat arra, hogy a birodalom bomlásnak indult volna, az egyes tartományok, népek elszakadtak volna.

A mozgalom méd nemzeti jellege ellen szól az a körülmény, hogy a bīsutūni felirat szerint volt ebben az időben egy valóban politikai és szeparatisztikus célzatú méd mozgalom, amely az önálló méd állam, az uralkodócsalád és valószínűleg a régi méd uralkodóosztályok restaurációját tűzte ki céljául. Ez Fravartiš felkelése, amelyhez csatlakozott a királyi palotában állomásozó méd katonaság is, a *kāra Māda*.[53] Ebben kell tehát látnunk a méd uralkodóosztály, a katonai és nagybirtokos nemesség mozgalmát, amely egészen más jellegű, mint Gaumāta felkelése. Fravartiš a méd királyi család tagjaként lép fel, az ősi méd dinasztia hatalmát kívánja visszaállítani: «*adam Xšaθrita amiy Uvaxštrahyā taumāyā*» (DB 24. §, col. II. 15—16). Gaumāta ellenben nem ilyen igényekkel lép fel, nem a méd királyi család tagjának, hanem Bardiyának, az Achaimenidák sarjának adja ki magát.

A Gaumāta-mozgalom méd politikai jellege ellen szól végül az a tény, hogy Dareios a bīsutūni feliraton három ízben is hangsúlyozza, hogy Gaumātához csatlakozott Pārsa, Māda és még más tartományok. A Gaumāta felkelés bázisát tehát ez a két tartomány, Pārsa és Māda képezte, s a mozgalom éppen a birodalom központjából, Pārsaból, valószínűleg a fővárosból indult ki.

[51] *Cameron:* AJSL 1941, 315—6. l. *Marquart:* i. m. 126—32. l.
[52] *Cameron:* AJSL 1941, 315. l.
[53] Dareios bīsutūni felirata (a továbbiakban DB) 24. 3, col. II. 13—17. sor.

Ha méd—perzsa vetélkedésről lenne szó a birodalom feletti hegemóniáért, vagy egyenesen méd önállósági mozgalomról, akkor aligha szerepelne egy táborban ez a két rivális tartomány és nép. Pārsa és Māda együttes szereplése a Gaumāta-mozgalomban éppen arra mutat, hogy a mozgalomban olyan tényezők játszották a főszerepet, amelyek mindkét tartományban közösen megvoltak; a hangsúly olyan elemeken volt, amelyek a két ország közös jellegzetességét alkották. Ez pedig nyilvánvalóan nem volt más, mint a két ország, a két nép lényegében azonos társadalmi szerkezete, azonos osztályviszonyai és ellentétei. Az a társadalmi fejlődés, az árja pásztortörzsek patriarchális nemzetségi szervezetének bomlása és az osztálytársadalom kialakulása — ami az államszervezet, illetve birodalom kialakulásához, majd válságához vezetett, — némi időbeli eltéréssel ugyan, de mindkét népnél azonos formában, azonos speciális feltételek és külső viszonyok között ment végbe.

Ezzel elérkeztünk a Gaumāta-mozgalom lényegéhez: társadalmi tartalmához és jellegéhez, amelyre a kérdéssel foglalkozó szerzők egy része utal ugyan, de csak mellékes, másodlagos körülménynek tartja. Ezzel szemben mi ezt a társadalmi jellegét, osztályjellegét tartjuk döntőnek, elsődlegesnek, s ezt a véleményünket teljes mértékben alátámasztják Hérodotosnak, de főleg a bīsutūni feliratnak a szavai.

Hérodotos bőven mesél a mágus uralomrajutásának, majd leleplezésének és megölésének körülményeiről, de csak néhány sorban emlékezik meg arról, mit is tett ez a mágus uralkodása alatt, mi jellemzi a perzsa birodalom történetének ezt a héthónapos szakaszát: *διαπέμψας γὰρ ὁ μάγος ἐς πᾶν ἔθνος τῶν ἦρχε, προεῖπε ἀτελείην εἶναι στρατηίης καὶ φόρου ἐπ' ἔτεα τρία.*

A Hérodotosnál megőrzött hagyomány szerint tehát a mágus uralma a népnek kedvezett és a nép meg is őrizte emlékét, visszakívánta uralmát. Kinek az érdekeit szolgálta valójában a Hérodotosnál említett két konkrét belpolitikai intézkedés?

A perzsa birodalom adórendszerét illetően Hérodotosnál többszörös ellentmondással találkozunk. Egy helyen azt mondja, hogy a satrapia-beosztás elkészítésével egyidejűleg Dareios állította fel az adórendszert is, pontosan meghatározva az egyes tartományok adókontingensét (*φόρος* III. 89). Ez az adórendszer addig nem volt meg, ez Dareios újítása: *ἐπὶ γὰρ Κύρου ἄρχοντος καὶ αὖτις Καμβύσεω ἦν κατεστηκὸς οὐδὲν φόρου πέρι, ἀλλὰ δῶρα ἀγίνεον.* Más helyeken (III. 13, IV. 165) viszont Kambysés alatt is *φόρος*-ról beszél, s a mágus is a *φόρος* alól adott felmentést a népnek.

Mindenesetre tény az, hogy a birodalom alávetett népei már Kambysés idejében kötelezve voltak bizonyos rendszeres szolgáltatásokra, amelynek «ajándék» neve egyáltalán nem zárja ki kötelező jellegét. Dareios alatt a perzsák kivételével minden nép fizetett adót, a médek is. Gaumāta adóelengedése tehát a perzsa nemesség kivételével a birodalom valamennyi népének kedvezett, s lényegében egy új belpolitikai irány kezdetetét jelentette.[54]

A katonai terhek könnyítésének már közelebbről meghatározható társadalmi jellege van. A hadsereg zömét a perzsa és méd lovasság, tehát a harcos nemesség, a nemzetségi arisztokrácia és kísérete alkotta *(kāra)*. Ebben a tekintetben a médek kétségtelenül kiváltságos helyzetet élveztek a többi népekkel szemben, de hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a felső katonai vezetés kizárólag a perzsa uralkodóosztály kezében volt. A méd uralkodó-

[54] *Ehtécham:* i. m. 91—8. l.

osztálynak — amely a perzsához hasonlóan elsősorban harcos katona-nemesség volt — a katonáskodás, a harc, a hódító hadjáratok és a zsákmány jelentette életformáját a nemeshez egyedül méltó tevékenységet, kiváltságos gazdasági és társadalmi állásának alapját és forrását, tehát semmi esetre sem jelentett számára terhet. A méd uralkodóosztálynak tehát nem a katonai szolgálat alóli felmentés állott érdekében, hanem az, hogy a felső katonai vezetésben is szerephez jusson. A katonaság elsősorban a dolgozó osztályok, a közvetlen termelők, a kisparasztok, pásztorok, kézművesek, faluközösségi tagok számára jelentett súlyos terhet és kötelezettséget. Közülük kerültek ki azok a gyalogos segédcsapatok, amelyek a perzsa—méd nemesi lovasság hadrendjébe beosztva, annak alárendelve harcoltak. A katonai szolgálat elengedésével Gaumāta tehát a dolgozó néposztályok széles tömegei számára igyekezett kedvezményt nyújtani, azokat kívánta maga mögött felsorakoztatni.[55]

Míg Hérodotos utalásaiból csak sejthető a mágus-mozgalom társadalmi jellege, addig a bīsutūni felirat alapján egészen pontosan meghatározható. A felirat 13. §-a Gaumāta uralmát rémuralomként mutatja be: *kārašim hacā daršam atarsa kāram vasiy avājaniyā.* (DB col. 1, 50. l).

Gaumāta uralma tehát a *kāra*-t terrorizálta, rettegésben tartotta, pusztulással fenyegette. S hogy ez a fenyegetés részben a gyakorlatban is megvalósult, azt a 14. §. bizonyítja. Ebben Dareios elmondja, hogy hogyan semmisítette meg Gaumāta uralmának következményeit hogyan hajtotta végre a birodalom és az uralkodócsalád restaurációját: »*xšaçam tya hacā amāham taumāyā parābartam āha ava adam patipadam akunavam adamšim gāθavā avāstāyam yaθā paruvamciy . . . adam kāram gāθavā avāstāyam.*« (DB col. I. 61—3,66.)

A birodalmat «visszahelyezte eredeti helyére, alapjára», ezt két lényegében azonos jelentésű kifejezéssel is hangsúlyozza (*patipadam* és *gāθavā avāstāyam*). Gaumāta felkelése tehát alapjaiban, belső szerkezetében (s nem külső kereteiben) borította fel a birodalmat. A birodalom és az Achaimenidák restaurációja azonban egyben társadalmi restaurációt is jelentett: a *kāra*-t is visszaállította helyére. Hogy az Achaimenida birodalom restaurációja egyértelmű volt a kāra restaurációjával, tehát társadalmi alapjainak helyreállításával, azt azzal is hangsúlyozza, hogy mindkettőre ugyanazt a kifejezést használja.

Mi volt az a «*kāra*», amelyet Dareios visszaállított a régi helyére, s amely úgy rettegett Gaumātától? Az elámi szöveg népnek, a babiloni hadseregnek fordítja. Jelentésköre megállapítható a többi indoeurópai nyelvekből: litván *karas* «war, army», gót *harjis* «army», német *Heer*. Az egyes szerzők így fordítják: Kent: people, army; Hinz: Persische Schwertadel; König: Heerbann; Nyberg: «Heerbann und die arischen Lehensherren».[56] A bīsutūni feliratban általában fordítható hadseregnek és népnek. Első és alapjelentése nyilván a 'fegyveres nép', a bīsutūni felirat és más óperzsa feliratok legtöbb helyén félreérthetetlenül ilyen jelentésben szerepel. A «*kāra*» tehát a perzsa uralkodóosztály: a nemzetségi arisztokrácia, a nemzetség- és törzsfők, a katonai vezetők és fegyveres kíséretük, a perzsa harcos nemesség tőlük

[55] *Ehtécham:* i. m. 62—76. l. *Christensen:* i. m. 261, 275—8. l.

[56] *Kent:* i. m. 179—80. l.; *Hinz:* ZDMG 1952, 374. l.; *König:* Relief und Inschrift des Königs Dareios I am Felsen von Bagistan. Leiden 1938, 66. l.; *Nyberg:* i. m. 344. l.; *Christensen:* Heer, wehrhafte Volk (adelige Reiter) i. m. 275. l.

függő alsóbb rétege, a vazallusok tábora. Az ő katonai erejükre támaszkodva hódította meg Kyros a birodalmat, s rájuk építette annak politikai szervezetét is. A társadalmi fejlődés során belőlük alakult ki a perzsák uralkodóosztálya, ők kaparintották magukhoz a nemzetségi közösség földeinek, nyájainak nagy részét, s szolgálatukba kényszerítették az elszegényedett nemzetségtagokat. Ők sajátították ki a nemzetségi intézményeket, a *viϑ*-ek az ő nemzetségeiket, birtokaikat, gazdaságaikat jelölik, hatalmas ingatlan és ingóvagyonukkal, a tőlük függő, nekik dolgozó parasztok és kézművesek csoportjával együtt. Az Achaimenida birodalom patriarchalis jellegű berendezése őrajtuk nyugodott, éppen ezért érthető, hogy a birodalom és az uralkodóház restaurációja egyértelmű volt a »*kāra*« restaurációjával. Gaumāta mozgalma pedig nem azért forgatta fel alapjaiban a birodalmat, mert a politikai kereteket bomlasztotta fel, mert területeket, népeket szakított el a birodalomtól, hanem azért, mert a birodalom társadalmi támasza és váza ellen, a «*kāra*» ellen tört, annak kiváltságos helyzetét akarta megsemmisíteni.

A perzsa társadalom akkori fejlődési fokán az uralkodóosztályok helyzete még csak kis mértékben volt intézményesen biztosítva, s a «*kāra*» vezetőszerepe, kiváltságos állása, elsősorban vagyonán, gazdasági erején nyugodott. A bīsutūni felirat szerint Gaumāta éppen ezen a vonalon fenyegette létében a «*kāra*»-t ; gazdasági kiváltságait, vagyonát vette el tőle :

«*adam niyaçārayam kārahyā abičariš gaiϑāmcā māniyamcā viϑbišča tyādiš Gaumāta hya maguš adīnā adam kāram gāϑavā avāstāyam.*» (DB 14,6 I. 64—66.)

Mit vett el tehát a *kāra*-tól Gaumāta és mit adott vissza nekik Dareios?

abičariš : *abi-* prefixum + *car* «menni, mozogni» (óind. *cárati)* jelentése Kent szerint 'legelő' (l. ujp. *čärīdän* «legelni»[57]). Hinz azonban utal arra, hogy az ókori Iránban a legelők magántulajdona még nem tehető fel, s így nem kellett azt elvenni tőlük. Ezért inkább «(bewässertes) Ackerland» jelentést ad neki[58] (s így esetleg az av. *čarana-* 'Ackerfeld, Gefild'[59] szóval lehetne kapcsolatba hozni). Véleményünk szerint Hinz álláspontja a valószínűbb és itt elsősorban művelt, öntözött földekről van szó, amelyek eredetileg a faluközösség tulajdonát képezték.

gaiϑā- : < av. *gaēϑā-* < preindoeur :* *gu̯ei-* 'Wesen, stoffliches Lebewesen, Einzelwesen, Individuum, Welt, Hab und Gut, weltlicher Besitz'.[60] Jelentése itt 'living personal property, cattle, Vieh'.[61] Az elámi szövegben < *aš* ; szerepel a persepolisi erődítménytáblákon is (No. 6754) : > *gi-sa-bat-ti-iš* < óp. **gaʾta-patiš* 'Viehoberster, Heidenmeister'.[62] Jelenti tehát az állatokat, a csordákat, amelyek az iráni törzsek gazdasági életében még mindig fontos szerepet játszottak, s eredetileg szintén közösségi tulajdont képeztek.

māniyam : < av. *dəmāna-*, *nmāna-* 'ház, házhoz tartozó emberek, család, a család tagjai' (nagycsalád értelemben) ~ óind. *dáma-* 'ház'.[63] A 'házhoz, a házi gazdasághoz, a birtokhoz tartozót' jelent tehát, s az elámi változatból az is kiderül, hogy csak emberek érthetők alatta, mert az elámi a 𒁹 personalis determinativummal ellátott *kur-taš* szóval fordítja. A 𒁹 *kur-taš* (< óp. **garda-*,

[57] *Kent:* i. m. 168—9, 218. l.
[58] *Hinz:* ZDMG 1952, 374. l.
[59] *Ch. Bartholomae:* Altiranisches Wörterbuch. Strassburg 1904, 581.
[60] *Bartholomae:* i. m. 476—9.
[61] *Kent:* i. m. 182. l.
[62] *Hinz:* ZDMG 1952, 374. l.
[63] *Kent:* i. m. 202, 219. l.

*grda- ~ bab. *gardu* 'gazdasági egység', élén a *gardupati*-val[64]) pontos jelentését a persepolisi kincstári táblák alapján Tjurin állapította meg : «munkások, emberi munkaerő» (cseléd, napszámos). Nem rabszolgákat kell alatta értenünk, hanem szabad, de elszegényedett nemzetségtagokat, »a földművesek és pásztorok azon elszegényedett rétegét, amely még nem vesztette el minden termelőeszközét, melynek otthon még megvan a része a közösségi földből, de nem elegendő arra, hogy családját eltartsa». Ezért azok, akiknek nem állt módjukban katonának állni, a gazdagok birtokain, vagy a királyi gazdaságokban helyezkedtek el, mint «bérmunkások». Meghatározott bért kaptak pénzben vagy természetben, s helyzetük idővel állandósult, s évek múltán földhözkötött, a birtokossal szemben függő helyzetben levő munkásréteggé alakultak át.[65] Ezek az arisztokrácia gazdaságaiban dolgozó nemzetségtagok gazdasági önállóságuk után fokozatosan személyes szabadságukat is elvesztették, s így lettek «a birtokhoz tartozók».

viθbišča : olvasása bizonytalan, nyelvtani alakja még vitatott.[66] A *viθ-* ~ av. *vis-* jelentésfejlődése jellemző módon fejezi ki a nemzetségi, közösségi szervezet bomlásával bekövetkezett társadalmi átalakulást : jelentése kezdetben 'nemzetség, klan', majd annak települése, a faluközösség, a nemzetség közös földjeivel, legelőivel, nyájaival ; az óperzsa feliratokban és a Szaszanida korban a *vis-*, *viθ-* kizárólag az arisztokratikus, nagybirtokos és az államban vezetőszerepet játszó nemzetségeket jelöli, ill. azok házát, birtokát, gazdaságát, ingó és ingatlan vagyonát, végső fokon pedig a királyi nemzetséget, annak birtokait, a királyi udvart. Jellemző példája annak, hogy a nemzetségi arisztokrácia hogyan sajátítja ki magának a nemzetségi intézményeket, kiszorítva azokból a szegényebb nemzetségtagokat.[67] A jelen esetben a *viθ-* a közösségekből kiemelkedő arisztokratikus nemzetségek — a *kāra* — házi gazdaságait, háztartásait jelenti, összes tartozékaival, elsősorban a bennük dolgozó függő helyzetű parasztokkal és házi szolgákkal (esetleg házi rabszolgákkal) együtt.

Ha a bīsutūni felirat szűkszavú, de félreérthetetlen közlését beállítjuk abba a képbe, amelyet az iráni társadalom fejlődéséről és i. e. VI. századbeli állapotáról a bevezetőben felvázoltunk, akkor nyilvánvaló, hogy a Gaumāta-felkelés ennek az évszázados fejlődési folyamatnak a lezárását jelenti. A nemzetségi-közösségi viszonyok bomlása során felhalmozódott és egyre inkább kiéleződött társadalmi ellentétek robbantak ekkor ki nyílt osztályharc formájában. Az időpont nem véletlen : a perzsa birodalom létrejötte és az államszervezet kialakulása olyan döntő jelentőségű lökést adott ennek a folyamatnak, hogy az ellentétek — szinte minőségi ugrással — «forradalmi» jellegű mozgalomban robbantak ki.[68] A «forradalmi» jelzőt idézőjelbe kell tennünk, mert a mozgalom lényegében a termelőerők fejlődésében rejlő szükségszerű tendenciával

[64] *Hinz:* ZDMG 1952, 375. l.

[65] *Тюрин:* Социальное положение kur-taš по документам «Сокровищницы Персеполя.» ВДИ 1951, 3, 19—39. l.

[66] *Hinz* (ZDMG 1952, 375. l.) szerint locativus, valószínűbb azonban, hogy instrumentalis.

[67] Óind *viś-* 'ház, lakás', gör. *οἶκος*, lat. vīcus. Ld. *Kent:* i. m. 208. l. ; *Bartholomae:* i. m. 1455—7. ; A *vis-*, *viθ-* társadalmi jelentőségéről ld. *Herzfeld:* Zoroaster 110. l., *Altheim:* i. m. II. 136. l. és különösen *Ehtécham:* i. m. 21—24. l., aki jól összeállított anyaggal végigkíséri a terminus jelentésfejlődését és kimutatja, hogyan lett a *vis-* az eredeti közösségi intézményből a földbirtokos arisztokrácia kizárólagos társadalmi keretévé. Ugyanakkor rámutat fontos politikai szerepére is.

fordult szembe, midőn megkísérelte a közösségi rend visszaállítását, s a kialakulóban levő osztálykeretek megsemmisítését. A Gaumāta-felkelés az elszegényedett nemzetségi, faluközösségi tagok, a különböző fokú gazdasági és társadalmi függőségbe került termelő osztályok utolsó kísérletét jelentette abban az irányban, hogy az osztályviszonyok végleges megszilárdulását s ezzel helyzetének reménytelenné fordulását megakadályozza. Ebből következik, hogy a felkelés leverése Perzsiában és Médiában az osztálytársadalom teljes győzelmét és az államszervezet megszilárdulását jelentette.

A földbirtokos, majd (bizonyos mértékig) rabszolgatartó uralkodóosztállyá átalakuló nemzetségi arisztokrácia és az ősi nemzetségi közösségi rend, a demokratikus törzsi intézmények maradványai közötti ellentét: ez volt az a közös vonás, amely egyaránt megvolt *Pārsa*ban és *Māda*ban. Ezért vett részt a felkelésben egyformán mindkét ország népe, s ezért támogatta Dareiost a mozgalom leverésében mind a perzsa, mind a méd «*kāra*». A «többi tartományok» alatt nyilván az innen keletre lakó rokon-népeket és törzseket kell értenünk, amelyeknél lényegében hasonló társadalmi viszonyok uralkodtak, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy a folyamat ott még nem volt annyira előrehaladott, a közösségi és demokratikus elemek még sokkal erősebbek voltak. Ez volt a helyzet pl. Margianaban, ahol a nép «az ősi törzsi demokrácia védelmében» szállt szembe a perzsa arisztokrácia arra irányuló kísérletével, hogy ezt a demokráciát megsemmisítve, a keleti tartományokban is létrehozza a maga osztályuralmát.[69] Ugyanakkor a mozgalomnak semmiféle visszhangja nem volt a szomszédos nyugati tartományokban — Babilonban, Asszíriában és Elámban —, mert azoknak társadalmi rendje egészen másjellegű volt: a rabszolgatartó osztályrend és az államszervezet ott már évezredekkel előbb kialakult, s eltüntek már azok a társadalmi rétegek, amelyek körében egy ilyen jellegű mozgalom visszhangot kelthetett volna.

A mozgalom lefolyásáról nem sokat tudunk. Dareios szavaiból azonban sejthető, hogy nemcsak felvetett, hanem végre is hajtott jelszó volt a közösségi földek és nyájak visszavétele, a függő dolgozó rétegek felszabadítása, mert Gaumāta legyőzése után mindezt vissza kellett adni a *kāra*-nak.[70]

A PERZSA ARISZTOKRÁCIA REAKCIÓJA: A GAUMĀTA-FELKELÉS LEVERÉSE

A Gaumāta-felkelés társadalmi mozgalom, osztályharc jellegét mutatják leverésének körülményei és következményei is. A mágusok legyőzését ugyanis a görög és óperzsa források egyaránt a leghatalmasabb perzsa törzs- és nemzetségfők, a nemzetségi arisztokrácia vezetőinek műveként állítják be, s következményeként pedig az arisztokrácia, teljes gazdasági, társadalmi és osztályuralmi restaurációját tüntetik fel.

Hérodotos a mágusok megöléséről sok tekintetben meseszerűen kiszínezett, izgalmas, fordulatos elbeszélést ad, amelynek részleteit természetesen

[68] Az államalakulásnak a társadalmi ellentétek kifejlődésére gyakorolt nagy hatását hangsúlyozza *Sztruve:* VDI 1949, 2, 19—20. l.

[69] *Sztruve:* i. m. 10—29. l.; *Altheim:* i. m. II. 133—41. l.

[70] Szándékosan mellőzöm a Gaumāta-felkelésben vezetőszerepet játszó mágusok fontos és bonyolult problémájának tárgyalását, mert ezzel a kérdéssel egy külön tanulmányban kívánok foglalkozni. A mágusok papi rendjének eredete, vallási funkciója és a perzsa birodalomban játszott szerepe mindenben alátámasztja azt, amit a Gaumāta-felkelés társadalmi tartalmáról mondottunk.

nem tekinthetjük történeti hitelességűnek.[71] Ő is állandóan hangsúlyozza azonban, hogy a mágust leleplező hét «összeesküvő» a legelőkelőbb, leggazdagabb perzsák közé tartozik, s a jelek szerint a szintén Hérodotosnál felsorolt perzsa törzsek fejeivel azonos. Otanés, aki az egész összeesküvést megindítja, *γένει δέ καὶ χρήμασι ὅμοιος τῷ πρώτῳ Περσέων*, leánya a király felesége, bármikor szabad bejárása van a palotába.[72] A mágusok megölése és Dareios trónrakerülése után az összeesküvők kiváltságokat kapnak. A mozgalom ugyan Otanéstől indul ki, de hamarosan átveszi az irányítást a később odaérkezett Dareios : az ő határozott gyors fellépésének köszönhető a siker, s a mágust is ő szúrja le.

Hasonló, ha nem is oly részletes, de a valósághoz mindenesetre közelebbálló képet kapunk a bīsutūni felirat 13—14. §-ából. Itt is Dareios és társainak fellépése jelenti a döntő fordulatot, míg ő meg nem érkezett, addig senki sem mert semmit tenni a mágus ellen, a *kāra* rettegve várta a fejleményeket vagy behódolt Gaumātanak. Általában az egész felirat azt a határozott benyomást teszi az olvasóra, hogy főcélja, hogy kihangsúlyozza Dareios érdemeit a birodalom restaurációja terén, de ebben a tekintetben mégsem tarthatjuk túlzásnak állítását : a királyság nyilván azért jutott az ő kezébe, mert ő volt a perzsa arisztokrácia restaurációs mozgalmának feje és irányítója. Hérodotos egyik megjegyzéséből következtethetően már Kambysés idején kimagasló helyet töltött be, s egyike volt a birodalom legelső méltóságainak. Hérodotos ugyanis azt mondja, hogy Dareios Egyiptomban Kambysés lándzsahordozója (*δορυφόρος*) volt.[73] A lándzsahordozó pedig a perzsa birodalom első főméltósága ; Dareios naqš-i-rustami síremlékén a három főtisztviselő között az első helyen áll az *aršṭibara*, a lándzsahordozó ; ez akkor nem más, mint a perzsa nagybirtokos arisztokrácia egyik vezetője, Dareios egykori «szövetségese» Gaubaruva-Gobryas, akinek leánya Dareios felesége volt. Dareiosnak ez a magas állása érthető : a királyi családdal rokonságban állt, az egyik leghatalmasabb perzsa nemzetségből származott, apja pedig a birodalom központjának Pārsanak a kormányzója volt.[74] Dareios már Kyros élete végén szerepel, de katonai pályáját csak Kambysés idejében kezdte meg,[75] s semmi lehetetlen nincs abban, hogy 522-ben, mintegy 28 éves korában ilyen kimagasló szerepet játszott a király kíséretében. Kambysséssel valószínűleg Egyiptomban volt a perzsa nemesség színe-java, s az otthonmaradottak nem tudtak sikerrel szembeszállni Gaumātának a széles néptömegekre támaszkodó mozgalmával. A perzsa nemzetségi arisztokráciát valóban Dareios megérkezése mentette meg.

Dareios tehát minden valószínűség szerint Egyiptomból sietett haza a felkelés hírére,[76] s vele jött a perzsa—méd sereg is, melynek vezetését

[71] Hérodotos III. 68—69.
[72] Hérodotos III. 68.
[73] Hérodotos III. 139.
[74] Hérodotos III. 70. Lehetséges azonban, hogy Hérodotos a Parthava—Parthia nevet értette félre, mert Dareios szerint (DB 35. §, col. II. 93—4.) apja a felkelések kitörésekor Parthiában volt.
[75] Hérodotos I. 209.
[76] Hérodotos III. 70. szerint Dareios Pārsaból ment Susába, de később (III. 139) maga is azt mondja, hogy Kambysés-szel volt Egyiptomban. Kambysés halála előtt felszólította a perzsákat, s elsősorban a jelenlevő Achaimenidákat, hogy szerezzék vissza a médektől az uralmat (Hérod. III. 65.). Ez a felszólítás nyilván elsősorban a jelenlevő Dareiosnak szólt.

Kambysés halála után ő vette át. Ezt a sereget, a hozzá hű *kāra*-t, faragtatta kőbe uralkodása idején palotáiban, ez volt az a «tízezer halhatatlan», akikre támaszkodva megszerezte az uralmat és helyreállította a birodalmat.

A legendás «tízezer halhatatlan» alakjában tehát személyesen felvonul még a mai szemlélő előtt is — a babiloni, persepolisi és susai paloták falain — a «*Pārsa kāra*», amelynek «segítségével birtokomba vettem mindezeket a tartományokat»,[77] s amelyre Ahura Mazda áldását kéri. Vezetői a perzsa nemzetségek, törzsei fejei — a hat «szövetséges», *anušiya* — tagjai pedig ezeknek fegyveres kísérete, a kisebb, harcos perzsa nemesség színe java. A hadjáratban hadvezérek és katonák, otthon hatalmas tekintélyű nagybirtokosok és azok vazallusai, akik fokozatosan a maguk kezén halmozzák fel nemzetségek egykor közös földjeit, legelőit, szolgálatukba kényszerítik az egykor szabad kisbirtokos vagy nincstelen parasztokat, pásztorokat, a benszülött lakosság utódait és az elszegényedett, «lecsúszott» perzsa nemzetségi tagokat egyaránt.[78]

A döntő ütközet a *bīsutūni* felirat szerint Médiában zajlott le, *Nisāya* körzetében, ahol Gaumātát *Sikayauvatiš* erődjében megostromolták és elfogták. *Sikayauvatiš* pontos fekvését nem ismerjük, *Nisāya*t azonban a görög földrajzi írók és az arab utazók adatai alapján valószínű pontossággal azonosítani lehet: síkság Ekbatana és Karmanšah között, Bīsutūn közelében.[79] Itt vezetett keresztül a birodalom egyik legfontosabb útvonala, amely a Zagros hegységet a Holvān hágón átszelve a központi területet Pārsat és Médiát összekötötte a nyugati tartományokkal. Ezt a fontos kulcspozíciót — a Babilonból Ekbatanába vezető úton — szállta meg Gaumāta, hogy Dareiosék elől elzárja a Zagroson át Médiába és Pārsaba vezető utat.[80]

Gaumāta legyőzése után szerezte meg Dareios az uralmat, ekkor állította vissza az Achaimenidák királyságát. Ezt a győzelmét a feliraton is élesen elkülöníti a többitől, nemcsak időben, hanem jelentőségében is. Külön szakaszban utal a Gaumāta-felkelés társadalmi jelentőségére, amellyel már részletesen foglalkoztunk. Itt félreérthetetlenül sokkal többről van szó, mint egyszerű politikai uralmi kérdésről. Nemcsak politikai restauráció ez, hanem a birodalom — vagy legalábbis annak központi tartományai: Pārsa és Média — egész gazdasági és társadalmi szervezetének helyreállítása, az uralkodóosztály győzelme, helyzetének megszilárdítása. Dareios mindvégig ezt tartja uralkodása legnagyobb tettének, erre utal feliratai legnagyobb részében, szószerint úgy, mint a bīsutūni sziklán. Naqš-i-rustemi feliratán így szól: «Ahuramazda mikor látta ezt a földet felfordulásban (forrongásban), azután nekem adományozta, engem királlyá tett, én király vagyok. Ahuramazda kegyelméből visszatettem azt a helyére (visszaállítottam alapjára)».[81] A szövegben használt *yaud-* ige annyit jelent, mint 'felfordulásban, forrásban lenni' (av. *yaoza* 'boil up.').[82]

A bīsutūni felirat azt a benyomást teszi az olvasóra, hogy Dareios — bármennyire hangsúlyozza is, hogy az ő győzelmével és trónrakerülésével

[77] Dareios: Persepolis e 8—9, ld. *Kent:* i. m. 136. l.
[78] A «tízezer halhatatlanról» ld. *Christensen:* i. m. 261, 275. l.
[79] *Marquart:* i. m. 158—60. l.; *Herzfeld:* Am Tor von Asien. Berlin 1920, 35. l.; és u. ő: Archaeological History of Iran. London 1936, 39. l.
[80] *Prášek:* Dareios I. Der Alte Orient 14. 1914, 15. l.
[81] Dareios: Naqš-i-Rustam a 4. §. (*Kent:* i. m. 137. l.)
[82] *Kent:* i. m. 204. l.

csak az Achaimenida-család szerezte vissza az őt megillető uralmat — elsősorban mégis a perzsa arisztokrácia képviselőjeként, érdekeinek védőjeként lépett fel, s ennek az arisztokráciának a segítségével, hozzájárulásával foglalta el a trónt. A jelek arra mutatnak, hogy a felkelés leverését közvetlenül igen erős ellenhatás követte. A perzsa arisztokrácia a győzelem után még nagyobb szerepet kívánt magának biztosítani a kormányzásban. Hérodotos számos helyen utal arra, hogy Dareios összeesküvő társai milyen kiváltságokat kaptak. Ezt megerősíti a maga Dareios is a bīsutūni feliratban, mikor utódainak lelkére köti e hatalmas arisztokrata családok védelmét és pártfogását. A hat szövetséges — Vindafarna (Intaphernes), Utāna (Otanes), Gaubaruva (Gobryas), Vidarna (Hydarnes), Bagabuxša (Megabysos), Ardumaniš (görög megfelelője nincs, helyette Hérodotosnál Aspathines szerepel) — Dareios uralkodása alatt a vezető közigazgatási és katonai tisztségeket töltötte be: Utána leányát a király feleségül vette, Gaubarava — aki szintén apósa volt — pedig mint lándzsahordozó első helyen áll a király mögött a bīsutūni és naqš-i-rustemi domborműveken.[83] A perzsa arisztokrácia állt a satrapiák élén is. Gazdasági helyzete megszilárdult, birtokait tovább növelte: Dareios alatt indul meg a perzsa beáramlás Babilóniába. Babiloni nagybirtokaikon ezek az egykori perzsa nemzetségfők már rabszolgagazdálkodást folytatnak, s egyre nagyobb részt vesznek Babilon üzleti és bankéletében is.[84] Dareios uralkodói nagysága éppen abban rejlik, hogy bár hatalma kifejezetten ilyen osztályalapokon nyugodott, gazdasági, közigazgatási és jogi intézkedések egész sorozatával igyekezett ellensúlyozni a perzsa arisztokrácia túlsúlyát, és a birodalom kezdetleges, patriarchális jellegű szervezetét átalakítva egyre inkább kiépítette és erősítette azokat a tényezőket és intézményeket, melyek annak egységét, szilárdságát, belső stabilitását biztosíthatták.[85]

Egyelőre azonban még korlátlanul érvényesült a «reakció»: az arisztokrácia visszavette a legelőket, a nyájakat, újra szolgálatába kényszerítette a kisparasztságot. A mozgalmat vezető mágusokon kegyetlen bosszút álltak: Hérodotos szerint ahol egy mágust találtak, megölték. Ennek emlékét még Hérodotos idejében is megülték, a *μαγοφόνια* ünnepén.[86] A mágusok megölésének emléke még évszázadok múlva is élt az iráni népek között, amint ezt egy manicheus szogd szövegben szereplő *m w γ z t* < **magu̯ati* 'a mágusok megölése' kifejezés bizonyítja.[87] Gaumāta emlékét a nép megőrizte emlékezetében és uralmát még egy század múlva is visszakívánta, a mágusok pedig szentként tisztelték emlékét.[88]

[83] *Fr. König:* i. m. 18—20. l.

[84] *Olmstead:* i. m. 191—4. l.

[85] «Dareios musste seinen eigentlichen persischen Hochadel aus allen anderen herausheben.» *T. Junge:* Dareios I. Berlin—Leipzig 1944, 60. l.

[86] Hérodotos III. 79.

[87] *Marquart* megkísérelte bebizonyítani (i. m. 132—6. l.), hogy a *μαγοφόνια* a perzsa Bagayada, azaz Baga, ill. Mithra feláldozásának ünnepe félreértéséből keletkezett, mivel a mágusok megölése ezen az ünnepen történt. Ez a Bagayada-ünnep csak feltételezés, s nem egyéb, mint a későbbi Mirghān-ünnep visszavetítése Dareios korába. Mivel szogd manichaeus szövegekben is szerepel a mágusok meggyilkolására való ünnepélyes emlékezés, hitelesnek fogadható el Hérodotos állítása. (Ld. *W. B. Henning:* The Murder of the Magi. JRAS 1944, 133—6. l.)

[88] Hérodotos III. 67. A Ktésiasnál szereplő Sphendadatés név az av. *Spəntodāta* átvétele, s Marquart szerint (i. m. 105—6, 136. l.) ez Gaumāta posthumus neve, melyet a mágusoktól kapott, akik szentként tisztelték őt (*spəntа-* 'szent, isteni eredetű, '*Spəntōdāta-* 'vom Heiligen geschaffen.')

A Gaumāta-mozgalom népszerűségét és jelentőségét közvetve bizonyítja az a tény, hogy évszázadokon át mennyire megmaradt az érdekelt néposztályok emlékezetében. A görög írók mind megemlékeznek róla, Hérodotos egész mesesorozatot sző köré, vallási szövegek és ünnepek évszázadokig őrzik emlékét, — ugyanakkor a rákövetkező felkelések, helyi mozgalmak, Dareios egy év alatt vívott 19 véres ütközetének emléke teljesen eltűnt, csak a bīsutūni feliratból értesülünk róla ; Hérodotos és a többi görögök meg sem említik. A különböző ellentétes elbeszélések, nevek, változatok — melyeknek lényege azonban mindenhol ugyanaz — azt mutatják, hogy ez a társadalmat mélyen felforgató, megmozgató esemény milyen hatást tett a népre, s milyen hamar megindult körülötte a legendaképződés.

Hogy ez a mozgalom a rendelkezésére álló hét hónap alatt milyen méreteket öltött, azt nem tudjuk, de következtetni tudunk rá a bīsutūni felirat néhány utalásából. Gaumata halálával ugyanis a dolog koránt sem ért véget. Dareios a mozgalom főfészkét, Pārsat egyelőre nem tudta hatalmába keríteni.

A felirat 40. §-a elmondja, hogy Pārsa-ban egy Vahyazdāta nevű ember — aki Pārsa keleti részéből, Karmaniából származott — egy második felkelést szított, azt állítva, hogy ő Bardiya, Kyros fia.[89] Kezében tartotta a pasargadai királyi palotát is, és valószínűleg egész Anšant. Dareios sereget küldött ellene Médiából Artavardiya vezetésével, s az 522/1. II. hónap 12. napján meg is ütközött vele, de csak a IV. hónap 5. napján tudták őt teljesen legyőzni és elfogni. A 45. § szerint azonban ez a Vahyazdāta már az előző év (522/3) folyamán sereget küldött Pārsaból Arachosiába, amely hónapokon át elkeseredett harcokat vívott a Dareioshoz hű Vivāna satrapával. Az első ütközetet a X. hónap 13. napján (522. dec. 29.) vivták. Tehát akkor már Vahyazdāta hosszabb ideje Pārsa ura volt, ha a szomszédos tartomány megszerzésére is gondolhatott. Gaumāta eleste a VII. hónap 10. napján történt, valószínű, hogy az első arachosiai ütközetig eltelt három hónap alatt már Vahyazdāta volt a helyzet ura Pārsaban. Az sem valószínű, hogy egy külön felkelésről van szó, inkább feltételezhetjük a két mozgalom kapcsolatát, folytonosságát. Dareios Gaumāta legyőzése után nem megy Pārsāba, pedig az volt a birodalom központja és székhelye, hanem előbb Babilon ellen fordult, majd visszatért Médiába. A következő év IV. hónapjáig, tehát kilenc hónapig, nem tudja a maga számára biztosítani Pārsat, míg alvezére fegyverrel meg nem szerzi azt.

III.

A VÁLSÁG MÁSODIK SZAKASZA

Dareios a bagayadais hónapban szerezte meg a perzsa birodalom feletti uralmat, miután megölte Gaumāta-Bardiyát. A babiloni és egyiptomi feljegyzések alapján nem kétséges, hogy ez az év azonos Kambysés 8. évével és Bardiya első évével, tehát az 522/21. év, a mi időszámításunk szerint

[89] *Olmstead* (i. m. 111. l.) szerint Vahyazdāta ábrázolása a bīsutūni domborművön nem mutat árja jellegzetességeket, s ez arra vall, hogy az őslakosságból származott, amely társadalmi helyzeténél fogva elsősorban érdekelve volt a Gaumāta-felkelésben. Neve azonban kétségtelenül indogermán (mint a többi lázadóé is): *vahyah-* 'jobb' (óind. *vasyas-*) + *dāta-* 'törvény' (*da-*, óind, *dhā-*, preindoeur. **dhē-*), jelentése tehát *Kent* szerint «Follower of the Better Law» (i. m. 207. l.).

522 szeptember vége.[90] A görög történetírók, az óperzsa és babiloni források egyértelműen utalnak arra, hogy Dareios királysága nem volt minden vitán felül álló dolog, legitimitásával bajok voltak. Hérodotos szerint a hét összeesküvő, miután magasröptű eszmecserét folytatott a leghelyesebb kormányforma kérdéséről, a sorsra bízta annak eldöntését, hogy melyikük legyen a király. Szó sincs arról, hogy Dareiosnak többi társával szemben valamiféle előjoga, speciális jogcíme lenne a trónra. A választásban mindnyájan egyforma eséllyel indulnak, bármelyiküknek joga és esélye van a trónhoz. Hérodotos elbeszélésében lényegében az a perzsa udvari szemlélet tükröződik, amelyet a bīsutūni felirat is kifejez : ti. hogy Dareios elsősorban Ahuramazda kegyelmének és segítségének, és saját határozott fellépésének, a perzsa arisztokrácia ellenakciójában betöltött vezetőszerepének köszönheti trónját.[91]

A bīsutūni felirat legfőbb célja az, hogy mindenáron igazolja Dareios uralmának jogosságát. Nem elégszik meg azzal, mint elődei, hogy közölje címét és származását anélkül, hogy különösebb módon igazolná legitimitását. Állandóan hivatkozik Ahuramazda kegyelmére, és saját érdemeire : a birodalom belső rendjének s területi integritásának helyreállítására ; hangsúlyozza saját igazmondását és mindazoknak hazug voltát, akik kétségbevonják uralmának jogosultságát. A már megszerzett és megszilárdított hatalomnak ez az erőszakolt utólagos igazolása arra mutat, hogy Dareios nem a jogszerű trónutódlás, a kétségbevonhatatlan legitimitás alapján jutott trónra, hanem a különböző érdekek és társadalmi erők elkeseredett harcában szerezte azt meg magának.

Gaumāta leverésével és Dareios trónraléptével a helyzet korántsem jutott nyugvópontra. Míg az egyes tartományok Gaumātat, mint ál-Bardiyat, minden további nélkül elfogadták Kyros fiaként és törvényes uralkodóként, addig hallani sem akartak arról, hogy Dareiost elismerjék. Mindenütt úgy tekintették, hogy Bardiya halálával az uralkodóház kihalt, s a birodalom felbomlott. Babilonban tudomásul sem vették Dareios trónraléptét, s Bardiya halála után azonnal a helyi uralkodó (III.) Nabû-kudurri-uṣur (Nabuchadnezzar) szerint keltezték a táblákat.[92] A válság második szakaszát éppen ez különbözteti meg a legszembetűnőbben a Gaumāta-felkeléstől, amely — bár gyökerestől felforgatta az iráni területek gazdasági és társadalmi rendjét —, a birodalom területi integritását és politikai egységét nem érintette. A perzsa birodalom politikai szervezete azonban olyan jellegű volt, hogy a Gaumāta-felkelés szükségképpen maga után vonta felbomlását : a heterogén elemeket összefogó perzsa patriarchális törzsi intézmények és uralmi formák válsága magával hozta a legyőzött népek elszakadási törekvéseit. Innen adódik a két időben és jellegben elkülönülő eseménysorozat tényleges okozati összefüggése.

[90] *Parker* (Persian and Egyptian Chronology. AJSL 1941, 285—301. l.) egyiptomi feliratok és arameus papyrusok alapján bebizonyította, hogy Bardiya uralkodását semmiesetre sem lehet egy év és hét hónapra kinyújtani. Dareios trónralépési éve tehát kétségtelenül 522/521.

[91] Hérodotos III. 67—79. A Hérodotos és a perzsa udvari szemlélet közötti kapcsolatról ld. Струве : Геродот и политические течения в Персии эпоха Дария I. ВДИ. 1948, 3. 12—35 l. és *Altheim:* i. m. II. 159—177. l.

[92] *Cameron* (AJSL 1941, 314—8. l.) kimutatta, hogy a *Strassmayer* által IV. hó 14-i dátummal közölt tábla (Nabuchodonozor No. 1.) helyes dátuma VII. hónap 14. ; a VII. hó 17-ről kelt, első uralkodási évvel megjelölt tábla (No. 18.) pedig nem III., hanem IV. Nabuchadnezzarhoz (Arkha) tartozik és egy évvel későbbre teendő. Így Bardiya és (III.) Nabuchadnezzar—Nidintu-bel táblái között helyreállt a töretlen folytonosság.

A második szakasz eseményeit két főcsoportra különíthetjük el. A bīsutūni felirat ugyan alig tartalmaz az események társadalmi hátterére vonatkozó utalásokat, közvetett adatok segítségével azonban mégis megállapítható, hogy másjellegű volt a felkelés a nyugati fejlett rabszolgatartó államokban és más a kelet-iráni népek és törzsek körében. Valamennyinek közös tulajdonsága azonban, hogy a felkelések vezetői nem a «királyok királyaként» lépnek fel, nem az egész birodalom feletti uralmat követelik maguknak, hanem mindegyikük csak a maga országában akar király lenni. A legtöbb esetben az illető ország régi dinasztiája és a hazai uralkodóosztály egyik csoportja igyekszik visszaszerezni a hatalmat.

A NYUGATI TARTOMÁNYOK ELSZAKADÁSI MOZGALMAI

A már régen kialakult osztálytársadalommal, államszervezettel és politikai intézményekkel rendelkező nyugati tartományokban (Babilon, Elám, Egyiptom, Asszíria, Armenia) a birodalom válsága mindössze azt jelentette, hogy az igen vékony, s csak a legfelsőbb kormányzatot kezében tartó perzsa uralmi réteg eltűnt. A perzsa tartományfőnök helyébe lépett a régi uralkodócsalád tagja, vagy legalábbis a régi dinasztia nevében és jogcímén fellépő helyi vezető. A társadalmi rend, a belső közigazgatási szervezet változatlanul maradt a régiben, s helyreállt az illető államok évezredes önálló történeti fejlődésének folytonossága.

*Elám*ban háromszor is fellépett egy-egy trónkövetelő, de mindannyiszor elég volt Dareios közeledtének híre, vagy puszta üzenete, hogy összeomoljon az egész vállalkozás. A bīsu tūni felirat szavaiból arra következtethetünk, hogy a helyi lakosság maga fogta el és szolgáltatta ki Dareiosnak a felkelőket, Açinat és Martiyat. Tehát itt nem volt komoly társadalmi bázisa az önállósági mozgalomnak. Ez érthető is, hiszen Elámot és Pārsat évszázadok óta szoros politikai és kulturális kapcsolatok fűzték egymáshoz. A perzsa uralkodóosztály körében igen tekintélyes elámi elemet tételezhetünk fel, s az elámi uralkodóosztályoknak, különösen az értelmiségnek, igen tekintélyes szerep jutott a birodalom kormányzatában, amelynek még a hivatalos nyelve is főleg elámi volt. Ilyen körülmények között az önálló, de szűk keretek közé szorított elámi állam aligha kínált nekik kedvezőbb lehetőségeket, mint a világrészeket átfogó perzsa birodalom. (DB 16., 17., 22., 23. §.)

*Babilon*ban bizonyos mértékig hasonló volt a helyzet. A babiloni nagykereskedőknek, nagyvállalkozóknak és pénzembereknek határozottan kedvezett a perzsa birodalom, mert biztonságosabbá és egyszerűbbé tette a nemzetközi forgalmat, s uralkodó szerepet biztosított nekik a gazdaságilag elmaradottabb tartományok piacain. Így tehát érthető, hogy a perzsa uralomnak számos híve volt a babiloni uralkodóosztályok körében.

Mindezek ellenére Dareios Babilonban sokkal határozottabb ellenállásra talált, mint Elámban. A bīsutūni felirat ugyan bitorlónak nevezi Nidintu-belt, aki (III.) Nabuchadnezzarként lépett fel, de valószínű, hogy valóban az utolsó újbabiloni uralkodó, Nabu-naid fia volt.[93] Az elszakadás minden nagyobb megrázkódtatás nélkül ment végre. Bardiya halálának hírére azonnal elismerték Nabuchadnezzart, aki csaknem három hónapig háborítatlanul ülhetett ősei trónján. Dareiost csak akkor ismerték el Babilon királyának, midőn erre fegyverrel kényszerítette őket. Amint azonban kivonult seregével

[93] *Olmstead:* i. m. 112. l.

Babilonból, ismét ellene fordultak. Dareios a második babiloni hadjárat alkalmával csak egy ütközetről beszél, de babiloni forrásokból tudjuk, hogy négy hónapon át váltakozó szerencsével folyt a küzdelem, s az egyes városok több ízben is gazdát cseréltek.[94] (DB 16., 18—20., 49—50. §.)

Összefüggött egymással az *asszíriai* és az *armeniai* mozgalom. Ide kell számítanunk az egykor önálló *Urartu* államot is, mert az armeniai hadjárat negyedik ütközete Urartu területén, *Autiyāra*-nál zajlott le.[95] Feltehető azonban ennek a mozgalomnak az összefüggése a babilonival, nemcsak a területi szomszédság alapján, hanem azért is, mert Dareios szerint a második babiloni felkelő, Arxa, örmény származású volt. Valószínűleg a hazájukban elkeseredett küzdelem után vereséget szenvedett armeniai—asszíriai—urartui felkelők vonultak vissza Babilonba, s ott az ő támogatásukkal éledt újjá a függetlenségi mozgalom. Időrendi nehézsége nincs ennek a feltételezésnek, mert az armeniai hadjárat utolsó ütközete a III. hónap 9. napján volt, s a IV. hónapban Babilonban (IV.) Nabuchadnezzár-Arxa után kelteztek. (DB 26—30. §.)

A legkönnyebben Egyiptom szakadt el, amelynek meghódítása a Gaumāta-felkelés kitörésekor éppen hogy csak befejeződött. Dareios egyelőre maga is lemondott Egyiptomról, s csak néhány évvel később, az ázsiai tartományok konszolidálása után gondolt visszaszerzésére.

FELKELÉSEK AZ IRÁNI TARTOMÁNYOKBAN

Más volt a helyzet a központi területen, Perzsiában, Médiában és a keleti tartományokban. A felkelések népi, vagy társadalmi jellegét megállapítani itt is igen nehéz. Egyes kutatók — Junge és Olmstead — a domborműveken ábrázolt felkelők anthropológiai sajátságai alapján megkísérelték az iráni és a preiráni réteg szétválasztását, de az ilyen kísérletek sok évszázados együttélés és keveredés után már nem sok sikerrel bíztatnak. Az ábrázolások legnagyobb része Olmstead szerint — nem árja típusra vall, a nevek viszont valamennyien indoeurópaiak.[96] A vezetők személyéből különben sem következtethetünk a mozgalmak népi, vagy társadalmi jellegére, mert nincsenek olyan konkrét kiindulópontjaink, mint a mágusok esetében. Így a névszerint említett felkelők társadalmi állásáról semmit sem tudhatunk meg. Nincs kizárva, hogy Fravartiš vagy Ciçantaxma valóban a méd uralkodócsalád leszármazottai, akik a Gaumāta-féle nagy társadalmi mozgalmat és a perzsa uralom megrendülését felhasználták hatalmuk visszaszerzésére. Mindenesetre valamennyi esetben feltételezhető a közvetlen kapcsolat a Gaumāta-felkeléssel, legalábbis a mozgalmak társadalmi alapját illetőleg.

Az egyes mozgalmak között van ugyan okozati összefüggés, mégis területileg, de társadalmi és politikai jellegüket tekintve is *három csoportba* oszthatjuk őket: 1. Vahyazdāta pārsai és yautiyāi felkelése, amelyhez kapcsolódik az arachosiai mozgalom is. 2. A méd királyi dinasztia kísérlete a méd birodalom restaurációjára (Fravartiš és Ciçantaxma), ehhez kapcsolódnak az egykori méd birodalom tartományai is: Sagartia, Parthia, Hyrcania. 3. Az északkeleti tartományok népmozgalma, melynek központja Margiana, de ide sorolható a Dareios által csak megemlített, de részletesebben nem ismertetett sattagydiai és szaka felkelés is.

[94] *Cameron:* AJSL 1941, 315—20. l.
[95] *Prášek:* Geschichte der Meder und Perser. Bd. II. Gotha 1910, 34. l.
[96] *Olmstead:* i. m. 111—2. l., a nevek etimológiáját ld. *Kent*nél (i. m. 164, 219. l.)

Pārsa, amint már az előző fejezetben láttuk, a Gaumāta-felkelés leverése után nem került Dareios birtokába. Egy Vahyazdāta nevű yautiyai (kermaniai), tehát a keleti, — Hérodotos szerint inkább még állattenyésztő perzsa törzsek köréből kikerült ember lépett fel itt, mint Bardiya. Semmi közvetlen adatunk nincs ugyan rá, de feltételezhető, hogy itt lényegében a Gaumāta-mozgalom folytatásáról van szó. A Pārsatól keletre fekvő Arachosiában a satrapa, a perzsa arisztokrácia képviselője, Dareioshoz csatlakozott, de a tartomány lakossága ellene fordult. Az ő támogatásukra küldött sereget Vahyazdāta, s a felkelők serege több ízben megütközött Vivāna satrapával. (DB 47—49. §.)

A *médiai* mozgalom «nemzeti» és dinasztikus jellegéről már korábban szóltunk. Itt tehát feltételezhető, sőt biztosra vehető a méd uralkodóosztályok egy részének részvétele és vezetőszerepe. A méd nemesség másik része, amint Dareios többször hangsúlyozza, kitartott a perzsák mellett. Velük szemben a felkelők nyilván a szegény nemzetségi tagok nyílt elégedetlenségére, a parasztok felkelésére támaszkodtak, s ennek élére állva igyekeztek biztosítani vezetőszerepüket a helyreállítandó méd államban.

Az iráni felkelések társadalmi jellege legjobban a 3. csoportban, az *északkeleti tartományok* mozgalmában fogható meg. Természetesen nem különítendő el a másik kettőtől, ugyanezek a motívumok azokban is szerepet játszanak, de itt mutatkoznak a legtisztábban.

A bīsutūni felirat előadásából is sejthető valami. A parthiai, hyrcaniai és sattagydiai felkeléssel kapcsolatban Dareios nem nevez meg trónkövetelőket, csak azt mondja, hogy «a nép felkelt». Hasonló a helyzet Margianaban is. Máshol általában az a felkelések schémája, hogy egy ember fellázad, s azt mondja a népnek, hogy ő a király, esetleg hivatkozik dinasztikus jogaira is. Margianaban ezzel szemben a felirat szerint a «tartomány lázadt fel ellenem ; volt egy Frāda nevű ember, őt tették vezérükké» (nem is királyukká). Dādaršiš baktriai helytartó sem Frādával ütközött meg, mint más esetekben, pl. a perzsa hadsereg Fravartišsal, Ciçantaxmával stb., hanem a margusiakkal (DB 38. §, col. III, 10—9.)

A kelet- és északkelet-iráni tartományok társadalmi szerkezetükben sok tekintetben eltértek a nyugatiaktól, Pārsatól és Mādatól. Ezeken a termékeny, ásványi kincsekben gazdag területeken igen nagy múltra visszatekintő városi és földművelő kultúra virágzott.[97] Mari-Merv-oázis, Anau, Baktria, az Oxus és Iaxartes partvidéke, Arachosia, a mai Beludzsisztán kultúrája — bár még aránylag kivéssé ismerjük — közvetlen kapcsolatban állott az Indus-völgy fejlett ősi városi civilizációival.[98] Ez a terület rendkívüli gazdasági jelentősége miatt fontos szerepet játszott a perzsa birodalomban ; megszerzése és megtartása tehát a perzsa királyok egyik főgondja volt Kyrostól kezdve, Kambysésen át Dareiosig. Védelmükre már Kyros megkezdte a megerődített védvonal kiépítését, kormányzatát pedig kisebbik fiára, Bardiyára bízta. Bardiya feltehetőleg ezekre a tartományokra támaszkodva szállt szembe Kambysésszel, akinek erőforrását és támaszát viszont Perzsia, Média és a nyugati tartományok képezték.

Ezeknek az északkeleti tartományoknak a társadalmi viszonyai tükröződnek tulajdonképpen az Avesztában. A nemzetségi szervezet bomlása itt is megindult : itt is van már nemzetségi arisztokrácia, vannak előkelőek,

[97] *Sztruve:* VDI 1949, 2, 10—12. l.
[98] *Altheim:* i. m. II. 134—6. l.

gazdagok és vannak dolgozó parasztok, pásztorok. Az osztálytársadalom kialakulása azonban itt még korántsem olyan előrehaladott, mint nyugaton: a közösségek még elevenen élnek, a társadalmi rétegek nincsenek egymástól áthághatatlanul elhatárolva. A közösségi tagok, a termelők sikerrel tudnak szembeszállni a nemzetségi arisztokrácia hatalmi törekvéseivel. Lényegében ennek a társadalmi ellentétnek, a szegény nemzetségi tagok harcának szülötte a zarathustrizmus is.[99]

Északkelet-Iránban a föld, a legelők és az állatok tekintélyes része még a közösségek kezében van, a törzsi demokrácia intézményei még virágzanak a VI. században is. A földtulajdonos és a földjén dolgozó paraszt megkülönböztetése, termelőeszközeik és munkájuk szétválasztása, és ennek megfelelően a termés elosztása, amelyet Herzfeld a Vendidad szövegeiből oly szépen kielemzett, a nyugati viszonyokat tükrözik, ahol maga a Vendidad is keletkezett.[100] Kelet öntözéses földművelése és állattartása még túlnyomórészt a nemzetségi, illetve faluközösségek kezén van. A perzsa hódítás, a birodalmi szervezet rájuk kényszerítése éppen ezeknek a közösségi és törzsi demokratikus intézményeknek a háttérbeszorítását jelentette.[101] Hogy ezeknek a területeknek a lakossága számára mit jelentett a perzsa államszervezet térhódítása, arra igen jó példát találunk Hérodotosnál (III. 117).

Hérodotos elmondja, hogy van keleten, Parthia, Hyrcania, Choresm határvidékén egy hegyektől körülvett síkság, «amely valamikor a choresmieké volt ... mióta azonban a perzsák bírják a hatalmat, a királynak a tulajdona». A hegységből ered egy nagy folyó, amelynek a neve Akes. «Ez azelőtt öt részre oszolva öntözte az említett népek országait, mindegyikhez külön hegyszoroson át jutva. Mikor azonban a perzsák alattvalói lettek, a király befalaztatta a hegyszorosokat és mindegyikhez egy zsilipet csináltatott.« ... Azok tehát, akik azelőtt használni szokták a vizet, most nem használják, s nagy nyomorban élnek ... nyáron, amikor kölest és szezámfüvet vetnek, víz nélkül szűkölködnek.» Végül nyomorukban a királyhoz fordulnak, aki kérésükre kinyittatja ugyan egy időre a zsilipeket, «amint azonban hallom *az adón felül sok pénzért nyittatja fel.*»

Klasszikus esete az annak, hogy az egykor szabad közösségek termelőeszközeit, földjeit, öntözőberendezéseit hogyan sajátítja ki magának az államhatalom, a király és az uralkodó birtokos arisztokrácia, s hogy dönti ezáltal nyomorba, függőségbe a szabad közösségi tagokat. Parthia, Hyrcania, Margiana és a többi északkeleti tartományok számára mindezt a perzsa hódítás hozta magával. A nyugati területek osztályintézményeinek és terheinek behozatala és meghonosítása ellen tiltakoznak tehát az itteni közösségek, nemzetségek dolgozó tagjai, midőn fegyverrel fordulnak szembe a perzsa hódítással. A Gaumāta-felkelés Pārsa és Māda földművelő és állattenyésztő parasztjai és kézművesei számára egy már letűnt, vagy legalábbis erős korlátok közé szorított és gyors sorvadásra ítélt közösségi, demokratikus berendezés visszaállításának kétségbeesett kísérletét jelentette, a keleti népek számára azonban a még élő és viruló nemzetségi- és faluközösségek, törzsi demokratikus intézmények védelmét a perzsa nagybirtokos arisztokrácia osztályuralma, a perzsa állam elnyomó intézményei, adói és egyéb terhei

[99] *Sztruve:* i. m. 14—16. l.

[100] *Herzfeld:* Zoroaster 579—81. l.; A Vendidadról ld. *Nyberg* i. m. 337—9. l. *Olmstead:* i. m. 16—9. l. és *Moulton:* Early Zoroastrianism. London 1913, 183. l.

[101] *Sztruve:* i. m. 19—20. l.

ellen.[102] Egy ilyen értelemben vett mozgalmat feltételezhetünk valamennyi iráni felkelés mélyén, de legtisztábban a 3. csoportban, Margianában és a szomszédos tartományokban jelentkezett ez a tendencia. Ilyen alapon természetesnek tűnik a közvetlen kapcsolat a Gaumāta-felkeléssel: magától értetődő, hogy ezek a területek örömmel fogadták Gaumāta uralmát és intézkedéseit, itt azonban ezek nem okoztak oly nagy felfordulást, mint Perzsiában és Médiában, mert nem forgattak fel egy már majdnem teljesen megszilárdult osztályrendet. Itt akkor élesedett ki a helyzet, amikor a perzsa arisztokrácia restaurációja, s ezzel együtt Dareios uralomrajutása létében fenyegette ezt a közösségi és demokratikus társadalmat. Ezért fog Dareios ellen fegyvert legelőször Margiana népe, s mielőtt Babilonban megtörténne az összecsapás, itt már le is zajlik a döntő ütközet. Minden okunk megvan azonban arra, hogy kételkedjünk abban, hogy a margianai felkeléssel sikerült Dareiosnak legelőbb végeznie. Dādaršiš győzelme után ugyanis nem említi, hogy Frādat, a felkelők vezérét elfogták és kivégezték, s Frāda a domborművön is a többi felkelő után került, az utolsóelőtti helyre, a később felrakott *szaka* Skunxa elé. Az északkeleti mozgalom szívósságára mutat az is, hogy a margianaival minden valószínűség szerint szorosan összefüggő szaka mozgalmat Dareios csak néhány évvel később, uralkodásának 5. évében tudta leverni. Parthiában és Hyrcaniában is még hónapokon keresztül folyt a lakosság szívós harca Dareios apja ellen.

Körülbelül ennyit állapíthatunk meg a Dareios elleni felkelések társadalmi hátteréről. Befejezésül még néhány szót kell szólnunk Dareios magatartásáról a felkelésekkel szemben. Dareios uralkodói képességei, melyeknek később oly sok tanújelét adta, már ezekben a súlyos hónapokban megnyilvánulnak. A felkelések teljes felbomlással fenyegették Kyros hatalmas birodalmát, sőt ez a felbomlás tulajdonképpen meg is történt. Tizennégy tartományban tört ki a felkelés, s Dareios a birodalom központi területét, Pārsat és Mādat sem tartotta kezében. Ebben a helyzetben még a legelszántabb és leghatározottabb katonai fellépés sem kecsegtetett sok sikerrel.

A felkelések leverését célzó hadműveletekben Dareios zseniális stratégának bizonyult. Serege, amely perzsákból és médekből állt, meglehetősen kicsiny volt — ezt állandóan hangsúlyozza a feliratban — s ezt a kis erőt is többfelé kellett bevetnie. Dareios mégis mindenütt a kellő időben és a kellő súllyal lépett fel, mindig ki tudta választani a döntő stratégiai feladatot, s arra összpontosította minden rendelkezésre álló erejét. Seregének zömét azok a perzsa és méd csapatok alkották, amelyekkel Egyiptomból hazatért, s amelyek hívek maradtak hozzá (a «tízezer halhatatlan»). Ezenkívül őt támogatta még a három hozzá hű satrapa, Vištāspa, Vivāna és Dādaršiš különálló és önállóan működő serege. Ezek azonban Dareiosnak tényleges segítséget nem nyújthattak, mert a saját tartományukban úrrá lett felkeléssel voltak elfoglalva, sőt még inkább Dareiosnak kellett támogatást küldenie nekik, mint pl. apjának Parthiába.

Dareios mindvégig a birodalom központi térségeit tartotta megszállva, ott vonul az egyik tartományból a másikba, s ebből a Média—Elám—Babilon háromszögből irányította alvezéreinek hadműveleteit. Személyesen csak a legnagyobb ellenfelek: Babilon és Média ellen vonult, a többi felkelők ellen alvezéreit küldte. Alvezérei közül három (Vindafarna, Gaubaruva és Vidarna) a «hat szövetséges», tehát a perzsa törzsi arisztokrácia vezetői közül került ki,

[102] *Sztruve:* i. m. 29. l.

volt köztük egy méd (Taxmaspāda) és egy örmény (Dādaršiš), a másik két megnevezett vezér (Vaumisa és Artavardiya) ismét perzsa volt.

A korábbi kutatók számára ezeknek a hadjáratoknak a kronológiája nyújtotta a legtöbb problémát. A kérdés azonban csaknem egy évszázad kutatásai után ma már eldöntöttnek tekinthető. Az óperzsa hónapnevek azonosítása és sorrendjének megállapítása után, egyéb forrásanyag (egyiptomi és babiloni) figyelembevételével, helytállónak bizonyult Dareios kijelentése, hogy mindezek az események «egy és ugyanazon évben történtek, miután király lettem». Gaumātat Dareios trónralépési évének VII. hónap 10. napján (522. szept. 29.) győzte le ; s alig több mint egy év múlva, első uralkodási évének VIII. hó 22. napján (521. nov. 10.), Babilon elfoglalásával — néhány peremtartomány : Egyiptom és a szakák kivételével — helyreállította a birodalmat.[103]

IV

Összefoglalva az előző fejezetekben részletesen kifejtetteket, a perzsa birodalom 522/521. évi nagy válságáról a következőket mondhatjuk :

1. A válság természetes következménye volt az iráni társadalom fejlődésének, a nemzetségi-közösségi társadalom bomlásának és az osztálytársadalom kialakulási és megszilárdulási folyamatának.

2. Természetes következménye volt a kyrosi birodalom politikai szerkezetének. A birodalom és az államhatalom létrejötte rendkívül kiélezte a társadalmi fejlődés során létrejött ellentéteket. Mivel a birodalom politikai alapját a perzsa arisztokrácia osztályuralma, és annak patriarchális nemzetségi eredetű intézményei képezték, ennek a társadalmi rendnek a válsága maga után vonta az egész birodalom megrendülését.

3. A Gaumāta-felkelés tehát elsősorban társadalmi jellegű mozgalom : A paraszti és kézműves őslakosság tömegeiből és az indoiráni nemzetségek elszegényegedett, gazdaságilag és társadalmilag lecsúszott, közösségekben élő és termelő, de a sorvadó közösségek keretei között megélhetésüket már meg nem találó, ezért a nemzetségi birtokos arisztokráciától függő helyzetbe kerülő tagjaiból kialakuló *közvetlen termelő és dolgozó osztályok* kísérlete arra, hogy megakadályozzák az osztálykeretek megszilárdulását és az állami intézmények kialakulását, letörjék az arisztokrácia és a harcos birtokos nemesség — a kāra — egyre inkább rájuk nehezedő gazdasági és politikai túlsúlyát, s visszaállítsák, illetve — a keleti tartományokban — megvédjék a *közösségi rendet* és a *törzsi demokrácia* intézményeit.

4. A felkelés vezetői ; a *mágusok* papi rendje, amely vallásának, szokásainak és nevének tanúsága szerint eredetileg az *őslakosság* papi osztálya volt, de ezt a kiváltságos osztályhelyzetét a kialakuló méd törzsszövetségben, majd államban is biztosítani tudta. A méd, majd a perzsa államban fontos adminisztratív és gazdasági szerepet töltöttek be, de eredetüknél és vallási funkcióiknál fogva szorosan kapcsolódtak az alsóbb osztályokhoz. Az uralkodóosztályokhoz nem fűzte őket szoros kapcsolat, mert körükben jövevényeknek, idegeneknek, nem «született» nemességnek számítottak, kiváltságos helyzetük pedig nem gazdasági erejükön, birtokaikon, nyájaikon, jobbágyaikon nyugodott, hanem tisztán vallási és adminisztratív funkcióikon. A mágusok így

[103] A kronológiai problémákról ld. : *Kent:* i. m. 160—3. l. ; *A. Poebel:* AJSL 1938, 130—65, 285—314, 1939, 121—45. l. ; *Hinz:* ZDMG 1938, 139 kk., 1942, 326—331. l.

bátran támaszkodhattak egy ilyen népi jellegű mozgalomra, mert az csak megszilárdíthatta az ő kiváltságos társadalmi helyzetüket, s számukra biztosíthatta a birodalom politikai vezetését. *Gaumāta* ennek érdekében kihasználta az iráni nép körében jelentkező széleskörű szociális elégedetlenséget. Ezt mutatják *intézkedései:* 1. nemzetségi arisztokráciától és a birtokosoktól *(kāra)* visszavette a kezükön felhalmozódott földeket, nyájakat és visszaadta azokat eredeti tulajdonosaiknak, a közösségeknek ; a függő helyzetbe került, s az arisztokrácia és a király birtokain, gazdaságaiban dolgozó parasztokat és munkásokat *(manīya—kur-taš)* visszahelyezte eredeti szabadságukba a közösségeken belül, megszüntette függő gazdasági és társadalmi helyzetüket. 2. Megszüntette azokat a terheket és kötöttségeket, amelyeket a törzsi demokratikus intézmények eltörlése és az állami intézmények kiépítése jelentett a közösségek tagjainak : megszüntette az adókat és a különféle állami szolgáltatásokat ; három évre felmentést adott a népet terhelő katonai szolgálat alól, s ezzel egyben szakított a birodalom eddigi korlátlan hódítópolitikájával is.

4. A Gaumāta-féle társadalmi mozgalom központja az osztálytársadalom kialakulása terén legelőrehaladottabb nyugat-iráni területeken, *Pārsaban* és *Médiában* volt, de csatlakoztak hozzá a keleti és északkeleti tartományok dolgozó tömegei is, anélkül azonban, hogy náluk ez valami gyökeres, forradalmi jellegű belső «felfordulással» járt volna, hiszen itt még elevenen éltek a közösségi és törzsi demokratikus berendezés elemei.

5. A Gaumāta-mozgalmat a *perzsa és méd arisztokrácia*, a birtokos uralkodóosztály verte le, s ezzel megszilárdította saját osztályuralmát és kiváltságos helyzetét a birodalomban.

6. A nemzetségi arisztokrácia, a perzsa és méd nagybirtokos nemesség és az elnyomó birodalmi szervezet dareiosi restaurációja a *kelet- és északkelet-iráni népek heves ellenállását* váltotta ki, mert számukra ez a közösségi rend, a törzsi demokratikus intézmények, s a termelők viszonylag szabad gazdasági és társadalmi helyzetének felszámolását, az osztályrend és az államszervezet kialakítását jelentette, tehát alapvető érdekeikben fenyegette őket.

7. A perzsa birodalomnak ez a belső társadalmi válsága, a perzsa patriarchális nemzetségi társadalom elemein épülő politikai szervezet bomlása lehetővé tette a leigázott ősi kultúrnépeknek és államoknak, hogy visszaszerezzék *önállóságukat*, természetesen a helyi dinasztiák és rabszolgatartó uralkodóosztályok restaurációjának formái között.

A felsorolt jelenségek nyilvánvalóvá tették, hogy a «régi alapokra való visszahelyezés» — bármilyen jó propagandaszólam — nem lehetséges a birodalom létének és magának a perzsa arisztokrácia uralkodó szerepének veszélyeztetése nélkül. Dareios egyrészt kíméletlenül letörte a különböző társadalmi és politikai mozgalmakat, megtörte a közösségi tagok, a törzsi demokrácia ellenállását, s belekényszerítette őket a birodalom gazdasági, társadalmi és politikai keretei közé, — de ugyanakkor sok jel arra mutat, hogy kiváló államférfiúi érzékkel szakított a perzsa arisztokrácia nyers osztályuralmi és hatalmi politikájával is. Közismert Dareios birodalomszervező munkája : hogyan építette ki, szervezte meg a birodalom központi kormányzatát, hogyan segítette, fejlesztette és szaporította mindazon tényezőket, amelyek elősegíthették a birodalom gazdasági, társadalmi és politikai egységének kialakulását. Most csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy erre a nagy és átfogó szervezőmunkára Dareiost az 522/1. évi nagy társadalmi mozgalmak tapasz-

talatai késztették. Számos jel arra mutat, hogy Dareios okult ezekből a tapasztalatokból, s ez jelenti igazi történelmi nagyságát és nem az egy év alatt vívott 19 győzelmes ütközet, a kilenc lázadó legyőzése és az ezt követő kíméletlen megtorlás. Ezt maga is jól tudta, ezért emeli ki minden feliratában a rend helyreállításának, a belső béke megszilárdításának művét. Ez természetesen az osztályrend és a kizsákmányoló államszervezet megszilárdítása volt, de Dareiosnak ezen mű végrehajtása közben számolnia kellett a dolgozó néptömegek erejével, a közösségi elemek szívós ellenállásával, amely a nagy felkelésekben megnyilatkozott. Ezért vette védelmébe — elsősorban a birodalom szilárdsága és a társadalmi egyensúly fenntartása érdekében — «a gyengét az erőssel», a dolgozót, a parasztot és kézművest a birtokos arisztokráciával szemben. Ezért szabályozta pontosan a királyi gazdaságokban dolgozó szabad munkások bérét és munkaviszonyait.[104] Mindebben a nagy népmozgalmak — bár kétségtelenül igen csekély — eredményét kell látnunk.

Hogy Dareios ezt a belső szervezőmunkát milyen sürgősnek tartotta, azt mutatja az a körülmény, hogy amint helyzetét valamennyire megszilárdította, azonnal hozzálátott. Egyelőre lemondott a birodalom teljes területei restaurációjáról, az összes elszakadt területek visszaszerzéséről: Egyiptomot és a szakák földjét csak uralkodásának 5. évében szerezte vissza. De már a 2. és 3. évben megkezdte a belső társadalmi rend restaurációját, mert nyilván ez volt az égetően sürgős feladat. 519-ben már használják Babilonban Dareios új törvénykönyvét,[105] s valószínűleg ugyanebből az évből származnak azok a susai felirattöredékek, amelyek «a rend helyreállítását» hirdetik: «Mindent, ami rosszra fordult én jóvá tettem. A tartományok forrongásban voltak *(dahyāvā ayaudā)*, az egyik ember gyilkolta a másikat. A következőket vittem véghez Ahuramazda kegyelméből, hogy többé már nem gyilkolja az egyik a másikat, hanem mindenki a helyén van. Az én törvényem tette ezt, amelytől ők féltek, úgy hogy az erős nem gyilkolja, nem pusztítja többé a gyengét.»[106]

A gyenge védelmét az erőssel szemben, tehát Dareios az ő restaurációs műve egyik főtényezőjének tartja. Az «erős» és a «gyenge» értelme pedig az óperzsa feliratok szóhasználatában és a perzsa társadalom viszonyai között világos: gazdag és szegény, birtokos arisztokrácia és a szegény, védtelen, dolgozó közösségi tagok. A felirat babiloni szövege a Babilonban már évszázadok óta nem használt *muškinu* terminust használja a gyengék megjelölésére:[107] tehát a Hammurabi korabeli babiloni *muškinu*-hoz hasonló társadalmi réteget vett védelmébe Dareios az «erősekkel, a gazdagokkal» szemben, vagyis az eredetileg szabad, de elszegényedett, a nagybirtokosoktól függő, azoknak dolgozó iráni parasztságot. Ha nem is táplálunk illuzókat e védelem motívumai és értéke felől, mégis figyelembe kell vennünk ezt a körülményt Dareios életművének értékelésekor, mert ez lényeges része volt annak a törvényhozó és társadalomszervező munkának, melyet sírfeliratában is élete egyik főművének nevez: az «*uradana haduga*»-nak, vagyis az «*Ordinance of Good Regulations*»-nak.[108]

[104] Ld. *Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. Chicago 1948 és *Tjurin:* i. m.
[105] *Olmstead:* i. m. 119. l.
[106] Dareios: Susa e (Restoration of Order Record) ld. *Kent:* i. m. 110, 141—2. l.
[107] *Olmstead:* i. m. 123. l.
[108] Dareios: Naqš-i-Rustam b 23—4. *Kent:* i. m. 138—140. l.

HARMATTA JÁNOS

A DURAI PÁRTHUS PERGAMEN II

(12. SZ. DURAI PERGAMEN)

IV

Ha a durai pergamennek a pahlavīγ történeti fejlődése szempontjából adódó tanulságait akarjuk levonni, akkor mindenek előtt a rajta előforduló ideogrammokat kell szemügyre vennünk. Az ideogrammok nagyobb része már eddig is ismert volt a pahlavīγban. Ezek a következők :

névszó :	*KRM'*	vö. Avromān
	ŚGY'	vö. Šāhpuhr KZ
névmás :	*B-NPŠH*	vö. Šāhpuhr KZ
ige :	*YḤWHt*	vö. Narsēh Pāykūlī
	[ẎṠ]BHt	vö. Narsēh Pāykūlī
	ḤẆYt	vö. Šāhpuhr KZ, Narsēh Pāykūlī
	ḲRY	vö. Avromān
praepositio :	*MN*	vö. Šāhpuhr KZ
	ᶜL	vö. Šāhpuhr KZ
	B	vö. Šāhpuhr KZ
	L	vö. Šāhpuhr KZ
kötőszó :	*W*	vö. Šāhpuhr KZ

Pergamenünk nyelvének meghatározása szempontjából döntő fontosságú a három fonétikai kiegészítővel ellátott igealak : *YḤWHt*, *[YṠ]BHt*, *ḤW,Yt*. Ezek kétségtelenné teszik, hogy a pahlavīγ jellegzetes igerendszerével van dolgunk, a levél nyelve tehát nyilvánvalóan ugyanaz, mint amelyet a korai szaszanida királyi feliratok pahlavīγ változatai használnak. Így semmiképpen sem gondolhatunk arra, hogy pergamenünkön a királyi feliratok nyelvétől eltérő pahlavīγ írásrendszerrel volna dolgunk.

A durai levél szövegében először előforduló ideogrammok két csoportra oszthatók. Az első csoportba a *ŠLM*, *ŠRRT*, *ḤWŠRT* és *MR'Y* ideogrammok sorolhatók, amelyek együtt, egy zárt formula keretében jelennek meg. Ez a formula — mint láttuk — időben visszafelé egészen az achaimenida korig nyomonkövethető. A pahlavīγ kialakulása és történeti fejlődése szempontjából ez a tény több tekintetben is igen jelentős. Valószínűvé teszi elsősorban, hogy a pahlavīγ írásbeliség történetileg az achaimenida birodalom arameus kancelláriai írásbeliségének a közvetlen folytatása és leszármazottja. Egy ilyen hosszú formula ugyanis, mint a *ŠLM W-ŠRRT ŚGY' ḤWŠRT L-MR'Y*, változatlan alakban félévezreden keresztül csak megszakítatlan kancelláriai gyakorlatban maradhatott fenn. Fel kell tehát tennünk, hogy az achaimenida birodalom felbomlása után számos közigazgatási központban az arameus kancelláriák tovább működtek a diadochosok és a Seleukidák alatt is, s így

a párthus államszervezet kialakításakor az Arsakidák ezeket közigazgatási gépezetükbe könnyen beleilleszthették. Ekkor kezdődhetett meg a párthus állami terminológia behatolása az arameus kancelláriai nyelvbe, kiszorítva belőle a feleslegessé vált óperzsa kifejezéseket, s ezzel elindult az a folyamat, amely végül a pahlavīγ kialakulásához vezetett.

Az újabb leletek alapján ezt a fejlődést nagyjából már nyomon tudjuk követni. Mint egyes egyiptomi arameus papiruszok[92] bizonyítják, az arameus írásbeliség ott túlélte az óperzsa birodalom bukását. Hogy az Achaimenidák északi tartományaiban legalább is a kancelláriák esetében ugyanez volt a helyzet, azt kétségtelenné teszik Artaxiasnak, Armenia királyának az i. e. II. század első feléből származó arameus feliratai[93], amelyeket alig egy évszázad választ csak el az említett egyiptomi arameus papiruszoktól. Körülbelül egy évszázaddal későbbi időből már a parthus kancelláriák írásbeliségének nagyszámú emléke vált ismertté számunkra a nisai ostrakonok előkerülésével.[94] Végül az i. e. I. század végéről származik az avromāni pergamen, amely után több mint két évszázaddal később *Xvāsaγ* susai šahraβ felirata[95], majd az első szaszanida uralkodók pahlavīγ feliratai és a durai pahlavīγ nyelvemlékek következnek. Ha a nisai ostrakonok és az avromāni pergamen nyelvi jellege ma még vitatott is (arameus vagy pahlavīγ?), a durai pergamen szóbanforgó formulája kétségtelenül a mellett szól, hogy mindezeket a nyelvemlékeket megszakítatlan kancelláriai gyakorlat kapcsolja össze egymással. Így Herzfeldnek az a helyesírástörténeti és szótani érvekkel már Schaedertől alátámasztott elgondolása, hogy a pahlavīγ és pārsīγ különböző achaimenida írnokiskolákra mennek vissza, legalább is egyik részében újabb támasztékot nyert. A durai pergamennek a birodalmi arameus kancellária gyakorlatából származó üdvözlőformulája és a pahlavīγ kialakulásának nyomonkövetését lehetővé tevő nyelvemlékek ismertetett sorozata ugyanis azt bizonyítja, hogy a két írásrendszer közül a pahlavīγ valószínűleg a birodalmi arameus írásbeliség közvetlen leszármazottja. A pārsīγra vonatkozólag azonban ugyanezt egyelőre nem tudjuk bizonyítani.

A *ŠLM W-ŠRRT ŠGY' ḤWŠRT L-MR'Y* üdvözlőformula más vonatkozásban is érdekes bepillantást enged a pahlavīγ történeti fejlődésének folyamatába. Azt mutatja ugyanis, hogy a pahlavīγ ideogrammrendszerének kialakulása során nem csak egyes arameus szóalakok, hanem hosszabb arameus kifejezések is megmerevedhettek, továbbá, hogy az ideogrammok történeti szempontból különböző rétegekbe tartoznak, s a legrégibb réteget közöttük éppen a megmerevült kifejezések képviselik. Mert nyilvánvaló, hogy az arameus igealakokat tartalmazó formuláknak előbb kellett megmerevült ideogrammokká válniuk, mint sem, hogy a pahlavīγ jellegzetes igerendszere kialakult volna. Így a durai pergamen nyelvében az ideogrammok legrégibb rétegét kétségtelenül a *ŠLM W-ŠRRT ŠGY' ḤWŠRT L-MR'Y* és a *KRM' ḲRY* formulák képviselik, s így válik érthetővé, hogy a pahlavīγban a kialakult igerendszerből kieső arameus igealakokkal is találkozhatunk.

[92] *Cowley:* Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C. No. 81—83.

[93] Ld. legutóbb *I. M. Djakonov—K. B. Starkova:* VDI 52 (1955) 161 skk.

[94] Ld. *I. M. Djakonov—M. M. Djakonov—V. A. Livšic:* VDI 46 (1953) 114 skk.; *I. N. Vinnikov:* VDI 48 (1954) 115 skk.; *M. Sznycer:* Semitica 5 (1955) 65 skk.; *Altheim* III 341 skk.; *I. M. Djakonov—V. A. Livšic:* VDI 58 (1956) 100 skk.

[95] Az avromāni pergemenre vonatkozólag ld. legújabban *Altheim:* Ein asiatischer Staat. I. 229 skk.; a susai feliratra ld. *W. B. Henning:* AM 2 (1952) 176; *Altheim:* id. m. 242 sk.

Ezt a képet igen érdekesen egészíti ki az üdvözlőformulán kívül előforduló két új ideogramm : *KTYT* és *ḲDM*. A *KTYT* ideogramm az arameus *KTT* tő származéka, amely a durai pergamen szövegében egy párthus melléknevet ad vissza. Így ennek az arameus alaknak ideogrammként való használata nem áll ellentétben a pahlavīγ igei rendszerével. A *ḲDM* praepositióval kapcsolatban már fentebb rámutattunk arra, hogy ennek előkerülése a durai pergamen szövegében a pahlavīγ fejlődésének egy újabb fontos részletét világítja meg. Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a *ḲDM* praepositionak a durai levélben megfigyelhető használata az újabb leletek segítségével szintén a birodalmi arameus kancelláriai stílusra vezethető vissza.

Már régen feltűnt, hogy az arameus *ḳdm* praepositio és a pehlevi *MDM* (< *ḲDM*) ideogramm jelentése között érdekes eltérés mutatkozik. Míg az arameusban a szó jelentése 'előtt', addig mint ideogramm az iráni *aβar* '-on, -en, -ön, fölött' visszaadására használatos. Korábban Schaeder ezt az eltérést azzal a magyarázattal igyekezett áthidalni, hogy egyes babilóni szerződések arameus rájegyzéseiben két esetben az adós neve előtt, akit a visszafizetési kötelezettség terhel, a *ḳdm* praepositio áll, amely ebben az esetben az *ʿl* szinonimája, s mindkettő az akkád *ina pāni* visszaadására szolgál. Ebben a speciális jelentésben vették át a *ḳdm* szót a perzsa kancelláriák, amely azután a pārsīγban a már említett jelentésben vált általánossá.[96] Ez a magyarázat azonban — bár a tudományos irodalomban meglehetősen elterjedt[97] — nem teljesen kielégítő. A *ḳdm* praepositionak ez a használata ugyanis csak azt magyarázná meg, ha ideogrammonként az iráni *avi*, *ō* '-hoz, -hez, -nak, -nek' visszaadására használnák, de egyáltalán nem világítja meg, hogy miért vált az iráni *aβar* praepositio ideogrammjává.

Most e kérdés megoldását lényegesen megkönnyíti az, hogy a *ḳdm* praepositionak az iráni *aβar*-ral pontosan egyező használatára az Aršām-levelekből is több példát ki tudunk mutatni.[98] Természetesen az az elgondolás, amellyel Driver a *ḳdm* szónak ezt a használatát magyarázni igyekszik — hogy t. i. ez annak tulajdonítható, hogy a pehlevi szövegekben e szót az *aβar* praepositio visszaadására szolgáló ideogrammként használták[99] — csak valamiféle félreértésen alapulhat. Hiszen a több száz évvel későbbi pehlevi szövegek ideogrammhasználata semmiképpen sem befolyásolhatta a *ḳdm* praepositio jelentésfejlődését — a birodalmi arameusban. Éppen fordított a helyzet : az Aršām-levelek nyelvhasználata azt bizonyítja, hogy a *kdm* praepositio '-nál, -on' jelentése már a birodalmi arameusban széleskörűen kifejlődött, s ez magyarázza meg a *ḲDM* ideogrammnak ilyen jelentésben való használatát a pahlavīγban és a pārsīγban. Az Aršām-leveleknek a *ḳdm* praepositio használatára vonatkozó adatai tehát kétségtelenné teszik, hogy a durai pergamenen előkerült *ḲDM* ideogrammnak '-nál, -on' jelentésben való használata a pahlavīγban a birodalmi arameusra megy vissza. Így megint egy újabb támpontot nyerünk annak a feltevésnek az alátámasztására, hogy a pahlavīγ a birodalmi arameus írásbeliség közvetlen leszármazottja.

[96] Iranische Beiträge. I. 42. 1., 2. j.

[97] Vö. pl. *Fr. Rosenthal:* Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen. Leiden 1939. 80.

[98] I 1, V 1, 2.

[99] Aramaic Documents of the Fifth Century B. C. 11.

Más kérdés, hogy a birodalmi arameusban hogyan fejlődött ki a *ḳdm* praepositio '-nál, -on' jelentése. Ha megfigyeljük, az Aršām-levelekben e szónak ez a jelentése minden esetben személyekkel kapcsolatos használatában fordul elő: I 1: *'p šlm tmh ḳdmyk yhwy* «és üdv legyen ott nálad»; V 1: *w-kᶜt b-znh ḳdmy šlm* «és most itt üdv nálam»; V 2 = I 1. Ez arra mutat, hogy a *ḳdm* praepositionak ez a jelentése átvitt értelmű, személyekkel kapcsolatos használatában keletkezett. Az ilyen szószerkezetekben ugyanis közömbössé vált a praepositio egy bizonyos konkrét helyzetet jelölő funkciója, s könnyen bekövetkezhetett átsiklása más jelentéskörbe. Jól mutatják ennek a fejlődésnek a kiindulópontját az olyan fordulatok, mint *w-l-rḥmn yšymnk ḳdm drywhwš mlk'* «és helyezd magad kegyelembe Dārayavahuš királynál» (a Bagavahya-levélben) vagy *w-l-rḥmn hww ḳdm 'lh šmy'* «és légy az ég istenénél kegyelemben» (Sachau 11. pap. 2.). E mondatokban a *ḳdm drywhwš mlk'* és a *ḳdm 'lh šmy'* kifejezéseket még egyformán visszaadhatjuk «Dārayavahuš királynál» vagy «D. király előtt» ill. «az ég istenénél» vagy «az ég istene előtt» fordítással. Az ilyen szószerkezetekből kiindulva azután a *ḳdm* praepositio '-nál' jelentése személyekkel kapcsolatos használatában könnyen elterjedhetett.

Míg a *ḲDM* ideogramm használatában a durai pergamen régiesebb a királyi feliratoknál, addig a *wyk* szó használata a többi pahlavīγ szövegben szokásos *'TRH* ideogramm helyett további fejlődést jelent az arameus ideogrammok fokozatos kiküszöbölése terén. Figyelemreméltó ebben a vonatkozásban a *ŠLM YḤWHt* és a *wspzmn* kifejezések tanúvallomása is. A *ŠLM-YḤWHt* kifejezés nyilvánvalóan a birodalmi arameus *šlm yhwy*-re megy vissza, azonban az arameus igealakot a pahlavīγ igerendszerének megfelelő alakjával helyettesítették. A *wspzmn* pedig kétségtelenül a hasonló formulákban állandó elemként használt birodalmi arameus *b-kl ᶜdn* tükörszava. Ezekben az esetekben tehát szintén világosan megfogható a pahlavīγnak a birodalmi arameus nyelvhasználattal való szoros összefüggése. E mellett ezek a kifejezések azt is jól mutatják, hogyan, milyen szakaszokban ment végbe a pahlavīγnak a birodalmi arameusból kiinduló fejlődése. A durai pergamen korlátozott terjedelme ellenére is e fejlődésnek úgyszólván minden nyelvi rétegére nyújt példát. Ezek alapján a pahlavīγ kialakulását nagy vonásokban a következőképpen képzelhetjük el.

Amikor a párthus államszervezet az egykori óperzsa birodalom északi tartományaiban a seleukida uralom után még megmaradt arameus kancelláriákat a saját céljai szolgálatába állította, ezek nyilvánvalóan ugyanúgy működtek, mint annak idején az Achaimenidák arameus kancelláriái.[100] A párthus méltóságviselők párthus nyelven adott rendeleteit és levelezését arameusra fordítva leírták és így továbbították, a beérkező arameus nyelvű jelentéseket, elszámolásokat stb. pedig párthusra fordították le. Hogy e feladatukat el tudják látni, legelőször a párthus állami élet terminológiáját kellett elsajátítaniok és átvenniök a kancelláriai nyelvbe. Ezek az átvételek még az arameus kancelláriai nyelvnek a keretén belül történtek, s nem változtatták meg ennek arameus jellegét. A durai pergamen nyelvében a *ḫwtwy* szó képviseli a pahlavīγ felé vezető fejlődésnek ezt a kezdeti szakaszát. A párthus kancelláriák nyelvhasználatában ez az állapot hosszú ideig, mindenesetre több, mint egy évszázadig tarthatott. Ez alatt az idő alatt bizonyos

[100] L. d. erre *Schaeder* immár klasszikussá vált fejtegetéseit: Iranische Beiträge. I. 4. skk.

fordítási gyakorlat alakulhatott ki, amelynek következményeképpen az arameus és a párthus szókészlet és nyelvtani formák pontos párhuzamosításának is be kellett következnie. Ez feltétlenül szükséges volt a fordítás mechanikus s ezáltal könnyű és gyors elvégzéséhez. Ennek során bizonyos különbségek jöhettek létre az egyes arameus nyelvi elemek párthusra való fordításában. Az állandóan ismétlődő arameus formulákat valószínűleg egységként kezelték, s így ezek a kancelláriai gyakorlatban könnyen megmerevedhettek. Ugyanakkor a többi arameus nyelvi elemek esetében igyekeztek szavanként és szóalakok szerint az állandó párthus megfelelőt megtalálni és használni. Ebben a korszakban következhetett be a *ŠLM W-ŠRRT ŚGY' ḤWŠRT L-MR'Y* és a *KRM' ḲRY* formulák megmerevedése a párthus kancelláriák fordítási gyakorlatában. Nyilvánvaló azonban, hogy a többi arameus nyelvi elemek párthusra való fordítása nem történhetett teljesen azonos eljárással. Míg a névszók, névmások és partikulák esetében lényegében azonos szóalakkal lehetett arameusról párthusra, ill. párthusról arameusra fordítani az egyes szavakat, addig az igék esetében mindig meg kellett találni a pontosan megfelelő jelentésű igealakot. Ez az arameus és a párthus nyelv egyformán alapos ismeretét követelte meg, azonban a párthus kancelláriákban az arameus nyelvtudás a hovatovább többségbe kerülő párthus írnokoknál nem maradhatott meg a régi szinten. Így lassanként elérkezett az az idő, amikor az arameus igealakok ismerete olyan mértékben csökkent, hogy a különböző párthus igealakokat az arameus fordításban már nem tudták volna megfelelő arameus alakkal helyesen visszaadni. Ezért az arameus igék legnagyobb részénél csak két alak maradt használatban (*ᶜBD — ᶜBDW* típus!), ezeket viszont a megfelelő párthus alak végződésével látták el, hogy funkciójuk világosan felismerhető legyen. Ez volt a tulajdonképpeni pahlavīγ megszületésének pillanata. Ekkor jöttek létre a durai pergamenen is előforduló *YḤWHt, YṢBHt, ḤWYt* alakok, azaz ekkor alakult ki a pahlavīγ sajátságos igerendszere. A megmerevült, egységként kezelt formulákban az arameus igealakok természetesen változatlanul megmaradtak. Így jött létre a pahlavīγban az igealakok terén az a sajátságos kettősség, amelyet a durai pergamenen megfigyelhettünk. A további fejlődés során egyre több arameus kifejezést és szót helyettesítettek az írásban párthus megfelelőjével. Így találhatjuk már a durai levél szövegében az *'wgwn, šwgwn* párthus partikulákat, az arameus *'TRH* ideogramm helyett a párthus *wyk* névszót és a **B-KL ᶜDN* arameus kifejezés helyett a párthus *wspzmn* határozót.

A durai párthus pergamen a vázolt fejlődésnek a végén áll, ugyanott, ahová az első szaszanida urakodók párthus feliratait is helyezhetjük. Felmerül tehát most az a kérdés, hogy pergamenünk alapján mennyiben adhatunk választ az értelmezésével kapcsolatban felmerült kérdésekre.[101] A pahlavīγ fejlődésére vonatkozólag ma két ellentétes felfogás áll egymással szemben. Az egyik felfogást Altheim képviseli. Szerinte a pahlavīγ úgyszólván egész fejlődése során, a nisai ostrakonoktól a durai pergamenig megőrizte a tisztán arameus igealakok és suffixumok, azaz az arameus szintaktikai rendszer helyes használatát. Ettől természetesen élesen eltér a koraszaszanida királyi feliratok pahlavīγ változatainak nyelvhasználata. Ezért Altheim kénytelen feltenni, hogy a pahlavīγnak többféle változata volt, s ezek éppen az igerendszer tekintetében különböztek leginkább egymástól.[102] Ezzel a felfogással

[101] Ld. fentebb 63. l.
[102] *Altheim* III 288.

szemben áll Djakonov és Livšic elgondolása. Szerintük már a nisai ostrakonok nyelvét is alapjában véve ugyanúgy párthusnak tekinthetjük, akárcsak az i. u. III. századi királyi feliratokét. A kettő között lényeges különbség nincsen. Mindkettőre jellemző az arameus ideogrammok bőséges használata, az arameus szintaktikai és morfológiai rendszer szabályainak megsértése és az iráni fonétikai kiegészítők alkalmazása. Felfogásának igazolására Djakonov és Livšic a durai párthus pergamenre hivatkozik, amelynek szövegében Henning olvasata szerint a nyelv párthus voltát bizonyító iráni kötőszók mellett tisztán arameus igealakok is előfordulnak.[103]

Mint láthatjuk, a durai párthus pergamen mind Altheim, mind pedig Djakonov és Livšic elgondolásában döntő fontosságú szerepet játszik, bár homlokegyenest ellenkező következtetéseket vonnak le belőle. Altheim annak az igazolását látja benne, hogy a párthus írásbeliségben a tisztán arameus igealakok és suffixumok használata és az élő arameus nyelvhasználat hatása egészen az i. u. III. századig tartott. Djakonov és Livšic pedig azt igyekszik a durai pergamennel bizonyítani, hogy már a nisai ostrakonok nyelvét sem arameusnak, hanem párthusnak kell tekintenünk, hiszen a kétségtelenül párthus nyelvű durai levél szövegében is előfordulnak tisztán arameus igealakok. Így végeredményben e két ellentétes felfogás annyiban megegyezik egymással, hogy a nisai ostrakonok és az i. u. III. századi párthus feliratok között nem lát lényeges fejlődést a párthus írásbeliség, illetőleg a pahlavīγ történetében. A durai pergamen fentebb adott olvasása és magyarázata során azonban kiderült, hogy másképp kell megítélnünk e párthus nyelvemlék nyelvtörténeti tanulságait. A valóságban ugyanis az a helyzet, hogy a durai levélben tisztán arameus igealak csak a birodalmi arameus írásbeliségből származó, megmerevült üdvözlő formulában fordul elő. Az ezen kívül eső szövegrészben viszont csak a pahlavīγ jellegzetes igei rendszerének fonétikai kiegészítőkkel ellátott alakjait találjuk, mert a Henningtől olvasott *ḤWYH* s az Altheimtől olvasott *ḤZYNY*, *ŠYM*, *YḤWY*, *'YTYK* és *ḤZYTK* alakok nem léteznek. Következésképpen a durai pergamen sem azt a felfogást nem igazolja, hogy a pahlavīγban az arameus szintaktikai rendszer helyes használata egészen az i. u. III. századig továbbélt, sem pedig annak a bizonyítására nem használható fel, hogy a nisai ostrakonok nyelve lényegében nem különbözik a későbbi pahlavīγtól.

Ezzel szemben a durai pergamennek a királyi feliratokéval egyező nyelve éppen azt bizonyítja, hogy a párthus írásbeliség a nisai ostrakonok és az i. u. III. század között lényeges fejlődésen ment keresztül, mert a nisai párthus kancellária gyakorlata a pahlavīγ sajátos igei rendszerét még nem ismerte. Így kétségtelen, hogy a királyi feliratokból ismert pahlavīγ kialakulását a nisai ostrakonok keletkezésénél későbbre kell tennünk.

Ellene szól a durai pergamen helyes értelmezése annak a feltevésnek is, hogy a pahlavīγnak voltak a királyi feliratok nyelvétől eltérő változatai is. Mint láttuk, a durai párthus levél nyelve azonosnak tekinthető a királyi feliratokéval, s így egyelőre semmi alapunk sincs ahhoz, hogy a pahlavīγ írásbeliség fejlődésének egységes voltát kétségbe vonjuk.

Ami végül azt a kérdést illeti, hogy mennyiben érvényesült az élő arameus nyelvhasználat a pahlavīγ írásbeliség fejlődésében, erre vonatkozólag a durai pergamen alapján csak negatív választ adhatunk. E perga-

[103] *I. M. Djakonov—V. A. Livšic:* VDI 58 (1956) 103.

men szövegében nem fordul elő egyetlen olyan arameus elem sem, amely az élő arameus nyelvhasználat hatásáról tanuskodhatnék. Ellenkezőleg, a durai párthus levél a *ŠLM W-ŠRRT ŠGY' ḤWŠRT L-MR'Y* kifejezésben és a *ḲDM* ideogramm használatában két súlyos bizonyítékot nyújtott a mellett a felfogás mellett, hogy a pahlavīγ lényegében véve az óperzsa birodalmi arameus kancelláriák írásbeliségének az egyenes leszármazottja. Azok a kisebb eltérések viszont, amelyek a királyi feliratok és a durai párthus levél ideogramm-használatában megfigyelhetők, szintén nem az élő arameus nyelvhasználattal állnak összefüggésben, hanem magának a pahlavīγ írásbeliségnek az élő gyakorlatáról tanuskodnak. A pahlavīγ története folyamán fejlődésen ment keresztül, amely többek között az arameus ideogrammok használatának fokozatos korlátozódásában is megnyilvánult. Ennek az volt a következménye, hogy az írnokok gyakorlatában bizonyos mértékig ingadozó volt az ideogrammok használata. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a durai pergamenen a királyi feliratok *'pr* szavával szemben még a *ḲDM* ideogrammot, ugyanakkor viszont a királyi feliratok *'TRH* ideogrammjával szemben már a *wyk* szó használatát figyelhetjük meg.

IV

A durai párthus levélnek úgyszólván csak az üdvözlő formulája maradt fenn, mégis az a pár szó, amely az üdvözlő formula után következik, továbbá a címzett megnevezése bizonyos mértékben lehetővé teszi, hogy tartalmáról és történeti hátteréről általánosságban fogalmat alkothassunk magunknak. A legkézenfekvőbb támpontot ebben a tekintetben a címzett személye nyújthatná. Mint láttuk, a levél egy bizonyos *Rašn χvaδāv*-nak szól, aki valószínűleg Durában tartózkodhatott, mivel a pergamen is a városban került napvilágra. A *Rašn* név nem tartozik a ritka iráni nevek közé, azonban levelünk esetében e név viselőjét természetesen csak Durában kereshetjük, s ez a körülmény aránylag szűk keretek közé szoritja a nevet viselő személyének azonosítását. Éppen ezért aligha tekinthetjük véletlennek azt, hogy a *Rašn* név egy másik durai párthus nyelvemlékben, a 4. sz. ostrakonon is előfordul. Különösen fontos ebben az összefüggésben az, hogy a *Rašn* nevet viselő személy a 4. sz. ostrakonon mint *šahraβ* jelenik meg, s hogy benne minden valószínűség szerint Dura perzsa parancsnokával állunk szemben, akinek kezébe a gabonabeszolgáltatások befolytak.[104] Kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a durai pergamenlevél címzettje, *Rašn χvaδāv* és a 4. sz. ostrakonon szereplő *Rašn šahraβ* ugyanaz a személy volt. Természetesen elméletileg fennáll az a lehetőség, hogy Durában a várost kormányzó *šahraβ*-on kívül még más perzsa is viselte a *Rašn* nevet. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a következő két körülményt. A durai pergamenlevelet kétségtelenül egy magasrangú, előkelő személynek írták. Ezt a levél hosszú címzésformulája, továbbá a *χvaδāv* szó állandó használata a címzettel kapcsolatban világosan bizonyítja. Azután arra is kell gondolnunk, hogy a Durát megszálló perzsák közül aligha állt bárkinek rendelkezésére írnok, aki e párthus nyelvű levelet megírhatta volna. Így e két körülmény a mellett szól, hogy a durai pergamenlevél egy magasrangú hivatalos személy levelezéséből maradt fenn. Az viszont már nagymértékben valószínűtlennek látszik, hogy Durában ebben az időben két magasrangú hivatalos személy is viselte volna a *Rašn* nevet.

[104] Ld. *Harmatta J.*: AntTan 3 (1956) 147 sk., 154 sk.

Ezeket a körülményeket figyelembe véve tehát joggal gondolhatunk arra, hogy levelünk címzettje nem más, mint maga *Rašn šahraβ*, Dura perzsa kormányzója. Felmerülhet azonban még az a kérdés is, összeegyeztethető-e ezzel a feltevéssel az a tény, hogy *Rašn šahraβ* a pergamenlevél címzésében mint *Rašn χvaδāv* jelenik meg. E kérdés eldöntéséhez mindenek előtt a *χvaδāv* szó használatának jelentőségével kell tisztában lennünk. Ezzel kapcsolatban gondolhatnánk természetesen arra is, hogy a *χvaδāv* szót a levélíró a durai pergamen szövegében a címzettel kapcsolatban egyszerűen mint udvariassági formulát használja. Ebben az esetben voltaképpen nem is volna további probléma, *Rašn χvaδāv*-ot minden nehézség nélkül azonosíthatnánk *Rašn šahraβ*-val. Azonban a korai szaszanida időkben a *χvaδāv* szó még szemmelláthatólag egy magas társadalmi méltóság megjelölése volt, és semmi bizonyítékunk sincs arra vonatkozólag, hogy már ebben a korban puszta udvariassági formulává színtelenedett volna el.[105] Igen tanulságos ebből a szempontból Šāhpuhr KZ feliratának tanúvallomása. Ebben a szaszanida uralkodócsalád hatalmának emelkedése kitűnően tükröződik a Šāhpuhr előtt uralkodó címeiben: *s'sn ḥwtwy W p'pk MLK' W šḥypwḥr MLK' p'pkn W 'rtḥštr MLKyn MLK'* (phl. vált. 20). Sāsān, a dinasztia őse még csak *χvaδāv* volt, Pāβaγ és idősebb fia, Šāhpuhr már a *šāh* címet viselte, Ardaχšahr, a dinasztia megalapítója pedig felvette a *šāhān šāh* címet. Így tehát — mint Sāsān címe bizonyítja — a *χvaδāv* szó használata visszanyúlik még az Arsakidák idejébe. Valószínű, hogy e méltóságnév a *šāh*-nál kisebb hatalmú, kisebb terület felett uralkodó, de félig-meddig független földesurakat jelölte. E mellett szól az is, hogy sem a *šāh*, sem a *χvaδāv* méltóságnevet viselő előkelőt nem találunk Šāhpuhr KZ feliratán Pāβaγ udvarának tagjai között. Ez ugyanis csak azt jelentheti, hogy Pāβaγ uralma még nem terjedt ki egy független fejedelemként uralkodó *šāh*-ra vagy *χvaδāv*-ra sem. Csak Ardaχšahr alatt jelennek meg a királyi udvartartásban a *šāh*-ok és az első *χvaδāv*, s ez jól összhangban áll azzal a ténnyel, hogy Ardaχšahr teremtette meg Irán egységét azáltal, hogy a független kisebb fejedelmeket hatalma alá hajtotta. A Šāhpuhr KZ feliratán Ardaχšahr előkelői közt említett *s'sn 'ndykn ḥwtwy* (phl. vált. 23 = pārs. 29 *s'sn ZY 'w[ndy]k'n MRWḤY)* és a Šāhpuhr udvartartásában szereplő *nrysḥw 'ndykn ḥwtwy* (phl. 25—26 = pārs. 31 *nrsḥy ZY 'wndykn MRWḤY)* a felsorolásban mindjárt a királyi család tagjai után a legelőkelőbb méltóságok csoportjában van elhelyezve. Igen érdekes, hogy Šāhpuhr alatt is még csak egy *χvaδāv*-ot találunk a királyi udvar előkelői között. Ez arra mutat, hogy az első két szaszanida uralkodó alatt az ilyen félig-meddig független, kiskirályként élő nagybirtokosok politikai jelentősége erősen megcsökkent. Később azonban a Pāykūlī feliratban már egész sor *χvaδāv* szerepel a perzsa előkelőségek között: a már korábban is említett *'wndykn ḥwtwy* (22'), azután az *'štb[wy]n ḥwtwy* (43'), a *zwl'dčyn MRWḤY*, a *lšwmc'n MRWḤY*, a *syk'n MRWḤY*, a *bwrspčy[n MRWḤY]*, az *['n]tywḥčyn MRWḤY* és a *sḥwlč'n MRWḤY* (46).[106] Ez jól összhangban áll azzal a ténnyel, hogy — mint Narsēh trónrajutásának története mutatja — a perzsa nagybirtokos arisztokrácia politikai befolyása Šāhpuhr utódai alatt hatalmasan megnövekedett.

[105] Már *Herzfeld*nek feltűnt (Paikuli. 187), hogy a *χvadāv* szó a feliratokban csak politikai jelentésben fordul elő.

[106] E nevek helyes alakjára vonatkozólag ld. *W. B. Henning:* BSOAS 14 (1952) 509 skk.

De felmerül most az a kérdés, hogy milyen viszonyban állt a *χvaδāv* és a *šahraβ* méltóságnév egymással. Továbbá feltehető-e, hogy a durai pergamenlevélben a *χvaδāv* szót használták a *šahraβ* megszólítására. Ezen fordul meg ugyanis *Rašn χvaδāv* és *Rašn šahraβ* azonosításának lehetősége. A *šahraβ* szó használatára és a *šahraβ* méltóság mibenlétére vonatkozólag világosan beszélő adatokat nyújt számunkra Šāhpuhr KZ felirata. Ezen Šāhpuhr udvarának előkelői között hét *šahraβ*-ot találunk :

pry'k whṛy-'ntywk-šḥypwhr ḥštrp
'rtḥštr gwdmn ḥštrp
w'rzn g'b ḥštrp
nrysḥw rnd ḥštrp
ty'nk 'ḥmtn ḥštrp
rstk whṛy-'rtḥštr ḥštrp
'rtḥštr nyryš ḥštrp (phl. vált. 26—28)

Mint láthatjuk valamennyi *šahraβ* egy-egy város kormányzójaként szerepel, s a *Vēh-Antioχ-Šāhpuhr* és *Vēh-Ardaχšahr* városnév azt is világosan mutatja, hogy királyi városokkal van dolgunk. A *šahraβ*-ok tehát a korai szaszanida időkben az uralkodó közvetlen hatalma alatt álló városok és nyilvánvalóan egyben a városokhoz tartozó területek kormányzói voltak. Nagyon érdekes már most megfigyelnünk, hogy a *χvaδāv* méltóság is sok esetben egy város és a hozzátartozó földterület urát jelöli. Így többek közt *bwrspčy[n MRWHY]* 'Borsippa ura'[108], *['n]tywhčyn MRWHY* 'Antiocheia ura' esetében figyelhetjük meg ezt, de hasonló jelenséget látunk a szogdban is. Az egyes városok és a hozzájuk tartozó területek kiskirályai a szogdoknál is a *MR'Y = xwt'w* címet használták, mint ezt Dēvāštīč különböző titulaturáiból megállapíthatjuk. Egyes dokumentumokban ugyanis a *swγδyk MLK' smrknδč MR'Y*, másokban pedig a *γwβw pnčyknδč MR'Y* címet viseli.[109] E titulaturák azt mutatják, hogy Dēvāštīč hatalmának alapja a Samarkanδ és a Pančikanδ fölötti uralom volt, s így eredeti címe valószínűleg *smrknδč MR'Y* illetőleg *pnčyknδč MR'Y* lehetett, s ezt titulaturájában azután is megtartotta, amikor felvette a *MLK'*, illetőleg a *γwβw* címet. Hogy a szogdban korábban is általános lehetett a városokat uralmuk alatt tartó nagyurak *MR'Y* címe, azt kétségtelenné teszi az, hogy a «Régi levelekben» ezt a szóhasználatot már a kínai viszonyokra alkalmazva is megtaláljuk. A II. levélben fordul elő a *čyrδsw''n MR'Y* 'Ciu-c'üan ura' cím, amely valószínűleg az iu. 313 évre vonatkozik.[110] Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a *χvaδāv* méltóságnevet a korai szaszanida időkben főleg az egy-egy várost uralmuk alatt tartó nagyurak viselték. Ezeknek hatalmi és politikai helyzete tehát csak annyiban különbözött a

[109] Ld. *O. I. Smirnova:* EpVost 6 (1952) 9 sk. *Smirnova* szerint (SovVost 6 [1949] 360) és még legújabban is) KSIIMK 60 [1955]99) a szogdban a *MR'Y* ideogramm az *afšīn* méltóságnév visszaadására szolgált. Ennek a feltevésnek azonban ellene szól két körülmény : 1. Forrásaink szerint csak Usrušana uralkodói viselték az *afšin* címet, semmi alapunk sincs tehát ugyanezt Samarkanδ és Pančikanδ uraira vonatkozólag is feltenni. 2. Teljesen valószínűtlen, hogy a szogdok 'Ciu-c'üan urát' *afšīn*-nak nevezték volna. Ha viszont a *MR'Y* ideogramm a *čyrdsw''n MR'Y* címben a szogd *xwt'w* szót képviseli (így helyesen *W. B. Henning:* BSOAS 12 (1948) 611), akkor nyilvánvalóan a *smrknδč MR'Y* és *pnčyknδč MR'Y* címben is a *xwt'w* szó visszaadásának kell felfognunk.

[110] *W. B. Henning:* BSOAS 12 (1948) 611 sk.

szintén egy-egy várost kormányzó *šahraβ*-okétól, hogy függetlenebbek voltak az uralkodóval szemben, uralmuk családjukban öröklődött és valószínűleg kevesebb adót fizettek.[111] Kétségtelen az is, hogy rangban a *šahraβ*-ok nem maradhattak el messze a *χvaδāv*-ok mögött. Šāhpuhr KZ feliratán Vēh-Antioχ-Šāhpuhr *šahraβ*-ja közvetlenül a legjelentősebb *χvaδāv: nryšhw 'ndykn ḥwtwy*, továbbá a birodalom legelőkelőbb urai közé tartozó *'rthštr krny* és *wḥwn'm prmtr* után van felsorolva. Nyilvánvaló, hogy egy-egy jelentősebb város *šahraβ*-ja hatalmi helyzete és társadalmi rangja tekintetében számos *χvaδāv*-ot megelőzhetett. Így egyáltalán nem látszik valószínűtlennek az, hogy a durai pergamen írója *Rašn šahraβ*-ot társadalmi helyzete és hatalma alapján *χvaδāv*-nak címezte és szólította levelében. Nincsen tehát komoly akadálya annak, hogy levelünk *Rašn χvaδāv*-ját az ostrakonok *Rašn šahraβ*-jával azonosítsuk.

Ha ilyen módon a durai pergamen *Rašn χvaδāv*-ját a város perzsa kormányzójának tarthatjuk, akkor ezáltal támpontot nyerünk keletkezési idejének és körülményeinek meghatározásához is. A levél a 256 utáni években keletkezhetett, amikor az ostrakonok tanúbizonysága szerint Durát a perzsák megszállva tartották és *Rašn šahraβ* volt a város kormányzója. Valószínűleg a *šahraβ* egyik embere írhatta urának ezt a levelet. Ha a levélíró nevének *trytwn* olvasata biztos lenne, akkor esetleg a 2. sz. ostrakonon szereplő *Hrēδōn Mihrayān*-al azonosíthatnánk.

Ezek szerint a durai párthus pergamen újabb értékes bizonyítékot nyújt arra vonatkozólag, hogy Dura-Europost a perzsák elfoglalása után néhány évig megszállva tartották. Így lassankint egyre több olyan adat áll rendelkezésünkre, amelyek segítségével e város történetének utolsó, ezideig teljesen homályos szakaszát megvilágíthatjuk. Hogy Šāhpuhr Durába helyőrséget rendelt, s hogy a város és földbirtokkörzete élére egy *šahraβ*-ot állított, alapjában véve jól érthető. Dura Šāhpuhr második hadjárata során került a perzsák kezébe 256-ban, ugyanakkor, amikor a Barbalissos-i győzelem után Šāhpuhr Antiocheiát is elfoglalta. Már ekkor számolni lehetett azonban egy következő hadjárat szükségszerűségével, mert időközben megindult Valerianus felvonulása, s a rómaiak a perzsáktól bevett városok egy részét visszafoglalták. Dura az eufrátészi felvonulási út egyik fontos erődítménye volt, ezt tehát a perzsáknak feltétlenül megszállva kellett tartaniok. A SHA Gallienus életrajzának egyik adata arra mutat, hogy a perzsáknak Durával kapcsolatban követett eljárása nem áll egyedül. Ez az adat a következő : *denique (sc. Odenatus) statim bellum Persis in vindictam Valeriani, quam eius filius neglegebat, indixit. Nisibin et Charras statim occupat tradentibus sese Nisibenis atque Charrenis et increpantibus Gallienum. nec defuit tamen reverentia Odenati circa Gallienum; nam captos satrapas insultandi prope gratia et ostentandi sui ad eum misit* (Gallien. 10, 2—4). Ebből az elbeszélésből kiderül, hogy Odenathos Nisibist és Carrae-t lakosaik segítségével[112] visszafoglalta, és az ennek során foglyul

[111] Ld. *Harmatta J.:* AntTan 3 (1956) 163.

[112] A *tradentibus sese Nisibenis atque Charrenis* kifejezést ugyanis aligha értelmezhetjük másképp, mint hogy a két város lakosai «magukat Odenathos védelmére bízták» kezére játszva a perzsák által megszállott városukat. Hogy a *Nisibeni* és *Charreni* alatt nem lehet az ezeket a városokat megszállva tartó perzsákat érteni, azt kétségtelenné teszi az *increpantibus Gallienum* kifejezés, amelynek ezekre vonatkoztatva nem volna semmi értelme.

ejtett *šahraβ*-okat elküldte Gallienusnak.[113] Ez arra mutat, hogy a perzsák Nisibis és Carrae lakosságának egy részét meghagyták, s e városok élére *šahraβ*-okat *(satrapas)* állítottak. Ez az adat azért nagyon jelentős, mert római részről tett megfigyelések alapján éppen a Dura elfoglalása körüli időre pontosan igazolja azokat a következtetéseket, amelyeket a durai párthus dokumentumokból levontunk.

Jól kiegészíti ezt a képet Prokopiosnak egy Kavāδ korára vonatkozó elbeszélése (I. 7, 33). Amikor a perzsák Amidát elfoglalják, a lakosság jórészét fogolyként elhurcolják, azonban a városban helyőrségül 1000 harcost helyeznek el, s ezek életszükségleteinek ellátására (*ἐς τὴν δίαιταν ὑπηρετήσειν Πέρσαις*) otthagyják a szegényebb amidaiak egy részét. Hasonló lehetett a helyzet Durában is. A perzsa helyőrségnek különböző munkák elvégzésére és élelmezésének ellátására szüksége volt a dolgozó lakosság egy részére, főleg a mezőgazdasági termékeket szolgáltató földművesekre.

Ebben az összefüggésben térhetünk át a durai pergamen történeti hátterének megvilágításához adódó másik fogódzópontunkra. Mint láttuk, a levél tartalmi részének bevezető mondata valószínűleg úgy értelmezhető, hogy egy bizonyos szőlőben rendben van a címzett *Rašn χvaδāv*-nak minden dolga. Úgy látszik tehát, hogy a levél voltaképpen beszámoló volt a durai perzsa kormányzó egy birtokának, szőlőjének az állapotáról. Ez Durától eléggé távol eshetett, ha a levélíró kénytelen volt levélben eljuttatni híreit a városba. Ebből a kézenfekvő feltevésből igen érdekes következtetéseket vonhatunk le.

Már a durai párthus ostrakonok értelmezésével kapcsolatban arra a megállapításra jutottunk, hogy Dura körül a perzsák városi földbirtokkörzetet szerveztek, s ebben egész sor perzsa előkelő kapott földbirtokot. Az ostrakonok azt bizonyítják, hogy e birtokokon a termelés megindult és a gabonabeszolgáltatás megkezdődött.[114] Ezek a földek Dura közelében feküdhettek, mert a város környékének fő mezőgazdasági terméke a gyapjú és a gabona volt.[115] Ezt a képet a pergamenlevél teljes mértékben megerősíti és igen szerencsésen ki is egészíti. Kiderül ugyanis belőle, hogy a durai perzsa kormányzónak valahol a várostól távolabb szőlőbirtoka is volt. Szőlőkről már a Durában korábban előkerült forrásanyagból is van tudomásunk. Így a 2. sz. pergamen említi egy szőlő eladását Tetyros helységben,[116] a 101. sz. papirusz pedig egy korábbi szőlő helyén ültetett gyümölcsös vételéről értesít bennünket Sacharēdaaouaraē faluban.[117] Ez a szőlőben gazdag vidék, ahol a 101. sz. papiruszon említett birtok is feküdt, a Ḥabur folyó torkolatánál terült el Durától mintegy 50 km-re északnyugatra. Tudjuk, hogy Nabuchēlos durai kereskedő a szintén ezen a vidéken fekvő Banabēlből szállított bort Durába.[118] Minden valószínűség szerint tehát ezen a vidéken kell keresnünk a durai párthus pergamen szövegében említett szőlőt is.

[113] A szövegösszefüggés más értelmezést nem enged meg, mint hogy itt a Nisibis és Carrae elfoglalásakor foglyul ejtett perzsa *šahrαβ*-okról van szó, mert egyébként az életrajz írója a perzsa *šahraβ*-okról csak jóval később, Odenathos Ktèsiphòn elleni hadjárata alkalmával tesz említést (10, 7).

[114] Ld. *Harmatta J.:* AntTan 3 (1956) 162 skk.

[115] *C. B. Welles:* The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Seventh and Eight Seasons of Work 1933—1934 and 1934—1935. New Haven 1939. 438.

[116] *Fr. Cumont:* Fouilles de Doura-Europos (1922—1923). Paris 1926. 298 skk.

[117] *C. B. Welles:* id. m. 434.

[118] *C. B. Welles:* id. m. 437.

Ha ez a következtetés helyesnek bizonyul, akkor ezáltal két fontos kérdésben is tisztábban látunk. Érthetővé válik elsősorban levelünk létrejöttének egész háttere, amelyet a következőképpen rekonstruálhatunk. A durai perzsa *šahraβ* a Šāhpuhr második hadjárata során meghódított területen, a Ḫabur folyó termékeny torkolatvidékén értékes szőlőbirtokot kapott. Ez azonban eléggé távol feküdt a hatalma alatt álló várostól, és a 256 utáni évek egyáltalán nem volt békés időszaknak tekinthetők. Egyre-másra érkezhettek a hírek Durába arról, hogy a római császár nagy hadsereggel készül felvonulni a perzsák ellen, s hogy a Šāhpuhr által bevett városok egy részét már vissza is foglalta. Ilyen körülmények között *Rašn šahraβ* számára fontos volt tájékozódnia birtokának állapota felől, s embere a Durától távoleső vidékről a ránkmaradt pergamenlevélben hírt is adott neki szőlőjéről. Minden rendben volt, Valerianus Edessánál nem nyomult tovább dél felé Dura irányában.

A másik fontos kérdés, amelyre a pergamenlevélben említett szőlőnek a Ḫabur torkolatvidékére történő lokalizálása választ adhat, Dura városi földbirtokkörzetének kiterjedése. Ha a durai *šahraβ* a Ḫabur torkolata táján szőlőbirtokkal rendelkezett, akkor nagyon valószínűnek látszik, hogy Dura földbirtokkörzete egészen idáig kiterjedt. Ennek az előzményei bizonyára megvoltak már a Seleukidák és az Arsakidák idejében. A Durában előkerült dokumentumokból tudjuk, hogy a Ḫabur torkolatvidékének földművelő lakosságát élénk gazdasági és pénzügyi kapcsolatok fűzték a városhoz.[118a] És ha a 23. sz. pergamen tanúbizonysága szerint egy durai polgárnak, Lysiasnak, illetőleg már apjának a párthus uralom alatt birtoka volt ezen a vidéken,[119] akkor ez az akkori földbirtokviszonyokat figyelembe véve csak azt jelentheti, hogy ez a terület már akkor Dura városi földbirtokkörzetéhez tartozott. Ha viszont ez valóban így van, akkor úgy látszik, hogy a szaszanidák a városi földbirtokkörzetek megszervezésénél messzemenően tekintettel voltak a korábbi, párthus uralom alatti viszonyokra.

Mint láthatjuk, a durai párthus pergamen erősen csonkult volta ellenére is a korai szaszanida idők történetének egész sor fontos kérdését veti fel számunkra.

[118a] *C. B. Welles:* id. h.

[119] Ld. *C. B. Welles:* The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Sixth Season of Work October 1932—March 1933. New Haven 1936. 429.

CSALLÁNY DEZSŐ

A BIZÁNCI FÉMMŰVESSÉG EMLÉKEI II

BIZÁNCI CSATOK, CSATVERETEK[1]

A következőkben tárgyalt bizánci övcsatok nagyobb része magyarországi avarkori temetőkből származik. Ezek a régiségek egykor vásári áruként jutottak el Bizáncból az avar birodalom területére. Használatuk nem az egész avar korszakra, hanem csak az élénk avar-bizánci kereskedelmi kapcsolatok idejére (i. u. 568—679) terjed ki. Az avar törzsek bizánci eredetű emlékrétege tehát az 568—679 közötti korszakba tartozik, és kora jól meghatározható. Így a bizánci eredetű leletek szemszögéből nézve az avar kor régészeti anyagának első korszakát, amelybe a *kora-avar sírleletek* tartoznak, a *bizánci befolyás korának* (568—679) tekinthetjük (bizánci öntött ezüst díszek, préselt ezüst, arany és bronz díszek).[2]

10. Csoport

Szalagtestű összefonódott állatpár, közte szilvamag alakú mezőben növényminta

Ide tartozó övcsatok:

1. *Konstantinápoly*, rumeliai tengerpart. Bronz övcsat (I. t. 3,3a);[3] ovális karikája és tüskéje hiányzik. A csattest díszítményén még kivehető az összefonódott, a nyaknál egymást keresztező, rovátkolt szalagtestű állatpár, mely ötszirmú növényt ölel át. A vereti rész hátsó oldalán három rögzítőfül található (I. t. 3a).

2. *Keszthely*, Dobogó. Csuklós bronz övcsat, tüske nélkül (I. t. 2).[4]

[1] E közlemény előzménye: AntTan 1 (1954) 101 skk.

[2] Ld. *D. Csallány:* Acta Arch. Hung. 2 (1952) 235 skk.; *L. Huszár:* Acta Arch. Hung 5 (1954) 61 skk.; *D. I. Pallas: Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα.* Thessalonike 1955. 87 skk.; *D. Csallány:* A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai. II/4. Szeged 1943. 9 skk. és FA 1—2 (1939) 121 skk.; *G. R. Davidson:* Hesperia 6 (1937) 227 skk.; *K. Zeiss:* Avarenfunde in Korinth? Serta Hoffilleriana. 1940. 95 skk.; *J. Werner:* SemKond 8 (1936) 186 skk.; *N. Åberg:* Die Goten und Langobarden in Italien. Uppsala 1923. 46, 112, 122; *H. Zeiss:* Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich. Berlin—Leipzig 1934. 122 sk.; *D. I. Pallas: Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης.* I. 1954. 340.—396; *J. Werner:* Kölner Jahrbuch 1 (1955) 36—48 (I. közleményem eredményeivel a legmesszebbmenően összevágó és azokat kiegészítő munka); *D. Csallány:* Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest 1956. III. fej.

[3] Mészáros-gyűjtemény.

[4] *Lipp V.:* A keszthelyi sírmezők. Budapest 1884, 27. 180. sz. (= VII. t. 180. sz.). Ezen övcsathoz egy préselt ezüst övveret-garnitúra tartozott: 21. l., 45—49. sz. (= III. t. 45—49), nem pedig a 21. l. 54. számú préselt övveret, mint ahogy azt Lipp tévesen megcserélte. — *J. Hampel:* Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig

Meglepő a konstantinápolyi (I. t. 3,3a) és a keszthelyi (I. t. 2) példány közötti szoros összefüggés. Rendeltetésük, anyaguk, technikai kivitelük díszítési módjuk azonos, csupán méretbeli különbséget találunk közöttük, Az állatkompozíció megfogalmazása a középen közrezárt növényi mintával együtt, azonos és egyidejű forrásra vezethető vissza.

A keszthelyi csaton nehezebb az állatábrázolás felismerése, de ez inkább a rajzoló terhére írható, aki az állatfejpárt növényi motívumnak fogta fel. A háromszög-sor és az eltérő növényi minta csupán díszítő változatnak tekintendők. Ezekkel a díszítő elemekkel a kora-avarkori övgarnitúrák bizánci eredetű darabjain gyakran találkozunk. Elég, ha a *németsürüi* (Somogy megye, Magyarország) avarkori ezüstszíjvég préselt, háromszög-sor mintás keretét a hármas levelű virággal,[5] valamint a *fönlaki* (Temes vm., Románia)[6] és az *akalani* (Törökország)[7] lándzsaleveles rokon díszítményeket említem.

Az *akalani* lelet bizánci érmekkel datált. A legfiatalabb benne Herakleios I. (613—641) érme. A keszthelyi övcsathoz (I. t. 2) tartozó egyik préselt ezüst övdiszen[8] a konstantinápolyi csat (I. t. 3) ötszirmú virágmintája jelenik meg. A keszthelyi préselt ezüstövveret sorozaton[9] át, figyelemmel ennek kevert jellegére, a tárgyalt két bizánci csatunk (I. t. 2, 3, 3a) idejét a *650—679.* évekre határozhatjuk meg. Készítési helyül Konstantinápolyt jelölhetjük meg, mert a keszthelyi csat (I. t. 2) és a Keszthely vidéki rokon példányaik idegenek az avarság emlékanyagában. Importáruk, mint ahogy azt már Lipp Vilmos is helyesen figyelte meg.[10] A konstantinápolyi darab (I. t. 3) ezzel nemcsak az említett keszthelyi csat (I. t. 2) bizánci származását dönti el, hanem mindazoknak a csatoknak eredetét is, amelyeket Fettich Nándor táblaösszeállításában mint Keszthely vidéki helyi készítményeket jelöl meg.[11]

11. Csoport

Zegzugvonallal és éksorral

Három övcsatot sorozhatunk ide :

1—2. *Korinthos* (Görögország) (I. t. 4)[12] és *Igar*, 3. lelet (Fejér m., Magyarország) (I. t. 5)[13] egy-egy csuklós bronzcsatját. Ezek szinte azonos példá-

1905. I. 1500. ábra; II. 199 b) ábra. — *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—26) 163—164, 53. kép. — Fettich ezt a csatot nem vette fel a többi Keszthely vidéki állatalakos csat közé, melyeknél a bizánci eredetet nem vette észre és bennük hibásan kiterített griffábrázolást és helyi fémművességi terméket lát : *N. Fettich* : Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. AH, XXXI, 1951, 79. l., XLIII—XLIV. t. — *D. I. Pallas:* i. m. 1954. 377. 10. ábra. Megjelent összefoglaló munkájában helyesen vonta be a Keszthely vidéki bronzcsatokat a Korinthos-i bizánci temető anyagának tárgyalásába, azonban ezekben még «barbár» csatokat lát és tévesen IX—XII. századi emlékeket.

[5]—[6] *N. Fettich:* Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn. AH. I. 1926. 17. II. t. 30a (Németsürü) ; IV. t. 1—5 (Fönlak).

[7] *N. Åberg:* Die Goten u. Langobarden in Italien. 122. 252—254. ábra. — Jahrbuch d. Deutsch. Archäol. Inst. XXIX (1914), 416. 11., 1. ábra. — *H. Zeiss:* FuF 11 (1935) 17—19. l. — *N. Mavrodinov:* «Madara» 1936. 155. 11., 231—232. kép.

[8] *Lipp V.:* i. m., III. t. 45.

[9] *Lipp V.:* i. m., III. t. 45—49. sz.

[10] *Lipp V.:* i. m., 26. l.

[11] *N. Fettich:* AH, XXXI, 79. l., XLIII—XLIV. t.

[12] *G. R. Davidson:* Hesperia 6 (1937), 2. sz., 6. ábra D. — *D. I. Pallas:* i. m. 1954. 366. 70. t. I.

[13] *Fettich N.:* AÉ 43 (1929), IX t.. 23. A székesfehérvári múzeumban. — *D. I. Pallas* i.m. 1954, 366. 11., 70.

nyok. A korinthosi csat hiányzó karikájának típusát az igari ovális csatkarika mutatja. Mindkét darabon megtaláljuk a három fő díszítő elemet: a zegzugvonal-sorokat, a profilált oldalt, a tojásdad alakú, kontúrvonalas csattest kettős éksorát. Az éksort és oldalprofilt itt is megtaláljuk. A zegzugvonalak helyett azonban rovátkasor szerepel. A csatkarika tövénél látható két szarvszerű kiképzés eredete itt nem tisztázható; felfogható a csatkarika sárkányfejes kiképzéseként, de vázaszerű díszítésnek is tekinthető, mint II. t. 3, 4.

3. *Szeged-Öthalom* (Magyarország), merev övcsat bronzból (I. t. 6).[14] Időmeghatározására az *igari* példány (I. t. 5) a legalkalmasabb. Fettich említi, hogy mindhárom igari leletben vannak olyan tárgyak, melyek a IV. Konstantinos Pogonatos (669—670) aranyérmével kísért tótipusztai leletben is előfordulnak.[15]

H. Zeiss is már rámutatott az igari és szeged-öthalmi bizánci jellegű csatok díszítményeinek összefüggésére.[16] Az igari csat (I. t. 5) kísérő leletdarabjait tekintve,[17] az I. t. 3, 4, 5 alatti darabok idejét *660—679* közötti időre tehetjük. Bizánci eredetüket a korinthosi csat alapján határozhatjuk meg.

12. Csoport

A csattüske tükörképével

1. *Szeged*, Makkoserdő (Magyarország), 17. sír. Kora-avar fülkesírból előkerült övcsat bronzból (I. t. 1, 1a) melynek egyetlen díszítése a vereti rész nyelvszerű vájulata, mint a csattüske tükörképe. A felülete közép felé kissé domborodik. A hátsó lapján két átlyukasztott rögzítő füle van (I. t. 1a).[17a]

2. Az előző sajátságos díszítésű bizánci csatnak közeli analógiája a *suuk-sui* (Krím félsziget) temetőből származik.[18] A csattestet a tüske irányában kettős vonalbarázda osztja ketté.

A szeged-makkoserdei avar temető 24. számú fülkesírjából II. Konstans és IV. Konstantinos (654—659) aranyérme került felszínre,[19] mely az I. t. 1, 1a alatti övcsat korát *650—679* közötti időre határozza meg. A 44. sírból való a VI. t. 2, 2a alatti bronzcsat is. A temető anyaga publikálatlan.

A suuk-sui temető fenti csatját Maurikios Tiberios (582—602) bronzérme a VII. század első felére helyezi.[20]

[14] *Pulszky F.:* AÉ, 1 (1881) 153. l., 16. ábra. — *J. Hampel* 303. l., 756. ábra; III: 93. t. 15. Földmunkák alkalmával előkerült avarkori sírleletek közül való. A közölt öthalmi darabok közül csupán a 92. t. 1. alatti préselt, aranyozott bronz sisak-arcvédővel és a 94. t. 5. és 8. alatti zablával és ezüstberakásos kengyelvassal hozhatjuk összefüggésbe. — *Csallány D.:* AÉ 80 (1953) 137—138.; *D. I. Pallas:* i. m. 1954. 70. t. 3.

[15] *Fettich N.:* AÉ 43 (1929) 75.

[16] *H. Zeiss:* Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich: Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. II. Berlin—Leipzig 1934. 118. 12. jegyzet.

[17] *Fettich N.:* AÉ 43 (1929) IX—X. t.

[17a] Szegedi múzeum. — A temető publikálatlan. Vonatkozó adatokat ld. 19. jegyzet alatt.

[18] *N. I. Repnikov:* ИАК 19 (1906) 1—80. X. t. 23.

[19] *Csallány D.:* Folia Arch. 1—2 (1939) 133. 11. — *Csallány D.:* AÉ 4 (1943) 166. 11. — *Csallány D.:* Acta Arch. Hung. 2 (1952) 235. 11. — *Huszár L.:* Acta Arch. Hung. 5 (1955) 61. 11.

[20] *Repnikov:* i. m., 77. sír.

I. tábla

13. Csoport
Övcsatok ív alakú indadísszel

1. *Konstantinápoly*, rumeliai tengerpart (II. t. 1, 1a).[21] Merev bronzcsat; tüskéje madárfejre emlékeztet. A csattest felületén lapos levélben végződő, ív alakban összehajló inda rajza látható. A hátsó lapján két szíjrögzítő füle van.

2. *Mesembria* (Bulgária). Az előző darabbal azonos kivitelű és mintájú bronzcsat, mely bizánci temetőből számos más leletdarabbal együtt került elő. Hátsó lapját ugyancsak két fül rögzíti.[22]

3. *Suuk-Su* (Krím), 60. sír. Merev bronzcsat, áttört ív alakú indadísszel,[23] mely teljesen az előző példányokhoz fűződik.

4. *Deszk* (Csongrád m., Magyarország), G. számú kora-avar temető 27. sírja. Merev bronz övcsat vastüskével (II. t. 2, 2a). Felülete a rozsdásodástól rongált. Az ív alakú indadísze a rovátkolt keretben nehezen vehető ki; alakja az előzők változata. A hátsó lap középvonalában két függesztő füle van.[24]

A Deszk G. számú temetőt (az újabb határrendezéssel Klárafalva községhez került át) a 30. sír préselt aranylemeze datálja, mely lenyomat egy bizánci VI—VII. századi solidust utánzó avar utánveretű solidusról, talán Herakleios Pogonatos (610—641) korából. A 8. sír, de a temető anyaga is a legszorosabban összefügg a Kiszombor 0. számú kora-avar temetővel, melynek idejét Phokas (602—610) aranysolidusa határozza meg.[25]

A suuk-sui (Krím) temető korábbi rétegét pedig I. Justinianos és Maurikios Tiberios (582—602) bronzérmei kísérik.[26]

A konstantinápolyi (II. t. 1) és a mesembriai indadíszes csatok nemcsak a darabok elterjedési útvonalát jelölik, hanem a bizánci származást is eldöntik. A deszki (II. t. 2) és a suuk-sui övcsatok (ott X. t. 12) pedig csoportunk idejét a datáló adatok alapján a *610—620*-as évekre teszik.

14. Csoport
Övcsat, rajta keretelt ív alakú indadísz arcábrázolással

Az előző csoport ív alakú indadíszének továbbfejlesztését láthatjuk a *szeged-csengelei* 30. sír bronz övcsatján (II. t. 3)[27] A pajzs alakú vonalkeretben jól megfigyelhető az arcábrázolás néhány eleme, a két szem, az orr és az ív alakú száj tagozódása. A kettős rovátka a vas csattüske két oldalánál, növényi vagy állati vonatkozású lehet. Bizánci területről azonos csatpéldányt még nem ismerek, de bizánci eredetű avarkori övveret-sorozatok préselő

[21] Mészáros Gy.-gyűjtemény.

[22] *G. I. Kazarov:* Neue Funde aus der Necropole von Mesembria. Bull. de l'Inst. Arch. Bulgare. 7 (1932) 281. 11., 65—66. ábra.

[23] *N. I. Repnikov:* i. m., X. t. 12.

[24] Szegedi múzeum. A temető publikálatlan.

[25] *Csallány D.:* Folia Arch. 1—2 (1939) 121. 11. (Deszk G. 8. sír, Kiszombor 0. sz. temető). — *Csallány D.:* AÉ 4 (1943) 166. 11. — *László Gy:* Dolg. 16 (1940) 145. 11., XXI. t. (Deszk G. 37. sír). — *L. Huszár:* Acta Arch. Hung. 5 (1954) 88. l., CXXIII. sz. (Klárafalva—Kukutyin). — *Csallány D.:* Arch. Denkmäler, 1956, 144. l., 506. sz.

[26] *N. I. Repnikov:* i. m. 1—80. l.

[27] A szegedi múzeumban. A temető publikálatlan; feldolgozása *Korek József*nél (kézirat). Ld. *D. Csallány:* Archäologische Denkmäler, 1956, 98. l., 160—161. sz.

1

2

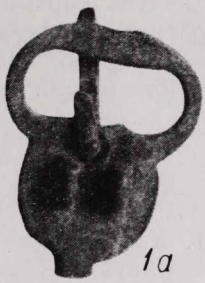
1a

3

2a

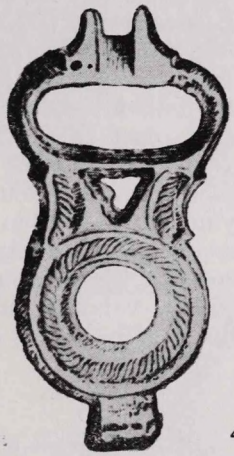
4

5

6

7

II. tábla

mintáin, így Kunszentmártonról is[28] keretelt arcábrázolásokat figyelhetünk meg, amelyek kapcsolatba hozhatók a csengelei csat ábrázolásával. A kunszentmártoni darabokat bizánci exagiumok és régészeti kapcsolatok a VII. század első feléhez kötik, míg a szeged-csengelei avarkori temető a 650—720 körüli időre tehető. A II. t. 3. sz. csatunk ennek az időnek kezdetére esik.

15. Csoport

Övcsatok háromágú növényi mintával

1. *Konstantinápoly*, rumeliai tengerpart (III. t. 6, 6a). Csuklós bronzcsat, karikája és tüskéje hiányzik.[29] A felülete áttört, háromágú növénymintát képez, a középső szár hármas lándzsalevélben végződik, csúcsával lefelé. A hátsó lap három rögzítőcsapja csonka.

2. *Olaszország* (III. t. 7). Csuklós bronzcsat,[30] karikája és tüskéje elveszett; felülete áttört, háromágú növénymintája bár más kivitelű és a csattest alakja is elütő a konstantinápolyi példánytól, de a mintában, technikai kivitelben, bizánci kapcsolatukban kétségtelen az összefüggés.

Zárt, datálható sírleletekkel való összefüggésük hiányában nehéz a fenti csatoknak pontos időkeretét megállapítani. Azonban a Marinos—Kalligás-féle rokon bronzcsaton[31] át, melyen a hármas lándzsalevél alakú növénymotívum szintén megjelenik, már valószínűsíteni lehet idejüket. Az akalani (Törökország) lelet övvereteinek[32] lándzsalevél alakú növényornamense, a kísérő érmek, melyek közül I. Herakleiosé (610—641) volt a legfiatalabb, valamint a magyarországi avarkori sírleletek rokon mintájú darabjai, a *630—660*-as éveket teszik valószínűvé.

16. Csoport

Saját testébe harapó lant alakú sárkánypár és geometrizálódott változatai övcsaton

Számos csatváltozatot sorozhatunk ide, amelyek között mind a tipológiai sorrendet, mind a pontosabb időrendet nehéz lenne megállapítani, mert egyazon időben nemcsak a felismerhető állatalakos minták, hanem ezeknek leegyszerűsödött geometrizálódott változatai is forgalomban voltak.

A csatok fő jellemzője a saját testébe harapó szalagtestű állatpár, mely többnyire lant alakot formáz.

Csoportunkhoz sorozható:

1. *Szentes-Kaján* (Csongrád megye, Magyarország), avar temető 207. sírja, övcsat (VI. t. 1).[33] Csoportunk összes csatpéldányai közül ezen a bronz övcsaton figyelhető meg legjobban az állati forma: a saját testébe harapó

[28] *D. Csallány:* Goldschmiedegrab aus der Avarenzeit von Kunszentmárton. Szentes 1933, I. t. 6—9, 13, III. t. 4, IV. t. 1.

[29] Mészáros Gyula-gyűjtemény.

[30] Staatliches Musem für Vor- und Frühgeschichte, Berlin, Kt. Nr. L 49.

[31] *D. I. Pallas:* id. m. Athén 1954, 65. t. 3 (1. ábra, 348. l.).

[32] *N. Åberg:* Die Goten u. Langobarden in Italien, Uppsala 1923, 122. l., Abb. 252—254. — *H. Zeiss:* FuF 11 (1953), 17—19. l. — *N. Mavrodinov:* L'Industrie d'art des protobulgares. «Madara», 11 (1936), 155. 11., 231—232. kép (Akalan).

[33] A szentesi múzeumban. — *Korek J.:* Dolg., 19 (1943), 26. XIX. t. 15 (csat). — Ld. *D. Csallány:* Arch. Denkmäler. 197, 913. sz.

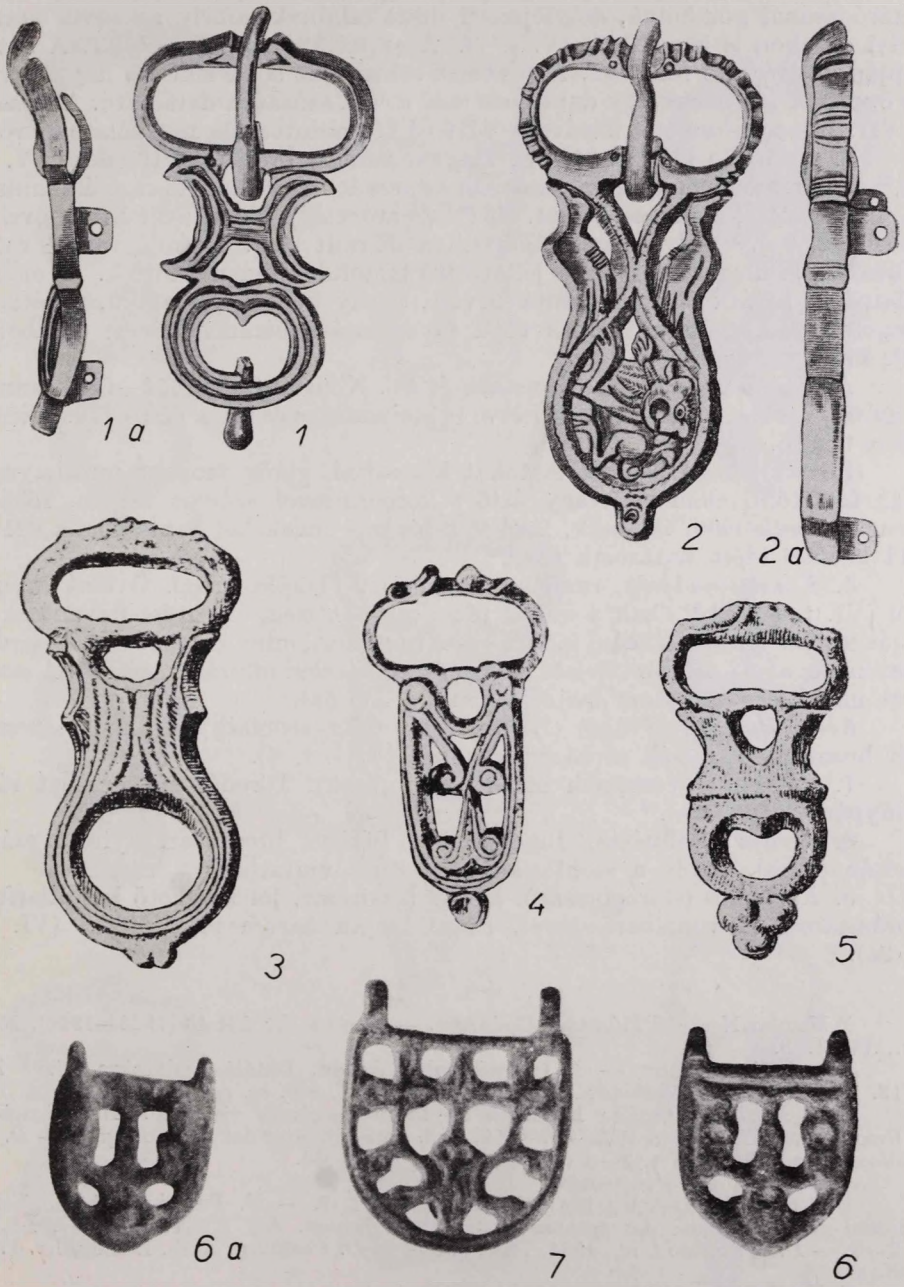

III. tábla

kétfejű sárkány, melynek szalagteste pontozott mintájú. Az összehajló test lezáródásánál gömbölyű, szögfejszerű díszt találunk, amely az egyik keszthelyi darabon is ismétlődik (V. t. 7). A csattüske vasból készült. A hátsó lapján két rögzítő füle van. Az övveret-sorozathoz sima lemezes nagyszíjvég és övdíszek tartoznak, így darabunk még a VII. századra datálható. A temető a VII. század közepétől kezdve a VIII—IX. században is használatban volt.

2. *Keszthely* (Veszprém m., Magyarország), bronzcsat töredéke (V. t. 7),[34] mely a szentes-kajánival csaknem azonos áttört sárkányábrázolást mutat.

3. *Szeged*, Makkoserdő, 44. sír (Magyarország). Korai avar bronz övcsat (VI. t. 2, 2a),[35] mely rongált állapotban maradt meg. Tüskéje vasból való. Hátsó lapja üreges öntésű; a jellegzetes tartófülek innen letörtek. Az előlap állatpárja rovátkolt szalagmintává vált, amely közt a kör alakú, rovátkolt szegélykeretű mezőben, talpas végű egyenlőszárú bizánci kereszt domborodik ki.

A temető 24. sírja II. Konstans és IV. Konstantinos (654—659) aranyérmével, a VI. t. 2 alatti csatra nézve is időhatározó és így a 650—679. közötti időre tehető.

Rokon jellegű bizánci csatokat kereszttel, görög monogrammal, vagy más térkitöltő elemmel, vagy áttört korongrésszel számos helyen, főként nyugati területeken találunk. Ezeket a bizánci emlékeket Santa-Olalla 621—711 közötti időre határozta meg.[36]

4. *Konstantinápoly*, rumeliai tengerpart (Törökország). Övcsat bronzból (VI. t. 5, 5a).[37] Csak a vereti része maradt meg. Díszítése ugyancsak a saját testébe harapó sárkánykígyó. Teste rovátkolt, mint a szeged-makkoserdei csaton. Az alsó közrezárt mezőt kopott, kivehetetlen mintázat tölti ki. A csattest hátsó lapján három tartófül van (VI. t. 5a).

5—6. *Pécs*, Gyárváros (Baranya m., Magyarország). Csaknem azonos két bronzcsat,[38] rajtuk sárkánypár-minta (VIII. t. 6).

7. *Keszthely* (Veszprém m., Magyarország). Töredékes bronzcsat sárkánypár-ábrázolással.[39]

8. *Kalaja* (Dalmácia, Jugoszlávia). Bizánci bronzcsat, nyitott szájú sárkánypárral, amely a szentes-kajáni formát mutatja.[39]

9. *Korinthos* (Görögország). Merev bronzcsat, jól kivehető két állatfej-ábrázolással és vonalbarázdával, hátsó lapján három rögzítőfüllel (VI. t. 3. 3a).[40]

[34] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. — *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—1926), 157. 11., IV. t. 8.

[35] Szegedi múzeum. — A temető publikálatlan. Datálási adatokra nézve ld. a 19. jegyzetet és *D. Csallány:* Arch. Denkmäler, 192, 865. sz. és 239.

[36] *J. M. Santa-Olalla:* Esquema de la archueología visigoda: Investigación y Progresso, VIII, Madrid 1934, 107—109. l., 3. ábra (Hinejar del Rey, Burgos). — *D. I. Pallas:* i. m., 1954, 76. t. 3—4 (monogramos példányok).

[37] Mészáros Gy.-gyűjtemény.

[38] *A. Alföldi:* ESA 9 (1934) 285. 11., III. t. 1, 3. — *N. Fettich*, Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. AH XXX. 1951. 67, XLV. t. 2—3. — *D. I. Pallas:* i. m., 1954, 74. t. 3. — L. *D. Csallány:* Arch. Denkmäler. 178, 768. sz.

[39] *N. Fettich:* AH XXX. 1951. XLIV. t. 4.

[39] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin (Abt. IV. b. Türkei. 2 r. sz.).

[40] Columbia Egyetem, USA. — *G. R. Davidson:* Hesperia 6 (1937), 2. sz., 227, 6. ábra A, B (oldalnézet). — *D. I. Pallas:* i. m., 1954, 74. t. .1.

1

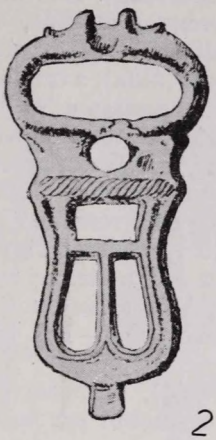
2

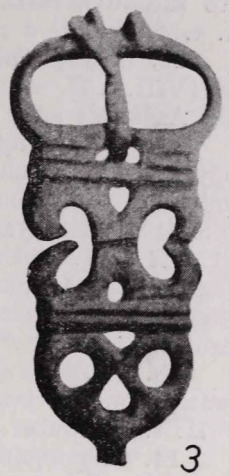
3

4

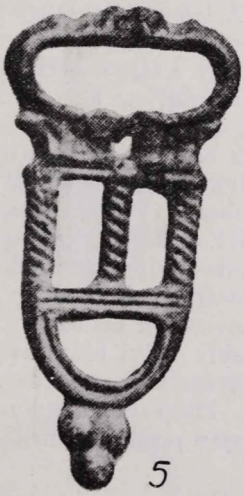
5

4 a

6

8

IV. tábla

10—11. *Korinthos* (Görögország). Két bronzcsat, mely a még felismerhető sárkányábrázolás csökevényes alakját, változatait mutatja. Az egyik VI. t. 4. alatt,[41] a másik Pallasnál van ábrázolva.[42]

12. *Dévényújfalu* (Csehszlovákia), avar temető 420. sírja. Bizánci bronzcsat (VIII. t. 1), mely szerves folytatása a VI. t. 4. alatti korinthosi csattípusnak. Az állati jelleg itt már geometrizálódott.[43]

Ha a dévényújfalusi avar temető térképét megnézzük, akkor azt látjuk, hogy az ott előkerült bizánci bronzcsatok (420., 425., 430. sírokból) mind egy csomóban, a temetőnek csak egy kis részében voltak jelen. Ha pedig a temető legkorábbi leletanyagának elhelyeződését figyeljük meg (a 429., 466., 535., 401., 124., 132. sírok anyaga), akkor a bizánci csatok is beletartoznak a dévényújfalusi temető legkorábbi, a VII. század második felébe helyezhető emlékrétegbe, mely a temető derekát DNy—ÉK irányában keresztező átlósvonal körül csoportosult.[44]

13. *Oberpfalz* (Németország), bronzcsat (VI. t. 6.), alakja állati kompozícióra megy vissza.[45] Legközelebbi rokonságot a dévényújfalusi darabbal (VIII. t. 1.) mutat.

14. Csoportunkhoz tartozó változat a *nettersheimi* (Németország) temető 136. sírjának bronzcsatja. A fejrész itt szögletes.[46]

15. Számos változatot találunk úgy keszthely-vidéki valamint más magyarországi csatpéldányok között Így *Kiskassa* (Baranya m., Magyarország) bronzcsatja (III. t. 1., 1a)[47] a fent említett korinthosi bizánci csatokhoz tartozik.[48]

16. *Keszthely*, Dobogó (Veszprém m., Magyarország). Csupán az előzmények alapján sorozhatjuk be a bronz övcsatot (III. t. 5.) az állat alakos csatváltozatok közé, amely így inkább geometrikus-növényi kapcsolatokra utal.[49]

17—20. *Keszthely*, Dobogó (Veszprém m., Magyarország), bronzcsatja (II. t. 4.)[50] és változatai (VIII. t. 2.)[51] ugyancsak a sárkányos övcsatok (VI. t. 1—6.) alapformáit követik, de a fejpár önálló taggá vált, az ív alakú test pedig koszorú alakú, áttört geometriai idommá.

Fettich Nándor számos olyan bronzcsatot közöl idézett munkájában,[52] melyeket a «Keszthely-vidéki» helyi fémművesség termékeként könyvelt el és bennük kiterített griffábrázolásokat látott.

A «Keszthely-vidék» kifejezés nagyon általános, mert a kérdéses csatoknál Lipp munkái alapján pontosan megállapítható, hogy honnan valók,

[41] *Pallas:* i. m., 75. t. 1b.

[42] *Davidson:* i. m., 6. ábra c. — *Pallas:* i. m. 1954. 75. t. 1a.

[43] *J. Eisner*, Devínska Nová Ves. Bratislava 1952. 48. t. 4. — A többi irodalm adatot ld.: *D. Csallány:* Arch. Denkmäler. 105. l., 219. sz.

[44] *J. Eisner:* i. m., 3. tábla.

[45] Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg. Inv. Nr. F. G. 1981.

[46] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin.

[47] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. — AÉ 1 (1890) 75. l. — *J. Hampel:* Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, II, 365—367. l.; III, 275—276. t. — *N. Fettich:* AH. I. 1926. I. t. 7, II. t. 21, 28. — *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—26), IV. t. 7. — *Davidson:* Hesperia 6 (1937), 2. sz., 8. ábra A. — *Pallas:* i. m. 1954. 75. t. 2.

[49] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. — *Hampel:* III, 159. t. 9. — *Lipp V.:* Keszthelyi sírmezők. Budapest 1884, 26. l., 168. sz. — *N. Fettich:* AH. XXXI. 1951. XLIV. t. 2. — *Pallas:* i. m., 77. t. 1.

[50] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. — *Hampel:* III, 160. t. 1. — *Lipp V.:* i. m. 1884, 26. l., 169. sz. — *N. Fettich:* AH. 1951. XLIV. t. 10. — *Pallas:* i. m., 78. t. 3.

[51] *Fettich:* AH. 1951. XLIV. t. 9, 11—12.

[52] *Fettich:* AH. 1951. 65, 79. XLIII. t. 1—6, XLIV. t. 1—12 («Keszthely-vidék»), XLV. t. 1—6 (Pécs, Gyárváros).

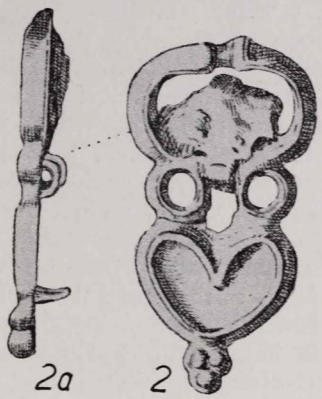

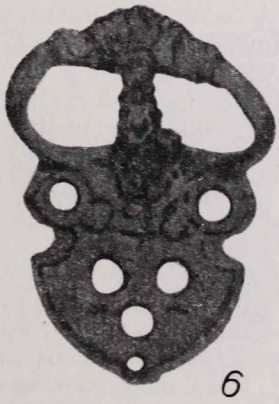

V. tábla

Így Keszthely-Dobogóról származott: a XLIII. t. 1—6.; XLIV. t. 1—3., 5—6., 8—12. sz. Keszthelyről: a XLIV. t. 4., 7. Pécs-Gyárvárosról: a XLV. t. 1—6. Kiegészíthetjük ezeket az ott nem idézett Keszthely-dobogói csatokkal, így az I. t. 2., III. t. 3. sz. alatt tárgyalt példányokkal.

A fentiek értelmében az ún. «Keszthely-vidék» csatokkal kapcsolatos fémművessége tulajdonképpen csak a *keszthely-dobogói* avarkori temető csatjaira támaszkodik, mert a fent idézett «keszthelyi» csatok csupán közelebbről nem tisztázható keszthelyi lelőhelyű töredékek. Pécs-Gyárvárost nem sorozhatjuk a Keszthely vidékhez, mert ezen az alapon ide kellene sorolnunk az egész Dunántúl bizánci csatállományát is, így például Pécs-Köztemetőt, Igart, Kiskassát, Cikót, Győrt, Jutast, Pápát stb.

A «Keszthely-vidék» fémművességét képviselő keszthely-dobogói tárgyalt csatok, «a helyi fémművességet» sem képviselhetik. A keszthelyi sírmezők ismertetésénél[53] Lipp Vilmos már hangsúlyozta, hogy «a most ismertetendő csat-csoport a *Dobogó* és ott is csak egy alig száz □ m-nyi terület különlegessége. E csatok habár igen tetszetős alakúak, nem tartoznak sírmezőink tulajdonképpeni díszcsatjai közé, mert egészen elütő szerkezetűek és valószínűleg *importált* cikkek, mindenesetre nem azokból a műhelyekből kerültek ki, amelyekből a többi övdísz. Eme csatok, melyekből a *hét fő* alakot szándékozom bemutatni, egészen egy darabból vannak öntve és félig-meddig hegedű alakúak» (168—174., 179., 180. sz.).

1. Területileg a temetőnek nem minden részén, hanem csak bizonyos kisebb területén fordultak elő.

2. Időbelileg pedig préselt, díszített övveretekkel kapcsolatosak, tehát csak a VII. századba sorozhatók.

3. Technikailag kivitelük elüt a szokásos avarkori csatok megdolgozásától, mert míg bizánci csatjainkat a hátsó lapjaikra forrasztott *rögzítőfülekkel* erősítik rá az övszíjra, addig az avarkori helyi fémművesség csatjait *szögekkel verik át* (Lipp, i. m. 177—178., 176., 134., 125., 70., 85. szám stb.).

4. Bizánci eredetüket a konstantinápolyi (így I. t. 3. és 2. összefüggései), korinthosi, valamint más külföldi és belföldi avarkori temetők igazolhatóan bizánci csatjai tanúsítják.

Hogy nem véletlen a keszthely-dobogói avarkori temetőben a mintegy 100 □ m-en összezsúfolódó bizánci csat-sírmellékletek előfordulása, bizonyítja ezt a dévényújfalusi avarkori temető helyszínrajza is,[54] ahol a bizánci csatos sírleletek szintén csak egy kis részen koncentrálódva kerültek elő, tehát csak időbeli réteget, vásári portékákat, nem pedig helyi fémművesség termékeket jelentenek.

5. Nem képzelhető el az sem, hogy a bizánci birodalomban és ennek szomszédos területein tömegesen felbukkanó csatok, amelyeket már több munka bizáncinak jelölt meg: az avar fémművesség kisugárzásaként szóródott volna szét három kontinensen. Tehát ezek nem «barbár» csatok.

6. Griff-ábrázolásokat sem láthatunk csatjainkon. Ezeket szalag alakú sárkánykígyó ábrázolásokra vezethetjük vissza. Elegendő, ha ezzel kapcsolatban Fettichnek egy korábbi dolgozatára hivatkozom.[55]

Használatuk a VII. század második felére terjedt ki.

[53] *Lipp V.*: A keszthelyi sírmezők. Budapest 1884. 26.
[54] *Eisner:* i. m., 3. tábla.
[55] *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—26) 157. 11.

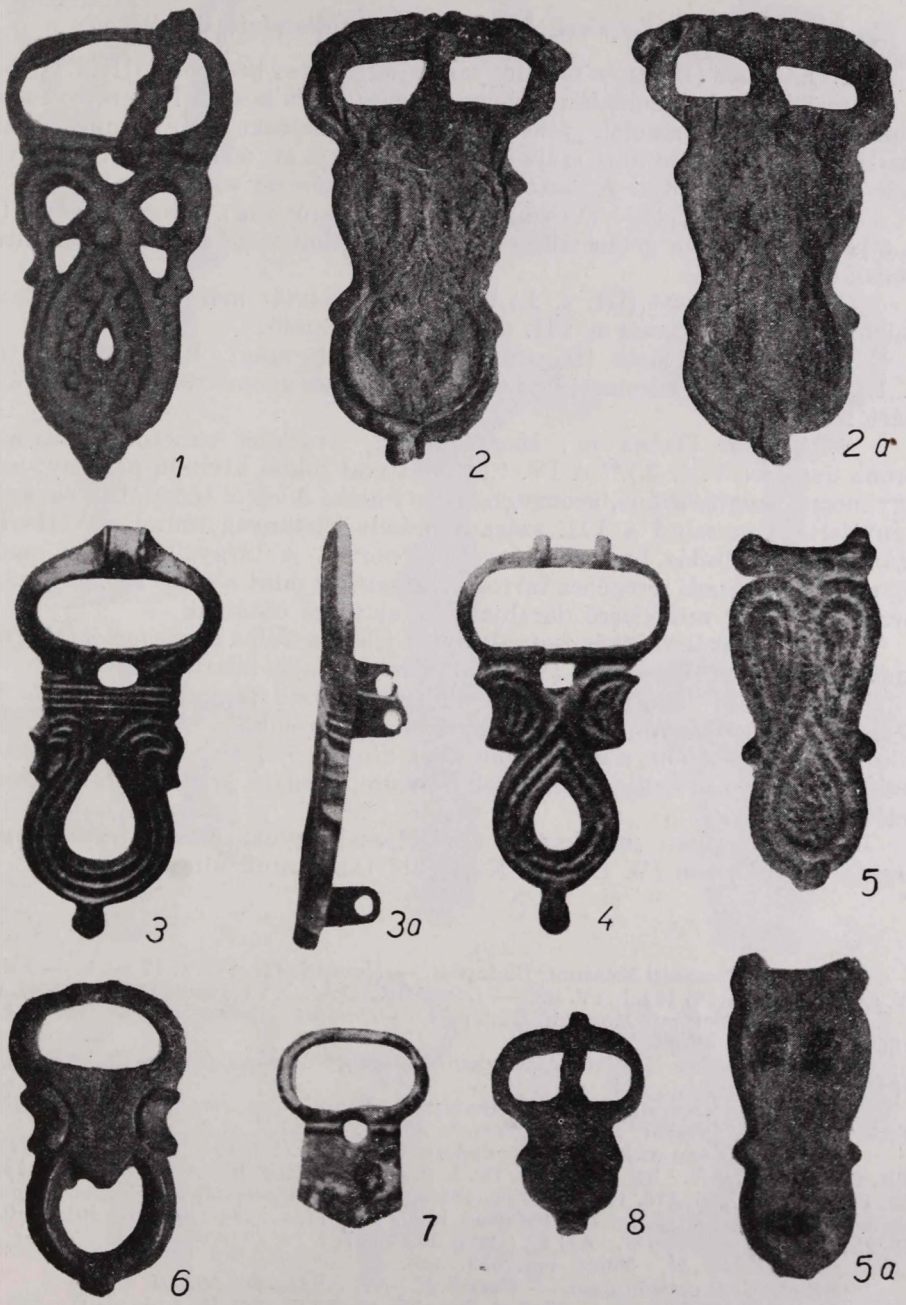

VI. tábla

17. Csoport

Különböző állatpárok és geometrikus változataik övcsatokon

1. *Kiskassa* (Baranya m., Magyarország). Merev bronzcsat (III. t. 2., 2a); a csattest jobb- és baloldalán egy-egy madáralak és köztük léckeretbe foglalt visszaforduló oroszlánalak vehető ki, de a csattüske tövét, mint valami madárfejet, szintén nyitott szájú sárkánypár fogja át, melynek testét a rovátkolt csatkarika alkotja. A csattövisbe bizánci kereszt van vésve.[56]

2. *Keszthely-Dobogó* (Veszprém m., Magyarország). Bronz övcsat (III. t. 3.).[57] Az előbbinek geometrikus alakja: profilált széle a madárpár kontúrvonalát követi.

A kiskassai csat (III. t. 2.) bizánci kapcsolatát már H. Zeiss is hangsúlyozta.[58] Mindkét csat a VII. századba sorozandó.

3. *Pécs*, Gyárváros (Baranya m., Magyarország). Bronz övcsat (IV. t. 1.).[59] A csattest szimmetrikus áttört kiképzése geometrizálódott sárkánypárt formáz.

4. A *cikói* (Tolna m., Magyarország) avarkori temetőből származó bronz övcsat (IV. t. 3.).[60] A IV. t. 1. alattival rokon kivitelű példány, mely ugyancsak szimmetrikus, geometrizálódott alak. A cikói temetőben egyaránt képviselve van mind a VII. századi préselt leletanyag, mind a VIII—IX. századi griffes-indás bronzöntvények csoportja. A tárgyalt bizánci csat a temető VII. századi rétegéhez tartozik, ugyanúgy mint a cikói 109. sír bizánci bronzcsatja is,[61] mit kísérő darabjai erre az időre datálnak.

5. Más sárkánykígyós csatváltozatot jelent a *Tolna vármegyéből* (Magyarország) származó bronzcsat (V. t. 4.),[62] lefelé hajló állatfejpárjával.

6. A *győri* (Magyarország) 608. sírból eredő pronzcsaton (V. t. 8.)[6] S-alakú sárkánykígyó-pár és növényi elemek kombinálódnak. Kíséretében törött ezüstlemez volt, a szomszédos sírok közül a 756. sírból olyan ezüstözött préselt bronzlemez-övdíszek kerültek felszínre, amelyek a VII. század második felére jellemzőek.

7. Madárfej-pár, maszkszerű ábrázolással együtt látható egy *magyarországi* bronzcsaton (V. t. 9.).[64] Közelebbi támpontok nincsenek.

[56] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. — *Hampel:* III, 276. t. 17 a—b. — *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—26) 162. l., IV. t. 6. — *László Gy.:* Dolg., XVI (1940), 157. l., XXVI. t. 3.

[57] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. — *Hampel:* III, 160. t. 2. — *Pallas:* i. m. 1954. 372. l., 7. ábra.

[58] *H. Zeiss:* Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich. Berlin—Leipzig 1934. 119, 4. jegyzet.

[59] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Fleissig-gyűjtemény. — *A. Alföldi:* ESA 9 (1934), 285, III. t. 2. — *N. Fettich:* AH. 1951. XLV. t. 5.

[60] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. Újabb leletek 5/1930, 5—6/1950, 45/1950. lelt. sz. — *Fettich N.:* AÉ 40 (1926), IV. t. 3. — *Wosinszky M.:* Arch. Közl. 17 (1894), 35. 11. — AÉ (1895), 176. 11. — AÉ 16 (1896), 190. l. — *Wosinszky M.:* Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig, II. Budapest 1896. 886. 11. — *Hampel:* III, 201—240. t., II, 257—315. l. — *Nagy G.:* AÉ 26 (1906) 202—207. l.

[61] *Wosinszky M.:* Tolna vm. 883. 3ab.

[62] Szekszárdi múzeumban. — *Fettich N.:* AÉ (1923—26) 162, II. t. 3.

[63] Győri múzeumban. — *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—26) II. t. 1. — *N. Fettich:* Győr a népvándorláskorban. Győr 1943. XVIII. t. 11. — *Pallas:* i. m. 1954. 79. t. l.

[64] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, a Delhaes-gyűjteményből. — *Fettich:* AÉ 40 (1923—26) 162. IV. t. 9.

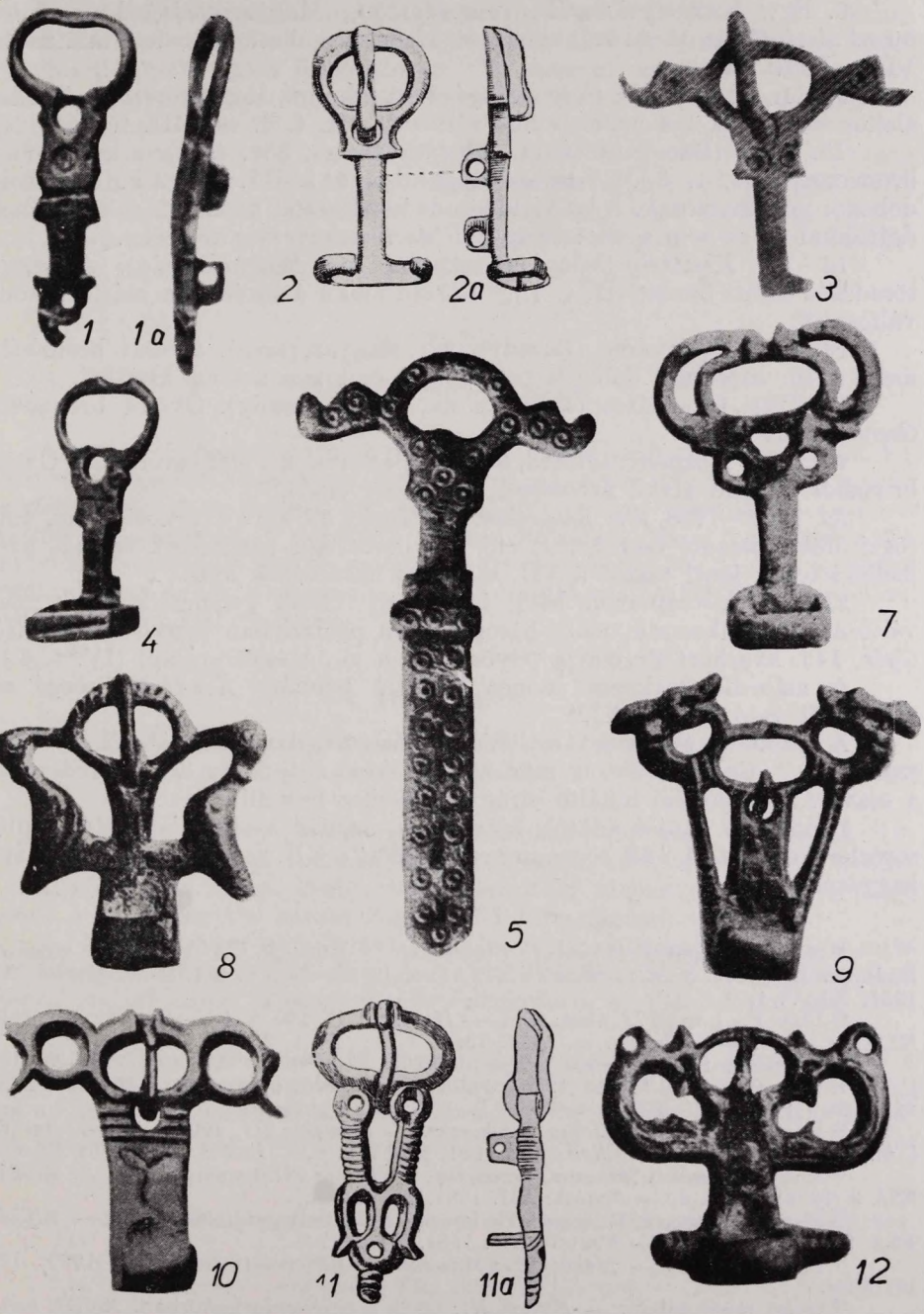

VII. tábla

8. Egy *keszthely-dobogói* (Veszprém m., Magyarország) bronzcsaton maszkszerű ábrázolással kombinált csigatekercses állatkompozíció található.[65] VII. századi darab.

9—11., 12—14. *Keszthely-Dobogó* (Veszprém m., Magyarország). Az állatalakos csatoknak két geometrikus változata (II. t. 6. és VIII. t. 7.).[66]

15. *Gátér* (Bács-Kiskun m., Magyarország), 358. sír, avarkori temető bronzcsatja (II. t. 5.).[67] Kiegészítő darabja a 9—11. sorszámú keszthely-dobogói példányoknak. Népi és időrendi kapcsolatai azonosak a már elmondottakkal és ez sem a «keszthely-vidéki» fémművesség terméke.

16—17. *Keszthely-Dobogó* (Veszprém m., Magyarország). Az egyik töredékes bronz övcsat (II. t. 7.),[68] félhold alakú áttöréssel, a másik hasonló változat.[69]

18. *Pécs*, Gyárváros (Baranya m., Magyarország). Övcsat bronzból,[70] mely a 16. sorszámú dobogói példánnyal csaknem azonos kivitelű.

19. *Pécs*, Gyárváros (Baranya m., Magyarország). Övcsat bronzból.[71] Geometrikus forma.

20. *Pécs*, Központi temető, 30. sír (Baranya m., Magyarország). Övcsat bronzból, félhold alakú áttöréssel és rojtos véggel.[72]

Az 1907—1908. évi feltárások folyamán 53 kora-avarkori sírból több rögzítőfüles bizánci csat került elő. A kürtősvégű karperecek és más leletmellékletek a fenti csatot a VII. századra határozzák meg.

21—23. A csoporton belül ismét egy másik geometrizálódott csatváltozattal találkozunk, mely három rokon példányban képviselt. Az első: *Győr*, 145. avarkori sír csatja (Győr-Sopron m., Magyarország) (IV. t. 6.).[73]

A második csaknem azonos kivitelű példány *Keszthely-Dobogó* sírmezőjéről való (IV. t. 2.).[74]

A harmadik csat szórvány, *Dévényújfalu* avarkori temetőjéből (IV. t. 5.) származik.[75] Ezen a csaton már nyomát sem látjuk az állati eredetnek; a csavart oszlopokkal inkább virágvázadíszhez hasonlít.

Pontosabb datáló adatok hiányában, csupán a sírok helyzete alapján sorozhatjuk be a 21—23. sorszámú csatjainkat a VII. századi avarkori bizánci hagyatékba.

[65] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. — *Lipp V.:* A keszthelyi sírmezők Budapest 1884. 179. ábra. — *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—26) IV. t. 1. — *N. Fettich:* AH 1951. XLIV. t. 3.

[66] *Lipp V.:* i. m., 172. ábra, 26. l. — *Hampel:* III, 160. t. 4. — *Fettich:* AH. 1951. XLIII. t. 1—6. — *Pallas:* i. m. 1954. 73. t. 1, 3; 78. t. 2.

[67] Kecskeméti múzeumban (megsemmisült). — *Fettich:* AÉ 40 (1923—26) 162. l., IV. t. 2. — *Kada E.:* AÉ 25 (1905), 360—384, 402—407; 26 (1906), 135—155, 207—221; 28 (1908), 330—339. 1. Csak az 1—297. sírig publikált.

[68] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. — *Hampel:* III, 160. t. 5. — *Lipp V.:* i. m., 173. ábra, 26. l. — *Fettich:* AH. 1951. XLIV. t. 8. — *Pallas:* i. m. 1954. 74. t. 2.

[70] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, a Fleissig-gyűjteményből. — *A. Alföldi:* ESA 9 (1934), III. t. 4. — *Fettich:* AH. 1951. XLV. t. 4.

[71] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, a Fleissig-gyűjteményből. — *Alföldi:* ESA 9 (1934) III. t. 5. — *Fettich:* AH. 1951. XLV. t. 6.

[72] Pécsi múzeum. — *Marosi A.:* Múzeumi és Könyvtári Értesítő 3 (1909), 107, 13. ábra.

[73] Győri múzeumban. — *Fettich N.:* Győr a népvándorláskorban. XVIII. t. 12. — *Fettich:* AÉ 40 (1923—26) 162. l., IV. t. 4.

[74] MNM, Budapest. — *Lipp V.:* i. m., 171. ábra, 26. l. — *Hampel:* III, 160. t. 3. — *Fettich:* AH. 1951. XLIV. t. 5. — *Pallas:* i. m. 1954. 79. t. 3.

[75] Bratislavai múzeum. *J. Eisner:* Devinska Nová Ves. Bratislava 1952. 108. t. 1.

24. *Jutas* (Veszprém m., Magyarország) 128. sír (IV. t. 8.). Bronz övcsat, le nem vezethető geometrikus mintával.[76] A sírmellékletek közül egy préselt gömb alakú fülbevalópár VII. századi használati időt mutat.

25. *Magyarország.* Bronzcsat (V. t. 1.),[77] összefonódott szalag alakú állati mintával.

A 17 csoport 1—25. sorszámú állatalakos és geometrikus változatú csatjai, bár sok alakváltozatot mutatnak, mégis egységesek a rögzítőfülek alkalmazásában, a VII. századi avarkori emlékanyaggal való kapcsolatukban, valamint bizánci eredetükben, ahonnan kereskedelmi portékaként kerültek a szomszéd népek hagyatékába.

18. Csoport

Övcsat áttört indadísszel

Keszthely-Dobogó (Veszprém m., Magyarország). Bronz övcsat (III. t. 4.), áttört indadísszel.[78] Az eddig tárgyalt csatok mintáitól díszítése eltér, csupán a rögzítőfülek, a csatkarika két vájulatvédő pántja, valamint a «szakáll» alkalmazása tekintetében egyezik a bizánci csatokkal. Mivel a dobogói avarkori temetőben a többi bizánci csattal együtt egy kisebb, 100 □ m-es területen fordult elő, így ennek a csatnak a korát, a datáló adatok figyelembevételével a VII. századra kell vennünk.

19. Csoport

Övcsatok hármas levéldísszel vagy három kör alakú áttöréssel és ezek kapcsolatai

1. *Konstantinápoly* (Törökország), rumeliai tengerpart. Bronzcsat (IV. t. 4., 4a).[79] A vereti részt visszahajló szárról lehajló hármas levélminta díszíti. A csattüske tövét átfogó karikarész valószínűleg sárkányeredetre vezethető vissza. A hátsó lapjára három rögzítőfület forrasztottak.

2. *Bácsfeketehegy* (Jugoszlávia). Aranyozott ezüstcsat (V. t. 5.), rajta hármaslevél díszítés és két ék alakú térkitöltő elem.[80] A kíséretében levő préselt, szalagfonatos ezüstszíjvég és ezüstrozetta a VII. század első felét mutatják.

A két csat összefüggése és bizánci eredete kétségtelen. Ide tartoznak a fönlaki (Románia) avarkori bizánci eredetű préselőminták rokon motívumai, ahol az ék alakú térkitöltő elem is előfordul.[81] Ugyanezzel a díszítőmotívummal találkozunk más préselt ezüst övvereteken, így Klárafalva-kukutyini

[76] Veszprémi múzeumban. — *Gy. Rhé* u. *N. Fettich:* Jutas und Öskü. Prag 1931. II. t. 14.

[77] MNM. Budapest. — *Fettich:* AÉ 40 (1923—26) IV. t. 8.

[78] MNM. Budapest. — *Fettich:* AH. 1951. XLIV. t. 6. — *Lipp V.:* i. m., 174. ábra, 26, g.

[79] Mészáros Gy.-gyűjtemény.

[80] MNM. Budapest. — *Fettich:* AH. I. 1926, 21. ábra. — AÉ 28 (1908) 418. l., 7. ábra.

[81] *Fettich:* AH. I. 1926. IV. t. 7—13. ábra.

avar és a Linz-St. Peter-i bajuvár temető egy-egy sírleletében. Utóbbit a 132. sír Herakleios Konstantinos ezüstérme a 630. évekre datálja.[82]

3. A bácsfeketehegyi minta változatát találjuk (három + két) kör alakú áttöréssel a *Kunszentmárton*, (Habranyi-telepi (Szolnok m., Magyarország) avar temető 7. sírjában az övcsaton (V. t. 6.).[83]

Hátsó lapja üreges öntésű, hiányzik róla a rögzítőfül, mely az eddigi bizánci csatoknak jellemző sajátsága volt. De megtaláljuk rajta az ék alakú díszítőelemet a vasból való csattüske tövének és az alsó karika alakú áttörésnek két oldalán. A szögezést csatunknál már avar technikai megoldásnak tekinthetjük.

4. *Pécs*, Köztemető, 18. sír (Baranya m., Magyarország). Bronz övcsat, hármas karéjú áttöréssel a csattesten.[84] A kíséretében levő préselt ezüst nyakcsüngők és kürtösvégű karperecpár a sírlelet idejét a VII. század első felére határozzák meg. A csat rögzítőfüles. A 30. sírból is került bizánci csat elő.

5. *Čadjavica* (v. Verőce vm., ker. Dolnji Miholjac, Jugoszlávia). Üreges öntésű bronz övcsat.[85] Karikáján az ék alakú díszítőelemet és a csattesten a három kör alakú áttörést megtaláljuk. Alakja, díszítése rokon a kunszentmártoni példánnyal, de a čadjavicai csat rögzítőfüles.

Az érmekkel kísért nemesvarbóki avarkori bizánci lelet darabjaival való összefüggés alapján,[86] a čadjavicai csat használati idejét a VII. század közepe körüli időre tehetjük.

6. Az V. t. 5. és 6. alatti bizánci csatok leegyszerűsödött alakját, későbbi továbbélését látjuk az *abonyi* (Pest m., Magyarország) 11. avarkori sírjának bronzcsatjában,[87] melyen a hármaskaréjú áttörést és a három szeghelyet egyaránt megtaláljuk. Az előbbi a bizánci eredet, az utóbbi az avar műipar technikai jellemzője. Az abonyi 11. sír griffes-indás jellegű öntött tárgymellékleteit tekintve, a csat használata a 720—730-as évekre nyúlik át, míg a 12. és 16. sírok tartalmának tanúsága szerint, a temető ezen része a 679—720-as idők átmeneti darabjai: a préselt griffes-indás övveretmellékleteket mutatják.

7. *Magyarországi* eredetű bronzcsattöredék (IV. t. 7.),[88] két kerek áttörésével úgy látszik, hogy csoportunkhoz sorozható. A csaton felhajló sárkányfej-pár gyanítható. L. V. t. 7. alatti kapcsolatot.

8. Újabb változattal találkozunk a *győri* avarkori temető 94. sírjának bronz övcsatján (V. t. 2., 2a),[89] ahol a két szemszerű díszítőelemen kívül szívalakú zsinórmintát és az alsó csúcson szőlőfürtszerű motívumot vehetünk

[82] *Fr. Dworschak:* Mitteil. der Numismatischen Gesellschaft in Wien 4 (1943), 30. l.

[83] Szentesi múzeum. — *Csallány D.:* A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Szentes 1933. 4.

[84] Pécsi múzeum. — *Marosi A.:* Múzeumi és Könyvtári Értesítő 3 (1909), 10—104, 1. ábra.

[85] Zágrábi múzeum. — *A. Alföldi:* Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde: ESA 9 (1934) III. t. 12. — *N. Fettich,* Vjestnik hrvatskoga archeološkoga drustva 22—23 (1941—1942), 55—61. l. — *N. Fettich:* AH. 1951. X. t. 4.

[86] *B. Svoboda,* Pam. 46 (1953), 33. 11. — *P. Radomersky:* Pam. 44 (1953), 109—127. l., Konstans II (641—668) és Konstantinos IV Pogonatos (668—685) ezüstérmével.

[87] *Éber L.:* AÉ 21 (1901) 295. l., 6. ábra (csat), 297—299. l. — *Hampel:* II, 713. l., 6. ábra; I, 763. ábra.

[88] MNM, Budapest. — *Fettich N.:* AÉ 40 (1926) 162. l., II. t. 9.

[89] Győri múzeum. — *Fettich N.:* Győr a népvándorláskorban. XVIII. t. 10. — *Hampel:* III, 479. t. l.

ki. Hátsó lapján rögzítőfüleket alkalmaztak (V. t. 2a). Kíséretében négyzet alakú bronzlemezes övveretek vésett szalagfonadék-mintával voltak.[90] A VII. század második felébe tartoznak.

9. A *Cikó* B. sír (Tolna m., Magyarország) merev bronzcsatja (V. t. 3.)[91] ismét más változatot mutat. Két kerek áttörése és kör alakú díszítése a vonalmintákkal együtt maszkszerű ábrázolás benyomását kelti. A kísérő cikói avarkori leletdarabok (ezüst-bronzlemezes szíjvége és sima félkorongos gömb alakú lószerszámdísze) a VII. századra, főként ennek első felére datálják csatunkat.

20. Csoport

«Tarsoly»-csatok és állatpáros fejleményeik

Sajátságos csatfajta változatait foglaljuk itt össze (VII. t. 1—12., VIII. t. 4.), melyeknek alapformája olyan egyöntetűséget árul el, hogy joggal tehetjük fel közös származásukat, a bizánci eredetet.

A «tarsoly»-csatok anyaga bronz, a csatfej a csattesttel egybekészített, merev, nem csuklóra jár. A pálcaszerűen megnyúlt keskeny csattest vége többnyire fémbújtatóban zárul. A csatfej vagy csattest két oldalán sokszor állatpárt látunk (sárkányt, galambot, kígyót, egyéb zoomorph állatpárt) különböző fejlődési fokokon, különböző változatokban. A hátsó lapjára kivétel nélkül átlyukasztott rögzítőfüleket forrasztottak, tehát nem szögezéssel erősítették fel a csatot a bőrre, hanem a rögzítőcsapokat verték át a szíjon, majd a nyílásokon keresztülhúzott fonállal rögzítették le.

Fettich Nándor foglalkozott korábban ezzel a csatcsoporttal és megállapította, hogy «a nyitottszájú-gyűrűstestű állatstílus, ezen „internacionális" állatstílus, abban a formájában, ahogyon a németországi, magyarországi és oroszországi jellegzetes csattípuson előfordul, a germán állatornamentika I. és II. stílusának formakincsébe nem osztható be. Nemcsak az állatstílus, de az anyag és a csatforma is olyan egyöntetűséget árul el, hogy magától kínálkozik azon feltevés, hogy ezen állatstílusnak múltja van s hogy az ismertetett példányok mind közös forrásra mennek vissza. A rendelkezésünkre álló, összehasonlító emlékanyag ismerete alapján e forrás gyanánt nagy valószínűséggel a „szkita" művészetet kell tekintenünk.»[92]

Fettich Nándor ennek az összefüggő zárt csoportnak alapforrását téves irányban kereste, mert ekkor még nem kerültek elő a korinthosi bizánci csatpéldányok és egyéb analógiák, melyek a bizánci eredetet igazolhatták volna.

1. *Korinthos* (Görögország), bronzcsat tüske nélkül, a csattest végén bújtatóval (VII. t. 4.). Egyszerű alapforma.[93]

2. *Szeghegy* (Bács-Bodrog m., Jugoszlávia). Bronzcsat (VII. t. 2., 2a). Az előbbivel csaknem azonos alakú alapforma.[94] A csat avarkori lovassírból származik, Herakleios és Herakleios Konstantinos (613—641) aranyérmével

[90] *Börzsönyi A.:* AÉ 22 (1902) 24. l.

[91] MNM, Budapest. — *Horváth T.:* AH. XIX. 14. kép 6 és a kísérő leletdarabok : 14. kép 1—5, 7—10, 15—16. kép.

[92] *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—26) 168—169.

[93] Columbia Egyetem, USA. — *G. R. Davidson:* Hesperia (1937) 2. szám, 6. ábra E.

[94] Zombori múzeum. — *Hampel:* III, 497. t. 5. ábra. — AÉ 23 (1903) 273. l., 1. ábra. 5. — *L. Huszár:* Acta Arch. Hung. 5 (1954), 96. l. — *D. Csallány:* Archäologische Denkmäler. 193, 239.

volt együtt, mely az 1. és 2. sorszámú csatok idejét a VII. század első felére határozzák meg.

3. *Suuk-Su* (Krím, Szovjetoroszország), 29. sír. Bronzcsat.[95] Az előző alapformát követi. A temető ugyancsak bizánci érmekkel datált: az 56. sírból I. Justinos (518—522), II. Justinianos (527—565), a 77. sírból Maurikios Tiberios (582—602) bronzérmei kerültek elő, melyek csatunk idejét a VII. század elejére teszik.

4. Késői gepida környezetben is megjelenik csattípusunk, *Tiszaderzs* (Szolnok m., Magyarország), Szentimrei úti temető 3. sírjából, mely csaknem a VII. t. 4. alatti korinthosi példánnyal azonos.[96] A tiszaderzsi csathoz tartozó szíjvég mintázatán megjelenik a bizánci kereszt díszítése növényi vonalmintával együtt. A szíjvég bár profilált, mégis szoros kapcsolatot mutat a keszthelyi csat (VII. t. 5.) szíjvégével (VII. t. 6.). A sírlelet idején a VII. század elejére tehetjük.

5. Az 1—4. csatformát követi a *Kunszentmárton* (Szolnok m., Magyarország), Habranyi-telepi 1. sír csatja,[97] amely azonban a csatfejen már tarajos sárkánypárt fejlesztett ki. A szemeket és szemöldököket pontbeütés és félkör alakú bevágás jelzi. A sárkánypár a csattüskét, mely madárfejet formáz, fogja át nyitott szájával. A csat az övről lecsüngő tarsoly vagy doboz függesztőszíjához tartozhatott. Példányunkat számos bizánci eredetű préselőminta és exagium kíséri. A sírlelet idejét a VII. század második negyedére tehetjük.

6. A kunszentmártonival egyező alakú sárkányos bronzcsat a *Pápa*, Úrdomb (Veszprém m., Magyarország) 1. sírból származik (VII. t. 3.).[98] Préselt álcsatjaival együtt VII. század közepe körüli darabok.

7. Azonos alakú tarajos csatot találtam a *Deszk* Sz. jelzésű avar temető 16. számú fülkesírjában (Csongrád m., Magyarország).[99] A csat a jobb alsólábszár belső oldalánál, csaknem a térdnél feküdt, vele levő mellékletek vascsat, vaskés, vaskard, keskeny végű íjlemez csontból stb. voltak. A sírt rátemetkező griffes-indás csoportú avar sír keresztezte. Így csatunk idejét a VII. század első negyedébe sorozhatjuk.

8. A *keszthelyi* (Veszprém m., Magyarország) sárkányos csatot[100] (VII. t. 5.) valamivel későbbi bronzöntvénynek kell tekintenünk. A szem ábrázolását jelentő pontkörös díszítőelem itt az egész csat és a hozzá tartozó szíjvég (VII. t. 6.) felületét beborítja. Ez a pontkörös díszítőelem megtalálható a korinthosi (VII. t. 1.) tarsolycsaton is, a szíjvég pedig egybevethető a tiszaderzsi bizánci keresztdíszes példánnyal. A keszthelyi csatot a VII. század harmadik negyedére datálhatjuk.

A sárkányfejes, tarajos csatfajtát az 5—8. sorszám alatti változatokban bár Bizánc területéről nem ismerem, mégis az alapformáját, függesztési

[95] *Repnikov:* i. m., X. t. 24.

[96] MNM, Bpest. — *Csallányi D.:* A gepidakor régészeti emlékei a Kárpátmedencében (kézirat, tiszaderzsi táblán).

[97] *D. Csallány:* Szentesi múzeum. — Goldschmiedegrab aus der Avarenzeit von Kunszentmárton (Ungarn). Szentes 1933. 36, III. t. 5. — *D. Csallány:* Arch. Denkmäler, 149, 236.

[98] *Jankó L.*, MNM, Budapest. — AÉ 44 (1930) 126, 87. kép 12.

[99] Szegedi múzeum. Publikálatlan temető. A sírról fényképfelvétel készült. L. *D. Csallány:* Arch. Denkmäler 145, 513. sz., Klárafalva, Kukutyin néven.

[100] MNM, Budapest. — *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—26) 160. 1., III. t. 4.

módját, díszítő elemeit, valamint más állatpáros változatokkal való kapcsolatát tekintve (Szemcsinovo, VIII. t. 4.), bizánci eredetű daraboknak tartom. Használatuk főként a VII. század első felére terjedt ki.

9—18. Állatpárt találunk a következő tarsolycsatokon, melyek a korinthosi (VII. t. 4.) tarsolycsat formaköréhez sorozódnak. Így *Keszthelyen*[101] (VII. t. 8.) két példányban; *Gátéren*[102] (VII. t. 12.), *Magyarországon* (VII. t. 9., 10.),[103] *Cikón* (VII. t. 7.),[104] *Pasztirszkojén* két változatban,[105] *Reichenhallban.*[106] Utóbbi helyen találkozunk olyan tovább fejlesztett változatokkal is, melyeket helyi műhely termékének gondolok.[107] A bizánci eredetűnek tartható példányok a VII. században voltak használatban.

19. A *szemcsinovoi* (Bulgária) bronz tarsolycsat[108] állatpáros alakja (VIII. t. 4.) igazolja, hogy nemcsak az egyszerű alapformájú tarsolycsatok, hanem az állatpáros fejlemények is Bizánc és a szomszédos népek területén elterjedtek. Bizonyára a további kutató munka számos rokon csatváltozattal gazdagítja majd a bizánci régészeti hagyatékot.

20. A bizánci tarsolycsatok másik alapváltozatával ugyancsak *Korinthosban* (Görögország) találkozunk (VII. t. 1., 1a).[109]

Eltér a fémbújtatós tarsolycsatoktól abban, hogy a szalag alakú csattest nyakban és állatfejszerű alakban folytatódik bújtató helyett.

21. Azonos csatpéldányt látunk a *hódmezővásárhely-dilinkai* (Csongrád m., Magyarország), Franciszti-téglagyári gepida-temetőben.[110] A temető anyaga a VI. század második felébe sorozható.

22. Ide tartozik a *suuk-sui* (Krím, Szovjetoroszország) temető 75. sírjának csatja is.[111] A temető VI. század végi, legkésőbb VII. század eleji datálását már láttuk a suuk-sui fémbújtatós tarsolycsatok tárgyalása alkalmával.

23. Harmadik tarsolycsat-változattal találkozunk a *suuk-sui* (Krím, Szovjetoroszország) 2. sírban.[112] A szalagtestű, bordákkal díszített csattest kisebb korongban végződik, a csatfej nyílása téglalap alakú, két oldalt egy-egy madárfej nyúlik alá. A szemcsinovoi csattal együtt azt igazolja, hogy nemcsak a bizánci alapformák voltak meg a szomszédos területeken, hanem az állatpárokkal kombinált csatpéldányok is, mint szintén bizánci készítmények.

[101] MNM, Bpest. — *Fettich N.:* AÉ (1923—26) 160. l., III. t. 5.

[102] Kecskeméti múzeumban volt, de elpusztult. A gátéri avarkori 6. sírból került elő. — *Fettich:* i. m., III. t. 6.

[103] Közelebbi lelőhelyük ismeretlen. MNM, Bpest és a kaposvári múzeumban. — *Fettich:* i. m., III. t. 3. l.

[104] Szekszárdi múzeumban. — *Fettich:* i. m., III. t. 2.

[105] Khanenko-gyűjtemény. — *Fettich:* i. m., 159. l., 46—47. kép.

[106] *Fettich:* i. m., 160. l., 48—49. kép.

[107] *Fettich:* i. m., 50—52. kép; utóbbi Inzingből.

[108] Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, 6 (1930—31) 312—313, 240. ábra.

[109] Columbia Egyetem, USA. — *Davidson:* i. m. 227, 6á F.

[110] Hódmezővásárhelyi múzeumban. — Ld. *Csallány D.:* A gepidakor régészeti emlékei a Kárpátmedencében (kézirat, tábla).

[111] *Repnikov:* i. m. X. t. 25. Bizonyára ide tartozik a XII. t. 1 alatti suuk-sui bronzcsat is, mely töredéknek látszik.

[112] *Repnikov:* i. m. XII. t. 12.

21. csoport

Kígyópárt formázó csatveret és geometrizálódott változatai

1. Rovátkolt szalagtestű állatpárt formáz egy *cikói* (Tolna m., Magyarország) bronzcsat, az avarkori temető 167. sírjából (VII. t. 11, 11*a*).[113] Jellemzője a csattestet helyettesítő két kígyóalak, mely a csatkarikával ellentétes irányban nyitott szájjal összeharapva, szájában ki nem vehető geometrikus idomot tart. A sírlelet idejét a VII. század második felére tehetjük, kíséretében vas szíjvégek voltak. Hogy ez a csatforma is Bizáncra vezethető vissza, kitűnik nemcsak a hátsó oldal három rögzítőfüléből, hanem a rovátkolt állati testpárból is, mely a németsürüi bizánci eredetű préselt szíjvégeken rokon alakban jelenik meg, keretbe foglalt madármintát fogva közre.[114]

2—3. Az *alsópáhoki* (Veszprém m., Magyarország)[115] és *ismeretlen* lelőhelyű (Magyarország)[116] csatpéldányokon még találkozunk a rovátkolt szalagtesttel, a csatkarika tövén a szem alakú áttöréssel, de az állati fejpárt már nagyobb karikadísz helyettesíti. Mindkettő leegyszerűsített példány.

4. A *reichenhalli* 9. sír csatja (Bajorország)[117] még megőrizte az állattest alakját, de a szemek jelölésére már nem áttöréseket, hanem pontkörös beütést alkalmaz, a fejrészeket pedig csak dudorok jelzik.

5—6. Csoportunkhoz sorozandó a *dévényújfalusi* (Csehszlovákia) temető 425. és 430. sírjának egy-egy bronzcsatja (VIII. t. 3, 5),[118] mely már teljesen geometrizálódott, leegyszerűsödött alakot mutat. Az előzmények nélkül bajosan gondolhatnánk azok bizánci eredetére. A darabok a térkép tanúsága szerint a temető legkorábbi emlékrétegéhez tartoznak, tehát a VII. század második felére tehetők.

22. csoport

Övcsat, négyágú palmettalevél díszítéssel

Ez idő szerint egyedülálló az *orczifalvai* (Temes vm., Románia) ezüst övcsat négyszárú palmettalevél díszítése (VIII. t. 8.).[119] A kísérő Konstans és Konstantinos Pogonatos (668—681) két aranyérme pontos datálást ad. A csat hátsó lapján három rögzítőfület találunk.

23. csoport

Díszítés nélküli csatok

1. Csupán példaként tárgyalom a csoportunkhoz tartozó két csatpéldányt, de ezzel még nem zárul le a díszítés nélküli sima veretű bizánc

[113] *M. Wosinszky:* Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. Tolna vármegye története. II. Budapest 1896. 912, CCII. t., 167. sír, 9a, b. — *D. Csallány*, Arch. Denkmäler. 96. l., 147. sz.

[114] *N. Fettich:* AH. I. 1926. II. t. 30a—c.

[115] *Fettich N.:* AÉ 40 (1923—26) 165. l., V. t. 1. Keszthelyi múzeumban.

[116] Uo., V. t. 3. A MNM, Budapest.

[117] Uo., 164. l., 58. kép.

[118] *J. Eisner*, Devinska Nová Ves. 48. t. 1. 50. t. 4, III. t. — A pozsonyi múzeumban.

[119] Temesvári múzeumban. Lelt. sz.: XVIII. 15. — *D. Csallány*, Arch. Denkmäler 173, 238.

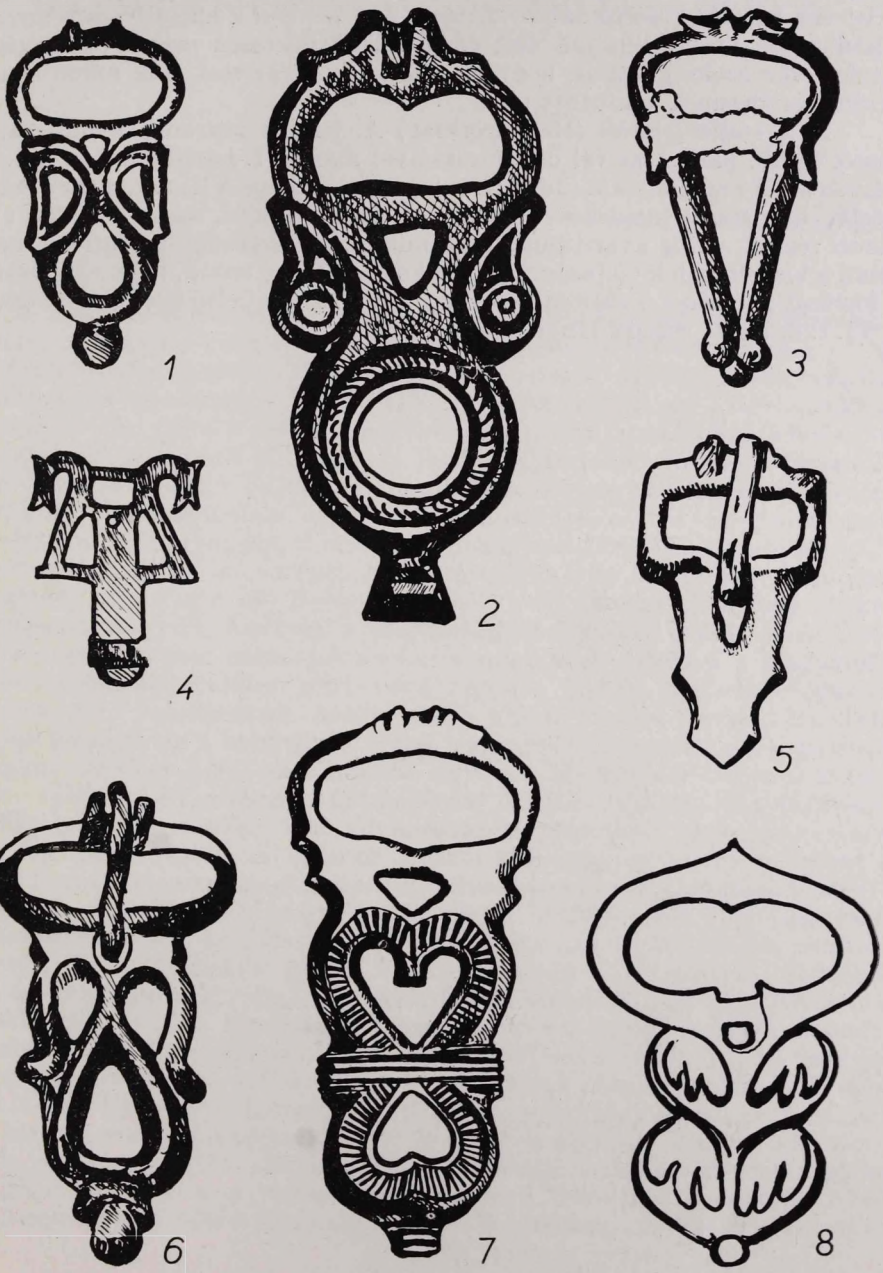

VIII. tábla

csatok száma. A *korinthosi* (Görögország) csat (VI. t. 7.)[120] ovális karikája a tagolt csattest ötszögű lapja, nálunk csupán a honfoglaláskori magyar sírleletek hasonló csattípusához köthető. Így például a karosi[121] és a tarcali[122] leletdarabok között találjuk meg párját. Természetesen még további vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy X. századi magyar csatjaink rokon típusait bizánci eredetűnek tekinthessük.

2. A *szeged-fehértói* (Magyarország) A. jelzésű avarkori temető 34. sírjának egyik, palmettalevél díszes csatjával már az I. közleményben a 2. csoporton belül foglalkoztam (uo., III. t. 3.; a sír összképe VII. t. 1. alatt). A most közölt bronzcsat vastüskével (VI. t. 8.) sima felületű, kissé félpajzs alakú vereti résszel, eddig avar típusnak számított, azonban úgy a rögzítési módja, mind a kíséretében levő bizánci csatok kétségtelenné teszik, hogy ezen csatnak a forrását is bizánci területen keressük. A VII. század első felére adott datálás a VI. t. 8. alatti csatpéldányra is érvényes.

[120] Columbia Egyetem, USA. — *Davidson:* i. m., 1937, 6. kép 6. — *Pallas:* i. m., 1954, 64. t. 1 g.

[121—122] *Fettich:* AH, XXI, 1937. CXXX. t. 4, XLIII. t. 32.

MORAVCSIK GYULA

BIZÁNCI KRÓNIKÁK A HONFOGLALÁS ELŐTTI MAGYARSÁGRÓL

GYÓNI MÁTYÁS EMLÉKÉNEK

BEVEZETÉS

A magyar történet bizánci forrásai gyűjteményének elkészítése régi tartozása a magyar tudománynak. Még 1885-ben felvetette Hunfalvy Pál egy olyan «Chrestomathia Byzantina» tervét, amely a bizánci írók magyar vonatkozású tudósításait közölné. Néhány évvel ezelőtt egy kisebb munkaközösség tervbe vette e feladat megvalósítását, ami annál időszerűbb volt, mert nemrég megindult a bolgár és jugoszláv történet bizánci forrásainak hasonló gyűjteménye.[1] Sajnos, e munkaközösség egyik tagjának, Gyóni Mátyásnak tragikus halála egyelőre meghiúsította e terv megvalósítását.

Magam ifjúkorom óta, amikor alkalmam volt hosszabb tanulmányutak keretében átkutatni az európai könyvtárak bizánci kéziratait, állandóan gyűjtöttem az anyagot egy ilyen munkához, s figyelmem elsősorban azokra a forrásokra irányult, amelyek a magyarság honfoglalás előtti történetével foglalkoznak. Ha nem számítjuk azokat a munkákat, amelyek a magyarság kialakulásában feltehetőleg részt vevő népekre, illetve törzsekre (ogurok, onogurok stb.) vonatkoznak, három olyan fontos bizánci forrást ismerünk, amelyek kétségkívül a honfoglalás előtti magyarságról tudósítanak s amelyek a magyar történet korai szakaszának legbecsesebb forrásai. Ezek a következők: Bölcs Leó császár Taktikájának XVIII. fejezete, Konstantinos Porphyrogennetos császár «De administrando imperio» című munkájának egyes fejezetei, továbbá X. századi bizánci krónikák két fejezete. Ezeket a bizánci forrásrészleteket magyar fordítás kíséretében együtt találjuk a Pauler—Szilágyi szerkesztette «A magyar honfoglalás kútfői» című 1900-ban megjelent kiadványban, amelyben Vári Rezső Bölcs Leó Taktikájának említett fejezetét, Marczali Henrik pedig Konstantinos és a X. századi krónikák illető fejezeteit adta ki. Vári, aki egész életén keresztül dolgozott Bölcs Leó Taktikájának kritikai kiadásán — amely azonban sajnos csonkán maradt, s amelyből a magyar szempontból fontos fejezet hiányzik — itt, «A magyar honfoglalás kútfői»-ben a tőle felkutatott kéziratok alapján kritikai szöveget adott (3—89. l.), amelynek magyar fordítása azonban némi javításokra szorul.[2] Vári kiadásának színvonalát távolról sem éri el Marczali közlése, aki Konstantinos szövegét (110—136. l.) a bonni kiadásból vette át, de mind a görög szövegben, mind a magyar fordításban több hibát ejtett, amint ez Konstantinos művének tőlem készített és R. J. H. Jenkins angol s az én magyar

[1] Ld. Ant. Tan. 3 (1956) 218—219, 322—323.

[2] Ld. erről legújabban «Bölcs Leó Taktikája mint magyar történeti forrás» c. tanulmányomat (Századok 85 [1951] 334—353).

fordításom kíséretében közzétett kritikai kiadásával[3] való összehasonlítás alapján megállapítható. Még több kifogás merül fel «A görög krónikák» két részletének (100—109. l.) kiadásával szemben. Nem szólva arról, hogy a címek («György barát») is megtévesztők, Marczali az első részlet szövegét (100—103. l.) három régebbi kiadás, illetve azok változatainak felhasználása alapján közli és bár említi, hogy azzal összehasonlította «a vaticani könyvtár XII. századi kitűnő kódexét (gr. 153.)», ennek csak annyi nyoma van, hogy abból átvett egy mondatot (100. l.). Ami pedig a második részletet (104—109. l.) illeti, Marczali az eredeti művek különböző változatainak szövegét egybe olvasztotta, ezúttal is régebbi kiadások alapján. Ezenkívül mindkét részlet görög szövegébe és magyar fordításába belecsúsztak hibák.

Minthogy nemcsak ez a szemelvényes magyar kiadás hiányos, hanem az ezeket a részleteket tartalmazó teljes bizánci krónikának, illetve krónikacsoportnak sincs még kritikai kiadása, a következőkben újból közlöm e részleteket magyar fordítás kíséretében. Ugyanis azoknak a kézirati tanulmányoknak a során, amelyeket századunk 20-as és 30-as éveiben különböző európai kézirattárakban végeztem, támaszkodván korábbi kutatók előmunkálataira,[4] sikerült felkutatnom e krónikacsoport ránk maradt kéziratait, amelyeket részben eredetiben, részben pedig fényképmásolatok alapján tanulmányoztam.

A bennünket érdeklő két forrásrészlet azokban a bizánci krónikákban olvasható, amelyek a bizánci történeti irodalomban Symeon Logothetes (Magistros), Theodosios Melitenos és Leon Grammatikos neve alatt szerepelnek, s amelyeknek 842-től 948-ig terjedő része egyben Georgios Monachos krónikájának folytatását alkotja. Hogy ennek a krónikának, illetve krónikarészletnek ki volt a szerzője, ez a kérdés nincs véglegesen tisztázva, de az egyes kéziratokban olvasható címfeliratok, illetve bejegyzések arra vallanak, hogy a szerzőt Symeon Logothetesben kell keresnünk, aki a X. században élt. Theodosios Melitenos, aki szintén a X. században élt, és Leon Grammatikos, aki egy kézirati bejegyzés szerint 1013-ban fejezte be munkáját, nyilván csak a korábban készült munka másolói, kiadói, illetve átdolgozói voltak. Az egyik bonni kiadás nyomán elterjedt állítás, hogy e munka szerzője a IX. századi Georgios Monachos («György barát») lett volna, már a kronológiából is kitetsző, nyilvánvaló tévedés. Magam e krónikacsoport megjelölésére a «Georgius continuatus» elnevezést vezettem be.[5]

Az említett bizánci krónikák két magyar vonatkozású fejezete közül az első (A) a makedon foglyoknak 837/8-ra datálható hazatérésével, a második (B) a 894/6. évi bolgár—bizánci harcokkal kapcsolatban emlékezik meg a magyarságról. Mindkét részlet különböző fogalmazásokban maradt ránk.

[3] Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio [Magyar Görög Tanulmányok 29.], Budapest 1949 = Bíborban született Konstantín, A birodalom kormányzása, Budapest 1950.

[4] *S. Šestakov:* Парижская рукопись хроники Симеона Логоѳета, Византійскій Временникъ 4 (1897) 167—183; О рукописяхъ Симеона Логоѳета, u. o. 5 (1898) 19—62; C. de Boor: Bericht über eine Studienreise nach Italien, Spanien und England zum Zwecke handschriftlicher Studien über byzantinische Chroniken. SPAW 51 (1899) 922—943; Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor I., Lipsiae 1904. p. V—LXXXIII.

[5] Ld. erről részletesebben következő munkáimat: A magyar történet bizánci orrásai, Budapest 1934, 163—167; Byzantinoturcica I. Budapest 1942. 140—143.

A kéziratok, amelyek e részeket tartalmazzák, a következők :

A = Argentoratensis L gr. 8 (s. XVI.) f. 346^{r}—388^{r} = Georgios Monachos folytatása.
B = Vindobonensis hist. gr. 40 (s. XI. et XVI.) f. 304^{v}—322^{r} = Georgios Monachos folytatása.
C = Vaticanus gr. 163 (s. XIII.) f. 42^{r}—61^{r} = Georgios Monachos folytatása.
E = Venetus-Marcianus gr. 608 (s. XV.) f. 263^{v}—273^{r} = Symeon Logothetes krónikája.
F_1 = Vindobonensis hist. gr. 37 (s. XIV.) f. 85^{r}—103^{v} = Symeon Logothetes krónikája.
F_2 = Vindobonensis hist. gr. 37 (s. XIV.) f. 190^{v}—210^{v} = Georgios Monachos folytatása.
G = Parisinus gr. 1711 (s. XI.) f. 376^{v}—393^{v} = Leon Grammatikos krónikája.
H = Vaticanus gr. 1807 (s. XIV.) f. 59^{v}—96^{v} = Symeon Logothetes krónikája.
K = Constantinopolitanus [Top Kapu-Sarai] gr. 37 (s. XIV.) 137^{r}—146^{v} = Symeon Logothetes krónikája.
L = Laurentianus gr. LXX, 11 (s. XI.) f. 230^{v}—269^{v} = Georgios Monachos folytatása.
M = Monacensis gr. 139 (s. XVI.) f. 311^{v}—356^{v} = Georgios Monachos folytatása.
N = Vaticanus-Palatinus gr. 86 (a. 1549) f.? = Georgios Monachos folytatása.
O = Parisinus suppl. gr. 665 (s. XV.) f. 80^{r}—155^{r} = Georgios Monachos folytatása.
P = Parisinus gr. 854 (s. XIII.) f. 407^{v}—419^{r} = Symeon Logothetes krónikája.
R = Mosquensis synod. [Государственный Исторический Музей] 251 (a. 1152) f. 172^{r}—205^{r} = Georgios Monachos folytatása.
S = Parisinus gr. 1708 (s. XVI.) f. 287^{r}—368^{v} = Georgios Monachos folytatása.
T = Monacensis gr. 218 (s. XI. f.) 67^{v}—106^{v} = Theodosios Melitenos krónikája.
V = Vaticanus gr. 153 (s. XIII.) f. 198^{v}—221^{v} = Georgios Monachos folytatása.
W = Holkhamensis gr. 296 (s. XVI.) f.? = Georgios Monachos folytatása.
Z = Cizensis gr. 65 (s. XVI.) f. 330^{r}—378^{v} = Georgios Monachos folytatása.

A görög szövegek kiadásai a következők :

Be^{1} = Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ex recognitione Immanuelis Bekkeri [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Bonnae 1838. 763—924. Ez a kiadás, amelyet először F. Combefis tett közzé a párisi Corpusban (1685), s amely a velencei Corpusban is napvilágot látott (1729), az S kézirat nyomán készült. Új lenyomata megvan a Migne-féle Patrologia Graeca-ban is (109. kötet 1863).
Be^{2} = Leonis Grammatici Chronographia, ex recognitione Immanuelis Bekkeri [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Bonnae 1842. Első kiadását F. Combefis készítette a párizsi Corpus számára (1655) a G kézirat nyomán s az a velencei Corpusban is megjelent (1729).
Mu = Georgii Monachi, dicti Hamartoli Chronicon, edidit E. de Muralto, Petropoli 1859. E kiadás az R kézirat felhasználásával készült. Új kiadása a Migne-féle Patrologia Graeca-ban (110. kötet 1863).
Ta = Theodosii Meliteni qui fertur Chronographia. Ex codice Graeco Regiae Bibliothecae Monacensis edidit et reformavit Th. L. F. Tafel, Monachii 1859. E kiadás a T kéziratból készült.
Is = V. M. Istrin : Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ II. Petrograd 1922. 1—65. E kiadás a V kéziratból készült.

A bizánci krónikáknak óegyházi-szláv fordításai is vannak. Ezek a következők :

Sl^{1} = A «Letovnik» néven ismert fordítás («szerb redactio»), amelynek XIV. századi moszkvai kézirata (Synod. bibl. 148) megjelent facsimilében : Лѣтовникъ ськращень ѡть различныхъ лѣтописьць и повѣдателїи и сьставлень ѡть Геѡргїа Грѣшнаа Инока [Изданія Императорскаго Общества Любителей Древней Письменности 69.], Moskva 1881.

Sl² = Symeon Logothetes krónikájának XIV/XV. századi fordítása: Симеона Метафраста и Логоѳета Списаніе міра отъ бытія и Лѣтовникъ собранъ отъ различныхъ лѣтописецъ, ed. V. Sreznevskij, St-Pétersbourg 1905.

Sl³ = A «Vremennik» néven ismert X/XI. századi fordítás («bolgár redakció»): V. M. Istrin: Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ I. Petrograd 1920.

A felsorolt kéziratok beható vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy a 20 kézirat közt van két olyan, amely ismert kéziratok másolata. Ilyen az E és N. Hogy E nem más, mint F^1 közvetlen másolata, azt kétségtelenül bizonyítja nemcsak a kihagyások és variánsok egyezése, hanem az a tény is, hogy E több esetben egyenesen utánarajzolta F_1 szokatlanabb betűformáit s F_1 rövidítéseit nem egy esetben tévesen oldotta fel. Ugyancsak kétségtelen, hogy az N kézirat C közvetlen másolata, amit bizonyít nemcsak a két kézirat szövegének teljes egyezése, hanem főleg az a körülmény, hogy N-ben pontosan ugyanazok a lakunák mutatkoznak, mint C-ben. Ilyen módon E és N mint értéktelen másolatok figyelmen kívül hagyhatók.

Ami a szövegek kiadásában követett elveket illeti, általánosságban a következőket tartottuk szem előtt. A kéziratok és a szláv fordítások variánsainak összehasonlítása lehetővé tette, hogy az egyes kéziratok értékéről és azok egymáshoz való viszonyáról hű képet kapjunk. Minthogy azonban a kéziratok, amelyek az egykori, nyilván nagyszámú bizánci másolatok közül ránk maradtak, itt-ott kontaminációra engednek következtetni, a kéziratok leszármazásának családfája nem állítható össze. Annyi azonban bizonyos, hogy egyes kéziratok egymással szorosabb rokonságban állnak, s így bizonyos összetartozó csoportok állapíthatók meg, amelyek részletesebb ismertetésére alább, az egyes szövegváltozatokkal kapcsolatban fogunk kitérni. Az a körülmény, hogy a kéziratok jórésze aránylag nagyon késői másolat, óvatosságra int. Mint egyes helyek világosan mutatják, számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy még a jobb kéziratokba is belecsúsztak másolási hibák. Éppen ezért figyelembe kellett venni az összes kéziratok variánsait, ami egyes esetekben a szöveg megállapításánál eklektikus eljárást követelt. A kéziratok sok különböző variánsainak teljes felsorolása nagyon megterhelte volna az apparátust, s ezért mellőznünk kellett az egyes kéziratok értéktelen egyéni variánsait, azaz kihagyásait, szórendi változtatásait, másolási és helyesírási hibáit stb. Azokban az esetekben, amikor a kéziratok egymástól lényegesen eltérő variánsokat adnak, vagy amikor az eddigi kiadások eltérnek egymástól — ide számítva a tulajdonnevek és idegen szavak írását is —, ún. pozitív apparátust adunk, azaz felsoroljuk a kéziratok, fordítások és kiadások összes variánsát, vagyis a szövegbe felvetteket éppenúgy, mint a fel nem vetteket. Olyan esetekben azonban, amikor csak egy kézirat vagy kiadás egyszeri egyéni hibájáról van szó, megelégedtünk ún. negatív apparátussal, azaz csupán a szövegben közöltektől eltérő variánsok közlésére szorítkoztunk.

A I

A makedon foglyok hazatérésére vonatkozó elbeszélés teljes görög szövege (Be^1 817_{10}—819_{13} = Be^2 231_1—233_8 = Mu 724_6—726_6 = Ta 161_{16}—163_6) a következő kéziratokban maradt ránk: A f. 347ʳ—348ʳ, C f. 42ᵛ—43ʳ, F_1 f. 85ᵛ—86ʳ, G f. 376ᵛ—377ʳ, H f. 59ᵛ—60ᵛ, K f. 138ʳ—139ᵛ, L f. 231$^{bis\ r}$—232ʳ, M f. 312ʳ—313ʳ, O f. 93ʳ—94ʳ, P f. 408ʳ—408ᵛ, R f. 183ʳ, S f. 305ʳ—306ʳ, T f. 68ʳ—69ʳ. — Ezekhez járul még két szláv fordítás: Sl^1 f. 382ᵛ—383ᵛ, [6] Sl^2 pp. 101_{22}—102_{21}.

A kéziratok variánsainak vizsgálata azt mutatja, hogy ezek közül egyesek közeli rokonságban állnak egymással. Különösen feltűnő az A M R S csoport összetartozása, amelynek egyes tagjai — az 1152-ből való R-t kivéve — mind XVI. századi másolatok, s mind az ún. Georgius continuatust, azaz a Georgios Monachos-féle krónika folytatását tartalmazzák. Ezek a kéziratok nemcsak több közös egyezést és közös kihagyást mutatnak, de közeli rokonságukat bizonyítja a szövegükben egy helyen mutatkozó sorrendi zavar is, amelyre C. de Boor hívta fel a figyelmet,[7] s amely abból magyarázható, hogy az őskéziratban, amelyre visszamennek, a lapok fel voltak cserélve. Ugyancsak nyilvánvaló a H K P csoport szoros rokonsága, amelynek tagjai mind XIV. századi másolatok s az ugyancsak XIV. századi F_1-gyel, amelynek variánsai az ebben a kéziratban mutatkozó sok egyéni hiba ellenére is sokszor egyeznek a H K P csoport variánsaival, mind a Symeon Logothetes neve alatt ismert krónika szövegét őrizték meg. E csoport képviselőinek szoros összetartozását bizonyítja az a körülmény, hogy változataik sokszor szemben állnak az összes többi kézirat variánsaival, vagyis azoktól lényeges eltéréseket mutatnak. Már G. Ostrogorskij meggyőzően bizonyította,[8] hogy H és P, bár ezekben is akadnak hibák, mégis leghívebben őrizték meg számunkra a Symeon Logothetes-féle krónika eredeti szövegét. Ostrogorskij azonban még nem ismerte a konstantinápolyi K kéziratot, amelyet A. Deissmann katalógusának utalása nyomán[9] magam használtam fel először. Ostrogorskij megállapításait tehát azzal kell kiegészítenünk, hogy a Symeon Logothetes-féle krónika eredeti szövegéhez legközelebb álló kéziratok csoportjába tartozik K is, amely minden lényeges variáns tekintetében megegyezik H P-vel, sőt van olyan hely is, ahol H-val együtt jobb szöveget nyújt, mint P, egy helyen pedig szövegünkben megőrzött két olyan szót (22/23. sor), amelyek az összes többi kéziratból s így H P-ből is hiányzanak, de amelyek mellett tanúskodik Sl^1 is. Említést érdemel, hogy Sl^1 egyébként a Georgios Monachos-féle krónika folytatásával s az ezt képviselő kéziratok közül is leginkább az A M R S csoport görög szövegével egyezik. Ezzel szemben — amint ezt már Ostrogorskij részletesen kimutatta — Sl^2 a Symeon Logothetes-féle krónika, azaz H P (és tegyük hozzá K) kéziratok görög szövegével egyezik. Megállapítása szerint ez a szláv fordítás legközelebb a H kézirat szövegéhez áll, vagyis egy olyan görög szövegből készült, amelynek másolata H. Minthogy azonban H és K szorosan összetartozik, a szláv fordítás feltételezett őséül egy olyan kéziratot kell tekintenünk, amelynek H és K egyaránt leszármazottja. Egyébként a teljes kézirati anyag vizsgálata megerősíti Ostrogorskijnak azt a megállapítását, hogy a szöveghagyomány tanúsága szerint élesen elkülöníthető két szövegtípus. A H K P (és részben F_1) kéziratok, továbbá Sl^2 a krónika eredeti, nyilván Symeon Logothetestől származó alakját mutatják, amellyel szemben állnak a későbbi redakciók, amelyek közül T a Theodosios Melitenostól, G a Leon Grammatikostól származó, A C L M O R S és Sl^1 pedig a Georgios Monachos krónikáját folytató szöveget őrizték meg számunkra.

[6] Ld. erről *M. Weingart:* Byzantské kroniky v literatuře cirkevněslovanské II. 2. Bratislava 1923. 145 skk. A 431. oldalon közli a szerző a bennünket érdeklő helyre vonatkozó variánsokat.

[7] Georgii Monachi Chronicon, ed. *C. de Boor* I. p. XLV—XLIX, LVII—LIX; vö. *Moravcsik Gy.:* MNy 27 (1931) 88.

[8] Славянскій переводъ хроники Симеона Логоѳета. Seminarium Kondakovianum 5 (1932) 17—37.

[9] Forschungen und Funde im Serai. Berlin—Leipzig 1933. 73.

A makedon foglyok hazatérésére vonatkozó elbeszélés teljes megértéséhez tudnunk kell azt is, hogy a közölt részlet milyen vonatkozásban és összefüggésben kerül elő a krónikában. Az azt megelőző részben (Be^1 816_{15}—817_9 = Be^2 230_{6-22} = Mu 723_8—724_5 = Ta 160_{28}—161_{15}) azt olvassuk, hogy III. Michael bizánci császár egy szilaj paripát kapott, amelyet senki sem tudott megfékezni. Theophilitzes, a császár rokona felhívja az uralkodó figyelmét Basileiosra (a későbbi császárra), aki Theophilitzes lovásza volt. A császár előhivatja őt, és Basileios valóban megfékezi a lovat, aminek jutalmául Michael a császári testőrségben lovászi minőségben alkalmazza őt. Ezután következik a közölt szövegrész (A I), amely után a krónikás elbeszéli (Be^1 819_{15}—820_{24} = Be^2 233_{10}—234_{18} = Mu 726_8—727_{22} = Ta 163_7—164_6), hogy hogyan jutott Basileios a fővárosba és hogyan került Theophilitzes szolgálatába. Lezáródik ez a rész a következő mondattal: «Mint előbb mondtuk, ilyen okból kifolyólag adta át őt Theophilitzes Michael császárnak», amihez egyes kéziratok s Be^2 és Ta kiadása hozzáfűzi még a következőt: «Eddig Basileios felnövekedéséről», ami eredetileg nyilván marginális bejegyzés volt. A bennünket érdeklő történet tehát kitérés a szövegben, amely után a krónikás újra felveszi az elbeszélés fonalát.

A II

Külön fel kell hívnunk a figyelmet a makedon foglyok hazatéréséről szóló történetnek arra a szövegváltozatára, amely az F kéziratban maradt ránk. Ebben a kéziratban ugyanis nemcsak a Symeon Logothetes-féle krónika olvasható (F_1), hanem utána Georgios Monachos krónikájának és folytatásának kivonatos szövege (F_2) is megvan. Ez utóbbiban (f. 191^r—191^v) megtaláljuk a bennünket érdeklő történetet is. A kézirat szövegének bevezető része egészen az A I 24. sorában olvasható *Δανουβίου* szóig megegyezik a közölt görög szöveggel, de annak pontosan azokat a variánsait adja, amelyek a G kéziratban olvashatók, úgy hogy nem lehet kétség afelől, hogy ez a szöveg a Leon Grammatikos-féle redakció másolata. Az említett *Δανουβίου* szó után következő rész azonban, amely bennünket különösen érdekel, erősen le van rövidítve s — ami különös figyelmet érdemel — a kivonatos szövegből hiányzik a magyarok (*Οὖγγροι*) említése. Éppen ezért tartottuk szükségesnek kiadni ezt a szöveget, amelyről eddig a szakirodalomban nem történt említés.

A III

Georgios Monachos krónikájának folytatása két változatban ismeretes. Az eredetiből való az A I szöveg. Egy későbbi átdolgozása ezt erősen lerövidíti s a makedon foglyok hazatérésének történetét egyetlen mondatba sűrűsíti. Ez a szövegrész (Is 505_{17-20}) mindössze három görög kéziratban olvasható, amelyek a következők: B f. 305^v, V f. 199^r, W f. ? (a kézirat lapjai számozatlanok). Ezekhez járul még a szláv fordítás: Sl^3 p. 505_{15-20}. Ami a kéziratok viszonyát illeti, már C. de Boor[10] kimutatta, hogy a V és W kéziratok B leszármazottjai. Ez a változat azért érdemel különös figyelmet, mert itt a «hun» név (*Οὖννοι*) a bolgárokra vonatkozik.

[10] Georgii Monachi Chronicon, ed. *C. de Boor* p. XXXIX.

B

A 894/6. évek bolgár—bizánci harcainak története a kérdéses krónikákban két változatban maradt ránk. Ezek közül az eredeti és teljesebb szöveget (Be[1] 853_1—855_{16} = Be[2] 266_{18}—269_{13} = Mu 771_7—774_{15} = Ta 186_{11}—188_{11}) a következő kéziratok tartalmazzák: A f. 362[r]—363[r], B f. 316[r]—317[r], F_1 f. 95[v], 98[r]—98[v], F_2 f. 200[v]—201[v], G f. 382[v]—383[r], H f. 69[v]—70[r], L f. 244[r]—245[r], M f. 326[v]—327[v], R f. 190[v]—191[r], S f. 318[r]—319[r], T f. 80[v]—81[v], Z f. 351[v]—352[v]. — Szláv fordítások: Sl[1] f. 398[r]—399[v],[11] Sl[2] pp. 116_{16}—117_{19}[12]

Ami a kéziratok egymáshoz való viszonyát illeti, a variánsok vizsgálata megerősíti azt, amit fentebb A I szövegével kapcsolatban megállapítottunk. Az A M R S kéziratcsoport összetartozása, amelynek variánsaival a legtöbb esetben Z, sőt A és B variánsai is egyeznek, itt is világosan kitűnik. Sajnos azonban a B szövegrészlet K és P kéziratokból hiányzik s így a Symeon Logothetes-féle szövegre vonatkozólag itt csak az F_1 és H kéziratok, továbbá Sl[2] szövege nyújt felvilágosítást. Az F_1 és H kéziratok azonban, amelyek aránylag késői másolatok, nem mentek hibáktól, minthogy pedig Sl[2] egy olyan görög szöveg fordítása, amelynek egyik másolata H is, nyilvánvaló, hogy H hibáinak egy része Sl[2]-be is átment.[13] Így kénytelenek vagyunk néhol itt is eklektikusan eljárni, azaz H Sl[2]-vel szemben a másik csoport kéziratait támaszkodni.

B szövegnek az alább közölt nem egyedüli változata. Georgios Monachos folytatásának vagy egy másik redakciója is, amelyből való az A III is. Ennek bennünket érdeklő része (Is 27_6—28_{29}) a következő kéziratokban olvasható: C f. 48[r]—48[v], O f. 110[r]—111[r], V f. 207[v]—208[r], W f. ?, szláv fordításban pedig Sl[3] pp. 529_7—531_2. A bolgár—bizánci harcoknak ez az elbeszélése azonban nem más, mint a közölt B szövegnek átfogalmazott parafrázisa, amely a történeti eseményekre vonatkozólag semmi újat sem ad s az *Ἀρπάδης* és *Κουσάνης* neveket kihagyja.[14] Éppen ezért e szövegnek újbóli kiadását ezúttal mellőzzük. Egyébként ugyanaz a szöveg szószerint megtalálható a Theophanes continuatus néven ismert műben (Be[1] 357_{12}—360_{14}), amely ezt nyilván Georgios Monachos folytatásának ebből a második redakciójából vette át.

Megemlítjük még, hogy a bolgár—bizánci harcoknak ez az elbeszélése, amelyet a bizánci írók közül Bölcs Leó[15] és Konstantinos Porphyrogennetos[16] tudósításai kiegészítenek, még három más bizánci forrásban is megtalálható. Az ún. Pseudo—Symeon-féle krónika (Be[1] 701_{22}—702_5) nyilván Georgios Monachos folytatása nyomán egészen röviden foglalja össze az eseményeket, Ioannes Skylitzes[17] Theophanes continuatusból merítve bő parafrázist ad, amely végül Ioannes Zonaras[18] rövidre fogott elbeszélésének lett a forrása.

[11] A bennünket érdeklő részt közli *M. Weingart:* id. m. 353—356; a fordítás variánsait 437—438.

[12] A bennünket érdeklő részt közli *M. Weingart:* i. m. 348—349, a fordítás variánsait 366.

[13] Minthogy az apparátusban mint a szöveg megállapítása szempontjából értéktelen variánst mellőztem, itt emlitem meg, hogy a 30—32. sorok szövege H-ban így olvasható: *οἳ ἦσαν εἰς τὴν ἑταιρείαν ἀνδρεῖοι* (!) *κρατηθέντες καὶ τὰς ῥίνας αὐτῶν ἐκκοπέντες.* Sl[2]-ben ennek a következő bővebb szöveg felel meg: иже бѣхѫ, храбрѣиши ѧти бывше и ѿсѣчени рѧцѣ кѫно и носовы.

[14] Ennek a változatnak, továbbá a közölt B szövegnek az összeolvasztásából keletkezett az a szöveg, amelyet *Marczali* «A magyar honfoglalás kútfői»-ben közzétett.

[15] Ld. *Vári* kiadását «A magyar honfoglalás kútfői»-ben 41. §., 31—32. l. = *Migne:* PG CVII. 42. §., c. 956.

[16] De administrando imperio, ed. *Moravcsik* 40. f., 176. l. és 51. f., 251—252. l.

SZÖVEGEK

A. *A makedón foglyok hazatérése*

I

Ἀναγκαῖον δὲ ἡγησάμην διηγήσασθαι τοῦ αὐτοῦ Βασιλείου τὴν ἀνατροφὴν καὶ οὕτω πάλιν ἅψασθαι τῆς ἀκολουθίας, καὶ ὅθεν ἐστίν. Οὗτος γεννᾶται ἐν Μακεδονίᾳ ἐν τοῖς χωρίοις Ἀδριανουπόλεως ἐπὶ τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ Ῥαγκαβέ, πατρὸς Ἰγνατίου τοῦ πατριάρχου, γαμβροῦ δὲ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως εἰς Προκοπίαν τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα. Ἐπὶ τούτου ἐξῆλθε καὶ Κροῦμος ἄρχων Βουλγάρων κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Καὶ τραπεὶς Μιχαήλ, καὶ ὁ Λέων ὁ Ἀρμένιος τυραννήσας αὐτὸν καὶ βασιλεύσας, ἐλθὼν ὄπισθεν αὐτοῦ Κροῦμος περιεκύκλωσε τὴν πόλιν. Λογχευθεὶς δὲ παρὰ Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου καὶ ὑποστρέφων ἐν Βουλγαρίᾳ ἔπεμψεν εἰς τὸν Ἅγιον Μάμαντα καὶ ἀφείλετο τὰ ἐκεῖσε χαλκᾶ ζῷδα. Ἀπελθὼν δὲ καὶ ἐν Ἀδριανουπόλει παρέλαβεν αὐτὴν καὶ μετέστησε χιλιάδας ἀνδρῶν δέκα χωρὶς γυναικῶν καὶ παι-

Szükségesnek véltem, hogy elbeszéljem ennek a Vaszíliosznak a felnövekedését, és így kapcsolódjam újból a következőkhöz, és azt, hogy honnan való. Ez Makedóniában jön napvilágra Adrianúpolisz vidékén Michaíl Rankave uralkodása idején, aki atyja volt Ignátiosz patriarchának és veje Nikifórosz császárnak leánya, Prokopía révén.

Az ő idejében Krúmosz, a bolgárok fejedelme is kivonult a keresztények ellen. Michaíl megfutamodott, s az örmény León elragadta tőle az uralmat, császár lett, Krúmosz pedig utána nyomult és körülzárta a fővárost.

Miután az örmény León dárdája érte, Bulgáriába visszatérőben a Szent Mámaszba menesztett és elrabolta az ott levő érből való állatszobrokat. Eljővе Adrianúpoliszba is, elfoglalta azt és átköltöztetett tízezer férfit az asszonyokon és gyermekeken kívül, akik között

2 *ante τοῦ add. περὶ* ACFGLMORST edd *ω* Sl¹ : *περὶ deest* HKP Sl² || *Βασιλείου : βασιλέως* Mu *per comp.* FMR || *post τὴν add. τε* ACGLMORST edd : *τε deest* HKP || *ἀνατροφὴν* ACGLMPRST edd вьспитание Sl¹ възрасть Sl² : *ἀναστροφὴν* HKO *ἀναστροφῆ* F_1 || **3/4** *καὶ οὕτω (οὕτως* H) *πάλιν ἅψασθαι τῆς ἀκολουθίας (ἀκολουθείας* KP) HKP и тако сѧ пакы ати повѣсти Sl² : *καὶ οὕτω πάλιν ἅψασθαι τῆς ἀκολουθίας deest* ACFGLMORST edd Sl¹ || **4** *καὶ ὅθεν ἐστιν* (= и ѿкѫдѣ ѥ) *post ἀνατροφὴν transposuit* Sl² || *post ἐστὶν add. μέχρι τῆς τοιαύτης (ὁηθείσης* L) *ὑποθέσεως* ACLMORST Be¹ Mu Ta даже до сен вины Sl¹ : *μέχρι τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως deest* FGHKP Be² Sl² || *οὗτος* FHKLP Сьи Sl² : *ὁ αὐτὸς* CGT Be² Ta *αὐτὸς* O *ὁ αὐτὸς Βασίλειος* AMRS Be¹ Mu Сь Басилиѥ Sl¹ || **5/6** *Ἀνδριανουπόλεως* AHKM *Ἀνδριανοῦ πόλεως* F_1OT Андриꙗнова грⷣ Sl¹ || **7** *Ῥαγκαβέ* MS Be¹ : *Ῥαγγαβέ* CF_1RT Mu *Ῥαγγάβε* G Be² *Ῥαγαβέ* AHKOP Ta *Ῥαγαμβέ* L || *τοῦ om.* F_1PS Be¹ *pro τοῦ rasuram habet* L || **8/10** *γαμβροῦ δὲ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως εἰς Προκοπίαν τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα om.* G Be² || **10** *θυγατέραν* AHKMS || *καὶ* HKP : *ὁ* AF_1GLT Be² Ta *καὶ om.* ACMORS Be¹ Mu Sl¹ Sl² || **11** *Κροῦμος* ACHKMOPST Be¹ Ta : *Κρούμος* F_1 *Κρουμος* L *Κρούμμος* R *Κροῦμμος* G Be² Mu || *ante ἄρχων add. ὁ* ACMOS Be¹ : *ὁ deest* F_1GHKLPRT Be² Mu Ta || *Βουλγάρων* HKP : *Βουλγαρίας* ACGLMOST edd *per comp.* F_1R || *τῶν om.* ACMORS Be¹ Mu || **13** *ὁ*¹ HKP : *ὁ om.* AFGLMORST edd || *ὁ*² *om.* Be² || *Ἀρμένης* GKLT Be² Ta *per comp.* A || **14** *ὄπισθεν αὐτοῦ om.* G Be² || **15** *ante Κροῦμος add. ὁ* AF_1MRS Be¹ Mu : *ὁ deest* CGHKLOPT Be² Ta || *Κρούμμος* R || **16** *παρὰ : ὑπὸ* G Be² || **15/16** *Ἀρμένη* GL Be² Ta *Ἀρμένει* T *Ἀρμένι* K || **17** *ante Βουλγαρίᾳ add. τῇ* Be² || **18/19** *καὶ ἀφείλετο* KP : *καὶ ἀφείλατο* H и възмть Sl² *ἀφελεῖν* AMRS Be¹ ѿмти Sl¹ *ἀφελόμενος* CGOT Be² Mu Ta || **19** *ζῷδα* GHKORST Be² Mu Ta : *ζώδια* ACF_1MP Be¹ || **20** *Ἀνδριανουπόλει* AFHM Андриꙗновь градъ Sl¹ || **21/22** *ἀνδρῶν χιλιάδας* CO Be² || **22** *δέκα : δώδεκα* G Be² ||

[17] Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab *I. Bekkero* suppletus et emendatus II. Bonnae 1839. 251_1—257_{16}.

[18] Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XIII—XVIII., ed. *Th. Büttner—Wobst.* Bonnae 1897. 442_3—444_9.

δων, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ Βασίλειος, καὶ τούτους κατῴκισε πέραν τοῦ Δανουβίου. Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις Θεοφίλου τοῦ βασιλέως ἦν στρατηγὸς ἐν Μακεδονίᾳ ὁ Κορδύλης προσαγορευόμενος. Εἶχε δὲ καὶ υἱὸν Βάρδαν ὀνόματι, ἠνδρειωμένον πάνυ, ὃν κατέλιπεν ἀντ' αὐτοῦ ἄρχειν τῶν Μακεδόνων τῶν ὄντων πέραν τοῦ ποταμοῦ Δανουβίου. Αὐτὸς δὲ μετὰ μηχανῆς τινὸς ἦλθεν εἰς Θεόφιλον, ὃν ὑποδεξάμενος χαίρων καὶ γνούς, ὃ θέλει, ἀπέστειλε πλοῖα ἀναλαβέσθαι αὐτοὺς καὶ ἀγαγεῖν ἐν τῇ πόλει. Ἦν δὲ ἄρχων Βουλγάρων Βλαδίμερ, ἔγγονος Κρούμου, πατὴρ Συμεὼν τοῦ μετὰ ταῦτα κρατήσαντος. Ἐποίησαν δὲ βουλὴν ὁ λαὸς πρὸ τοῦ καταλαβεῖν τὰ πλοῖα σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις ἐξελθεῖν ἐν Ῥωμανίᾳ. Ἐξελθόντος δὲ Μιχαὴλ Βουλγάρου ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἤρξαντο διαπερᾶν σὺν ταῖς ὑποστάσεσιν αὐτῶν. Μαθὼν δὲ ὁ κόμης τοῦτο ἀντεπέρασε πολεμήσων αὐτούς. Ἀπογνόντες οὖν οἱ Μακεδόνες ἐποίησαν κεφαλὴν αὐτῶν τόν τε Τζάντζην καὶ τὸν Κορδύλην καὶ συμβαλόντες πόλεμον ἀπέκτειναν πολλούς, τινὰς δὲ καὶ ἐκράτησαν. Οἱ δὲ μὴ δυνηθέντες περᾶσαι Βούλγαροι προσερρύησαν τοῖς

volt Vaszíliosz is, és ezeket túl a Dunán telepítette le.

Theófilosz császár napjaiban egy Kordűlisz nevezetű volt katonai kormányzó Makedóniában. Volt egy fia is, névszerint Várdasz, igen vitéz, akit ott hagyott maga helyett, hogy a Dunán túl levő makedónok főembere legyen. Ő maga pedig valamilyen fortélyos módon eljött Theófiloszhoz, aki örömmel fogadta őt és megtudván, hogy mit akar, hajókat küldött, hogy felvegyék és a fővárosba vigyék őket.

A bolgárok fejedelme Vladimer volt, Krúmosz unokája, az azután uralkodó Szümeón apja. A nép pedig, mielőtt a hajók megérkeztek, elhatározta, hogy asszonyostul és gyermekestül elvonul a bizánci birodalomba. Amidőn a bolgár Michaíl Thesszaloniké alá vonult, megkezdték az átkelést javaikkal együtt. A főparancsnok megtudván ezt, átkelt a túlsó partra, hogy szembeszálljon velük. A makedónok kétségbeesve vezérükké tették Tzantzíszt és Kordűliszt és megütközvén sokakat megöltek, egyeseket pedig el is fogtak.

A bolgárok, akik nem tudtak átkelni, az ungrokhoz folyamodtak,

22/23 *καὶ παίδων* K и дѣти Sl¹: *καὶ παίδων om.* ACF₁GHLMOPRST edd Sl² || **23** *ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ (ὁ om.* H) *Βασίλειος* HKP въ нихже бѣ Василїе Sl²: *ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ Βασίλειος om.* ACF₁GLMORST edd Sl¹ || **24** *πέραν: μέχρι* G Be² Mu || *Δανουβείου* H *Δαννουβίου* P *Δαννούβεως* C || **26** *στρατηγὸς* CHKOP: *στρατηλάτης* AF₁GLMRST edd || *ὁ om.* AF¹MRS Be¹ || **26/27** *Κονδύλης* KT || **30** *ποταμοῦ om.* CG Be² Sl¹ || **31** *Δανουβείου* H *Δαννουβίου* P *Δαννούβεως* C || **32** *ἦλθεν* F₁HKLPT Ta прїиде Sl² *εἰσῆλθε(ν)* ACGMORS Be¹ Be² Mu вьниде Sl¹ || *εἰς* AF₁GHKLMOPRT Be² Mu Ta: *πρὸς* CS Be¹ || *post Θεόφιλον add. καθὰ (καθὼς* A M Mu) *ἐκεῖσε προεγράφη* AMRS Be¹ Mu такоже тамо прѣдъ написасе Sl¹: *καθὰ ἐκεῖσε προεγράφη deest* CF₁GHKLOPT Be² Ta || **32/33** *δεξάμενος* G Be² || **35** *ἀγαγεῖν* AHKMPRS Mu привести Sl¹ довести Sl²: *ἀναγαγεῖν* Be¹ *ἐλθεῖν* CF₁GLOT Be² Ta || **35/36** *Βουλγάρων* HK Блъгарѡмь Sl¹ Блъгаромь Sl²: *Βουλγαρίας* ACGLMOPST edd *per comp.* F₁R || **36** *ante Βλαδίμερ add. ὁ* AMRS Be¹ Mu: *ὁ deest* CF₁GHKLOPT Be² Ta || *Βλαδίμερ* CHKO *Βλαδίμηρ corr.* ex *Βλαδίμερ* P *Βλαδήμηρ* F₁ Владимирь Sl¹ Sl²: *Βαλδίμερ* AGLMRST edd || *Κρούμου* ACF₁KLMPRS Be¹ Mu Ta: *Κροῦμου* HT *Κρούμμου* G Be² *Κρούμνου* O *per comp.* F₁ || **37** *Συμεὼν* CHKOP Mu *Συμεῶν* F₁ R: *Συμεῶνος* AGLMST Be¹ Be² Ta || **37/38** *τοῦ μετὰ ταῦτα κρατήσαντος om.* G Be² || **38** *ἐποίησαν* ACF₁GHKLMOT Be² Ta: *ἐποίησε(ν)* PS Be¹ Mu *per comp.* R || *δὲ* H Be²: *οὖν* ACF₁GLMORST Be¹ Mu д Ta *δὲ om.* KP || **38/39** *πρὸ τοῦ καταλαβεῖν τὰ πλοῖα* P: *προκαταλαβεῖν τὰ πλοῖα* HK прѣварити корабла Sl² *πρὸ τοῦ καταλαβεῖν τὰ πλοῖα om.* ACF₁GLMORST edd д Sl¹ || **40/41** *ἐξελθόντος* ACGHKLMRST Be² Mu Ta *per comp.* F₁ изьшьшоу Sl¹ изшешѫ Sl²: *ἐξελθεῖν* (?) *per comp.* P *ἐξελθόντες* O Be¹ || **41** *δὲ Μιχαὴλ Βουλγάρου (Βουλγάρου per comp.* F¹) F¹GHKLT Be² Ta же Михаилоу блъгарскомоу кнезоу Sl¹ же Михаилѫ блъгарскомѫ кнѧзоу Sl² *δὲ τοῦ Μιχαὴλ Βουλγάρου* ACMORS Be¹ Mu: *μέχρι Βουλγαρίας* P || **46** *αὐτῶν om.* G Be² || **46/47** *Τζάντζη* LT Ta *Τζάντζην* P || **49** *καὶ om.* RS Be¹ Mu || **50** *Βούλγαροι* ACGHKLMOPT Be¹ Mu Ta *per comp.* F₁R *Βούλγαρι* O Блъгаре Sl¹ Sl²: *Βουλγαρίαν* S Be¹ || *περιερρύησαν* G Be² ||

Οὔγγροις ἀναγγείλαντες αὐτοῖς πάντα τὰ τῶν Μακεδόνων. Ἦλθον δὲ καὶ τὰ πλοῖα τοῦ βασιλέως πρὸς τὸ ἀναλαβέσθαι αὐτοὺς καὶ ἀγαγεῖν ἐν τῇ πόλει. Παρευθὺ δὲ ἀνεφάνησαν Οὖννοι τῷ πλήθει ἄπειροι. Οἱ δὲ ἰδόντες αὐτοὺς μετὰ δακρύων ἐβόων λέγοντες· «Ὁ Θεὸς τοῦ ἁγίου Ἀδριανοῦ, βοήθει ἡμῖν», καὶ παρετάσσοντο πρὸς συμβολὴν πολέμου. Οἱ δὲ Τοῦρκοι εἶπον πρός αὐτούς· «Δότε ἡμῖν τὴν ὕπαρξιν ὑμῶν πᾶσαν καὶ ἀπέλθατε, ὅπου βούλεσθε». Οἱ δὲ τοῦτο οὐ κατεδέξαντο, ἀλλὰ παρατεταγμένοι ὑπῆρχον ἐν τρισὶ ἡμέραις καὶ τῇ τετάρτῃ ἤρξαντο εἰς τὰ πλοῖα αὐτῶν εἰσέρχεσθαι. Θεασάμενοι δὲ τοῦτο οἱ Τοῦρκοι συνέβαλον πόλεμον ἀπὸ ὥρας πέμπτης ἕως ἑσπέρας. Καὶ τραπὲν τὸ ἔθνος, κατεδίωκον αὐτοὺς οἱ Μακεδόνες. Καὶ τῇ ἐπιούσῃ ἡμέρᾳ βουλομένων αὐτῶν ὑποχωρῆσαι, ἀνεφάνησαν πάλιν Οὖννοι πρὸς τὸ πολεμῆσαι αὐτούς. Ἀναστὰς δὲ Μακεδὼν νεώτερος, ὀνόματι Λέων, ἐκ γένους τῶν Γομοστῶν, ὃς μετὰ ταῦτα γέγονεν ἑταιρειάρχης, καὶ ἕτεροι ὀνομαστοὶ τῶν Μακεδόνων, ἔτρεψαν αὐτοὺς καὶ ἐξήλασαν καὶ ὑποστρέψαντες εἰσῆλθον

hírül adván nekik a makedónok dolgát. És megérkeztek a császár hajói, hogy felvegyék és a fővárosba vigyék őket. Azonmód húnok jelentek meg végtelen tömegben.

Azok pedig látván őket, könnyezve kiáltottak fel így szólva: «Szent Adrianosz istene, segíts nekünk» és csatarendbe álltak, hogy megütközzenek. A türkök pedig azt mondták nekik: «Adjátok nekünk mindazt, amitek van, és menjetek, ahová akartok».

Ezek azonban nem fogadták ezt el, hanem három napon át csatarendben álltak, és a negyedik napon kezdtek hajóikra szállni.

Látván ezt a türkök, az ötödik órától egészen estig tartó harcba bocsátkoztak velük. És megfutamodott a pogány nép, a makedónok üdözték őket. A következő napon, amikor vissza akartak vonulni, ismét húnok jelentek meg, hogy szembeszálljanak velük.

Felkerekedvén egy fiatalabb makedón, névszerint a Gomoszti nemzetségből való León, aki azután testőrparancsnok lett, és más neves makedónok, megfutamították és elűzték őket és vissza-

51 *Οὔγγροις* ACGHKLMOPRS edd *Οὕγγροις* F_1T Оугромь Sl^1 Вѫгромь Sl^2: *Οὔννοις* ? Muralt *in apparatu* || *ἀναγγείλαντες* ACF_1GHKLMOT Be^2 Ta *per comp.* R вьзвѣстивше Sl^1 възвѣстивше Sl^2: *ἀνήγγειλαν* S *καὶ ἀνήγγειλαν* Be^1 Mu || **54/55** *καὶ ἀγαγεῖν ἐν τῇ πόλει* CF_1HKLPT Ta и ѿвести въ Цр҃игра҃д Sl^2: *καὶ ἀναγαγεῖν ἐν τῇ πόλει* G Be^2 *πρὸς τὴν πόλιν* AMRS Be^1 Mu къ Цр҃иградоу Sl^1 || **55** *δὲ* F_1HKLOPT Ta: *οὖν* ACGMRS Be^1 Be^2 Mu || *Οὖννοι* CKT edd: *Οὔννοι* LPR *Οὔνοι* GHS *Οὖνοι* AM *οὖν οἱ* F_1O Оунїи Sl^1 Оуни Sl^2 || **56** *τῷ πλήθει ἄπειροι* CF_1GHLPT Be^1 Ta *πλήθει ἄπειροι* K мнѡжьство҃м бесчислъни Sl^2: *πλῆθος ἄπειρον* AMRS Be^1 Mu миожьство много Sl^1 *τῶ πλοί εμπειροι* O || **58** *Ἀνδριανοῦ* F_1HMO Андриꙗна Sl^1 Андрїаиа Sl^2 || **60** *Τοῦρκοι* ACGMP edd *Τούρκοι* HKLORS *Τούρκη* F_1 *Τούρκει* T Тоурци Sl^1: Оуни Sl^2 || **62** *ἀπέλθατε* AKMOPST Ta: *ἀπέλθετε* CGL Be^1 Be^2 Mu *per comp.* F_1R *πορεύεσθαι* H || *ὅπου* CF_1GHKLO Be^2 ꙗмо же Sl^2: *ὅπου καὶ* AMRT Mu Ta ꙗмо же и Sl^1 *ἔνθα καὶ* PS Be^1 || **63** *ἐδέξαντο* Be^2 || **65** *καὶ τῇ* CF_1GHKLOPT Be^2 Ta: *τῇ δὲ* AMRS Be^1 Mu || **65/66** *εἰς τὰ πλοῖα αὐτῶν εἰσέρχεσθαι* GHKPT Be^2 Ta въ кораблѧ своѫ въхѡдити Sl^2 *εἰς τὰ πλοῖα εἰσέρχεσθαι* L *τὰ πλεῖα αὐτῶν εἰσέρχεσθαι* F_1: *εἰσέρχεσθαι εἰς τὰ πλοῖα αὐτῶν* AMRS Be^1 Mu вьходити вь кораблѥ своѥ Sl^1 *εἰσέρχεσθαι (εἰσέρχεσθε* O) *εἰς τὰ πλοῖα* CO || **67** *Τοῦρκοι* ACGKMP edd *Τούρκοι* F_1HLORS *Τούρκει* T Тоурци Sl^1: Оуни Sl^2 || *συνέβαλον* CF_1KLO PRST Be^1 Mu Ta: *συνέβαλλον* AGHM Be^2 || **68** *ὥραν* G Be^2 || *πέμπτης* CKLST Be^1 Ta ε̃ AF_1GHMOPR Mu: *πέμπτην* Be^2 || *ἕως* AHKP: *μέχρι(ς)* CF_1GMRS edd *μέχρης* T *καὶ μέχρης* L || **68/69** *ἑσπέραν* Be^1 *ὥρας ῑ* H || **69** *τραπὲν τὸ ἔθνος* AGHKMORST edd: *τραπέντος τοῦ ἔθνους* C *τραπέντος τοῦ ἔθνους corr. ex τραπὲν τὸ ἔθνος* P *τραπέντες οἱ Οὔννοι* L *τραπέντες τούτους* F_1 || **71** *ἀναχωρῆσαι* G Be^2 || **72** *ἀνεφάνησαν* ACGLMORST edd: *ἐφάνησαν* HKP *ἐφάνη* F^1 || *Οὖννοι* C Be^1 Be^2 Mu *Οὔννοι* KPR *Οὔνοι* HS *Οὖνοι* AGMOT *Οὐνί* F_1 Оунїи Sl^1 Оуни Sl^2: *οἱ Οὔννοι* L *οἱ Οὖννοι* Ta || **73** *Μακεδὼν* ACF_1HKLMOPRS Mu Ta *Μακεδῶν* GT Македѡнꙗнь Sl^1 Македонѣнь Sl^2 *Μακεδόνων* Be^1 Be^2 || **74** *νεώτερος*: *ἕτερος* Be^2 || *ὀνόματι Λέων* HKLPT Ta именемь Леѡ Sl^2 *ὄνομα Λέων* F_1: *Λέων ὀνόματι* ACGM ORS Be^1 Be^2 Mu Львъ именемь Sl^1 || **75** *Γωμοστῶν* Be^1 *Γημοστῶν* Be^2 ||

εἰς τὰ πλοῖα καὶ ἀπεσώθησαν πρὸς τὸν βασιλέα. Καὶ φιλοτιμηθέντες παρ' αὐτοῦ ὑπέστρεψαν εἰς Μακεδονίαν, εἰς τὴν ἰδίαν χώραν. Ἦν δὲ τότε Βασίλειος νεανίας ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἐλθών. Ἐποίησε δὲ ἐν τῇ αἰχμαλωσίᾳ ἐπὶ Λέοντος τοῦ βασιλέως καὶ Μιχαὴλ τοῦ Ἀμοραίου καὶ εἰσῆλθεν ἐπὶ Θεφίλου τοῦ βασιλέως, ὡς εἶναι τὰ ἔτη αὐτοῦ εἴκοσι καὶ πέντε. Ἀποκατασταθεὶς δὲ ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ προσεκολλήθη δουλεύειν τῷ στρατηγῷ Μακεδονίας τῷ ἐπιλεγομένῳ Τζάντζῃ.

fordulván hajóikra szálltak és épségben eljutottak a császárhoz. Miután kegyeiben részesültek, hazatértek Makedóniába, saját földjükre. Vaszíliosz akkor, amikor megjött a fogságból, ifjú volt. Fogságban időzött León császár és amórioni Michaíl alatt és megjött Theófilosz császár alatt, úgyhogy éveinek száma huszonöt volt. Miután hazakerült saját földjére, Makedónia Tzántzisz nevű katonai kormányzójának szolgálatába szegődött.

II

Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις Θεοφίλου τοῦ βασιλέως βουλὴν θέντες οἱ Μακεδόνες οἱ ὄντες πέραν τοῦ ποταμοῦ Δανουβίου ἐξελθεῖν ἐν Ῥωμανίᾳ καὶ ἐλθεῖν ἐν τῇ πόλει ἐκωλύοντο παρὰ τοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας. Καὶ συμβαλόντες μετ' αὐτοῦ πόλεμον ἐνίκησαν τελείως οἱ Μακεδόνες τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Οὔννους. Καὶ εἰσῆλθον ἐν τῇ πόλει διασωθέντες εἰς τὸν βασιλέα. Καὶ φιλοτιμηθέντες παρ' αὐτοῦ ὑπέστρεψαν εἰς Μακεδονίαν εἰς τὴν ἰδίαν χώραν.

Theófilosz császár napjaiban a makedónokat, akik túl a Dunán voltak és elhatározták, hogy elvonulnak a bizánci birodalomba és a fővárosba jönnek, feltartóztatta Bulgária fejedelme. A makedónok megütközvén vele, teljesen legyőzték a bolgárokat, a türköket és a húnokat. És bevonultak a fővárosba épségben eljutva a császárhoz. Miután kegyeiben részesültek, hazatértek Makedóniába, saját földjükre.

III

Ἦν δὲ ὁ αὐτὸς Βασίλειος γενόμενος μὲν Μακεδών, πόλεως δὲ Ἀδριανοῦ. Εἰκοστὸν δὲ καὶ πέμπτον χρόνον τῆς ἡλικίας ἄγων μετὰ τὴν τῆς αἰχμαλωσίας τῶν Μακεδόνων ἀποκατάστασιν ὑπὸ τῶν Οὔννων γεγονυίας προσεκολλήθη τῷ στρατηγῷ Μακεδονίας, ᾧ Τζάντης ἐπώνυμον, τοῦ δουλεύειν αὐτῷ.

Ez a Vaszíliosz makedón származású volt, Adrianosz városából. Huszonötödik életévében járván, a húnoktól fogságba ejtett makedónok hazakerülése után elszegődött Makedónia katonai kormányzójának szolgálatába, akinek neve Tzántzisz volt.

B. *A 894/6. évi bolgár—bizánci harcok*

Ἦλθε δὲ καὶ ἀγγελία παρὰ τοῦ στρατηγοῦ Μακεδονίας, ὡς ὁ ἄρχων Βουλγα-

Híradás jött Makedónia katonai kormányzójától, hogy Bulgária fejedelme,

81 *ante Μακεδονίαν add. τὴν* F_1 B^2 || **82** *post χώραν add. αὐτῶν* S Be^1 || **83** *νεανίας* — **87** *τοῦ βασιλέως om.* Be^1 || **84** *ἐποίησε δὲ ἐν τῇ αἰχμαλωσίᾳ om.* AMRS Mu Sl^1 || **85** *τοῦ βασιλέως om.* AMRS Mu Sl^1 || **86** *Ἀμωραίου* H: *Ἀμορραίου* GKLP Be^1 Be^2 Ta *Ἀμωρραίου* T *ἐξ Ἀμωρίου* CO *τραυλοῦ τῶν βασιλέων* F_1 || **87** *τὰ ἔτη αὐτοῦ* $ACF_1HMOPRS$ Be^1 Mu: *τὰ ἔτη αὐτοῦ ἔτη* GT Be^2 Ta *ἐτῶν* KL || **87/88** *εἴκοσι καὶ πέντε* HP: *εἴκοσι πέντε* CO Be^2 *κε̄* AFGMRST Be^1 Mu Ta Sl^1 Sl^2 || **90** *Μακεδονίας* $ACF_1GLMORST$ edd: *Μακεδόνων* KP *Μακεδώνων* H || **90/91** *ἐπιλεγομένῳ* $CF_1GHKLOPT$ Be^2 Ta: *λεγομένῳ* AMRS Be^1 Mu.

III. 1 *ὁ om.* W || *γενόμενος* W *per comp.* V: *γένος* Is || **6** *Οὔννων* BV: *Οὔννων* W Is Соурѧнъ Sl^3 *sed* Оунѧнъ *duo codices* || **7** *Τζάντζης* BV Is: *Τζάτζης* W.

B. 1 *καὶ om.* B Be^2 Sl^2 ||

ρίας Συμεὼν βούλεται ἐκστρατεῦσαι κατὰ Ῥωμανίας. Ἡ δὲ αἰτία, δι' ἣν ὠργίζετο Συμεών, ἦν αὕτη. Σαούτζας ὁ βασιλεοπάτωρ εἶχε εὐνοῦχον δοῦλον ὀνόματι Μουσικόν. Οὗτος ἐφιλιώθη Σταυρακίῳ καὶ Κοσμᾷ Ἑλλαδικοῖς φιλοχρύσοις καὶ πραγματευταῖς, οἵτινες πρὸς αἰσχροκέρδειαν ἀφορῶντες μεσιτείᾳ καὶ δυνάμει τοῦ Μουσικοῦ διέστησαν τὴν ἐν τῇ πόλει γενομένην πραγματείαν τῶν Βουλγάρων ἐν Θεσσαλονίκῃ κακῶς τοὺς Βουλγάρους διοικοῦντες ἐν τῷ κουμερκεύειν. Οἱ δὲ Βούλγαροι τῷ Συμεὼν ταῦτα ἀπήγγειλαν, ὁ δὲ δῆλα πεποίηκε ταῦτα τῷ βασιλεῖ Λέοντι. Ὁ δὲ βασιλεὺς ὑπὸ τοῦ βασιλεοπάτορος κωλυόμενος προσπαθοῦντος τῷ Μουσικῷ πάντα ὡς λῆρον ἤκουεν. Μανεὶς οὖν ὁ Βούλγαρος ἐκστρατεύει κατὰ Ῥωμαίων. Καὶ μαθὼν ταῦτα ὁ βασιλεὺς ἀποστέλλει τὸν Κρινίτην στρατηλάτην κατὰ Βουλγάρων μετὰ ὅπλων καὶ ἀρχόντων πολλῶν τῆς πόλεως. Καὶ συμβολῆς γενομένης ἐν Μακεδονίᾳ, τρέπονται οἱ Ῥωμαῖοι, σφαγέντος τοῦ τε Κρινίτου καὶ τοῦ Ἀρμένη τοῦ Κουρτίκη καὶ τῶν λοιπῶν πάντων. Ἐκ δὲ τῶν Χαζάρων, οἳ ἦσαν εἷς τὴν ἑταιρείαν Λέοντος, κρατηθέντες καὶ τὰς ῥῖνας αὐτῶν ἐκκοπέντες εἰς αἰσχύνην Ῥωμαίων ἐν τῇ πόλει παρὰ Συμεὼν ἀπεστάλησαν. Οὓς ἰδὼν ὁ βασιλεὺς καὶ θυμωθεὶς ἀπέστειλε Νικήταν τὸν ἐπιλεγόμενον Σκληρὸν μετὰ δρομώνων ἐν

Szümeón hadjáratot akar indítani a bizánc birodalom ellen. Az ok pedig, ami miatt Szümeón haragudott, ez volt. Szaútzasznak, az apacsászárnak volt egy eunuch szolgája, névszerint Muszikosz. Ez összebarátkozott Sztavrákiosszal és Koszmaszszal, Hellászbeli pénzsóvárokkal és kalmárokkal, akik gyalázatos nyerészkedést tartván szem előtt, Muszikosz közvetítése és befolyása révén a bolgároknak a fővárosban folytatott kereskedését áthelyezték Thesszalonikébe, rossz elbánásban részesítve a bolgárokat ami a vámszedést illeti. A bolgárok ezt hírül adták Szümeónnak, az pedig tudtára adta a császárnak. A császár azonban az apacsászártól akadályoztatva, aki Muszikosszal együttérzett, mindezt úgy hallgatta mint üres fecsegést. A bolgár feldühödve hadjáratot indít a bizánciak ellen. Tudomást szerezvén erről a császár, Krinítisz hadvezért fegyverekkel és a főváros sok előkelőségével a bolgárok ellen küldi.

Makedóniában megütközvén, a bizánciak megfutamodnak, Krinítisz, az örmény Kurtikisz és az összes többiek elesnek. Szümeón a León testőrcsapatában levő kazárok közül az elfogottak orrát levágatta és a fővárosba küldte őket a bizánciak szégyenére.

Meglátván ezeket a császár és haragra lobbanván, elküldte a Szklirosznak nevezett Nikítaszt hadihajókkal a Duna folyóhoz, hogy adjon ajándé-

3/4 κατὰ *Ῥωμανίας* ABF$_1$F$_2$GHMRTZ Be^2 Mu Ta на грьчьскоую землю Sl^1 : *κατὰ Ῥωμαίων* LS Be^1 на Гръкы Sl^2 || **4** *δι' ἣν* F$_2$GHLT Be^2 Ta за ню Sl^1 еѫ же ради Sl^2 : *δι' om.* AF$_1$MRSZ Be^1 Mu || **5** *ἦν* : *καὶ* T Ta || **6** *εὐνοῦχον δοῦλον* GHT Be^2 Ta скопца раба Sl^2 : *δοῦλον εὐνοῦχον* ABF$_1$F$_2$LMRSZ Be^1 Mu раба скопца Sl^1 || **9** *πραγματεῖς* G Be^2 || **10** *αἰσχροκερδίαν* F$_1$F$_2$SZ Be^1 Ta || **12** *γενομένην* BMRTZ Mu Ta *τὴν γενομένην* H *γενομένης* A *γινομένην* L бываѣм ѡк Sl^1 бываѫщѫ Sl^2 : *γενομένην om.* F$_2$GS Be^1 Be^2 || **15** *κουμερκεύειν* GHLT Be^2 Ta : *κομερκεύειν* BF$_2$Z *κωμερκεύειν* F$_1$ *κομμερκεύειν* AMRS Be^1 Mu || **16** *ἀπήγγειλαν* ABF$_2$HMRSZ Be^1 Mu Ta ; *ἀπήγγελον* F$_1$GT *ἀπήγγελλον* L *ἀνήγγειλαν* Be^2 || **17** *ταῦτα om.* F$_2$G Be^2 || **19** *τῷ om.* F$_2$GLT Be^2 Ta || **20** *ἤκουσεν* Be^2 || **22** *ante Ῥωμαίων add. τῶν* Be^2 || **23** *Κρινίτην* G Be^2 Mu Ta : *Κρινήτην* AF$_1$F$_2$HMZ *Κρηνίτην* T *Κρηνήτην* BLRS Be^1 || **24** *κατὰ Βουλγάρων om.* Sl^1 || **25** *post πολλῶν add. τῶν* LT Ta || *post πόλεως add. κατὰ Συμεών* ABHNRSTZ Be^1 Mu Ta на Сумеѡна Sl^1 : *κατὰ Συμεών deest* F$_1$F$_2$GL Be^2 Sl^2 || **26** *Μακεδονίᾳ:* : *Ῥωμανίᾳ* Be^2 || **27** *τε om.* F$_1$F$_2$H Be^2 || **28** *Κρινίτου* F$_2$G Be^2 Mu Ta: *Κρινήτου* AF$_1$HMRZ *Κρηνείτου* T *Κρηνήτου* BLS Be^1 || *Κουρτίκη* ABHLMZ Mu : *Κουρτήκει* T *Κουρτήκη* Ta *per comp.* RS *Κορτίκη* F$_2$G Be^2 *Κουρτάκη* F$_1$ *Κουρτικίου* Be^1 || **32** *ἐκκοπέντες* HT Ta : *ἐκκοπέντων* L *κοπέντες* ABF$_1$F$_2$GMRSZ Be^1 Be^2 Mu || **35/36** *λεγόμενον* Be^2 ||

τῷ ποταμῷ Δανουβίῳ δοῦναι δῶρα τοῖς Τούρκοις καὶ πρὸς πόλεμον κινῆσαι κατὰ Συμεών. Ὁ δὲ ἀπελθὼν καὶ συντυχὼν ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν, Ἀρπάδῃ καὶ Κουσάνῃ, καὶ συνθεμένων πολεμῆσαι, λαβὼν ὄψιδας ἦλθε πρὸς τὸν βασιλέα. Ὁ δὲ βασιλεὺς πάλιν διὰ πάλιν διὰ τῆς θαλάσσης ἀπέστειλεν Εὐστάθιον πατρίκιον καὶ δρουγγάριον τοῦ πλωΐμου, Νικηφόρον δὲ πατρίκιον τὸν Φωκᾶν καὶ δομέστικον μετὰ τῶν θεμάτων ἀπέστειλε διὰ γῆς. Καὶ εἰσῆλθον μέχρι Βουλγαρίας. Ὁ δὲ βασιλεὺς τὴν εἰρήνην ἀσπαζόμενος μετὰ τοῦτο ἀπέστειλε καὶ Κωνσταντινάκην κοιαίστωρα πρὸς Συμεὼν τὰ περὶ εἰρήνης συμβουλεύοντα. Συμεὼν δέ τὴν κατ' αὐτοῦ κίνησιν διά τε γῆς καὶ θαλάσσης ἰδὼν ἐν φρούρᾳ κατακλείει τὸν κοιαίστωρα ὡς ἐπὶ δόλῳ ἐλθόντα. Περάσαντες οὖν οἱ Τοῦρκοι, τοῦ Συμεὼν ἐπὶ τὸ στράτευμα Φωκᾶ ἀσχολουμένου, ἠχμαλώτευσαν πᾶσαν τὴν Βουλγαρίαν. Ταῦτα μαθὼν Συμεὼν κινεῖται κατὰ τῶν Τούρκων. Οἱ δὲ ἀντιπεράσαντες συμβάλλουσι πόλεμον μετὰ Βουλγάρων, καὶ τρέπεται Συμεὼν μόλις διασωθεὶς ἐν τῇ Δίστρᾳ. Οἱ δὲ Τοῦρκοι ἠτήσαντο τὸν βασιλέα ἀποστεῖλαι καὶ ἀγοράσαι τὴν αἰχμαλωσίαν τῶν Βουλγάρων· ὃ δὴ πεποίηκεν ὁ βασιλεὺς τοὺς πολίτας ἀποστείλας ἐπαγοράσαι αὐτούς.

Ὁ δὲ Συμεὼν δι' Εὐσταθίου δρουγkokat a türköknek és Szümeón ellen harcra késztesse őket.

Ez elmenvén és találkozván azok fejeivel, Árpáddal és Kuszánisszal, miután megállapodtak egymással a támadást illetőleg, kezeseket kapván, visszajött a császárhoz. A császár pedig ismét elküldte a tengeren át Evsztáthiosz patriciust, a hajóhad tengernagyát, szárazföldön pedig elküldte Nikifórosz Fokász patriciust és főparancsnokot a tartományi hadakkal. És benyomultak egészen Bulgáriáig. A császár azonban békét óhajtván, elküldte ezután Szümeónhoz Konsztantinákisz kabinetfőnököt is, hogy tanácskozzék a békekötésről. Szümeón azonban látván a tengeren és szárazföldön ellene irányuló mozgolódást, tömlöcbe zárja a kabinetfőnököt, mint olyat, aki ravaszságból jött. Átkeltek hát a türkök, és mialatt Szümeón Fokász seregével volt elfoglalva, egész Bulgáriát leigázták. Megtudván ezt Szümeón a türkök ellen indul. Azok pedig átkelvén a túlsó partra, megütköznek a bolgárokkal és Szümeón megfutamodik, úgy, hogy alig tud épségben Disztrábaeljutni. A türkök azt kérték a császártól, hogy küldjön ki és váltsa ki a bolgár foglyokat, amit a császár meg is tett, elküldvén a fővárosbelieket, hogy váltsák ki azokat.

Szümeón Evsztáthiosz tengernagy út-

37 *Δανουβίῳ* ABF$_1$HLMRSZ Be^1 Mu : *τῷ Δανοβίῳ* T *τῷ Δανουβίῳ* Ta *τοῦ Δανουβίῳ* G *τοῦ Δανουβίου* F$_2$ Be^2 || **38** *τοῖς Τούρκοις* : Вагромь Sl^2 || *πρὸς* F$_1$F$_2$GHLT Be^2 Ta на Sl^2 : *πρὸς om.* ABMRSZ Be^1 Mu Sl^1 || **39** *κατὰ* : *μετὰ* G Be^2 || **40** *ante ταῖς add. καὶ* G Be^2 || *αὐτῶν* ABMRSZ Be^1 Mu й Sl^1 Sl^2 : *αὐτῶν om.* F$_1$F$_2$GHLT Be^2 Ta || **41** *Ἀρπάδῃ* AHMSZ *Ἀρπάσῃ* F$_2$ || *Κουσάνῃ* ABF$_1$F$_2$GHLMRZ Be^2 Mu Ta *Κουσάνει* T Коусаноу Sl^1 Косаню Sl^2 : *Κουσάνῃ* S Be^1 || **42** *λαβὼν ὄψιδας* : *ὁμήρους λαβὼν* Be^2 || **46** *τοῦ πλωΐμου* AGR Be^1 Mu : *τοῦ πλοΐμου* F$_2$MSTZ Ta *τῶν πλοΐμων* F$_1$HL Be^2 || **48** *εἰσῆλθον* LT Ta *εἰσῆλθεν(ν)* ABHMRSZ Be^1 Mu *per comp.* F$_1$: *ἦλθεν(ν)* F$_2$G Be^2 || **49** *μέχρι Βουλγαρίας* ABF$_2$GHLMRTZ Be^2 Mu Ta до бльгарьскоую землю Sl^1 *μέχρι Βουλγάρων* S Be^1 въ Блъгары Sl^2 *Μιχαὴλ Βούλγαρος (Βούλγαρος per comp.* F$_1$) E F$_1$ *sed super Μιχαὴλ scripsit μέχρι τῆς* F$_1$ || **51** *καὶ* F$_1$F$_2$GHLT Be^2 Ta : *καὶ om.* ABMRSZ Be^1 Mu Sl^1 Sl^2 || *Κωνσταντινιάκην* Be^1 || **51/52** *κοιαίστωρα* GHMT Be^2 : *κοιαίστορα* ALSZ Ta *κναίστωρα* R Be^1 *κναίστορα* F$_1$ *κνέστορα* F$_2$ *κιαίστωρα* B *κοναίστωρα* Mu || **52** *Συμεῶνα* GLT Be^2 Ta || **55** *ἰδὼν* F$_1$F$_2$GHLT Be^2 Ta видѣвь Sl^2: *μαθὼν* ABMRSZ Be^1 Mu оувѣдѣвь Sl^1 || **55/56** *κοιαίστωρα* G Be^2: *κοιαίστορα* ALMSTZ Ta *κναίστωρα* Be^1 *κναίστορα* F$_1$F$_2$R *κιέστωρα* B *κοναίστωρα* Mu || **57** *οὖν*: *δὲ* F$_2$ Be^2 || *Τούρκοι* BF$_1$F$_2$HLST Вагре Sl^2 || **61** *τῶν* ABF$_1$F$_2$GHLMTZ Be^2 Ta : *τῶν om.* RS Be^1 Mu || **62** *μετὰ* : *κατὰ* HM Be^1 || *post μετὰ add. τῶν* T Ta || **64** *Δίστρᾳ* AF$_1$GLMRSTZ edd: *Δήστρᾳ* F$_2$ *Δρίστᾳ* H *Λίστρᾳ* B Дрьстрѣ Sl^2 || *Τούρκοι* BF$_1$F$_2$HLST Тѣрци же, иже и Вагре Sl^2 || **65** *τὸν om.* Be^2 || **68** *ἐπαγοράσαι (-ᾶσαι)* ABF$_1$GMRSTZ Be^1 Mu Ta : *ἐπὶ τὸ ἀγοράσαι* H *τοῦ ἀγοράσαι* Be^2 *ἀγορᾶσαι* F$_2$ L || **69** *διὰ* LT Ta ||

γαρίου ἐδεήθη τὰ περὶ τῆς εἰρήνης, πρὸς ἣν ὑπεῖξεν ὁ βασιλεὺς καὶ ἀπέστειλε Λέοντα τὸν Χοιροσφάκτην πρὸς τὸ γενέσθαι εἰρήνην. Ἐδέξατο δὲ Νικηφόρος ὑποστρέψαι μετὰ τοῦ λαοῦ καὶ ὁ δρουγγάριος Εὐστάθιος ὁμοίως. Λέοντα δὲ οὐδὲ λόγου ἠξίωσε Συμεών, ἀλλ' ἠσφαλίσατο ἐν εἱρκτῇ. Ἐκστρατεύσας δὲ κατὰ τῶν Τούρκων, ἐκείνων ὀχύρωμα βοηθείας μὴ ἐχόντων παρὰ Ῥωμαίων, ἀλλ' ἀπρονοήτων ἐαθέντων, πάντας κατέσφαξεν, αὐξήσας τὴν μεγαλαυχίαν αὐτοῦ. Καὶ ὑποστρέψας εὗρε Λέοντα ἐν τῇ Μουνδράγᾳ καὶ εἶπε πρὸς αὐτόν· «Οὐ ποιῶ εἰρήνην, ἐὰν μὴ πᾶσαν τὴν αἰχμαλωσίαν λάβω». Διωρίσατο οὖν ὁ βασιλεύς ταύτην ἀποδοῦναι, καὶ ἦλθε μετὰ Λέοντος Θεόδωρος Βούλγαρος οἰκεῖος τοῦ Συμεὼν καὶ παρέλαβεν αὐτούς.

Νικηφόρου δὲ τοῦ Φωκᾶ τελευτήσαντος, ἀφορμὰς ἐζήτει Συμεὼν τὴν εἰρήνην διαλῦσαι· ἐπιζητῶν γὰρ καὶ ἄλλους αἰχμαλώτους ἐξέρχεται κατὰ Ῥωμαίων. Λεὼν δὲ ὁ βασιλεὺς δομέστικον τῶν σχολῶν προβάλλεται Λέοντα τὸν Κατακαλὼν ἐν τῇ Ῥάβδῳ τήν οἴκησιν ἔχοντα καὶ μετ' αὐτοῦ ἀποστέλλει Θεοδόσιον πατρίκιον καὶ πρωτοβεστιάριον. Καὶ περῶσιν ὅλα τὰ θέματα καὶ τὰ τάγματα, καὶ γενομένης συμβολῆς μετὰ Συμεὼν εἰς τὸ Βουλγαρόφυγον, ἐγένετο τροπὴ δημοσία, καὶ πάντες ἀπώλοντο καὶ ὁ πρωτοβεστιάριος Θεοδόσιος, δι' ὃν ὁ βασιλεὺς οὐ μετρίως ἠνιάθη.

ján kérést intézett a békekötés ügyében, aminek a császár engedett és elküldte León Chüroszfáktiszt, hogy létrejöjjön a béke. Nikifórosz parancsot kapott, hogy térjen vissza hadinépével, úgyszintén Evsztáthiosz tengernagy is. Leónt azonban szóra sem méltatta Szümeón, hanem tömlöcben biztos zár alá helyezte. Hadjáratot indítván a türkök ellen, minthogy azokat a bizánciak nem támogatták segítségükkel, hanem gondatlanul magukra hagyattattak, az összeseket lemészárolta, tápot adva ezzel önhittségének. És visszatérvén Mundrágában találta Leónt s azt mondta neki: «Nem kötök békét, ha nem kapom vissza az összes foglyokat». Elrendelte hát a császár, hogy visszaadják azokat, és eljött Leónnal a bolgár Theódorosz, Szümeón belső embere és átvette őket.

Nikifórosz Fokász halála után Szümeón alkalmat keresett, hogy a békét megbontsa; ugyanis még más foglyokat is követelve a bizánciak ellen vonul. León császár a testőrcsapatok főparancsnokává León Katakalónt nevezi ki, akinek Rávdoszban volt a jakása, és vele együtt küldi Theodósziosz patriciust és főruhatárnokot. Átkelnek az összes tartományi csapatok és a fővárosi testőrezredek, és Bulgarófügonnál megütközvén Szümeónnal, általános megfutamodás következett, és mind elpusztultak, Theodósziosz főruhatárnok is, aki miatt a császár nem kis mértékben bánkódott.

70 *τὰ* F_2G Be^2 : *τὰ om.* ABF_1HLMRSTZ Be^1 Ta || *τῆς om.* Be_1 || **72** *ante Λέοντα add. τὸν* G Be^2 || **73** *δὲ om.* F_2G Be^2 || *post δὲ add. ὁ* Ta || **74** *τοῦ* F_2GHLMTZ Be^2 Ta : *τοῦ om.* AB F_1RS Be^1 Mu || **75** *post δρουγγάριος add. τῆς βίγλης* AMRSZ Be^2 Mu *add. τῆς βίγλας* B : *τῆς βίγλης deest* F_1F_2GHLT Be^2 Ta Sl^1 Sl^2 || **76** *δὲ* F_1F_2GHLT Be^2 Ta : *δὲ om.* ABMRSZ Be^1 Mu || **77** *ἐν* F_1F_2GHLT Be^2 Ta въ Sl^1 Sl^2 : *ἐν om.* ABMRSZ Be^1 Mu || **80** *ἀπρονοήτων* ABF_1GHLMRTZ Be^2 Mu Ta : *ἀπρονόητον* F_2 *ἀπρονοήτως* S Be^1 || **81** *μεγαλοψυχίαν* G Be^2 *μεγαλωψυχίαν* F_2 || **83** *Μουνδράγᾳ* HLT Ta Мѵнарась Sl^2 : *Μουνδάγρᾳ* ABMRSZ Mu *Μουγδράγᾳ* G *Μουλδάγρᾳ* Be^2 *Μουδάγρᾳ* Be^1 *Μουδάγῃ* E *per comp.* F_1 *Μουδρά* F_2 тьмници Sl^1 || **84** *ἐὰν* : *εἰ* Ta || **87** *Θεόδωρος* F_1F_2GHLT Be^2 Ta Θеодорь Sl^2 : *Θεόδωρος om.* ABMRSZ Be^1 Mu Sl^1 || **91** *τὴν* : *τοῦ* Be^2 || **93** *ἐξέρχεται* ABF_1F_2GHLMRS TZ Mu Ta : *εἰσέρχεται* Be^1 *ἔρχεται* Be^2 || **95** *τὸν* AF_2GHLMRTZ Be^2 Mu Ta : *τὸν om.* BS Be^1 || **95/96** *Κατακαλὼν* GR Be^2 Mu : *Κατακαλῶν* HLS *Κατακαλὸν* ABMTZ Be^1 Ta *per comp.* F^2 *καλὸν* F_1 || **99** *περῶσι(ν)* ABF_1F_2GHLMRTZ Be^2 Mu Ta : *περάσας* S Be^1 || **101** *εἰς τὸ Βουλγαρόφυγον* F_1F_2GHLT Be^1 Be^2 Ta въ Боульгарофизѣ Sl^2 : *εἰς τὸ Βουλγαρογέφυρον* ABMRSZ Mu на бльгарьсцей клисоурѣ Sl^1 || **104** *μέτριον* Ta || *post ἠνιάθη punctum posuerunt* ABF_2GHLMRTZ Be^2 Mu Ta Sl^1 Sl^2 : *ἠνιάθη ἐπὶ τούτου* F^1 S Be^1 *ἠνιάθη περὶ τούτου* E.

† HUSZTI JÓZSEF

AZ OVIDIUS-LEGENDA MAGYARORSZÁGI VONATKOZÁSAI

I. OVIDIUS ALAKJA A KÖZÉPKORI HAGYOMÁNYBAN

Ovidius utókora igen nagy jelentőségű. A középkorban Vergilius volt a főíró, de már a XII. századtól fogva tanulmányozzák és utánozzák Ovidiust is. Ekkor keletkeznek a pseudo-ovidiánák. Hatalmas terjedelemben bontakozott ki az Ovidiusra vonatkozó tudományos irodalom is. Ez az irodalom első pillanatra szinte áttekinthetetlennek látszik, éppen gazdagságánál fogva.[1] Ha azonban a számba vehető munkákat közelebbről szemügyre vesszük szinte magától három csoportra tagolódik az először zavarosan gomolygó tömkeleg.

Az első csoportba tartoznak azok a kutatások, amelyek Ovidiusnak a költőnek későbbi irodalmi törekvésekkel kapcsolatos hatását próbálják tisztázni. Rendkívül gazdag, szétágazó anyagról van itt szó. Ovidiusnak hatása igen nagy volt már az ókorban, majd a középkorban és a szétváló nemzeti irodalmakban is. Egyike volt ő a latin költészet elismert fejedelmeinek. A Metamorphoses, a középkori Ovidius maior-a, szinte kezdettől fogva a legkedveltebb olvasmányok közé tartozott s egyik legfőbb forrása az antik mítoszokra és mondákra vonatkozó ismereteknek. Alig lehet felsorolni egykönnyen azokat a költői alkotásokat, amelyek tárgyukat egészben vagy részben ebből az ovidiusi opusból merítették. A szerelmi költészetre viszont rendkívüli hatással volt az Ars amandi mellett a Heroides, az Amores, sőt a Remedia amoris is. Sok anyagot kapott az érdeklődés a történelem folyamán Ovidius későbbi műveiből is.

A második csoportba lehetne sorolni az Ovidiusra vonatkozó népies hagyomány felkutatását célzó műveket. Ezeknek problémaállítására kétségtelenül nagy befolyással volt Comparetti-nek immár klasszikussá nemesült alkotása: Virgilio nel'medio evo. Ahogyan Comparetti annak idején felkutatta és szintézisbe foglalta a Vergiliusra vonatkozó, főleg középkori, népies, elsősorban nápolyi mondákat, úgy kutatták fel nyomdokában járva követői az Ovidiusra vonatkozó, szintén igen gazdag, legtöbbször sulmonai vagy környékbeli szájhagyományt. Az anyag természetéből következik, hogy ezekkel a kutatásokkal főleg olasz tudósok, nemritkán Sulmona környékiek foglalkoztak. Eredményeiket jelentékeny adalékokkal kiegészítette s egyben összefoglalta Giovanni Pansa műve: Ovidio nel'medioevo e nelle tradizione popolare.

Messze vezetne, ha e kutatások eredményeit részletesebben próbálnók ismertetni. Egy tanulságot azonban ki kell emelnünk. Az Ovidius-legenda

[1] *E. Martini:* Einleitung zu Ovid. Brünn. 1933. *Gio. Pansa:* Ovidio nel medioevo e nella tradizione popolare. Sulmona 1924. *W. Schrötter:* Ovid und die Trubadurs, Halle 1908.

népies hajtásai, amelyek csak olasz földön s ott is főleg Ovidius szülőföldjén terjedhettek el, remekül alátámasztják azt a különben más vonatkozásokban is megállapítható tételt, hogy olasz földön az ókor mindig, minden korszakban elevenen élt, legfeljebb változott formákba öltözött. Vergilius a nápolyi nép számára évszázadokon át elsősorban nem a nagy költő volt, hanem próféta, kormányzó, filozófus, varázsló, sőt szent. Teljesen hasonló Ovidius sorsa a sulmonai népies legenda-körben. Belőle is a népies legenda varázslót, kereskedőt, filozófust, prófétát, sőt végül szentet is csinált. A keresztény olaszság a maga szentjei mellé szívesen elhelyezte az ókor nagy neveit is, legendás és történeti alakokat egyaránt. Ezek nem kaptak ugyan a templomokban oltárokat, de kaptak szobrokat, utca-elnevezéseket, különböző emlékeket, nevükkel díszítették a községi jelvényeket, arcmásukkal a pénzeket s ahol erre valami lehetőség volt, tiszteletben tartották állítólagos sírjukat is. Ovidiusból, mint láttuk, a sulmonai szájhagyomány sokoldalú, jóformán mindent tudó személyiséget alkotott. Ez a visszaemlékezés a város nagy szülöttére még a XIX. században is eleven volt s nagyon valószínű, hogy még mindig él. Egyes XIX. sz. eleji utazók bámulattal állapították meg, hogy Ovidiusról jóformán mindenki tud valamit, mégpedig rendszerint valami csodálatosat, még az abruzzoi pásztorok is! Neve a helyi közmondásokba is behatolt. Ha valaki valami találót mondott, ezt Ovidius inspirációjára vezetik vissza. Rendületlenül hittek Ovidius jótékony, vagy alkalmilag ártó hatalmában, természetfölötti erejében. Varázslói híre mögött elsősorban a Metamorphoses átváltozásai és a szerelmi tanköltemény ellenállhatatlan jótanácsai lappanganak sokszor szinte kinyomozhatatlan módon. Asztrológusi reputációját viszont valószínűleg a Fasti-ra való elmosódott visszaemlékezés alapíthatta meg. De minden egyebet tud: nincs előtte lehetetlenség. Pl. hatalmas villáját, amelyet a nép képzeletében kertek, szőlők vettek körül s amelyet a legenda szerint bővízű források öntöztek, egyetlen éjszaka építette fel, illetőleg varázsolta elő. Egy nagy szörnyeteg fogaiból és lángokból hatalmas hadsereget állított fel — nyilvánvalóan a Kadmos-mítosz hatása alatt. De tudott mást is: szobrokat elevenített meg, embereket szarvassá, virággá, fekete disznóvá változtatott. Az asszonyok haját haragjában kígyókká varázsolta. Szavára megszólaltak a kövek, lángra kapott a puszta föld. Élő lényekkel, mégpedig, stílusosan, szép asszonyokkal népesült be a tenger. Ezekben a népies legendákban nagyon sokszor ún. versunkenes Kulturgut, tudós hagyomány is rejtőzhetik, azaz alkalmilag még ókori adatok vagy ovidiusi alkotások, ovidiusi verssorok tovább-burjánzásai lehetnek. Határozottan felismerhetők Ovidius hiteles élettörténetének egyes mozzanatai a következő népies legendában. Egy napon Ovidiusba, a varázslóba beleszeretett a király leánya s Ovidius is megszerette a leányt. Az apának nem tetszett ez a vonzalom. Ekkor Ovidius kijelentette a királynak, hogy a beleegyezés megtagadása esetén őt csúnya kecskévé változtatja. A király nem adott választ, azonban éjjel katonáival megrohantatta a varázslót s miután elszedette tőle a mindenható varázspálcát, messze országba száműzte, nagy hegyek, medvék, farkasok közé, örökös hidegbe. A szegény mágus száműzetésben halt meg, halála után azonban visszatért szülőföldjére s minden szombatját azóta is a boszorkányokkal együtt tölti.

Ovidius rengeteg tudásával hozta kapcsolatba a legenda szerelmi költészetének genezisét is: mindent tudott, tehát ehhez is értett. Egyébként bölcsességével függ össze a Naso név is. Ez az utóbbi motívum különben

nemcsak a népies legendában, hanem a tudományos, vagy inkább tudálékos irodalomban is szerepel. Pansa idézi a cod. Vat. Lat. 1437 f. 53. következő megjegyzését: *Naso dicitur a quantitate nasi, vel a sagacitate nasi: sicut canis dicitur sagax ab odore nasi et utilitate, sic iste dicitur naso a sagacitate nasi id est ingenii*[2] Ez a nagy bölcsesség sok mindenben megnyilvánult. Ovidius a néphit szerint olyan tollal rendelkezett, amelyet soha nem kellett tintába mártani. De volt még egy csodálatos adománya: lábával tudott olvasni! Valószínű, hogy ez a motívum egy olyan ábrázolásra megy vissza, ahol Ovidius lábainál könyv volt elhelyezve.[3] Sok esetben előfordul az ilyen legendában, hogy a kiinduló pont valamelyik fonákul interpretált, félremagyarázott művészi ábrázolásban keresendő.

Érdekes mozzanat, hogy ugyancsak a népies monda összefüggésbe, sőt baráti kapcsolatba hozza Ovidiust Ciceroval. Az egyik változat szerint Cicero mellett Ovidius barátja volt Horatius is. Az Ovidius-párti legenda természetesen magasan Cicero fölé helyezi tudásban a maga hősét. A legenda tudni véli, hogy Ovidius a nápolyi király(!) egyik legbölcsebb tanácsadója, kinek megkérdezése nélkül az országban semmi sem történt.

Fantasztikusan érdekes Ovidius kapcsolata a kereszténységgel, már ahogyan a legenda képzeli. Főleg középkori dokumentumokban sok adatot találunk arra, hogy elsősorban egyházi férfiak nem minden aggodalom és lelkiismeretfurdalás nélkül olvasták Ovidiust. Ugyanez a jelenség más írókkal kapcsolatban is megfigyelhető. Már Isidorus megjegyezte De summo bono c. értekezésében, hogy Ovidius egyike a legveszedelmesebb pogány íróknak. De ugyancsak a keresztény-latin irodalomban megtaláljuk Ovidius védelmét is. Ez a védelem sokszor nagyon ügyes fogásokkal dolgozik. Megpróbálták bebizonyítani, hogy Ovidius alapjában véve erkölcsös, sőt vallásos költő, akinél a látszólagos szabadosságok mögött mély erkölcsi igazságok rejtőznek. Mítoszai mindmegannyi szimbólumai a vallási igazságoknak. Nagyjából ez volt pl. a véleménye Dantenak is. Még később is gyakran találkozunk azzal a felfogással, amely szerint Ovidius kétségtelenül ismerte pl. a bibliát. Az annyira kedvelt allegorikus magyarázó módszer alapjában véve mindent lehetővé tett: a legszabadosabb szerelmi költészetben is fel lehetett ennek segítségével fedezni a mélyebb, tisztább értelmet, a keresztény erkölcsi felfogást.[4]

Nagyjában hasonló naiv felfogással nézte a népi legenda Ovidius személyét is: egyfelől egyes változatok hangsúlyozták pogányságát és elkárhozottságát, másfelől volt olyan felfogás is, amely követelte számára az isteni kegyelmet, az üdvözülést. A legenda kimeríthetetlen találékonysága még a kereszténység szentségében is hajlandó volt a pogány költőt részesíteni. Szinte közfelfogás számba ment, hogy Ovidius már halála előtt elutasította magától a pogány világszemléletet és megtért. Megtérésének egyik következménye lett volna, hogy leányának megsemmisítés céljából átadta a Metamorphoses kéziratát, ami talán a Vergilius-életrajzból került valami módon a legendába.[5]

[2] *Pansa:* i. m. 35. l.

[3] Ovidius egyik állítólagos szobra a sulmonai Ovidius-liceum udvarán van. Ennek balkarja alatt helyezett el a művész egy kéziratot.

[4] Ovidius allegorikus magyarázatairól tömör összefoglalást találunk *Martini:* id. m. 83 s köb. lk.

[5] A tudományos irodalomban is felbukkant a megsemmisítés hipotézise. Vö. *Martini:* id. m. 39. l.

Valószínűleg a pogány költő rejtőzik az egyébként titokzatos szent Ovidius vértanú alakja mögött is.

Már eddig is szó esett a népi legendákkal összefüggésben az irodalmi jellegű tudományos, vagy inkább tudálékos legendákról, amik úgy keletkeztek, hogy a kellő kritikai érzék nélkül dolgozó kíváncsiság vagy kegyelet önkénytelenül is legendákat produkált tudományos eredmények helyett. Az Ovidius-utókornak ez a része az életrajzok és magyarázatok nagy számát tekintve a legkevésbé áttekinthető. Sokszor nem egykönnyen választható el a tudálékos legenda a népiestől.

Kiterjedt a kutatás természetszerűleg Ovidius egyes életmozzanataira is. A felmerült problémák között vannak olyanok, melyeket a tudomány minden fáradozás ellenére máig sem oldott meg kielégítő módon. Hányan írtak már pl. Ovidius ún. bűnéről, számkivetésének okáról? Nemzedékek éleselméjűségének sem sikerült ezt a homályos kérdést kielégítő módon megvilágítani. Már egy-egy ilyen probléma körül a szándéktalan legendaalkotásnak milyen bő lehetősége burjánzott fel! Foglalkozott a tudós világ ezenkívül Ovidius házaival, birtokaival, villájával, ábrázolásaival, de különösen sokat foglalkozott számkivetésének helyével, továbbá sírjával. Egyes kérdésekben ma már többé-kevésbé határozott, vagy legalább kritikailag ellenőrzött eredményekre sikerült jutnia a kutatásnak. Mire azonban idáig jutott a tudomány, sok tévedésen, botláson, esetleg fantasztikus hipotéziseken kellett átbotorkálnia : mindmegannyi alkalom az Ovidius-legenda önkéntelen gazdagítására.

Felvetődik a kérdés : milyen része volt a magyar kultúrának Ovidius utókora kiformálásában. Egészen természetes, hogy Ovidius irodalmi hatása nálunk is igen jelentős volt. Fordításainak, magyarázatainak, utánzatainak szava igen figyelemre méltó. A vele foglalkozó tudományos irodalom is — hála Némethy Géza nagyarányú kutató és magyarázó munkásságának — igen jelentékeny. Ezzel zsemben természetes, hogy a népi legenda nálunk Ovidiust nem fonhatta körül : ehhez hiányzottak a földrajzi, lokális adottságok. A magyar nép nem tudhatott Ovidiusról, fantáziájának nem volt mibe kapaszkodnia : a népi legenda olasz földön is főleg Sulmonaban és környékén virágozhatott.

A tudós érdeklődés szándéktalan termése, az irodalmi, a tudálékos legenda azonban Ovidiusszal kapcsolatban nálunk is kivirult, mégpedig elsősorban Ovidius sírja körül. Sokáig általában elfogadott vélemény volt, hogy Ovidius nálunk, mégpedig az ókori Sabariában, a mai Szombathelyen lett volna eltemetve. Ennek a kérdésnek igen figyelemre méltó irodalmi visszhangja is támadt. Majd később Ovidius magyarországi — losonci — utazásáról vélt tudni az iskoladráma is, ami szintén tudálékos termék.

A továbbiak célja annak megvilágítása, hogyan kezdődött, fejlődött, formálódott a legenda Ovidius magyarországi sírja körül. Elsősorban az idevágó adatok számbavételét és kritikai megrostálását tartjuk feladatunknak. A továbbiakban — mintegy függelékképpen — az iskoladrámában feldolgozott losonci epizódot próbáljuk legalább vázlatosan ismertetni.

II. OVIDIUS SZOMBATHELYI SÍRJA

A tudományos kutatás hosszú fáradozások után nagyjában kielégítő módon tudta azonosítani Ovidius számkivetési helyét. Ezzel a kérdéssel röviden már azért is foglalkoznunk kell, mert — mint látni fogjuk — való-

színű, hogy Ovidiust tényleg számkivetése helyén temették el s a földrajzi adottságoknak némi szerep jutott a legenda kiformálódásában.

Ovidiust Augustus i. sz. 8-ban száműzte s nem 9-ben, mint egyes kutatók állítják. A számkivetés okának bonyolult kérdését még csak vázlatosan sem kívánom fejtegetni, mert nem tartozik tárgyamhoz. A számkivetés helye kétségkívül Tomi kikötőváros volt a Pontus Euxinus partján, terméketlen, sivár vidék közepén. Eredetileg görög gyarmat volt, melyet Miletosbeliek alapítottak az i. e. VII. sz. második felében. Később önállósult, majd i. e. 72-ben Lucullus bekebelezte a római birodalomba. Egy időre dák uralom alá is került, de újból visszajutott római kézbe. Valószínűleg Moesia tartományhoz csatolták közigazgatásilag.

Ovidius költeményei sok részletet őriztek meg ottani tartózkodásáról. Ezeket is mellőzni kívánom. Tárgyam szempontjából fontosabb annak eldöntése: hol feküdt, melyik modern hellyel azonosítható Ovidius Tomija.

Egészen 1884-ig, amikor Constanza-ban felállították Ovidius emlékét, csak eléggé felületesen foglalkoztak az azonosítás kérdésével, ami ezen a területen is alkalmat adott legendák felburjánzására. A múlt században egyes orosz tudósok pl. azt vitatták, hogy a jelenlegi Ovidiopol felelne meg az antik Tominak. Ez a város a jelenlegi Bessarábiában fekszik, a Dnyeszter jobb partján, kb. 20 kilométernyire a folyó torkolatától, 33 kilométernyire Odessza városától. A látszat kétségtelenül arra mutat, hogy ezen a környéken valahogyan a költő emléke is élt. Pl. Ovidiopol közelében volt egy kis tó, amelyet Ovidius tavának neveztek volna el: Ouidione vagy Laculi Ovidii, lagoul Ovidouloni.

A közelebbi vizsgálat azonban kiderítette, hogy a lagoul Ovidouloni nem Ovidius tavát jelenti, hanem egyszerűen birkaúsztatót. Erről azonban nem vehetett tudomást Potemkin, aki az 1789. évi hadjáratban e vidéken harcolt, s aki Nagy Katalin cárnőnek örömmel jelentette, hogy az orosz hadsereg Ovidius száműzetési helyén jár. Az orosz hódítás befejezte után éppen ennek a hiedelemnek köszönhette Ovidiopol is nevét, melyet a császárnőtől kapott. Ezzel kapcsolatban említem meg, hogy akadt olyan vélemény is, amely szerint az antik Tomi a mai Kiev helyén lett volna!

Sokáig tartotta magát az a hiedelem is, hogy az antik Tomi a későbbi Tomiswar (a török Eski Pargana) városával azonosítandó. Ez a város a mai Constanza és Mongalia között fekszik a Fekete-tenger partján. Valószínű, hogy a nagy megtiszteltetéshez kizárólag nevének hangzása segítette, ami azonban puszta véletlen. Ezt az adatot említi a magyarok közül pl. Szamosközy is: «*Eusebius scribit in Chronicis Ovidium Tomis, Oppido Maesiae Inferioris, esse sepultus, quod nunc Tomesvar esse putant.*» — Első említését Celio Calcagnini költeményében találom, amelyről a következőkben bővebben lesz szó:

Naso Tomos coluit, quod nunc dicere Tomisver,
Bis sex hinc decies millibus ille abest.

A többi, kevésbé fontos azonosítási kísérleteket mellőzve, rá kell mutatnom, hogy már régebben akadtak, akik Tomi városát a mai Constanza-val (törökül Küsztendzse) azonosították. Ezt a nevet a város a génuaiaktól kapta, akik a középkorban itt elég jelentős kikötőt tartottak fenn. Az itt található archeológiai leletekből kétségtelen, hogy az antik Tomiról van szó. Ebben ma már általában nem is kételkednek, legfőljebb egyes részletekről folyik a vita.

Ami Ovidius halálát illeti, e tekintetben Hieronymus adatára támaszkodhatunk, aki Kr. u. 17-hez a következő megjegyzést tette: *O. poeta in exilio diem obiit et iuxta oppidum Tomos sepelitur.* Más adatokból valószínűnek tetszik, hogy az évszám hibás: Ovidius még megérte az i. sz. 18. esztendőt. A mi szempontunkból döntő jelentőségűnek teszik a másik adat, mely szerint Ovidiust Tomi mellett temették el.

Ez a kérdés is sokat foglalkoztatta a tudományt. Ezen a ponton kapcsolódik bele az Ovidius-irodalomba a magyarföldi Ovidius-legenda is. Ovidius költeményeiből tudjuk, hogy a száműzött költőt Tomi lakói nagyon megbecsülték. Ebből következtetni lehet arra, hogy méltó síremléket emeltek neki rögtön halála után. Egy nem túlságosan szavahihető kései görög humanista, Georgios Trapesuntios (1395—1484) már azt is tudni véli, állítólag megbízható értesülések alapján, hogy a Tomi-beliek a város kapuja előtt állítottak Ovidiusnak pompás síremléket. Ezt az adatot Pontanus tartotta fenn számunkra *De magnificentia* c. munkájában.[6] A Pontanus-szöveg a következő: «*Georgius Trapezuntius, rerum vetustarum vir abunde studiosus, audientibus nobis, adolescentes cum essemus, non semel rettulit legisse apud bonum authorem Tomitanos cives Ovidio poetae qui apud eos diem obiisset, collata e publica pecunia propter ingenii nobilitatem, tymbon (Graeco enim verbo utebatur) magnifice struxisse ante oppidi portam in loco maximo celebri, quamvis Ovidius et peregrinus esset et ab imperatore romano proscriptus.*» Ugyanezt az adatot variánsokkal kibővítve említi egy másik olasz humanista is, Ludovico Celio Rodigino, *Antiquarum lectionum commentarii* c. művében. Rodigino vetette bele a vitába egy bizonyos Caecilius Minutianus Apuleius nevét, kitől adatot idéz Ovidius sírjára vonatkozólag: «*In Caecilii Apuleii fragmentis observatum annis septem in exilio consumptis functum esse fato Ovidium calendis januariis qua die Titus quoque Livius decesserit: structum item illi a barbaris per multas lacrimas tymbon ante januam.*» Reinach alapos kutatásai kiderítették, hogy Georgios Trapezuntios forrása valószínűleg Maximus Planudes volt, a híres görög Ovidius-fordító bizanci grammatikus, Apuleius pedig, akit Rodigino idéz, egy másik bizanci grammatikus, kinek orthografiáról írt művéből néhány fragmentum megmaradt. Az egyik, Maximus Planudes a XIII., a másik pedig a XIV. században virágzott. Adataik tehát ebből a szempontból bírálandók el.

Mielőtt az Ovidius sírjáról szóló legenda magyarországi változatára rátérnék, meg kell említenem azt az adatot, mely tudomásom szerint első ízben hozza valamiképp kapcsolatba Ovidiust a későbbi magyar földdel. Ezt az adatot ismét egy olasz humanistának köszönjük, aki nálunk járt, hosszabb ideig nálunk időzött s aki hazánkról egy eddig figyelembe nem vett, viszont nagyon érdekes költeményt írt: *De moribus Scytharum* címmel. Celio Calcagnini 1519 körül tartózkodott nálunk:[7] költeménye is valószínűleg ebben az időben kelt. Tehát feltétlenül az első, legrégibb adatot ő jegyezte fel. Megemlíti, hogy ezen a földön őrzik és mutogatják Ovidius tollát:

Ostentant alii nitido perfecta argento
Arma, quibus Naso triste notavit opus:

[6] *Reinach:* Le tombeau d'Ovid (Revue de Philologie 1906 p. 275, idézi *Pontano* munkájának részletét Ovidius sírjáról.

[7] *Ciofanus* (*Burmann* IV; Appendix pp. 25—26) idézi *Celio Calcagnini*-t. Ismeri *Calcagnini*-t *Justus Gothofredus Rabenesus* is. Dissertatio de Ovidii exilio et sepulchro c. művében (*Burmann* IV. App. 26 sqq).

Haec quoque nunc (si verba fuerunt) in imagine servant
Hoc calamo curas Naso levare solet . . .

Valamivel többet tudunk meg e nevezetes tollról Ciofani feljegyzéséből: *Isabella Pannoniae Regina circiter annum MDXL Ovidii calamum ex argento Taurini, quae est urbs inferioris Pannoniae, ostendit Petro Angelo Bargaeo, qui hoc ipsum mihi narravit, cum hac inscriptione Ovidio Nasonis calamumi qui non multo ante id tempus sub quibusdam antiquis ruinis fuerat repertus. Eum regina ipsa plurimi faciebat, ut veluti rem sacram, carum habebat.*»

A két adat között nincs meg a teljes összhang. Celio Calcagnini, mint említettem, költeményét 1519 körül írta. Izabella pedig a nemrégen talált tollat 1540 körül mutatta meg Bargaeus-nak. Igaz, hogy a *nem multo ante id tempus* időmegjelölés elég határozatlan. Mindenesetre az a fontos, hogy Ovidius első kapcsolatát magyar földdel ebben az adatban találjuk. Belgrád ugyanis, ahol a «tollat» megtalálták, ekkor kétségtelenül magyar városnak számított.

A XVI. század második felében bontakozott aztán ki tulajdonképpen a magyarországi Ovidius-sírról szóló legenda. Első variánsát Bruschius jegyezte fel. Bruschius szerint a költő sírját (sepulchrum lapide cameratum) 1508-ban találták volna meg az antik Sabaria-ban, melyet német nyelven Stein am Anger-nek, magyarul pedig Szombathelynek neveznek. Bruschi forrásként szóbeli közlést említ.

Ugyancsak szóbeli közlésre hivatkozik Lazius történetíró is, aki a síremlék megtalálásáról a következőket írja: «*Relatus est mihi a fide digno sene, Friderici tertii Caesaris aetate tumulum effossum (in Sabaria) cum ossibus, in cuius saxis P. Ovidii Nasonis nomina adscripta fuissent, eaque a Jaurinensi Episcope, cuius est Diocesis ablata esse.*»[8]

A két feljegyzés között lényeges különbséget találunk. Az egyik szerint a síremléket 1508-ban fedezték volna fel, a másik szerint viszont már III. Figyes uralkodása alatt, aki pedig tudvalevőleg már 1483-ban meghalt. Egy lényeges ponton azonban mindkét feljegyzés megegyezik: egyik sem említi az állítólagos sírverset, amely pedig a későbbi feljegyzésekben nagy szerepet játszik. Erről a következő fejezetben lesz szó. Egyelőre ezt a két adatot próbálom közelebbről megvilágítani.

Természetesen, a legendafejlődés törvényszerűségeinek megfelel, hogy Sabaria mellett hamarosan más helyek is kezdtek szerepelni. Pl. egyes források Sárvárt emlegetik. Ez az összetévesztés könnyen lehetséges volt, egyfelől a név hasonlósága miatt, másfelől a hely közelségénél fogva. Már nehezebben magyarázható, hogy pl. Boxhorn szerint Ovidius sírját a Száva mellett találták volna meg. A legenda burjánzását azonban nem lehet egykönnyen korlátok közé szorítani!.

Bizonyos gondot mégis jelentett a legenda továbbfejlesztőinek, hogyan hidalják át a nagy távolságot Tomi és Szombathely között. Erre vonatkozólag már Laziusnak lehettek aggályai, mert szükségesnek vélte a magyarázatot. Szerinte Ovidius a császártól (Tiberiustól) kegyelmet kapott volna s éppen hazatérőben volt, amidőn Szombathelyen elragadta a halál: «*Ut credendum sit exulem Ovidium, posteaque impetrata gratia a Ponto rediisset. Sabariae rebus humanis exemptum esse et sepultum.*»Ennél sokkal szellemesebb Szamosközy

[8] *Lazius:* Lib. 12 dep. Rom. sect. 3 cap. 2.
[9] *Zamosics* in Analect. Daciae Antiquit, cap. 4.

magyarázata :[11] «*Credo autem eum, Ovidium, non uno in loco constitisse, se in Pannonias quandeque divertisse, ut taedium solitudinis levaret, doctorum virorum consortio, qui isthuc ex Italia frequente adventabant, ubi eum tandem mors insperata oppresserit.*» Szamosközy nyilván arra gondolt, hogy Ovidius megkegyelmezéséről feltétlenül meg kellett volna emlékezniök az antik forrásoknak. S mivel ezek hallgatnak, a hipotézist el kell vetni. De rögtön, talán még fantasztikusabb, még vakmerőbb hipotézist vet fel, amelynek egyetlen előnye, hogy kevésbé ellenőrizhető. Tomi és Szombathely között a távolságot annyira lecsökkenti, hogy akár egy kirándulás keretében is legyőzhetőnek tartja, nem is említve, hogy ez időben Szombathelyen is aligha lehettek nagyobb számban olyan tudós férfiak, akiknek társasága Ovidiust a nagy fáradalmakért, amelyeket az odajutás során el kellett volna viselnie, kárpótolhatta volna. Nem is számítva azt, hogy a száműzöttek mozgási szabadsága az ókorban is meglehetősen korlátozva lehetett.

A jelek arra vallanak, hogy sok kutató hitelesnek tartotta a sabariai Ovidius-sírról szóló adatokat. Láthatólag ezek közé tartozott Lazius és Szamosközy is. Mások eltérő megokolással, de szintén elismerni látszottak a hitelességet. Voltak olyanok, akik ún. kenotaphiumra gondoltak : a költő ugyan Tomiban volt eltemetve, azonban valamelyik tisztelője vagy barátja a távoli Sabariában is állított fel tiszteletére síremléket. A szkeptikusabbak úgy magyarázták a legenda keletkezését, hogy feltételezték egy bizonyos Ovidius sírjának megtalálását, azonban ez a sabariai Ovidius nem lehetett semmi esetre sem azonos a költővel, hanem csupán névbeli azonosság okozta a tévedést. De akadtak szép számmal olyanok is, akik az egészet a mesék honába utalták. Így pl. Gothefredus szerint : *Ficta mihi videntur haec omnia.* Hasonló nézeten van Ovidius jeles életrajzírója, Masson is :[10] «*Sed haec adversa fronte pugnant ; nec ullus dubite, quin illa de Nostri tumulo Sabariae reperto narratiuncula sit ad fabulas ex mala fraude natas ableganda.*» Masson tehát rosszhiszemű, csaló tendenciájú kitalálásnak minősíti. A jeles Schönvisner,[11] aki bámulatos erudícióval rostálta át az idevágó fontosabb adatokat és éles kritikával utasította vissza a lehetetlen túlzásokat, szintén bizonyos fokig hitelesnek tartja a szombathelyi sírt, esetleg kenotaphium formájában, s azon sajnálkozik, hogy az állítólagos leletnek régészetileg semmi nyoma nem maradt. Érdekes, hogy a legújabb kutatók közül a lengyel Przychocki szintén a kenotaphiumot tartja valószínűnek.

Nézetünk szerint döntő mozzanat, hogy az állítólagos síremléket vagy annak egyik darabját is az összes feldolgozók közül, beleszámítva a legrégibb adalékok szerzőit, Bruschiust és Laziust is, tulajdonképpen senki sem látta. Az összes erre vonatkozó irodalmi feljegyzések hallomásból keletkeztek. Az egyik erre, a másik arra hivatkozik : igazi gazdája azonban, olyan, aki valamit tényleg látott és egyúttal leírt volna, egyáltalán nincs a híresztelésnek. A magam részéről hajlandó vagyok Gothefredus szavaival összefoglalni véleményemet : «*Ficta mihi videntur haec omnia*». Azt a rosszhiszeműséget azonban, amelyet Masson emleget a legenda keletkezésével kapcsolatban, nem tudnám aláírni. Nem a félrevezetés vágya, hanem kegyelet érzése és a kritikátlan könnyenhívés eredménye a legenda : a költő nagyrabecsülése

[11] *Schönvisner István:* Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri IX. Pest 1791. p. 89.

[10] *Burmann* IV. App. p. 29 sqq. P. Ovidii Nasonis Vita ordine chronologico sic digesta ut eius Opera veris reddantur annis etc. per *Joannem Masson.* p. 118—120.

ott állt már a kezdetnél is, a legenda bölcsőjénél. Először elterjedt az Ovidiustoll meséje, amelynél közre kellett játszania a hamisításnak is, amennyiben felirata tényleg az lett volna, amit Bargaeus említ. Már ez a legenda, amelynek elterjedése közel sem öltött akkora méretet, mint a sír megtalálásáról szóló történeté, összefüggésbe hozta a magyar földdel Ovidiust. A további lépés volt a sabariai sírról kifundált történet. Sabaria tényleg az egyik leghíresebb város Pannóniában : valószínűleg archeológiai múltja igen messze nyúlik vissza. Először a jelek szerint bécsi tudósok röpítették fel az értesülést. A legenda forrását is bécsi tudós körök fantáziájában kell keresnünk. Innen terjedt el azután az egész világon, ahol a klasszikus tanulmányoknak becsületük volt. Tőlük vették át a magyarok is!

A legrégibb forrásokban azonban a legenda még nem kapta meg végleges formáját : hiányzott belőle a sírvers. Ez a sírvers, mely később állandóan szerepelt a sabariai állítólagos sírral kapcsolatban is, egy lengyel változatból került át a magyar legendába. Alapjában véve tehát önkényes kombináció eredménye. A következőkben ezt a bővülést próbálom megvilágítani.

III. OVIDIUS ÁLLÍTÓLAGOS SABARIAI SÍRVERSE

Amikor a költő érezte, hogy a vég már nem lehet messze, vagy legalábbis ezt a költői magatartást öltötte fel, egyik költeményében (Trist. lib. III. elg. 3. vv65—76) célzást tett arra, hogyan képzeli végső pihenését :

Ossa tamen facite parva referantur in urna;
Sic ego non etiam mortuus exul ero.
Non vetat hoc quisquam : fratrem Thebana peremptum
Supposuit tumulo rege vetante soror.
Atque ea cum foliis et a momi pulvere misce,
Atque suburbano condita crede solo :
Quosque legat versus oculo properante viator
Grandibus in tumuli marmore caede notis.
Hic ego, qui jaceo tenerorum lusor amorum
Ingenio perii Naso poeta meo.
At tibi, qui transis, ne sit grave, quisquis amasti
Dicere, Nasonis molliter ossa cubent.

Ovidius itt azt az óhaját nyilvánítja, vajha hamvai hazai földben nyughatnának. Ezzel szemben van olyan nyilatkozata is, hogy idegen földben kíván nyugodni.

Inde Tomitana jaceam tumulatus arena

Szempontunkból mindenesetre az a fontos, hogy Ovidius sírverset szánt a maga nyughelyére. Ezt a kívánságát a legenda teljesítette, bár nem egészen abban a formában, ahogyan a költő rendelkezett. Orteliustól kezdve, esetleg még előbbről is (ezt egyelőre határozottan nem tudjuk megállapítani) a legenda feljegyzői állítják, hogy a sabariai síron sírvers is olvasható volt. Ennek igazolására rendszerint Bruschiust és Laziust idézik, akik azonban, mint már hangsúlyoztam, ilyen sírversről nem tudnak. Nézzük pl. Ortelius feljegyzését : «*Sabaria . . . Austriae oppidum est ad Angrum Fluvium nomine*

Stain. Gaspar Bruschius dicit hic anno MDVIII sepulchrum Ovidii Nasonis inventum, testudine magnificus et hoc epitaphio ornatum :

Fatum necessitatis lex,
Hic situs est vates, quem divi Caesaris ira
Augusti patria cedere jussit humo.
Saepe miser valuit patriis occumbere terris,
Sed frustra : hunc illi dedere locus.

Ez a sírvers azután szinte minden további feljegyzésben szerepel, a legkülönbözőbb hazai és külföldi íróknál. Mintegy feleletnek látszik az Ovidiustól fogalmazott sírfeliratra. Honnan került bele ez a sírvers a magyarországi legendába?

Kétségtelenül a lengyel legendából. A lengyel humanisták sem hagyták magukat, ők is igényt tartottak rá, hogy Ovidius sírját felfedezzék. Több auktor értesítése szerint 1581-ben Kiova mellett a Dnyeper partján, tehát ott, ahol Ciofani másokkal együtt Tomi városát kereste, megtalálták volna Ovidius sírját. Az értesítések szerint állítólag lengyel katonáknak jutott a feltalálás dicsősége. Hogy a feliratot el tudják olvasni, el kellett távolítani a felburjánzott növényzetet, sőt ásniok is kellett. A feliratot először Belgrádba küldték, onnan pedig Krakkóba kellett volna továbbszállítani. Ez utóbbi tervet azonban megakadályozta Báthory István királynak időközben bekövetkezett halála.

Nyilvánvaló, hogy itt a magyar legenda duplikátumáról van szó. Erre mutat Belgrád belekeverése is, ahol annak idején állítólag Ovidius tollát megtalálták. A magyar változat hatására mutat az a körülmény is, hogy összefüggést próbáltak konstruálni a magyar származású lengyel királlyal, Báthory Istvánnal is.

A helyzetet Przychocki kutatásai világították meg. A lengyel tudós kétségtelenül megállapította, hogy az epigramma nem magyar, hanem lengyel eredetű. Laurentius Müller,[12] aki követ volt Báthory István udvarában, említi, hogy neki egy bizonyos Woinowsky nevű lengyel nemes mutatta meg a sírt és az epigrammát is, rögtön az állítólagos megtalálás évében, 1581-ben. Az epigramma kétségtelenül Woinowsky műve s valószínűleg az egész felfedezésnek ez a buzgó lengyel úr volt a megszervezője és első hirdetője. Tettének oka humanista buzgóság lehetett. Epigrammája azután utat talált német földre, ahol minden aggály nélkül kombinálták a sabariai sírról szóló legendával. Ilyen formában találkozunk azután a legendával jóformán minden későbbi feljegyzésben, amiknek számát szinte lehetetlen megállapítani. Közrejátszhatott az a körülmény is, hogy a XVI. században a Fekete-tenger nyugati partja jóformán Lengyelországhoz tartozott, az a hely is, ahol Ovidius száműzetésében tartózkodott és ahol meghalt. Bizonyos mértékig jogosnak látszott tehát a lengyelek előtt, hogy a sírját — szemben a magyar legenda igényemelésével — a lengyelek maguknak sajátítsák ki.

Amikor ez a két legenda véglegesen és szétválaszthatatlanul összefonódott, minden kritika nélkül utat talált az összes útleírásokba, lexikoncikkekbe, földrajzi feldolgozásokba stb. Alig találunk a XVI—XVIII. sz. között olyan Magyarországról szóló munkát, amely Ovidius sabariai sírjára, mint

[12] *Rabenerus* (*Burmann* IV. app. p. 27.) *Laurentius Müllerus*, Consiliarius quondam Ducus Curlandiae.

a magyar föld egyik nevezetességére, valamilyen formában ki ne térne. A kérdés első kritikai megvilágítását Schönviesner jeles munkájának köszönhetjük. Annál érdekesebb és feltűnőbb, hogy a magyar tudományos irodalom Schönviesner után, kinek hosszú fejtegetését pl. egy angol utazó majdnem teljes terjedelmében átvette művébe,[13] a Vasárnapi Ujság egyik kis cikkét kivéve,[14] (amelyik szintén Schönviesner fogyatékos kivonata) jóformán nem is említik. A XIX. században mintha teljesen megfeledkeztünk volna a szép és érdekes legendáról. Az viszont természetes, hogy a tudományos kutatás napirendre tért felette. Most már csak a legenda lehet tudományos kutatás tárgya!

A legendák azonban nagyon szívósak. Alig hinné az ember, ha saját maga nem olvasná, hogy a modern sajtó, amely sokszor kritikátlanabb, mint a régi tudósok gyanútlansága, még a legújabb időben is hírt röpített fel Ovidius sírjának megtalálásáról. Persze, az egyik újság a másiktól vette át a hírt, szörnyen eltorzított formában. 1880-ban a bécsi Vaterland, a genovai Cittadino és a milánói Secolo hírül adják azt, amit lényegileg már Bruschius és Lazius feljegyeztek a XVI. században. A felfedezés a hírek szerint Szapari szomszédságában történt volna (ez lett Sabariaból), amely várost a németek Steinamanger-nek neveznek. A fogalmazásból nyilvánvaló, hogy a forrás a Vaterland cikke lehetett, amelyet azután egy eseménytelen napon más újságok felcifrázva adtak. Íme, egy XVI. sz.-i újdonság modern feleresztésben!

A magyarországi Ovidius-legendának azonban ezzel még nincs kimerítve az anyaga. Foglalkoznunk kell még azzal az iskoladrámával is, amelyik a XVIII. században Ovidiust magyar földön utaztatja, mégpedig Losonc városában,[15] nyilvánvalóan azért, mert ezt az érdekes iskoladrámát annak idején losonci diákok adták elő. Ez is tudálékos legenda-fejlesztés, amelynek különös érdeke, hogy a különböző drámai feldolgozásokban amúgy is szereplő Ovidiust nálunk is színpadra viszi.

1700 körül adták elő Losoncon az ev. ref. gimnázium növendékei Szászi János korrektor darabját, melynek címe: «Nasonak szám kivetése, vissza hivatása s oka.» A darab prológusa szerint Naso Losoncon volt számkivetésben s innét hazájába visszahívják. A darab szerint Naso a tiltott szerelmet terjeszti s ezért a római katonák elsatnyulnak. A császár a Géták földjére száműzi. Két konzul és a Consiliáriusok támadják és védik a költőt, ki végre szóhoz jutván, önmagát mentegeti, hiszen ő nem vét, hanem a természetet írja le. A vers nem ronthatja meg a szűzies gondolkozásúakat, csak a bujákat. Augustus, a consulok, a consiliáriusok elítélik Ovidiust, felesége, leánya, Perilla könyörögnek érte a császárnál, de hiába. Ekkor Venus és Cupido sietnek költőnk segítségére, de Venus is belátja, hogy Naso a rút fajtalanságot terjesztette. Ovidius Istentől, embertől elhagyva számkivetésbe indul, miközben a Múzsák siratják. A színtér változása után Ovidius a Géták földjén van, hol nyelvét nem értik meg s két paraszt scholát hallván emlegetni, Losoncra utasítja őt. Losoncon már magyarul beszél s a diákok borral vendégelik meg. Morio küldönccel levelet küld a császárnak, kinél felesége, leánya és két barátja is közbenjár. Augustus szíve meglágyul s «per gyalog» küld

[13] *Bright Richard:* Travels from Vienna through Lower Hungary, with some remarks on the state of Vienna during the congress in the year 1814.

[14] *Balogh Gyula:* Publius Ovidius Naso sírja Szombathelyen. Vas újság 1880. 32. sz. 535 o.

[15] *Bernát Lajos:* Protestáns iskoladrámák. 1903. 194—228 l.

a poétáért, ki elindulása előtt inti a diákokat, hogy csak tisztes verseket szerezzenek. Ovidius hazaér, a múzsák örülnek, az Epilógus szokott jó tanácsokkal zárja a színdarabot. Az iskoladráma valószínűleg valami kapcsolatban van a sírlegendával, különben az ismeretlen szerző aligha gondolt volna arra, hogy Ovidiust Magyarországra hozza.

A magyar Ovidius-legenda alapját Celio Calcagnini veti meg, aki barátaival el akarja hitetni, hogy ő tulajdonképpen oda került, ahol Ovidius élt számkivetésben. Sajnáltatni akarja magát, játssza a számkivetettet. A sírról régészeti emlék nem maradt, szemtanú sincs, aki írásba foglalta volna, amit látott. Valószínűleg puszta kitalálásról van szó, melynek végső gyökerét Celio Calcagnini szenvelgésében találhatjuk meg.*

* Az alábbi tanulmány, amelynek Ovidius születésének kétezredik évfordulója ad különös aktualitást, a nemrégiben elhunyt szerző kézirati hagyatékából került elő. Bár az utolsó símításokat és a jegyzetek kiegészítését már nem tudta elvégezni az antikvitás magyarországi hatásának nagyérdemű kutatója, munkája igy is ösztönzője lesz hasonló tárgyú kutatásokat sajnálatosan elhanyagoló szakirodalmunknak. *Szerk.*

MAGYAR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

CZEGLÉDY KÁROLY

BAHRĀM-ČŌBĪN

A szászánida történelem elveszett középperzsa forrása, a Xvatāynāmak, illetőleg annak átdolgozott kiadásai, amint a ránkmaradt arab és perzsa változatokból látjuk, nagy terjedelemben foglalkoztak Bahrām Čōbīn szereplésével, aki 588-ban mint Perzsia megmentője lépett fel, s rövid idő alatt legendás hőssé, sőt a szent könyvekben megígért messiássá nőtt kortársai szemében.

Már Th. Nöldeke rámutatott arra, hogy a Bahrām alakja körül kialakult regény egyes motívumai a legendás vonásoktól egyébként sem mentes Xvatāynāmak szövegébe is behatoltak. Ez a tétel ma is, többek hozzászólása után is, változatlanul érvényes[1]. Úgy gondoljuk azonban, hogy Bahrām történetének hatása a perzsa irodalomban ezen túlmenőleg is kimutatható.

1. A Bahrām koráról eddig alkotott történeti képünk Bahrām keleti harcainak kérdésében kiigazításra szorul. A Xvatāynāmak szerint Bahrām fellépése idején Iránt egyszerre érték támadások Bizánc, az arabok és a törökök részéről. Bahrām — s ez még Marquart előtt sem volt teljesen világos — keleten mint Irán északkeleti tartományainak kormányzója a türkökkel harcolt. A Xvatāynāmak tudósítása arról, hogy Bahrām ellenfele 588-ban a türk kagán volt, akit Bahrām a Vehrōt (Oxus) folyón túl egy nyíllövéssel ölt meg, valamint a kínai források feljegyzése, amely szerint Cs'u-lo-hou keleti türk kagán 588-ban távoli nyugati portyája során egy nyíllövés következtében halt meg, nyilvánvalóan teljes egyezést mutat. Az örmény Sebēos (cap. 2) idevonatkozó elbeszélése, amely szerint Bahrām először a balkhi heftalitákkal[2] harcolt s csak azután ütközött meg az Oxuson túli mazk'ut'okkal s ölte meg királyukat, további igen értékes kiegészítéseket tartalmaz. Az archaizáló *mazk'ut'* név, amely annyi hiábavaló fejtörést okozott Sebēos magyarázóinak, Ptolemaios örmény átdolgozásaiból (vö. Ps. Moses földrajzát, ed. Soukry, 43), közelebbről az Oxus vidéki messzageták régi leírásából származik. Utalnunk kell arra a másik eddig meg nem figyelt tényre is, hogy Sebēos egy helyen (cap. 3 eleje) — bár maga ezt nem mondja — a Xvatāynāmak szövegéből idéz. Ő azonban örmény forrás nyomán azt is elmondja, hogy a későbbiek során Vstam, Khosrav lázadó nagybátyja is a heftalitákhoz menekül és sikerül Šauk, valamint Pariovk heftalita fejedelmeket uralma alá hajtania. Már Marquart rámutatott arra, hogy a Šauk név benyomult a Bahrām-regénybe is, ahol a Vstam- és Bahrām-történet motívumai egyetlen egységbe olvadtak össze. Ennek a körülménynek, valamint a *t'ētal* és *mazk'ut'* neveknek a tisztázása teljessé teszi az egyezést a Bahrām-történet középperzsa eredetű, örmény, szír és kínai forrásai között[3].

2. Bahrāmnak a türkök ellen vívott diadalmas csatája az Oxusnál játszódot le, tehát ott, ahol az Aveszta késői fejezetei, valamint a „pehlevi Šāhnāma", a Yātkār-ī Zarērān szerint Arjasp turáni chionitái vívták harcukat a vallás fejedelme, Vištāsp

[1] Vö. *Nöldeke:* Tabari 267 skk.; *Marquart:* WZKM XII, 188—189; később *Marquart*, kétségtelenül *E. Chavannes*, egyébként téves bírálatának (Documents 243, 3. jegyz.) a hatása alatt, egy teljesen elhibázott magyarázatot adott elő.

[2] A szövegben : *t'ētal*, amely Sebēosnál a nyugati türkök, valamint az uralmuk alá tartozó kazárok és heftaliták neve. *Marquart* téves magyarázatai a *t'ētal*-név helytelen felfogásán alapulnak.

[3] Ez nem volt még ismeretes *Chavannes* előtt. Annál nehezebben érhető *Marquart* megingása, aki a WZKM-ben adott korai magyarázatában már jó úton volt a helyes megoldás felé.

ellen.[4] A helyszín Firdausīnál is ugyanez, a chioniták helyét azonban nála már a türkök foglalják el. Ennek a „szent" háborúnak egy-egy fontos epizódja volt Ariš nyíllövése, továbbá Spandiyāt győzelme és a türkök fővárosának, a „Réz-vár"-nak a bevétele. Minthogy Vištāsp szent háborújának és Bahrām valóságos török hadjáratának a története igen sok rokon vonást mutat, nem meglepő, hogy a Bahrāmról szóló perzsa és örmény tudósításokban mind Ariš, mind pedig Spandiyāt történetére utalás történik s szó van a „Réz-vár" elfoglalásáról is. A hatás azonban fordított irányban is kimutatható: Ariš és Spandiyāt történetének egyes motívumai a szent háborúnak a szászánida kor végén készült feljegyzéseiben nyilvánvalóan Bahrām történetéből származnak. A késői pehlevi Bundahišn egyik helyén ugyanis, a teremtett világ leírásában szerepel egy *B. k. y. l(r)* nevű hegy is mint a turáni uralkodó hegyének a neve, amelyen várat is épített magának. R. Stackelberg már 1904-ben észrevette, hogy ezt a nevet *Baqïr*-nak olvasva a perzsa és arab források „Réz-város"-ában szereplő „réz" szó török eredetijét kapjuk.[5] A *baqïr* szó jelentése ugyanis a törökben „réz". Stackelberg olvasata később feledésbe ment, pedig a helyette ajánlott[6] *Baggēr* („Isten-hegy") több szempontból is súlyosan kifogásolható. A kérdést nézetünk szerint végleg eldönti egy új adat, amelyet nemrég tettek közzé P. Pelliot tunhuangi kéziratgyűjteményéből.[7] Ez az irat valamikor 745 után készült és ujgur felderítők jelentését tartalmazza Észak országairól. Most kiadott tibeti szövege Ligeti Lajos másolata révén eddig sem volt teljesen ismeretlen a magyar orientalisztika számára.[8] Szó van benne egyebek között a szöveg-összefüggésből ítélve az ujgurok országáról is, amelynek török neve a kézirat szerint *Ba-ker pa-lig*. Minthogy ennek az összetett névnek a jelentése „Réz-város", aligha lehet kétséges, hogy a Bahrām történetben említett „Réz-város" eredetileg ennek a török városnak a neve volt.

3. A Bahrām történetére vonatkozó forrásaink közé tartozik nézetünk szerint a perzsa apokalyptikus irodalom néhány eddig ide nem vont fejezete is.[9] Ezek Zaratustra és Husēdar milléniumának történetében elmondják a szászánida kor eseményeit is. I. Xusrō uralma után (tehát az arisztokrata- és klérus-ellenes IV. Hormizd, majd II. Xusrō idején) a források szerint nagy zavarok fognak kitörni, amelyek során Irántt egyszerre fogja támadás érni a bizánciak, az arabok és a törökök részéről. Ekkor fog feltűnni keletről Vahrām Varǰēvand, a messiás, aki legyőzi az ellenségeket. Nem kétes, hogy ezeknek az ex eventu jövendöléseknek egyes elemei még az avesztai korba mennek vissza. Már E. Benveniste rámutatott arra,[10] hogy a Zāmaspnāmak jövendölései Manōščihr és a turáni Frāsyāp régi történetének felhasználásával készültek. Régi az itt említett messias, Vahrām Varǰēvand neve is, amelyet a szászánida érmékről is ismerünk. Nem vitás azonban szerintünk az sem, hogy Patašxvārgar királyának szerepe, aki keletre megy seregért, s ott meglátja Frāsyāp kincseit, a Raiyból keletre vonuló és ott a türk kagán kincseit megszerző, utána pedig nagy sereggel messiásként nyugatra vonuló Bahrāméval nemcsak általánosságban, de amennyire azt az apokalyptikus műfaj egyáltalán megengedi, részleteiben is azonos. A hármas támadás motívuma, valamint a keletről érkező messiás Vahrām neve különösen világos utalás az apokalypsisekben Bahrām történetére. Bahrām alakja tehát nemcsak regény-témává vált a perzsáknál, hanem vallásos spekulációikat is nagy mértékben befolyásolta.

[4] *H. W. Bailey* (Asiatica, Festschrift F. Weller, 20—21) bizonyos nehézséget lát abban, hogy a chioniták már az Avesztában mint turáni nép tűnnek fel. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a hiung-nuk (vagyis szerintünk a chioniták) már az arsakida korban, az Aveszta késői fejezeteinek feljegyzése idején Sogdiané, tehét a tágabb értelemben vett Irán keleti szomszédai lettek délnyugatszibériai hazájukban.

[5] ZDMG. 58, 858.

[6] *A. Christensen:* Les Kayanides, 87—89.

[7] *J. Bacot:* Journ. Asiat. 1956 : 137—153.

[8] Ebből a másolatból volt szíves közölni velem *Ligeti Lajos* professzor úr 1954-ben a kézirat besenyő vonatkozású adatát (vö. MNyTK. 84. sz., 12, 1. jegyz.), s ugyancsak ő volt szíves megadni számomra a *Bacot*nál szereplő *Baker palig* adat pontos kézirati alakját.

[9] Ezek : Bundahišn ed. *Ank'esaria* 216 skk.; Zāmaspnāmak (ed. *Bailey*) 58—106; Abiyātkār-ī Zāmaspīk (ed. *Messina*), cap. 15—16 ; Zarātuštnāma (ed. *Rosenberg*), 73—79.

[10] Revue de l'hist. des religons 1932, 368.

MŰFORDÍTÁSOK

ORPHIKUS HIMNUSZ A NAPHOZ

Hallgass meg, boldog, te ki mindent látsz a szemeddel,
Égi titán, aranyos tűzben mindig ragyogó fény !
Létre magad hoztad magadat, s mi csak él, neked örvend,
Jobbra a hajnal, balra az éjszaka, és te vagy apjuk.
Négy évszakkal körtáncot jársz négyes ütemben,
Zúgva robog szekered szép pályádon, tüzel arcod,
Jársz körödön véget sosem érő fordulatokkal,
Jóknak a jóra mutatsz utat, ámde a bűnre haragszol,
Lantod aranyból van s a világ összhangja a hangja,
Jelt adsz jó munkára, az évszakok ifja, erőse.
Pásztorsíp s a világrend kormányrúdja kezedben,
Fényhordó, mindig más arcú, életet osztó,
Paian, zöldkoszorús, az időnek is apja te vagy, Zeus !
Mindent fénybe te vonsz, a világ ragyogó szeme vagy te,
Szép sugarad gyújt újra világot, a fény ha kialszik.
Tiszta vízű forrást kedvelsz s a valót kideríted,
Őrzi uralmad a hűséget s te segítsz a magasból,
Élet fénye, igazságnak szeme, ó, lovat űző,
Ostort csördítő, négyesfogton tovahajtó,
Hallgass meg, s adj boldogságot jámboraidnak !

Fordította : Trencsényi-Waldapfel Imre

HORATIUS

I, 10 SZATÍRÁJA

(Lucilius, hogy mily döcögős vagy, rádbizonyítom,
S erre Cato a tanum, bár pártol, ő, aki sánta
Verseidet kijavítani készül, igaz, finomabban,
Mert derekabb is, műértőbb is, mint az a másik,
Kit kicsi korban korbáccsal s ázott kötelekkel
Vettek rá, hogy a régi idők költőit az új kor
Fitymálásával szemben megvédje, mivelhogy
Legképzettebb volt a tudós lovagok közül. Így hát)

Mint megmondtam, csámpás lábon iramlik a versed,
Lucilius. Ki merészeli ezt balgán letagadni,
Bárhogy kedvel is? «Úgy, de viszont illesse dicséret,
Mert sok borssal jól megprüszköltette a várost!»
Ezt el kell ismernem. A többit persze azért nem:
Vagy Laberius mímusa láttán térdre boruljak?
Úgy vélem, nem elég, ha vigyorra vonódik a nézők
Ínye, habár jól meggondolva van ebben is érdem.
Kell a tömörség, hogy gördüljön a téma, s a bágyadt
Fülnek terhes szóözön el ne akassza futását.
Most szomorú hangnem szükséges, majd meg a dévaj,
Hol szónokként, hol költőként kell szerepelned,
Hol meg ügyes csevegőként jól kímélned erőid,
Könnyedséget színlelned: nagy ügyeknek a tréfa
Jobban vág velejébe nem egyszer, mint komoly érvek.
Ebben erősek azok, kik a «régi komédia» műfajt
Művelték, s méltók, hogy utánozd. Ám ezeket szép
Hermogenésünk nem forgatja, s emitt e majom sem,
Abba tudós csak, hogy Calvust s hogy fújja Catullust.
«Ámde nagy érdeme, hogy görögöt vegyitett a a latinba!»
Ó elkésett felfedezők! Hát azt hiszitek, hogy
Oly csodanagy dolog az, mi rhodosbeli Pitholeónnal
Megtörtént? «Ha e két nyelv eggyé zeng, a hatása
Jobb: épp mint Chios és a falernusi táj bora együtt.»
Csak versírás közben, mondd, vagy olyankor is, úgy is,
Hogyha Petelliusunk súlyos pere várja a védőt?
Úgy értem, hogy amíg Pedius jó Poplicolával
Csak latinúl izzad, te feledve hazád s az atyáid,
Kétnyelvű canusinus módján, mint latin ügyvéd,
Kintről jött szavakat honiakbe keverni szeretnél?
Én is, az innenső part gyermeke, verset először
Csak görögűl írtam. De Quirinus a nem-hazug álmok
Óráján, éjfél múltán, feltűnve eképp szólt:
«Ej, okosabb lesz, hogyha a mély tengerbe vizet hordsz,
Mintha görög költők roppant seregét gyarapítod.»
Míg nagyhangú Alpinus Memnónt öli, és míg
Rajna iszapdús kútfőjéről zeng, magam ezzel
Játszom: a szentélyben ne itéljen róla birámként
Tarpa, s a színházban ne legyek mindennapi műsor.
Könnyed műben nyelves kéjlányt, trotli Chreméssel
Elbánó Davust, Fundanus, csak te beszéltetsz
Méltón köztünk. Pollio hármas ütemre királyok
Tettét zengi. Ma hősi eposzt a tüzes Variusnál
Jobban senki nem ír. A mezők múzsái az édes,
Lágyszavu dalt bólintva szavazták Vergiliusnak.
Műfajomat próbálta akár Varro Atacinus,
Vagy más, nem sikerült nekik: én vagyok ebben a legjobb,
Fölfedezőjét nem számítva,— az ő koszorúját

Nem merném leszakítani, méltó ő a babérra.
Ám mondtam: zavaros vízzel folyik, és kihagyandót
Többet hömpölyget, mint mit bennhagyna az ember.
«Ej, nagy bölcs te, Homérosban nincs tán hiba semmi?
S nyájas Lucilius nem lelt ilyet Acciusunknál?
Nem mulatott tán Ennius egy-két szürke irásán?
Ámde magát nem emelte fölébük, amíg kifogásolt.»
Luciliust olvasva ugyan mért is ne keresnénk,
Önmaga, vagy tárgyának rossz természete volt az,
Melynek folytán verse olyan döcögős, csiszolatlan,
Mint ama költőé, ki, hatos lábakba szorítva
Tárgyát, kétszáz verset kíván írni, ha éhes,
S épp annyit, ha evett, s ebben kielégül. Az etruszk
Cassius elrohanó patakok módján tovazúgó
Ihlete volt ilyen; és lám, könyvei máglya-tüzében
Hamvasztották el, mint hírlik. Lucilius, tény,
Kedves, szellemes, és kicsiszoltabb, mint e görögség
Által meg nem lelt műfajnak fölfedezője,
S mint öregebb költőink nagy hada. Ám ha netántán
Ebbe a mostani korba belécsöppene esetleg,
Bezzeg húzna! Sokat, mit túlnyujtott a tökélyen,
Dobna ki rögtön, s verseket írva gyakorta vakarná
Fejbúbját, s eleven húsig rágná le a körmét!
Gyakran fordítsd vessződ, s így olyat írj, ami méltó
Arra, hogy olvassák. A tömeg tapsát ne kivánjad,
Érd be kevés műértővel. — Vagy *az* ostoba vágyad,
Hogy versed diktálja az olcsó iskolamester?
Nem nekem! Én a lovagrend tapsával megelégszem,
Mint Arbuscula mondta, a köznéptől kifütyölve.
Bántson tán a poloskaszerű Pantilius? Izgat,
Hogy Démetrius, és hogy Fannius, Hermogenésnek
Léhűtője, e tökkelütött, szíd egyre mögöttem?
Plotius és Varius, Maecenas s Vergilius, meg
Valgius, és a derék Octavius, ő helyeseljen!
Fuscus, a két Viscus dicsérjen majd, s vele együtt
— minden kegyhajhászás nélkül idézhetem őket —
Pollio, vagy Messala, akár Messala fivére,
Servius és Bibulus, s tündöklő Furniusunk, hogy
Még sokakat, kik műértők és mind a barátom,
Már ne is említsek. Ha mit írtam, az ő kacajukra
Számít csak, s ha kevésbé tetszene, mint a remény fűt,
Az tán fájna. Tigellius és Démetriusunk csak
Óbégasson a mímácskák karszékei mellett.
S most, fiu, könyvecskémbe, siess, és írd be e verset!

Fordította:

Horváth I. Károly

VITA

CATO TÖRTÉNETI ÉRTÉKELÉSÉHEZ

D. KIENAST: CATO DER CENSOR. SEINE PERSÖNLICHKEIT UND SEINE ZEIT. Mit einem kritisch durchgesehene Neuabdruck der Redefragmente Catos Heidelberg, 1954 Quelle et Meyer. 170 l.

Kienast kis monográfiája értékes eredménye annak az érdeklődésnek, ami az utóbbi évtizedek folyamán mind nagyobb mértékben megmutatkozik Cato alakja, politikai és irodalmi tevékenysége iránt.

A szerző két végletesen ellentétes jellegű Cato kép szembeállításából indul ki: Mommsen felfogása szerint Cato korlátolt konzervatív, a gazdaságtörténészek (Heichelheim, Gummerus) szemlélete nagyvonalú újítót lát benne. A közbeeső nézetek taglalására nem tér ki. A szakirodalomban található igen eltérő, változatos nézetek magyarázatát K. Cato alakjának ellentmondásos, nem egyszer rejtélyesnek («rätselhaft») tűnő sokoldalúságában látja (8.). Ebből önként adódik a mű célja: beható elemzés útján feloldani azokat az ellentételet, melyekből a szerző már előljáróban megjelöl néhányat. Az ellentmondások csoportosítása felkelti az olvasó érdeklődését, egyszersmind meggondolásokat támaszt: a megadott ellentétpárok tényezői Cato életének más és más szakából valók, az egymásmellé állított megnyilvánulások csak formálisan tartoznak össze, célzatuk, szerepük igen eltérő volt. A szerző előadása során a továbbiakban megállapítható lesz, hogy ezeket az ellentételeket csak egyes esetekben sikerült teljesen feloldania, tudniillik a körülmények és Cato felfogása alakulásának bemutatása, funkcióik helyes megragadása útján; nem egy ízben azonban erőszakoltan tünteti el az ellentételeket az egyik oldal eliminálásával, vagy a másik túlzott kiemelésével. Ilyenformán azután nem egy tekintetben épp olyan egyoldalú megoldást ad, mint amilyent kiinduláskor egészében maga is kárhoztatott.

K. Cato képének kritikai vizsgálatát a Plutarchos életrajz forrásainak elemzésére alapozza (I. Fejezet). Plutarchos jellemzésének összetevőit Cato, Cicero, Nepos és Livius «közvetett» felhasználására vezeti vissza. Nem tisztázza azonban esetenként sem ennek a sokat emlegetett közvetett felhasználásnak («indirekte Benutzung») mibenlétét (fordítás, kivonat, átdolgozás, egybeolvasztás?), sem azt az utat, azokat a közvetítőket, ahogy és akik révén az egyes tudósítások Plutarchoshoz eljutottak. A Cicero Cato képének kialakulásával kapcsolatban egyébként önellentmondásba keveredik. A forrásvizsgálat alkalmából hiányolható F. della Corte szép monográfiája (Catone Censore, 1949 Torino) második részében (69—173) foglaltak részletes megvitatása. — Nézetünk szerint Nepos fentmaradt kisebb Cato életrajzának kidolgozását az a szempont határozta meg, hogy szerzője írói arcképet akart adni, ezért maradnak el fontos, de irodalmilag közömbös adatok, s állnak előtérben az irodalmi vonatkozások (pl. Ennius esete), s nem azért, mintha kevéssé ismert intimitásokat akart volna közölni (13.). Érdemes volna megvizsgálni, hogy *qa uaestor* Cato és Publ. Scipio Africanus közti szicíliai összetűzés elbeszélésének elemeit nem a későbbi L. Scipio perből vetítették-e vissza az annalisták (pl. Scipiónak azt a megjegyzését, hogy tetteiről, nem pénzéről kell számot adnia — 17—18.). A liviusi Cato kép összetevőinek elemzése szellemes (19 skk.). Meggyőzőek Cato Liviusnál olvasható beszédeinek valóban Catotól származó átvételeit illető megjegyzések is (21—23).

A II. Fejezetben (D. röm. Gesellschaft um 200) nagyjából az i. e. 2. századi római társadalomnak meglehetősen summás, sematikus rajzát kapjuk (25—32). K. a fejezet javarészében a *nobilitas* helyzetét, célkitűzéseit, ideológiáját, illetőleg a lovagrend gazdasági megerősödését, politikai befolyásának kialakulását vázolja. Sok szó esik a családi koalíciók, baráti szövetkezések politikai szerepéről, konkrétan azonban csak a Scipiók csoportjának működéséből kapunk ízelítőt. A továbbiak során aztán, annak ellenére, hogy a szerző maga is több ilyen csoportosulást tesz fel (18. j.), mégis úgy tűnik, mintha a *senatus*, a *nobilitas* — a Scipiók érdekszövetségét nem tekintve — egy ideológiailag,

szervezetileg egységes egész lenne. — Nézetünk szerint a kor politikai életének és Cato szerepének sokoldalúbb, kiegyensúlyozottabb megrajzolását az segítené elő, ha a Scipio—Cato ellentét egyoldalú túlhangsúlyozása vagy éppen elmosása helyett sor kerülne többi hasonló érdekcsoport, politikai tényező körülhatárolására, szerepének felderítésére. Gelzer (D. Nobilität d. röm. Republ. 1912 Lpz.-Berl.), Münzer (Röm. Adelsparteien u. Adelsfamilien, Stuttgart 1920) és Scullard (Roman Politics 220—150 B. C., Oxford 1951) munkái megteremtették a szükséges alapokat az ilyenirányú vizsgálatokhoz. Különösen tanulságos lenne a *gens Sempronia* tagjai, nem utolsó sorban a különböző Gracchusok közül ezidőben szépszámmal kikerült néptribunok politikai tevékenységének, Catoval, illetve a Scipiók körével kapcsolatban játszott szerepének tisztázása.

K. a III. Fejezetben rátér Cato politikai szereplésének ismertetésére s egészen consulságáig kíséri. Először sikeres pályakezdésének alapjait, különösen vagyoni helyzetét vizsgálja (33—35). Sokoldalú elemzéssel elég meggyőzően kimutatja, hogy Cato már ifjú korában tekintélyes vagyonnal rendelkezett. A szerző a rá általában jellemző reális gyakorlati érzékkel elemzi Cato és L. Valerius Flaccus kapcsolatának kialakulását (36—38). Nézetünk szerint azonban túl korai időre viszi vissza Cato kölcsönügyleteit, kereskedelmi vállalkozásait. A magunk részéről inkább hajlanánk Della Corte felfogásához, aki Cato nézeteit nem tartja eleve adottaknak, hanem fejlődésüket igyekszik megragadni, s a vagyongyűjtést illetően a fordulópontot finom megfigyeléssel Cato fiának születésével hozza összefüggésbe (i. m. 31.). — Ami a *Lex Iunia de feneratione* c. beszédét illeti: ennek tartalmát oly kis mértékben ismerjük, hogy megnyugtató következtetést nem vonhatunk le belőle Catora nézve sem. Az *Aediles vitio creati* tárgyában mondott beszéddel kapcsolatban Cato fragmentumok alapján, ha kissé körülményesen és határozatlanul, de elfogadhatóan igazolja Liviust (39—41).

Catónak a consuli évek utáni helyzetét (Stellung) vázolva K. áttekinti a cenzorsága előtti beszédeit, melyekben politikai és erkölcsi alapelveit propagálta (IV. Fej.).

A Scipio-per kapcsán (V. Fejezet) K. biztos arányérzéke révén elkerüli azt a hibát, hogy Publ. Scipio Africanus politikai szerepét, jelentőségét a reálison felül túlbecsülje (Vö. 58., 67.). Ebbe a hibába a kutatók lépten-nyomon beleesnek, így legutóbb P. Grimal Le siècle des Scipions, Paris 1953.). Az öreg Africanus alakjának megrajzolása, különösen fivére, Lucius, perével kapcsolatos magatartásának jellemzése K. könyvének legsikerültebb lapjai közé tartozik. — Fraccaro eredményei alapján, lépésről lépésre haladó alapos elemzéssel mutatja meg a per kimenetelének és Catónak azt követő cenzorságának összefüggéseit. Catónak a perben játszott indító szerepe viszont egyáltalán nem olyan kézenfekvő és általánosan elfogadott (vö. Gelzer, R. E. XXII. 124.), hogy alátámasztására minden érv felesleges volna (vö. 64. o. ill. 57. j.).

Cato cenzorságát tárgyalva (VI. Fejezet) bevezetőben képet ad a szerző Róma anyagi helyzetéről a 220—185 közti években, az építkezésekről, állami bevételekről, bérlő és vállalkozó társaságokról, a *censor*ok feladatáról. Vázolva a Cato utáni három *censor*-pár (i. e. 169-ig) építési, csatornázási tevékenységét, Cato cenzorságát a korabeli feladatok megoldására irányuló törekvések kiindulásaként, egy egységes folyamat szerves, de különös kiemelkedő sajátos jelentőség nélküli részeként mutatja be. A tárgyalás középpontjában Cato praktikus cenzori ténykedése, nem a politikai-morális szempontok állanak. Ez magában elfogadható, azonban részünkről legalább is a luxus-bírságolásokkal kapcsolatban kétségbevonnánk azt, hogy Catónak csak az állampénztár érdekeit közvetlenül szolgáló céljai, hasznossági meggondolásai lettek volna. A *recognitio equitum*mal kapcsolatban maga K. hozza összefüggésbe — s igen érdekesen — Cato eljárását azzal, hogy milyen fontosságot tulajdonított a lovasságnak (75.). — A különben jól előkészített s önmagában is éppen nem érdektelen fejezet kissé színtelen, vontatott. S itt mutatkozik meg legkirívóbban, hogy az I. Fejezetben adott forrásvizsgálat mennyire nem alapozza meg a szerző Catóról kialakított felfogását. — A részleteket illetően: nem tudni, hogyan érti K. azt, hogy a L. Furius elleni beszéd megvan («noch erhalten ist» 78. o.), mikor maga is összesen hét, egytől-egyik néhányszavas töredéket közöl (fg. 111—117). A Livius 41, 27, 2. helyén a Cn. Fulvius olvasat a L. Fulvius helyett a felhozott érvek mellett (88. j.) azzal is alátámasztható, hogy az elírás paleografiailag is feltehetőnek látszik. Nem tudni mit keres a 84. oldal alján a 84. jegyzetre utalás?

A VIII—IX. fejezetekben K. szakít az addig jobbára következetesen megtartott időrendi elbeszéléssel s egyes problémakörök szerint folytatja tárgyalását. Ebben alighanem alapvető szempontja elégtelenségének *nolens-volens* beismerése van. Eddig Cato megnyilvánulásait politikai, nem egyszer *ad hoc* politikai állásfoglalásból magyarázta (vö. 98.). A görögökkel szembeni magatartását azonban már nem lehetett — a még cenzori működésénél is — kétségbevont ethikai meggondolások nélkül indokolni. Egy egészében időrend szerint haladó előadás során az alternativa bántóbban ütközött volna ki.

Cato politikai magatartását tárgyalva (VII. Fej.) K. lépten-nyomon hangoztatja, hogy Cato a *nobilitas* álláspontját képviseli (88, 90, 96, 98. o. s már előbb is pl. 32.); ez nyilvánul meg K. szerint abban is, hogy Cato is nem egyszer fellép egyes kiemelkedni törekvő *senatorok* ellen. Amellett, hogy itt teljesen eltekint a *nobilitas*on belüli különböző áramlatoktól, csoportosulásoktól, teljesen készpénznek veszi azt is, hogy Cato az államérdekre hivatkozva járt el egyes politikai ellenlábasaival szemben, holott már a köztársaságkori források is személyes és politikai ellentéteket hoznak fel indokul. Catónak a *nobilitas*szal szembeni ellentéteire Drumanntól (Gesch. Roms V². 139.) Gelzerig (R. E. XXII. 144.) ismételten rámutattak a kutatók. Formális dolog arról beszélni, hogy Cato *általában* ellenezte egyes személyek, családok befolyásának érvényesülését, hiszen pl. a Valerius Flaccusokkal, Claudius Marcellusokkal együttműködött a kölcsönös támogatás alapján. — A Cato emancipáció-ellenes beszédei kapcsán az örökösödési jogról, különösen a nők örökösödési jogáról írt kiadós kitérés (93 skk.) túlzott terjedelmű. Az, hogy Cicero (De sen.) nem említi a *de tergo civium* mondott beszédet, nem bizonyíték az ellen, hogy Cato valóban tartott ilyent (91.).

A görög műveltség római befolyásának kezdeteit sokoldalúan, színesen foglalja össze; célja az, hogy Catót beállítsa a megfelelő fejlődési vonalba s ezzel is alátámassza felfogásának hihetőségét: Cato nem lehetett ellensége az Itáliában és Rómában akkor már erősen gyökeret vert görög kultúrának (VIII. Catos Verhältnis zur griech. Kultur, 101 skk.). K. nem tudja összeegyeztetni azt a két tényt, hogy Cato egyfelől a görög irodalom és kultúra ismeretét, bizonyos görög vívmányok átvételét a maga, illetve bizonyos kör számára szükségesnek tartotta, másfelől viszont határozottan a görög befolyás ellen lépett fel, ha az például a hagyományos vallási, morális nézetekkel, életmóddal ellentétes irányban, széles körben nyilvánult meg. Az utóbbi természetű megnyilatkozásait igyekszik elhallgatni vagy átértelmezni. Mindez annál meglepőbb, mert maga is úgy látja, hogy Cato «wünschte keine blinde Nachamung, sondern überlegte Aneignung dessen, was zum römischen Wesen passte» (105.). — Catónak a görög orvosokat elítélő nyilatkozatát azzal magyarázza, hogy a Rómában működő harmadrangú görög orvosok nem szerezhettek jó hírt otthoni kollégáiknak (104—105). Cato azonban *expressis verbis* személyes athéni tapasztalatairól beszél: «... *quid Athenis exquisitam habeam* ...» (vö. *si medicos suos hoc mittet*). K. érdekes gondolatokat vet fel Catónak az «Origines» mögött álló politikai koncepciójáról (108—111). Azt az ismert tényt, hogy Cato az *Origines*ben nem említi a hadvezérek neveit, azzal az egyoldalú, de a maga összképében jól illő megállapítással indokolja, hogy ez megfelelt a *nobilitas* hagyományos felfogásának. Nem tudni viszont, hogyan tartja összeegyeztethetőnek ezt a magyarázatot azzal, hogy Cato ugyanitt a maga szerepét érdemeit ugyancsak nem rejtette véka alá (*«haud sane detrectator laudum suarum»!*). Ezúttal ismét elmarad az antik szerzők nézeteivel szembeni állásfoglalás, érvelés. Ugyanakkor a hagyománnyal egybehangzóan elismeri azt, hogy Catónak ez az eljárása egyes nagy befolyású egyének, családok ellen irányult.

Az utolsó (IX.) fejezet Catónak a római külpolitikának a maga korában időszerű kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalásait, *senatus*i ténykedését taglalja. A Macedoniára és Rhodosra vonatkozó jól átgondolt, de kissé ellaposodó fejtegetés, majd az Egyiptommal és Pergamonnal kapcsolatos semmi újat nem hozó megjegyzések után Cato elgondolását, célját a keleti politikában így összegezi: Cato a közvetett uralom fenntartására törekedett, a közvetlen hódítást azonban lehetőség szerint igyekezett meggátolni (125.). Róma karthagói politikájának, Karthago gazdasági és politikai helyzetének ugyancsak túl részletes, már-már öncélú fejtegetése során Cato alakja csak alkalomszerűen bukkan ismét szemünk elé. Catónak Karthago megsemmisítésére vonatkozó javaslatával kapcsolatos következtetése viszont igen helyes.

K. befejezésül külön kis összefoglalásban summázza Cato egyéniségére vonatkozó fejtegetéseinek fő konklúzióit. Ez alkalommal sem fogalmazza meg tételesen álláspontját arra nézve, hogy hol helyezkedik el megítélésével azon a skálán, amelynek két végpontjába Mommsen, illetőleg Heichelheim ábrázolását állította. — Összegezésképpen mi is elmondhatjuk, hogy Kienastnak ügyes szempontjai, kérdésfeltevései, nem egy eredményes részletmegfigyelés mellett kitűzött célját — Cato alakja ellentmondásainak feloldását — csak kis részben sikerült elérnie. Ennek a feladatnak megoldása csak annak a belső ellentmondásoktól feszült helyzetnek alaposabb vizsgálata révén lehetséges, amit a Cato korabeli római hódító politika idézett elő Róma és Itália gazdasági, társadalmi életében, tehát olyan módon, amelyre e tárgykörben legelőször Drumann (vö. i. m. V². 158.) utalt.

Végezetül néhány szót a szerző módszerének egy-két vonatkozásáról. K. tudatosan tartózkodik attól, hogy az egyes részletkérdéseknél behatóbb vitába bocsátkozzék a szakirodalomban képviselt különböző álláspontokkal (3.). Ez nem egy esetben jogosan

hiányolható. A «saját» Cato képének megrajzolása szempontjából közömbös részletek esetében jobbára Gelzernek R. É.-beli már említett aprólékos, elég színtelen, de minden esetre a *status quaestionis* összegezésének tekinthető cikkére hivatkozik. Még gyakoribb megoldása az, hogy jegyzeteiben kurta utalásokban, dokumentálatlan megállapításokban intéz el igen vitatott kérdéseket. Ennek az eljárásnak gyengéit maga is elismeri (91.). Egy másik nem lényegtelen s nem csak formális kérdés a források reprodukálása. K. az olvashatóság növelésének célzatával (3.) *auctor* idézeteit fordításban adja. Ennek az igénynek, megoldásnak szerencsés volta legalább is vitatható, hiszen amennyire megkönnyíti a laikus olvasó számára előadásának követését, annyira hátráltatja a szakembert állításai, interpretációja ellenőrzésében; másrészt legalább is a forráskritikai vizsgálat során (I. Fejezet) feltétlenül az eredeti szövegekkel kellene dolgozni, hiszen itt nemcsak a tartalmi egyezések, elágazások, de a szöveg hangzásbeli összecsengése, egyes kifejezések egyezése is fontos lehet. Végül, ez a szempont nem is vihető keresztül következetesen: maga a szerző is több ízben szükségét érzi annak, hogy forrásait eredetiben is idézze (pl. 12, 19, 20, 28, 29, 31. o. stb., ill. 13, 43, 59, 60, 62. j. stb.). Így aztán a szövegközti kettős forrásidézés és a jegyzetekhez (136—157) szükséges hátralapozgatás jobban nehezíti a könyv kezelését, mintha lap alján hozta volna jegyzeteit és eredeti forrásidézeteit is. Az sem egészen logikus, hogy az antik források lefordítása mellett miért idéz olykor modern munkákat szószerinti eredetiben (pl. 60. o., 65. j.)? További keresztező körülmény (bár a szöveg ritka volta miatt egyébként örvendetes) az, hogy a kötet végén Cato beszédtöredékeinek lenyomatát adja (158—167. o.). A sajnálatosan a lelőhelyek megadása nélkül közölt szöveg a Malcovati-féle kiadás alapján az újabb eredmények figyelembevételével készült, a szerző a magáéból csak néhány új szempontot ad hozzá. Egyébként a beszédtöredékek gyakori felhasználása mellett szívesen vettük volna, ha K. a *De agri culturá*ról is tudott volna újat mondani, általában azonban igen mostohán kezeli Catónak ezt a tárgya és terjedelme révén egyaránt nagyértékű munkáját.

Maróti Egon

KÖNYVSZEMLE

J. AISTLEITNER: UNTERSUCHUNG ZUR GRAMMATIK DES UGARITISCHEN Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Klasse, Band 100, Heft 6. Berlin, 1954.

Az ugariti sémi ékiratos szövegek nyelvét már ismételten tették vizsgálat tárgyává, nem egyszer összefoglaló jellegű munkákban. Az utóbbiak közül a legfontosabb volt Cyrus H. Gordon «Ugaritic Handbook»-ja, amely első kiadásában az Analecta Orientalia sorozat 25. köteteként jelent meg (Róma, 1947), Gordon műve 1947 óta igen fontos szolgálatokat tett az ugariti szövegekkel foglalkozó kutatógárdának. Nyelvtani része, paradigmái, fordítással ellátott szövegei és glosszáriuma kitűnő segítséget nyújtott a szövegek nyelvi tanulmányozásához. Az összehasonlító hangtörténetnek sikerült szinte minden lényeges részletében tisztázni az ugariti magán- és mássalhangzó-anyaghoz fűződő kérdéseket (Vö. J. Aistleitner: Goldziher Memorial Volume I, Budapest 1948, 207—225, vö. még C. Brockelmann: Handbuch der Orientalistik III/1, 48), s az alaktan és mondattan területén is sikerült megállapítani, legalább is főbb vonásaiban, az ugariti fejleményeket. Arról azonban természetesen nem lehetett szó, hogy ez a kézikönyv akár csak általánosságban is végső eredményeket összegezzen. A sok vitás részletkérdés, amely elsősorban az ugariti magánhangzó-jelölés hiányosságának következménye, továbbá az a tény, hogy a szövegek egy része még mindig kiadatlan, egyelőre nem teszi lehetővé végleges eredmények összegezését. Nem történhetett meg ez Gordon művének azóta (1955) megjelent második kiadásában sem. Sok előmunkálatra lesz addig még szükség, amíg erre sor kerül. Különösen olyan alaktani és mondattani tanulmányok szükségesek még, amelyek az egyes jelenségeket az egész rendelkezésre álló szöveganyag alapján világítják meg.

Ilyen tanulmányokat tartalmaz Aistleitner Józsefnek az új műve is. Aistleitner már egész sor értekezést szentelt az ugariti filológia kérdéseinek (vö. Acta Orient. Hung. III skk.), s jelenleg O. Eissfeldt hallei professzorral egy ugariti vokabulárium összeállításán dolgozik. A vokabulárium kérdései természetesen szorosan kapcsolódnak az alaktan kérdéseihez. Mintegy a vokabulárium előmunkálataként tette tehát közzé Aistleitner ezt a munkáját.

A könyv két részre oszlik: a 7—77. lapig terjedő rész tartalmazza Aistleitner alaktani kutatásainak eredményeit: az ugariti főnévképzés a sémi főnévképzés keretében (13—22); a személyes névmás szuffigált alakjai (22—29); a személyes névmás önálló alakjai (29—30); a mutató névmás (a *hn* mutató elemmel együtt, amely a szerző fontos megfigyelése szerint a héber *hā* + kettőzés előzménye, 30—32); a vonatkozó névmás (32—33); a determináció (egyebek között a mimáció kérdése, 33—36); a névszók többese (az ugariti és általában a sémi tört többesre vonatkozó számos értékes megfigyeléssel, 36—47).

Aistleitner alaktani megfigyelései közül a legfontosabbak az ige alaktanára vonatkoznak: egy tempus afformativum és egy tempus durativum kimutatása (54—56); néhány igen fontos megfegyzés a tempora praeformativa alakjai között (56—70, vö. Brockelmann: Handbuch der Orientalistik III/1, 45); az imperativus, infinitivus és participium (70—73); a személyes névmásnak az igei alakokhoz szuffigált formái (Aistleitner kétszer tárgyalja a rejtélyes *-n-* kérdését: 74—77; 163—164).

A második rész az összes igei alak rendszeres inventáriumát és az előfordulási helyeket tartalmazza. Ez, valamint a tárgyalt szövegek alfabetikus mutatója (az utóbbi M. Krause munkája, 165—178) igen értékes kiegészítést jelent a szerző alaktani fejtegetéseihez.

A mű elején (3) Aistleitner jelzi, hogy az idevonatkozó irodalom csak részben volt hozzáférhető számára. Mégis, ha az Aistleitnertől felhasznált irodalmat összehasonlítjuk G. Douglas Young bibliográfiájával («The Present Status of Ugaritic Studies»: Jahrbuch für kleinasiatische Forschung II, 1953, 225—245), azt találjuk, hogy a mű szinte a teljes szakirodalom ismeretében készült.

Bár az ezután közzéteendő szövegek bizonyára még számos új adatot fognak nyújtani az ugariti sémi nyelv ismeretéhez, bizonyos, hogy Aistleitner műve, Gordon kézikönyvével együtt, igen sok szolgálatot fog tenni az ugariti alaktan kutatóinak

CZEGLÉDY KÁROLY

HOMÉROSZ: ILIÁSZ Fordította; *DEVECSERI GÁBOR.* Budapest 1957. Európa Könyvkiadó. XXXVIII. 433 l.

HOMÉROSZ: ODÜSSZEIA Fordította: *DEVECSERI GÁBOR.* Budapest 1957. Európa Könyvkiadó X. 341 l.

Érdemes volna egyszer a magyar Homéros-fordítások történetét megírni. Némi kezdemény található Ponori Thewrewk Emil csonkán maradt Ilias fordításának bevezetésében (Homeros Iliasa. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta P. Th. E. I. kötet. Budapest 1906.), de ez nem teljes, időbelileg sem, mélységben sem. (Jó volna, ha éppen Devecseri, akinek volt alkalma nemcsak Homéros, de a magyar Homéros-fordítások ízeit is végigízlelni, vállalkoznék erre a munkára.) Bizonyos általánosságok azonban ismeretesek.

Baksay Sándor még a múlt század második felében így ír: «Nyelvünk ritka tökéletességéül szokták és szoktuk felróni, hogy a hellén-római mértékes versalakokra egyéb modern nyelvek fölött kizárólag és talán egyedül alkalmas. Lehet tökéletesség, de egyúttal szerencsétlenség is, mert ez az oka, hogy a római-görög klasszikai remekek irodalmunkban s közönségünk előtt mindeddig idegenek, ismeretlenek. Olyan alakban, aminőben közöttünk forognak, kelletlenek. A magyar olvasó sem Homerusban, sem Virgiliusban nem talál semmi szépet. Ritka meri ezt megvallani, de ugy van.» (A Kisfaludy Társaság Évlapjai 18, 1882/3. 75—6. l.) Baksay szavaiban sok igazság van. A humanisztikus gimnázium uralmának korában Vergiliust eredetiben olvasva mégiscsak megismerte a műveltebb közönség, ha többnyire nem is sokat élvezett belőle, de Homérost, ha görögül nem tanult, már aligha olvasta, és ha fordításban igen, inkább csak csodálkozhatott, hogy mi van ebben szép. Homéros, aki a széles rétegekben korábban is inkább csak Vergiliuson keresztül hatott, így némileg kiszorult az olvasott és élvezett írók közül, dicsérték inkább mint olvasták. Ebben Baksaynak kétségkívül igaza volt és maradt. De igaza volt abban is, hogy ennek okát a fordításokban kereste, tévedése csak abban állt, legalább is elvileg, hogy a fordítások formájában látta a hiba okát. Elvileg, mert a hexameteres fordítások a maga koráig a nagyközönség számára valóban élvezhetetlenek voltak, míg maga később rímes fordításában olyat alkotott, ami nem volt méltatlan még Babits Mihály dicséretére sem.

A gyakorlat tehát látszólag Baksay mellett szólt. De csak látszólag. Először is, mert Thewrewk fordítása, mely alakhű volt, példát mutatott arra, hogy nem a forma a hibás, hanem a kezelője, és lehet Homérost hexameterben is élvezetesen, költőien és hűen megszólaltatni. Másfelől, mert Baksay fordítása kivételes eset; Babits nem véletlenül hivatkozik Pope-ra. Valóban rendkívül élvezetes és szép olvasmány, aki Baksayt olvassa, élvezi, amit olvas, ellentétben a nála későbbi, hexameterben fordító Kemenes Józseffel. De tegyük mindjárt hozzá, ezt az élvezetet inkább Baksay okozza, mint Homéros. Baksay egy sajátos átköltést adott, melynek ízeit és szépségeit éppen az ő nyelve és stílusa adja meg, amit nem lehet jobban csinálni, mert ha valaki megpróbálja nem így, egy kicsit megbundásítva Homérost, fordítani, az éppen azt veti el, ami ennek a fordításnak sajátos báját adja meg. Ezt igazolják a többi alexandrinusban fordítók, akik Baksayt «javítani» akarván mögötte messze elmaradnak, semmivel sem élvezetesebbek, mint a hexameterben fordítók, csak kevésbé homérosiak.

Volt tehát Homéros-fordításunk, amit élvezni lehetett, de az nem volt Homéros, és volt fordítás, ami homérosi jellegű volt, de azt nem lehetett élvezni. Olyan teljes for-

dításunk, amit élvezni lehetett volna és amellett homérosi jellegű, vagy kivált a magyarul szóló Homéros lett volna, nem volt. Ezen a helyzeten változtatott gyökeresen Devecseri Homérosa. Nem először szólal meg most Devecserin keresztül a két eposz, és már egy évtizeddel ezelőtt megjelent Odysseiája is olyan teljesítmény volt, mellyel a hűség és szépség addig elérhetetlennek hitt fokára jutott, s amit Ilias-fordításának első kiadása mégis már túlhaladt. De most hogy az új fordításokat olvassuk, látnunk kell, hogy még az sem volt a legtöbb, az új fordítás még hűbb, még igazabb és — nem lebecsülése a korábbi kiadásoknak, ha azt mondjuk — még szebb. Ez a magyarul szóló Homéros.

Egy ismertetés keretei között lehetetlen mindenre kitérni, csak egy-két dolgot ragadunk ki a sok közül. — Devecseri Gábor minden fordításának az adja meg különös szépségét (és hűségét), hogy meri pontosan azt mondani, amit eredetije, akkor is, ha a kép, a szó a magyarban szokatlan, sosem hallott. De éppen ezért gazdagíthatják Devecseri fordításai a magyar költői nyelvet és szókincset is. Egy példa: A 24. ének Achilles —Priamos találkozásának bevezetőjéül van egy hasonlat: *ὡς δ' ὅτ' ἂν ἀνδρ' ἄτη πυκινὴ λάβῃ* stb. (480). Az *ἄτη πυκινή* magyarul, első hallásra, egy kicsit különösen hangzik. A fordítók kerülgetik is: Kemenes egyszerűen: Mint akit átok sújt . . . ; Baksay: Mint mikor valakit . . . mostoha sors kerget. Devecseri pedig: Mint amikor tömör átok csap le a férfira . . . Egy pöröly csapása csattan ebben a sorban, a kemény hangok, a t, a p, a cs csattanása — pedig csak azt mondja szépítés nélkül, amit az eredetije.

Homérosnál többnyire nagy jelentősége van a hangfestő soroknak. A legnevezetesebb talán a 23. ének híres sora (116): *πολλὰ δ' ἀναντα, κάταντα πάραντά τε δόχμιά τ' ἦλθον*. Baksaynál ez így hangzik: Sokfelé törtettek, bujkáltak a gesztben, Fölfelé, lefelé, félfelé, keresztben. Kemenes: Mentek azok fel-alá, befelé, kifelé kanyarogva. Mindezekben a hangfestés teljesen elvész, Kemenesnél még a határozóknak Baksaytól szépen megőrzött monotóniája is. Devecseri első szövege így szól: Dombokon át, föl-úton, le-úton, csavarogva vonultak. Itt a hangfestés már a kattogó t hangokkal némileg meg van tartva, de a monotónia elvész, azonfelül dombokról az eredetiben nincs szó. Most azonban: Hágva föl-útra, le-útra, ki-útra, kanyarba is egyre. A hangfestés ki van terjesztve amennyire lehet, és a monotónia is vissza van adva. Pedig megint «csak» az történt, hogy azt mondta, amit az eredeti és nem többet.

Nem ez az egyetlen eset, ahol az új szöveg hűbb, mint a régi. Így pl. a 6. ének levél-hasonlata (*οἵη περ φύλλων πενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν*) először így hangzott: Mint ahogyan lomb váltja a lombot, olyan csak az ember. Most: Mint levelek születése, olyan csak az embereké is. Az első fordítás inkább parafrázis, a második viszont hűen adja az eredetit. (Thewrewk fordítása még hűbb: Úgy van az emberi faj, valamint a levélfaj az erdőn, de a «levélfaj» egy kicsit mesterkélt szó, «az erdőn» pedig felesleges betoldás.)

Hasonló korrekciót hajtott végre az első énekben is pl., ahol Agamemnón az első kiadás szerint «és legelébb görbén Kalchásra tekintve ekép szólt,» most pedig «és legelőbb is Kalkhászhoz szólt vészt sugarazva.» Itt a *κακ' ὀσσόμενος* sokkal jobban, hűbben van visszaadva, mint előzőleg, mikor egy másik kifejezést kölcsönzött ide. (De talán jobb volna a «sugarazva» szó helyett, Thewrewk példájára — csupa vészt pillantva reája — a «pillanat» vagy «néz» igét használni, mert az *ὀσσόμενος* inkább ezt jelenti.

Ez a hűségre törekvés azután egy érdekes elvi kérdést vet fel. Szabad-e feltétlenül ragaszkodni az eredeti szavaihoz akkor is, ha az mást asszociál a magyar olvasó számára, mint az eredeti. Ez az eset áll fenn 6, 214-ben. *Αὐτὰρ ὁ* (Diomédés) *μειλιχίοισι προσηύδα ποιμένα λαῶν* Devecserinél: Majd meg a nép-pásztorhoz mézes hangon ekép szólt. A mézes hang kifejezésre az ember a mézes-mázosságot asszociálja, amiről itt nincs szó. (Kemenes: Mézédes szavakat, ami nem kevésbé irónikus hangulatú.) Talán itt segítene a «mézes szóval», ami úgy érzem, kevésbé félreérthető. Lehet természetesen, hogy ez csak szubjektív érzés.

Ha azonban az ellenvetéseknél tartunk, hadd említsek meg még egy esetet. Devecseri általában gondosan ügyel a szavak versbeli helyére, és ha lehet, azonosan helyezi el őket, mint az eredeti. Éppen ezért volna jó változtatni az első ének 47. során. Devecseri szövege így szól: . . . minden mozdulatára: közelgett, mint a sötét éj. Az eredeti: *αὐτοῦ κινηθέντος ὁ δ' ἤιε νυκτὶ ἐοικώς*. Igaz, mindkettő *κατὰ τρίτον τροχαῖον* metszetű, de míg a görögben a negyedik láb új szóval kezdődik, a fordításban a harmadik láb végződése kettévágja a «közelgett» szót, a hangsúlyos szótag a harmadik láb végén, hangsúlytalan helyen marad, és így nem tudja teljes erejét kifejteni. Ha pl. ilyen beosztású volna: jött, valamint a sötét éj, sokkal súlyosabb lenne.

Kissé talán sokáig időztünk az Iliasnál, pedig milyen kevés az a példa, amit hoztunk, arra hogy megmutassuk, hogyan hódította meg Devecseri Homérost, hogyan került lépésről lépésre közelebb hozzá, és mennyire felette áll minden elődjének. Még

inkább tanulmányozható ez a fokozatos meghódítás az Odysseiában, ahol nagyobb lévén az időbeli távolság az első kiadás és az új fordítás között, a különbségek is nagyobbak. Vegyünk néhány példát Odysseus és Nausikaa találkozásából. 6, 128 régi szöveg: Ágat tört le erős tenyerével a rengeteg erdőn. Új szöveg: Ágat tört le erős markával stb. Csak egy szó van kicserélve, és mégis mennyivel jobb az új változat. Itt egy erőteljes aktusról van szó, ehhez jobban illik az erőteljesebb, nyersebb hangzású [markával]. És amellett — talán nem véletlen — hűbb is: *χειρί* inkább markával, mint tenyerével, ami *παλάμῃσι* lehetne. 139—40 régi szöveg: Csak maga Nausikaá várt ott egyhelyben: Athéné — bátorságot adott neki és tovaűzte a félszet. Új szöveg: Csak maga Nauszikaá várt; mert szívébe Athéné — merszet tett és tagjaiból kiemelte a félést. Ez a példa ahhoz hasonló melyet Devecseri Ilias-bevezetésében említ (XXVII—XXVIII). Értelmileg hű és pontos a régi szöveg is, de az új sokkal képszerűbb, amellett a homérosi szemléletmód, mely nem ismeri a test, az egész fogalmát, hanem csak a tagokat, a szivet, az elmét, sokkal hűbben kifejező. 143 régi szöveg: távolból fog csak könyörögni hízelgő szóval. Új szöveg: Vagy csak távolból, hízelgő szóval esengjen. Az új változatnak sokkal behízelgőbb hangzása van. Ezt nemcsak az «esengve» szó teszi, ami jelentésében is, de hangzásában is «lágy ng» kérlelőbb, mint a «könyörögve», nemcsak az, hogy az «esengve» van a sor végén, hangsúlyos helyen, mint az eredetiben a *μειλιχίοισι*, de az is, hogy míg az első változatban a «hízelgő» i-je rövid, a másodikban hosszú. Ez kicsiségnek látszik, de ha a «hízelgő» szó i-je nem hosszú, elvész a hangulat, amit az elnyújtott í hang ad. (146-ban ugyanígy.)

Vagy vegyünk egy példát az Antikleiával való találkozásból. 11, 182-ben ezt olvashatjuk a régi szöveg szerint: őrzi az otthonodat most is; keserű siralomban stb. Most: őrzi a termeidet most is stb. Ez utóbbi nemcsak azért jobb, mert hűbb, de azért is, mert a magyar szó hangulata jobban talál. Az «otthon» szó valami meleget áraszt; őrzi a termeidet: ebben a rideg elhagyottság fuvall, nem otthon az, csak termek.

És így lehetne folytatni oldalakon keresztül e példákat, kicsi változtatásokat melyek mégis oly sokat jelentenek. Néhány szót még a bevezetésekről. Az Odysseia elé a régi kiadás bevezetése került, az Iliashoz azonban ezúttal a fordító írta a bevezetést. Az ilyen jellegű írások kétfélék lehetnek: Vagy maximális objektivitásra törekvő, tudós bevezetések, vagy kifejezetten szubjektív jellegűek, a szerző szubjektív élményeit és véleményét összefoglalók. Ez utóbbi ritkán jó, mert nem mindenkinek a szubjektív véleménye érdekes. Itt azonban nagyon is érthető és örvendetes, hogy az a fordító, aki maga is alkotó, költő, aki több, mint egy évtizede foglalkozik Homéros fordításával, és aki a tudományt sem hagyja figyelmen kívül, hogyan látja Homérost, mi az, amit a legfontosabbnak tart elmondani. Nincs módunk arra, hogy a bevezetést részleteiben ismertessük, hogy azokat a kérdéseket, melyeket felvet, megpróbáljuk továbbvinni. Az első lapok különben is annyira tömörek, szinte már zsúfoltak, hogy ez amúgy is nehéz feladat volna. (E kis helyre szorult sok mondanivaló tette azután, hogy egyikmásik megállapítása, mely részletesebb kifejtést vagy bizonyítást kívánna, anélkül szűkölködik.) A bevezetésnek azonban nemcsak abból a szempontból nagy az értéke, hogy a költő véleményét halljuk költőről, hanem azért is, mert ez a néhány oldal Homérosnak valóban fontos vonásait emeli ki (természetes ilyen szűk helyen, hogy nem mindent), és termékeny tudományos problémafeltevést is jelent.

Végül még a külsőségekről néhány szót, melyek azonban nem mindig csak külsőségek. Nem külsőség az a gazdag és szép képanyag, melyet Szilágyi János György válogatott össze a két kötet számára és mely nagyban elősegíti azt, hogy az olvasó beleélhesse magát a homérosi világba. Külsőség, de gyakorlati szempontból nagyon hasznos, hogy minden lap fejlécében ott van az ének száma, ami a korábbi kiadásokból hiányzott, pedig ez használhatóságot nagyon megnehezítette. És külsőség, de mégis öröm a két kötet szép és ízléses kiállítása is, sokkal ízlésesebb, mint az Odysseia, de kivált az Ilias korábbi kiadásáé. Egy dolgot kell csak kifogásolnunk, de azt nagyon, a görög nevek átírását. Ebben természetesen a fordító keze kötve volt, a kritika azoknak szól, akik megkötötték.

Homéros az előtte és vele egy időben élt költők minden eredményét és gyakorlatát felhasználta, de a remek, amit alkotott, mégis egészen az övé. Devecseri lelkiismeretesen felsorolja, hogy élők és voltak tanításának, gyakorlatának mit köszönhet, de a remek, amit alkotott, mégis egészen az övé. Az övé az, hogy végre a görög Homéros szólalt meg, és magyarul, úgy, hogy magyar emberek élvezhessék és érezhessék a felfedezés, a végtelen távok megnyílásának csodálatos örömét, like some watcher of the skies When a new planet swims into his ken, Or like stout Cortez when with eagle He star'd at the Pacific . . . Silent, upon a peak in Darien.

Keats

Bitoók Zsigmond

J. SZILÁGYI: AQUINCUM. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1956. 166 l., 68 tábla, 18 kép, 2 mell.

A könyv célját mindjárt a bevezetés első mondata világosan megmondja: «Dieses Buch wünscht auf wissenschaftlichem Niveau, dabei in leicht verständlicher, populärwissenschaftlicher Form die Altertümer, die Geschichte und den Alltag von Aquincum darzustellen, wie es in Denkmaterial widerspiegelt wird.» A kitűzött célt jól szolgálja a folyamatosan, könnyen érthetően megírt 119 lapnyi szöveg és a 37 lapot tévő, jól összeválogatott jegyzetanyag, amely jól eligazítja azokat is, akik a szerző által mondottakat szélesebb körben is megismerni óhajtanák. Az olvasottak élményszerűbbé tételét teszik lehetővé a jól összeválogatott táblák, a szövegközti ábrák és térképmellékletek, valamint a fejezetek elején és végén található apró képek, mindmegannyi egy-egy morzsa Aquincum gazdag leletanyagából.

A könyv Aquincum történetének rövid összefoglalásával kezdődik. Szerző ügyel arra, hogy a teljes összefüggésében még fel nem tárt történelem problematikus kérdéseit mellőzze, vagy azokon a vitás kérdéseken, amelyek régészeinket ma is állandóan foglalkoztatják, könnyed említéssel menjen át, inkább a jegyzetekben utalva azokra. A könyv célját tekintve helyeseljük a szerző eljárását, népszerűsítő munkákban kerülnünk kell az ilyen problémákat, amelyekkel csak megzavarjuk a nem szakképzett olvasók figyelmét. A történelmi áttekintés a római birodalom történetének sodrába állítja ugyan Aquincum történetét, de a súly észrevehetően az utóbbin van; támogatja ezt az is, hogy a helybeli feliratok, valamint az ókori auktorokban található és Pannoniára, illetőleg egyenesen Aquincumra vonatkozó helyek minden erőszakoltság nélkül illeszkednek az elbeszélés folyamatába; ezekkel az apró dokumentumokkal válik Aquincum története az olvasó előtt szinte megfogható valósággá. A fejezetet különben a munka legjobb részének tartjuk, látszik, hogy írója ma Aquincum történetének legjobb ismerője.

Ezután egymást követik a rövidebb-hosszabb lélekzetű fejezetek, amelyek sorra magyarázzák Aquincumnak, mint táborhelynek és városnak helyzetét és jelentőségét a római birodalom északi peremén, bemutatja topográfiai séta keretében a város képét, építményeivel, sírmezőivel; látjuk a közigazgatást, a társadalmi osztályok jogi és vagyoni helyzetét, népi és nyelvi megoszlását, a ruházat és viselet leggyakoribb és legérdekesebb formáit. Megint kitűnően összefoglalt és világos fejezet szól a lakosság különböző foglalkozási ágairól a katonai szolgálaton kezdve a kereskedelem és iparosság részletezésén át a szellemi foglalkozások taglalásáig. Ezzel áll a legszorosabb összefüggésben az aquincumi életszint kérdését tárgyaló fejezet, amelyet a szerző tág analógiák felhasználásával, a helyi pénzforgalom alakulásával szemléltetően illusztrál a felsőbb, és alsóbb lakosság-rétegekben. Szó kerül az ünnepekről és szórakozásokról és terjedelmesebb fejezet beszél a művészet emlékeiről. A halottkultusz, a vallásos élet vázlatos képe egészíti ki Aquincum életének rajzát, amelyet a szerző a város lassú halódásának és elpusztulásának bemutatásával zár. Az utolsó fejezetben Aquincum újjáéledésének, azaz feltárásának rövid történetét olvashatjuk.

A fejezetek persze nem mind egyformán sikerültek. Már fentebb említettem, hogy a történelmi fejezetet tartom a munka legsikerültebb részének. Ehhez állt a szerzőnek a legtöbb adalék is rendelkezésére. Vannak fejezetek, melyek rövid, alig egy oldalnyi terjedelmükkel is megmutatják, hogy szerzőnek ezeknek megírásában közel sem állott annyi használható adat rendelkezésére, mint ott. De látjuk mindenütt a törekvést, hogy ezekben is kimerítse a felhasználható régészeti és írásos dokumentumok minden mozzanatát. A szerzőt ez a törekvése néha, megbocsátható elfogultságra is ráveszi. A «colonia splendidissima» fejezet érdekes példája ennek. A várost járjuk be a szerzővel és bár ő maga is felteszi a fejezet elején a kérdést, vajon annak az aquincumi decuriónak a jelzője megfelelhetett-e valóban a város külső képének, a városkép összhatásának, érezzük a törekvést, hogy igyekszik úgy csoportosítani a leírásokat, hogy ezek alapján a «splendidissima» kép táruljon elénk. Nem hinném, hogy egy — mondjuk Rómából, vagy a Kelet valamelyik nagy emporiumából jövő — utas, e városok után valami különlegesen szép várost láthatott volna Aquincumban. A birodalom peremén feküdt, erősen és állandóan veszélyeztetett területen. Nem kétséges, a leletek is erre tanítanak, fennállása alatt sokszor érte súlyos csapás és károsodás a barbárok betörései miatt. Egy-egy ilyen veszedelemnek károkozásait kijavítani és helyreállítani, nem kevés időt vehetett igénybe. Az építkezés emlékei sem mutatnak különösebb pazarságra vagy bőségre. Azt hiszem Aquincumnál, ha időnként talán le is maradt forgalom és fontosság tekintetében mögötte, Savaria sokkal előkelőbb képet nyújthatott. Igaz, hogy Aquincumban sokkal több pusztult el a katonai város épületeiből, hogy sem pontos képet alkothatnánk magáról a városképről; viszont a polgárváros, amint a leletek mutatják, egyszerűbb

vidéki város lehetett az Itáliában megfordult vagy Keleten járt utasok szemében. Persze kivételesen szép épületek emelkedhettek Aquincumban is, pl. a helytartói palotát feltétlenül ilyennek tartjuk.

Szilágyi János munkájának lelkiismeretességét mutatja, hogy a legújabb, hozzánk is eljutott eredményeket mindenütt igyekszik munkájában értékesíteni. Persze, ez nem járhat mindenütt sikerrel. Így pl. a kerékvágás előre kivájásának egyes helyeken való megállapításának ténye aligha volna nálunk jogosult. (: 32 I.) Nem találtam ezt meg Pompejiben sem, ahol az utcákon nem egy, de négy-öt kereknyom is látható. Azonban az bizonyos, hogy éppen ezzel a törekvésével tette munkáját jobbá és értékesebbé. Sajnáljuk azonban, hogy véleményünk szerint a «művészetek» és a «vallásos élet» című főfejezetek oly rövidek és vázlatosak, azok nagyobb, részletesebb kidolgozást igényeltek volna. Az előbbiben szerző inkább technikai ismereteinket szélesbíti, ellenben keveset beszél az aquincumi művészeti emlékek értékeléséről, az azonos műfajoknak az általános birodalmi szinthez való igazodásáról. Hogy itt is egyetlen példára hivatkozzunk, a «Stukkaturen», a «Mosaikverzierungen», a «Plastik» című apró fejezetrészekből aligha fog eleven benyomást szerezni a könyv olvasója az aquincumi stukkó-díszítés szépségeiről, vagy a mozaikművészet fejlettségéről, vagy a szobrászati emlékek különös *pannoniai*, vagy mondjuk ki nyíltan, *aquincumi* ízéről. Pedig ez megvan, ez él a plasztika emlékeiben és helyes lett volna, ha a szerző erről is szót ejtett volna. Erre annál is inkább szükség lett volna, mert a legtöbb külföldi olvasót fölöttébb érdekelné ez a kérdés, ha a [Duna melletti Pompejiről] szóló könyvet kíváncsian a kezébe veszi. Az igen gondosan kidolgozott társadalmi-politikai-gazdasági megalapozás egyenesen kötelességévé tette volna a szerzőnek, hogy ezekre a kérdésekre is több szeretetet fordítson, ezeknek is nagyobb teret biztosítson. Ezeknek a területeknek a vázlatos, az előzőknél sokkalta vázlatosabb kidolgozása érezhető hiányossága a műnek, amelyen egy esetleges második kiadásban feltétlenül javítani kell.

A fentiekben az «Aquincum»-nak csak néhány kérdését vetettem föl, de mint ismertetésem elején megállapíthattam, Szilágyi János derekas munkát végzett a mű megírásával, melynek német nyelvű fordítása ellen sem tudok nagyobb kifogást emelni.

Az ilyen jellegű munkáknak, mint az «Aquincum», nagyon fontos része a jól kiválogatott, kellően magyarázott képanyag. A szerző e téren is igyekezett a rendelkezésére álló térhez képest jót teremteni. E törekvésében a kiadóvállalat is támogatta, mert a magyar kiadással ellentétben nyolc színes táblával segítette elő a könyv illusztrációs anyagának javítását. Sajnos, ezek a színes táblák nem mondhatók mind sikerülteknek. Amíg a poharakat és az orvosi eszközöket bemutató táblák egészen elfogadhatóak, addig a többiek, de főleg a «Múzeumot» bemutató és az újonnan előkerült «Herculesbronzot» ábrázoló táblák határozottan gyengék ; előbbi nyers, brutális színezésével, utóbbi a kellemetlen háttérrel teljesen lerontotta e táblák értékét. A színezetlen táblák sem mondhatók mind sikerülteknek. Néhány kép erősen fátyolos, nem elég éles. A táblák szerkesztése sem történt kellő gonddal. Mikor fognak végre ráébredni a képszerkesztők arra, hogy nem lehet különböző, nagyon eltérő méretű és más-más anyagból készült tárgyat egy képen csoportosítani. A XLII. táblán a «Venus victrix» 75 cm-es mészkőszobra és [Abundantia] 19,5 cm-es terrakotta szobrocskája került egymás mellé egy képre, de folytathatnám az össze nem illő képek sorát a következő XLIII. táblával is, ahol egy relief 38 cm magas részlege és egy majdnem egy méteres szobor került ugyanarra a táblára egymás mellé. Csak egy kis megfontolás, egy kis ügyeskedés kellene, s a táblák összeállítása sokkal jobb lehetne. Helyes volt a térképek mellékelése ; itt legfeljebb azt hiányolhatnám, hogy az aquincumi katonaváros területéről nem adtak egy hozzávetőleges térképet. A polgár-város kiásott területének részletes térképe mellett Aquincum fekvésének bemutatása ezzel sokkal teljesebbé és érthetőbbé vált volna a külföldi olvasók előtt. Lehet, hogy lesznek akik helytelenítik, én csak helyeselni tudom az egyes építészeti objektumokról adott, igen eleven rekonstrukciós képeket. Tudom, hogy a nem szakember olvasót nagyon szórakoztatja és animálja az, ha a szóban forgó építményeket mindjárt maga előtt látja a leírással együtt. Szerző nyilván felülvizsgálta ezeket a rekonstrukciós terveket és azokban kivetnivalót nem talált, azokat helyeseknek ítélte. Így hát mi is elfogadhatjuk azokat, annál is inkább, mert a táblák aránylag mostohán bántak el Aquincum építészeti emlékeivel. (A legszebb párkányrészletet is mint cikk-kezdő fejlécet mutatják be a 23. lapon.) Csak egyet kifogásolok ezek között : a polgárváros amphitheatrumának rekonstrukcióját, melyet jelenlegi távlati formájában valódi méreteinek meg nem felelőnek érzek, különösen jelen elhelyezésében, amikor egy szektora a nézőtérnek jóval nagyobb arányban kerül ugyanazon a táblán bemutatóra.

Végül még néhány táblát szeretnék ismertetésemben szóvá tenni. Miért került a «Herakles-Omphalé» elefántcsont táblácska a XXXIV. táblára, hozzá egyáltalában

nem illő környezetbe. Minden szépsége és bája elvész ennek a finom alkotásnak, amelyet sokkal inkább kellett volna a borostyán vagy egyéb kisplasztikai tárgyak közé helyezni, mint éppen nála sokkal nagyobb méretű és mellette egészen durva kidolgozású emlékek (kődomborművek) mellé. A magyar kiadásban igen helyesen az Aquincumi Múzeum egyik legkedvesebb bronzszobrocskáját, a kis «Négerfiú»-t teljes alakkal közölték, itt ellenben az LIII. táblán az alakot combközépen elvágták. Így éppen a fiucska visszafordulásában kifejezésre jutó bájos mozdulat hiányzik a képről és elveszi az egésznek azt a «hellenisztikus» kecsességét, amely olyan finoman megmintázottá teszi ezt a kis alkotást.

Teljesen élvezhetetlen az L. tábla képe, a remek «Bika-szobor», melyet pedig a szerző éppen fontosságára való tekintettel három nézetben is közölni kívánt. Egyik felvétel rosszabb, mint a másik. Ilyen rossz fényképet klisiroztatni egy ilyen reprezentatív, külföldre kerülő munkában egyáltalában nem vona szabad.

Csupán néhány megjegyzést kívántam tenni a fentiekben Szilágyi János érdemes «Aquincum»-jával kapcsolatban. Ezek a megjegyzések azonban semmiképpen nem másítják meg azt a megállapítást, amelyet a munkáról az ismertetés kezdetén tettem. Szilágyi János munkájának megírásával jó szolgálatot tett a magyar régészet tudományának. Műve — reméljük — az eddiginél nagyobb körben fogja elterjeszteni egész Európában Aquincum hírét-nevét s hozzá fog járulni pannoniai régészetünk munkájának nagyobb körben való ismertetéséhez és megbecsüléséhez.

OROSZLÁN ZOLTÁN

H. H. PAPER: THE PHONOLOGY AND MORPHOLOGY OF ROYAL ACHAEMENID ELAMITE. Ann. Arbor (The University of Michigan Press) 1955, XI, 119 l.

Az iranisztikai kutatás figyelme az utóbbi időkben egyre nagyobb mértékben az elámi nyelv felé fordul. Ez érthető, hiszen — különösen a persepolisi kincstári és erődítmény táblák napvilágra kerülése óta — ma már tisztán áll előttünk az a rendkívül fontos szerep, amelyet az elámi, mint hivatalos és kormányzati nyelv az Achaimenida birodalomban betöltött. Az Achaimenida uralkodók — elsősorban I. Dareios és Xerxés — feliratai tudvalevőleg három nyelven: babiloni, elámi és óperzsa nyelven készültek. A kutatók érdeklődése eleinte elsősorban az óperzsa változat felé irányult, mert az óperzsa nyelv csak ezekből a feliratokból ismeretes, egyéb forrásokból nem. Az óperzsa szöveg pontos rekonstrukciójához azonban szükséges a másik két variáns, elsősorban az elámi párhuzamos helyeinek ismerete is. A századforduló táján indult meg az elámi nyelv beható tudományos vizsgálata, s Bork, Foy, Hüsing és társaik kutatásainak számos részletprobléma megvilágítását köszönhetjük. Kereken 100 évvel azután, hogy Norris kiadta a bīsutūni felirat általa «szkitá»-nak tartott elámi változatát, készült el az Achamienida-feliratok elámi nyelvének első alapos összefoglaló leíró nyelvtana.

Az óperzsa nyelv Kent által elkészített összefoglaló kézikönyve után most ismét egy alapvető segédkönyv került az iranisztika kutatóinak kezébe. A szerző az iráni és elámi kutatások egyik vezető szaktekintélyének, G. G. Cameron professzornak a tanítványa. Feladatát, a kutatások jelen állapotában igen indokolt mérséklettel, pontosan körülhatárolja, s nem vág neki az elámi nyelv által nyújtott problémák egész dzsungelének. Vizsgálatait kizárólag az Achaimenida feliratok nyelvére, tehát a számos elámi dialektus egyikére, az ún. «királyi achaimenida elámi»-ra korlátozza. Itt is megelégszik a szigorúan szinkronisztikus szempontok alkalmazásával, s nem bocsátkozik bele az elámi nyelv történeti fejlődésének, rokonsági kapcsolatainak tanulmányozásába. Bár ebben a kérdésben elzárkózik minden határozott állásfoglalástól, a tisztán leíró nyelvtani elemzésből is számos olyan adat kerül felszínre, amely arra utal, hogy az elámi nem sorolható sem az indoeurópai, sem a sémi nyelvek közé. Maga Paper a kaukázusi nyelvekkel való rokonítást tartja a legvalószínűbbnek, anélkül, hogy ezt a kérdést lezártnak tekintené.

Paper elsőrendű érdeme, hogy az elámi nyelvet nem próbálja meg belekényszeríteni más nyelvek nyelvrendszerének és nyelvtani kategóriáinak Prokrustés-ágyába, hanem ahol kell, merészen alkalmaz új nyelvtani fogalmakat és kategóriákat, amelyek jól kifejezik az elámi nyelv sajátosságait.

Bevezetésül az elámi írásrendszerrel és hangrendszerrel foglalkozik. Az elámi ékírás a sumér—akkád írás helyi változata. A különböző jelcsoportok és fonetikai

értékük vizsgálata során több eddig vitás problémát eldönt: pl., hogy a kettős mássalhangzóknak és a szóvégi magánhangzóknak csak orthographiai jelentősége van, de nem ejtették őket; a zöngés és zöngétlen mássalhangzó közötti különbségtétel hiánya, stb. Kimutatható az óperzsa orthográfia erős hatása is az elámi írásban. Az elámi írás specialitásai közé tartoznak a logogrammok (hangérték nélküli fogalomjelek) és a különböző személyes és földrajzi determinativumok, amelyek lehetővé teszik az egyes főnevek jelentéstartalmának pontosabb megjelölését (pl. ▽ *kur-taš)*. Kétségtelen azonban, hogy a hangtani problémák jelentős része leíró módszerrel nem oldható meg, s ezekre csak behatóbb összehasonlító és hangtörténeti vizsgálatok útján kaphatunk kielégítő feleletet.

De a legtöbb problémát az alaktan nyújtja, s Paper elsősorban ezen a téren végzett úttörő munkát az elámi nyelv morfológiai sajátságait kifejező terminológia kialakításával. Az igeragozásban pl. a cselekvés különböző aspektusainak és körülményeinek megjelölésére a következő kategóriákat alkalmazza: *declarative, relative, precative, remotive, purposive, imperative.*

Az igeragozás morfológiai típusa a következő: igető + tőmagánhangzó + időjelző elem + személyrag + módjelző suffixum. A «*declarative*» jelöli a bármely időben történő kijelentést; «*relative*» minden vonatkozó névmással bevezetett mondat állítmánya. A «*precativ*» suffixum '-ni' fejezi ki azt a cselekvést, amelynek jövőbeni bekövetkeztét kívánjuk. A «*remotive-k* suffixum értelmezése már elég nehéz: Weissbach szerint szenvedő intransitiv aoristos. Paper ezt az óperzsa változattal való egybevetés után nem tartja megfelelő meghatározásnak, mert ez sokkal általánosabb jellegű, nem specifikus múlt, s általában a declarative cselekvés előtt bekövetkezett cselekvést jelöli. A «*purposiv*» *nunupa* suffixummal ellátott alaknak az óperzsában infinitivus felel meg, hasonlóképpen az ú. n. «*derivational particle*»-nak (-ma-n-) is, amely a múltban befejezett tartós, ill. folyamatos cselekvést fejezi ki. Elámi specialitás az ún. «quotational correlative», amely az egyenes, szószerinti idézet végét jelöli, s amelynek az óperzsában nincs megfelelője.

A névragozás esetei azonosak az indoeurópai nyelvekével. Lényeges eltérés a többesszám képzésében van: a tő és az esetrag közé iktatott -'*p*- -vel jelölik. Jelentésbeli megkülönböztetés van az ablativus és a separativus között: az előbbi csak személyekre vonatkozik, az utóbbi pedig helynevekre és nem személyt jelentő főnevekre. Érdekes sajátság a birtokviszonynak névmási suffixummal való kifejezése, *(hi-še* 'az ő neve'), ami szintén ismeretlen az indoeurópai nyelvekben. Az elámi feliratokban három névszóképző is előfordul: az absztraktív *-mi*, az általánosító *-ta*, és a szubsztantív *-r*. Ez az *-r* névszóképző azonos az igei *-r* képzővel. *(SUNKI-ir* 'én a király', *hu-ud-da-ri* 'én szereztem meg'.) Hasonló jelenséggel találkozunk a remotiv *-k* esetében *(hal-pi-ka*$_4$ 'megöltem'), mely fonológiailag a főnevek *-k* és *-kr*-es formáival esik egybe. A többesszám jele főneveknél és igéknél egyaránt *-p*. Ezek a nyelvfejlődés egy korábbi szakaszára utalnak.

Paper megkísérli tisztázni az elámi névmásrendszer problémáit is. Elsősorban a személyre vonatkozó *ak-kan* és a *nem* személyre vonatkozó *ap-pa* névmások látszólag ellentmondásos használatának kérdését vizsgálja. Mivel az *ap-pa* személyre vonatkozó előfordulásai esetében kimutatható, hogy az általa jelölt személyek (pl. *taš-šu-ip* 'sereg, fegyveres nép') többes számban értendők: ebből következik, hogy az *ap-pa* nemcsak *nem* személyes vonatkozó névmás, hanem egyúttal az *ak-kaμ* közelre mutató személyes névmás többesszáma is. *(-p* a többes szám jele.)

Csak a legjellemzőbbeket ragadtuk ki a Paper által felvetett és részben megválaszolt problémák tömegéből. A szerző a morfológiai leírást egyébként az egyes alakok és változatok összes előfordulási helyének felsorolásával és idézésével kíséri, s ezzel nagymértékben megkönnyíti a további kutatás munkáját. A szinkronisztikus leírás teljességére való törekvés, anyaggazdagság, s emellett mégis tömör és szűkszavú tárgyilagosság jellemzik művét. Kerül minden feltevést, megalapozatlan következtetést.

Paper nyelvtana természetszerűen igényli a folytatást: a többi elámi nyelvjárás — elsősorban a persepolisi kincstári és erődítménytáblák nyelvi anyagának — hasonlóan alapos leíró feldolgozását, majd az egyes nyelvjárások összehasonlító és történeti vizsgálatát, hogy ezek alapján meghatározhassuk az elámi nyelv helyét a nyelvek családjában. Paper módszerét kiválóan alkalmasnak tartjuk e vizsgálatok elvégzése számára, s érdeklődéssel várjuk az elámi nyelv teljes ránkmaradt anyagának további rendszeres nyelvtani feldolgozását, amelyet a szerző, és vele együtt Cameron iskolájának többi tagja, remélhetőleg minél előbb elvégez. A nyelvtudományi kutatások széles alapokon való kibontakozásának előfeltétele azonban az Achaimenida-feliratok mindhárom változatának a modern tudományos igényeknek megfelelő kiadása, a még

kiadatlan sokezer elámi-nyelvű persepolisi tábla közzététele, valamint az elámi nyelv szótárának az elkészítése. Tudomásunk szerint a nyelvi anyag a persepolisi ásatásokat végző chicagói egyetem orientalisztikai intézetében rendezve együtt van, s a szókészlet rendezése is megtörtént ; reméljük tehát, hogy kiadásuk sem fog sokáig késni, s ezáltal a többi országok kutatói is bekapcsolódhatnak az elámi nyelv tudományos feltárásának munkájába.

HEGYI DOLORES

INSCRRIPTIONS LATINES DE L'ALGÉRIE. Tome II. Inscriptions de la Confédéretion Cirtéenne, de Cuicul et de la Tribu des Suburbure. Paris 1957. Librairie Ancienne Honoré Champion.

Algéria «Főkormányzóság» kiadásában, S. Gsell gyűjtése, E. Albertini és J. Zeiller előkészítő munkája alapján H.—G. Pflaum teszi közzé (372 hasábon, 1—4187 sorszámok alatt) Rusicade és vidéke, Cirta, Caldis, Castellum Celtianum és Tidditanorum rómaikori, latin feliratait, 35 (!) évvel az I. kötet megjelenése után. Az ILA-nak ez a régóta várt folytatása szerkezetében az I. k. rendszeréhez igazodik, amely Gsell S. kezdeményezése. Az egyes fejezeteket földrajzi és bibliográfiai bevezetés nyitja meg. A majuszkula-tükör a feliratokat rövidítések nélkül adja, a minuszkulás kiegészített szöveg olykor, a legegyszerűbb feliratok eseteiben, elmarad. A kísérő adatok és megjegyzések nyelve (latin helyett) : francia. A formátum a CIL méreteinek megfelel. Térkép, fényképek nem kísérik a kötetet. Név-, hely- stb. mutatók is nyilvánvalóan a további kötetekbe maradtak el.

Francia kutatótársaink el nem lankadó és kiváló munkája elismerést érdemel, amellyel, nehézségeik ellenére is, folytatják a berlini akadémiával vetélkedő vállalkozásukat. Zavarólag is hat azonban a kutatásra, hogy egész emberöltők választják el a részkötetek megjelenéseit. Meg kell így kérdeznünk, nem lenne előnyösebb, nem lendítené gyorsabban előre a latin epigráfia fejlődését, ha a francia, a német és más népek ilynemű vállalkozásai egyesítenék személyi és anyagi erőiket a rómaikori feliratok egységesebben haladó, egyenletesebb fejlődését jelentő, zavaró megszakítások nélküli, folytonosan kiterjedő új kiadásához?

SZILÁGYI JÁNOS

FOLYÓIRATSZEMLE

ÓKORI TÖRTÉNET EGY ÚJ ANGOL HALADÓ TÖRTÉNETI FOLYÓIRAT ELSŐ SZÁMAIBAN

1952-ben indult meg a «*Past and Present*». Az első szám programmot adó bevezetésében a szerkesztők állást foglaltak a bonyolult történelmi folyamat mindennemű egyoldalú, szimplifikáló magyarázatával szemben (mint modernizálás, strukturális-funkcionális szociológia stb.), másfelől az olyan nézetekkel szemben is, amelyek az események bizonyos oksági összefüggéseit, racionális magyarázhatóságát többé vagy kevésbé tagadják (pl. gondviseléshit, filozófiai idealizmus stb.). Szerintük a történelem a XIV. századi arab történésszel, Ibn Ḫaldunnal szólva «... mindama átalakulások emlékezete, amelyeken a társadalom önnön természete következtében keresztülmegy» — s az így felfogott történelem Polybios nézetének megfelelően nemcsak a múltra, hanem a jelenre és jövőre vonatkozó tanulságokkal is szolgál. A lap célja szélesebb olvasóközönség érdeklődéséhez szabott témák tudományos igényű, de ugyanakkor nem szakember számára is érthető cikkek formájában való feldolgozása különös tekintettel az angol nyelvterületen kevésbé ismert országokra. A lap szerkesztői, állandó tanácsadói közt szerepelnek V. G. Childe, G. Lefébvre, a Sorbonne kommunista tanára s a prágai J. V. Polisensky. Ez is mutatja, hogy a folyóirat olyan orgánum, amelynek lapjain a történelmi materializmus szemléletmódja is szóhoz jut; persze nem csak ez. A folyóirat 1954 végéig megjelent ókori történeti cikkeit az alábbiakban ismertetjük.

Wu Ta-k'un pekingi professzor (An Interpretation of Chinese Economic History: Number 1, p. 1—12) szerint Kínában i. e. 221-ig a föld és a rabszolga az állam tulajdona: nem adható-vehető. A földet rokon parasztcsaládokból álló közösségek (a kifejlett «kutas föld» rendszerénél nyolc-nyolc családból állóak) művelik s a megművelt föld egy meghatározott hányadának termése az adó. A parasztoknak törvény nem tiltja a költözést, de gyakorlatban nem igen mozdulnak. A vének helyi ügyekben gyakorolt igazságszolgáltatása és a falu iparosainak a parasztok általi eltartása nem jelenti még azt, hogy a közösségen belül kiváltságos osztályok lennének. A bronzkorban létrejött s így (a ritka fém kevesek monopóliuma lévén) despotikus törzsi államocskák a nemzetségi arisztokráciából kikerülő «nemesekre» bízzák a közösségek kisebb-nagyobb csoportjának igazgatását; állami feladat az adó begyűjtése, a katonaanyag összeírása s a büntető-bíráskodás ellátása. A mellékfolyók völgyeiben elhelyezkedő apró államok kapcsolata laza; a Chou korban főleg az egyes uralkodócsaládok rokonsága biztosítja ezt. A mesterséges öntözőhálózat kiépítése csak későn válik a despotikus állam funkciójává, korábban az esőre hagyatkozik a kínai földműves. A vashasználat, az állat-vonta eke s a bronzpénz használatát eredményező élénkebb árucsere készíti elő a VI. századtól fogva az «ázsiai» termelési módot reprezentáló ősi rend felbomlását. — A Ch'in kortól a XIX. század közepéig fennálló kínai társadalmi rend annyiban hasonlít az európai feudalizmushoz, amennyiben benne a föld monopóliuma a kizsákmányolás főeszköze s amennyiben prekapitalista. Különben 221-től a föld és a rabszolga eladható magántulajdon s az ennek nyomán meginduló földbirtokkoncentrálódás teremti meg a kiváltságos osztályok fő gazdasági bázisát. Az állami monopóliumok miatt (amilyen a vas- és a sókiaknázás) igazán megizmosodni nem képes kereskedő-uzsorás réteg is szerez rendesen földet. A kiváltságos osztályok tagjai az állami hivatalokra képesítő vizsgát tesznek még, ha utóbb nem működnek is tényleges tisztviselőként. Adót vagy nem kötelesek fizetni, vagy, ha igen, rendkívül keveset. Ezzel szemben a parasztok (s velük az iparosok) magas adókat fizettek; súlyos kényszermunka is terhelte a parasztokat. Bár rabszolgák is voltak e korszakban Kínában, a fő termelő osztályt mindig a parasztok tették, akik egy része saját kis parcelláján dolgozott, más része bérlőként a gazdagok földjén. Az

államot elsősorban a kisbirtokos parasztok teljesítményei tartották fenn. Valahányszor ez az osztály a legális terhek és a korrupt bürokrácia túlkapásai következtében megfogyatkozott, az állam külső hódítók zsákmányául esett vagy részekre hullott. Az ilyen válságok után rendesen új dinasztia lépett színre s ezzel egyidejűleg a kisparasztok osztályának újra-megerősödése következett. — Érdekes az ismertetett társadalomrajzban, hogy az kifejlett rabszolgatartó periódust nem tüntet fel Kína történetében.

*A. H. M. Jones*nak (The Economic Basis of the Athenian Democracy : Numb.1, p. 14—31) feltétlenül igaza van, midőn visszautasítja ama már az ókorban elhangzott s a modern tudományban nem egyszer visszhangra talált állítást, hogy az athéni demokratikus intézmények működését a «szövetségesek» adója tette tulajdonképpen anyagilag lehetségessé : Athén 404-ben elvesztette a phorost, de a demokrácia fennmaradt, sőt a politikai működésért járó napidíjak köre bővült. Érdemes ehhez hozzáfűznünk : az ókorban a szövetséges polisok polgárait szabad hellénekként tartotta számon a köztudat, ezért szúrt szemet a phoros útján történő leplezetlen megrövidítésük, viszont az athéni demokráciának a rabszolgák irányában megmutatkozó parazitizmusát az ókorban soha nem említették, mert a rabszolgák kizsákmányolása magától értetődően természetesnek számított. — A modern állítással szemben, hogy az athéni demokrácia rabszolgamunka kizsákmányolásán épült, a következő tételeket igyekszik nagy erudicióval, de végső soron még sem meggyőzően bizonyítani Jones : 1. Az athéni polgárok talán nem egészen egynegyedének volt csak rabszolgája s a rabszolgák összlétszámát is tévesen becsülik túl magasra késői szövegek ; a kereskedelemben és mezőgazdaságban kicsiny, az iparban nagyobb a rabszolgák szerepe a szabad dolgozókéhoz képest, de sehol sem kizárólagos ; 3. az athéni polgár csak állandó szolgálatba szegődéstől irtózott, nem általában a munkától ; 4. a politikai funkciókért járó díj megélhetési forrás nem lehetett : ehhez túl kevésszer és túl keveset kaphatott egy-egy polgár napidíjat ; 5. az athéni államnak csak elhanyagolhatóan kis hányadban származtak bevételei közvetlenül vagy közvetve rabszolgákból ; 6. így a rabszolgaság esetleges eltörlése a polgárok többségének anyagi helyzetét nem is érintette volna. Nincs itt hely részletesen rámutatni Jones megállapításainak gyengéire. Legfeljebb példaképpen egyet említünk : Jones a források hiányosságára való tekintettel beismeri, hogy «mysterious where the 400 talents of Athenian revenue came from», de azt ugyanakkor biztos tényként jelenti ki (nem kevésbé hiányos és, tegyük hozzá, nem is eléggé kiaknázott forrásanyag alapján), hogy e jövedelemnek csak elhanyagolhatóan kis hányada ered rabszolgamunkából.

V. G. Childe (The Birth of Civilization : Numb. 2, p. 1—10) H. Frankforttal szemben, aki az egyedi történeti folyamatok vizsgálatát az általános társadalmi törvényszerűségek keresésének rovására hangsúlyozza, megállapítja : bár vannak olyan egyezések a korai Egyiptom és Mezopotámia emlékanyaga közt, amelyek valamiféle átvétel eredményei lehetnek (pl. a hengeralakú pecsét vagy a fajansz), mégis legalább hat egyezés a civilizáció születésének *általános* jellemzőjeként fogható esetleg fel s ezek többsége nehézség nélkül megmagyarázható az öntözéses földművelésnek, mint gazdasági vívmánynak a szubtrópikus áradásos folyóvölgyekben fellépő természetes következményeként. E hat egyezés : 1. Az együtt élők és dolgozók lélekszáma hirtelen felduzzad. (A kooperáció ilyen értelmű fokozódását jelöli Urban Revolution kifejezéssel Childe.) 2. A reprezentatív épületek (Mezopotámiában főleg templomok, Egyiptomban sírok) méretei sokszorosára növekednek. 3. Az egész munkaidejükben specializált kézműves munkát végzők száma magasra ugrik. 4. A koncentrálható mezőgazdasági többlettermék mennyisége felszökik s az ennek összegyűjtéséről (és specializált kézműveseknek juttatásáról) gondoskodó sumér papok és faraói tisztviselők (meg irnokaik) megjelenése az osztálytagozódás meggyökerezését jelenti a társadalomban. 5. Megjelenik a konvencionális jeleket használó valóságos írás. 6. A képzőművészetben egyedi hasonlóságra, portrészerűségre törekvés is jelentkezik. — Hogy volt-e kizsákmányolás a legkorábbi civilizációk földjén, az Frankfort megalapozatlan okoskodásai helyett a következőkön mérhető le Childe szerint. A lakosság túlnyomó többségét kitevő parasztok a civilizáció születésekor kétségtelenül kaptak ellenszolgáltatást a tőlük elvett többlettermékért : az öntözőművek építésének megszervezése és a specializált kézművesek tökéletesebb szerszámkészítése óriási mértékben gyarapította kezdetben a mezőgazdaság termelőerőit. Nemsokára azonban ez az ellenszolgáltatás távolról sem bizonyult már adekvátnak; olyan méreteket öltött a többlettermék elszedése, hogy a paraszt nem sokat fogyasztott el abból, amit a meggyarapodott termelőerők hoztak : Egyiptomban pl. ezt inkább a piramis-építés «fogyasztotta el». Így a termelési mód hamarosan a termelőerők fejlődésének fékjévé lett.

E. A. Thompson (Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain : Numb. 2, p. 11—23) részben A. D. Dmitrev bagauda tanulmányának értékes megállapításait

fejleszti tovább ; ugyanakkor hallgatólagosan helyesbíti elődjének sok filológiai pontatlanságát, kiegészíti hiányosságait anélkül azonban, hogy teljes munkát végezne e téren. Rámutat, hogy az egykorú írók, az uralkodó osztályok tagjaihoz illően, szívesen mellőzték hallgatással az olyan kényelmetlen témát, mint a parasztttömegek felkelései. De még így is évszázadokon át újra kezdődő s Gallia meg Hispania legkülönbözőbb vidékein fejét felütő bagauda megmozdulásokról vannak biztos értesüléseink s ezek száma különösen nagy az V. század első felére vonatkozóan. A bagaudak harcmódja (mint a barbár betörőké is többnyire) guerilla-szerű volt : utak veszélyeztetése, nagybirtokok váratlan meg-megrohanása, városokba törés készleteik kiegészítése céljából, ilyenek voltak a rendesen kis csoportokra oszolva tevékenykedni látszó bagaudak hadműveletei. Az erdőkben, ahol «otthon» voltak, bizonyos primitív bírói és adminisztratív szervezetük is lehetett, a birodalom társadalmi rendjét szentesítő római törvények pedig hatályukat vesztették az ellenőrzésük alá került területeken. Ennek ellenére aligha lebegett tudatos célként szemük előtt egy az eddigitől teljesen különböző alkatú társadalom felépítése, sokkal inkább az, hogy az eddigi urakat tegyék szolgákká, kisajátítva őket. — A cikk befejezéséül, helyesen, a bagauda mozgalmak és a barbár betörések kölcsönhatásának részletes bemutatását jelöli meg elvégzendő feladatként.

J. Morris (Early Christian Orthodoxy : Numb. 3, p. 1—14) megmutatja, hogy a korán letűnt zsidó kereszténységnek a Róma elleni mélységes gyűlöletet sugárzó Apocalypsis az egyetlen jelentékenyebb öröksége a később kikristályosodó orthodoxia számára. Az orthodox tanok főmagvát a zsidó származású, de görög műveltségű és római polgár Pál tanításai jelentik. Pál főleg a kisázsiai és balkáni görög városokban (s ezek közül is elsősorban az itáliai kolóniáktól lakottakban) igyekezett híveket szerezni, a felsőbb társadalmi osztályokból csak múló sikerrel, az elnyomottak köréből annál eredményesebben. A túlvilággal törődő, e világot elhanyagoló Pál-féle tanítás maradandó híveinek társadalmi helyzetét tükrözte : pl. a görög-római és barbár, az úr és szolga, a férfi és nő közötti társadalmi különbségek semmisségét vallotta. Midőn idő múltával a keresztény gyülekezetekbe immár egyre több jobbmódú ember is bekerült (s nyugaton kelettel ellentétben a kereszténység ottani számottevőbb terjeszkedésének első percétől ez volt a helyzet), természetesen kísérletek történtek a régi tan átalakítására részben korai eretnekségek (gnoszticizmus stb.), részben a főleg Barnabas—Polycarpus—Irenaeus képviselte orthodoxiától némileg elhajló irányzatok (egyes apologeták tanai stb.) formájában. Így pl. az ebioniták s a doketisták más-más kiindulási ponttal tagadásba vették, hogy valódi isteni lény keresztrefeszítve megalázó rabszolgahalált halhatott volna, holott ez az elképzelés (amelynek későbbi dogmába öntése a szentháromságtan magva lett) a legelesettebbekből kikerülő keresztények körében érthetően mély gyökeret vert. Morris ismertetett gondolatmenetének legfőbb hiányossága szerintem az, hogy nem mondja ki világosan : a «népszerű» (mert eredetileg a nép alsóbb rétegeiben kialakult) tanok jórészének a megőrzésével az orthodoxia, mihelyt a kereszténység kezdett az uralkodó osztályok oldalára átállani, tulajdonképpen az alsóbb néposztályok hatékonyabb kézbentartására kovácsolt demagóg jellegű fegyvert. — Visszatérve Morris megállapításaihoz, az orthodoxia az imperium városainak uniformizáltabb lakosságára építve valamiféle egység megvalósítását szolgálta a maga püspöki szervezetével (s végül a dominatus állami egységének ideológiai kiszolgálójává szegődött), míg a birodalom népességének vidéken szétszórt nagyobb fele, a parasztság, mihelyt a II. század végén a kereszténység falun is kezdett tért hódítani, a várositól eltérő lazább szervezeti formát keresett, aminek korai megnyilatkozása volt keleten a montanizmus.

A. R. Burn (Hic breve vivitur : Numb. 4, p. 2—31) az imperium ama területeiről (Pannoniából is), ahol leginkább elterjedt az eltemetettek életkorának a sírkövekben való feltüntetése, összeállította és rendkívül változatos szempontok szerint értékelte az emberélet hosszára vonatkozó adatokat. Néhány tényekkel jól alátámasztottnak látszó megállapítására felhívom a figyelmet. Az olyan viszonylag tűrhető sorban levő rabszolgáknak (és felszabadítottaknak) is, mint a karthagoi Domus Caesaris-hoz tartozóak voltak, az életkora mélyen alatta maradt az afrikai szabad polgárok életkorának. — A nők halálozási aránya (különösen a szülésre alkalmas életkorban) kedvezőtlenebb, mint a férfiaké. — A katonák életkor-kilátásai a dunai tartományokban a 30., Lambaesis körzetében a 42. életévig kedvezőbbek a polgári lakosságénál, azon túl kedvezőtlenebbek. — Római Afrikában (nem számítva a szörnyű halálozási arányszámú Egyiptomot) az átlagéletkor valamivel hosszabb, mint Dél-Európában s itt hosszabb, mint a dunai provinciákban és Britanniában. — A keresztény, tehát késő császárkori sírkövek valamivel hosszabb átlagéletkorról vallanak, mint a korábbi feliratok.

R. Mondolfo (The Greek Attitude to Manual Labour : Numb. 6, p. 1—5) Buenos-Aires-i professzor szerint Hesiodostól Sokratesig a fizikai munka nagyra értékelése jel-

lemző a görög írókra. Kezdettől fogva kiemelik a munka gazdasági jelentőségét (a szükséges javak előállítása) és erkölcsi fontosságát (szemben a parazitizmussal). A hét görög bölcs korától fogva pedig a fizikai munka intellektuális fejlesztő erejét is kezdik felismerni. A fizikai munka lebecsülése csak Xenophon, Platon és Aristoteles műveiben válik általánosabb jelenséggé (s elvétve náluk is felbukkan a korábbi egészségesebb szemléletmód maradványa). — R. Mondolfo megállapításai frappánsan egybevágnak azzal a tételünkkel, mely szerint a polis társadalom (főleg a legjobban ismert athéni demokrácia) felemelkedő fejlődési szakaszában a szabad kisemberek szorgalmas dolgozók, s csak a peloponnesosi háborútól fogva, midőn a polis-világ hanyatló szakaszába lép, kezdődik a szabadok tömegeinek idegenkedése a fizikai munkától, mint rabszolgához illő foglalkozástól.

Szádeczky Kardoss Samu

HÍREK

MOMMSEN VÉGAKARATA

Először a Die Wandlung 3 (1948) kötete hozta Mommsen végakaratának egy addig publikálatlan okmányát. Ezt követően részben német eredetiben, részben fordításban rövidebb-hosszabb kísérő szöveggel a legkülönbözőbb helyeken került közlésre az érdekes dokumentum (Bolletino dell' Istituto di Diritto Romano 53—54 [1948]; Athenaeum N. S. 26 [1948]; Hermeneus 22,5 [1951 január]; Past and Present 1 [1952 február]; Die Welt als Geschichte 15 [1955]). Álljon most itt a hazai olvasó számára is tudományszakunk óriásának e rendkívül tanulságos megnyilatkozása:

«Ich ersuche die Meinigen, nach meinem Tode das Erscheinen eingehender Lebensbeschreibungen nach Möglichkeit zu verhindern, insonderheit keine Papiere zu diesem Zwecke auszuliefern.

Ich habe in meinem Leben trotz meiner äußeren Erfolge nicht das Rechte erreicht. Außerliche Zufälligkeiten haben mich unter die Historiker und die Philologen versetzt, obwohl meine Vorbildung und auch wohl meine Begabung für beide Disziplinen nicht ausreichte, und das schmerzliche Gefühl der Unzulänglichkeit meiner Leistungen, mehr zu scheinen, als zu sein, hat mich durch mein Leben nie verlassen und soll in einer Biographie weder verschleiert noch manifestiert werden. Es kommt dabei ein Zweites hinzu. Politische Stellung und politischen Einfluß habe ich nie gehabt und nie erstrebt; aber in meinem innersten Wesen und ich meine, mit dem Besten, was in mir ist, bin ich stets ein *animal politicum* gewesen und wünschte, ein Bürger zu sein. Das ist nicht möglich in unserer Nation, bei der der Einzelne, auch der Beste, über den Dienst im Gliede und den politischen Fetischismus nicht hinauskommt. Diese innere Entzweiung mit dem Volke, dem ich angehöre, hat mich durchaus bestimmt. mit meiner Persönlichkeit, soweit mir dies irgend möglich war, nicht vor das deutsche Publikum zu treten, vor dem mir die Achtung fehlt.

Ich wünsche, da auch nach meinem Tode dasselbe sich mit meiner Individualität nichts zu schaffen mache. Meine Bücher mag man lesen, solange sie eben dauern, was ich gewesen bin, oder hätte sein sollen, geht die Leute nichts an.

Meine Briefschaften und sonstigen Papiere sollen nach meinem Tode meinen Söhnen Karl und Ernst zur Sichtung übergeben werden, wobei sie meiner Frau nach Ermessen hinzuziehen und ihre Wünsche berücksichtigen werden. Da ich nicht die Gewohnheit hatte, empfangene Briefe zu kassieren, so wird bei weitem das Meiste sofort zu vernichten sein. Im übrigen steht es ihnen frei, was dazu sich eignet, selbst aufzubewahren, jedoch immer unter Ausschluß der Publikation. Eventuell können sie auch, was sich dazu eignen sollte, einer öffentlichen Anstalt mit der Maßgabe, daß in den nächsten dreißig Jahren die Papiere unter Verschluß bleiben, dann aber wie andere öffentliche Akten benutzt werden können, zum Eigentum übergeben. Hierdurch wird die entgegenstehende Bestimmung § 13 des Testaments aufgehoben.

Heringsdorf, 2. September 1899. Theodor Mommsen.

Szádeczky-Kardoss Samu

IPU, A FŐRANGÚ INTELMEI

BEVEZETÉS

Az egyiptomi történelemmel foglalkozó kutatók számára a társadalmi fejlődés vizsgálata szempontjából különösen értékes forrást jelent az Ipu, a Főrangú intelmeit[1] tartalmazó leideni papirusz. A nyelvészek és történészek többségének véleménye szerint a szöveg egy óbirodalom végén[2] lezajlott népi mozgalom leírását tartalmazza.

Az óbirodalom tulajdonképpeni kialakulását Doser fáraó (III. dinasztia) korára tehetjük. Az általa létrehozott rendszer a IV. dinasztia, s különösen Cheops alatt élte virágkorát. A «Nagy Isten» címet viselő uralkodó az egész népet mozgósíthatta piramisának építésére. A korabeli vallás szerint az ember földi életén kívül a túlvilági sorsa is a király kezében volt. Az örök életet csak azok nyerhették el, akiket az uralkodó sírral, masztabával ajándékozott meg. Az egyéniség teljes elnyomása, a legszélsőségesebbI zsarnokság jellemezte ezt a korszakot.

[1] A nevet egyiptomi nyelven *Ipu-wer*-nek, vagy *Ipu-ser*-nek ejthették. Értelmezését *J. Spiegel:* Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im alten Ägypten. Heidelberg 1950 p. 41 állapította meg. A papirusz teljes szövegét korszerűen *A. H. Gardiner* publikálta. (The Admonitions of an Egyptian Sage. Leipzig 1909.)

A forradalmi korszak eseményeiről más írásos források is (pl. *Merikarêc Intelmek*, *Noferrehu Intelmei* stb.) említést tesznek, illetőleg azok egy részét ismertetik, ezekkel azonban most részletesen nem foglalkozhatunk.

[2] A mű korának meghatározása nem teljesen biztos, a filológiai és régészeti érvek többsége azonban arra mutat, hogy az első átmeneti korral (Kb. i. e. 2200—2000) kell kapcsolatba hozni. *Gardiner*, aki a datálás kérdését nyitva hagyta (i. m. p. 18) hangsúlyozza a szöveg nyelvének középbirodalmi jellegét (i. m. p. 3). Az első átmeneti kor idején is ez volt használatban! s megállapítja, hogy egyes részek *Amenemhêt Intelmeivel* és az *Életúnt beszélgetése lelkével* címen ismert költeménnyel mutatnak rokonságot. (Az előbbi a középbirodalom *elejére*, az utóbbi az első átmeneti kor idejére datálható.) A *Merikarêc Intelmek* szintén közel állnak szövegünkhöz. *A. Erman* (Die Literatur der Ägypter. Leipzig 1923 p. 130 kk rámutat arra, hogy óbirodalom végén lezajlott események leírásáról van szó.

Spiegel i. m. határozottan az első átmeneti korra datálja a művet. Ezt az álláspontot képviseli *Dobrovits Aladár* is. Oriens Antiquus 1 [1945] 54 k 86 j.; Acta Ant. Hung. 3 [1955] 14, 20 j.). Ld. még *A. Moret:* L'accession de la plébe égyptienne aux droits religieux et politiques sous le Moyen Empire. (Recueil d'études égyptologiques á la mémoire de Jean—Francois Champollion . . . 1922) p. 331 kk. *H. Junker* is az első átmeneti kor mellett foglalt állást. (*H. Junker—L. Delaporte:* Die Völker des antiken Orients. Freiburg 1933. 77.) Az ásatók megállapították, hogy a memphisi temetőben ebben az időben rombolások történtek.

Az egyik legkomolyabb ellenérv, mely ezzel a datálással szemben felhozható, a szövegben említett idegen bevándorlás, mely a hyxos uralommal hozható összefüggésbe, bár kétségtelen az, hogy ázsiai betörések az első átmeneti kor idején is voltak. Erről a *Merikarêc Intelmek* is említést tesznek. (*Erman:* id. m. 115 k.) Mindezen, s egyéb érvek alapján — véleményünk szerint — az előbb említett kutatók megállapítása elfogadhatóbbnak látszik azokénál, akik (pl. *W. Czermak:* Über den Seth der Hyksoszeit. Mélanges Maspero I. Mémoires de l'Institut Francais d'archéologie orientale LXVI. Le Caire 1938. 722 kk, *V. Avgyijev:* Az ókori kelet története. Bp. 1951. 124 kk vö. a kritikát ui. 399 stb.) szerint a szöveg középbirodalom végén történt eseményeket beszél el.

A «milliók egy miatt» rendszere azonban nem lehetett tartós, s már Chefrén alatt megkezdődött a királyi hatalom fokozatos hanyatlása. A heliopolisi Rêc papság hatalma erősen megnövekedett, s az uralkodóra is kiterjesztette befolyását. Chefrén a «nap fia» cím felvételével[3] hivatalosan is meghódolt ennek az istenségnek.[4]

A nép elégedetlensége úgy látszik már a IV. dinasztia alatt komoly formában nyilatkozott meg az önkényuralom ellen. Diodórosnál[5] fennmaradt — természetesen túlzó — hagyomány szerint Cheops és Chefrén annyira féltek az elnyomottak bosszújától, hogy nem is mertek piramisaikba temetkezni, nehogy holttestük a lázadók kezébe kerüljön. Hérodotos is említi az ezekkel az uralkodókkal szemben érzett gyűlöletet.[6]

A zsarnokság hanyatlása nagy mértékben meggyorsult az V. és VI. dinasztia alatt. Az V. dinasztia idején a heliopolisi papság befolyása még inkább megnövekedett. A későbbi időből származó Westcar papirusz[7] szerint ezek a királyok magától Rêc istentől származtak.

Unis fáraó (V. din. vége) piramisában jelennek meg először a király túlvilági életével foglalkozó *piramisszövegek*. Ámbár ezek nagy része az uralkodót még mint a másvilág urát dicsőíti, figyelmes vizsgálattal kimutatható, hogy a királyi hatalom hanyatlása már ezekben az élettől látszólag teljesen távolálló szövegekben is éreztette hatását. (Előfordulnak köztük például olyan részletek, melyek szerint a fáraóra a túlvilágon ítélet vár.)

A királyi ház rendelkezésére álló anyagi eszközök egyre csökkentek. Az uralkodó kénytelen volt mind több és több templom és papi igazgatás alatt álló sírváros számára kiváltságokat adni.[8] A vidéki arisztokrácia, a kerületek kormányzói egyre nagyobb mértékben függetlenítették magukat a központi hatalomtól, s a kiskirályok szerepét kezdték játszani.

A fáraó ellen vívott harcukban a főurak az uralmuk alá tartozó terület köznépére igyekeztek támaszkodni. Sírfeliratakban a szegények jóságos gondviselőjének tüntették fel magukat, s a masztabáik falait díszítő domborműveken sok esetben valószerűtlenül idillikus képet festettek a nép helyzetéről.[9] Az elnyomás rideg tényét azonban semmiféle megtévesztés sem takarhatta el, s a fokozatosan darabokra hulló államgépezet már nem állhatott ellen sikeresen a forradalmi mozgalomnak. Az arisztokrácia diadalmaskodott ugyan az abszolút királyi hatalom felett, őt magát azonban rövidesen a népi mozgalom seperte el. A Manetho szerint 70 napig uralkodó és 70 királyból álló VII. dinasztia már a teljes káoszt jelzi.[10]

Ezt, vagy az ezután következő korszakot írják le Ipu, a Főrangú intelmei. Ipu, mint a bukott arisztokrata rendszer híve természetesen izzó gyűlölettel ír az eseményekről. Célzatosan túlhangsúlyozza a negatív kísérőjelenségeket, kénytelen azonban elismerni, hogy a forradalom egy eszményi cél érdekében folyik: az igazság megvalósításáért a földön. (Később Ehnaton reformmozgalmának is ez volt az egyik fő jelszava.)

Stilisztikailag a mű magas művészi színvonalon áll. A zűrzavar szemléletes leírása elsősorban a hallgató és az olvasó érzelmeire igyekszik hatni. Hosszabb összetett mondatot alig találunk a szövegben. A szaggatott, gyakran nyilván készakarva összefüggéstelen felkiáltások jól mutatják a szerző zaklatott lelkiállapotát. A gyűlölködő vádaskodásokba néha keserű, maró gúny vegyül, vagy egy-egy fohászkodás szakítja meg a borzalmak leírását. A sötét drámai hangulat csak akkor enyhül meg hirtelen, mikor az író az elmúlt idők állapotairól beszél, s a régi rendszer visszaállítására bíztatja olvasóját.

[3] *H. Kees:* Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter.[2] Berlin 1956. 29, *u. a.:* Der Götterglaube im alten Ägypten.[2] Berlin 1956. 250; *Ed. Meyer:* Geschichte des Altertums. I. 2^3 § 250.

[4] A napkultusz már korábban is megvolt az egyiptomi vallásban, döntő szerepet azonban nem játszott. Lehet, hogy a Cheops piramis mellett újabban előkerült hajók a napbárkát akarják ábrázolni, valószínűbb azonban, hogy a túlvilági folyón való átkelés számára készítették őket a sírhoz.

[5] I. 64.

[6] II. 128.

[7] Publikációja: *Erman:* Die Märchen des Papyrus Westcar. I—II. Berlin 1890.

[8] *R. Weill:* Les decrets royaux de l'ancien empire égyptien. Paris 1912; *K. Sethe:* Urkunden des Alten Reichs. Leipzig 1933 passim.

[9] *Dobrovits:* Acta Ant. Hung. 3 (1955) 17 sk.

[10] Az első átmeneti kor történetére ld. *H. Stock:* Die erste Zwischenzeit Ägyptens. Studia Aegytiaca II.) Roma 1949.

A kézirat sajnos rendkívül töredékes, eleje és a vége hiányzik. Ennek következtében nem lehet biztosan megállapítani, hogy kihez beszél a szerző. Véleményünk szerint *talán* Spiegel feltevése látszik még a legvalószínűbbnek, mely szerint Ipu a forradalmárok által trónraemelt uralkodóhoz[11] szól, s őt próbálja a borzalmak ismertetésével a rend helyreállítására bírni. A sok szövegromlás és lacuna következtében a fordítás rendkívül nehéz, néha szinte lehetetlen. A következőkben a teljesen érthetetlen és az erősen kétes szakaszok, s töredék mondatok elhagyásával a lényeges részeket közöljük. Az eredeti szöveg és a jellegzetes egyiptomi kifejezések lehető legpontosabb visszaadására törekszünk, természetesen a közérthetőség és a magyarosság határain belül. Az értelmi betoldásokat kerek () zárójelek mutatják. A szövegromlások következtében szükségessé vált jel- és szópótlásokat, valamint javításokat tört ⟨ ⟩, a papírusz töredékes állapotából származó hiányok kiegészítését pedig szögletes [ ] zárójelekkel jelöljük. A három pont a különböző terjedelmű kihagyásokat jelzi.

FORDÍTÁS

I

A mű fennmaradt részének első szakaszában a szerző a mondatkezdő «bizony» szócska időnkénti megismétlésével tagolja a zűrzavar leírását. A szegények meggazdagodása és az arisztokrácia elszegényedése kétségbeeséssel tölti el. A társadalom struktúrájának megváltozása szerinte teljes anarchiához és belső harcokhoz vezetett. Az idegenek beözönlése még inkább súlyosbította a helyzetet.

(1,1)... „Az ajtón [állók] így szólnak: Menjünk, fosztogassunk... (1,3)... A madárászok csatasorba állnak...1,4...A mocsár [lakók?] pajzsokat viselnek...(1,5)... Az ember úgy tekint fiára, mint ellenségére... (1,7... Ezeket (?) határozták el számotokra Horus idejében...(1,8)... A jellemes ember szomorúan járkál azok miatt, amik az országban történnek... (1,9)... A pusztalakók (pedig) emberekké (egyiptomiakká) lettek mindenütt.

Bizony az arc sápadt...(1,10)... Az elődök megjósolták...(2,1)... Az ország bandákkal van tele ... Az ember pajzsával megy ki szántani...

(2,2) Bizony az [arc] sápadt. Az íjász fel van szerelve... Jogtalanság mindenütt! Nincsen tegnapi ember...

(2,3)... Bizony a Nilus kiárad, (de) nem szántanak neki. Minden ember így szól: „«nem tudjuk, mi fog történni az országban.»

(2,4) Bizony, az asszonyok meddők, nincsen fogamzás. Ḫnum[12] nem teremt az ország állapota miatt.

Bizony a szegények pompás dolgok birokosai lettek. Aki (2,5) szandált sem készített magának, (most) készletek tulajdonosa.

Bizony, (hü?) szolgáik szíve szomorú.[13] A főrangúak nem csatlakoznak uj[jongó] embere[i]khez.

Bizony a [szív] erőszakos. Szenvedés (v. járvány) (2,6) van az országban, s vér mindenütt. Nem ⟨hiányzik⟩ a halál, s a mumiapólya beszél, mielőtt közeledének hozzá.[14]

Bizony, sok halottat a folyóba temetnek. Az áradat (2,7) (lett) a sír; a balzsamozó (pedig) csarnok olyan lett, mint az áradat.

[11] *Erman:* id. m. 131 szerint a szerző az öreg II. Phiops fáraóhoz beszél, s az események egy részét talán csak mint jövendölést mondja el (u. i. p. 140). Ezt azért nem tartjuk valószínűnek, mivel a szövegből úgy tűnik, hogy a forradalom már megdöntötte a régi uralkodóházat. (*Spiegel:* i. m. p. 20.)

[12] Kosfejű istenség, aki az egyiptomi mitológia szerint fazekaskorongon teremti az embert.

[13] A «hű» szolgák szomorúak, a többiek örülnek.

[14] Talán hivogatja magához az élőket? A pontos értelem nem állapítható meg.

Bizony, az előkelők panaszkodásban vannak. A szegények örvendeznek. Minden város így szól: «nosza, űzzük el az erőseket (2,8) közülünk!»

Bizony, az emberek olyanok, mint a fekete ibiszek.[15] Piszok van az országban. Nincs, bizony, olyan, akinek fehér a ru⟨hája⟩ ebben az időben.

Bizony, az ország megfordul, mint a fazekaskorong teszi. (2,9) A rabló készletek ura (lett)...

(2,10) Bizony, a folyó olyan, mintha vérré vált volna. Mikor isznak belőle, visszariadnak az emberektől[16], (hiszen) vízre szomjaznak.

Bizony, a kapuk, az oszlopok és a falak elégtek. (2,11) A királyi palota (élet, üdv, egészség) építménye(?) (azonban) maradjon meg, és legyen szilárd.

Bizony, a Dél hajója recseg. A városokat szétromboljak. Felső-Egyiptom üres (v. száraz) [puszta]ság[gá] lett.

(2,12) Bizony, a krokodilus[ok] jóllaknak(?) azzal, amit visznek nekik. Az emberek önként mennek hozzájuk...

(2,13)... Bizony, az emberek kevesen vannak, s aki a testvérét a földbe teszi, (2,14) (olyan) van mindenütt...[17]

Bizony, az [előkelő?] férfi fiát... a[li]g ismerik meg. Úrnőjének a szülötte szolganője fiává lett. [18]

(3,1) [Bi]zony, a Vörös Föld (sivatag) van az országban. A kerületeket szétdúlják. Egy külső idegen nép jött be Egyiptomba...(3,2)... Nincsenek, bizony, emberek (egyiptomiak) seholsem.

Bizony, arany, lapis lazuli, ezüst, malachit, karnalin, bronz, *ibhtj* -kő... (3,3) van a szolganők nyakába [fű]zve. Az ⟨előkelő hölgyek⟩?[19] szerte az országban (bolyonganak??), s a házak úrnői így szólnak: Ó, bárcsak lenne mit ennünk!

Bizony, ...(3,4)... az előkelő hölgyek... a testük szánalmas a régi rongyok miatt. A szívük fáj a köszöntések alkalmával.[20]

(3,5) Bi[zony] az ébenfa ládákat feltörik. A pompás akácfát ágyakká (?) darabolják...

(3,6) Bizony, a [piramisok?] építői földművesekké (?) [let]tek. Akik az isten hajójában[21] voltak, azokat igába (?) fogták...

Bizony, nem hajóznak (3,7) [Byb]losba[22] manapság. Mit tegyünk múmiáink cédrusfájáért? A papokat ezek termékeivel temették. Azok olajával balzsamozták be (3,8) az [előkelő]ket (egészen) Kréta szigetéig.[23] (Most) nem jönnek. Hiányzik az arany... (3,9) A királyi palota, (élet üdv, egészség) ...ja ki van ürítve. Milyen nagy dolog (most)[24], hogy az oázislakók jönnek az ünnepi gyékényeikkel(?),... a friss növényekkel...

[15] Plegadis falcinellus. (*Keimer:* Annales du Service. 30 p. 20 R.)

[16] A vízben úszó holttestekre céloz.

[17] A zavargások következtében igen sok a haláleset.

[18] Az úri gyermekek szolgasorba jutottak.

[19] Az erős szövegromlás miatt nem állapítható meg a biztos értelem.

[20] Szégyellik magukat, mikor régi ismerősökkel találkoznak.

[21] Talán a király kereskedelmi hajóit jelenti. (Vö. *Spiegel:* i. m. 81 Anm. 23.)

[22] Byblos városával Egyiptom az archaikus kor óta élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn.

[23] A híres hagia—triadai szarkofágon látható múmiaszerű ábrázolás is arra mutat, hogy Kréta szigetén ismerték a balzsamozást.

[24] A szerző maró gúnnyal állapítja meg, hogy miután a művelt országokkal való kereskedelem megszünt, most már az is nagy dolog, ha barbár sivataglakók hoznak valamilyen árut.

(3,10) Bizony, Elephantine, Thinis, s a felsőegyiptomi [szent]ély nem adózik (3,11) a [láza]dás miatt. Hiányzik a ....., faszén, *irtjw*, *m*;ˁ.*w* fa, *nw.t* fa, *šṯ*;.*w* fa a kézművesek munkájához...

(3,12) Mire való a kincstár az adói nélkül? A király szíve azonban (már azzal is) boldog, hogy az igazság jön hozzá.

(3,13) (Közben pedig) minden puszta (így szól): ez a mi vizünk, szerencsések vagyunk![25] Mit teszünk ez ellen? Úton (vagyunk) a pusztulás felé. Bizony, a nevetés megszűnik (3,14) [Nem] gyakorolják. Gyász az, ami az országban van vegyülve panasszal.

Bizony... (4,1) akik emberek (egyiptomiak) voltak, másokká (idegenekké) ⟨lettek,⟩ kidobva az utcára.

Bizony, mindenkinek a haja [kihullik][26] Nem különböztetik meg a férfi fiát attól, akinek nincsen ez. (törvényes apja?)...

Bizony (4,2)... Nincs vége a zajongás[nak.]

Bizony, az öreg és a gyermek ⟨így szól⟩: «meghalni szeretnék»! A pici gyermekek 4,3 így szólnak: «(bár) ne adta volna ő, hogy éljek!»

Bizony, a főrangúak szülötteit a falakhoz vágják. A kívánt gyermekeket kiteszik a pusztába.

(4,4) Bizony, akik a balzsamozó csarnokban voltak, (azokat) a pusztába teszik, a balzsamozók titkait rá hajítják.[27]

(4,5) Bizony, tönkrement az, amit tegnap látni lehetett. Az ország gyengeségben van, mint a kitépett len.

Bizony, (4,6) az egész mocsár (Deltavidék) nincs elrejtve. Alsó-Egyiptom belseje kitaposott út lett. Mi az, (4,7) amit az ember tenni fog ... Azt beszélik, s mondják: «átok a titkos helyekre!» Íme az (ti. a Delta) éppenúgy azoknak a kezében (is) van, akik nem ismerik azt, mint akik ismerik (4,8) azt.[28] A sivataglakók (most) járatosak a mocsári (deltai) foglalkozásokban.

Bizony, a polgártársakat (most) malomkövekhez tették. Azokat, akik finom (4,9) vászonba vannak öltözve, ütlegelik ... vel. Akik nem lát[ták] a napvilágot, (most) előjönnek akadálytalanul.[29] Akik (4,10) férjük ágyában voltak, nosza aludjanak bőrtömlőn.[30] ... Beszélek, bár nehezebb ez nekem a tömjénes mozsárnál... (4,12) ... Előkelő hölgyek (úgy) szomorkodnak (v. szenvednek), mint a szolganők. Az ⟨énekesnők⟩ a kamrákban, a szövőműhelyek belsejében szomorúan énekelnek (4,13) Meretnek.[31]

Bizony, minden szolganő szájaskodik. (Mikor) (4,14) úrnőjük beszél, terhes az a szolgáknak.

Bizony, a (f)ák ki vannak vágva, az ágak csupaszok...

(5,1) ... Az emberek ezt mondják, mikor hallják: «a legtöbb gyermeknek hiányzik a kalács.»...

[25] Keserű irónia! A kincstár üres, a királyt azonban ez nem érdekli, ő csak az «igazsággal» törődik. A barbárok közben örülnek az Egyiptomban uralkodó zűrzavarnak, és szabad zsákmánynak tekintik az országot.

[26] Az áruhiány következtében a hajápolás is lehetetlen.

[27] A balzsamozók titkai: múmiatekercsek, amulettek, koporsó stb.

[28] A mocsaras Delta vidéket eddig csak az egyiptomiak ismerték, most már a barbárok is kitaposott útnak tekintik.

[29] Nyilván a legszegényebbekre céloz, akik eddig nem is mertek mutatkozni mások előtt.

[30] A bőrtömlő kényelmetlenebb alvóhely az ágynál. A mondatnak természetesen gúnyos értelme van.

[31] A zene istennője. A. *Klasens* szerint (A magical Statue Base [OMRO 33. 1952] p.68) a determinativum alapján itt inkább a szövés istennőjére kell gondolni.

(5,2) . . . Bizony, a főrangúak kínlódva éheznek. A szolgákat szolgálják(?) . . .

(5,3) . . . Bizony, a heveskedő így szól: «ha . . . tudnám, hol az Isten, áldoznék neki.»

Bizony, (bár) (5,4) névlegesen [ig]az[ság] van az országban,[32] bűn az, amit elkövetnek, miközben róla (ti. az igazságról) hazudoznak . . . (5,5) . . . Bizony minden barom szíve sír. A nyájak gyászban vannak az ország állapota miatt.

(5,6) Bizony, a főrangúak szülötteit a falakhoz vágják. A kívánt gyermekeket kiteszik a pusztába.[33] Ḫnum gyászol (5,7) (hiábavaló) fáradozása miatt.[34]. . .

(5,10) . . . Az ember megöli anyjától való testvérét . . .

(5,11) . . . Bizony, az utakat . . . útvonalakat(?) őrzik. (ti. a rablók) A bokrokba ülnek, amíg jön egy esti vándor (5,12), hogy elvegyék a terhét, elragadják, ami rajta van. Megízleli a botverést, s megölik jogtalanul.

Bizony, (5,13) elpusztult az, amit tegnap (még) látni lehetett. Az ország gyengeségben van, mint a kitépett len. [35]

(5,14) . . . Ó, bárcsak vége lenne már az embereknek! Ne lenne fogamzás, ne lenne (6,1) szülés! Csendesedne el az ország a zajongástól, s ne lenne zűrzavar.[36] v, ne lennének zavargók.)

Bizony, növényekkel [táplálkoznak,] s vízzel nyelik le. Nem (6,2) találni növénymagot a madarak ⟨számára.⟩ Elragadják a . . .-t a disznó szájától, s nem szólnak így, (mint régen): «jobb neked ez, mint nekem» (6,3) — az éhség miatt.[37]

Bizony az árpa elpusztul minden oldalon. (Az ember) meg van fosztva a ruháktól, a *hs.j.t* illatszertől, az olajoktól. Mindenki (6,4) így szól: «nincsen». A raktár üres, az őrzője földre van terítve.

Kellemes és nagyszerű volna a szívemnek, ha teljesen készen lennék. (6,5) Ó, bár befejezhetném (?) beszédemet ebben a pillatatban. Ez megmentene attól a szenvedéstől, ami vele jár.

Bizony, a pompás bíróság (6,6) iratait elhurcolták. A volt (?) titkok helyét felfedték.

Bizony, a varázslatokat felfedték, a *šm.w* és a *šḫn.w* (ráolvasás) (6,7) szellemi zűrzavart okoznak, mivel emlékeznek rájuk (v. gondolkodnak róluk) az emberek.[38]

Bizony, a (hivatali) csarnokok (levéltárak) nyitva vannak. Összeírási íveiket elvitték.[39] A szolgarendű emberek (ezért) 6,8 szolgarendűek urává lettek.

[32] A forradalom tehát az *igazság* megvalósításáért folyt. Nyilván a teljes egyenlőséget kell értenünk ez alatt.

[33] A szerző itt önmagát ismétli. Nyilván a gyermekek meggyilkolását tartja a legszörnyűbb gonosztettnek.

[34] Ld. 12. jegyzet.

[35] Ismétlés.

[36] Az első rész sötét hangulata itt éri el a mélypontot. A szerző végső elkeseredésében az egész emberiség pusztulását kívánja.

[37] A végső nyomorba jutott emberek már a madarak és a disznók eledelét is megeszik.

[38] Az óbirodalom korában a mágikus szövegek birtoklása szinte kizárólag az uralkodó privilégiuma volt. Az első átmeneti kortól kezdve bárki felhasználhatta őket. Ez a vallás teljes demokratizálását jelentette.

[39] Nyilván így akart a nép megszabadulni az adóktól.

Bizony, . . . a [hivatalnokokat (?)] megölik, irataikat elviszik. Ó, de rossz nekem a nyomorúság miatt egy ilyen ⟨korban⟩!

Bizony (6,9) a zsákírnokok[40] (?) irataít eldobták. Egyiptom élelmiszere «bemegyek, és hozok nekem»[41] lett.

Bizony, (6,10) a bíróság törvényeit kidobták. (?) Bizony, rajtuk járkálnak a sikátorokban, a «nyomorult»[42] felszakítja azokat (6,11) az utcákon.

Bizony a «nyomorult» az isteni kilencség állapotába jutott.[43] A Harmincak Bíróságának[44] azt a lényegét felfedték.

(6,12) Bizony, a nagy bíróság «gyere ki, hogy ő bejőjjön»[45] lett. A «nyomorult» megy-jön a «nagy paloták»-ban.

Bizony, (6,13) a főrangúak szülöttei ki vannak dobva az utcára. Az okos azt mondja: «igen», az ostoba azt mondja: «nem». Aki nem ismeri, (6,14) az előtt szép.[46]

II

A második részben a szerző az egyes szakaszokat az «ime» szócskával kezdi. Szemléletesen írja le a királyi hatalom összeomlását. Az arisztokrácia korábban éles harcot folytatott a központi hatalom ellen, a nagy népmozgalom idején azonban nyilván ennek bizonyos fokú megerősítése volt a célja.

A fejezet más részeiben Ipu részletesen ecseteli a társadalmi változásokat, és maró gúnnyal beszél a szegények meggazdagodásáról.

(7,1) Íme, magasodjék a láng felfelé, s (törjön) tüze az ország ellenségei ellen.[47]

Íme, (olyan) dolgokat tesznek, amilyenek sohasem történtek. A nyomorultak elhurcolták (7,2) a királyt.[48]

Íme, akit sólyomként[49] temettek el, (most) ravatalon van. Amit a piramis rejtett, üressé lesz.[50]

Íme, (7,3) néhány törvényt nem ismerő ember azon van, hogy megfossza az országot a királyságtól.[51]

Íme, azon vannak, hogy fellázadjanak az ureus kígyó,[52] Rêᶜ [védője] ellen, aki elégedetté teszi (7,4) a két országot.[53]

Íme, az ország titkát, melynek határai nem ismeretesek, felfedték. A székhely összeomlott (egy) óra alatt . . .

[40] A beszolgáltatással kapcsolatos adatokat a zsákirnokok jegyezték fel. A szöveg értelmezése sajnos bizonytalan. Lehetséges, hogy gyékényeken ülő (ítélkező?) irnokokról van szó.

[41] Jellegzetes egyiptomi kifejezés: Értelme: közprédává lett.

[42] Egyiptomiul *ḫuru*. Úgy tűnik, hogy a köznépnek ez a rétege volt a forradalom vezetője. A társadalomban elfoglalt helyzete nem teljesen tisztázott.

[43] A szegények olyan jól élnek, mint az istenek.

[44] Ősi egyiptomi törvényszék. Nem tudhatjuk, milyen «lényeg»»-ről van szó.

[45] Értelme: átjáróház lett.

[46] Ipu szerint tehát az «okosok» látszólag helyeslik az eseményeket, és mindenre igent mondanak. «Az okos» kezdetű mondat egyébként szószerint megtalálható *Amenemhêt intelmeiben* is (3, 6).

[47] Képletes felszólítás az uralkodóhoz: vessen véget az anarchiának.

[48] Talán a VI. dinasztia megdöntésére utal.

[49] A sólyom a királyi hatalom jelképe.

[50] A királyok sírkamráit kifosztják.

[51] A népmozgalom már a királyság intézményét is veszélyezteti.

[52] A királyi hatalom egyik jelképe.

[53] Felső- és Alsó-Egyiptomot.

(7,5) ... Íme, a *Ḳrḥ.t* kígyót[54] elhurcolták a barlangjából. (7,6) A felső- és alsó-egyiptomi királyok titkait felfedték.

Íme, a székváros fél a szükség miatt. A ⟨jogar⟩ ura zűrzavart idéz fel, s nincs ellenállás.[55]

(7,7) Íme, az ország ... tele bandákkal. A vitéznek a gyáva elragadja a [vagyon]át.

Íme, ... (7,8) Aki szarkofágot sem csinált magának, az (most) sír tulajdonosa.

Íme, a pompás balzsamozó csarnok tulajdonosait a pusztába dobták.

Aki koporsót sem csinált magának, az (most) a «két ezüstház» (kincstár) ⟨ura.⟩

(7,9) Íme, ezek történtek az emberek ⟨ellen?⟩ Aki kamrát sem épített magának, az (most) kerítés (?) (v. palota) tulajdonosa.

Íme, az ország hivatalnokait üldözik az országban ... előzik (7,10) a királyság házaiból.

Íme, az előkelő hölgyek bőrtömlőn (feküsznek), a főrangúak kényszermunka házakban (vannak). Aki (még) kerítésen (?) sem aludt, (most) ágy tulajdonosa.

Íme, a vagyon tulajdonosa (7,11) szomjasan alszik (el). Aki a falatjait (?) koldulta magának, az (most) *šḫr.w* ital (erős sör?) tulajdonosa.

Íme, a ruhák tulajdonosai régi rongyokban vannak. Aki nem (is) (7,12) szőtt magának, az (most) finom vászon tulajdonosa.

Íme, aki csónakot sem ácsolt magának, (most) ⟨hajó⟩ tulajdonosa. A (régi) gazdája nézi őket, de (a hajó) nem az övé már.

(7,13) Íme, akinek nem volt árnyéka,[56] (most) árnyék tulajdonosa. Az árnyékok (régi) gazdái a szélviharok fergetégében vannak.

Íme, aki nem ismerte a *d̲;d̲;.t* hárfát sem, az most *bn.t* hárfa tulajdonosa. (7,14) Aki nem (is) énekelt magának, az (most) Meretet[57] dicsőíti.

Íme, akik bronz étel asztalok tulajdonosai voltak, (azoknak?) egyetlen edényt sem díszítenek fel[58] ebből.

Íme, aki (8,1) a nyomor miatt özvegyen aludt, (most) ⟨előkelő hölgyeket⟩ (?) talál ...

Íme, akinek nem volt vagyona, (most) halmazok tulajdonosa (gazdag ember). (8,2) A főrangú dicséri őt.

Íme, az ország szegényei gazdaggá lettek, a vagyonok ⟨tulajdonosa⟩ nincstelenné.

(8,3) Íme, ... szolgálók uraivá lettek;. Aki küldönc volt, az (most) mást küld.

Íme, akinek kenyere sem volt, most raktár tulajdonosa. A csűre (8,4) (azonban) másnak a vagyonával van ellátva.

Íme, a kopasz, akinek nem volt olaja,[59] kellemes (édes) mirhával (töltött) korsók tulajdonosa lett.

[54] Ld. az 52. jegyzetet.

[55] Újabb szemrehányás a király (jogar ura) felé: gyengeségével maga idézi fel a káoszt.

[56] A forró klímájú Egyiptomban az árnyékos helyeket különösen nagyra értékelték. A jobbmódúak szerettek a kifeszített vitorlák árnyékában pihenni. Ipu valószínűleg erre a szokásra utal.

[57] Ld. 31. jegyzet első mondatát.

[58] Lakomák alkalmával a korsókat virágokkal díszítették fel.

[59] A hajolajra gondol.

(8,5) Íme, akinek ⟨*p*⟩*dś* ládája sem volt, az most *ꜣṯp* láda tulajdonosa.

Amelyik nő a vízben nézte az arcát, az (most) tükör tulajdonosa.

Íme, (akkor) boldog az ember, mikor (8,6) az ennivalóját eszi. Fogyaszd el a vagyonodat vidáman, ne tartsd vissza magad! Az a hasznos az embernek, ha az ennivalóját eszi.[60] Elrendeli (?) az Isten azt annak, (8,7) aki dicséri őt.

⟨Íme,⟩ aki nem (is) ⟨isme⟩rte Istenét, (most) áldozatot mutat be neki — másnak a tömjénéből . . .

[Ím]e, (8,8) az előkelő hölgyek, a nagyasszonyok, a pompás dolgok tulajdonosa⟨i⟩ gyermekeiket ágyakba adják. (prostituálják.) . . .

(8,9) . . . Íme, a hivatalnokok szülöttei rongy[ok]ban vannak . . .

(8,11) . . . Íme, aki nem (is) ölt magának, az (most) *wnḏw* marhákat öl . . .

(8,12) . . . Íme, a mészárosok *rꜣ* libákat vágnak le, amelyeket az istenek⟨nek⟩ adnak a marhák helyett . . .[61]

(8,13) . . . Íme, az előkelő hölgyek (?) menekülnek . . . (8,14) [gyermek]eiket (?) eldobják a halálfélelem miatt.

Íme, az ország előkelői futnak . . .

Íme, (9,1) az ágyak tulajdonosai a földön (feküsznek). Aki mocsokban aludt, (most) bőrpárnát töm ki magának . . .

Íme, az előkelő hölgyek kiéheznek : A mészárosok (közben) jóllaknak azzal, amit (9,2) elkészítettek.[62]

Íme, egy hivatal sincs a helyén. (olyanok), mint a tévelygő nyáj pásztor nélkül.

Íme, a marhák kóborolnak. Nincs, aki gondoskodnék (9,3) róluk. Minden ember visz magának, s billogozza a (saját) nevével.

Íme, az embert megölik a testvére mellett . . .

Íme, (9,4) akinek nem volt igája, most nyáj tulajdonosa. Aki szántó marhákat sem talált, (most) gulya tulajdonosa.

Íme, akinek nem volt vetőmagja sem, (most) magtárak tulajdonosa. (9,5) Aki kölcsön gabonát vitt magának, most maga adja ki azt. (ti. a kölcsönt.)

Akinek szomszédai sem voltak, (most) cselédek ura. Aki ⟨főrangú⟩ volt, (most) maga vállal megbízatást.

Íme, az ország hatalmasai(nak??) nem (9,6) jelentik a nép állapotát. Az ország pusztulóban van. Íme, egyetlen kézműves sem dolgozik. Az ellenségek megfosztják az országot a művészetétől . . .

(10,2) . . . Elrontják a szolgák azt, ami miatt elküldték őket uraik megbízásában. Nincsen félelmük . . .

(10,3) . . . Alsó-Egyiptom sír. A királyi csűr «bemegyek és hoznak nekem»[63] lett. (10,4) mindenki számára. Az egész királyi palota (élet, üdv, egészség) nélkülözi az adóit, (holott) az övé az árpa, a búza, a madarak, a halak, övé a fehér vászon, a finom *pꜣḳ·t* vászon, az ércek (10,5) az olaj, övé a gyékény és a szőnyeg . . . a hordszék és minden hasznos adó . . .

[60] Ipu korának hédonista filozófiáját ismerteti.
[61] Az újgazdagok fukarságára céloz.
[62] A mészárosok saját maguk eszik meg az állatokat eladás helyett.
[63] Ld. a 41. jegyzetet.

III

Ipu a következőkben a forradalmárok megsemmisítését követeli, majd a vallásos kötelességek betartására figyemezteti hallgatóját. Ennek ellenére később zúgolódva fordul a napisten ellen, aki megengedi ezt a sok szörnyűséget.

(10,6) . . . «Semmisítsétek meg annak a pompás fővárosnak — melynek kiváló hivatalnoka[i] vannak — az ellenségeit. (10,7) . . . Megy bizony a város elöljárója, s nincsenek rendőrei . . .

(10,8) . . . [Semmisítsétek meg] annak a pompás fővárosnak — melynek sok törvénye van — [az ellenségeit.]

(10,11) . . . [Semmisítsétek meg] annak a pompás fővárosnak — melynek sok a hivatalterme — [az ellenségeit.]

(10,13) . . . Gondoljatok . . . (11,1) a füstölésre a tömjénnel, s a vízáldozatra a korsóból reggel.

Gondoljatok a kövér *r*; libák, a *t r p* libák (11,2) és a *s . t* libák ⟨hozására,⟩ s az isteni áldozatok felajánlására az istenek számára.

Gondoljatok a nátron rágására,[64] s arra, mikor az ember elkészíti a fehér kenyeret a fej benedvesítésének napján.[65]

(11,3) Gondoljatok a zászlórudak felállítására, a sztélé kivésésére, (s arra, hogyan) tisztítja meg a pap a templomokat. (Gondoljatok arra, mikor) az isten háza ki van meszelve, mint a tej, (11,4) megédesítik a horizont[66] illatát, s állandóvá teszik a kenyér(áldozatokat.).

Gondoljatok az előírások betartására, a napok beosztására . . . (11,6) . . . Gondoljatok a marhák leölésére . . .

Gondoljatok . . . A *r*; libák tűzre tételére . . .

(11,12) . . . Íme, minek akart (11,13) Ő[67] teremte⟨ni⟩ a félénket nem különböztetve meg az erőszakos szívűtől. Csak jönne, s hozna enyhülést a forróságba! (12,1) Azt mondják, mindenki pásztora Ő, s nincs gonoszság a szívében. (Ha) a nyája megfogyatkozik, azzal tölti a napot, hogy gondoskodjék róla. (12,2) . . . Ó, bár felismerte volna a jellemüket az első nemzedékben, hogy lesújtotta volna gonoszságot, kinyújtotta volna a karját, és megsemmisítette volna (12,3) a magjukat és örökségüket.[68] Szülni vágyakoznak, (bár) szenvedés keletkezik és nyomorúság minden oldalon. Így van az, s nem (12,4) távozik el (ti. a szenvedés), míg az istenek köztük vannak.[69] (12,5) . . . Nincsen kormányos az ő órájukban. Hol van Ő ma? Talán alszik Ő? Íme, (12,6) nem látni a hatalmát.[70]

[64] A száj illatosítására szolgált.

[65] A mondat értelme nem világos.

[66] A «horizont» a templom gyakori megjelölése.

[67] *Spiegel* elgondolását (i. m. p. 33), mely szerint a következőkben a forradalmárok által trónremelt uralkodóról van szó, nem fogadhatjuk el. *J. v. Beckerath* véleményéhez kell csatlakoznunk, aki Spiegel könyvéről írt kritikájában (OLZ 49 [1954] 212) a régi kutatás nyomdokain haladva megállapítja, hogy a szerző itt a nap istenről beszél. Ez a rész egyébként erősen emlékeztet a *Merikarê intelmek* 130 kk soraira. (*Erman:* id. m. 118 sk.)

[68] Arra a mitoszra céloz, mely szerint a napisten az ősidőkben el akarta pusztítani az emberiséget, később azonban mégis megkegyelmezett nekik.

[69] Ti. az emberek között; tehát a világ végéig.

[70] Hasonló gondolat található a *Merikarê intelmek* 124. sorában. (*Erman:* i. m. 118.)

Mikor elszomorítottak minket, nem találtalak meg téged . . .[71] (12,12) . . . Aki ez ellen (fordul), azt gyűlölöd.[72] Ḥut és Śiát[73] eltávolították. Az Igazság van veled, (mégis) lázadás az (12,13), amit adsz az országnak és a zavargás (v. zavargók) lármája. Íme, az egyik leüti a másikat. Áthágják, azt amit parancsolsz.[74]

Ha három ember ment (12,14) az úton, (később már csak) kettőt lehet megtalálni.[75] Íme, a többség megöli a kisebbséget.

Szereti-e a pásztor a halált?[76] Parancsold meg hát a (13,1) válaszadást . . . (hiszen) az egyik gyűlöli a másikat . . . Megfogyatkoznak az alakjaik minden oldalon . . . Úgy cselekedtél, hogy ezt hoztad létre.

(13,2) Hazugságot mondanak neked. Az ország olyan, mint a *k*ʾ*k*ʾ növény.[77] Az embereket elpusztítják . . . Minden év lázadásban telik el. (13,3) Megölik az embert a (saját) háztetején, miközben virrasztania (kell), mintha határ(menti) házában (lenne). Az erős megmenti magát, élve marad . . .

(13,4) . . . (A szolga??) megy az úton, s (amíg) távolba (?) néz, elzárják az utat. (13,5) Megáll bánatosan, elveszik, ami rajta van, megízleli a bot verést, s megölik jogtalanul.[78] Ó, csak kóstolnál meg valamit (13,6) ebből a nyomorból, akkor [másként] mondanál [mindent] . . .

IV

A szerző kora nyomorúságával a óbirodalom idealizált képét állítja szembe majd újra a jelen állapotának ismertetésére tér át.

(13,9) . . . [Oly] szép [azonban az,] mikor a hajók folyón felfelé utaznak . . .

(13,11) [Oly] szép [azonban az,] mikor behúzzák a hálót, s összekötik a madarakat[79] . . .

(13,12) . . . Oly szép azonban az, mikor az emberek karjai piramisokat építenek (13,3), tavakat ásnak, hogy ligeteket telepítsenek fákból az istenek számára.

Oly szép azonban az, mikor az emberek ittasak, mikor . . . (13,14) isznak és a szívük vidám.

Oly szép azonban az, mikor ujjongás van a szájakban, a kerületek előkelői állnak, és nézik az ujjongókat. (14,1) a házukban. Finom *ḥ*ʾ*tjw* vászonba vannak öltözve, megtisztálkodva, . . . megerősített szívvel. (?)

Oly szép azonban az, mikor az ágyak (14,2) ki vannak tömve, . . . (14,3) . . . s zárt ajtó van azon, aki bokorban alszik.[80]

Oly szép azonban az, mikor a finom *p*ʾ*ḳt* vászon ki van terítve újév (?) napján[81] . . .

[71] Ipu most újra az uralkodóhoz fordul.

[72] T. i. a forradalom ellenségeit.

[73] Ḥu a kimondott szó, Śia a «felismerés» istene. A szerző képletesen azt akarja kifejezni, hogy szerinte az uralkodó minden megfontolás nélkül cselekszik.

[74] Az uralkodó tehát Ipu szerint az igazság eszményi céljáért küzdő, jóindulatú, de tehetetlen ember.

[75] T.i. a két együtt menő ember megöli az egyedül haladót.

[76] A pásztor = az uralkodó.

[77] Gyúlékony növény.

[78] Ismétlés.

[79] A szerző a békés munka eszményi képét vetíti hallgatója elé.

[80] A jó közbiztonság éppenúgy megvédte azelőtt a szabadban alvót, mint egy zárt ajtó.

[81] Sajnos nem lehet megállapítani, hogy mire céloz a szerző.

(14,13) ... A núbiaiak így szólnak: «mi intézzük a védelmeteket.» megsokszorozzák a haderőket az íjász nép[82] távoltartására. «Timeḥukból[83] áll? (14,14) Ismét megcsináljuk!» (Milyen jóindulatúak a *md̲ʒj*[84] Egyiptommal! (Közben pedig) hogyan van az, hogy minden ember (egyiptomi) megöli a testvérét? Az ifjúsági csapat (15,1), melyet magunknak szerveztünk, íjakká[85] lett, s azon van, hogy szétrombolja az (hazáját), ahol keletkezett, megismertetve a beduinokat az ország jellegével. (15,2) (Hajdan) azonban az összes pusztalakók féltek tőle ...

(15,13) ... Ez az, amit Ipu, a Főrangú mondott, mikor válaszolt őfelségének, a mindenség urának ...[86]

V

A következő, sajnos nagyon töredékes rész talán a VI. dinasztia bukását mesélte el. A szóbanforgó öreg ember esetleg II. Phiops fáraó lehet. Természetesen a szöveggel kapcsolatos annyi más «megállapításhoz» hasonlóan, ez is csak hipotézis.

(16,1) ... «Volt egy ember, aki aggastyánná lett, mielőtt meghalt. A fia (még) tudatlan gyermek volt ... (16,2) ... (Még) nem nyitotta meg a száját, hogy beszéljen (?) hozzátok. Halálnak halálával ragadtátok el őt ...

Fordította és bevezetéssel ellátta:

KÁKOSY LÁSZLÓ

[82] Idegen nép.

[83] Ti. az ellenség. A timeḥuk = líbiai törzs.

[84] Nubiai néptörzs. Később a rendőrök szerepét töltötték be Egyiptomban. Az országot tehát a barbároknak kell megvédeni!

[85] Értelem: az ifjúsági csapatok az «íjak»-hoz, tehát az idegenekhez pártoltak át.

[86] A mindenség ura címet aránylag ritkán alkalmazták az uralkodóra. Lehet, hogy itt irónikus értelemben szerepel.

STRABON GEOGRAPHIKA VII. 1—6.

BEVEZETÉS

Strabón, akit az utókor Ptolemaios mellett *ὁ γεωγράφος*-ként tartott számon, nagyjából Augustusnak volt kortársa. Születésének és halálának évét ránkmaradt művének utalásaiból csak hozzávetőleg tudjuk megállapítani. A kisázsiai Amaseiában, a pontosi királyok székvárosában született, akkortájt, amikor Pompeius végleg legyőzte Mithridatést, és birodalmának nyugati felét Bithyniához csatolva Róma közvetlen fennhatósága alá rendelte, többi részét pedig Rómától függő fejedelmek kezében hagyta (i. e. 65—63). Szimbolikus jelentőségűnek érezhetjük azt a tényt, hogy a majd Augustus uralkodása alatt konszolidálódó egységes mediterrán rabszolgatartó nagyhatalom Róma-centrikus földrajzi képének megörökítője a Róma hatalmi igényeit utoljára veszélyeztető pontosi király híveinek volt a leszármazottja. A család vagyona és befolyása a római érában is megmaradt; így részesülhetett Strabón oly gondos nevelésben, hogy később a császárnak és legközvetlenebb munkatársainak (pl. Aelius Gallusnak) a környezetében is megállta a helyét. Életének folyását részleteiben nem ismerjük, utazásait is — „Armeniától Sardiniáig és a Fekete-tengertől Aithiopia határaiig" (II 5, 10 p. 117) — csak alkalmi megjegyzéseiből tudjuk rekonstruálni; történeti művéből *(Ἱστορικὰ ὑπομνήματα)* csak jelentéktelen töredékek maradtak ránk, úgyhogy számunkra Strabónt másik (szintén hiányosan, de mégis legnagyobbrészt fennmaradt) munkája, a 17 könyvből álló *Γεωγραφικά* jelenti. Ebből következtethetünk olvasmányaira, filozófiai és általában tudományos érdeklődésére, életének egyes mozzanataira, római (esetleg Nápoly-környéki) tartózkodására és — negatíve — halálának időpontjára (az i. sz. 20-as évek elejére). Életkörülményeinél fogva tehát különb lehetőségek birtokában volt, mint Róma felemelkedésének két másik nagy tanuja: Polybios és Poseidónios.

De Strabón nem tartozik azok közé az ókori írók közé, akiket mondanivalójuk tartalmi és formai tökéletessége miatt érdemesítenek a klasszikusok rangjára. Nem egy olvasója jegyzi meg önkéntelenül, hogy szívesebben forgatná azokat a korábbi írókat, akiket valóban „kolosszális" méretű *κολοσσουργία*-jának összehordásához felhasznált: elsősorban Poseidóniost *(Ἱστορίαι, Περὶ ὠκεανοῦ)*, Eratosthenést és Ephorost. Amióta L. Heeren kimutatta Strabónnak a nagy apameiaitól való függését (Comm. soc. reg. scient. Gotting. 5 [1823] 97. skk.), majd a főleg K. Zeuss és K. Müllenhoff nyomán induló antik föld- és néprajzi kutatás egyre sűrűbben találkozott szembe ezzel az ismeretlen nagysággal (az áttekinthetetlenné terebélyesedett irodalomból Ed. Norden „Germanische Urgeschichte"-jét korszakalkotónak mondhatjuk), szinte divattá lett Poseidónios „kimutatása" olyankor is, amikor esetleg egészen másról volna szó. És mivel Strabón az egyik legkiadósabb forrás, majdnem bekövetkezett rajta az, amit Homérosból ő is idézett *(τὸν δὲ διὰ μελεϊστὶ ταμών)*, mert a sok forráskutató őt is szinte „tagonként feldarabolta", hogy az egyik név helyett egy másikat, jobban csengőt szerepeltethessen. Az efajta „forráskutatás" csődjét mindenki látta, de célravezetőbb módszert csak K. Reinhardt alkalmazott egyéb szempontból talán problematikus, de mindenképpen maradandó értékű Poseidónios-tanulmányaiban.

Strabón nemcsak összegezni, hanem pótolni is akarta elődeinek külön-külön eredetibb, mélyebb, csillogóbb írásait. A századok azt bizonyítják, hogy ez sikerült is neki. Közvetlenül és közvetve rengeteg anyagot használt fel, de idézetei nyilván nem azt a célt szolgálták, hogy olvasói az ő fejtegetései helyett Eratosthenéshez, Hipparchoshoz stb. folyamodjanak, a föld (általában: a kosmos) és egyén viszonyának tisztázását Poseidóniosnál keressék, a matematikai és csillagászati földrajz kérdéseinek állásáról megint másoktól várjanak felvilágosítást. Szándéka, mely ily hatalmas feladat

vállalására indította, csak az lehetett, hogy mindezt (vagy amit ebből az ő megítélése szerint olvasói — a római állam vezetői! — igényeltek) *ő* foglalja össze mértékadó módon, a hellénisztikus idők kutatási eredményeit a római hódítások folytán előállott új világhelyzetben *ő* kanonizálja. A maga módján *ezt* tette. Fogyatkozásokat, hiányosságokat persze fölös számmal róhatnánk fel neki, de attól ugyan nem fogjuk alaposabban ismerni a csak rajta keresztül rekognoszkálható régebbi kutatást.

Az antik földrajz egyik legjobb ismerője, F. Gisinger szerint „Strabón megítélése lényegében tisztázva van." (RE Suppl. IV. 638.) Ha a szakirodalom ide vonatkozó megállapításait nézzük, az az érzésünk, hogy a tisztázottságtól egyelőre messze vagyunk. Pl. a RE „Strabón"-cikkének írója (E. Honigmann) több ízben sorakoztatja egymás mellé az egymással szöges ellentétben álló nyilatkozatokat, éppen annak szemléltetéséül, hogy Strabónnal kapcsolatban mennyire nem alakult ki eddig nagyjából is egybehangzó tudományos közvélemény. Ha számbavesszük felszínes filozofálását, indokolatlan oktatói hangnemét, a nagyvonalú rendszerezési képesség hiányát, *egy* marad, amit fenntartás nélkül elismerhetünk: határtalan szorgalmát, amellyel az okiumené egészére vonatkozó görög föld- és néprajzi kutatások eredményeit — a történeti helyzetbe ágyazva, Róma igényeit és szükségleteit szem előtt tartva, de mégsem a tudományos szempontból igénytelen római kívánalmakhoz tapadva — Poseidónios koncepciójához képest színtelen, de mégis áttekinthető periégétikus rendszerbe foglalta. Nagy elődeinek szárnyalását nem akarta, nem is tudta volna követni, mégis gyümölcsözőbben használta fel őket, mint akármelyik későbbi excerptor. Biztos, hogy kivonatolása folytán sok becses eredmény kallódott el, de inkább arra gondoljunk, hogy mennyi maradt meg, ami ő nélkülözhetően szintén elkallódott volna.

Az is tény, hogy Strabón 17 könyve nélkül az ókori földrajz történetét fő vonalaiban is alig tudnók rekonstruálni. Önálló kutatónak a legjobb akarattal sem mondhatjuk, de bármennyire visszaesést jelent is nála (pl. Eratosthenéshez képest) a matematikai, fizikai és csillagászati kérdések kikapcsolása — az egyetemesebb tehetségű elődök eredményeinek bíráló ismertetése, bizonyos új eredmények (útleírások, katonai jelentések) beiktatása és az aktuális tudásanyag összegezése által mégsem méltatlan folytatója, vagy éppen betetőzője az ión ἱστορίη nyíltszemű megalapozóival kezdődő fejlődési sornak. M. Dubois megalapozott véleményét (Examen de la géogr. de Str. Paris 1891, 387. l.) mi is aláírhatjuk: „Vannak, akik azt mondják, hogy nagy mű ez, csak rosszul van megcsinálva (ce fut une grande oeuvre mal exécutée). Én inkább úgy mondanám, hogy ez a rosszul megcsinált mű mégiscsak nagy mű, és megérdemli elismerésünket."

*

Minden igénynek megfelelő, modern Strabón-szövegkiadás híján ma is a régiekre (Meineke; C. Mueller—F. Duebner: 1853) vagyunk utalva. Földi József teljes fordításából itt a magyar föld szempontjából különösen érdekes fejezeteket közöljük, mint ahogy szándékunk a többi, Magyarország földjére és ókori lakosaira vonatkozó antik szöveg közlése is; ld. a „Dissertationes Pannonicae" I. 6. füzeteként megjelent értekezésünket: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken, Bp. 1936. Az újabb irodalomból megemlítendő: J. O. Thomson, History of ancient geography, Cambridge 1948, ill. ennek fontos kiegészítésekkel ellátott orosz fordítása (N. I. Szkatkin, M. 1953), továbbá a M. Sz. Bodnarszkij szerkesztésében kiadott ókori földrajzi olvasókönyv (Anticsnaja geografija, M. 1953; Strabónról a 135. skk. l.); továbbá: A. Calzoni, Conception de la géographie d'après Strabon. Thèse Fribourg, Lugano 1940; G. C. Richards, Strabo, the Anatolian who failed of Roman recognition. Greece and Rome 10 (1941) 79. skk.; M. P. Anastos, Pletho, Strabo and Columbus. AIPhO 12 (1952) 1 skk. (Mélanges H. Grégoire, IV.)

BORZSÁK ISTVÁN

FORDÍTÁS*

VII

1

1. Miután beszéltünk már Iberiáról,[1] a kelta és az itáliai népekről a szomszédos szigetekkel együtt, beszélnünk kell még Európa hátralevő részeiről, természetesen a lehetőség szerinti beosztással. Hátra vannak még azok az országok, melyek keletre a Rajnán túl terülnek el a Tanaisig és a Maiotis-tó torkolatáig, továbbá azok, melyek az Adriai-tenger és a Pontos-tenger baloldali részei között Hellasig és a Propontisig nyúlnak dél felé s amelyeket másfelől az Istros határol. Ez utóbbi ugyanis az egész említett területet megközelítően két félre osztja ; Európa legnagyobb folyója, mely kezdetben délnek tart, azután hirtelen irányt változtatva nyugatról egyenest keletnek folyik a Pontos felé. Germánia nyugati határvidékén ered, közel az Adria szögletéhez, attól mintegy ezer stadion-nyira ; a Pontosba ömlik nem nagyon messzire a Tyras[2] és a Borysthenés torkolatától, miközben egy kissé észak felé kanyarodik. Már most az Istrostól északra vannak a Rhénoson és Keltikán[3] túl lakók ; ezek a bastarnákig és a tyregetákig, valamint a Borysthenés folyóig terjedő gall és germán népek, továbbá mindazok, amelyek a Borysthenés, Tanais és a Maiotis torkolata között egyrészt a belföldön az Okeanosig nyúlóan helyezkednek el, másrészt a Pontos hullámaival érintkeznek ; az Istrostól délre laknak az illyr és a thrák, meg az ezekkel összekeveredett kelta és egyéb néptörzsek egészen Hellasig. Először beszéljünk az Istroson túliakról ; ezek leírása ugyanis sokkal egyszerűbb, mint a másik oldalon fekvő részeké.

2. Mindjárt a Rhénoson túl a kelták mellett keleti irányban a germánok laknak, kik csak azzal a kevéssel különböznek a kelta fajtól, hogy vadabbak, termetük nagyobb és szőkébbek, egyébként azonban testalkat, erkölcsi felfogás és életmód tekintetében körülbelül olyanok, amilyeneknek a keltákat mondottuk. Véleményem szerint a rómaiak éppen azért adták nekik ezt a nevet, mivel tőrölmetszett, valóságos galloknak akarták őket mondani ; a germanus szó ugyanis a rómaiak nyelvében «tőrölmetszett, valóságos» jelentésű.

3. Ennek a területnek első része a Rhénos-vidék a Rhénos forrásától egészen torkolatáig ; ez a folyóvidék a maga egészében körülbelül a terület nyugat felőli szélességét adja. E vidék lakóinak egy részét a rómaiak áttelepítették Keltikába, más része, mielőtt erre sor került volna, idejében beljebb húzódott, mint a marsosok ; csak kevesen maradtak vissza, így a sugambrosok egy része. A folyómentiek után a Rhénos és az Albis között lakó egyéb törzsek

*(A helymeghatározásoknál Forbiger, Pape, az Ókori Lexicon, Andree, az Atlante Grande, Gajdukevics és Borzsák István megállapításait tartottam szem előtt.)

[1] Iberia Pyraeneus-félsziget, a mai Spanyolország és Portugália. — Rhénos = Rajna. — Tanais = Don. — Maiotis-tó = Azovi-tenger. — Hellas = Görögország. — Propontis = Marmara-tenger. — Istros, Ister, Danuios, Danuvius = Duna. — Pontos, Pontos Euxeinos (Pontus Euxinus) = Fekete-tenger.

[2] Tyras = Dnyeszter. — Borysthenés = Dnyeper.

[3] Keltika a mai Franciaország, Belgium, Hollandia és Nyugat-Németország területe.

következnek ; az Albis[4] a Rhénosszal majdnem párhuzamosan halad s az Okeanosba[5] ömlik, nem kisebb területet szelve át, mint amaz. Közben vannak egyéb hajózható folyók is (így az Amasias,[6] melyen Drusus vízi ütközetben leverte a brukterosokat) ; ezek szintén délről észak felé folynak s az Okeanosba ömlenek. Ez a földterület ugyanis dél felé emelkedik s egy az Alpokkal összefüggő keletnek nyúló hegygerincet alkot, mintha az Alpok egyik része volna ; némelyek tényleg annak is nyilvánították az említett fekvése miatt, és azért, mert ugyanolyan erdőség borítja ; ennek a vidéknek a hegységei azonban nem emelkednek olyan magasságra. Itt van a Herkynios erdőség[7] is és a soebosok törzsei, melyeknek egy része az erdőségen belül lakik ;[8] ezek földjén fekszik Buiaimon,[9] Marobodos királyi székhelye, aki több más népet telepített erre a helyre, köztük törzsrokonait a markommanosokat is. Ez a férfi Rómából való visszatérése után lett magánemberből az államügyek vezetője ; mint fiatalember járt ugyanis ott s Augustus jóindulatú támogatását élvezte, visszatérése után pedig uralomra jutott, s az említett alattvalóihoz hozzácsatolta még a lugiosok nagy népét, a zumosokat, a gutonokat, mugilonokat, sibinosokat és maguknak a soebosoknak egyik hatalmas népét, a semnonokat. Különben a soebosok törzseinek egy része, mint már említettük, az erdőségen belül lakik, más részük pedig azon kívül, a geták határáig nyúlóan. Legnagyobb nép a soebosoké, mert a Rhénostól az Albisig terjed ; sőt részben az Albison túl laknak, mint a hermondorosok és lankobardosok ; most ezek teljesen a túlsó részre menekültek át. Valamennyi ottani népnek közös tulajdonsága, hogy könnyen határozza el magát az elköltözésre, mert életmódjuk igen egyszerű, földműveléssel nem foglalkoznak, kincseket sem gyűjtenek, hanem kunyhókban laknak s csak annyiuk van, amennyi a napi szükségletre kell ; táplálékukat főképpen az állattenyésztésből kapják, mint a nomád pásztorok, úgy hogy azok példájára háziszereiket szekerekre rakva, nyájaikkal együtt oda mennek, ahova nekik jól esik. Egyéb szerény germán törzsek a cheruskosok, a chattosok, a gamabriviosok és a chattuariosok ; az Okeanos mentén pedig a sugambrosok, a chaubosok, a brukterosok és a kimbrosok, a kaukosok, a kaulkosok, a kampsianosok s még több. Az Amasiasszal azonos irányú folyók a Bisurgis[10] és a Lupias ; az utóbbi a Rhénostól 600 st-nyi[11] távolságban folyik a kisebb brukterosokon keresztül. Ott van még a Salas folyó is ; itt a Salas és a Rajna között halt meg eredményes hadjáratot folytatva Drusus Germanicus. Ő nemcsak a népek legnagyobb részét hódította meg, hanem a part mentén levő szigeteket is, köztük Byrchanist,[12] melyet ostrommal foglalt el.

4. Ezek a népek azzal váltak ismertté, hogy harcoltak a rómaiak ellen, majd meghódoltak s aztán ismét elpártoltak, vagy elhagyták lakóhelyüket ;

[4] Albis = Elba folyó.

[5] Okeanos a szárazföldet körülvevő világtenger.

[6] Amasias = Ems.

[7] Herkynios dromos (Hercynia silva)-nak nevezték a régiek azt a többé-kevésbé összefüggő erdőborította hegyvidéket, mely a Fekete-erdőtől a Kárpátokig terjed. — Soébosok a suebi v. suevi germán nép.

[8] Meineke szerint ide volna beiktatandó : «mint a kolduosok (koaduosok)», bár ez jobban illik 10 sorral alább «más részük pedig azon kívül» után.

[9] Buiaimon (Boiohaemum) a mai Csehország neve, fővárosa Marobudum, a mai Budweisz.

[10] Bisurgis = Weser. — Lupias = Tuppe. — Salas = Saale.

[11] Stadion 185 m távolság, tehát 1000 stadion 185 000 m azaz 185 km.

[12] Byrchanis (Burchana) = Borkum.

még többen váltak volna ismertté, ha Augustus meghagyta volna hadvezéreinek, hogy keljenek át az Albison s üldözzék az oda kivándoroltakat. Ő azonban úgy gondolta, hogy könnyebb lesz a folyamatban levő háborúban az eredményes hadvezetés, ha tartózkodik az Albison túl nyugodtan élő népektől s nem ingerli őket az ellenségeskedésbe való beavatkozásra. A háborút a Rhénos közelében lakó sugambrosok kezdték meg Melon vezérlete alatt; azután felváltva mások következtek, akik majd uralomra jutottak, majd elbuktak, majd meg ismét elpártoltak, cserbenhagyva kezeseiket s megszegve szerződéseiket. Ezekkel szemben nagyon hasznos a bizalmatlanság, mert éppen azok ártottak legtöbbet, akikben megbíztak, mint a cheruskusok és alattvalóik; ezeknél semmisítettek meg lesből szerződésszegően Quintilius Varus[13] fővezérrel együtt három római légiót. Ámde mindannyian meglakoltak ezért s alkalmat adtak az ifjabb Germanicus legfényesebb diadalára, kinek diadalmenetében a legelőkelőbb férfiak és nők voltak láthatók, így Segimuntos, Segestés fia, a cheruskosok vezére, azután ennek nővére Thusnelda, Armenios felesége (azé az Armeniosé, aki a Quintilius Varusszal szemben elkövetett szerződésszegés alkalmával a cheruskosok hadvezére volt s aki még most is folytatja a háborút) s az asszony hároméves fia, Thumelikos; azután még Sesithakos, Segiméros cheruskos vezér fia s ennek felesége Rhamis, Ukroméros chattos fejedelem leánya és a Sugambros Deudorix, Baitorixnak, Melon testvérének a fia. Segestés, Armenios ipa, kezdettől fogva ellene volt Armenios tervének s egy kínálkozó alkalommal átment római oldalra; szeretteinek a diadalmenetben való felvonulásánál tiszteletben álló férfiúként volt jelen. Libés, a chattosok papja is ott volt a diadalmenetben és még igen sokan a legyőzött népekből, a kaulkosokból, kampsanosokból, brukterosokból usipokból, cheruskosokból, chattosokból, chattuariosokból, landosokból és tubattiosokból. Az Albistól a Rajna kb. 3000 stadionnyira van, ha az ember egyenes irányban utazhatnék; valójában nagy kerülőket kell tenni az útkanyarok, mocsarak és erdők miatt.

5. A Herkynios erdőség elég sűrű, fái szép magasak s a természettől védett vidéken nagy kőrt foglal el, míg a középen emberi településre igen alkalmas terület fekszik, melyről már beszéltünk. Közelében van az Istros és a Rhénos forrása s a kettő között egy tó[14] s a Rhénos kiöntéséből származó mocsarak. A tó kerülete több mint 500 stadion, az áthajózás pedig majdnem 200. Van benne egy sziget is, melyet Tiberius a vindolikosokkal vívott vízi ütközet alkalmával támaszpontul használt. Mindez[15] az Istros forrásánál délebbre fekszik, úgyhogy ha az ember Keltikából a Herkynios erdőségbe akar menni, előbb át kell kelni a tavon, majd az Istroson, azután könnyebben járható területeken keresztül hegyi fennsíkokon át lehet megtenni az utat az erdőségig. Amint Tiberius a tótól egy napi járóföldet tett meg előre az úton, meglátta az Istros forrásait. A tavat egy kis szakaszon a rhaitosok földje érinti, nagyobb darabon pedig a helvetiosoké és a vindolikosoké . . . és a boiosok pusztasága. Egészen a pannonokig valamennyi nép, főképpen pedig a helvettiosok és vindolikosok fennsíkokon laknak. A rhaitosok és a norikosok

[13] Quintilius Varus római helytartót 3 legiójával együtt Arminius, a cheruskosok fejedelme, időszámításunk 9. évében teljesen megsemmisítette. Germanicus Caesar azonban 15 és 16-ban győzelmes háborúkat viselt a germánok ellen. Két ízben is átkelt a Rajnán, megverte a germánokat Arminius vezérlete alatt, eltemette a Varus hadjáratában elesetteket s visszaszerezte az akkor elvesztett hadijelvényeket.

[14] Valószínűleg a Lacus Venetus v. Brigantinus, a mai Bodensee = Bodeni-tó.

[15] «Mindez» után: «és a Herkynios-erdőség».

földje az Alpok legtetejéig terjed és átnyúlik Itália felé, egy részük az insubrosokkal, más részük a karnosokkal és Aquileia környékével lévén határos. Van még egy másik nagy erdőség is, a Gabreta[16] a soebosokon innen, rajtuk túl még a Herkynia erdőség ; de amannak a területén is ők laknak.

2

1. A kimbrosokról szóló elbeszélések egy része sok valótlanságot tartalmaz, e más része azonban nem kis valószínűséggel bír. Vándor és rabló életmódjuk alapokául senki sem fogadhatja el azt, hogy félszigeten laktak s nagy áradás űzte ki őket arról a vidékről, hiszen most is ugyanazon a földön élnek, mint korábban, és ajándékul küldték Augustusnak a náluk legszentebbnek számító (áldozati) üstöt, egyúttal barátságát kérték s bocsánatot a múltban történtekért ; majd, miután elérték, amit kívántak, hazatértek ; igazán nevetséges, hogy egy természetes és állandó jellegű jelenség miatt, mely napjában kétszer megismétlődik, megharagudtak volna s ezért távoztak volna el a vidékről. Az is kitalálásnak látszik, hogy egykor valami rendkívül nagy áradás következett be ; az Okeanos víztükre ugyanis mutat ilyen jelenségek alkalmával felduzzadást és aztán visszahúzódást, de mindez szabályszerűen és periodikusan jelentkezik. Nincs igaza annak sem, aki azt állítja, hogy a kimbrosok az áradások ellen fegyvert fognak, a kelták pedig a rettenthetetlenségben gyakorolva magukat bevárják, míg az áradat elönti házaikat, azután meg újra felépítik azokat és több a veszteségük a vízáradás, mint a háború következtében, miként ezt Ephoros előadja. Az áradások szabályszerűsége és az a tény, hogy jól ismerik, mekkora a vízjárta terület, nem ad módot ilyesféle képtelenségekre. Hiszen ha minden nap két ízben bekövetkezik az árapály, ugyan miként volna elhihető, hogy egyáltalán nem jöttek még rá, hogy ez egészen természetes és veszélytelen jelenség és hogy nemcsak náluk következik be, hanem minden okeanosparti népnél? Kleitarchos is helytelenül beszél ; azt mondja ugyanis, hogy a lovasok, midőn látták a tenger előtörését, elvágtattak s menekülés közben majdnem elsodorta őket az áradat. Egyrészt tudjuk, hogy az áradás nem indul meg annyira gyorsan, hanem a tenger észrevétlenül közeledik ; másrészt olyasvalami, ami naponként ismétlődik és amit már megpillantása előtt jól hallhatnak a közeledők, nem kelthet bennük akkora félelmet, hogy futni kezdjenek, mintha váratlanul tört volna rájuk.

2. Ezeket a dolgokat tehát joggal hányja föl a történetíróknak Poseidonios és helyesen véli, hogy a kimbrosok, mint rabló- és kóbor népség, egy vállalkozásuk alkalmával egésze a Maiotis környékéig elkalandozhattak és így róluk kaphatta nevét a Kimmerios azaz Kimbrikos Bosporos,[17] minthogy a hellének a kimbrosokat kimmeriosoknak nevezhették. Ugyanő (Poseidonios) mondja, hogy a boiosok előbb a Herkynia erdőben laktak és az e vidéket megrohanó kimbrosokat visszaverték, mire azok előbb az Istroshoz és a gall skordiskosokhoz, majd a szintén gall teuristák és tauriskosok felé, azután a sokaranyú, de békeszerető helvettiosokhoz vonultak ; midőn pedig a helvettiosok azt látták, hogy a jövevények rablással szerzett gazdagsága felülmúlja az övékét, annyira kedvet kaptak, különösen a tigurinusok és a toygenosok, hogy a kimbrosokhoz csatlakozva maguk is felkerekedtek. A rómaiak

[16] Gabreta = Böhmerwald = Cseherdő.
[17] Kimmerios Bosporos = Kercsi-szoros.

azonban a kimbrosokat és a hozzájuk csatlakozottakat mind leverték, egyik részüket, midőn az Alpokon átkelve betörtek Itáliába, másik részüket az Alpok túlsó oldalán.

3. A kimbrosoknak egy szokását így beszélik el. A velük együtt harcba vonuló asszonyokat őszhajú, fehér öltözetű, csatos finom gyolcs ruhát viselő ércövű és meztelenlábú jövendőmondó papnők követték ; ezek kivont kardda mentek a táborban a foglyokhoz, azokat megkoszorúzták s egy kb. 20 amphorás[18] ércüsthöz vezették ; itt volt egy állvány, erre ment fel az egyik jósnő s az üst fölé hajolva mindegyik fogolynak, amint felemelték, elvágta a torkát. Az üstbe lecsorgó vérből aztán valahogy jósoltak ; mások meg a tetemek felvágása után a belső részekből jövendöltek, győzelmet hirdetve övéiknek. A csaták alkalmával a szekérkasokra kifeszített bőröket vertek s ezzel rendkívüli lármát csaptak.

4. A germán törzsek közül, mint már említettem, az északiak az Okeanos mellett laknak, de csak azok ismeretesek, amelyek a Rajna torkolatától kezdve az Albisig laknak. Ezek közül a sugambrosok és a kimbrosok a legismertebbek. Az Okeanos mentének az Albison túli szakasza teljesen ismeretlen. A régiek közül sem tudunk senkiről, aki a part mentén hajózva kelet felé egészen a Káspi-tenger torkolatáig eljutott volna, s a rómaiak sem hatoltak előre az Albison túli vidékre ; ugyanígy szárazon utazva sem járták be ezt a területet. Hogy azonban az ember hosszúsági irányban kelet felé haladva a Borysthenés környékét és a Pontostól északra fekvő[19] vidéket találja, az világosan kitetszik a szélességi és a párhuzamos vonalak helyzetéből. Hogy mi van túl Germánián s más utána következő népeken, hogy azokat bastarnáknak kell-e nevezni, mint a legtöbben gondolják, vagy még másokat kell közbevenni, a iazygokat vagy roxolánokat, vagy holmi egyéb szekérlakó népeket, mindezt nem könnyű dolog megmondani ; éppen így azt sem, vajon egész hosszúságban az Okeanosig nyúlóan laknak-e vagy akad ott lakatlan terület is akár a hideg, akár valami más ok miatt, avagy pedig a tenger és a keleti germánok között még valami más emberfaj is következik-e? Az ismereteknek ez a hiánya kiterjed a további északi népekre is. Nem tudjuk ti. sem a bastarnákról, sem a sauromatákról, sem általában a Pontos fölött lakó népekről sem azt, hogy milyen távolságra vannak az Atlanti-tengertől ; sem azt, hogy érintkeznek-e azzal.

3

1. Germánia déli felén közvetlenül az Albison túl most a soebosok laknak. Azután mindjárt a géták földje következik ; ez kezdetben keskeny s délen az Istros mentén, az ellenkező oldalon pedig a Herkynia erdő hegyvidéke mentén nyúlik el és a hegyek egy részét is felöleli, azután észak felé a tyregetákig szélesedik ki ; a pontos határokat nem tudjuk megadni. Ezen területek nemismerése következtében szavahihetőknek tartották azokat, kik a Rhipaia[20] hegységről és a hyperboreiosokról regéltek, s elfogadták azt is, amit a massaliai Pytheas az Okeanos partvidékéről összehazudott csillagászati és mathematikai kutatás és ismeretek leple alatt. De hagyjuk ezeket! Ha

[18] Az amphora öblös, lefelé vékonyodó testű edény szűk nyakkal. Mérete változó. Rendesen bor tartására szolgált. Mint mérték a rómaiaknál kb. 26 l, a görögöknél 39 l.

[19] «északra fekvő» után : «részeket».

[20] Rhipaia-hegység az északi részeken képzelt hegység ; ennek a vidékére helyezték a hyperboreiosokat.

Sophoklés tragédiát írva úgy beszél Oreithyiáról,[21] hogy Boreas elrabolta és magával vitte :

«a nagy világ végére túl a tengeren,
hol összeér a föld s az ég, s ahonnan jő
az éj s hol Phoibos régi kertje van»,

ennek semmi jelentősége mostani tárgyunk szempontjából ; mellőzzük tehát, mint Sokratés tette a Phaidrosban. Mondjuk el azonban azt, amit átvettünk a régi és a mostani történelemből, kutatásból.

2. Nos a getákat a hellének thrákoknak tartották ; az Istros mindkét oldalán laktak a geták is meg a szintén thrák mysosok is, akiket most moisosoknak neveznek ; ezekből váltak ki azok a mysosok, akik most a lydek, pryxek és trójaiak között laknak. De maguk a pryxek is tulajdonképpen brixek, egy thrák nép tagjai ugyanúgy, mint a mygdonok, a bebryxek, a maidobithynosok, a bithynosok és a thynosok, sőt nézetem szerint még a maryandynosok is. Ezek mind teljesen kiköltöztek Európából, csak mysosok maradtak ott vissza. Véleményem szerint jól sejti Poseidonios, hogy Homéros az európai mysosokról beszél (a Thrákiában levőket értem), midőn ezt mondja :

«és ragyogó két szép szeme visszatekintett
messze a lónevelő thrákok s harcos mysosok szép
országára«.[22]

Mert ha az ázsiai mysosokra gondolna az ember, nem volna megfelelő a kifejezés. Ha ugyanis valaki a trójaiaktól a thrák földre irányítaná pillantását s ezzel együtt említené azon mysosok földjét, kik nincsenek messze Troastól, sőt vele szomszédok, s mögötte meg két oldalán laknak, Thrákiától pedig elválasztja őket a széles Hellespontos, — ez annyit jelentene, hogy az illető a földrészeket összezavarja s nincs tekintettel a kifejezésre. Mert hogy «visszatekintett», az mindenesetre azt jelenti, hogy hátrafordult. Aki pedig a trójaiaktól tekintetét azokra vetné, kik nem hátuk mögött vagy tőlük oldalt laknak, az előre tekintene, nem pedig hátra. Bizonysága még ennek a következő rész ; ez ugyanis egy összefüggésben említi a kancafejőket («hippémolgosokat»), a tejevőket («galaktophagosokat») és a vagyontalanokat, nincsteleneket («abiosokat») is, akik pedig nem mások, mint a szekérlakó skythák és sarmaták. Ezek a népek és a bastarnák most is keverednek a thrákokkal, jobbadán az Istroson túliakkal, de az azon innen lakókkal is ; ez utóbbiakkal persze kelta törzsek is vegyülnek, a boiosok, skordiskosok és tauriskosok. A skordiskosokat némelyek skordistáknak nevezik, a tauriskosokat meg teuriskosoknak, sőt tauristáknak is mondják.

3. Poseidonios szerint a mysosok istenfélő jámborságból tartózkodnak minden élőlénytől, így a háziállatoktól is ; mézzel, tejjel, sajttal élnek békés nyugalomban s ezért istenfélőknek és kapnobatáknak («füstjáróknak») nevezik őket. Vannak Poseidonios szerint a thrákok közt olyanok is, kik asszony nélkül élnek ; ezeket ktistáknak nevezik, szenteket megillető tiszteletben

[21] Oreithyia Erechtheusnak a leánya ; a monda szerint Boreas egyszer elragadta, Thrákiába vitte és feleségévé tette.

[22] Ilias XIII. 3.

részesülnek s minden veszedelemtől mentes az életük ; ezeket mind összefoglalva utal a költő :

«a nincstelen, ámde derék tejevő meg
kancafejő népekre, akiknél nincs igazabb s jobb».[23]

Nincstelenek, vagyontalanoknak mondja Poseidonios, főleg azért nevezi őket a költő, mert asszony nélkül élnek, már pedig csak féléletnek tartja a házastársnélküliséget, mint ahogy Protesilaos házát is feleértékűnek mondja az özvegység miatt. Közelharcolóknak a költő azért hívja, Poseidonios szerint, a mysosokat, mert, mint jó harcosok, legyőzhetetlenek ; a tizenharmadik énekben tehát e helyett : «közelharcoló mysosok», ezt kellene írni : «közelharcoló moisosok».

4. Hogy azonban az annyi idő óta érvényben álló írásmódot megváltoztassuk, ez bizonyára fölösleges ; sokkal valószínűbb ugyanis az, hogy eleinte mysosoknak nevezték őket, később azonban megváltoztatták nevüket a mostanira. Az sem fogadható el, hogy a «nincstelenek» (abiosok) elnevezés házastársnélküliekre értendő, inkább házitűzhelynélküliekre és szekérlakókra. Minthogy pedig az igazságtalankodásokra, főleg a kereskedelmi ügyek és a pénzszerzés terén kerül sor, teljesen ésszerű dolog a kevésből szerényen élő embereket a legigazságosabbaknak nevezni ; hiszen a bölcselők is, akik az igazságosságot az önmegtartóztatás mellé helyezik, elsősorban az igénytelenségre és egyszerűségre szoktak törekedni, és éppen az e tekintetben való túlzás vitt némelyeket a kynismosra. Az asszonynélküli élet viszont ilyen jellemzést (hogy ti. a legigazságosabbak) alá nem támaszt, főleg nem a thrákoknál s közöttük is a getáknál. Nézzük csak, mit mond Menandros, aki pedig valószínűleg nem maga találta ki azt, hogy a történelemből vette :

«A thrák megélni asszony nélkül nem tud ám,
S főkép nem élhetünk mi géták nélkülök
(Bevallom én, hogy szintén onnan származom)».

És kissé tovább a következő példáit adja az asszonyok utáni féktelen vágynak:

«Nem egy, se két nő kell nekünk asszony gyanánt,
Hanem kilenc-tíz, sőt akár tizenkettő,
Sőt több. Ha meghal egy, kinek csak négy vagy öt
Asszony jutott, szerencsétlennek mondjuk mind,
Mert házasságban nem volt része még neki.»

Ezt mások is megerősítik. Nem valószínű viszont, hogy szerencsétlennek mondják a sok asszony nélkül való életet ugyanazok, akik az asszony nélkül élőt tiszteletreméltónak és igazságosnak tartják. Az meg, hogy éppen az asszonyoktól tartózkodókat tartsák istenfélőknek és kapnobatáknak (füstjáróknak), az teljesen ellenkezik a közfelfogással. Az istenfélelem kezdeményezőiül ugyanis mindenki az asszonyokat tekinti, ők szólítják fel a férfiakat is a buzgóbb istentiszteletre, az ünnepek megülésére és a könyörgésekre ; magányosan élő férfiben ritkán akad ilyen. Nézzük csak ismét, hogy mit is mond ugyanaz a költő, egy olyan alakja szájába adva a szót, aki bosszankodik az asszonyok áldozati költségei miatt :

[23] Ilias XIII. 5.

«Az istenek főként a nősöket verik,
Ünnepre ünnep jő, s azt meg kell tartanunk.»

Ugyane Menandros egyik nőgyűlölő szereplője meg így panaszolja fel az ilyesmit :

«Naponta ötször áldoztunk, hét szolganő
A cimbalmot kórusban pengeté, amig
A többi őrjöngött . . .»

Hogy tehát a getáknál éppen az asszony nélkül élőket tartanák istenfélőknek, ez ésszerűtlennek látszik. Hogy viszont ennél a népnél az istentisztelet tekintetében nagy a buzgóság,[24] ez mind Poseidonios szavai, mind egyéb történeti tudósítások alapján hitelt érdemel.

5. Mondják, hogy egy Zamolxis nevű geta szolgált Pathygorasnál s bizonyos csillagászati ismereteket szerzett részint attól, részint az egyiptomiaktól, mert bolyongásai folyamán oda is eljutott. Hazatérése után nagy tiszteletben állott a vezérek és a nép előtt, mint jelenségek jósolója, s végül arra is rávette a királyt, hogy az uralkodásban társul vegye maga mellé, mert képes az istenek akaratát kinyilatkoztatni. Először a náluk legnagyobb tiszteletben álló isten papjává lett, később pedig őt magát is istennek nyilvánították ; ekkor egy mások számára megközelíthetetlen barlangvidéket választva ki magának ott tartózkodott, s a királyt és szolgáit kivéve, külső emberekkel csak ritkán érintkezett. A király pedig támogatta őt, mert látta, hogy az emberek sokkal jobban hallgatnak reá, mint azelőtt, azon hiszemben, hogy parancsait az istenek tanácsai szerint adja. Ez a szokás megmaradt egész mostanáig, minthogy mindig akadt olyan tulajdonságú ember, ki a király tanácsadójaként szerepelt s akit a geták istennek neveztek. Azt a hegyet is szentnek tartották s így is hívták. A neve különben Kogaionon,[25] ugyanaz, mint a mellette elfolyó folyóé. Mikor Byrebistas uralkodott a getákon, aki ellen már az isteni Caesar készült hadjáratot indítani, Dekaineos még viselte ezt a tisztséget, s talán az élőlényektől való tartózkodás pythagorasi szokása is fennmaradt, amelyet egykor Zamolxis vezetett be.

6. Ilyen kételyek nem alaptalanul merülhetnek fel azzal kapcsolatban, ami a költőnél áll a mysosokról és a derék kancafejőkről. Amit viszont Apollodoros mond bevezetésképpen a hajókról írt művének második könyvében, az semmiképpen sem állítható. Dicsérőleg említi föl ugyanis Eratosthenés azon megállapítását, hogy Homéros és a többi régiek jól ismerik azt, ami hellén, ámde azt illetően, ami távolabb esik, nagyon tájékozatlanoknak bizonyulnak, mert hosszabb utazások, valamint a hajózás dolgában járatlanok. Ennek értelmében megjegyzi, hogy Homéros Aulist sziklásnak mondja, amilyen a valóságban, Eteonost meg erdős dombvidéknek, Thisbét galambtanyának, Haliartost pázsitosnak ; ugyanakkor azt, ami távolabb esik, nem ismeri sem ő, sem a többiek. Ámbár körülbelül 40 folyó ömlik a Pontosba, még a leghíresebbek közül sem említ egyet sem, mint amilyen az Istros, a Tanais, a Borysthenés, a Hypanis, a Phasis, a Thermodon és a Halys ; a skythákról sem emlékezik meg, hanem kitalál holmi derék kancafejőket («hippémolgosokat»), tejevőket («galaktophagosokat») és nincsteleneket («abiosokat»). A belföldi paphlagonokról az arra járt szárazföldi utasoktól hallott valamit,

[24] «nagy a buzgóság» után : «és jámborságból tartózkodnak élőlényektől».
[25] Kogaionon, a hegy és a folyó valószínűleg a mai Gogany Mika mellett.

a partvidéket azonban nem ismeri, amint az természetes is. Akkoriban ugyanis még nem hajóztak ezen a tengeren s Axenosnak[26] nevezték egyrészt hideg viharos időjárása miatt, másrészt a körülötte lakó népek vadsága következtében ; különösen a skytha törzsek voltak ilyen vadak, akik az idegeneket föláldozták, húsukat megették és koponyájukat ivóedényül használták. Később aztán, amikor már az iónok városokat alapítottak a partvidéken, Euxeinosra[27] változtatták át a nevét. Éppoly kevéssé ismeri Apollodoros szerint Egyiptom és Libya dolgait, így a Nilus áradásait és a tenger eliszaposodását, mert ezeket sehol sem említi ; nem ismeri továbbá sem a Vörös-tenger és az Egyiptomi-tenger közt levő földszorost, sem Arábia, Aithiopia és az Okeanos vidékét, hacsak nem csatlakozunk Zenon bölcselőhöz, ki így írja a homérosi verssort :

«Jártam az aithiopok s a sidoniak és arabok közt»[28]

Ez azonban nem is olyan csodálatos valami Homérosnál, tartja Apollodoros, hiszen még a nála fiatalabbak is sok mindent nem ismernek s csoda dolgokat regélnek ; így Hesiodos említi a félkutyákat, a nagyfejűeket és a pygmaiosokat, Alkman a lábukkal takarózókat, Aischylos meg a kutyafejűeket, a mellszeműeket, az egyszeműeket[29] és még számtalan egyéb dolgot. Ezekről aztán áttér (Apollodoros) a történetírókra, akik a Rhipaia hegységről s az Ogyion hegyről beszélnek, valamint a Gorgonok és a Hesperidák tanyájáról, Theopompos meg Meropis földről, Hekataios Kimmeris városról, Euémeros a Panchaia földről, Aristotelés a homokból képződött folyami kövekről, melyek azonban az esővíztől elolvadnak ; szó van továbbá arról is, hogy Libyában fekszik Dionysosnak egy városa, melyet ugyanazon ember képtelen kétszer megtalálni. Megrója Apollodoros azokat is, akik Odysseus Homéros szerinti bolyongását Sicilia tájékára teszik ; mert még ha azt kell is mondani, hogy valójában azon a vidéken hányódott Odysseus, a költő annak bolyongásait akkor is a meseszerűség kedvéért helyezte ki az Okeanosba ; másoknál persze megbocsátható az ilyesmi, de nem a filológiában való jártasságával dicsekvő Kallimachosnál, aki Gaudost[30] mondja Kalypso szigetének, Korkyrát pedig Scheriának. Másokat azért ítél el Apollodoros, mert Gerénáról, Akakésionról, az ithakai Démosról (Ithaka népe), a pelioni Pelethronionról és az atheni Glaukopionról valótlanságokat közölnek. Mindezekhez valami keveset fűz még hozzá Apollodoros, majd bevégzi ilyen irányú fejtegetéseit ; mondanivalója zömét, mint már előbb említettük, Eratosthenestől vette át, aki nem helyesen beszélt e tárgyról. Hogy a későbbiek az ilyenfajta dolgokban a régieknél tapasztaltabbak voltak, azt természetesen meg kell engedni Eratosthenesnek is, Apollodorosnak is ; amiért azonban kritikájuk annyira túlhajtott, különösen Homérosszal szemben, ezért szerintem joggal megróhatók, sőt megfordítva a dolgot azt mondhatja az ember, hogy éppen az ő tudásuk hiányos azokon a területeken, ahol szerintük a költőnél a hiba. Egyes ilyen adatokról az egyes megfelelő területek tárgyalásánál történik alkalmas módon említés, más adatokról az általános fejezetekben.

[26] Azaz : barátságtalan.
[27] Azaz : barátságos, vendégszerető.
[28] Odysseia IV. 84.
[29] «egyszeműeket» után : «a Prométheus-ban mondják».
[30] Gaudos ma Gavdos ; sziget Krétától délre.

7. Előadásunk most a thrákokra vonatkozott

«s harcos mysosok szép
országára s a nincstelen, ámde derék tejevő, meg
kancafejő népekre, akiknél nincs igazabb s jobb»,[31]

mert a saját állításunkat össze akartuk hasonlítani Poseidoniosnak s a többi idézett szerzőknek az állításával. Meg kell még jegyeznünk, hogy tárgyalási eljárásuk célkitűzéseikkel ellentétes úton halad. Célkitűzésük volt kimutatni, hogy a Hellastól távol eső vidékek tekintetében a régiek tudatlansága nagyobb volt, mint a fiatalabbaké, de ennek éppen az ellenkezőjét bizonyították be, éspedig nemcsak a távoli földek, hanem Hellas tájainak viszonyait illetően is. Amint azonban már mondottam, hagyjuk most a többi tényeket s csak a jelenlegi témánkhoz tartozókat vizsgáljuk. Állításuk szerint a régiek tudatlanságból nem említik a skythákat, sem kegyetlenségüket az idegenekkel szemben, akiket föláldoznak, húsukat megeszik s koponyájukat ivóedényül használják ; nem említik azt sem, hogy miattuk nevezték a tengert Axenosnak (barátságtalannak) ; meséket költenek viszont holmi derék kancafejőkről, tejevőkről és nincstelenekről, a legigazságosabb emberekről, akik pedig valójában nem is léteznek a világon. De ugyan hogy nevezhették a tengert Axenosnak («barátságtalannak»), ha nem is ismerték partlakóinak vadságát, sem magukat az ottani vad népeket? Ezek pedig nem mások, mint a skythák. S vajon azok a népek, akik a mysosokon, a thrákokon és a getákon túl laktak, nem voltak-e tényleg kancafejők, tejevők és nincstelenek («hippémolgosok», «galaktophagosok», «abiosok»)? Hiszen most is vannak ott ún. szekérlakók és nomád vándorok, akik nyájaikból élnek, tejet és túrót esznek, ezt leginkább lótejből készítik s nem ismerik a vagyongyűjtést, sem az adásvevést, legfeljebb a kezdetleges cserekereskedelmet. Hogyne tudott volna tehát a költő a skythákról, mikor bizonyos kancafejőket és tejevőket nevez meg? Hogy az akkoriak a skythákat kancafejőknek nevezték, bizonyság rá Hesiodos Eratosthenestől idézett következő szavaival :

«Kancafejő skythák, etiópok s liguri népek».

Mi csodálatos van abban, ha Homéros éppen azért, mert nálunk a kereskedelmi ügyletek terén burjánzik legjobban az igazságtalankodás, a legigazságosabb embereknek mondotta azokat, kik legkevésbé foglalkoznak kereskedelemmel és pénzszerzéssel, ezzel szemben kardjuk és ivóedényük kivételével mindenük közös tulajdonban van, sőt közösek náluk az asszonyok és a gyermekek is a platoni tanításnak megfelelően? S Aischylos is szemmelláthatóan egyetért a költővel, midőn a skythákról így nyilatkozik :

«a skytha nép lósajtevő s igazságos».

S a helléneknél most is ez a felfogás uralkodik ; őket tartjuk a legegyszerűbb és a legkevésbé fondorkodó embereknek, akik nálunk sokkal mértékletesebbek és kevesebbel beérik. Persze a nálunk dívó életmód már majdnem minden nép között elterjedt s megrontotta az erkölcsöket, amennyiben bevitte közéjük a fényűzést, az élvhajhászást, a csalárdságot s a kapzsiság ezerféle módját. Az ilyen erkölcsi romlásból sok minden behatolt a barbárok közé, megfertőzve a többiek mellett a nomád vándorokat is ; a tengerrel érintkezők ugyanis kalózkodva és idegeneket öldösve züllenek le és sokakkal összeköttetésre

[31] Ilias XIII. 4.

lépve résztvesznek azok pazarlásaiban és szatócskodásában. Mindez látszólag szelídebbé tesz, ugyanakkor azonban megrontja az erkölcsöket s az imént említett egyszerűség helyébe kétszínűséget hoz.

8. Azok a skythák mindenesetre, akik előttünk s főleg a homérosi idők táján éltek, olyanok voltak, s a hellének is olyanoknak tartották őket, amilyeneknek Homéros mondja. De lássuk, mit ír Hérodotos arról a skytha királyról, aki ellen Dareios hadat vezetett, s annak üzenetéről. Lássuk, mit mond Chrysippos Bosporos királyairól, Leukonékról.[32] A perzsa levelek is telve vannak azzal az egyszerűséggel, amelyről beszéltem, s ugyanígy az egyiptomiak, a babiloniak és az indusok emlékezetében élő elbeszélések. S éppen azért állottak olyan jó hírben a helléneknél Anacharsis, Abaris s más hasonló férfiak is, mivel a nyájasság, az egyszerűség és az igazságosság mintegy nemzeti jellemvonásként testesült meg bennük. De minek is említem a régieket? Midőn Alexandros, Philippos fia, a Haimoson[33] túl lakó thrákok elleni hadjárata folyamán betört a triballosok területére és látta, hogy az az Istrosig s annak Peuké[34] nevű szigetéig terjed, a túlsó terület pedig a geták birtokában van, mint mondják, egészen idáig előnyomult s minthogy hajók szűkében lévén a szigetre nem tudott átmenni (a triballosok odamenekült királya, Syrmos ti. ellenszegült minden ilyen kísérletnek), átkelt a getákhoz, elfoglalta azok egyik városát s azután a törzsektől és Syrmostól ajándékokat kapva gyorsan hazatért. Ptolemaios, a Lagos fia, mondja, hogy ezen hadjárat közben Adria menti kelták jöttek Alexandroshoz jó viszony és vendégbarátság létrehozása végett; a király barátságosan fogadta őket s ivás közben megkérdezte, hogy mitől félnek legjobban, azon hiszemben, hogy az ő személyét fogják említeni; azok azonban azt felelték, hogy semmitől, csak attól, hogy esetleg rájuk szakad az égboltozat, egy ilyen ember barátságát azonban mindennél többre becsülik. A barbárok őszinte egyszerűségének bizonyságai az elmondottak, hogy emez nem engedi meg Alexandrosnak a szigetére lépést, ugyanakkor viszont ajándékokat küld neki és barátságot köt vele, amazok meg azt mondják, hogy félni ugyan senkitől sem félnek, de a nagy emberek barátságát mindennél többre becsülik. A diadochosok[35] idejében Dromichaites volt a geták királya; midőn ez az ellene hadat vezető Lysimachost élve elfogta, megmutatta neki a sajátmaga, meg népe szegénységét és elégedettségét, azután pedig fölszólította, hogy az ilyen népekkel ne háborúskodjék, hanem barátilag kezelje őket; ennek a kijelentése után megvendégelte, barátságot kötött vele s szabadon bocsátotta.[36]

9. Ephoros történelmének negyedik, «Európa» című könyvében, miután Európát egészen a skythákig bejárta, a végén megjegyzi, hogy a többi skythának és a sauromatáknak az életmódja nem ugyanolyan; míg amazok az emberevésig menően vadak, emezek még az állat húsától is tartózkodnak. A többi író — úgymond — a vadságukra vonatkozó adatokat szokta előadni, mert tudják, hogy ami szörnyű és csodálatos, az tesz megrázó benyomást az olvasóra. Valójában éppen az ellenkező tényeket kellene inkább elmondani és

[32] Leukon bosporosi király, Satyrosnak a fia.
[33] Haimos = Balkán-hegység.
[34] Valószínűleg a Duna-deltának a Szt. György része.
[35] «diadachosok» után: «(Alexandros utódai)».
[36] «bocsátotta» után: «Planton is úgy véli a Politeiaban, hogy azoknak, akik egy államot jól akarnak berendezni, a tengert, mint bűnre tanítót, el kell kerülni ha lehet legmeszebbre s nem szabad mellette megtelepedni.»

példaként odaállítani. Ő maga ennek megfelelően azokról fog beszélni, akik a legigazságosabb életmódot folytatják. A nomád vándor skythák között vannak ugyanis olyanok, akik lótejjel táplálkoznak s igazságosság tekintetében mindenkit felülmúlnak. A költők is megemlékeznek róluk. Homéros szerint Zeus letekintett

«a nincstelen, ámde derék tejevő meg
kancafejő népekre, akiknél nincs igazabb s jobb».

Hésiodos «A föld körülutazásában» említi, hogy Phineust a Harpyiák hajtották

«a tejevők földjére, akik kocsikon lakozának».

Azután megokolja, hogy mivel egyszerű életmódot folytatnak s nem törődnek a vagyonszerzéssel, törvénytisztelően egymás között igen jól megvannak: minden birtokuk közös, még az asszonyok, gyermekek, sőt az egész rokonság is; kívülállókkal meg nem igen harcolnak s nem is győzik le őket, hiszen semmijük sincs, amiért szolgaságra kellene jutniok. Idézi Choirilost is, ki a Dareios-féle hajóhídon való átkelés kapcsán mondotta:

«Pásztornépek a skytharokon szákák, a hazájuk
Ázsia buzavidéke ugyan, de a jogra vigyázó
Pásztorapák maradéki.»

Ephoros szerint Anacharsis, kit bölcsnek mond, szintén e törzsből való; ezt az embert mértékletessége, önuralma és mély értelme miatt a hét bölcs egyikének is tartották. Ephoros úgy tudja, hogy ez találta fel a tűzfúvót, a kétágú horgonyt és a fazekas korongot. Megemlítem ezeket, bár jól tudom, hogy nincs mindenben igaza, így pl. Anacharsist illetőleg sincs. Hogyan lehetne a korong Anacharsis találmánya, amikor ezt már a nála korábbi Homéros is ismerte?[37] Csak annyit akartam jelezni, hogy valami közös rege alapján mind a régieknél, mind a későbbieknél az a meggyőződés gyökerezett meg, hogy a pásztornépek közül azok, akik legtávolabb laknak a többi embertől, tejevők, vagyontalanok és nagyon igazságosak; tehát ez nem Homéros képzeletének a szüleménye.

10. Ami az eposzokban említett mysosokat illeti, Apollodorostól jogosan lehet számon kérni, vajon ezeket is a képzelet alkotásainak tartja-e, midőn a költő azt mondja: «harcos mysosok és derék kancafejők», vagy pedig Ázsiában lakóknak fogja fel őket. Ha ugyanis az Ázsiában lakókkal azonosítja Homéros mysosait, úgy tévesen értelmezi a költő szövegét, miként már előbb utaltam erre, ha viszont a képzelet szüleményének nyilvánítja e népet azzal, hogy Thrákiában nincsenek mysosok, akkor a tényeknek mond ellene. Hiszen most a mi korunkban telepített át Aelius Catus[38] az Istros túlsó partjáról a getáktól, kik a thrákokkal egy nyelvet beszélnek, 50 000 embert Thrákiába; ezek moisos néven most is ott laknak s talán már az elődeiket is így nevezték; csak Ázsiában változtatták meg nevüket mysosra, vagy az is lehet — s ez jobban megfelel a történelemnek s a költő kifejezésének —,

[37] «Mint mikor a fazekas kezdé forgatni korongját.» Ilias XVIII. 600.

[38] Aelius Catus 757-ben a. u. c. consul. Talán mint Makedonia helytartója telepített át 50 000 getát Thrákiába.

hogy a Thrákiában élőket is mysosoknak nevezték azelőtt. Minderről elég ennyi. Most a földrajzi leírás folytatására térek vissza.

11. Mellőzzük a geták régi történetét. A mi korunkba nyúlóan a következőképpen alakult a sorsuk. Amikor Boirebistas, egy geta férfi, megszerezte népe felett az uralmat, az emberek a gyakori háborúk következtében nagyon rosszul álltak ; ő viszont állandó foglalkoztatással, mértékletességgel, parancsainak teljesítésére való rászoktatással annyira fölemelte őket, hogy néhány év alatt nagy birodalmat teremtett s a szomszédok többségét a geták hatalma alá vetette. Már a rómaiakat is fenyegette, amennyiben nyugodtan átkelt az Istroson és kifosztotta Thrákiát egészen Makedoniáig és Illyrisig ; végigdúlta a thrákokkal és illyrekkel összevegyült keltákat is, a Kritasiros alatti boiosokat és tauriskosokat pedig teljesen megsemmisítette. Népének az engedelmességre való szoktatásában segítőtársa volt a szemfényvesztő Dekaineos, aki bejárta Egyiptomot, ott eltanult bizonyos jósjeleket s ezekből mondta meg az isteni parancsokat ; őt is kis híján istennek tekintették, úgy amint ezt már előbb Zamolxisról elmondottuk. A föltétlen engedelmesség egyik jele a következő : parancsszóra kivágták a szőlőtőkéket és bor nélkül éltek. Boirebistast különben, mielőtt még a rómaiak hadat indítottak volna ellene, néhány lázadó megbuktatta, utódai pedig az országot több részre osztották. Most, amikor Augustus Caesar hadsereget küldött ellenük, öt részre voltak szakadva, annakidején pedig négy részre. Az ilyen részekre bomlás időről időre alkalomszerűen más és más formát ölt.

12. Ennek a területnek van azonban még egy más, a régi korból fennmaradt felosztása is. A lakosság egyik részét dákoknak nevezik, a másik részét getáknak ; a geta nevet viselik a kelet felé és a Pontos táján lakók, a dák elnevezést még az ellenkező irányban, Germánia és az Istros forrásvidéke felé lakók, kiket hajdan, gondolom, daosoknak hívtak. Innen származhatott az attikaiaknál használatos két rabszolga név : Geta és Daos.[39] Ez a magyarázat hihetőbb, mint a daaknak mondot skythák nevére épülő szófejtés ; a daak messze Hyrkania felé laknak, és nem valószínű, hogy onnan vittek volna rabszolgákat Attikába. Mert vagy azon népek nevét adták a rabszolgáknak, ahonnan valók voltak, így pl. a Lydos, Syros nevet, vagy pedig a kérdéses országban szokásos neveken szólították őket, így pl. a phrygiait Manesnek vagy Midasnak, a paphlagont Tibiosnak nevezve. A Boirebistas vezetése alatt akkora hatalomra emelkedett népet a lázadások és a rómaiak egészen mélyre taszították, de azért még most is ki tudnak állítani 40 000 embert.

13. Rajtuk keresztül folyik a Marisos[40] a Danuiosba. Ezen szállították a rómaiak a hadikészleteiket. A folyónak ugyanis a felső, a forrás felé eső részét a zúgókig Danuiosnak nevezték, mely főképpen a dákok vidékén folyik keresztül, ugyanakkor a geták mellett elfolyó alsó részt a Pontosig Istrosnak. A dákok a getákkal egy nyelvet beszélnek. A hellének inkább a getákat ismerik, miután ezek állandóan ide-oda telepednek az Istrosnak mindkét partjára és a moisosokkal is keveredtek. Ugyanez történt egy thrák néptörzzsel, a triballosokkal is. Áttelepedésnek kell ugyanis felfogni azt, midőn gyengébbek földjére szomszéd népek hatolnak be ; ilyen túlerejű szomszédokként léptek fel sokszor a túlsó partról a skythák, a bastarnák és a sauromaták, akik az

[39] A rómaiaknál : Davus.
[40] Marisos = Maros. — Danuios = Danuvius = Duna.

előzöttek nyomában át is keltek a folyón s aztán egy részük ott is marad vagy a szigeteken, vagy Thrákiában ; az innenső partról leginkább az illyrek erőszakos nyomása éreztette hatását. A geták és a dákok hatalmuk tetőpontján 200 000 főnyi hadsereget tudtak kiállítani, mostanra azonban ez a szám mintegy 40 000-re olvadt s már közel vannak ahhoz, hogy meghódoljanak a rómaiaknak ; mindenesetre egyelőre még nem adták meg magukat teljesen, mert reménykednek a germánokban, a rómaiak ellenségeiben.

14. A Pontos-tenger mentén az Istrostól a Tyrasig a geták pusztasága terül el, teljesen sík és víztelen vidék, ahol Dareios, Hystaspes fia, midőn a skythák elleni hadjáratában átkelt az Istroson, elvágva seregével együtt a szomjanveszés veszedelmébe került ; aztán, elkésve, rájött erre és visszafordult. Lysimachos, aki később a geták és királyuk, Dromichaites ellen indított hadat, nemcsak hogy ilyen veszedelembe került de foglyul is esett ; végül azonban megszabadult, mert, amint feljebb elbeszéltem, nemes gondolkodású barbárral hozta össze jó sorsa.

15. A torkolatágaknál van egy Peuké nevű nagy sziget ; az azon lakó bastarnákat peukinosoknak nevezték el. Van még több sokkal kisebb sziget is részint feljebb, részint a tenger felé. A torkolatnak két ága van. Legnagyobb az ún. szent torkolatág, amelyen Peukéig a hajóút 120 stadionnyi. Ennek az alsó részén veretett hidat Dareios, pedig azt a felső részén is meg lehetett volna csinálni. A szent torkolat az első torkolati ág, ha az ember baloldalt hajózik a Pontosba, míg a következőket az a partmenti hajóút érinti, amely a Tyras felé vezet ; ettől körülbelül 300 stadionnyira esik a hetedik torkolatág. A torkolatok között kis szigetek képződnek. A szent torkolat után következő három ág kicsiny, a többiek a szent torkolatnál sokkal kisebbek, a következő háromnál viszont nagyobbak. Ephoros szerint az Istrosnak öt torkolati ága van. Innen a hajózható Tyras folyóig a távolság 900 stadion. A közbeeső területen két nagy belső tó található ; az egyik a tenger felé eső oldalán nyitott, úgyhogy kikötőül használható, a másik azonban nem torkolik a tengerbe.

16. A Tyras torkolatában van az ún. Neoptolemos tornya és Hermonax falva.[41] Ha 140 stadiont hajózunk fölfelé, a folyó mindkét oldalán várost találunk, az egyik Nikonia, a balra levő pedig Ophiussa.[42] A folyó mellett lakók azt is mondják, hogy 120 stadionnal följebb szintén van egy város. A torkolattól 500 stadionnyira a tengerben fekszik az Achilleusnak szentelt Leuké sziget.[43]

17. Ezután következik a 600 stadionnyira hajózható Borysthenés folyó s közelében egy másik folyó, a Hypanis[44] és a Borysthenés torkolata előtt kereskedő hely, milétosi alapítás. A most tárgyalt parti sáv felett fekvő egész vidék a Borysthenés és az Istros között ilyenképpen oszlik meg: először jön a geták pusztasága, azután következnek a tyregeták, utánuk a sarmata iazygok s az ún. basileiosok («királyiak») és az urgusok ; mindezek nagyobbrészt nomád pásztorok, kis részük azonban földműveléssel is foglalkozik ; ezek,

[41] Neoptolemos tornya a Dnyeszter torkolatánál levő helység ; nevét valószínűleg Mithridatés hadvezéréről kapta. — Hermonas falva körülbelül a mai Sztarnyica Tamanszkaja.

[42] Nikonia teljesen megsemmisült. — Ophiussa valószínűleg a mai Palanka.

[43] Jelenleg : Ins. Serpilor v. Ophidonisi v. Phidonisi.

[44] Jelenleg : Bug.

[45] Romjai Nyikolajev mellett vannak a Bugtól keletre.

egy sziget kikötővel. Ha a Borysthenésen 200 stadionnyira hajózunk, egy a folyóval azonos nevű várost találunk, melyet Albiának[45] is hívnak ; nagy mondják, az Istros mellett laknak, gyakran mindkét oldalán. A belföldön laknak a tyregetákkal és germánokkal szomszédos bastarnák, akik valószínűleg maguk is germán eredetűek és több törzsre oszolva élnek. Egy részüket ti. atmonosoknak hívják, más részüket sidonoknak, az Istros Peuké nevű szigetén lakókat pedig peukinosoknak, míg a legészakibbak neve, akik a Tanais és Borysthenés közötti síkságon élnek, roxolanosok. Az egész északi terület ugyanis Germániától a Káspi-tengerig, amennyire ismerjük, síkság. Hogy a roxolánosokon túl még laknak-e emberek, nem tudjuk. A roxolánosok Tasios vezérlete alatt Mithridatés Eupator hadvezéreivel is háborúskodtak ; Skiluros fiának, Palakosnak a szövetségében jöttek és jó harcosoknak bizonyultak, ámde egy jól rendezett és nehéz fegyverzettel felszerelt csatasor ellenében minden barbár törzs és könnyűfegyverzetű tömeg gyenge. Így, bár ötvenezren voltak, mégsem tudtak helytállni Mithridatés vezérének, Diophantosnak 6000 emberével szemben, hanem jórészt odavesztek. Marhabőrből készült sisakokat és mellvérteket használnak, vesszőből font pajzsokat viselnek, ezenkívül dárdákkal, íjjal és karddal védekeznek. A többiek jó része is ilyen felszerelésű. A nomád pásztorok nemezsátrai a szekerekre vannak erősítve s ezek szolgálnak lakásul ; a sátrak körül legelnek a nyájak s ezeknek a tejével, túrójával és húsával táplálkoznak. Állandóan a legelők után járnak, mindig a fűben legdúsabb területeket keresve fel ; télen a Maiotis körüli mocsaras vidéken, nyáron a síkságon tartózkodnak.

18. A Borysthenés és a Maiotis torkolata között az egész terület a tengermellékig nagyon hideg, de ilyen a tengerparti vidékek északi része is, mint a Maiotis s még inkább a Borysthenés torkolata, meg a Tamyrakés (más névvel Karkinités) öböl beszögellése,[46] amelynél a nagy félsziget földszorosa van. Habár sík földön laknak, a hideg bizonysága a következő : szamarakat nem tartanak (mert ez az állat nem bírja a hideget), egyes szarvasmarhák szarvak nélkül jönnek a világra, másoknak pedig levágják a szarvait (mert ez a testrészük nagyon érzékeny a hideggel szemben), a lovak kicsinyek, a juhok azonban nagyok ; az ércvedrek megrepednek, a tartalmuk pedig megfagy. A fagyok erőssége legjobban abból látható, ami a Maiotis torkolata körül tapasztalható : Pantikapainból Phanagoreiába[47] az átkelés szekereken történik, úgyhogy az út tengeri, de ugyanakkor szárazföldi is ; Neoptolemos, Mithridatés hadvezére, mondják, ebben a tengerszorosban nyár idején vízi ütközetben, télen pedig lovas csatában győzte le a barbárokat. A jég alól az ott ún. kerekhálóval fogott halakat, különösen a kb. delphin nagyságú tokokat úgy ássák ki. Azt is mondják, hogy a Bosporosnál a szőlőtőkét télen valósággal beássák, amennyiben sok földet hánynak rá. Erős hőségről is beszélnek, talán azért, mert a testek nincsenek hozzászokva, esetleg azért, mert akkortájt a síkságon szélcsend uralkodik, vagy azért, mert a sűrű levegő jobban átmelegszik, mint ahogy a melléknapok hatására ez történik a felhőkben. Úgy látszik, hogy az ottani barbárok legnagyobb részén Ateas uralkodott, aki háborút viselt Amyntas fia, Philippos ellen.

19. A Borysthenés előtti sziget után kelet felé az út Achilleus versenypályájának hegyfokszerű csúcsához vezet, amely fátlan vidék, de ligetnek

[46] Jelenleg is : B. Carkinit, vagy Akhmeschid v. Akhmesched.

[47] Pantikapaion ma : Kercs. — Phanagoreia romjai Taman közelében vannak ; az oroszok ott egy Phanagori nevű erődöt építettek.

mondják s Achilleusnak van szentelve. Azután jön maga az Achilleus versenypályája («Dromos Achilleios»),[48] egy lapos félsziget, amely kb. 1000 stadion hosszúságú keskeny földszalagként nyúlik keleti irányban ; legnagyobb szélessége 2 stadion, a legkisebb 4 plethron ;[49] a szárazföldtől az ahhoz kapcsolódó földnyak mindkét oldalán 60 stadionnyira fekszik ; fövenyes terület, vize csak ásott gödrökben van. Az e földszalag közepéhez kapcsolódó földszoros nyaka kb. 40 stadionnyi széles. A földszalag a Tamyraké nevű hegyfokban[50] végződik s ezen van egy kikötő, mely a szárazföld felé néz. Azután jön a nagy Karkinités-öböl, mely észak felé mintegy 1000 stadionnyira nyúlik ; némelyek azonban a legbelső zugáig háromszorannyinak mondják . . . taphrosiaknak[51] nevezik. Az öblöt azonban a hegyfokhoz hasonlóan Tamyrakésnek is nevezik.

4

1. Itt van az a 40 stadion széles földszoros, mely az ún. rothadt mocsarat («sapra limné»-t)[52] elválasztja a tengertől és a Taurisi vagy Skytha-félszigetet alkotja ; némelyek a földszoros szélességét 360 stadionra becsülik. A rothadt mocsár állítólag 4000 stadionnyi és a Maiotis nyugati részét alkotja ; a Maiotisszal egy nagy torkolat köti össze. Nagyon iszapos és összevarrt (bőr) csónakokkal is csak nehezen járható. A szelek ugyanis a zátonyok fölül könnyen elhajtják a vizet, azután ismét megtöltik a medret, úgyhogy a mocsarak nagyobb sajkákkal nem járhatók. Az öbölben három kis sziget van, a part mentén meg sekély részek és néhány szirtszerű hely.

2. Ha a Karkinités-öbölből kihajózunk, a baloldalon a cherrhonésosiak egy kis városát és egy másik kikötőjét találjuk.[53] Azután dél felé egy nagy hegyfok nyílik ki, egyik része az egész félszigetnek, és ezen fekszik a hérakleiaiak városa,[54] amelyet a pontosi Hérakleia lakói telepítettek és alapítottak s amelyet magát másként Cherrhonésosnak neveznek ; Tyrastól partmenti hajózással 4400 stadionnyira esik. Ebben a városban van a Szűznek («Parthenos»-nak), egy istennőnek a temploma, s erről a város előtt 100 stadionnyi távolságban kinyúló hegyfokot is Parthenionnak («Szűzi»-nek)[55] nevezik ; ezen az istennőnek egy temploma és szobra található. A város és a hegyfok között 3 kikötő van. Azután jön a lerombolt régi Cherrhonesos és egy szűk bejáratú kikötő ; a skytha taurosok főképpen ennél űzték kalózkodásaikat, amennyiben az e kikötőbe menekülteket megtámadták ; neve Symbolon Limen («Jelképek kikötője»).[56] Egy Ktenus nevű másik kikötővel 40 stadionos földszorost alkot. Ez a földszoros zárja le a kis félszigetet, melyet a nagy félsziget részének mondottunk, s amelyen a hasonnevű Cherrhonesos («Félsziget») város fekszik.

3. Ez a város azelőtt önállóságot élvezett, miután azonban a barbárok folyton nyomorgatták, kénytelen volt védőurául választani Mithridatés

[48] Jelenleg : Tendra.
[49] Plethron = 100 láb = 29,6 m.
[50] Jelenleg : C. Czile.
[51] A mai Perekop közelében volt egy Taphros v. Taphrai nevű város s ennek lakói a taphrosiak.
[52] A Sapra limné neve ma is : Faules Meer (Andree), Mare putrido (Atlante Grande), Tsuruk Dengisz, Gugiloje More, Szivas. — Taurisi- vagy Skytha-félsziget a mai Krim-félsziget.
[53] Ez valószínűleg a mai Sevastopol öble.
[54] Hérakleia Chersonésos, később Cherson a mai Sevastopol helyén.
[55] Jelenleg : C. Cherronesos v. Fanary.
[56] A mai Balaklavai-kikötő. — Ktenus valószínűleg a Sevastopoli-kikötő déli öble.

Eupatort, aki a földszoroson túl a Borysthenésig lakó barbárok ellen[57] akart hadat indítani; ez előkészület volt részéről a rómaiak ellen. Ilyen kilátások és remények közepette Mithridatés szívesen küldött hadsereget a Cherrhonésosra s megtámadta a skythákat is, valamint Skilurost s annak fiait, Palakost, meg a többieket is; ez utóbbiak Poseidonios szerint ötvenen, Apollodoros szerint nyolcvanan voltak. A felsoroltakat erőszakkal igázta le, ugyanakkor Bosporosnak is ura lett, ez országot azonban önként adta át az addig ott hatalmon levő Pairisadés. Ettől az időtől fogva egész mostanig a cherrhonésosiak városa a Bosporos urainak engedelmeskedik. Ktenus kikötője egyforma távolságra van a cherrhonésosiak városától és a Symbolón Liméntől. Az utóbbi után a taurisi partvidék következik Theodosia városáig[58] terjedően; hossza mintegy 1000 stadion; zordon, hegyes és ki van téve az északi szeleknek. Előttek fekszik egy mélyen a tengerbe és déli irányban Paphlagonia és Amastris[59] városa felé kinyúló hegyfok, melyet Kriumetoponnak («Kos homlokának») neveznek. Ezzel szemben fekszik a paphlagoniai Karambis nevű hegyfok, mely az Euxeinost két tengerre osztja azáltal, hogy egy mindkét oldalról összeszűkített vízi átjáró utat képez. Karambis a cherrhonésosiak városától 2500 stadion távolságra fekszik, a Kriumetopontól azonban sokkal kevesebbre; sokan ugyanis, akik e tengeri átjáró úton áthaladtak, azt állítják, hogy egyszerre látták mindkét oldalon a két hegyfokot. A taurosok hegyvidékén van a Trapezus-hegy is, amelynek neve így azonos a Tibarania és Kolchis táján fekvő városéval.[60] Ugyanazon a hegyvidéken van egy másik, Kimmerios[61] nevű hegy is, amelynek nevéhez megjegyzendő: egykor a kimmeriosok voltak a Bosporos urai; ezért nevezik a tengerszorosnak a Maiotis torkolatához csatlakozó egész szakaszát is Kimmerikos Bosporosnak.

4. Az ismertetett hegyvidék mögött fekszik Theodosia városa a hozzátartozó termékeny síksággal és a 100 hajó befogadására is alkalmas kikötővel; ez volt azelőtt a bosporosiak és taurosok földjének a határa. Az azután következő vidék is termékeny egészen Pantikapaionig, a bosporosiak fővárosáig, amely a Maiotis torkolatánál fekszik. Theodosia és Pantikapaion között a távolság kb. 530 stadion. Az egész vidék gabonatermő, vannak falvai s van egy Nymphaion nevű jó kikötővel rendelkező városa.[62] Pantikapaion tulajdonképpen egy domb, melyet 20 stadionnyi körzetben minden oldalról körös-körül laknak; kelet felé esik a kikötője és dokkjai mintegy 30 hajó befogadására alkalmasak; van fellegvára is; miletosiak alapították. Ezt a várost is, meg a Maiotis torkolatának két oldalán fekvő közeli településeket is hosszú ideig egyeduralkodók, Leukonék, Satyrosék, Pairisadésék kormányozták, egészen ama Pairisadés uralmáig, aki átadta a hatalmat Mithridatésnek. Tyrannosoknak nevezték őket, bár Pairisadéstől és Leukontól kezdve a legtöbb jóságos uralkodó volt, sőt Pairisadést még istennek is nyilvánították. Ez utóbbival azonos nevű volt az utolsó uralkodó, aki, minthogy a korábban megállapított összegnél nagyobb adót követelő barbároknak nem tudott ellenállni, átengedte az uralmat Mithridatés Eupatornak. Utána a királyság

[57] «barbárok ellen» után: «és az Adriáig».
[58] Jelenleg: Feodoszia.
[59] Amastris ma is: Amas(t)ra. — Kriumetopon a mai C. Saric. (Atl. Gr.) — Karambis a mai Kerembe burun v. Kerine.
[60] A hegy neve ma: Dsatir Dagh. — Trapezus városa ma: Trebisonde (Trab(u)zun).
[61] A mai Agirmis-Dagh vagy Opuk.
[62] Ma: Gerojevka, régebben: Eltyigen.

a rómaiaknak hódolt meg. Az ország nagyobb része még Európában van, egy része azonban már Ázsiában.

5. A Maiotis torkolatát Kimmerikos Bosporosnak nevezik, kb. hetven stadionnál nagyobb szélességgel kezdődik ott, ahol Pantikapaion környékéről Ázsia legközelebbi városába, Phanagoreiába átkelnek; végződni azonban egy ennél sokkal keskenyebb tengerszorosban végződik. Ázsiát Európától ez a szoros választja el és a Tanais folyó, mely vele szemben északról folyik ebbe a mocsárba és annak torkolatába; két ágon folyik bele a mocsárba, melyek egymástól mintegy 60 stadionnyira vannak. Van ott egy a folyóval azonos nevű város[63] is, a barbárok legnagyobb kereskedő helye Pantikapaion után. Amint behajózunk a Kimmerikos Bosporosba, bal felől van egy kis város, Myrmékion,[64] 20 stadionnyira Pantikapaiontól. Myrmekiontól kétszerannyira esik Parthenion falva,[65] ahol legkeskenyebb a tengeri út bejárata, mintegy 20 stadionnyi; vele szemben az ázsiai parton fekszik az Achilleion elnevezésű falu. Innen a Tanaishoz és a torkolatánál fekvő szigethez az egyenes hajóút 2200 stadion, egy kicsivel hosszabb, ha az ázsiai part mentén hajóznak, de több mint háromszorosa, ha balfelől hajóznak a Tanaisig; hajóút mentén fekszik a földszoros is. Ez az egész európai oldal a part mentén puszta, a jobb oldal azonban nem. A mocsárnak egész kerületét 9000 stadionra teszik. A nagy félsziget alakra és nagyságra hasonlít a Peloponnésoshoz. A Bosporos uralkodói tartják hatalmuk alatt, de a folytonos háborúk folytán teljesen elpusztult. Azelőtt a bosporosi tyrannosok csak egy kis része felett uralkodtak a Maiotis-torkolat és Pantikapaion vidékén Theodosiáig, míg a földszorosig és a Karkinités-öbölig terjedő nagyobb rész egy skytha népnek, a taurosoknak a birtokában volt; ezt az egész területet, sőt jórészt a földszoroson túl a Borysthenésig terjedő vidéket is, kis Skythiának nevezték. Miután azonban innen sok skytha vándorolt át a Tyrason és az Istroson túlra és telepedett meg azon a földön, annak nem jelentéktelen részét szintén kis Skythiának nevezték; a thrákok átengedték a területet részint erőszak hatása alatt, részint a föld rosszasága miatt, minthogy legtöbb helyt mocsaras.

6. A Theodosiáig terjedő tengerparti hegyvidéket kivéve a félsziget többi része egészében sík és termékeny, nagyon jó gabonatermő, mert bármilyen szedett-vetett ekevassal felhasítva is harmincszoros magot ad. 180 000 véka[66] gabonát és 200 ezüst talanton adót fizettek Mithridatésnek az itteni lakosok a Sindiké[67] környéki ázsiai résszel együtt. Régebbi időkben innen szállították Hellasba a gabonát és ebből a mocsárból a sózott halakat. Leukon állítólag 2 100 000 véka gabonát küldött Theodosiából az athénieknek. Az itteniekét nevezték el megkülönböztetően földművelőknek, miután a rajtuk túl lakók nomád pásztorok, kik egyéb hússal is, de főképpen lóhússal táplálkoznak, ezenkívül kancatejjel s ebből készült sajttal meg aludttejjel (az utóbbi alkalmas módon elkészítve csemegéül szolgál náluk); ezért nevezte a költő az itt lakókat mind tejevőknek. A nomád pásztornépek inkább harcosok, semmint rablók; adók biztosításáért háborúskodnak. Maguk átengedik a földet azoknak, kik földműveléssel akarnak foglalkozni; ennek fejében viszont bizonyos

[63] Maradványai Nyedvigovka mellett vannak.

[64] Romjai Kercs és Jenikale között vannak egy hegyfokon; némelyek szerint ez maga Jenikale, a mai Karantin-foknál.

[65] Valószínűleg Phanari mellett; némelyek szerint a mai Kasantip.

[66] Véka (medimnos) 52, később 59 liter; az ezüst talanton 6000 ar. korona.

[67] A Taman-félsziget vidéke.

adót kívánnak, melyet azonban nem felesleg felhalmozás céljából, hanem megélhetésük napi szükségleteinek biztosítására szednek s ehhez képest mérsékelten állapítanak meg. Akik aztán nem adják meg az adót nekik, azok ellen háborút indítanak. Éppen ezért mondta a költő ezeket az embereket igazságosaknak s egyúttal vagyontalanoknak, mivel, ha az adót rendben lefizették nekik, nem háborúskodtak. Nem fizetnek nekik adót azok, akik bíznak az erejükben, hogy vagy könnyűszerrel meg tudják magukat védeni a támadókkal szemben, vagy képesek megakadályozni a behatolást ; így tett Hypokratés szerint Asandros, aki a félszigetnek a Maiotis melletti 360 stadion szélességű földszorosán falat építtetett és egy-egy stadion távolságban egy-egy tornyot emeltett. Különben a vidék földművelő lakóit szelídebb természetűeknek és polgáriasabb gondolkodásúaknak tartják ; minthogy azonban pénzügyletekkel vagyonszerzésre törekszenek és a tengernél lakván hajózással is foglalkoznak, ezek bizony nem riadnak vissza a kalózkodástól, sem más ilyenféle jogtalanságtól és erőszakos nyerészkedéstől.

7. A felsorolt helyeken kívül voltak a félszigeten erődítmények is, melyeket Skiluros és fiai építettek és amelyeket támaszpontokul használtak Mithridates vezérei ellen ; ilyenek voltak : Palakion, Chabon és Neapolis.[68] Volt még valami Eupatorion nevű is, melyet Diophantos, Mithridatés vezére alapított. Mintegy 15 stadionnyira a cherrhonésosiak falától van ugyanis egy hegyfok, mely a város felé hajló tekintélyes öblöt alkot. Ezen túl fekszik egy tengeri mocsár sópárolóval és itt van Ktenus is. A király hadvezérei már most egy ostrom idején, hogy ellenállhassanak, az említett hegyfokra őrséget helyeztek, s azt fallal erősítették meg, az öbölnek a városig terjedő torkolatát pedig feltöltötték úgy, hogy gyalog is könnyen át lehetett járni és ilyen módon a két helyből egy város lett ; ettől fogva a skythákat könnyebben vissza tudták verni. Mikor azok a ktenusi földszorost elzáró sáncokat megtámadták és ott az árkot náddal megtöltötték, a királyi csapatok a nappal áthidalt árokrészt éjjel lángbaborították, és mindaddig ellenálltak, amíg felül nem kerekedtek. Most itt minden azoknak a bosporosi királyoknak a hatalma alatt van, akiket a rómaiak oda állítanak.

8. Az összes skytha és sarmata népeknek sajátos szokásuk a lovak kiherélése, hogy az állatok engedelmesebbek legyenek ; lovaik ti. kicsinyek ugyan, de nagyon tüzesek és engedetlenek. Vadászni is szoktak a mocsaras vidéken szarvasokra és vaddisznókra, a síkságon vadszamarakra és őzekre. Helyi sajátosság az is, hogy ezeken a vidékeken sas nincs. Van e tájon egy négylábú állat, az ún. kolos ; nagysága a szarvasé és a kosé közötti, fehér, az említetteknél gyorsabban fut ; a vizet az orrlyukain át fölszívja a fejébe és több napra valót tárol belőle ott úgy, hogy a víztelen vidéken is könnyen megél. Ilyen hát az egész terület az Istroson túl a Rajna és a Tanais folyók között a Pontos-tengerig és a Maiotisig.

5

1. Hátra van még Európának az Istroson és a körben levő tengeren belüli része, amely az Adria szögletétől kiindulva az Istros szent torkolatáig terjed. Ezen a részen van Hellas, itt vannak a makedon és épeirota törzsek, továbbá azok, amelyek rajtuk túl az Istros felé és a mindkét oldalon levő

[68] Helyzetük bizonytalan ; éppúgy Eupatorion is, mely valószínűleg Sevastopol közelében volt ; Neapolis valószínűleg a mai Kermencsik.

tenger, az Adriai és a Pontos-tenger felé találhatók : az Adriai-tenger felé az illyrek, a másik oldalon pedig a Propontisig és a Hellespontosig a thrákok és bizonyos ezekkel összevegyült skythák vagy kelták. Az Istrostól kell elkezdenünk a leírást és a már bejárt területhez csatlakozó részeket kell először ismertetnünk ; ilyenek pedig az Itáliával, az Alpokkal, a germánokkal, a dákokkal és a getákkal határos földek. Ezeket is két részre lehet osztani ; az illyr, a paion és a thrák hegyek ugyanis bizonyos fokig párhuzamosak az Istrosszal, amennyiben az Adriai-tengertől a Pontosig húzódó egyetlen vonalat alkotnak. Ettől a vonaltól északra feküsznek az Istros és az említett hegyek közt elterülő részek, délre pedig Hellas és a vele szomszédos barbár vidék szintén az említett hegységig. A Pontos mellett van a Haimos, az ottani vidék legnagyobb és legmagasabb hegysége, mely kb. Thrákia közepén vonul át. Polybios azt mondja, hogy erről mindkét tengert lehet látni, de ez nem igaz, mert az Adriáig nagy a távolság s közben sok minden gátolja a távolabbra látást. Mindjárt az Adriánál szinte az egész Ardia, közbül pedig Paionia,[69] amely mindenütt nagyon magas. Ez utóbbi mindkét oldalát hegyek határolják : Thrákia felől a Rhodopé,[70] a Haimos után a legmagasabb hegység, másfelől északnak pedig az illyr hegyek, az autariaták földje és Dardania. — Beszéljünk tehát először az Istrosszal és az Alpokkal határos illyr területekről ; az Alpok ama részeiről van itt szó, amelyek Itália és Germánia között feküsznek s a vindolikosok, rhaitosok és helvettiosok tóvidékétől[71] kezdődnek.

2. Ennek a területnek egy részét a dákok pusztították el, midőn leverték a Kritasiros uralma alatt levő kelta törzseket, a boiosokat és a tauriskosokat ; azt mondták ugyanis, hogy az a föld az övék, holott elválasztotta tőlük a Parisos folyó,[72] mely a hegyekből leereszkedve a skordiskosoknak nevezett galloknál ömlik az Istrosba ; ezek is ott éltek az illyr és a thrák törzsekkel összevegyülve. A boiosokat és tauriskosokat a dákok megsemmisítették, a skordiskosokkal viszont gyakran voltak szövetségben. A többi részen a pannonok laknak észak és kelet felé Segestikáig[73] és az Istrosig, egyéb részeken még messzebbre terjeszkednek. Segestika pannon város több hajózható folyó összefolyásánál, nagyon jó támaszpont a dákok elleni háború céljaira ; ott fekszik ugyanis az Alpok alatt, melyek az iapodokig, eddig a kelta és egyben illyr néptörzsig terjednek. Onnan folynak a folyók, melyek sok egyéb, de főleg Itáliából való árut szállítanak a városba. Aquieliából ugyanis az Okrán keresztül Nauportosig[74] a tauriskosok településeig, ahova a teherkocsik járnak, az út 350 stadionnyi, némelyek szerint azonban 500. Az Okra a Rhaitikától az iapodokig nyúló Alpoknak a legalacsonyabb része, innen az iapodoknál ismét magasabbra emelkednek a hegyek s a nevük Albia.[75] Hasonlóképpen

[69] Ardia a Dinari-Alpok vidéke Illyriában, a mai Dalmatiában. — Paionia a Balkán-félsziget közép részén, Makedonia fölött elterülő vidék.

[70] Ma is : Rhodopé.

[71] Azaz a Bodeni-tótól.

[72] A Parisos föltétlenül romlott alak. Forbiger úgy véli, hogy ez azonos a Plinius (4. 12. 25.) Pathissusával, illetve Ammianus (17. 3.) Parthiscusával, amely pedig a legnagyobb valószínűség szerint nem más, mint a mai Tisza.

[73] Jelenleg : Sziszek.

[74] Ober-Laibach, ma : Vrhnica.

[75] Albia ma is : Monte Albio v. Nevoso. — Tergeste ma : Trieste. — Lugeon mocsár ma : Lago periodico di Cerknica, v. Zirknitzer-See. — Korkoras ma : Gurk — Sabos ma : Száva. — Drabos ma : Dráva. — Noaros teljesen ismeretlen, nem létező folyó. A beállítás téves. — Kolapis ma : Kulpa.

az Okrán keresztül vezet egy út Tergesteből, ebből a karni faluból a Lugeon mocsárig. Nauportos közelében van a Korkoras folyó, mely a szállítmányokat fölveszi és a Sabosba ömlik, ez a Drabosba, ez utóbbi meg Segestika mellett a Noarosba. A Noaros ezután az Albios hegyről eredő és az iapodokon keresztülfolyó Kolapis vizét is felveszi s így megnagyobbodva ömlik a skordiskosoknál a Danuiosba. Az útirány ezeken a folyókon nagyrészben északi. Az út hosszúsága Tergestétől a Danuiosig mintegy 1200 stadion. Segestika közelében van Siskia[76] erődje és Sirmion az Itáliába vezető úton.

3. A pannóniai néptörzsek a következők: breukosok, andizetiosok, ditionok, peirusták, mazaiosok és daisitiaták, kiknek Baton a vezérük, s még több ismeretlen kis törzs, melyek dél felé Dalmatiáig, sőt majdnem az ardiaiosokig nyúlnak. Az Adria szögletétől a rhizoni öbölig[77] és az ardiaiosok földjéig terjedő egész terület hegyes vidék; a tenger és a pannon törzsek közé esik. Körülbelül innen kell kiindulnunk, hogy tovább folytassuk utunkat, csak előbb a már elmondottakból kell egy keveset megismételnünk. Itália leírásánál elmondottuk, hogy az Itáliával és a karnosokkal szomszédos istrosok az illyr partvidék első népei és a mostani vezérek az istriai Pola városáig terjesztették ki Itália határát. Ez a határ az Adria szögletétől kb. 800 stadionnyira van. Ugyanennyi a távolság a polai hegyfoktól Ankonig, ha a henetek földjét jobb felől hagyjuk. Az egész istriai part hossza 1300 stadion.

4. Ezután az iapod partvidék következik 1000 stadion hosszúságban; az iapodok ugyanis az Alpok végső nyúlványát képező nagyon magas Albios hegy vidékén laknak, az egyik oldalon a pannonokig és az Istrosig, a másik oldalon az Adriáig; ez rendkívül harcias nép, de Augustus teljesen leverte őket. Városaik: Metulon, Arupinoi, Monetion és Vendon.[78] A vidék nagyon mostoha, nagyobbrészt tönköllyel és kölessel táplálkoznak; fegyverzetük kelta; éppúgy tetováljják magukat, mint a többi illyrek és thrákok. Az iapodok után a liburni partvidék következik, az előbbinél 500 stadionnal hosszabb. Erre a partvidékre esik egy folyó, mely alkalmas a szállításokra egészen a dalmatákig, és itt fekszik egy liburni város, Skardon.[79]

5. Az említett partvidék mentén végig szigetek fekszenek, így először az Apsyrtisek;[80] ezeknek a környékén pusztította el állítólag Medea Apsyrtost, az őt üldöző fivérét. Azután az iapodok mellett Kyriktiké[81] következi, majd a kb. 40 liburni sziget és még egyéb szigetek; a legismertebbek: Issa,[82] meg Tragurion, az issaiak alapítása s végül Pharos, azelőtt Paros, a parosiak alapítása, innen való a pharosi Démétrios. Azután következik a dalmaták partvidéke és kikötőjük, Salon.[83] Ez a nép is azok közül való, amelyek hosszú ideig háborúskodtak a rómaiakkal; volt nekik mintegy 50 említésre méltó helységük, köztük néhány város is, mint Salon, Promon,[84] Ninia és Sinotion,

[76] Siskia = Siscia = Sziszek. — Sirmion romjai Mitrovica mellett.
[77] Bocche di Risano v. Cattaro.
[78] Metulon talán a mai Metulé. — Arupinoi valószínűleg a mai Auersperg. — Monetion a mai Möttnig. — Vendon romjai valószínűleg Felső-Modrus mellett vannak.
[79] Ma is Scardona.
[80] Jelenleg: Cherso és Ossero.
[81] Jelenleg: Veglia vagy Krk.
[82] Issa ma: Lissa. — Tragurion ma: Trau, Trohije. — Pharos ma: Lesina, Hvar.
[83] Salon Klissa és Spalato (Split) között feküdt; miután a gótok elpusztították, lakosai átköltöztek Spalatoba. Ma csak egy kis falu őrzi a nevét.
[84] Promon v. Promona ma: Petrovac vára a Promina hegyen. — Ninia valószínűleg a mai Knin. — Sinotion ma: Sinj.

az új is, meg a régi is, ezeket azonban Augustus fölégette. Ott van Andetrion, egy megerősített hely s a nép nevét adó nagy város, Delmion,[85] ezt persze Nasica kicsinnyé tette s a síkságot az emberek kapzsisága miatt juhlegelővé. A dalmatáknál az a sajátos szokás, hogy a földet minden 8 évben újra felosztják ; hogy pénzérméket nem használnak, ez ezen a partvidéken csak őket jellemzi, viszont sok más barbár népnél megfigyelhető ugyanez. Az Adrion-hegység[86] a közepén szeli át Dalmatiát, amelynek az egyik része a tengerparti, a másik a hegyentúli. Azután a Naron[87] folyó következik s körülötte a daorizosok, az ardiaiosok és a pleraiosok ; az utóbbiak közelében fekszik a fekete Korkyre[88] nevű sziget és város, a knidosiak alapítása, az ardiaiosok közelében pedig Pharos, amelynek azelőtt Paros volt a neve, mert parosi alapítású, ill. telepítésű.

6. Az ardiaiosokat később vardaiosoknak nevezték ; a rómaiak ezeket a tenger mellől a szárazföld belsejébe szorították vissza, mert kalózkodásaikkal veszélyeztették a tengert, s aztán a földművelésre kényszerítették őket. A föld azonban kopár és terméketlen és nem földművelésre való, úgyhogy egészen tönkrementek, sőt majdnem kipusztultak. Az itt lakó többi néppel is ez történt ; akik azelőtt nagyon hatalmasak voltak, előbb egymás közötti, majd a makedonokkal és a rómaiakkal folytatott háborúkban teljesen elgyengültek és kipusztultak ; így a gallok közül a boiosok és a skordisták, az illyrek közül az autariaták, az ardiaiosok és a dardaniosok, a thrákok közül a triballosok.

7. Az ardiaiosok és a pleraiosok partvidéke után a rhizoni öböl és Rhizon városa[89] következik, és még több kis város meg a Drilon folyó. Ezen föl lehet hajózni keletnek Dardanikáig, amely dél felé a makedon és paion törzsekkel érintkezik, akárcsak az autariaták és a dasarétiosok s mások földje is ; az utóbbiak különben más-más szakaszon egymással és az autariatákkal is határosak. A dardaniaták közül valók a galabriosok, akiknél van egy régi város, ... és a thunaták, akik kelet felé egy thrák néptörzzsel, a maidosokkal érintkeznek. Bár a dardaniosok teljesen műveletlenek, annyira, hogy a trágyadomb alatt ásnak maguknak barlangszerű üregeket és azokban laknak, mégis foglalkoztak a zenével, amennyiben mindig használták a[90] fuvolákat és a húros hangszereket. Ezek a népek a belföldön élnek ; később is említjük még őket.

8. A rhizoni öböl után Lissos városa[91] és Akrolissos következik, meg Epidamnos, a kerkyraiak alapítása ; az utóbbinak most Dyrrhachion a neve, azonos ama félszigetével, amelyen épült. Azután jön az Apsos és az Aóos folyó, emellett meg a nagyon jó alkotmányú és törvényes rendű Apollonia városa, a korinthosiak és a kerkyraiak alapítása, a folyótól kb. 10, a tengertől 70 stadion távolságban. Hekataios az Aóost Aiasnak nevezi és azt mondja,

[85] Jelenleg : Delmino v. Dumno.
[86] Ma : Dinári-Alpok.
[87] Jelenleg : Narenta.
[88] Jelenleg : Curzola, Karkar.
[89] Rhizon ma : Risano. — Drilon ma : Drin.
[90] «használták a» után : «zenész».
[91] Lissos ma : Alessio, Lezbe. — Epidamnos, később Dyrrhachion ma : Durazzo, Durats. — Apsos ma : Devoli. — Aóos ma : Voiusa. — Apollonia maradványai a mai Fieri közelében.

hogy ugyanarról a helyről, a Lakmos[92] környékéről, vagy helyesebben ugyanabból a szögletből kiindulva folyik az Inachos[93] is délnek Argos felé, az Aias is nyugatnak az Adriába. Az apolloniaták vidékén egy bizonyos helyet nymphaionnak neveznek ; ez egy tüzet lövellő szikla, amely alatt melegvíz- és aszfaltforrások bugyognak s, úgy látszik, az aszfaltos talaj lángol. A közelben egy dombon van az aszfaltbánya, ahol az egyszer kibányászott részidővel ismét megtelik, mert, mint Poseidonios mondja, a gödrökbe behányt föld aszfalttá alakul át. Ugyanő említi a pieriai Seleukeiában[94] az aszfaltos szőlőföldet, melyet az elférgesedő szőlők gyógyítására bányásznak ; olajjal felkenve ugyanis elpusztítja a férget, mielőtt az a gyökér hajtásaihoz följutna ; ilyenfélét Rhodosban is találtak, midőn ő ott prytanis[95] volt, de több olaj kellett hozzá. Apollonia után Byllis és Orikon[96] következik, s ez utóbbinak a kikötője, Panormos, meg a Keraunia hegyek ; itt van az Ióni- és az Adria tengeröböl torkolatának kezdete.

9. A torkolata egy és ugyanaz mindkettőnek ; az ioni abban különbözik a másiktól, hogy ez a név a tengernek csak az első részére vonatkozik, míg az Adria a belső, a szögletig terjedő részt jelölte ; ma már az Adria elnevezést az egészre használják. Theopompos szerint az első név egy Issából származó embertől ered, aki azon a vidéken uralkodott, az Adrias pedig egy folyónak a neve volt. A libyrnoktól a Keraunia hegységig a távolság valamivel több, mint 2000 stadion. Theopompos szerint a szögletből kiindulva az egész hajóút 6 napig tart, gyalog pedig Illyria hosszában 30 napig ; véleményem szerint azonban túl sok, amit ő mond. Különben egyéb elhihetetlen dolgokat is állít, így azt, hogy a tengerek a föld alatt összeköttetésben vannak egymással, mert a Naronban chiosi és thasosi cserepet is találtak ; azt, hogy egy bizonyos hegyről mindkét tenger látható ; azt, hogy a libyrni szigetek mintegy 500 stadionnyi körzetre terjednek ; végül azt, hogy az Istros a maga egyik torkolatával az Adriába ömlik. Néhány ilyenféle a népies elképzelésből vett tévedés Eratosthenesnél is akad, amint ezt Polybios megállapítja róla és a többi írókról szólva.

10. Az egész illyr tengermellék nagyon gazdag kikötőkben, mind a szárazföldi partokon, mind a közeli szigeteken, míg a szembelevő itáliai partvidék éppen ellenkezőleg kikötők nélküli. Viszont egyformán meleg és termékeny a két oldal ; olajat és kitűnő szőlőt terem, kevés teljesen zord, kopár területet leszámítva. Bár ilyen az illyr partvidék, azelőtt még sem sokra becsülték, talán azért, mert nem ismerték az értékeit, de még inkább lakosainak vadsága és rabló életmódja miatt. Az ezen túl elterülő egész vidék hegyes, hideg és hóval borított, még inkább azonban az északi sáv, úgy hogy ott a magaslati részeken, de még a mélyebb fekvésűeken is ritkaság a szőlő. Ilyenek azok a fennsíkok, amelyeken a pannonok laknak, s amelyek dél felé a dalmatákig és az ardiaiosokig nyúlnak, észak felé az Istrosnál végződnek, kelet felé pedig a skordiskosokkal érintkeznek . . . részben a makedon és a thrák hegyek mentén.

[92] Lakmos, ill. Lakmon ma : Liaka v. Zygos.
[93] Inachos ma : Inacho v. Krikeli. — Argos t. i. Amphilochikon. Maradványai a mai Neochori mellett.
[94] Seleukeia Pieria jelentékeny tengerparti város Észak-Syriában az Orontés torkolata közelében.
[95] Az államügyek élén álló személy.
[96] Bylliaké v. Byllis a mai Gradista helyén feküdt. — Orikon ma : Ericho.

11. A legnagyobb és legderekabb illyr törzs az autariatáké volt. Ezek azelőtt állandóan harcban állottak az ardiaiosokkal a só miatt, mely a határvidéken tavaszonként egy völgy kifolyó vizéből képződött. Ha ugyanis ebből a vízből merítettek és öt napig állni hagyták, sóréteg rakódott le. Megegyeztek, hogy megosztva használják a sópárolót, de a megegyezést megszegték és így folyton háborúskodtak egymással. Az autariaták egy időben leverték a triballosokat, akik az agrianosoktól az Istrosig 15 napi járóföldnyi területet laktak s akkor a többi thrák és illyr törzseknek is főleje kerekedtek. Azután azonban őket verték le a skordiskosok, majd a rómaiak. Ez utóbbiak különben a hosszú ideig igen nagy hatalmú skordiskosokat is meghódították.

12. Ezek az Istros mentén laktak kétfelé oszolva : az egyik részüket nagy skordiskosoknak, a másikat kis skordiskosoknak nevezték. A nagy skordiskosok az Istrosba ömlő két folyó között laktak, a Segestika mellett elfutó Noaros és a Margos[97] (némelyek szerint Bargos) között, a kis skordiskosok pedig ez utóbbin túl a triballosok és a mysosok szomszédjaiként. Még néhány sziget is a skordiskosoké volt. Olyan nagy hatalomra tettek szert, hogy eljutottak az illyr, a paioniai és a thrák hegyekig ; az ő hatalmukba került az Istroson levő legtöbb sziget s városaik is voltak, így Heorta és Kapedunon.[98] A skordiskosok területe után az Istros mellett a triballosoké és a mysosoké következik, akikről az előbb említést tettünk, majd azután jönnek az Istroson inneni, ún. Kis-Skythiának mocsaras vidékei ; ezekről is megemlékeztünk már. Az itteniek, a krobyzosok és az úgynevezett troglodyták («barlanglakók») a Kallatis,[99] Tomi és Istros körüli vidék felett laknak. Azután jönnek a Haimos körül s az azon túl a Pontosig lakó népek, a korallosok, a bessosok, meg a maidosok és a danthéléták egy része. Ezek mind rablótörzsek. A bessosok meg, akik a Haimos hegység nagy részét lakják s akiket még maguk a rablók is rablóknak neveznek, kunyhókban meghúzódva nyomorúságosan élnek ; különben a Rhodopével, a paionokkal és az illyrek közül az autariatákkal és a dardaniosokkal határosak. Ezek és az ardiaiosok között vannak a dasaretiosok, az agrianosok és egyéb jelentéktelen törzsek, akiknek a földjét a skordiskosok földúlták és pusztasággátették, úgyhogy több napi útra járhatatlan erdőkkel lett tele a terület.

6

1. Hátra van még az Istros és a Paionia mindkét oldalán levő hegyek közötti területből a Pontos partvidéke, amely az Istros szent torkolatától a haimosi hegyvidékig és a byzantioni tengerszoros torkolatáig terjed. Az illyr partmente beutazásánál elmentünk egészen a Keraunia hegységig, amely ugyan kívül esik már az illyr hegyvidéken, de alkalmas végpontul kínálkozott, és aztán a belföldi népeknél szintén ezt vettük határul ; tettük ezt abban a meggyőződésben, hogy az ilyenféle körülhatárolás, úgy a pillanatnyi, mint a későbbi mondanivaló szempontjából világosabb szemléletet ad. Ugyanez az eset most is ; a leírandó partszakasz, ha túlnyúlik is így a hegység vonalán, a Pontos torkolatával végződhet, mint a pillanatnyi és a későbbi mondani-

[97] Jelenleg : Morava.
[98] Heorta ma : Hartberg. — Kapedunon ma : Kappenberg v. Kapfenberg.
[99] Kallatis ma : Kollat. — Tomi, ma Tomisvar a mai Constanza közelében feküdt. — Istros, Istriopolis ma : Cara Orman.

való szempontjából egyaránt legmegfelelőbb határponttal. Ha szárazföldi partvonal útközben jobb kézre esik, akkor az Istros szent torkolatától 500 stadiont hajózva érjük el Istros városkáját, amely miletosi alapítású. Azután jön 250 stadionnyira Tomis, egy másik kis város, majd 280 stadionra Kallatis, a herakleiaiak gyarmatvárosa. Ezután Apollonia,[100] a milétosiak gyarmatvárosa következik 1300 stadionnyi távolságban; ez jórészt egy szigeten épült, rajta Apollon templomával, amelyből azonban Marcus Lucullus Apollon hatalmas szobrát, Kalamis alkotását, elvitte és a Capitoliumon helyezte el. A Kallatis és Apollonia közötti szakaszon fekszik Bizoné,[101] amelynek nagy része földrengések áldozatául esett, azután Krunoi, meg Odéssos, a milétosiak gyarmatvárosa, majd Naulochos, a mesémbriaiak városkája. Azután az itten a tengerig kinyúló Haimos hegység következik. Utána a megarai telepítésű Mesémbria[102] jön, melyet azelőtt Menébrianak, azaz Menas városának hívtak, mert alapítójának neve Menas volt, a bria szó pedig thrák nyelven várost jelent; így nevezik Sélys[103] városát is Sélymbriának s így volt Ainosnak egykor Poltymbria a neve. Azután Anchialé jön, az apolloniaták városkája és maga Apollonia. Ezen a tengerparton fekszik a Tirizis hegyfok, egy a természettől erősségnek alkotott hely, amelyet Lysimachos annakidején kincstárul is használt. Apolloniától megint Kyaneaiig mintegy 1500 stadion a távolság; közben van Thynias,[104] az apolloniaták egy földdarabja,[105] majd Phinopolis és Andriaké, amelyek Salmydessosszal határosak. Ez a partvidék puszta, köves, kikötőtlen és nagyon is ki van téve az északi szeleknek mintegy 700 stadionnyi hosszúságban Kyaneaiig,[106] s akik ide vetődnek, azokat a beljebb lakó thrák astosok népe kifosztja. Kyaneai két kis szigetnek a neve a Pontos torkolatánál, az egyik Európa, a másik Ázsia közelében, melyeket egymástól mintegy 20 stadion széles tengerszoros választ el. Ugyanennyire vannak a byzantioniak és a chalkedoniak templomaitól is, ahol legkeskenyebb az Euxeinos torkolata. Ha ugyanis 10 stadionnal tovább megyünk, egy kinyúló hegyfok 5 stadionnyira szűkíti össze a tengerszorost, azután azonban mind jobban kiszélesedik a víziút és kezdődik a Propontis.

2. A tengerszorost 5 stadionnyira szűkítő hegyfoktól az ún. Syke («fügefa»)[107] alatti kikötőig a távolság 35 stadion, innen pedig a byzantioni Szarvig 5. Ez a Szarv a byzantioni falakkal érintkező öböl, mely nyugat felé mintegy 60 stadionnyira terjed és egy szarvasszarvhoz hasonlít; több kisebb öbölre, mintegy ágakra szakad ugyanis szét; az ezekbe került tonhalakat könnyen meg lehet fogni, részint nagy tömegük, részint a sodró áramlás ereje és az öblök szűk volta miatt, úgyhogy kézzel is foghatók.[108] Ez a halfajta a Maiotis mocsaraiban kel ki s amint egy kissé megerősödik, tömegesen özönlik ki a

[100] Apollonia, később Sozopolis, ma is: Sozopol.

[101] Bizoné kissé délre feküdt a mai Galatától. — Krumoi, később Dionysopolis, ma: Balcik. — Odéssos ma: Várna. — Naulochos teljesen megsemmisült.

[102] Jelenleg: Misivria v. Nessebor.

[103] Sélys, Sélymbria ma: Silivri. — Ainos ma: Enos v. Inoz. — Anchialé ma is: Ankhialo v. Achioljü v. Ajolou. — Tirizis v. Tiriza ma: Timogittia.

[104] Thynias hegyfok és város ma: Iniada. —hinopolis talán a mai Jeni mahalle. — Andriaké teljesen megsemmisült. — Salmydéssos valószínűleg a mai Midia.

[105] «földdarabja» után: és a szintén az apolloniatákhoz tartozó Anchialé».

[106] Jelenleg: Urek-Jaki.

[107] Syké- azaz Füge-kikötő a mai Pera és Galata. — A byzantioni Szarv és Aranyszarv-öböl.

[108] «foghatók» után: «a hely szoros volta következtében».

torkolaton és vonul az ázsiai part hosszában Trapezusig és Pharnakeiáig; itt kezdődik az első halászat, de ez nem kiadós, mert még nincs meg a halnak a megfelelő nagysága; amikor már elér Sinopéig, megfelelőbb a halászatra is, meg a besózásra is. Miután pedig elért a Kyaneai szigetekig s azokat el is hagyta, a chalkedoni hegyfoktól kinyúló fehér szikla annyira megijeszti ezeket az állatokat, hogy azonnal egyenest a túlsó part felé fordulnak, ekkor az ottani áramlás sodrába kerülnek s minthogy a hely természeti adottságai kedveznek annak, hogy az ottani tengerár Byzantion és a mellette fekvő Szarv felé forduljon, természetesen a halak is odasodródnak s a byzantioniaknak és a római népnek tekintélyes bevételt biztosítanak. A chalkédoniak viszont, bár egészen közel laknak a túlsó parton, ebben a bő jövedelemben mégsem részesülnek, mert a tonhal nem megy az ő kikötőik közelébe. Ezért utasította állítólag Apollon azokat, akik Chalkédonnak a megaraiak részéről történt gyarmatosítása után Byzantiont alapították és jóslatért fordultak az istenhez, hogy a vakokkal szemben vessék meg városuk alapját; vakoknak persze a chalkédoniakat mondotta, mert azok, bár előbb hajóztak erre a vidékre, ahelyett, hogy az akkora gazdagságot adó túlpartot szállották volna meg, a szegényebbet választották.

Egészen Byzantionig haladtunk tehát, minthogy ez a jelentős és a torkolat közvetlen közelében fekvő város az Istrostól kiinduló parti utat közismertebb határpontként zárhatja le. Byzantion fölött van az astosok törzse Kalybé[109] városával; ide telepítette Philippos, Amyntas fia, a legnagyobb gonosztevőket.

Fordította és jegyzetekkel ellátta:

FÖLDY JÓZSEF

[109] Kalybé v. Kabylé, később Goloé, ma: Golowitza v. Chalil Ovasi.

Könyvtár 453 1958

A kiadásért felel: az Akadémia Kiadó igazgatója. Műszaki felelős Szöllősy Károly
A kézirat beérkezett: 1957. VIII. 25. — Terjedelem: 16·2 (A/5) ív

Akadémiai Nyomda, Budapest, V, Gerlóczy u. 2. — 43371/57 — Felelős vezető: Bernát György

Szilágyi János: Aquincum. (Ism. *Oroszlán Zoltán*) 314

H. H. Paper: The Phonology and Morphology of Royal Achaemenid Elamite. (Ism. *Hegyi Dolores*) 317

Inscriptions Latins de l'Algérie. II. (Ism. *Szilágyi János*) 318

FOLYÓIRATSZEMLE

Ókori történet egy új angol haladó folyóirat első számaiban

Past and Present (Ism. *Szádeczky-Kardoss Samu*) 319

HÍREK

Mommsen végakarata *(Szádaeczky-Kardoss Samu)* 322

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Ipu, a Főrangú intelmei. (Bevezette és fordította *Kákosy László*) 323

Strabón: Geographika VII. 1—6. (Bevezette *Borzsák István*, fordította és jegyzetekkel ellátta *Földy József*) 335

Ára 20,—Ft

Kötetenként előfizetve : 30,— Ft

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI FŐBIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

V. N. Gyakov—N. M. Nyikolszkij: Az ókori világ története. Fordította *Borzsák István.* 1954. Tankönyvkiadó. 688 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Borzsák István: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája 1926—1950. 1952. Akadémiai Kiadó. 424 l.

A. B. Ranovics: A hellénizmus és történeti szerepe. Fordította *Borzsák István.* 1952. Akadémiai Kiadó. 450 l.

Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. 1953. Akadémiai Kiadó. 119. l., XVI. t.

N. A. Maskin: Augustus principatusa, kialakulása és társadalmi lényege. Fordította *Borzsák István.* 1953. Akadémiai Kiadó. 551 l.

Szilágyi János György: Görög művészet. 1954. Akadémiai Kiadó. 112 l., XLVIII t.

Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. 1954. Akadémiai Kiadó. 400 l.

Szabó Árpád: Homéros. 1954. Akadémiai Kiadó. 264 l.

Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. 1955. Akadémiai Kiadó. 208 l.

Szabó Árpád: Homérosz világa. 1956. Művelt Nép Könyvkiadó. 448 l.

Marót Károly: A görög irodalom kezdetei. 1956. Akadémiai Kiadó. 376 l., XII t.

A. B. Ranovics: A római birodalom keleti tartományai. Fordította *Borzsák István.* 1956. Akadémiai Kiadó. 348 l.

Szilágyi János: Aquincum. 1956. Akadémiai Kiadó. 136 l., XC t.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia. 1956. Művelt Nép Kiadó. 407 l.

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

Világirodalmi antológia. I. Ókor. Szerkesztette : *Szilágyi János György* és *Trencsényi-Waldapfel Imre.* 1952. Tankönyvkiadó. 792 l.

P. Ovidi Dasonis Fastorum libri sex. Ovidius római naptára latinul és magyarul. Fordította *Gaál László.* A bevezető tanulmányt írta *Borzsák István.* (Görög és latin írók. I. 1954. Akadémiai Kiadó. 341 l.

Aristophanés : Három komédia. Az acharnaebeliek. A béke. Lysistraté. *Arany János* fordítása. A bevezető tanulmányt *Trencsényi-Waldapfel Imre* írta, a jegyzeteket *Töttössy Csaba* készítette. 1954. Szépirodalmi Kiadó. 293 l.

Aristotelés : Az athéni állam. Pseudo-Xenophón : Az athéni állam. Fordította *Ritoók Zsigmond.* A bevezetést és a magyarázatokat írta *Sarkady János.* (Görög és latin írók. 2.) 1954. Akadémiai Kiadó. 281 l.

Hésiodos : Munkák és napok. Fordította, a bevezetést, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta *Trencsényi-Waldapfel Imre.* (Görög és latin írók. 3.) 1955. Akadémiai Kiadó. 225 l.

Homérosz : Odüsszeia. Fordította *Devecseri Gábor.* 1957. Európai Könyvkiadó. X + 341 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *A. Dobrovits, J. Harmatta, Gy. Moravcsik* redigit *I. Trencsényi-Waldapfel.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955), 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l., Tom V. fasc. 1—4 (1957) 389 l.

Szovjet ókori történet. I. (1952), II. (1953), III. (1954), IV. (1954), V. (1956). Rota. 184, 191, 289, 188, 243 l.